ئەندێشە و هونەر
لە پێشکەوتنی کۆمەڵایەتیدا

ئەندێشە و هونەر
لە پێشکەوتنی کۆمەڵایەتیدا

شوکور مستەفا

بەهاوکاری

سەرۆ قادر

دەزگای توێژینەوە و بڵاوکردنەوەی موکریانی

- **ئەندێشە و هونەر لە پێشکەوتنی کۆمەڵایەتیدا**
- نووسەر: شوکور مستەفا
- گفتوگۆی: سەرۆ قادر
- نەخشەسازی ناوەوە: گۆران جمال رواندزی
- بەرگ: حەمیدە یوسفی
- نرخ: ٥٠٠٠ دینار
- چاپی یەکەم : ٢٠٠٣ چاپی دووەم ٢٠١١
- تیراژ: ١٠٠٠ دانە
- چاپخانە: چاپخانەی رۆژهەڵات (هەولێر)
- ژمارەی سپاردنی لە کتێبخانەی نیشتمانی (٣٥٩)ی ساڵی ٢٠٠٣

زنجیرەی کتێب (٥٩٢)

هەموو مافێکی بۆ دەزگای موکریانی پارێزراوە

ماڵپەر: www.mukiryani.com
ئیمەیل: info@mukiryani.com

بەیادی مامۆستا شوکور مستەفا

بۆ رووناکبیری پۆر چەرمو سەلاح بەدرەدین، ئەم بیرانە قەرزاری دیواخانە رۆشنبیرییەکەی ئەون، بۆ سەهەندی بچکۆلانە کە لە دوا ساتەکانی مامۆستادا هاورێم بوو، پێشکەشە

سەرۆ قادر

ناوەرۆك

گوزارش و شاهیدییەك ٩
ئـەم چەنـد وتـارە چۆن به بیرداهاتن و نووسران ١٥

بەشی یەكەم

مێــژوو ١٩
كـۆیلەتـی ٨١

بەشی دووەم

زمان ٩٣
ئاگـاییی نـەتـەوەیـی ١٨٤

بەشی سێیەم

ئایین، جادوو و تەسەووف و عیرفان ٢٠٦
فەلسەفە ٢٥٨

بەشی چوارەم

وجوودییەت ٢٨٥
مـۆدیـێرنیـزم، مـۆدیـێرنیتـە، پـۆست مۆدیێرنیزم ٣٠٤
تەئویل (Hermetism) ٣٣٠
ئـازادی ٣٥١
هونەر ٣٦٥
نمایەی ناو و زاراوەكان ٣٩٣

گوزارش و
شاهیدییەك

هەر کە مامۆستا شوکور مستەفام بۆ یەکەمجار دیت، لە خۆمدا کەوتمە کێشەیەکی گەورە، منێك وام دەزانی ئەو کوردیزان و وەرگێڕێکی گەورەیە، چونکە هیچ نووسینێکی ئەوم لەسەر بیروئەندێشە نەخوێندبۆوە و نەمدەزانی لە بواری فەرهەنگ و فەلسەفەدا چەند قاتی ئەوەی کە پێی ناسراوە شارەزا و بلیمەتە. حەزم لە مەدح کردن نییە، بەڵام توانایی مامۆستا لەو بوارەدا کە کەمتر پێی ناسراوە، وام لێ دەکات بێ ڕوودەوایسی بێژم شوکور لە بێبەختیی ئێمە ئینجا خۆی، بە هەڵە هەموو تەمەنی بە وەرگێڕانەوە خەریك کردووە. تێشم دەگەن کە قەت مەبەستم کەمکردنەوە لە بایەخی وەرگێڕانەکانی نییە.

بەڕاستیش تا پێش ساڵی ١٩٩٧ کە مامۆستا بە یەکجاری بەغدای بەجێهێشت و هەولێری کردە مەفتەن، بواری ئەوەی بۆ نەڕەخساوە بەبێ ترس و منەت، دەستان لە فەرهەنگ و فەلسەفە تاو بدات. ئەوە تەنیا چارەنووسی وە نەبووە، بەڵکو ئەو کاروانە تەپ و تۆزاوییەی کە دەیانی وەك ئەو تەمەنی خۆیان لە ناو گەردەلوولی زمان بڕینیدا دەبردەسەر، لە خۆیدا نوقمی دەکردن و ناچاری دەکردن لە پەرۆشی سەرەکی خۆیان دوورکەونەوە و بە چەنگەچڕەی دیکەوە سەرقاڵ بن.

هەر کە بۆ جاری یەکەم بیستم هاتۆتە کوردستان، خۆم گەیاندێ و لە هوتێل شیرین پالاس وێڕای چەند ڕووناکبیرێکی دیکە لە دەوری مێزێکی زل وەکۆبووین.

ئەو قسەی دەکرد و جارجاریش دەیکردە نوکتەگێڕانەوە، دەیگەیاندە سنووری گاڵتە و زۆربەی قونکی قسەکانیشی بە (چوزانم)ێك بەجێ دەهێشت.

هەر ئەو کات گۆڤاری (ڕامان)م تێگەیاند کە گفتوگۆیەکی تێروتەسەلی لەگەڵدا بکەن و ئەو بەشەشی کە لە گۆڤارەکە زیادە وێڕای سەرجەمی دیدارەکەی بکەن بە کتێبێك و دواجاریش لە هاوینی ١٩٩٨ لە دەزگای ڕۆشنبیریی گولان بلاومان کردەوە. برایان مەحموود زامدار و ئازاد عەبدولواحید کارەکەیان بەڕێوەبرد. پێش ئەویش خۆم گفتوگۆیەکی دیکەم لەگەڵدا ساز کرد و لە هەفتەنامەی (گولان)دا بلاوکرایەوە. جیا لە گۆڤاری گولان العربی، رادیۆ و تەلەفزیۆنی گولانم تێگەیاند زنجیرەیەك باس و گفتوگۆی لەسەر زمان و فەرهەنگ لە تەکدا ساز بدەن. لەوێدا کاك ئەمیر فندی کارەکەی

بەڕێوەبرد. دواجار خۆشم لە چەند دیدارێکی تەلەفزیۆنیدا ـ کە لە یەکێکیان هەمیشە زیندوو مامۆستا مەسعوود محەمەدیش بەشدار بوو ـ درێژەم بە باسەکان دەدا. کار وای لێ هات مۆنتێری تەلەفزیۆنکە خۆی دەیگوت تێناگەم ئەم پیرەمێردە بۆ هێندە دێننە ناو بەرنامەکان، هەر کە لە پەردەی تەلەفزیۆنەوە پیرەمێردی دەدیت، دەیگوت: شوکور باشی مستەفا.

ئەوانە هەموویان دڵی منیان ئاو نەدا و نەگەیشتمە قەناعەت کە دەبێ مامۆستا شوکور هەر ئەوەندەی لە باراندابێت. دیدارمان فرە ببوون، هەر کە بە فڕێك قوڕگی تەڕ دەکرد، من یەك دوو پرسیارم لێ دەکرد و ئەو دەبۆوە. زۆر جارانیش دەیگوت: کوڕی خاس خۆ ئەگەر تەسجیلێکت دانابا ئەم باسەمان لە هەموو جاران بە پێزتر دەبوو، لێ من پەلەم لە تۆمار کردن نەبوو، گەرەکم بوو لێی شارەزا بم و تێبگەم سەرگەی دەریاچەکەی لە کوێ پەنگاو دەداتەوە. ئەم بەزمە شەش ساڵی ڕەبەق بەردەوام بوو. بەڕێز سەلاح بەدرەدین بە گاڵتەوە دەیگوت: وات کرد هەموومان بەجیددی ببینە موریدی شێخ شوکور مستەفا. شوکوریش دەیگوت: جا من خۆم چم، تا موریدم هەبن. کێشکە دەبێ گۆشتاوی چبێ...جارێکیان گوتم: نا نا هەی. دەستێکی بە ڕیشە هەڵپاچراوەکەیدا هێنا: کوڕە چوزانم.

ساڵێك لەوەوبەر، ڕۆژانە و بۆ ماوەی سێ مانگ سەر لە بەیانیان خۆم و ڕێکۆردەرێکی بچووك دەچوومە لای، نەك لە نادی و لە ماڵان، بەڵکو لە ژوورە بچووکەکەی ئەو لە کۆڕی زانیاری دەستمان بە قسان دەکرد. من پڕۆژەیەکی فکری و فەرهەنگی و فەلسەفی بیرلێکراوم چنیبوو کە شەش ساڵ بوو کارم تێدا دەکردو دەمزانی مامۆستا حەز لە دەربڕینیان دەکات. پڕۆژەی گوورین بووە نەخشەی ئاپارتمانێکی فەرهەنگی کە وەستایەکەی کارامەیەکی تەمەن هەشتا ساڵانە، ئەویش ئەم کتێبە و نووسەرەکەی شوکور مستەفایە.

گفتوگۆکان لەلایەن چەند لاوێکی ڕووناکبیر بە پوختی دەخرانە سەر کاغەز،دوای ئەوەی خرانە سەر کۆمپیوتەر، پرسیار و وەڵامەکانم دایەوە دەست خۆی. دوای گفتوگۆیەکی زۆر لە نێوانماندا، قەناعەتی هات سەرلەنوێ دایڕێژێتەوە و دەوڵەمەندتری بکات. لە خۆشییان لەسەر پارچە کاغەزێکی بچووك بۆم نووسی: هەر بژی پیرەمێردی ئازا.

پیرەمێرد کەوتبووە ناو ئیشەکە و شەووڕۆژ وردەکاریی تێدا دەکرد. بەرهەمی ماندووبوونی ئەو بووە ئەم کتێبەی بەردەستتان، کە پێموایە بۆ یەکەم جارە بیرمەندێکی کورد بە شارەزاییەکی شاهیدی بۆ دراوەوە کار لەسەر بنەماکانی فکر و فەرهەنگی کوردان دەکات. لێرەدا زمان، ئەفسانە، دین، تەسەوف، هونەر، مێژوو، وجوودیەت، ئەوجا مۆدێرنیتە و تەئویل و پۆست مۆدێرنیزم لێیان کۆڵدراوەتەوە. مامۆستا شوکور لە ڕوانگەی خۆیەوە شانی داوەتە بەر بژار و چاکسازی ناو فەرهەنگی (کەلتوری) کوردی و سەرەتای پرۆسەیەکی مەزنی بنیادناوە کە لە خانەی لێکۆڵینەوە، ڕەخنە، دارشتنەوەدا تیۆریزە دەکرێ.

لە ١٨ی ئەیلولی ٢٠٠٣دا، پیرەمێردێک لە تەمەنی هەشتا ساڵیدا، سەعات شەشی سەر لەبەیانی، زۆر بە زەحمەت دوا پشووی دایەوەو ئیتر وەرینەگرتەوە، چاوەکانی لێکنان، بەڵام دەمی خۆی دانەخست. کاتێک گەیشتمە سەری ئاوها بوو وەك باسی دەکەم. هەردوو دەستیشی بە حاڵەتی قسەکردن قرژ ببوون، ڕێك وەك هەمیشە. ئەوەی پێیان دەگوت شوکور مستەفا– وەك خۆشی دەیگوت نازانم من کێم و چیم– ئاوها دنیای بەجێهێشت.

ڕۆژی ١٤ی ئەیلول، لە تەلەفۆندا بانگی لێکردم: ئەرێ ئەوە لەکوێی لێمان بووی بە هەنارە خۆشە؟ بە تەواوی دیار بوو پشووی هەڵماڵدراوەو قسەی باش بۆ نەدەهات. گوتم : خێرە وا دەنگت گۆڕاوە؟ پێی گوتم: ئۆکسژینم لێ قاتی بووە، دەتوانی سەرێکم لێ بدەی؟

لە کۆڕی زانیاری بوو، دەرگای ژوورەکەیم کردەوە، لەپشت مێزە زل و قەرەباڵغەکەی کورژ دانیشتبوو. تاووتووی دوا کتێبی نووسراوی خۆی (ئەمەی بەردەستتان) دەکرد، کە منیش لە ئامادەکردنیدا هاوکاریم دەکرد. وەك هەمیشە دەیویست پێشوازیم بکات و لە شوێن خۆی ڕابێت، لێ دیار بوو تاقەت یاری نەدەکرد. خۆم گەیاندێ و نەمهێشت هەڵسێتە سەر پێ. خەمی ئەوە بوو نەیتوانیوە ئیندێکسی ناوەکان و فەرهەنگۆکی زاراوەکان ئامادە بکات. گوتی: سەگبابخێوە ئەم سینگەم نایەڵێ ئیش بکەم، هەناسەم نایەتەوە.

ڕەنگی بزرکا بوو، سپی وەك کەڵلە قەندی مێندوئاوی لێهاتبوو. جلەکانیشی وەك ڕۆژان پۆشتەو شیك نەبوو، تەنانەت پرچی خۆشی دانەهێنا بوو. ئەو بە هەناسەبڕکێ

دەیەویست تێمبگەیەنێ کە دەبوا کاری کتێبەکەی بە کۆتا گەیاندبا و منیش بە پەلە کاغەزەکانیم کۆکردەوەو خستمە ناو کارتۆنێك و پێیمگوت: عایدی من، هەستە با بچینە لای دکتۆرێك. لە ڕێگا دەم دەم دەیگوت: من لە مردن ناترسم بۆ هێندەم خۆ پێوە ماندوو دەکەی؟

لە نەخۆشخانەی کۆماری، خێرا فەحسیان کرد، دکتۆر پێی گوت: دڵت زۆر باشە، تەنیا پێویستت بە ئیستراحەتە. لە پاشنیوەڕۆکەشدا سەردانی دکتۆری هەمیشەیی خۆیمان کرد، ئەویش هەندێك دەرمانی بۆ نووسی و هەمان پێشنیاری بۆکرد. ڕۆژی یەکشەممە، لە ماڵەوەیان تەلەفۆنیان کرد: مەلا داوات دەکات.

دیتم حاڵی قسەکردنی نییە. چوومەوە لای دکتۆرەکەی. گوتم من فڵانم و تەندروستی مامۆستام بەلاوە گرنگە، وێدەچێ حاڵی باش نەبێ. دکتۆر بە مۆڕەیەکەوە گوتی: دەتناسم، بچۆ داخڵی بکە. کە ژووری عیادەکەم بەجێهێشت، لای دەرگاکە ئاوڕێکم لێی دایەوە، ئەویش لە پشت عەینەکە زلەکانییەوە لە منی دەنۆڕی. قەت نەمدیتبوو، لێ ئاکاری لە نەیارێکی سیاسی دەچوو، نەك پزیشکێکی مرۆڤدۆست. پێش بەجێی بێڵم، گوتم: ئەوە من هیچ، جەنابت مامۆستا شوکور دەناسی؟ گوتی: ئەدی.

مامۆستام تێگەیاند کە دەبێ داخڵی خەستەخانە بێت و عینادیمان لەگەڵ نەکات. حاڵی شپرزە ببوو، سەرو پێی خۆی پێڕانەدەگیرا، هەناسەبڕکێی بوو. بە لۆژە لۆژ چاکەتەکەی خستە سەر شان و هەر بە تراکسودەوە پێشمکەوت. گوتم ئەی پانتۆڵەکەت؟ بە بۆڵەیەکەوە: ئەدی لەوێ هەر فرێی نادەم؟. گوتم: نابێ ئەوە پڕۆتۆکۆڵە خۆ بە قسەی تۆ نییە. لەگەڵ هەڵکێشانی پانتۆڵەکەی، لە بن لێوان خەندەیەکی بە خینکەخینکی هەناسەبڕکێی هاتێ.

لە نەخۆشخانەی ڕزگاری، دکتۆرێکی گەنج هەردووکمانی ناسی، لە ڕاپەڕاندنی پێداویستییەکان کوتایی نەکرد. دکتۆرێکی دیکە ئافرەت بوو، هات ناو و پێناسەکانی دیکەی لە فایلەکەیدا بنووسێت. پرسی ناوت چییە مامە؟ منیش لێی چوومە پێشەوە: جارێ پێش ئەوەی ناوی مامە بنووسی، تۆ ڕۆمانەکانی یەشار کەمالت نەخوێندۆتەوە؟ ژنە ئەم قسەیەمی پێ سەیر بوو، وەڵامی دامەوە: من هەر کوردی ناخوێنمەوە.

مامۆستا شوکور، هەرچەند سات بە سات بەرەو پەشێوی دەڕۆیشت، دەستێکی لێ هەڵوەشاندم و ئیشارەی بۆ دەمامکی ئۆکسژینەکەی سەر دەمی کرد کە لایبدەم. کاتێك

دەمی بۆوە گوتی: ئەو دەمامکە دەڵێی پوزبەندی سەر قەپۆزی ئەو هێسترانەیە کە بۆ خەساندن دەیانخەن. ئەوجا خەندەیەکی کرد. منیش گوتم: دەڵێی زۆربای یۆنانیت تا دوا هەناسەش هەر پێدەکەنی.

هەرچەند بەجێمهێشت، چونکە دەبوو ئیستراحەت بکات، بەڵام زۆر نیگەران بووم. دەستی کوڕە مێرمنداڵەکەی خۆمم گرت و لە دەرگاکە هاتمە دەرەوە. سەهەند پرسی: بابە بۆ کەس بۆ نیگەرانی لەبەر دەرگا نەوەستاوە؟ئەی بۆ لە ئێران بۆ شاملو و شەهریار خەڵك بەردەرگایان گرتبوو، لە تورکیاش کە شەعبان مرد ئەو هەمووە بۆی دەگریان.

لەسەرەوەڕا تەماشایەکی سەهەندی بچکۆلانەم کرد، بەهێواشی دەستیم گوشی، بەڵام قسەیەك نەبوو بیکەم. لەبەر دەرگاکە دوو پیرەژنی نەخۆش درێژ ببوون، کاتێك لەگەڵ مامۆستا دەچووینە ژوورەوە، ئەوان هەر لەوێ بوون. سەرباری حاڵی خۆی گوتی: کە ئەوانە دەبینم بۆ دایکم ئاگرم لە هەناوان بەردەبێ، ئەویش ئاوها لەبەر پەساران گیانی دەرچوو.

بە ڕێگاوە کە دەمهێنا، گوتی دنیایەو هەڵنەستامەوە، با چەند وەسیەتێکت لەلا بکەم، لەوانیش: ئەمن لە ژیانمدا خۆشیم نەدیت، لە ماڵەوە تا شوێنی کار، ئازاری خەڵکم نەداوە، کەچی هەر لەخۆوە دژایەتی کراوم. کەم کەس لێم تێگەیشتووە، بۆیەش دایم لەم دنیایە بە یاغی ناسراوم و دنیاش بە هەموو سەختی خۆی بە ڕوومدا ڕادەپەڕێ.

پیرەمێردی زانا، دوای هەشتا ساڵ ژیان،نووسین و وەرگێڕانی دەیان کتێب و سەدان وتار و لێکۆڵینەوە، لە کاتێکدا لەسەر گردێکی بەرزی زانین وەستابوو، ئازارێکی باس دەکرد کە من دەبێ زۆر هەوڵ بدەم تا تێی دەگەم. ئەندێشەکانیئەو شیوەنی ئینسانی بوون. شوکور مستەفا ڕۆژگار ناچاری کرد لە کاری نووسیندا بە لاڕێوە خەریك بێت، ئەگینا سەرباری بایەخی بەرزی وەرگێڕانەکانی، دەبوا ئەو بە نووسینەوە خەریك بێت، لێ لە بێ شانسی خۆی و میللەتەکەی هەر ئەوەندەی ڕێگا دەدرا کە دەیکرد و وەریدەگێڕا. زاتی شوکور مستەفا بیرمەند بوو نەك وەرگێڕ، مامۆستا بوو نەك گوێگر، فەیلەسووفێك بوو کە تەنیا لە ساڵی کۆتایی ژیانی بە جدی بە کاری خۆیەوە خەریك بوو، ئەویش لێکۆڵینەوە لەسەر فکر و گۆڕانکاری کۆمەڵایەتییە. بیروڕاکانی شوکور

مستەفا زوو، یان درەنگ جێی خۆیان لە ناوەندە زانستییەکان دەکەنەوەو ئەوەی ئەو پێی وابوو لێی تێناگەن، دەبێتە هەوێنی پێشکەوتنی کۆمەڵایەتی میللەتەکەی.

ئەو بەیانییەی بە تەلەفۆنێك لە خەو هەڵسێندرام، کە لە هۆدەکەی نەخۆشخانە وەژوورکەوتم، پەتۆیەك بەسەر سەریدا درابوو، تاڵێك لە پرچە سپییەکەی بە ئاڵۆزی بەدەرکەوتبوو. ساتێك وەستام، بە ئەسپایی نێوچاوانیم ماچ کرد و چەند دڵۆپێك. پێم وانەبوو شوکور مستەفا نابێ قەت بمرێ، بەڵام مامۆستا و برادەرم بە ئاسانی بۆ دوا سەفەر پێ بەڕێ نەدەکرا. هەنگاوەکانم زۆر سارد بوون، لەو بەیانییەدا مامۆستا لە سەفەردابوو، سەهەندیش لە گەرمەی خەودا. بە تەلەفۆن ئەو تاقمە کەمەم ئاگادار کرد کە پێم وابوو لە مامۆستا تێدەگەیشتن. مەهدی خۆشناو مشورخۆری ڕووناکبیران کەوتە ئاسانکاری بەڕێخستن، وەزیری ڕۆشنبیری مەحمود محەمەد بە بێ دەنگی بۆ ڕێزلێنان ڕاوەستا بوو، بارزانی مەلا خالید شانی بە دیوارەوە لە ناوخۆیدا لە گوڕی گریاندا بوو. کاتێك بەرەو گۆڕستان بردمان، لە هاتنەوە من و کاروان ئاکرەیی لە باسی مامۆستادا نقوم ببووین، وامدەزانی ئەم تاقمە بچووکەی شوکور گەرەکی بوو، وەك تابلۆکەی ڕەشبەڵەکی هادی زیائەدینی، بۆ ئۆغری مامۆستایەك زۆر بەتاو لە هەڵپەڕیندا بوو.

لە کۆتاییدا دەبێ سوپاسی ئەو تاقمە لاوە ڕووناکبیرە بکەم کە لە کارە تەکنیکییەکانی ئامادەکردنی ئەم کتێبەدا هاوکارییان کردم: ڕێبوار کەریم، سەلام سەعدی، جەلیلی عەبباسی، بەکر ئەحمەد و شیلان خانی تایپێستی کارەکانی مامۆستا. دەبێ بەتایبەتیش سوپاسی مامۆستا ڕێبوار سیوەیلی بکەم کە جارێك بە دیقەتەوە هەموو دەستنووسەکەی خوێندەوەو ڕێنوێنییەکی شایانی باسی کردم.

سەرۆ قادر

٢٠٠٣/١٠/٢١ هەولێر

ئەم چەند وتارە چۆن
بە بیرداهاتن و نووسران

لە سەرەتای ساڵی ١٩٩٩ دا کاک سەرۆ قادر ڕووی لێ نام، بۆچی چەند کۆڕە وتووێژێ لەمەڕ زمان و کەلەپووری کوردی لە تەلەفیزیۆنی گوڵاندا لەگەڵ کاک ئەمیر فندی—دا نەگێڕم؟ پێشنیازەکەییم بە دڵ بوو. دەستمان بە کار کرد. کۆڕەکە درێژەی کێشا، خۆی لە ١٠ ـ ١٢ کۆڕێ دا. پێدەچوو بینەرانی تەلەفیزیۆنی گوڵان لەو ڕۆژگارەدا تامەزرۆی ئاوها بابەتێ بوون، زۆر مامۆستا و نووسەر و ڕۆژنامەگەر و هونەرمەند و سیاسی و هتد... بە تەلەفۆن هاوبەشییان لە کۆڕەکاندا کرد و تا ڕادەیەك وەك بڵێی گۆمێکی مەندیان شڵەقاند.

کۆڕەکان دواییان هات، بەڵام کاك سەرۆی وریا و زیرەك، مەڵێ سەرلەبەری لە کۆمپیوتەردا پاراستبوون. ڕۆژێکیان فەرمووی: چ دەڵێی ئەو هەموو وتووێژە کرچوکاڵانەت وەسەر cdئێخم و سەرلەنوێیان دووبارە، ئەوجا بە برژاوی و سوورەوەکراوی وەسەر خوانی خوێندەی کورد ئێخییەوە و ئەگەر کەسانێکی زۆری تامەزرۆی ئەو قسانە بە تەلەفیزیۆن هیچیان وەگیرنەکەوتووە، وەرە پیاوی چابە، بە نووسینیان لەبۆ دووگاسنە و سێ گاسنە شۆکە و وردەوە، ئەگەر قسەکانت چ باریکان و چ قەویان باش ڕێسابن ئەوە ئافەرم و بتڕەژمت لێ دەکەن، نەخێر ئەگەر خراوت ڕێسیابن، ئەوە با تا سەرت هەڵدەگرێ خراوت پێ بکەن... پیرەدارگیزی سەرەڕێیان بەردی ڕێبوارانی وێ نەکەوێ کەڵکی چیی هەیە؟

چت لێ وەشێرم، گوتم: ئەوە سەرۆیە و فەرمایشتی وەسەر سەرم. وەڵڵا بەگوێم کرد، وەلێ سەرۆ گوتی، ئەو قسە دوورودرێژانەت سەرلەبەر لەبۆ دێخمەوە سەر کاغەز و ئەوجا حەزدەکەی دەگاسنەیان وەردەوە. کاتێ قسەی بێ سەروبەر و سەرپێیانە و تەلەفیزیۆنانەی ئاخرزەمانی خۆمم وەخوێندن، کۆڵێ بە خۆدا شکامەوە، کورە کوو ئەو هەموو شەتەحات و هەلەق و بەلەقانەم دەرپەڕاندوون... بیرم لە قسەی ئەو فەیلەسووفانە کردەوە کە پێیان وایە جوداوازییەکی فرە لە نێوان قسەی بیستەنی و قسەی نووسەنی هەس، یان وەك شێخی سەعدی دەفەرموێ: شنیدن کی بود مانند دیدن؟ گوتم دە باشە، کورد گوتەنی، با قسەکانم لە پێشان ببێژم ئەوجا بیانبێژم، بەڵام

کە دەستم بە بێژتنیان کرد، نواڕیم هەویرەکە ئاو زۆر دەکێشێ. مەڵێ ئەمن لە هەزار ئاشم کردووە، تەنێ باسی زمان و ئەدەبیاتم نەکردووە. دانی زۆر لە ئاش کردن ماڵینەوەی دەوێ... خۆلاسە قسەکان هێندەیان لچك لێ ببوونەوە کە هەریەکەیان لەبۆ سەرناوە باسێ بشێ و بە تانوپۆیدا بڕۆی. جارێ هەر لە نواوە کاك ئەمیر فندی هێندەی پێی کرا و وەختەکە فریادەکەوت بەشی خۆی سەرەباس هورووژاندووە و زۆر لچکی باسەکان قەرزارباری وین، بەڵام کارەکە بەوەندە پێك نەهات، کاتێکی کە کاك سەرۆ سیاییی سەرکاغەزەکانی وەخوێندن، هێندەی تاووتووکردن بە دەیان پرسیاری بە جێی دیکەی هورووژاندن، ئەوجا وەرە مەلای هەش بەسەر وەڵامی ئەو هەموو پرسیارانە بدەوە.ناچار شاقەلم لێ هەڵکرد و دەیان کتێبم بۆ ئەو کارە وەخوێندن، وەك بفەرمووی منیش ویستم پەنجە لە کاری بە ئیستیلاح ئەکادیمیانە بدەم و شێخ ڕەزا گوتەنی بە گژ قوللەیی قافا بچم! لە هەر باسێکدا بەرکولێکم پێشکێش بە خوێندەی بەڕێز ـ ئەگەر لێمی قوبووڵ بفەرموێ ـ کردووە. لە مێژوو و فەلسەفەی مێژوو، فەلسەفە، ئاگاییی نەتەوەیی، ئازادی، هونەر، کۆیلەتی، ئایین، عیرفان و تەسەووف، زمان، وجوودییەت و پاشانەکێ مۆدێرنیزم و مۆدێرنیتە و پۆست مۆدێرنیزم دواوم.

حەزدەکەم ئەوەشم لێ چاوەنۆڕ نەبی کە شێرم بە گوێ گرتبێ و چتهایەکم گوتبن کە دە قوتووی هیچ عەتارێکیدا نەبووبن. دوور نییە بە زۆری هەر بیروبۆچوونی خەڵکم لەمەڕ باسەکان دووبارەکردبنەوە، بەڵام ئەوەی نوێیە، بە دووری نازانم کە بەو کوردییە شڕەی بەندەیە، چا بێ یان خراپ، ئەگەر چابوو و لێو قوبووڵ فەرمووم ئەوە ماڵو ئاوا، خراپیش بوو، ئەوە ماڵی قەڵب بۆ سەر خێوی.

شوکور مستەفا

بەشی یەکەم

میـــژوو

گەردوون و مرۆڤ: تا ئەمرۆ قوتری جیهانی بێ پایان، بە نزیکەی ٧ تا ٨ ملیارد "سالی رووناکی" لێکدراوەتەوە.

ملیاردها کاکێشان کە هەریەك ملیۆنها ئەستێرەی دە قەڵەمڕەودان، لە نێو هێدرۆژێن و گەردا لە بزووتنەوەدان. لە کۆمەڵێکدا لە بیست کاکێشان، کاکێشانێ هەیە کە "ڕێگای شیر"ی پێ دەگوترێ و ئەو کۆمەڵە شێوە هێلکەییە لە ملیاردها ئەستێرە پێکهاتووە بە خێراییی کە هەرگیز بە خەیاڵدا نایە، لە فەزای بێ کەنار و بێ سەرحەدوسنووردا لە بزووتندان. قوتری گەورەی ئەم "هێلکە"یە تەنها سێ هەزار و قوتری چکۆلەکە پازدە هەزار ساڵ رووناکییە.

لە یەکێ لە "باڵ"ی شێوە مارپێچییەکانی ئەم "هێلکە"یە ئەستێرەیەکی چکۆلە هەیە کە هەر ٢٠٠ ملیۆن ساڵ جارێ بە دەوری چەقی خۆیدا دەگەڕێ و ئەمە خۆرە. بە دەوری خۆردا ٩ ئەستێرەی گەڕۆك لە خولانەوەدان و "هۆنراوەی خۆری" لەمە پێك دێ. زەوی کە بۆ خۆی یەك ملیۆن جار لە خۆر چکۆلەترە، یەکێ لەم ٩ گەڕۆکانەیە.

نزیکەی ٢٥٠٠ ملیۆن ساڵ بەسەر تەمەنی زەویندا تێ دەپەڕێ. ئەمە لە سەرەتاوە کۆمەڵێ لە گازی داخ بوو، پاشان بوو بە شلەیەك و دوایی وردە - وردە کاژە بەستەڵەکێ داپۆشی. ملیۆنها ساڵ گۆی زەوین سەرتوویەکی ئەستوور لە هەڵمی ئاو داپۆشیبوو. لەگەڵ ساردبوونەوەی زەویندا، نزمان و بەرزان پەیدابوون و بە ساردبوونەوەی ئاسمانی هەڵمی، ئۆقیانووسەکان و ڕۆخانەکان پەیدابوون.

لە ژیان، نیشانەیێ، سەرەودەرێ نەبوو، دوور نییە لە هەلومەرجێکی تایەن (معین)دا گەشەکردنی پێکهاتنی کاربۆن کە بوو بە هۆی پێکهاتنی ئەمینە (NH_3) و پرۆتین، پێداویستییەکانی داهاتنی ماددەی زیندووی لەسەر زەوین ئامادەکردبێ. وا دیارە کە یەکەم زیندەوەرانی گۆی زەوین جۆرە ڤایرۆسهایێ پێکیانی هێناوە کە لە نێو ئاودا بە بێ ئۆکسیژین سەربەخۆ ژیاون. بە ڕەواڵ ئەم بوونەوەرانە وەك هێندێ گیاوگۆڵی یەك خانەیی ئەمرۆ، کە نەك تەنها بە بێ ئۆکسیژین دەژیێن، بەڵکو بڵاویشی دەکەنەوە،

دەچن.هەر هەمان بوونەوەر بوون کە دەورووبەری سازگار و هەمواریان بۆ گەشەکردن و کاملبوونی پاشانەکێی گیاوگۆڵ و زیندەوەران لەسەر ئەم زەوینە خۆش کرد. هەلومەرجی کەشوهەوا و جوغرافیاییی زەوین دەگۆڕا و گەشەکردنی بوونەوەری زیندووش بەو جۆرە درێژەی دەدایێ، تا سەرەنجام گوانداران پەیدابوون.

لە دوادوای سەروبەندی سێیەمی زەوین ناسیدا، یا سەرەتای سەروبەندی چوارەمدا، ڕاستییەکەییت گەرەکە جۆرە مەیموونەیلێ هەبووگن، کە دەشێ ئەمانە وە باپیرە گەورانی مرۆڤ لە قەڵەم بدرێن. دوور مەڕۆ لە باشووری ئەفریقا کۆمەڵە هێسکێکی زۆر لە مەیموونەیلێ کە بە نێوی ئوسترالۆپیتیك (بە زمانی یۆنانی، مەیموونی باشووریAustralopitiqu) —ەوە نێونراون، وەگیر کەوتوون. ئەم مەیموونانە لە ئاران و دەشتی پڕ دار و درەختاندا دەژیان، بەسەر پێوە دەوەستان و دەڕۆیشتن، زیندەوەری چکۆلە و گەورەیان ڕاو دەکرد و بۆ هەڵمەت و بەرگری لەخۆ، داردەستێ یا ئێسکێکی ئەستووری زەلامیان بە دەستەوە بەکار دەبرد، خۆراکی لە بابەتی گۆشت، بەسەر پاشووەوە ڕاوەستان و بەکار ئێخستنی ئەندامانی پێشەوە لەبۆ شت پێ گرتن، ئەمانە سەرلەبەر، بەلای گەورەبوونی مێشکیدای وەکێشا.

جا پرسی: داخوا ئوسترالۆپیتیك باپیرە گەورەی بێ چەند و چۆنی مرۆڤە یا لە پێواژۆی (وتیرە) پێکهاتنی مرۆڤدا (وەچەیێ پێك دێنێ؟) قسەی بێ مشتومڕ ئەوەیە کە مرۆڤی بەردوارە- homm fassile - لەو مەیموونە ڕەسیوە هاوشێوانەی کە کۆمەڵە ئێسکەکانیان لە زۆر شوێنی ئەملاو ئەولای جیهانی کۆن، نەمازا لە قەفقازدا، دۆزراونەوە، هاتووەتە گۆڕێ. لەنوای سەروبەندی چاردەمەوە (نزیکەی بەر لە ملیۆن ساڵی خشت) گەلەورانی مرۆڤەیلی سەرەتایی، جێی مەیموونەیلی مرۆڤ ئاسایی - - Anthropoidesیان گرتەوە. کێشەی ئەوەش داخوا لە کێهە ناوچەی دنیایێ پێواژۆی مەیموون بە مرۆڤ بوون، رووی داوە؟ ئەمە بگرەوبەردەی فرە لەسەرە.

برێ لە زانستمەندان بڕوایان بە ڕامانەی پۆلی ژنیسم - Polygenisme - هەیە. ئەم ڕامانەیە ئەوە دەگوردێنێ کە پێواژۆی مەیموون بە مرۆڤ بوون، شان بە شانی یەکدی لە چەند شوێنێ رووی داوە و مرۆڤ لەگەڵ جۆرەیلی جوێ— جوێی مەیموونەدا خزمایەتییان هەس، وەلێ زانستمەندانی رووس ئەی ڕامانەیە وە دما ئەدەنەوە، لە گۆشەنیگای ئەوانەوە، گۆڕانی مەیموون وە بنیادەم لە بەشێ لەسەر زەوینێکی یان و بەریندا کە

ئاسیا، ڕۆژهەلاتی نێزیك، پشت قەفقاز و ناوچە كاكی بە كاكییەكانی ئەفریقا، دەگرێتەوە، ڕووی داوە. زانستی ئەوڕۆ ڕێ خۆش دەكا كە بەرسڤی ئەم پرسە بە وردتر بدرێتەوە. بڕێلە لێوەكۆلاَن، پەیدابوونی مرۆڤ دەبەنەوە سەر هۆكارگەلی بە ڕێكەوتی لە خواسایی بەدەر. وە نموونە: ئەكادیمیسیێن پ. سوشكین – P. .Soushkine– لە ناوچوونی جەنگەڵستان و لێڕەواران بە هۆكاری چارەنووس دیاریكەر لە قەڵەم دەدا. بەڕای وی، گۆڕانی بارودۆخی دەوروبەر كە مەیموونی بە زۆرەملیّ ناچار كردووە لەسەر بسات گوزەران بكا ئەم ئاكامەی لیّ كەوتووەتەوە كە ئەندامانی لە یەكدی جویّ بكاتەوە و ناچاری بكا بە ڕاوەستانەوە لەسەر هەردوو لاقی بڕوا. ئەم تێنۆڕینە، ڕامانەی گۆڕانی ڕێكوپێكانەی مەیموون بە مرۆڤ بوونی بەرپەرچ داوەتەوە. شرۆڤەی زانستمەندانەی ئەم دیاردەیە لە سای فەردریك ئنگڵسەوە لە كتێوی نەخش و كاریگەریی كار لە گۆڕانی مەیموون بە مرۆڤدا، بە ڕوونی نووسراوە. خاوەن كتێوەكە دەڵیّ، "كار" لە گۆڕانی مەیموون بە مرۆڤدا هۆكارێكی ڕەسەن و كاریگەرە. دەڵیّ خودی مرۆڤ"كار" گووراندوویە و هێناوێتیە گۆڕیّ. [1] وەلیّ ئەی كاری مرۆڤە لە كوێڕا دەستی پیّ

(١) وێنەكێشانی واقیعییەتی دەرەكی و كۆمەڵایەتی لە ڕەنگدانەوەكانی زەیندا، وەك چاوی كامێرا بە شێوەی ئاوەژوو بەدیاردەكەویّ. بە نەقلّ لە ماركسەوە، لە هەموو ئایدیۆلۆژییەكاندا بە تمی، مرۆڤەكان و هەلومەرجەكانی وان، بە ئاوەژوو دەبیندرێن، كوتومت هەروەك لە دارك ڕووم (ژووری تاریكی وێنەكێش بۆ فیلم شوشتنەوە)دا ئەنجام دەدریّ ". مەبەست ئەوەیە كە هۆكار (علە) لە شێوەی ئەنجام (معلول) و ئەنجام لە شێوەی هۆكاردا بەدیاردەكەویّ، یان بڵێین: سەرخان خۆ بە ژێرخاندەنوێنیّ ((The German Ideology, New York, P. 14.. (لە هێندیّ هەلومەرجی كۆمەڵایەتیدا ئەم جۆرە ئاوەژووبوونە لە تەواوی بوارەكانی ژیانی مرۆڤدا هەلّ دەكەویّ. لە ئابووریی بازاڕی و پووڵیدا، هۆكار و ئەنجام بە ئاوەژوو بە دیاردەكەون. ماركس لە كتێبی سەرمایەدا ئەم مەسەلەیە لە باسی كالاَدا دێنێتەپێشیّ. كێشە و هەرای نێوان چینەكان لە شێوەی ئاوەژوویدا دە شێوەی كێشە لە نێوان ئەسڵە سیاسییەكاندا بە دیاردەكەویّ. هەروەك ئەسڵە مافەكییەكان جیلوەی واقیعییەتی ئابوورییە، واتە: ڕەنگدانەوەی واقیعییەتی پێوەندییە ئابوورییەكان لە شێوەی ئەسڵە مافەكییەكاندا بەدیاردەكەویّ، لە ئەنجامدا مافناس وا دەزانیّ كە دەگەلّ ئوسووڵە پێشەكی دراوەكان (پێشتر هەبووەكان)دا سەروكاری هەیە، كەچی ئوسووڵەكە

كوتومت ڕەنگادانەوەی ئابوورییە. ئایین و فەلسەفەش بە لای ئنگڵسەوە، نموونەگەلێكی دیكە لە ئایدیۆلۆژین، واتە: پێوەندییان دەگەلّ بنیاتی ئابووریدا هەر بە تەواوەتی فەرامۆش دەكریّ.باشە ئەم ئاوەژووكارییە ئایا خوایشتانەیە یان ناچارییە؟ لەم ڕووەوە ماركس و ئنگڵس وەلاَمەیلێكی دووفاق و یەك لە شام و یەك لە حەڵەبیان دەدایەوە. ئەوان لە هێندیّ شوێندا جەختیان لەسەر ئەوە دەكرد كە ئاوەژووبینی كارێكی ناخوایشتانە و نائاگیانەیە و مرۆڤ لە ڕەنێوهێنانی ئایدیۆلۆژی و بە هۆی خۆیەوە ئاگادار نییە: "ئەگەر بە گشتی ئایدیۆلۆژیی خەڵك ئاوەژوو بەرچاوبكەویّ، ئەم دیاردەیە لە پرۆسێسەكانی ژیانی مێژوویینەی وانەوە، هەروەك ئاوەژووبوونی چتان لە شەبەكییەی چاو لە پرۆسێسەكانی ژیانی فیزیكیی وانەوە دێتەگۆڕیّ". وێنەگرتنی واقیعییەت لە زەینی مرۆڤدا ئاوەژوو دەبیّ، چونكە واقیعییەت بۆ خۆی ئاوەژووە. ئایدیۆلۆژی، وەك ئاگاییی ئاوەژوو، بەرهەمی بارودۆخی مەوجوودی كۆمەڵایەتی و سیاسییە“ چونكە ئەو بارودۆخە مەوجوودە، هەر بۆ خۆی دنیایەكی ئاوەژووە. ژێرخانەكە دە خودی خۆیدا دووفاق و تاكەوتاكە..

ئەم واقیعییەتە كە ژێرخانی ماددیی دە بەرابەردا دەوەستیّ و قەڵەمڕەو (مەلەكووت)ێكی سەربەخۆیلە ئاسمانان لیّ پەیدا دەبیّ (واتە: ئایدیۆلۆژی)، تەنها بەم ڕاستییە دەشیّ لێك بدرێتەوە كە بنەمای ماددی بۆ خۆی پەراگەندە و یەك لە شام و یەك لە حەڵەبە (هەربۆیەش، وێڕای یاسامەندیی خۆڕسك، هیچ چتیّ بۆ ئامانجێكی پێشەكی بڕیاردراو، بە پێچەوانەی "ئامانجگەرییەكان" (غائیون)، نەهاتۆتەگۆڕیّ و بە هیچ ئەقلّ و ئاوەزێكی پێشەكی بەرنامەی بۆ دانەڕێژراوە).

لە لایەكی دیكەوە، ماركس و ئنگڵس لەمەڕ چییەتی (ماهییەت)ی "ئایدیۆلۆژیك"، بیروئەندێشەكانی مرۆڤ، بیروبۆچوونەیلێكی دووفاق و یەك لە شام و یەك لە حەڵەبیان هێنابووە بەرەوە. بە پێی ئەم بیروبۆچوونانە ئاوەژووكاریی واقیعییەت لە لایەن مرۆڤەوە خوایشتانەیە، واتە: كارێكی بە ئەنقەست و لە ڕووی فریودان، یان بۆ پاساودان و دەسپێچك هێنانەوەیە. بە نەقلّ لە ئایدیۆلۆژیی ئاڵمانی: "بیروبڕوای چینی حوكمڕان لە هەر چەرخ و چاخێكدا، بیروباوەڕی حوكمڕانە. حوكمڕانان بە ناوی چینەوە، وەك بیرمەند و ڕەنێوهێنی بیروئەندێشە حوكم دەڕانن و بەسەر ڕەنێوهێنان و دابەشكردنی بیروئەندێشەكانی چەرخ و چاخی خۆیاندا، هەر خۆیان دەسەلاَت بەدەستن (Ibid , P.39). هەروەها ماركس و ئنگڵس باسی چینێكی وا دەكەن كە كار و ئەركی سەرشانیان پڕوپووچ (أوهام) هەڵێنان و ڕەنێوهێنانە (Ibid, p. 40). ئەم بەشە بەرژەوەندییەی چینی حوكمڕان بە ناوی بەرژەوەندیی گشتەوە، پاكانە بۆ خۆی دەكا. هەروەها لە ئایدیۆلۆژیی ئاڵمانیدا قسە لەمەڕ چۆنیەتیی پێكهێنانی

ئایدیۆلۆژیی درۆزنانە و ساختە دەکرێ. چینی حوکمڕان شموولییەت و ڕەوایی بە بەژنی بیروبڕوای خۆی دەبڕێ و تەنها بیروبڕوای ئاقلانە و بەوەجی دنیایێ، تیفتیفە دەدا. ئایدیۆلۆژیی درۆزنانە و ڕووکەش لەسەر بنەمای بە وەستایانە و ئاگادارانە و فڕوفێلاویانە پڕوپووچ ڕەنێوهێنان، هەڵ دەنرێ. "هەرچی ئەو بیروباوەڕە، زێتر بە ناوی درۆودەلەسە و ساختەچێتییەوە مەحکووم کرێ و کەمتر قەناعەت بە مەعریفییەت بکا، بە جەزمییەت و دۆگماتییەتێکی گەرموگوڕترەوە بە کەشکەلانی ئاسماندا بەرزدەکرێتەوە و پتر تاسولووس و تیفتیفە دەدرێ و زمانی کۆمەڵی بەستەزمان هەرچی زێتر و تا دێ فریوئامێز و پاساوگەرانەی لێ دێ... " بە هەر حاڵ، لە ڕوانگەی مارکس و ئەنگلسەوە، چ بە شێوەی ناچاری و لە خوایشت بەدەر و چ بە شێوەی بەدەستەخۆ و خوایشتانە و فریوئامێز، واقیعییەت ئاوەژوو، بەدیاردێخی. بەلام لە مارکسییەتی ڕووسی ـ مارکسیسزم ـ لێنینیزمدا کە ئایدیۆلۆژیی دەولەتی سۆسیالیستی بوو، بە ڕەنگدانەوەی کوتومتی واقیعییەتی مێژوویینە (ئەوەی کە بە قۆناخەکانی خۆیدا دەڕوا و بە خۆڕسك گەشەی کردووە) دەسەلمێندرا، نەك ئاوژووکاریی وی. ئوسوولی بیروئەندێشەی مارکسیستانە کە لە بنەڕەتەوە بە ناوی ڕەخنەیێ لە واقیعییەتی مەوجوود مەترەح کرابوو، لە مارکسییەتی ڕەسمیی ڕووسیدا بە ناوی ڕاستینەکانی لەمێژووبەدەر و سەروو ئەقلانی، خرایەگۆڕێ. ئەو چەکانەی کە لە بنەڕەتدا بەرهەمی هەلومەرجی مێژوو بوو و بوون و نەبوونی بە هەلومەرجەوە شەتەك درابوون، بە چەمکانێکی بێ سەرحەدوسنوور (مطلق) لەقەڵەم دران.

مەنتیقی دیالێکتیکی مارکس لە مارکسییەتی ڕووسیدا بوو بە مەنتیقێکی ڕەوالانە (شکلي) و ئایدیۆلۆژیی کۆمۆنیستی بە پێناسەی ڕەنگدانەوەی دروستی پێوەندییەکانی کۆمەلایەتیی "ڕاستەقینە" ناسێندرا.. مارکسییەتی ڕووسی، ڕاستیت گەرەکە، دەیگوت: جیاوازیی ئایدیۆلۆژیی زانستانە و نازانستانە وەك جیاوازیی ئاسمان و ڕێسمانە، بەلام لەو بڕوایەدا بوو کە زانستانەبوونیئایدیۆلۆژییەت لەسەر بنەمای ناسینی بەرچاو قابیلی ئیسپاتکردن نییە و بە هیچ پشتڕاست ناکرێتەوە. ناسین (معرفە)ی ئیسپاتی (پۆزیتیڤیستی)، تەنها هەر واقیعییەت ئاشکرا دەکا و بەس، نەك "ڕاستی" (جیاوازیی واقیعییەت و ڕاستی بە لای مارکسییەکانەوە ئەوەیە کە واقعییەت بەبێ خوایشتی من و تۆ و هەرچی مرۆڤی دنیایێ هەن، بوونیان هەیە، بەلام ڕاستی دەخڵی بە خودی واقیعییەتەوە نییە، بەلکو بەبیروبۆچوونی خەلکانەوە، هەیە، کاتێ دەگوترێ ئەوە: "ڕاستە، یان ڕاست نییە" واتە: ڕادەی دەرکی مرۆڤ و ئەندازەی تا چەند لە واقیعییەتەوە نزیك بوون دیارە هەر لەبەر هەندێکەش، ڕاستییەکان ڕێژەکی (نیسبی)ن.. بەلام ئەمە مانای ئەوە نییە کە ڕاستی هەمیشە

کردووە؟ مەیموونان دەیان کاری تەوەنێ، کەورێ، خڕکێ، یان گالۆکێ، داردەستێ بە دەستەوە بگرن. مەیموونەکانی باشوور توانستی ئەی کارەیان هەبووگە، ئەما، هیچ مەیموونێ نەیتوانستگە تەنانەت ساکارترین ئامێر و ئەوزارێ دروست بکا. خۆ هەر وە سازدان و دروست کردنی ئامێر و ئەوزارە، کە کار دەست پێ دەکا. وەبێ ئەوزار هیچ کارێ ناکرێ. مرۆڤ وە ئەوزار و ئامێر قەرەبووی چنگۆڕك و کەڵبەی کردووەتەوە.

چالاکی دە کار و سازکردنی ئەوزار و ئامێرگەلی سەرەتاییدا دابەشبوونی کار و ئەرکەکانی دە نێوان ئەندامانی پاشەوە و پێشەوەدا، لێ دەکەوێتەوە. سازکردنی ئەوزار دەبێ بە ئەرکی تایبەتی ئەندامانی پێشەوەی و ئەم کارەش دەبێ بە مایەی ئەوە کە دەسوبرد و مەهارەتی وان پەرە پێ بدا و بگۆڕێن بە دەست. بەم پێیە دەست نە تەنێ پێناوی ئەنجامی کارە، بەلکو بەرهەمی کاریشە". .

بەرە – بەرە کە دەستی مرۆڤ بە کارەوە پتر ڕادێ و مەهارەت و دەستوبرد زێتر دەردەست دەکا، خوو و خدەی بەسەر پێوە ڕاوەستانەوە، بەڕێوەڕۆیشتنەوەی تا دێ بەهێزتر و بەگوردتر دەبێ. جا ئەی کارە وە نۆرەی خۆی لە سەرێکەوە بە لای ڕەسیوی و کامڵ بوونی دەستیدا دەشکێتەوە و ئەمانە لە جێوەجێکردنی چالاکییەکانی بابەتی کار ڕاپەڕاندندا، ئازاد دەکا و لە سەرێکی دیکەوە ڕەسیوی و فراژووبوونی گەروو و تار و ڕایەڵە و ژێیەکانی دەزگای دەنگ، ئەو کارە سانا دەکا.

هەر بە ڕەهایی و موتڵەقی نامێنێتەوە" چونکە پێناوەکانی لە ڕاستیی موتڵەق گەیشتن، هێشتا بە ڕادەی پێویست فەراهەم نەبوون. ڕاستییە موتڵەقەکانی ئەمڕۆ دەبن بە ڕاستییە ڕێژەکییەکانی دواڕۆژ. زانستی بەرچاوەکی (عینی) دەبێ بە لەمپەر لە ڕێی لە جەوهەری ڕاستی گەیشتن. جا دەسنیشان کردنی ئەوە کە ڕاستی چییە، ئەوە کاری زانست نییە، بەلکو ئەرکی سەرشانی پرۆسێسی مێژووە کە بە شێوەیەکی ئەسرارئامێز (ڕەمزی) بە قیبلەنمای ڕاستی و ڕزگاری بەخش لەقەڵەم دەدرێ و بەم جۆرە بیروبڕوا ستالینانەیە بناخەی کلێسەی پرۆلیتاریایی لێ دەدرێ. مارکسیزم ـ لێنینیزم بە ناوی سیکۆلاستیزمی پرۆلیتاریا، یان ئوسوولی پیرۆزی ئۆلی ستالینیستییەوە لە گوێن ئایین هاتەگۆڕێ و ئەم ئۆلە ستالینییەش، باخودا، ناخودا، کافر، وشکەسۆفی، حەنبەلی و ئەرتەدۆکسی و لەئایین وەرگەڕای تێدا پەیدابوون و بە ڕووخان و داتەپین دوایی هات..

لە کۆمەڵە سوقانەیلی مرۆڤی وەبەرد بووگ (فۆسیل) وەکۆڵین، وای بە دیار دەخا کە لێکدی جویێ بوونەوەی ئەندام و پیلان، بەو مانایە کە هەریەکە کار و فرمانێکی ئازادانە و تایبەتی بۆ دەڕەخسیێ، بەر لە ڕەسین و فراژووبوونی کاسەسەر، ڕووی داگە.. ئەم مەبەستە ڕامانەی ئنگڵس لەمەڕ نەخش و کاریگەریی کار لە پەیدابوونی مرۆڤدا، بە باشترین شێوە پشتڕاست دەکاتەوە.

بەش وە حاڵی بەردوارە، ئەوە نموونەگەلی پاشماوەکانی هەرە کەونارای مرۆڤی وە بەردبووگ بە نێوی پیتیك ئانترۆپ – .AnthropeP– یان مەیموون – مرۆڤ، لە ساڵەکانی (١٨٩٠–١٨٩٤)دا، لە جاوە دۆزرایەوە. پاشانەکێ هەر لە هەمان شوێن نموونەگەلی دیکە پیتیك ئانترۆپ وەگیر کەوتن. لە ساڵی (١٩٢٥)دا دێرینە ناسی چینی پی ئون چونگ ناو، لە شکەفتێکدا بەنێوی شۆکۆتین، لە نێزیکیی پکەن، (٢٥) پاژی جویێ – جوێش جێی هێسکی مرۆڤی بە بەردبووی پەیدا کرد کە بە نێوی سین ئانترۆپ – Sinantrope – مرۆڤی چین – نێونرا. لە مەڵبەندی ڤییەتنام، لە باشووری ئەفریقا و نزیکی هایدڵبێرگ – Heldeberg – لە ئاڵمان چەند پارە ئێسکێ و لە هەموویان گرینگتر بڕێ چەناگە و شەویلاگە و ددانی مرۆڤ دۆزرانەوە کە زێتر وەکوو ئی مرۆڤی چین دەچوون، کە لە (١٩٤٤)دا، دێرینە ناسانی فەڕەنسزی دە نزیکیی جەزائیرێ پاشماوەیلێکی نموونەی دیکەی مرۆڤی پێش مێژووی وەدەست هاورد کە بە ناوی ئاڵتان ترۆپ – Altantrope –ەوە ناوی دەرکرد.بەرەبابەکانی پاشینەی بێ کێشە و چەندوچۆنی مرۆڤگەلی بە بەردبوو، نییاندەرتاڵەکانن. بەر ماوەی ئەم جۆرە مرۆڤە دە ساڵی (١٨٥٦)دا لە دۆڵێ بە نێوی نییاندەرتاڵەوە، لە نێزیك دسلدرۆف دەردەست کراو و هەر بەو ناوەشەوە ناوی دەرکرد.

نییاندەرتاڵەکان لە دنیای کەونارادا پەرت و بڵاوبوون و پاشماوەکانیان لە جاوە، ئەفریقا، ڕۆژهەلاتی نێزیك و لە چەندین جێگای نێزیك و جویێ – جوێی ئەورووپایێ بەرچاو دەکەوتن. لە ولاتی شۆرەویی جارانێ پاشماوەی ئەم جۆرە مرۆڤە، بە هۆی دێرینەناسانی شۆرەوییەوە، دۆزراوەتەوە" دە ساڵی (١٩٢٤)دا گ. یونج ئۆسمۆلسکی پاژەکانی ئێسکبەندی نییاندەرتاڵێکی لە شکەفتی کیك کۆبا، لە کریمێ دەردەست کرد. هەروەسا لە ساڵانی (٣٨– ١٩٣٩)دا ئا. ئۆکسلادنیکۆف هەستییێن زارۆکێکی نییاندەرتاڵی لە شکەفتی تیشك تاش، لە باشووری ئۆێزبەگستاندا، بە دەست ئانی.

مرۆڤی بەردوارە لە مرۆڤی وێستاکە کە هەنیەیەکی شۆڕ و تەپڵەسەرێکی کورتیلەی هەبووە، تاقی برۆی پەیوەست و بەسامی بەسەر چاوانیدا سوارە، هەستییێن چەهرەییێن وی پڕ زەق و زۆپ بووینە و چەناگەی بۆ ژووریێ ڕۆچووە. مرۆڤیێ ب کەڤربوویی ب چۆکیێ ڤەنوشتای شاقاوی هەلێ دێنا دە کاتی دەو و بەزین و هەڕاکردندا هەر بە تەواوەتی بەرەو پێشیێ دادەنەوی و دەڕۆیشت. دەستەکانی وەك پەنجە دەچوون، واتە کەڵەنگوستی لەوەی کە لە مرۆڤی ئەوڕۆدا دەدیترێ کەمتر هەمبەری ئەنگوستەکانی دیکەیدا بوو. سەرەڕای وەش سەرلەبەر، مرۆڤی بە بەردبوو (فۆسیل) لە ڕووی بەڕێوە ڕۆیشتن و دەفرێتیی کاسەسەر، لێل مەیموونە وە پلە هەورازترەکاندا فرە جیاواز بوو. بارست (قەبارە)ی مێشکی پیتیك ئانترۆپ، مرۆڤە مەیموون (٩٠٠ سانتیمەتر شەشپاڵوو) لە چاو گۆرێل و ئوسترالوپیتك، مەیموونی باشووری، بە چەندین پلە گەورەتر بوو و مێشکی سین ئانترۆپ– مرۆڤی چین– دیسان هەر بارستی قەبەتر بووە (١٢٠٠ سانتیمەتر شەشپاڵوو) و مێشکی مرۆڤی نییاندەرتاڵ (نزیکەی ١٤٠٠ سانتیمەتر شەشپاڵوو) لە دەفرێتیی مامناوەندیی کاسە سەری مرۆڤی ئەوڕۆکەوە (لە ١٢٠٠ تا ١٥٠٠سانتیمەتر شەشپاڵوو) نێزیك بوو.

مرۆڤەیلی وەکەمەر بووگ، وە بەرەواژیی ئوسترالوپیتیك، نەك تەنیێ دەسکاریی (داردەستیێ، گاڵۆکیێ لە پێشە)یان دەکرد، بگرە دەیانتوانی ئامێر و ئەوزارانیش ساز بکەن، هەروەك لە ئامێرە وەکەمەربووگەکانی نێوان پاشماوەکانی مرۆڤی چین و نییاندەرتالان بە دیاری دەخەن. کەوناراناسان ئەو ئامێر و ئەوزارانەیان لە گەلەك شوونان، بێ پاشماوەی پێشەی مرۆڤی وەتەوەن بووگیان دۆزیوەسەوە. دەورانیێ کە پیتیك ئانترۆپ و سین ئانترۆپ لەو شوونانەدا دەژیان دەورانەکە دەورانی پالیۆلیتیکی کەڤنارای دێرینە.

خۆ هەرچی سەروبەندی کۆنەبەردینی دێرینە ئەوە دە سەرەتای چاخی چارەمی زەوینناسیدا، سەروەختێ کە کۆمەڵی مرۆڤەیل بۆ یەکەمین جار پێیان دە گۆڕەپانی پەیدابوونێ نا، بارودۆخی هەرێمیی زەوین لە بارتر و تەڕ و شێدارتر بوو: ئەورووپا جەنگەڵستان و لێڕەوار و چڕستانانی گەرمەسێرەکان دایان پۆشیبوو و پڕی بوو لە بەوری جۆری ئاماشرودۆس و فیلی بابەتی پرۆبوسیدین و کەرکەدەنی تەرحی ڕینۆسرۆس کە لەم زەمانەدا نەماگن. بەرانەکینێ وە دەم گوزەری ڕۆژگارەوە

هەلومەرجی ئاووهەوا سەختتر و دژوارتر گەڕا: چاڵە بەفر و سەهۆڵبەندان کە لە باکووڕا داخزیبوون، تا دەهات بەرەو پێشتریّ ئاژن و شاڵاو و هاشاوڵیان دەهێنا و کاژێکی ئەستووری شەختە و بەستەڵەك و سەهۆڵبەندان، سەرزەوینانی پان و بەرین و کاکی بەکاکیی ئەورووپا و ئەمەریکای باکووری گرتەوە. چاڵە بەفرەیلی دیکەش لە کوێستانەکانی زنجیرە چیایەکانی ئەلبورز و هێمالایا سەرەونشێو دەبوونەوە. هەر لە پالّ چاڵە بەفرەکاندا لێرەواری ژێر ئیستیواییەکان لەنێوچوون و توندرایەکان (زەلکاوی بیّ درەختی وەك ئی نووکی زەوی –قوتب)، جێی وانی گرتەوە. لەم توندرایانەدا گەلە مامووتی بەخوری، گاکێوی و ئەسپی کێوی بلاّو بوونەوە. سەروبەندی کۆنەبەردینی دێرین، بە وردی، سەردەمێك دەگرێتەوە کە لە سەرەتای چاخی چارەمڕا دەست پیّ دەکا و تا پایینی دوا تەشەنەکردنی چاڵە بەفرەکان (نزیکەی چل هەزار سالّ بەریّ) درێژە دەکێشیّ.

سنعەتی دەستکردی مرۆڤ لە سەروبەندی کۆنەبەردینی دێریندا قۆناخی سەرەتاییانەی خۆی بڕی. جگە لەبەردەستیّ، پاژە بەردی مەودا تێژی بەکاردەهێنا. کەم کەمە، داتاشینی تەوەنی مشتە لەبەردەستیّ بوو بە چتێکی خواسایی و ئەوەی چەکێکی بەردین بوو لە شێوەی چوالە کە درێژییەکەی بە (٢٠٠) سانتیمەتر و کێشی بە دوو کیلۆگرام دەگەیشت. ئەم بەردانەیان بە کۆمەکی بەردەستێیەکانی دیکە دادەتاشین. ئەم ئەوزارە سەرەتاییانە لەبۆ سازکردنی مێخی دارینە، ڕەگ و کۆتە و کۆتەرە هەڵکەندن، لانە و کاشانە ڕماندن و جانەوەر و دڕندەکوشتن و زامدار کردن وە کار ئەهاورد. "پیّ دەچیّ ئەم بەردەمشتانەیان یەکڕاست بۆ ڕاووشکار وەکار نەبردبن" چون ڕەنگە گورز و گالۆك، یا کوتەکیّ، کوتکیّ، تێلاّییّ، گاڕانیّ لەبۆ ئەم کارە لەبارتر بووبن.

سەرباری بەردەمشتە، زوێڵەگەلیّ لەبەردەستێی بڕندە سازدەکران کە بۆ ساودان و تێژکردنی ئەوزارەکان بەکاردەبران.

وردە – وردە ئەزموونەکان باری شایستەتر وە خۆوە دەگریّ، تەکنیك بەرەو پتر پەرەساندن و گەشەکردن و ڕەسیوی دەچیّ. مرۆڤگەلی سەرەتایی لەناوچەی جویّ – جویّدا و بە شێوەی جۆراوجۆر ئەوزاری چکۆلەتر و ڕێکوپێکتر و زەریفتریان لەبۆ فەراهەم دەبوون.

ئەوزاری هەرە سەرەکیی نییاندەرتالان لە شێوەی زوێلّ و تەلّەزمی سێگۆشە لە بەردەستیّ دێنە گۆڕیّ. نووکەکەی بۆ چت تیژکردن و کون کردن و مەودایەکەی بۆ پۆست کەولّ کردنی جانەوەرکوشتن بەکاردەبریّ، ئەوزار و ئەسپابی ڕاووشکار، چەنگالّ و نێزە و نەجاخی دارینەن.

مەیموون – مرۆڤەکان، لەوە دەچیّ نە پاسار و پەنایی و نە پۆششت و پۆشاکێکیان هەبووبیّ. زانایان وای بۆ دەچوون، کە مەودا و چەنانێکی دوور و درێژ، دە پەنای دارودرەختی وەشارتیدا خۆیان لە گەڕوگێچەلّ و گۆڵمەزی جانەوەری دڕندە، وەلادابن. ئەوجا پاشانەکیّ مرۆڤ هینی ئەوەبوو کو خۆ لە ڕەشەبا و زریان و باهۆز و بۆران بپارێزیّ... سپەر و سەنگەر و لەمپەرەیلێکی ئەڕای خۆی دۆزییەوە. دەستی بەسەر ئەشکەوتەکانی جانەوەرانی دڕندەدا گرت و لێی داگیرکردن و لەو ئەشکەوتانەدا هێوری و ستاری گرت. لە پێستەی جانەوەران، ئەڕای ڕایەخ و پێخەو و پۆشاك و جلوبەرگ، کە بۆ خۆی جۆرە کەڕك و کورك و کەولّ و پەلاّسیّ بوو و بە بەن و خرێنە و داو تێك دەبەستران، سوودی وەردەگرت.

مرۆگەلی سەروەختی کۆنە بەردینی دێرین، سوود لە ئاوروەرگرتن فێربوون – ئەدی ئەڤە چاوا بوویە؟، لەوە دەچیّ، پێشان کەڵکیان لە ئاوری خواسایی و خۆڕسکی وەك: گڕکان و سووتمانان وەرگرتبیّ و چاودێرییان کردبیّ و ئینجا کارییێتیان، سا یا بە پێکدادانی دوو بەردەستیّ بە یەکدیدا – یا وە ماڵشتدان و لێك خشاندنی دارودرەخت، پەرژابنە ئاورهەلاّیساندن. لە گەرمەی ماڵشتدان و دارودرەخت لێك خشاندندا، خاکەیەکی وردی نەرمی، کە لەدار و درەختە هەلاّیساوەکان هەلّ دەوەری، گەرم دەبوو و ئاوری دەگرت، هەنگێن پلیتەیەکی لە خوری، یا پووشوو و قاو و توێکڵی دار و دەوەن و کرۆکەداریان لێك نێزیك دەئێخستن و هەلّیان دەگیرساندن و ئەوجا بەفوو دەیان دەماند و ئاگرەکەیان وە گڕ و بلێسە دەئێخست، ئاور هەی ئاور... دە بەرابەر سەختی و دژواریی ئاور هەلاّیساندندا، مرۆڤ ناچار دەبوو، بۆ وەی ئاوری لیّ نەتەمرێتەوە و دانەمرکێتەوە و نەکوژێتەوە، چاوێری و پاسەوانیی لیّ بکا.

سوود لە ئاور وەرگرتن چتێکی فرە وە بایەخی وەدەمەوە بووگە و ئێستەکەش هەس" ئایر (ئاگر) ئەڕای ئایەم لە وەی و گەزەن و بڤەی سەرماوسۆلّە و دڕندە و پیاوخۆر پاراستن، تا بێژی قیمەتی تەواو ناویّ. خۆراکی لەبەر دەبرژێنیّ، کەبابی لەسەر

دەکا، چتی کاڵ و کرچی لەسەر دەکوڵێنێ، خۆلاسە کاری زۆری لۆ سانا دەکرد.. هونەری ئاورهەڵایساندن بۆ یەکەم جار دەسەڵاتی بەسەر یەکێ لە هێزەکانی خۆڕسکدا ڕۆیشتنی بە مرۆڤ بەخشی و لەوێرا بۆ هەمیشە و هەتا هەتایە لە سەرلەبەری زیندەرانی دیکەی جوێ کردەوە.

لە شۆڕەویی بەرێ، کەوناراترینی ئەوزارەکانی مرۆڤی بەردوارە لە گردەکانی ساتانیدار، لە ئەرمەنستان دۆزرایەوە. ئاسەوارێکی دیکەی سەروبەندی کۆنە بەردینی دێرین لە قەفقاز، لە ئوێزبەگستان و لە باشووری ئۆستی، لە کریمێ لە گۆلاوەکانی دنێپەر و بەشی نێوان ڤۆلگا وەدەست کەفتن.

بەڕاستی ئەوەی سەرنجبزوێنە، لە کوردستان بەش بەوەندەی بەندە لێی ئاگام، لە ناوچەی قەرە حەسەن لە سەرووی گوندی تەپە سەوزەوە، کە مەڵبەندی شێخانە، بە بڵێنداییەکی بەرانبەر جەوەڵناساز، بە هەزاران سەرە ڕمب و سەرە نێزەی لە بەردەستێ داتاشراو، تا وێستاکەش هەر وەو بانەوە ماون. گردە شێخەیی ئەوبەری بەستەکەی پێش گوندی مەحمەشا (مامشە) بەرانبەر بە گوندەکە، کە جۆگەیەکی چکۆلەی بە بندا دەڕوا، تا سەردەمانێکی من ئاموشۆی گوندەکەم دەکرد و بەعس ئەنفالی نەکردبوو، ناو بەناو کە ئاو گردەکەی بنکەن دەکرد ئاسەواری لە گڵێنە و بەرد و شاخی کێوی لێ بە دیار دەکەوتن. خەڵکی ئەو گوندانە بە زۆری ئاوریان بە قاوچەخماخ و بەردە ئەستێ دەکردەوە... سبیلکێش زۆرینەیان تا چەرخ و شقارتە و شەمچە پەیدا نەببوون، بە بەرد و ئەستێ سویل و قەنەیان دادەگیرساند. ئێمەی منداڵی ئاوایی کە خڕەکە بەپێش گوندەکەدا بەرەو خوار دەڕوا، هەمیشە بە بەرد بە یەکدی دادانددا سەرقاڵ بووین و پریشکە ئاورمان لێ وەدەست دەهێنا و کەیفمان بەو کارە دەهات. ژنان کوورە ئاوریان لە گڵ دروست دەکرد و گلێنەیان پێ دەگوت. لە بنە قالۆری زها و ئیشك و کرۆکی داری پووکاو و پووچ و پووت، قاو و پووشوویان ساز دەکرد. مشتووی چەقۆ و قەڵەمبڕ و سیکارت و کێرد و خەنجێریان لە شاخی کەڵەکێوی و گا و نێری دروست دەکرد. کەڵەشاخیان بە شاخی کێوی دەگرت. خوێنیان بە زەروو بەر دەدا، دۆڵ و دەسکە دۆڵیان لەبەرد ساز دەکرد، چتیان بە سەنگ و تەرازوو دەکێشا. سەنگیان لە برپە و گۆترە گەلاڵە دەکرد، ساواریان لە چاڵێکدا کە لە تاوێرەکانی پشت ئاوایی هەڵ کەندبوو، دەکوتا. ئاسیاوەکەی سەرحەد لە ڕۆخانە (ئاوەکەی لە دەربەندباسەڕەوە سەرەونشێو

دەبێتەوە) بەرداشەکانی هێندێ جار هەر لەو ناوە دروست دەکرا، دەستهاڕ زێتر خۆیان دروستیان دەکرد، هەرواسا دنگ، دۆڵ، دەسکەدۆڵ، ئەمانەیلەش هەر هوێشیان دروستیانشان مەکەردن.

بە مەزەنەی بەندە ئاوری پیرۆزی باوەگرگڕ لە کەرکووکێ فرە کۆنەس.. خەڵکی ناوچەی زاموا، هەر بۆ یەکەم جار بە ئامەدەیی و حازرەکی و خۆڕسك سوودیان لێ وەرگرتووە – دوور نییە، پێش وەی مرۆڤ ڕێی کەوێتە ئەو ناوچەیە: ئەو ئاگرە هەر لە کۆنەوە هەبووبێ. بۆ خۆی نێوی باوەگرگڕە، زمان خواران بە بابەگوێر گوێڕی یەژن، زوانیان بوڕێ... زەرتوشتییان ئاوری ئاورخانە (ئاتەشکەدە)کانیان نەدەکوژاندەوە، ئەوەش لەوەڕا کەوتبۆوە کە مرۆڤ وەختێ ئاوری هەڵدەگیرساند، نەیدەویست لێی کۆر بێتەوە و بتەمرت" چون ئەسپابی ئاورهەڵایساندنی بەوی ساناهییێ دەست نەکەفتییە، گاڤا کو خاستبت هەڵی بکا، یەکسەر هەڵیگیرسێنێ، لەبەر هەندێ ئاورخانان پاسەوان و چاوێرییان بۆ داناوە و هەمیشە پاراستوویانن.

قسە قسە دێنێ، ماڵە میر و بەگڵەری کوردان ئاورخانە ووەجاخیان هەرگیز نەکوژاوەتەوە و هەمیشە دووکەڵی لێ هەڵستاوە. کەسێکی منداڵ و دۆمۆنیی نەبێ وێستاکەش لە کوردەواریدا خۆی بە وەجاغ کوێر و ئەستێور دەزانێ، ئەمەش لە قۆناخێکەوە کە پیاوی تێدا لە جیاتیی ژن بوو بەخێوی هەموو دەسەڵاتێ، ئاو دەخواتەوە. کەسێکی دەسکورت، یا پیسکە و ڕژد بێ، پێی یەژن: ئاوری لە ماڵێدا ناکرێتەوە، دووی لەخانەی هەڵ ناستێ، خانەوێرانە..

بەش بە حاڵی ئایین ژیان و سازمانی کۆمەڵەکیی کۆمەڵی مرۆڤەکی دەتوانین بێژین پاشکەفتیترین هۆز و تیرەگەلێ کە ئێتنۆگرافییان لێیان وەکۆڵیون بە چەندین پلە و پایە لە مرۆگەلی وەتەوەن بووی کۆنە بەردینی دێرین پەرەیان ساندگە و وەگەشە کەفتگن. لەم ڕووەوە چۆنیەتیی ژیان لەناو کۆمەڵانی سەرەتاییی مرۆڤدا تەنها و تەنها لە ڕووی ماتریاڵ و بەرژەوەندەکانی دێرین ناسییەوە وەگێردەکەوێ و هەر لەبەر هەندێکەش ڕاوبۆچوونەکانی مە لەمەڕ سازمانی کۆمەڵەکیی وی ناتەواوە و لەسەر هیمی گریمانە و قیاس کردنێیە..

مرۆڤ لەسەروبەندی کۆنە بەردینی دێریندا، وە گردوکۆی خۆراکی - Cuillett - و ڕاووشکار بەڕێوە دەچوو – بە میوە و ڕیشەی دارودرەخت و واردەنیی وەك: توو،

تووترك (گاتوو، تووړك، دڕی)– baie – وەڕێوە دەچوو. مەمكداران (پستاندار)ی چكۆلە، مارمێلكە و گەپڵە و بزنمژە و قۆڕی و گەزندە و خزندەی ڕاو دەكرد و فرەی نەخایاند پەرژایە ڕاوكردنی گیانلەبەری گەپ و زل. دێرین ناسان لە هەوارگایەكانی بەر لە مێژوو، بە زۆری لەناو ئەوزار و ئامێرەیلی نواییندا، پێشە و هەستیی مامووت و گامێشی كێوی – Bison – و ئەسپ و گاكێوی دەدۆزنەوە كە مرۆڤەیلی سەرەتایی، ژبۆ ئەڤیێ یەكیێ كو مۆخی نێو ئەم هەستی و پێشانە دەربێرن، قەڵاشتوونیان. مرۆڤی سەرەتایی گۆشتخۆریش بووە و گیاوگۆڵخۆریش بووە و لەم ڕووەوە بۆی لواوە كە وەزۆری بتوانێ لە گشت جێییێ بژییێ و هەڵ بكا.

بارودۆخی ژیانی مرۆڤ سەخت و بە سام بووە، نەیتوانیگە لێل دڕندەگەلی هەراسانكەری سەرەتای سەدەی چارەمدا پێشبڕكێیان لێلا بكا و پەنجەیان لە پەنجە بدا، نە لەز و خێراییی وان و نە هێز و گوردی لەش و لاری وانیان هەبووە. برسێتی و مەرگی ژێر چنگۆڕكی جانەوەرانی، هەمیشە لۆ لە بۆسە و كەمیندا بوون. ئاژن هاوردنی چاڵە بەفران ململانێی ویی دەگەڵ خۆڕسكیشدا هێندەی دیكە دژوارتر و مەرگەساتتر كرد. وێڕای ئەوان هەموو كۆسپ و هەڵەمووتان، بنیایەمی بەردوارە لە سای دوو هۆكارا وە زنگی ماگنەسەوە و سەركەوتوون و زاڵ بووگن: یەكەم ئەوەسا كە ئەمانەیلە ئیتر بوونەوەریلێكی وریا و وشیار بووگن كە ئەوزار و ئامێریان ساز دەكرد. دووەم لە سۆنگەی ئەوە كە ئەمانە هەر لە نواوە وە شێوەی دەسەجەمعی و لێل یەكا، وە كۆمەڵ – كۆمەڵ و بڕ – بڕ دەژیان.

بگرە سازدانی ئەوزار و ئامێر، ئەسڵەن بیێ ژیانی كۆمەڵەكی و دەسەجەمعی هەر سەر ناگرێ و مەحاڵە، چون پاراستن و پێڕست كردنی زانیارییەكانی مرۆڤ و كاری ئاڵووێر و بازرگانیی وی لە زەوینەی ڕەنێوئانیندا و پشتاوپشت لە وەرینانەوە ئەڕای نەوە و نەویران و نەتیژەیل وە میراتی مانەوەیان، تەنیا و تەنیا هەر لەو هەلومەرجەدا ژ كرنیێ دهات. نێچیرڤانییێ، نەمازا نێچیرڤانییا جانەوەرانی گەپ و زەلام (لە هێندێ ناوچەی كوردستانی ئێرانیێ واژەی زەلام بۆ چارپیێ و بارگین و چتی لەی جۆرە بابەتەیلە دەگوترێ) وە شێوەی دەسەجەمعی و دەسیاوی و گەلەكۆمەكی ڕاووشكار ئەنجام دەدرا، ئیدی بەم جۆرە ئەوانەیان وە ئاییر دەتۆقان و وەپەڵ و خڕك و كەور تیێ

سرەواندن بەرەو هەڵدێر و زۆنگ و زەلكاو و زەمەندیان هەڵ دەبڕین و تەنگاو دەكردن، سەروو و كەور دەكەم، بنوو خاك دەكەم، بۆ كویێ دەڕۆن...

ئەی كۆمەڵە ئایەمییانە لە دەورانی كۆنەبەردینی دێریندا، بە نێوی ستانداردی گەلەوڕانە سەرەتاییەكانەوە ناودێر دەكرێن. ئەی گەلەوڕانەیلە ڕەنگە چكۆلە و تا ئەندازەییێ ناپایەدار بووبن. كەسانێد وان كاربوون بچنە ڕێزی گەلەیەكی دییەوە. گەل هەمیشە پێشەنگ و قەڵەوزێكی ڕێشاندەری، پیاو یا ژنی لە تەكا بوو.

وێڕای وەش دامەزرانی سازمانی جووتەكیی كەم و زۆر چەسپ و پایەداریش، كارێكی كردەنی نەبوو.

شڕوشكڵی ناقۆڵا و فاچەڵفیچی ئەوزار و ئامێری سەرەتاییی كار پەست و نزمیی ئاستی ئابووری، ململانێی سامناك دەگەڵ خۆڕسكدا، ئەمانەیلە سەرلەوەر گشتی لەناو گەلەی سەرەتاییدا حاڵەتی ئیندیویدوالیزمی دڕندە – Individualisme – یان كە مرۆڤی وەكەمەربووگ (فۆسیل) لە باپیرەگەورانی خۆوەیان وەمیراتی بۆ مابووگەوە – دەپاراست. ئەو حاڵەتە ناو بەناو لێل وەیەكا دان و تێكچڕژیان و تێگیران و لێكدی هەڵكردن و لێكدی ڕۆهاتنی خوێنینیدا، كە دە هەلومەرجی ململانیێ لەپێناوی ماندا، دەهاتە گۆڕیێ بە دیاردەكەوت... بگرە مرۆڤی پیاوخۆریش هەبووگە.

بەرە – بەرە، كاتیێ سازمانی كۆمەڵەكیی كۆمەڵە مرۆڤەكی دامەزریا و بنچەسپ و پایەدار و ڕوختە دەبیێ و دەسڕەنگینی و دەسوبرد و مەهارەتی مرۆڤ لە كاروباری بەرهەمهێناندا پەردەستێنیێ و تەشەنە دەكا و دەتەنێتەوە، سریشتی ئاژەڵانە دەداتە باری كزی و كەنەفتی. هەروەك فلادیمیر ئولیانۆف فەرموویە: گەلەی سەرەتایی و كۆمەڵی هاوبەشەكیی سەرەتایی سنوورێكی بۆ حاڵەتی دڕندایەتی (ئیندیویدیوالیزم)ی سەرەتاییی مرۆڤی سەرەتایی دانا.

باشە كەسی برای ئەدی بیر و ئەندێشە كوو پەیدا بوو؟ پەیدابوونی بیرو ئەندێشە ئەنجامی چالاكی و ئەمسەر و ئەوسەر و هەڵپە و خۆ بە داروبەردا دانی ڕەنێوهێنانەی مرۆڤە. لە هەوارگەی گالۆك و داردەست، یا خڕك و كەور وەكارهاوردنی ڕەمەكی و ئاژەڵەكی بۆ هەوارگەی ئەوزار و ئامێر سازكردن – با ناقولاو ناڕێكوپێكیش بووبن – چالاكیی وشیارانە و ئاگایانە و هەستوخوستی تیژی مرۆڤ وە دەنگ تێریێ.

ئەزموونەکانی مرۆڤ لە کاروباری بەرهەمهێنیدا، نوخشەی تاقیکردنەوەی وی ساز دەدا و دە ویژدان و نیهادی ویدا ئاشکرا ڕەنگ دەداتەوە و شۆپ و شوێنەوار بەجێ دێڵێ.

لەوەڕا کە کار بە شێوەی دەستەجەمعی و دەستیاوی و گەلەکاری ئەنجام دەدرا و ئەزموون و تەجرەبەکانی دەستەی کۆمەڵ، پاسدارییان لێ دەکرد، کار و خەسڵەتی بیرکردنەوەی سەرەتاییی بەشەریش حاڵەتێکی کۆمەڵەکیی بەخۆوە گرت، واتە: کە کارکردن کۆمەڵەکی و گەلەکۆمەکی بێ، دیارە بیرکردنەوەش کە ڕاستەوخۆ و ناڕاستەوخۆ، هەر بە دەوری کاردا دەخولێتەوە، حاڵەتی کۆمەڵەکیی بە خۆوە گرتووە، مرۆڤ لە چەرخ و چاخەکانی سەرەتاییدا خۆی لەکۆمەڵ بەجودا نەدەزانی. ئێستاش لە کۆمەڵی کوردەواریی عەشیرەتیدا، کەسێکی نابینی پێناسەی هۆز و هۆزگەری و خزمایەتیی خۆی بە چتێکی پیرۆز نەزانێ، ئەوڕۆ هەر جافێك، هەر بلْباسێك، هەر مزوورییەك، هەر بریفکانییەك، هەر سوورچییەك، هەر مەنتکێك، هەر مەنمییەك، هەر برادۆستییەك، هەر زێبارییەك و تاد... دەگری، بەوپەڕی شایی بەخۆبوونەوە شانازی بە عەشیرەتەکەیەوە دەکا، خۆی بە یەکێ لە عەشیرەتەکەی بەجودا نازانێ، نەك هەر ئەوەندە بگرە کە ڕەواندزییەك، هەولێرییەك، ئامێدییەك، سلێمانیەییەك، خانەقینییەك، بتلیسییەك و تاد.. دەڵێ: من ڕەواندزیم، یان هەولێریم یان فلانم یان فیسارم، ئەوەش هەر لە ڕەگ ئەستووریی ڕۆحی عەشیرەتگەرییەوە چەکەرەی کردگە. سەرلەبەری چالاکییە کۆمەڵەکییەکانی کۆمەڵی کوردەواری لە گوێنپرسە و تازێمانە و شین و شایی و سەیران و بندارۆك و مازی چنین و گەلەدرەو و گەلەجووت و سەرلەبەری کاروباری هەرەوەزی و تاد.... کە زۆریان نەماون، پاشماوەی هەستی ڕۆحی کۆمەڵەکییە و خۆ بەبێ کۆمەڵ بەهیچ نەزانینە. بەڵێ ڕاستە ئەوڕۆ تاك دەوری زۆرە، بەلاّم هەرگیز لە وەلاّمدانەوەی ئەرێنیی پێداویستی کۆمەڵ دوا ناکەوێ، ئەوەتا هەمیشە هێز و گوردی دە پەنای خێزانە گەڕۆکەکەی، گوندەکەی، شارەکەی، هۆزەکەی، نەتەوەکەی، چ لە ڕووی ڕەگەزەوە و چ لە ڕووی حیزبایەتی و سیاسییەوە دەبینێ، بەلاّم دیموکراسییەتی گەرەکە، دەیەوێ وەك تاکیش ڕێزی لێ بگیرێ، نەك هەر ئەوە بگرە، دەیەوێ لە شێوەی سەرۆکێ، شێخێ، ئاغایێ، مەلایێ، زانایێ، شاعیرێ و سیاسیێ تاد... حیسابی لە کۆمەڵ پتریش بۆ بکرێ.

بەش وە حاڵی ئایین، زانستمەندانی بۆرژووا لاڤ ئەوە لێ دەدەن، کە مرۆڤ هەر لە سەرەتای چاوپشکووتوونییەوە، بڕوای بە سەرووی خۆڕسك هەبووگە و باریتەعالا - - Etre Supromo خوداوەندی پەرستووە. کەشیشی فەرهەنگناسی ئوتریشی بە ناوی پ. و. شمیت و پەیڕەوانی وی مەردم فێرە ڕامانەی یەکتاپەرستیی ئەزەلی - - Primonotheisme دەکەن. ئەم ڕامانە ممبارەکە یەژێ: مرۆڤ لە سەرەتای دروستبوونییەوە، بڕوای بە هەبوونی یەك خوداوەند هەبووگە و هەر ئەو بڕوایەیە کە دە نیهاد و ویژدانی مرۆی سەرەتاییدا پەیدابووە، بۆ خۆی نیشانەیێکە لە بوونی خوداوەند، کەچی ئەم ڕامانەیە لەگەڵ وەی کە لە گۆڕانکارییەکانی ڕەوانی و ڕۆحیی مرۆڤەوە زاندراوە دووفاق و تاق و جووتن.

دە بارودۆخێکدا کە تاکە مرۆڤێ سەرقاڵی سەروبەرنانی خۆراکی ڕۆژانەی خۆی بووە و یەکەم بیروبۆچوونی وی لە کار بەولاوە سەروکاری بە هیچ چتێکی دیکەوە نەبووە، نەیدەکاری بیر لە شرۆڤەی جیهان بکاتەوە.

لەمەش بترازێ، کرچ و کاڵیی تەواوی مێشکی وی دەرفەتی ئەوەی نەداوە لەم جۆرە چەمکە ڕووت و پەتییانە بگاتن.. مرۆڤ دەربارەی خودی خۆی و خۆڕسکێ کە دەوراندەوری تەنیبوو بیروباوەڕی ئایینی، واتە: بیروبڕوای تەمومژاوی و هەڵە و وڕێنە هەر نەش بووە. ئێمە دەتوانین لەسەر ئەوە پێ دابگرین کە مرۆڤی وەتەوەنبووگ (فۆسیل) هەر حیچ نەوێ بەش وە حاڵی مرۆڤ – مەیموون و مرۆڤی چین، کە هەر لە بنەڕەتدا فڕیان بەسەر بیر لە ئایین کردنەوە نەبووگە.

هەرچی ئەو قسەیەشە، کە یەژێ مرۆڤی نییاندەرتاڵ چتێکی پەرستووە یا نە، خۆ ئەوە کێشەیەکی وە گرێوگۆڵترە و ژمارەیەکی فرە لە زانستمەندان لەسەر ئەمە تا نها ژی مشتومڕ و گوێپچڕ – گوێپچڕیانە. بەپێی ئا. ئۆکلادنیکۆف گۆڕخانەیلێ کە لە دمادمای دەورانی کۆنە بەردینی دێرینەوە وەجێ ماگن، گەواهیی هەبوونی بیروبۆچوونی سەرەتایی لە نییاندەرتاڵەیل ئەدەن، ئەم گۆڕخانانە لە ناو شکفتەیلێکدا کە ڕۆژگارێ لانە و کاشانەی مرۆڤ بووگن هەڵدەکەنران و لەبۆ مردییان چاڵی چکۆلەیان هەڵدەقەناند و چەند گلْمتکە گۆشتێکیان لۆ تێدا دادەنان. نییاندەرتالاّن بە دیمەن پاسەوانی و پارێزگارییان لە مردووی خۆ دەکرد و لە گوێن زیندییانیان ڕفتار دەگەڵدا دەکردن، وەلێ هێمان بیروبۆچوونی جیهانی نەهاتبووە ئاراوە. ئەوان لەبۆ مردیی، هاژ بڕوایان بە

توانستێکی سەرووی خۆڕسك و لە هێزێکی کە لە گوێن هێزەکانی سەر زەوین نەبێ نەدەکرد.

لەم چەرخ و چاخەدا یەکەم سریشتەکانی پەرستن، گیانلەبەرەکان – Zoolatric – ن، لە چواردەوری گۆڕخانەی نییاندەرتاڵەکاندا، لە تشیك تاش لە باشووری ئوێزبەگستان شاخەیلی بزنەکێوی هەبوون و لە هێندێ شکەفتاندا کاسەسەری ورچی شکەفتنشین دۆزرانەوە کە چواردەوری وە کەمەر و بەرد هەڵچنرابوو. هەنگێن زانیاریی مە لەمەڕ چۆن پەیدابوونی فرە ئایینی کەم بووگە و ورد نییە... یەکەم نیشانە و شایەتی بێ چەند و چۆن لە مشتومڕبەدەر تەنێ باس و خواسی پەیدابوونی ئایینە لە چەرخ و چاخی پاشانەکێ، واتە لە چەرخ و چاخی بەردینی دێریندا.

لێرەدا بەش بە حاڵی کوردەواری، تا نهاژی زۆر لە تەکیە و مزگەوت و خانەقا و جێی تایبەتی لە کوردستاندا گۆڕستانی تایبەت بەرچاو دەکەون و کەسانی خانوادە و بنەماڵەی پیرانی تەریقەت و شێخ و مەلا و ئاغا و بەگ و گەورە پیاوان، لەو گۆڕستانە تایبەتانەدا بە جودا دەنێژرێن. جارێکی دیکە بەسەر باسی ئایین ڕادەگەین.

ئەوجا پاش کۆنە بەردینی دێرین، کۆنە بەردینی نوێ دەست پێ دەکا (لە ٤ هەزار ساڵەوە تا ١٢ ساڵ پێش لە دایك بوونی عیسای مەسیح دەڕوا) بە درێژاییی ئەم سەوربەندە، هەلومەرجی هەرێمی، چەندین جار دەگۆڕێ، چاڵەبەفران هویر– هویر پاشەکشێ دەکەن و ئاووهەوای ئەوروپا و سیبیریای باشوور خۆش دەبێ، پاشان سەهۆڵبەندان سەرلەنوێ دەست پێ دەکاتەوە و ئەمە چارەمین و دواهەمین هێرشە، سەرەڕای وەی کە لە سەرپاکی سەهۆڵبەندانەکانی دیکە کز و بێ زەبروزەنگترە، ئاووهەوا زۆر ناهەموار دەکا. مامووتان دە گەرووی خامۆشیی هەتا هەتاییدا لوول دەدرێن، کەچی گاکێوییان بە سەرانسەری گوێ دەریای ناوین و کریمێ و قەفقازدا پەرت و بلاو دەبنەوە.

پەڕینەوە بۆ دەورانی کۆنە بەردینی نوێ بە پێشکەوتنێکی بەرچاوی ساختمانی لەش و لاری مرۆڤ قەڵەمداد دەکرێ و دەگەڵ خەسڵەتی بەرهەمهێنان و پێشکەوتنی سازمانی کۆمەڵەکیدا بە دیاردەکەوێ. ساختمانی مرۆڤی هاوچەرخ – - Homo Sapiens – دەگاتە ئەوپەڕی پێشکەوتن، هونەر و ئابووریی کۆمەڵی مرۆڤێن کاملتر و بەگرێوگۆڵتر دەبن و نەخوازا ئەوزارەیلی تایبەت کە بۆ سازدانی ئەوزارەیلی تر وەکار

دەهێندرێن و ئامێر و ئەوزارەیلێ کە لە دار و سوقان یا لە دار و بەردەستێ دروست کراون لەم سەردەمەدا پەیدا دەبن. مرۆڤ شکەوتان بەجێ دێڵن و دەست دەدەنە سازدانی پەناو پەسێوی گەرموگوڕ، شێوەی نوێباوی سازمانی کۆمەڵەکی – کۆمەڵی خێڵەکیی سەرەتایی – Clan Primirf – دێنە گۆڕێ، پاشانەکێ هونەر پێ داوێتە گۆڕەپانی پەیدابوونێ. بە ڕاستی هەروەك زانستمەندان دەڵێن، بۆ دەورانی کۆنە بەردینی نوێ پەڕینەوە، واتە: مرۆڤی نییاندەرتاڵ کە بە مرۆڤی ئەوڕۆکە بوون، بە تەکانێکی چۆنەکی و بنواشەکیی تایبەت لە قەڵەم دەدرێ.

لەم سەروبەندەدا تەکنیك بە چەند پلە لە ئی بەرێ، پێشڤەتر چوویە، ئەڤزار و ئامێرێن ژ کەڤر دروست کری کامڵ دبن، مرۆڤ زوێڵە بەردەستێی تەنك و ناسك بەهۆی ئامێری هێسکانی دادەتاشێ. لە دماترین ڕۆژگارانی سەروبەندی کۆنەبەردینی نوێدا کاروبار ئیتر هەر وە بەرد و کەورەوە قەتیس نامێنێ و پەکی لەسەریان ناکەوێ، بگرە هەستی و شاخیش بەکاردەهێنرێن..

ئەوزار و ئامێرەیلێ کە بۆ خۆراك تەیار کردن وەکارتێن، جۆراوجۆرترن. نێزەی لە نووکە شفرەی عاجی مامووت، لە بەردەستێن، خەنجەری لە شاخ دروستکراو، نێزە بۆ ڕاووشکار و ماسیگری، ئەوزارەیلێ بۆ پۆست کەندن و کەوڵ کردنی جانەوەران بەکارهاوردن، دێنە گۆڕێ. لە سووژن و گۆشەوەنی سوقان بۆ دروونی پۆشاکی کەوڵ و کورك و لە پاژە بەردەستێی تیژ بۆ پەرداخ و لێکۆلووس و مشتومالّ کردنی شاخ و سوقان، سوود وەردەگیرێ. ڕاووشکاری گیانلەبەری زەلام و گەورە و زەبەلاح کە لە شێوەی گەلەوڕاندا دەچێرن وێنەیەکی بێ پێشینە بەخۆوە دەبینێ. لە بیرکدمۆستن لە چیکۆسلۆڤاکیا کۆمەڵە هێسکی هەزاران مامووت دۆزرایەوە. لە دمادمای ئەم سەروبەندەدا ڕاوەماسیش بە فرەوانی پەرە دەستێنێ. ئەم پێشکەوتنە لە کاری بەرهەمهێناندا دەرفەت و هەل بۆ مرۆڤ فەراهەم دەکا کە شێوەی ژیان و هەوارگرتنی یەکجێ نشینی – Sadentaire – بگرێتە بەر.

مرۆڤ هەواری خۆی لە پەناگای دەستکرد، سەیوانان، کولبە و کۆلیتان، زنج و کۆڕان دەست پێ دەکا. لە کوردستان لە شکەفتی شانەدەر و هەزارمێرد و شوێنانی دی ئاسەواری زۆر لە نییاندەرتاڵان و خانووبەرە و چتی لەم جۆرە بابەتێلە بەرچاو دەکەون.

ڕووسیا (سۆڤیەتی بەرێ) ئاسەواری چەرخ و چاخەکانی کۆنەبەردینی نوێ لە پشت قەفقاز، کریمێ لە گۆلاوەکانی دنێپەر و دۆن، بە درێژاییی چوسووابا و لە سیبیریا دۆزراونەوە. هۆز و خێڵەساتێ کە دوور لە ناوچەکانی چاڵەبەفران دەژیان، بە شەقڵ و مۆرکی تایبەتی خۆیان لە ئی دیکە جوێ بوونەوە. لەو سەروبەندەدا لە ئەفریقای باکوور شارستانیەتێ کە پاشانەکێ بە نێوی کاپسا (قفچاو، ئەمڕۆ لە توونسە) نێوی دەرکرد، بە ورشە و ڕەونەق دەکەوت. خەڵکی کاپسا، بە پێچەوانەی ڕاوچی و ماسیگرانی باشوور بە زۆری، ژیانیان بە گردوکۆی میوە و سەوزی و لەوان بابەتان بەسەر دەبرد. ئەوان لە هەڵکردنە سەر دڕندەیلێ لە گوێن شێر و پڵنگ سامیان ڕێ دەنیشتێ، وەلێ بەڕێوەچوونی وان بە شێوەی سەرەکی وە گردۆکوێ وردە نەرم تەنەیلی خۆراکی، کیسەڵەیل، هێلکەی وشترمر و لەی جۆرە بابەتەیلە، سەروبەر ئەنریا، لەی ڕۆژگارەیلە لە خاوەری زرێی سپی، کریمێ و پشت قەفقاز، کە شارستانییەکی وەك شارستانییەتی کاپسا لەوراکە چەوی پژیاوی حاڵوبارێکی ئابووریی هاوشێوە هەبوو.

باشە، ئەی کۆمەڵی تیرەگەری چۆن – چۆنی چاوی پشکوتوو؟ بێ گومان، گەشەکردنی هێدییانەی لەسەرەخۆی هێزەکانی بەرهەمهێنان و بەرەو ژیانی یەکجێ نشینی پەڕینەوە، ژیان و گوزەرانی بە کۆمەڵ و دەستەجەمعیی مرۆڤی بنچەسپ و ڕوختە کرد و لە ئەنجامدا حاڵەتی "ئیندیویدوالیسمی دڕندان" لەنێو چوو. گەلەی سەرەتایی جێگای خۆی لەبۆ سازمان و دامەزراوێکی کۆمەڵەکیی هەورازتر و بالاتر و پێشکەفتیتر چۆل کرد. ساختمانی گەلە بە شێوەیەکی سەرەکی لە سێ لاوە بەرەو کامڵ بوون دەڕوا: یەکەم ئەوەیە کە زێدەبوونی دەسکەوتی بەشێکی کار وا لە مرۆڤان دەکا کە لە دەستە و گرۆی کەم خەڵکتردا، کە لەگەلەی سەرەتایی جوێ ببوونەوە، وەلێ هاوپێوەندیی ئابووریی خۆیان هاژ هەر دەگەڵ واندا پاراستبوو، خڕ دەبوونەوە. ئەم دەستە و گرۆیانە خۆیان بە خزم و کەسی یەکدی دەخوێندەوە و لەوانەش بوو، لەسەر یەکدیشیان کردبایەوە و بگرە ناوبەناو یەکدیشیان بۆ ناوچە و قەڵەمڕەوی ڕاووشکاری خۆش، گاس دەکرد. دووەم ئەوەیە کە مرۆڤگەلی سەرەتایی بە پلە و پایەیێ دەگەیەن کە لە هاوسەروساختیی ژن و مێردایەتی لە چارچێوەی دەستە و گرۆدا بەرەوبڕی بکەن. ئەم کارە کە بە لە هاوسەری بەدەر (ئێگزۆگامی – Exogamie) نێو دەبرێ لێل گەشەکردنی ئابووریی مرۆڤەیلدا هاوسەروکارە. ژن و مێردایەتی ئیدی

کارێکی ژیانی نییە، بەڵکە دیاردەیەکی کۆمەڵەکییە کە بە هۆی کۆمەڵەوە ڕەوایەتی (شەرعییەت)ی دەدرێتێ، واتە: جووت بوونی ژن و پیاوێ تەنیا بۆ پاراستنی ڕەگەز و جۆر نییە و کاری تاك نییە، بەڵکو کۆمەڵە و کۆمەڵ شەقڵ و مۆرکی خۆی پێوە دەنێ. تەنانەت تا ئەوڕۆکەش لە زۆرینەی کۆمەڵانی پاشماوەکانی ئەم سەروبەندەدا، ژن هەروا بە سانایی خۆ بە دەستی مێردەوە نادا و بگرە تا بۆی بکرێ ناهێڵێ مێردی چاوی بە شەرمی بکەوێ، یەکەم: (هەروەك لە نێو دڕندان‌دا بە دیاردەکەوێ) بۆ زێدە دنەدانی سێکسی، دووەم: لە بەر ئەو سیفەتە کۆمەڵایەتییەی، سێیەم: لەبەر ئەوەی کە ڕۆژگارێ بە سەرچاوەی ژیان زاندراوە و پیرۆز و ئەسرارئامێز و مەڕمووز بووە... ئەدی نازانی میسرییەکان تا سەتان ساڵ هێندەی لێ ناشارەزا بوون کە پێیان وابووە زایمان لە سۆنگەی "باو"ە دێتەگۆڕێ؟! ئەو هەڵۆیەی کە بەسەر دارئاسایەکەی فیرعەونەوەیە نیشانەی ئەوەیە. تەنانەت ئاوسبوونی حەزرەتی مریەمبە بای ڕۆحی خوداوەند، هەر لەم بیروئەندێشەیە ئاودەخواتەوە.

هاوسەربەدەری تەنیا لە قۆناخێکی دیاریی کۆمەڵدا دەتوانێ بێتە گۆڕێ، چونکە گەلەی سەرەتایی یەکانەیەکی کۆمەڵەکیی سنووردار بوو و دەگەڵ کۆمەلانی دیکەدا هاوسەروکارییەکی ئەوتۆی نەبوو، تەنیا پاش ئەوەی دەستە و گرۆیەکانی دایك و فرزەندی یەکدییان بەخزم ناسی و ئەندامانی ئەم گرۆیانە لە سای لێل یەکترا ژن و ژنخوازییان درێژە پێ دا، داسەکین و چەسپانی هاوسەربەدەری لێرەڕا ئەوجا سەری گرت و بوو بە چتێکی کردەنی و خواسایی.. ئەی کارە لە هەمان حاڵدا کە مانایەکی فەلسەفییانەی هەس– فەلسەفەی هاوسەریی لە چارچێوەی دەستەیەکی کۆمەڵەکی (گرۆ)دا– ئەسڵێکی ئەرێنی (ئیجابی)یشی وە بەرەوە هەس و ئەوەش ئەوەیە کە ژن مارەبڕین لە دەستەیەکی دیکە، دەستەیەکی دەستنیشان کەری دەبێ بەکارێکی ناچاری، واتە: ئیدی ناتوانێ سەرپێچی و کەڵەوەکێشیی لێ بکا، ئیتر لەمە وەپاش دوو دەستەی خزم و خوێش بەڕێوڕەسمی دوولایەنە پێوەندی دەگەڵ یەکدیدا دەگرن و دەبن بە هاوسەروکاری یەکدی: لە سەرێکەوە ژنهێنان لە چارچێوەی یەك دەستەدا پاوان و قەدەغان بوو و لە سەرێکی دییەوە کەسانی دەستەکە تەنیا دەگەڵ ئەندامانی دەستەی خزمدا دەیانتوانی ژن بێنن. ڕێوڕەسمی ژنهێنانیش دە چارچێوەی کۆمەڵێکی گەورەدا، بە ژن و مێردایەتی – Endogamie – ناودەبرێ و هۆزی ژن و مێردایەتی کە

له دوو کۆمەڵی هاوبەش – Communatte – خزمی یەکدین، هاوکات لەگەڵ پێکهاتنی کۆمەڵی خێڵەکیی ناژن و مێردایەتیدا دێتە گۆڕێ. ئەنگڵس ئەم سازمانە دووییەنەیەی بە شێوەی سەرەتاییی کۆمەڵی ناژن و مێردایەتیی بنەماهۆز داوەتە قەڵەم. پاشماوەکانی ئەم سازمانە دووییانە، دە ئاستێکی گەشەکردوو و پێشکەوتووتردا، تا ئەورۆش هەر ماون. کەلەپوورناسان پاشماوەکانی ئەم سازمانە کۆمەڵەکییانەیان لە ناو تورکمانەکان، ئەڤینەکان، قرغزەکان قەرەقاڵپاخەکاندا بەرچاوکەوتوون. ژمارەی دەستەی ناژن و مێردایەتی لە چارچێوەی یەك هۆزدا لە شێوەی دەستە – دەستە – Maringe pur groupe –دا بوو. واتە: سەرلەبەری ژنانی کۆمەڵی هاوبەشەکی هاوسەری ڕاستەقینەی بیلقووە (Potential)ی پیاوانی کۆمەڵی هاوبەشەکیی دیکەمان هۆزن. (بەداخەوە تا ئێستاش ئەم دوو زاراوەیە (بالقوە و بالفعل) بە زمانی کوردیمان نییە. کەچی لە زۆر ڕستەی زانستەکاندا بەکار دەبرێن)..

وێڕای وەی کە جەمسەربوونی گرۆ بە پێکهاتنی بە ڕێکەوتی جفتەیلی کەم تا زۆر چەسپ و پایەداری، فت نەدەکرد، وەلێ سەرەڕای ئەوەش هەموو، هیچ کەس بەش بە حاڵی هاوسەری خۆی خاوەن ماڤ پاوانکراو نەبوو.

پاشماوەکانی جەمسەربوونی گرۆیانە، بە نموونە لەکن ئوستراليایيەکان کە هۆزەکانیان بە دوو یا (چار) گرۆ کە بە شێوەی هاوجەمسەریی بەرابەر، تێك بەسترانە، تا هەنووکەش پارێزراینە و بووینە کەرەستەی لێوەکۆڵ و لێوەتۆژانی ڕەگەزناس (ئێتنۆگراف)ان. لە ڕووسیای دوادوای سەدەی نۆزدەهەمدا ل. شتێرنبەرگ، بابەتێکی لەم جۆرەی لەناو نیووخەکان (گلیاك)ەکاندا دیتووە. ئەم پیاوە حوکوومەتی قەیسەری، لەسەر چالاکییەکانی لەناو ڕیزی نارۆدنایاولیا – Narodnaia Volia –دا بۆ ڕۆژهەڵاتی دووری ڕەهەنە کردبوو.

سێیەم ئەوەیە کە ساختمانی گەلەی سەرەتایی لە ئەنجامی کامڵ بوونی دابەش کردنی خۆڕسکانەی کاردا، شێوەیەکی بەگرێ و گۆڵ پەیدا دەکا. وێدەچێ، دابەش کردنی کار بە پێی تەمەن هەر لە هەمان سەرەتای هاتنە گۆڕێی کۆمەڵی مرۆڤەوە سەری هەڵ دابێ، بەڵام لەو زەمانەدا پیاو و ژن لە ئابووریدا دەورێکی چونیەکیان دەگێڕا. تەنیا لە ئاخروئۆخری دەورانی کۆنەبەردینی دێریندا، کە دابەش کردنی کار لەنێوان ژن و پیاودا دێتە گۆڕێ، پیاوان بە ڕاووشکارەوە خەریك دەبن و ژنان و دۆمۆنی

(منداڵ) بەسەر میوە خڕکردنەوە و گیاوگۆڵ کۆکردنەوەدا ڕادەگەیەن. دێرینە ناس پ. ئەڤ مەنکۆ، وای بۆ دەچێ کە ئەوزار و ئامێری نییاندەرتالآن سەر بە هەردوو ڕەگەز – ژن و پیاو – بووگن. پاژە ئەوزارەیلی نووك تیژ، کێردی پیاوان بوو و هەرچی ژنان بوون پێناوەیلی شمەك ڕووشێن و داروبەردتاش – Radoir – یان بەکار دێنا. کاردابەش کردن بە پێی تەمەن و ڕەگەز، نەتەوەکانی هەریەکە لە تەرحێ و هەریەکە لە ڕەنگێ کەلەپوورناسانی وەسەر کەڵکەڵەی لێوەکۆڵین و وردکردنەوە ئێخستییە. وە نموونە: لە ئوستراليا ژن و دۆمۆنی، ماسییان دەگرت و خێروبێر و بەخششتی خۆڕسکیان گرداری دەکرد و پیاوان بە ڕاووشکارەوە سەرگەرم بووگن. ئیدی بەم ئاوایە کاردابەشکردن لە نێوان پیاوانی هۆزدا جۆرە جیاوازییەکی لێ دەکەوێتەوە: پیاوان بە جیا لە ژنان، خانووبەرە لەبۆ خۆ هەڵدەبژێرن، ژنان جۆرە خۆراکێکی جوداواز و پیاوان تەرحێکی دی بۆ خۆ تەیاردەکەن و زمانی ئاخاوتن لەنێوان ژن و پیاودا بەرەو فەرق و سوو دەڕوا. فەرقی نێر و مێ لە ئەغڵەبەی زمانانی نەتەوەکاندا پەیدا دەبێ، تەنانەت ئەدەبیاتی ژنان کە تا ئەورۆکەش لەنێواندایە و هەیە، هەر پاشماوەی ئەم لێك جوداوازییە لە مێژینەیەیە.. پۆشاکی ژن، لە زۆر سەرەوە لە ئی پیاو جوێ دەبێتەوە، تەرزی ڕەفتار و کردار و هەڵسوکەوت و تاد... هەموو تا ڕادەیەکی بەرچاو دەگۆڕێن. ئەدەبیاتی ژنان، ڕەنگی پۆشاکی ژنان، تەرزی ئاخاوتنیان، لەنجەولاریان، جۆری پیاو لە خشتەبردن و مەکرۆیی و دەهۆ و پیلانیان لە ئی پیاوان جوێ دەبێتەوە، ئارایشتیان، خۆ دە بەزەك و دۆزەك دانیان، وەك ئی پیاوان نابن... تا ئەوەڕۆش تەرزی ڕەفتار و کرداری پیاو و ژن جوداوازن و تا دێ لێکدی دوورتر دەکەونەوە، ئەمەش لە یەکەم کاردابەشبوونەوە ئاو دەخواتەوە. ئەم کاردابەشبوونە لە بنەڕەتدا دەبێتە هۆی ئەوە کە برێ ڕدێن سپیی بە ساڵداچوو کە بە دەم ڕۆژگارەوە ئەزموون و مەهارەتێکی کۆمەڵەکییان دەردەست کردووە، پلە و پایەیان لە سەرووی هەمووانەوە بێ و ببن بە دەمڕاست و قسەڕەوای هۆز و جڵەوی سەرلەبەری کاروباری کۆمەڵی هاوبەشەکی وەدەستەوە بگرن و ببن بە پێشەوای کۆمەڵ و وەو سانە لە بەراییی دەورانی کۆنە بەردینی نوێوە، کۆمەڵی مرۆڤەکی ماڵاوایی لە ساختمانی گەلەی سەرەتایی دەکا و ئەو جۆرە سازمانە بەجێ دێڵێ: بەرە – بەرە کە هێزەکانی بەرهەمهێن و کاردابەشبوون فراژوو دەبێ و وەگەشەکردن ئەکەڤێ و کامڵ دەبێ، گەلەکە جێی خۆی بۆ سازمانێکی کۆمەڵەکیی باڵاتر

– شێوەی سەرەتایی هاوبەشەکیی خێڵەکی – بە جێ دێڵێ، دیارە مرۆڤ کە بەم هەموو گۆڕانکاری و هەوار و قۆناخگۆڕییەکییەدا تێدەپەڕێ و سەربەنی یەکەم گۆڕانی کۆمەڵی لە دابەشکردنی کاردا وەدەس ئەکەڤێ و ڕەگەز و تەمەن و ئەزموون و فەرق و سووی وەدەس هاوردن و هتد... فەرق دەکەن. ناشێ لەش و لار (تیپی بیۆلۆژی)ی هەروەك خۆی بمێنێتەوە. مرۆڤ لەش و لاریشی لە ڕووی بیۆلۆژییەوە بەر گۆڕان و گەشانەوە و لێکولووسی و ڕێکوپێکی و مشتومالّ بوون کەوت. مرۆڤی سەروبەندی کۆنەبەردینی نوێ لە ڕووی لەش و لارەوە لێل مرۆڤی نییاندەرتاڵدا جیاوازە. ساختمانی هێسکبەندیی مرۆڤ لە باروشووشی، بەسەر هەردوو پێوە بە تەواوەتی ڕاوەستانی، شایەتیی ئەوە دەدەن کە: گەرچی قەوارەی مێشکی (١٤٠٠ سانتیمەتر شەشپالّوو بووە) دەفرێتیی کاسەسەری پێشینیانی هێندە زێتر نییە، بەلاّم شکلّ و بیچمەکەی گۆڕاوە، پاژەکانی: تەپلّەکی Parietac – بەردەمەکی – Frontal – و لاجانگی – Tamperal –، واتە: ئەو پاژانەی کە سەروکاری بە ئەوزاری نوتفەوە هەیە و مرۆڤ وەك بوونەوەرێکی جیاواز نیشان دەدا بە شێوەیەکی بەرچاو گەورە بوون. سەرەنجام کاسەسەری مرۆڤ بە شێوەیەکی درێژکۆلە (دۆلیکۆسڤال – Dolchocephal – دێتە گۆڕێ، هەنیە شێوەیەکی ڕاستەوڕاست بە خۆوە دەگرێ و ئیدی برۆ بەو ناڕێکوپێکییە نامێنێ و پاشانەکێ شەویلە سووکتر دەبێ و چەناگە بەهۆی کامڵ بوونی زوانەوە زەق و زۆپی پەیدا دەکا.

زانستی بۆرژوازی لە زەوینەی مێژوودا چەندین جار هەوڵی داوە کە گۆیا مرۆڤی - Homo Sapiens - هەر لە سەرەتای پەیدا بوونییەوە، هاوچەرخ بووە و بەم جۆرەی ئەمرۆ بووە و هاوکات دەگەلّ نییاندەرتاڵەیل زەوینیان ئێخستیتە بن ڕکێفی خۆ و ئیدی بەم ئاوایە، مێژوونووسانی بۆرژووازی لە هەڵپەی ئەوەدان بەندواریی مرۆڤی هاوچەرخ وە وەرینانییەوە بوڕن و پەیدابوونی وی وە جۆرێ لە پەرجوو لە قەڵەم بدەن، کەچی مرۆڤی هاوچەرخ، یا بێژین، مرۆڤی بە ئاوەز - Hommo Sage لە دوادوای سەروبەندی کۆنەبەردینی دێریندا هەر یەکسەر و ڕاستەوخۆ لە مرۆڤی نییاندەرتالّ کەوتۆتەوە. ئەمرۆکە ئێسکبەندەکانی چەندین لە نییاندەرتالاّن ناسراون، کە نیشانەیلی جۆرەکانی هەڵۆژێردە نیشان دەدەن. یەکێ لەو ئێسکبەندییانە لە ساڵی (١٩٥٣)دا لە ستارۆسی لێ – Starosselie – کە لە کریمێیە بە کۆمەکی دێرینەناس ئا. فۆرمۆزۆف دۆزرایەوە.

ئەوجا با بزانین مرۆڤی هاوچەرخ کوو بووە بەو کوڕەی ئەوڕۆ؟ ئەو کارە بە فرە هۆکار و سەوەو و سەوەوکار لێك دەدرێتەوە: بەهێزبوونی نەخش و کاریگەریی ڕاووشکار لە ئاخروئۆخری سەروبەندی کۆنە بەردینی دێریندا و سەرەنجام فرە پەرەساندنی بەشەخۆراکی گۆشت، کامڵ بوونی لەش و لاری باووباپیرانی مەی سانا کرد، جۆراوجۆری و بەگرێوگۆڵیی کاری ڕەنێوهێنان پەرەی وە بەهرە و هێزوگوردی بیرکردنەوە و ئاخاوتن دا، کز و سووك بوونەوەی هێدی – هێدیی غەریزەی ئاژەڵەکی و وەسنووری و سەروساختەکانی زایەندی لەناو گەلەشدا، دەورێکی گەورەی لە کاری کامڵبوونی مرۆڤدا، گێڕاوە. ئەسڵەن بە پەیدابوونی مرۆی بیرمەند و ئەندێشمەند کاری هاتنەگۆڕێی تیپی بیۆلۆژیکی مرۆڤی هاوچەرخ دوایی هات، واتە، کە مێشك بوو بە ئامێرێکی کامڵ، ئیتر مرۆڤ شێوەی نموونەکی (تیپیکال)ی خۆی وەرگرت و بڕایەوە.. مرۆڤ دوای ئەمە هیچ گۆڕانێکی نموونەکیی بەسەردا نەهاتووە..

مرۆڤی سەروبەندی کۆنەبەردینی نوێ بە چەند نموونەیەکی نەژادی دێتە نیشاندان. لە ئەوروپا نموونەی ئەوروپایی کە کرۆمانیۆن - Cro - magnou - یشی پێ دەگوترێ (ئەم ناوە لە ناوی ئەشکەوتێ کە لە باشووری فەرەنسایە وەرگیراوە)، پەرت و بلاّوبووە. بەرماوەکانی ئەم نموونەیە لەسەر زەوینی شۆڕەویی پێشووشدا دۆزراوەتەوە. مرۆڤی کرۆمانیۆن ئەندامی شووش و دەموچاوی پان و کەپۆی قولّنگی و چەناگەی زۆپ بوون. لە ئەفریقا (لە باشووری بیابان) و لە ئەوروپا باشووری (ئیتالّیا) ئێسکبەندگەلێکی دیکەیان دیتووەتەوە کە زۆر وەك نەژادی نیگرۆیی دەچێ. بەشەکانیNegroidesسەروبەندی کۆنەبەردینی نوێ، دێرزەمانێ لە ئەوروپای ڕۆژهەلاّت و بگرە لە بەشی سەرووی ڕۆخانەی دۆندا دەژیان. لەچین لە پاژی سەرووی شکەفتی شووکوتین و لە سیبیریا، نێزیکی کراسنایارسك، پاشماوەیلی مرۆڤی تیپیکالی مەنگۆلییان دیتەوە.

بەڕاستی، مەسەلەی نەژاد و ڕەگەزان مەسەلەیەکی ئایدیۆلۆژیك و سیاسیی فرە توند و تیژە. بیرمەندانی کۆنەپەرستی دنیای سەرمایەداری دە هەڵپەی ئەوەدابوون کە بە هۆی ڕامانەی نەژادییەوە، دەسەلاّتی سەرمایەداری بەسەر گەلاندا سەپاندن پاساو بدەن. ئەمانە پڕوپالاّنتەی ئەوەیان بلاّودەکردەوە کە گۆیا زانست یەژێ هەندێ لە تیرەی مرۆڤ لە هەندێکی دیکەیان ڕەسەنتر و باشترن. هەروەها لاڤی ئەوەیشیان لێداوە

که ئەورووپا هەمیشە بنیادەمەکانی لەگەڵ بنیادەمەکانی ئاسیا و ئەفریقیادا جیاوازن، شۆڤینیستانی عارەب و عەجەم و تورك هەر لە هەڕوگیڤی ئەوەدان نەتەوە بە زۆر پێوە لکێندراوەکانیان، وەك وە نموونە: کورد: گۆیە بەچکەی جنۆکەن، لە دێو و درنجن و ئیتر لەم قسە قۆڕەیلە وە با بدەن.. بەڵام ئەمڕۆ زانست ئەم قسە بێتامانەی سەر لەبەر پووچاندووەتەوە و کەم کەس باوەڕیان پێ دەکەن.

خوێندەی بەڕێز، حەزدەکەم هێندێکیشتان لەمەڕ شارەگەکانی سەروبەندی پێش مێژوو، سەروبەندی مێژوو: سەردەمی دێرین، بووژاندنەوە (ڕێنەسانس – Rene = زیندووکردنەوەی کەلەپووری ڕەسەنی ڕابردوو)، بە ئەقڵ ئایین لێکدانەوە (إصلاحی دینی (Reformation)، ڕۆشنگەری (تنویری) و (شۆڕشگێڕی Revolution) قسان بۆ بکەم. بێ گومان شارەگەکانی بیری پێش مێژوو بەروبووی زێتر خەیاڵ و وەهمە تا ئەقڵ و ئاوەز، چون مرۆڤ – گریمان لە مرۆڤی نییاندەرتاڵەوە پێدا بێین– لەو تاریکولێڵەی مێژوودا، مێشکی ئەوەندەی بە بەرەوە نەبووە لە ئەوزاری هەرە سەرەکیی لە زوێڵ و تەڵەزمی سێگۆشەبەردەستێ و ئەوزار و ئەسپابی ڕاووشکار، وەك: چەنگاڵ و نێزە و نەجاخی دارینە بەولاوە، زێتر بڕ بکا، چونکە گوتمان مێشکی مرۆڤی نییاندەرتاڵ کە لە کوردستانیشدا، لە شانەدەر و هەزارمێرد (نزیکەی ١٤٠٠سانتیمەتر شەشپاڵوو) لە دەفرێتیی مام ناوەندیی کاسەسەری مرۆڤی ئەوڕۆکەوە (١٢٠٠ تا١٥٠٠) سانتیمەتر شەشپاڵوو نزیك بووە، بەڵام هیچ سەرەودەرێ دەربارەی ئەوە کە چتێکی پەرستووە، یا نەیپەرستووە، تا ئێستە ساغ نەبۆتەوە و هەر لە بگرەوبەردەدایە. بەپێی ڕای ئا. ئۆکلادینکۆف، وەك گوتمان، مرۆڤی نییاندەرتاڵ هێشتا لە گەشەکردنی مێشکدا بە پلەیەکی وا نەگەیشتبوون بیر لە هێزێکی سەرووی خۆڕسك و سەر زەوین بکەنەوە، لەبەر هەندێ، تەنها لە هەندێ ئاسەواری بەرچاو، وەکو بە نموونە: شکەفتی گوندۆك و وێنە لە بەرد هەڵکەندراوەکانی، بە پێی ڕامانەی دەستەی لێوەکۆڵ کە ئی دەورانی ژیانی ڕاووشکارە، نەك کشتوکاڵ، بەولاوە چیتر نییە. بەم پێیە ئاسەواری فیتیشیزم و ئانیمیزم و تۆتەمیزم و تاد... کە بیروباوەڕی ئایدیالیستان لە بڕوا بە ئەرواو چتی سەرووی خۆڕسك و زەوینەوە هەڵدەقوڵێن، نە دینداری، نە بتپەرستی بوون و نە تەڕەماش... چونکە بڕوا بە ئەروا، واتە: بە چتێ کە لە شێوەی خۆڕسك نەبێ و هەرگیز لەچتێ نەچێ کە بە مرۆڤ ئاشنا و ڕۆشنایە، لە مرۆڤی سەرەتایی ناوەشێتەوە... بڕوا بە

ئەروا وا دەگەیەنێ کە مێشکی مرۆڤ بە قۆناخێکی زۆر پێشکەوتوو گەیشتبێ و توانستی ئەوەی هەبووبێ وێنەی چتێ، لە ماددەی چتەکە، دابڕێ و بە لەبەرچاولاچوونی ئەو چتە، وێنەکەی لە مێشکدا گل بداتەوە و هەر کاتێ ویستی، بێتەوە بەرچاوی، هێنابێتەوە... واتە: مێشکی بە جۆرێ گەشەی کردبێ کە وێنەلەبەرکردنی لا بووبێ بە کارێکی میکانیکی. دیارە ئەمەش، وەك زانست ساغی کردووەتەوە وا نەبووە، چونکە مرۆڤ وەختێ بووە بە خاوەنی ئەم بەهرە و توانستە کە هەزاران ساڵی بەسەردا تێپەڕیوە و مێشکی تەواوێ گەشەی کردووە. میسرییەکان تا (١٠–١٢) هەزار ساڵ لەمەوپێشیش کە زۆریش پێشکەوتوو بوون، هێشتا بە خەتی هیرۆگلیفی چتیان دەنووسی کە لە فینیقییەکانەوەی فێر ببوون. واتە لە قۆناخی بەرجەستەکردندا دەژیان. میسرییەك نەیتوانییە مانایەکی وەك، بە نموونە: خۆشەویستی، سۆز، هۆش و تاد... بە واژە، وەك ئێمە ئاساییی ئەمڕۆ، دەربڕێ. مامۆستا جەلال حەنەفی کە بۆ خۆی کوردی کەرکووکە، چەند ساڵ لەچین بوو، جارێکیان لە خزمەتیدا بووم، لێم پرسی: ئەرێ چینی فێربووی؟ فەرمووی: کەم. گوتم ئەگەر گەرەکت وێ بێژی وەشت و واران ئەواری، چۆنی دەنووسی و چۆنی دەڵێی؟ لەسەر کاغەزێ وێنەی وەك زەلامێك سەیوانی بەدەستەوە بێ، بۆ کێشام، فەرمووی، واتە: باران دەبارێ.. گوتم ئەی ئەگەر بە گوتنی بێژی؟ دەنگێکی لێوەهات وەك دەنگی باران دەچوو ششش.... نە هاژە بوو نە گڤە.. بەڵام بۆت هەیە بپرسی: باشە خۆ ئەمڕۆ چینییەك، ژاپۆنییەك، سەرەڕای ئەوەکە وێنە: واژە و دەستەواژە و ڕستە دەنووسن، مانای ئەوە نییە کە بەهرەی بۆ ماناچوون، وێنەی چتی ماددی لە مێشکدا گلدانەوەی نییە، وەڵام ئەوەیە کە ئێمەش وەك: هەر وەکو چینی و ژاپۆنییەکە واساین، کە باڵندەیەك، بە نموونە پێشکە دەنووسین، بەڵام ئێمەش و چینییەکەش و ژاپۆنییەکەش، فەرق و تۆفیرمان لەگەڵ مرۆڤێکی میلیۆنێ ساڵ لەمەوپێشدا، ئەوەیە کە ئێمە مێشکمان یەك میلیۆنە ساڵ بەر گۆڕان و گەشەکردن و گرێ و گۆڵی و هەزاران خانە لێ زیاد بوون کەوتووە، ئەوجا بەم بەهرەیە گەیشتووە، بەڵام مرۆڤێکی پێش یەك میلیۆنە ساڵ لەچاو مێشکی ئێمەدا سادە و خاو بووە. زانست ساغی کردۆتەوە کە گیانلەوەر یەکەم جار لە تاکە خانەیەك گووراوە، وەلێ پاش میلیۆنەها ساڵ ئەوجا بەم هەموو جۆر و ڕەنگ و تەرح و تاد...یە گەیشتووە. ئێمە، کە بە نموونە پیتی A دەنووسین، هەرگیز ئەوەمان بەبیردا نایە، کە

ئەمA یە وێنەی سەریگا AlFA = Faox - یەك بووە، پاشان بەم شێوەیەی ئەمڕۆی لێ هاتووە. یا چینییەك ڕستەی"باران دەبارێ " بە وێنەی کابرایەك سەیوانێکی بە دەستەوە بێ و ڕێ بکا، دەنووسێ، هەرگیز کابرایەکی سەیوان بە دەستی وەڕێوەچووی بە بیردا نایە، هەروەك ئێمە کە A دەنوسین وێنەی سەری گایەکمان بە بیردا نایە..بە ڕاستی لێرەدا ئەوەمان بە بیردا دێ کە هەر نیشانەیەکی کە مرۆڤ لەگەڵ ئەفرادی کۆمەڵەکەیدا لە سەری ڕێك کەوتبێ، یا ڕێك بکەوێ، بە مانای ئەم چتە یا ئەو چتەی بەکاری هێنابێ یا بەکاری دێنێ، ئەوە نماد، ڕەمزە و دیاردەی ڕەنگدانەوەی مەرجەکی (المنعکس الشرطي) Conditinal reflection – یە، کە زانای نامێی ڕووس کردوویە بە ڕامانەی بەناووبانگ. بەمە هەرچی چتێ لە مێشکی مرۆڤدا، وەك کۆمپیووتەر، هەس، لە نماد بەولاوە چی دی نییە. سەرلەبەری زانیارییەکانی مرۆڤ لە دنیادا لە زانست، وە گشت ڕشتەکانییەوە، لە فەلسەفە، وە هەموو جۆرەکانییەوە و لە هونەر بە سەرلەبەری تەرحەکانییەوە، چ وەك مایەی بەرجەستە و بەرچاو و بێن و بیست و چەش و لەش، هەموو هەر ڕەمز و نمادن. ئەسڵەن مرۆڤ بەم نیشانە و نماد و ڕەمزە زۆر و زەوەندانەوە بووە بە ئاشنا و ڕۆشنای خۆیشی و غەیری خۆیشی کە وجوودە. بە قسە زۆروانییەت بیروبۆچوونی هەرە کۆنی ئێرانی نەژادان بە خودای چاکە و خراپە زاندراوە و گۆیا لە پەیدابوونی ئارياییەکانەوە تا سەروبەندی ساسانییان کەم و زۆر لە باو بووە. هەروەها لە ئێرانزەمین (ئیندرا) سەر بە مێترا بووە و خوداوەندی گشت بووە. لە بەردەنووسێکەوە کە لەسەروبەندی هیتەکانەوە لە ئاسیای گچکەدا دۆزراوەتەوە دیاردییەك بۆ مێترا کریاگە و میدراشیل (Midrashil)یان پێ گوتووە کە لەوە دەچێ خوداوەندی تیرە و هۆزە میتانی (Mitani)یەکان، واتە: جگە لە مێترا لای میتانییەکان ئوراواناشیل (Urawanashil)ێکیش (ئۆرانۆس) لەپاڵ مێترادا هەبووە و لە پەرتووکی (ڤێدا)دا بە واروونە (دەمەوڕوو) نێوبراوە. هەروا(ئاشا) و (ئارتا)و (ڕیتا) و (ئاسفین) و (ناشادتیانا) کە پاشانەکێ بووگە وە (ڤایا) (با) لە کوردستاندا هەبووگن. لە لوڕستان کەلگامێش (وە سەر مێشن، مەڕ و وە لەش (گا) کە لە نك کاسییەکان نیوە خوداوەندێ بووگە (لەلای کوردەکانی لوڕستانی ئەمڕۆ بە پلەی خودایی گەیشت). کەلگامێش لە شێوەی پیاوێکدایە کە دوو شاخی هەبێ، دوو شاخیش لەنێو کوردەواری و مۆزەپۆتامیادا نیشانەی خوداوەندی بووە. ئەم کەلگامێشە پارێزگاری چارەوێ و

گەلەوڕانی پەز و مەڕومالآت بووە. دیارە شوانکارەییی گەلەوڕان و ئاژەڵداری تا سەت ساڵێك لەمەوبەریش لە زۆرینەی زۆری کوردستاندا هەر دەتگوت دەقاودەق بە باڵای کوردەواری بڕابوو. ئەوجا بەش بە حاڵی مرۆڤگوورانـدن و هێندەی کە سەروکاری بە بیروبڕوای کوردەوارییەوە هەبێ، ئەوەیە کە ئەهورا دە پێشدا کەیومەرت، مەردی (فانی)ی گوورانـدووە. بە ڕاستی، کە باسی دووروودرێژی ڕسکانی کەیومەرت دەخوێنییەوە، ئەوەهێت لە بۆ ڕوون دەبێتەوە، کە حیکایەتی ئایەم گووراندن، زێتر بەروبووی نوسخەیەکی زەینی چۆلگەڕ و دەشت و ئارانانە تا ئی خەڵکی چیاو کۆ و کۆساران..ئەتۆ هەر وا بڕوانە واژەی (کەی) بە مانای پاشا، سەرگەورە (کویخا، کەیا، کەویوانۆ، خانوو) بە زۆرینەی زارە کوردییەکان بە تایبەت ئەمەی دواییان لە دملیدا، لە باوە. واژەی "مەرت" مەردم بە مانای خەڵك، پیاو، پیاوی ئازا لە زۆر ناوچەی کوردستان لە باوە، مەردە، لە ناوی "باوەمەردە" کە زێدی داڵکمە و لە خوار سلێمانییەوەیە و قوڵدەرەسی و باوەگێڵدیی لە تەکەوەن، تا وێستاکەش هەر ماوە. تەنانەت واژەی (مەردۆخ) یان (مەردوك) کە نێوی خوداوەندی بابلستانە، تیرەی (مەردۆخی) لە کوردستاندا، هەر لەو مەردەوە کەفتگەسەوە. وەلێ کاکەییەکانی سەر بە ئۆلی ئەهلی هەق، باوە ئایەم گووراندنیان، وەك لە تەزکەرەی ئەعلادانووسراوە بەم جۆرەی پایینی وێنە کێشاوە: چون جیهان ئافەرین لەسەرەتای دنیا ڕسکاندنەوە لەپێشدابە قوورەتی تەواوی خۆی دوڕێکی گووراند و لەناو ئەو دوڕەدا پێنج وێنە لە وێنەی خۆی بە دیارکەوتن و کەرەمی فەرموو لە قوورەتەوە، قوربانی ئامادەکرا و لە بەزەی خۆیەوە ئاو تەیارکرا، لە پێنج وێنەکان یەکێکیان هەڵستا، دەستی ڕاستی قوربانییەکەی بڵیند کرد، "هەوەڵ و ئاخر هەر یار و یا هەق"ی فەرموو و دوعای خوێند و هوویان کێشا و قوربانییان کوشتەوە و فەرمانی فەرموو، ئاورێ هاتە گۆڕێ و گەنجینەیەکیان دەبن گەرووی قوربانییەکەوە دەرهانی و قوربانیان کولآند و هێنایان بەسەرجەمیاندا بەشییەوە و دوعایان کرد و هوویان کێشا و ئەوجا پاش ئەوە هەزار و یەك وێنە بەدیارکەوتن و ئاویان گێڕا و لە قوورەتەوە سفرە و خوان هات، سفرەیان ڕاخست، قوربانییان هێنایە نێو جەمی، یەك لەوان ئێسکەکەی ڕووتاندەوە و ئەوجا بەشییانەوە و دوعایان کرد. سەرلەنوێ لە قوورەتەوە نیاز هات، گۆشت بەشرایەوە، هەمدیس دوعا خوێندرا و پاشانەکێ سفرە و خوانیان پێچایەوە و دیسانەکێ دوعایان

کرد. پاشانەکێ ئاو گێڕدرا، ئەوجا دەستیان شوشت و دیسانەکێ دوعایان کرد و دوایی دوعای قەبزیان کرد پاشان یەك تنۆکە نوور لە هەنیەی یەك لەوان چکیا و بوو بە گوێز و خرایە نێو جەمیو کەرەمی فەرموو بڕیار وایە کە هەژدە هەزار عالەم ئیجاد کرێ، فەرمانی فەرموو لە قوورەتەوە قەواڵەی "سرِ مەیەژە"هات کە هەزار و یەك مۆر بە ناوی خوداوەندی عالەمەوە لە بابەتی خێوی ئەم گوێزە لەسەر قەواڵەکە بە دیارکەوت، پاش ئەوە هەر بە قوورەتی تەواوی خۆی لە وێنەکە نزیك بۆوە و دوڕ (مرواری)ی تایەن پێوار بوو خوداوەندی هەر هەبووەگە و هەر ئەویێ و تاق و تەنیا، هەر خۆی ماگەوە. هەفتا هەزار ساڵ ڕابرد و خوداوەندی عالەمیش دوڕێکی ئەفراند و لەناو ئەو دوڕەدا ٧ وێنەی خۆی دیتن و پاشان ٢١ وێنە بەدیار کەوتن و پاشەنەکێ ٤١ وێنە بە دیار کەوتن و پاش ئەوەش ئەوجا دوڕ پێوار (غەیب) بوو و خوداوەندی گێتیش خۆی لە نێو گێتیی دەرووندا بە تەنێ دیت (فەرمووی: (لیس فی الدار غیره الدیار). (غیره الدیار) نووسراوە، هەڵەیە، دەبوا (غیر الدیٌار) بڵێ، واتە: لەخۆی زێتر کەس لە ماڵێ نییە.دوای ئەوە، حەفتا هەزار ساڵیش بەسەر چوو، دوڕێکی گووراند و لە نێو جیهانی دەروونیدا گوورا و لەنێو ئەو دوڕەدا حەڤدە وێنە و پاشان سی و حەوت وێنەی دیتن و پاش ئەوەی چل و حەوت وێنەی دیتن، دوای ئەوە خۆی بە حەوتا و دوو وێنە دیتن و ئەوجا پاشانەکێ دوڕەکە بۆ خۆی غەیب و پێوار بوو و بۆ خۆشی بە تاقی تەنێ مایەوە و حەفتا هەزار ساڵی دیکەش بەسەرچووو ئەوجا فەرمایشتی فەرموو: دوڕێك گوورا و خۆی لەنێو ئەو دوڕەدا بە سێسەد و شێست وێنە دیت. پاشان خۆی بە چوار سەد و چل و چوار وێنان دیت و هەمدیس فەرمانی فەرموو: دوڕەکە پێوار بوو و بۆ خۆشی بە تاقی تەنێ مایەوە و حەفتا هەزار ساڵ ڕابرد و پەروەردگاری جیهان فەرمانی فەرموو: دوڕێك گوورا و خۆی دە نێو ئەو دوڕەدا بە حەفتا هەزار وێنە دیت و هەمدیس ئەو دوڕە پێوار بوو، حەفتا هەزار ساڵی دیکە بەسەرچوو، خوداوەندی گێتی فەرمانی فەرمووە: دوڕێك گوورا و خۆی لە نێوان ئەو دوڕەدا بە نۆسەت و نەوەت و نۆ وێنە دیت و پاشانەکێ لە سەت و بیست و چار هەزار وێنەدا خۆی نواند و هەمدیس فەرمانی فەرموو: ئەو دوڕەش پێوار بوو و دیسانەوە خۆی بە تاقی تەنێ دیتەوە، ئەوجا پاش چەندین هەزار ساڵ دەگەڵ خۆیدا لە قسە و وتووێژ و سەیر و سەیراندا بوو و ویستی خۆی لە سەرلەبەری بوونەوەران ئاشکرا کا کە لە نووری پاکی خۆی دوڕدانەیەکی دە شێوەی چرای ڕسکاند و شێست هەزار

ساڵ دەگەڵ زاتی پاکی خۆیدا لە گەشتوگوزار و سەیراندا بوو و هیچ بوونەوەرێ حەددی بوونی لەپێش ویدا نەبوو و نییە کە بفامێ یان فامیدەبێ کوو بووە و چۆن بووە و چۆنە. ئەوجا لە کەرەمی تەواوی خۆڕا چار دانە نووری لە نووری پاکی خۆ چکاند و جبرەئیل و میکائیل و ئیسرافیلو عیزرائیل لەو نوورە نەفیسەن و ئەو چرایەش بوو بە ئاو و لەوی چار دانە نووری دە شێوەی گەواهێری نەسمڕاو ڕسکاند و لەو گەواهێرانە یەکیان بوو بە ئاو کە سەرلەبەری عالەمی حاڵ وا دیارە، هەموو ئاو بوو و شێست هەزار ساڵی دیکە جیهان هەموو هەر ئاو بوو و بۆ خۆی دەگەڵ ئەو ئاوە لە گەشتوگوزار و سەیراندا بوو، پاش ئەوە "ساجی نار"ی ئەفراند کە ئاوی بە کوڵین هێنا و ئاوەکە وەك کەڤ دەریای لێ هات و پاشانەکێ کەڤ پێ بننایەوە و هەڵمێ لەو ئاوە بڵیند بوو، بوو بە هەور و لە ئاسمان قەتیس وەستا تا بۆ هەمیشە ببێ بەچی و لە هەوای ئەو ئاوە بای گووراند کە هەوران وە جموجووڵ بێخی، ئەوجا ڕاوەستان و ڕۆیشتنی هەور بە دەستی بایە و وەك چۆن مرۆڤ ڕۆحی لە قاڵبدا هەس، ئەوژی لە حوکمی ڕۆحدایە و شکڵی هەور دە شێوەی بێژینگییە و هەر بۆ وەیش ئاو دەبارێنێ. فەرمان بە کەف درا کە ئارام بگرە، کەف ئارامی گرت و هاتە سەر زەوین و سەبری ئارام گرتنی نەبوو. لەو سێ گەواهێرە کە هەبوون کێوەکانی بۆ لەنگەرگرتنی زەوین و تەپە و تەلان ئەفراند و لە دلاّواییی خوداوەندی شکۆداربۆ خۆی دەبوا لە هەور کە کاری وی ئاوهەڵگرییە، باران ببارێنێ و کۆ و کۆساران تەڕی بۆ خۆ ڕاکێشن و کاتێکی نم دێتە خوارێ، ئاوی لێ هەڵێنجن و بۆ بنەوەی بڕێژن، تا ئاو لە کانیاوانڕا بڕوا، کەچی سەرباری ئەو هەموو هەول و دەولە، لەنگەری زەوین دابین نەکرا، ئەوجا کەرەمی فەرموو کە ئەی زەمین ئارام بگرە، زەوین بە زمانی پەرجوو بە عەرزی ڕاگەیاند کە ئەی دین و ئیمانم ئەو نانموودییە چیی تێدا بەستەیە کە لە قوورەتی تەواوی خۆت ڕازاندووەتەوە و دووەم بە چی ئومێدەکەوە ئارام بگرم؟ پادشای بێ هاوتاکەرەمی دەربارە نواند، فەرمووی: ددانت بە داماویی خۆتدا ناو بەم جۆرە خۆت عەرزت کرد، دە بڕۆ وا مز و پاداشتی تۆ ئەوەیە کە جێی ئەولیا و ئەوسیا بی و هیچ پاژێکت لە کڕنووش بردن لە بۆ مە خاڵی نەبێ و هەمیشە جێگەی کڕنووشی خەڵك بە، جێگەی چاکە و خراپە، هرتکانی و لە گوڵی ڕەنگینت تەژە کەم، موتمەئین بە، ناوەکەی دیکەشت موتمەئەننە (جێی دڵنیایی)، ئیدی زەوین بەم ئومێدە لەنگەری گرت و هێوری و داسەکنی و ستاری گرت، وەلێ هەر

لە کەف و کولێ و شەپۆلدا بوو. شای جیهان دەگەڵ چار مەلایەکەتی نێزیکیدای ڕۆنیشتبوون، لە پڕ نواڕییان زاتی پاکی حەزرەتی ڕەزبار، کە خاتوون قیام (قیامەت)ـە بە ڕواڵەت کولیچەیەکی لەنێو دەریا دەرهێنا و بۆ خزمەتی پادشای جیهانی هاورد، پادشای جیهان فەرمانی فەرموو، دەگەڵ چار مەلایەکەتدا جەمیان گرت و بەشییانەوە و دوعایان خوێند و هوویان کێشا، هەنگین زەمین و ئاسمان هێورین و ئارامیان گرت و ئاسمان بوو بەو کولیچەیە و دە بن زەویندا گابەردێکی دروست کرد و دەبن گابەردەکەدا فریشتەیەکی خولّقاند کە هەردوو دەستی وەك ئەستوندەك وەبن گابەردەکەی دان و دەبن پێی فریشتەکەدا گایەکی گووراند و پێی فریشتەکە بە شاخی گاوە گیر بوو و گای لەسەر پشتی ماسی ڕاگرت و ماسییەکەشی لەناو ئاو ڕاگرت و دەبن ئاوی گابەردێکی دانا و گابەرد لەسەر بایە و با لە قوورەتی خوداوەندەوە لە گەڕوخولدایە، بەم تەرزە خوداوەند هەر یەکەی دە جێگایەکیدا ڕاگرتووە و چتاقیان لە کەرەمی فرەوانی وی بێ بەهرە نابن و ئەوجا هەر حەوت تەوەقەی ئاسمانی دروست کرد و هەر تەوەقەیێ بوو وە چەند ئیقلیمێ و لە هەر ئیقلیمێکدا چەندین هەزار بووەنەوەر لە دەریایی و بەژەکی جێیان هەس کە جگە لە زاتی پاکی کەسێکی لێ باخەوەر نییە و هەر گرۆیەك بە هەویای شوێنێکەوەن، وەلێ ڕێ هەر ئەو ڕێیە و مەنزڵ هەر هەمان مەنزڵ. دەبێ مرۆڤ تێ بگا کە دارایەك بتوانێ هەژدە هەزار سەر لەسەر شاخی گایەك جێ بکاتەوە و بزانێ کە ئەم کارگەیە بێ کارگوزار نییە، بۆچی بە بێهوودە سەر بە هەر ڕێیەکدا بکا؟ لە پڕپیشکی ئەو ئاوری ساجە کە بە دیارکەوت، ئاوری گووراند لەسەر زەوین جێی بەویش دا کە ڕاڤە و شرۆڤەی ناکەین، نێویان لێ نا دۆژەھ و لە گەواهێراتی دیکە ئاسمانی خولّقاند، کە جیهانی بالآیە و بەزەك و دۆزەکی لە زەوین زێتردا و ئارایشت و ڕەونەقی پتردا و لە ڕێزەی نووری پاکی، ئەستێرە و مانگ و ڕۆژی ئەفراند و هەر یەکەیانی بە زەڕ و زێوەران ڕازاندەوە و خۆری لەبۆ ڕووناکیی ڕۆژ کە خەڵکوخوای جیهان هەریەکە سەر وەکارێکن و دەبێ وە ئەنجامی بگەیەنن، خولّقاند و مانگی لەبۆ ڕۆشنایی شەو و ئەستێرەکانی هەریەکە بۆ کارێ گووراند چ لەبۆ ڕووناکی، چ لەبۆ ئەزموونی ستێرە ناسان و کارەیلێ کە لە ئەختەران دەکەونەوە و شەو و ڕۆژی دانا و ئەمانەشیە هەریەکە وە کارێکەوە بەست، تا خەڵك دڵیان تەنگ نەوێ و وەڕەز نەبن، چون ئەگەر دنیا هەمیشە ڕۆژ با، خەڵك وە ڕەحەتی نەدەژیان و ئەگەر سەرومڕ دنیا هەر شەویش با،

هەمدیس کارەکە هیچی تێدا بەستە نەدەبوو. لە پێشەوە ئەم جیهانەی ڕازاندەوە و بە ڕای کامڵی خۆی هەمووی بە دیار کەوت و کات و سەعاتی دانا و چار وەرزەی ڕانا و زانایانی سەرسامی ئەو مانایە کرد و بەهەشتی لە گەواهێری دیکە کە گەواهێری زانستە و لەوی چکیا بوو، ڕازاوە کرد و جەبرەئیلی داوا نەفەرموو تا پاش سی هەزار ساڵ، نێویراو فەرمانی فەرموو: کە ئەی جەبرەئیل تۆ کێ و من کێم؟ چون لە سەرڕشتەی خۆی باخەبەر نەبوو، بێ باکانە گوتی: تۆ تۆی و من منم، تا ئەوە بوو کە تا سی هەزار ساڵی دیکەی لێ وەڕکدا چوو، دووری خستەوە پاش سی هەزار ساڵ وەگەڕایە حوزوور، فەرمووی تۆ کێ و من کێم؟ هەمدیس وەرام وە هەمان تاس و حەمام، تا چەندین هەزار ساڵ ڕابرد. پاشانەکێ فەرمانی فەرموو کە ئەی جەبرەئیل ئەتۆ سەیرانی لامەکانت پێ دەوێ، هەڕۆ، گەشت و گوزاری لامەکانی خۆت بکە. جبرائیل بە فەرمانی پەروەردگاری مەزن وە پەیجووی ناچێ (لامکان) کەوت، تا پاش سی هەزار ساڵی دیکە بە وڵاتێ گەیشت کە لە دەریای ئۆقیانووسدا بوو، چاوی بەرجەستانە پێ کەوت کە بەرماڵی پیرۆزی لەسەر دەریا ڕائێخست و دەگەڵ دەریاییباندا لە سەیر و سوحبەتدا بوو، بێ ئەدەبانە لێی چۆ پێشێ و چاو قایمانە هاتە گوفتار، کە ئەتۆ کێی و ئەمن کێم؟ ئەوە سی هەزار ساڵە لە سەیر و سەفای بەژ و دەریای جیهاندام و چاوم بە کەسێ نەکەوت، هەر هێندەی بەخۆ زانی تووڕە بوو و بە گۆشەی نیگایەك پەڕوباڵی بە جارێ هەڵپرووزا، واتە: تێ بگە کە بێ ئەدەبی لە مەنزڵی هەقدا سزای ئەمەیە، ئەوە بوو تا سی هەزار ساڵی دیکە بێ پەڕوباڵ، بوو بە مەلەوانی سەردەریا، پاشانەکێ وە هەزار ناری عەلی وێڕای عەرزی خزمەتی بکا، بۆ گوناهی ڕابردووی لێ بوردنی خواست و بە داماویی تەواوەوە ڕووی ئەدەبی بەرەو ئەو خاوەن مروەتە نا، کە ئامان هەزار ئامان، ئەی دین و ئیمانم ئەتۆ خاوەن کەرەم و کانی مەرحەمەت و مایەی بەزەییت، زوانی دەستەپاچە توانستی داوای لێ بوردنی نییە ئامان بخوازێ. خاوەن بەزە و مروەت گۆشەنیگای چاکەی وەکرد و لە دەریای بێ پایانی چاکە، دەرکەی خوانی بەخششی ئاوەڵەکرد و لە گوناهی ڕابردووی خۆش بوو: کە ئەی جبرائیل ئەگەر ئەفرانکاری مەزن پرسی من کێم و تۆ کێی، عەرزی بکە، بێ هاوتا تۆی و ئەفرانکار و پەروەردگاری مەزن هەر تۆی و ئەمن کەمینەی بەر دەرکەت، جبرائیلم و تۆ خودای هەژدە هەزار جیهانی، ئەمن کەمینەی جیهانی تۆم. ئەگەر جارێکی دیکەی پرسییەوە کە تۆم بۆچی ئەفراند؟ عەرزی بکە ئەی

دین و ئیمانم، منت بۆ ئەوە گووراند کە بتپەرستم و بەندەیەکی کەمینەی تۆ بم، بەلاّم ئومێدەوارم کە لێم خۆش بی و بە گوناهی خۆمم دەگەڵ نەکەی. جا، ئەو جارێکی دیکە کە جبرائیل بەر نیگای فەیزی خوداوەند کەوت و خۆی ناسییەوە و خودای خۆی ناسییەوە. بە ترس و لەرزەوەی عەرز کرد کە ئەی ڕێشاندەری ڕێگای ونبووان و ئەی خاوەن کەماڵی ڕوو لە ڕاستییان، بە هەققی زاتی بێ زەواڵت، ویستوومە تێ بگەم کە تۆ کێی؟ خاوەن مایەی بەزە، کەرەمی فەرموو، کە جگە لە خودا خۆم، کەس لە زاتی من خەبەری نییە، جبرائیل سەری گوێبەفەرمانیی داهێنایەوە و مەرەخەس بوو و ئەوجا هاتە بەر نیگای خاوەنی جیهان و دروستکەری ئایەم، پاشان دەنگێ لە پێوارڕا هات، ئەی جبرائیل بێژە یائەڵلاّ، جبرائیل بە فەرمانی جیهانئافەرین یائەڵلاّی گوت و خوداوەندی جیهان بەو چوار ڕێزە نوورەی خۆی کە لە جبرائیلدا بەرجەستە بوو، بەو تەرزی یەکەم جار، بەو تەرزەی کە ڕێی هیدایەتی بۆ ئاشکرا بوو، عەرزی فەرموو: ئافەرم لە مامۆستا بێ، تۆ کە سەری گوێ بە فەرمانی و زوانی داماویت بۆ ئەم دەرگایە داهێنا، سوێند بە زاتی مەزنم و جوانی مێران تۆم کرد بە بەرپرسی ئەمینی کاروباری ڕووحانی و لەشەکی. ئەوجا، جبرائیل بە کڕنووشدا هات، سپاسی بێ هاوتای بەجێ هێنا، خوداوەند فەرمانی فەرموو، حەفتا هەزار مەلایەکەتی لەخۆ نزیکانی ڕسکاند، لە ڕێزەی ڕووناکیی خۆی حۆری و خولاّمانی گووراند و چەندین هەزار فریشتەی ڕسکاند، جبرائیل عەرزی کرد: ئەی پەروەردگار، هۆی ئەفراندنی ئەم کەمینانە چەس، چ کاروبارێکیان دەعۆدە دێخی؟ دەنگ هات، ئەی جبرائیل سوێند بە زاتی گەورەم کە ژمارەی ئەمانە تەنها زاتی خاوەن شکۆ دەیزانێ، فەرمانی دا: کە سەرپاکی مەلایەکەتانی نزیك بڕۆن بۆ سەر زەوین، لە وێڕا بەهەشت هەڵگرن و بۆ ئاسمانی بەرن. هەرکە هاتنە سەر زەوین، هەزار کروکۆششتیان بە خەرج دا، بەهەشت لە جێی خۆ نەدەبزووت و هێزی هەر مەلایەکەتێ سەد هەزار بوو، لە هەزار مەلایەکەت زێتر لێی نەوین، دیسان هەر نەبزووت. دەنگ هات: کە ئەی بەهەشت یانی چی نابزوێی؟ ئەتۆم بۆ جیهانی بالاّ هێنان فەرمان داوە، بەهەشت بە فەرمانی خاوەنمیننەت بە زمان هات: کە ئەی پەروەردگار، بەچی ئومێدارییەکەوە ببزوێم. تۆ پێم نایەژی ئەفراندنی ئەم کەمینەیە لەبەرچی بوو؟ هەروەها شتی بێ گورد و بێ هێز چ سوودێکی هەس؟ دەنگ هات: کە ئەمە وایە، واتە: دەبێ ئەفراندەیەك بئافرێنم و ئێوە بکەم بە فەرمانڕەوای و

بە سەریان ڕابگەن: میکائیل ڕێبەر، ئیسرافیل دەفتەرداری چاکە و خراپە نووسین و عیزرائیلیش بۆ گیان کێشان، جبرائیل ئامانی کێشا و عەرزی وانی کرد: ئەی دین و ئیمانم، ئەوەتا عیزرائیل گوێڕایەڵیت ناکا و ئەتۆ کە ئەم بوونەوەرە دەگووڕێنی و ئەمانە دەکەی بە پێڕەو و ڕێنما و دەفتەردار، ئایا ئەمانە چاکە دەکەن؟ دەبێ ئەمانە چوار پیر بە شەفاعەتخوازی خۆیان بێننکە چاکە و گرفتڕەوێنییان ڕایی بێ. باشە، ئەم کەمینانەت بە شەفاعەتخوازی وان فەرموو، ئەدی کوا؟ پاشان دارندەی جیهان و سازندەی ئایەم، بە تەوەجوهی سەرڕێژی (فیض)، لە عیزرائیلی نواڕی، عیزرائیل بوو بە دوو بەشەوە، هەر یەکەیان لە جۆری یەکدی و لە نێوان هەرتکاندا دوو نوور هەڵ تۆقین و وەکو کولیچەیەکیان لێهات. فەرمووی: ئەم وێنەیەم کە لە عیزرائیل جودا بۆتەوە، کرد بە خاتوونی ڕۆژی قیامەتێ و دەبێ لە ڕۆژی قیامەتێ ئەویش بە شەفاعەتخواز بێرن و عیزرائیلیشم کرد بە گیان سێن... بەزەشم بە ڕەزباردا هاتەوە، ئەم کولیچە (پەپکە)یەش خەلاّتی ئەو بێ و هەر لەبەر هەندێکەش زەوین و ئاسمان لەو کولیچەیەس و کانی گیانانیش هەر لەوییە، کە تۆش بەو جۆرەت قسە کرد، بە هەققی یەکتاییی خۆم و جوانیی مرۆ، هەرچی بەرەی هەق ناس و یەك ڕەنگ و دڵسۆز هەن و سەد و بیست و چوار هەزار نوتفەی پێغەمبەرایەتی هەن و هەڵوژێردەی تەواون، مەنزڵ و واری وانم بەرەو ڕووی تۆ کردۆتەوە. ئەوجابارەگا بەم ئومێدوارییە بڵند بوو و دە جێی خۆدا توێتکەی گرت و پاشان هەندێ فەرمانی بە جبرائیل فەرموو: کە بڕۆ لە زەوین چنگێ خاك بێرە، جبرائیل بە فەرمانی خوداوەندی مەزن چوو چنگێ خاکی هەڵگرت، زەوین وەناڵە و زاری کەوت و جبرائیل ڕۆیشت و وەگەڕا، گوتی خوداوەند، زەوین دەناڵی و دەگریا بۆیە خاکم نەهێنا. پاشان میکائیلی نارد، ئەوژی هەر بەوی تەحەری، پاشێ ئەو ئیسرافیل شاند، ئەوژی هەر بەوی جۆری، پشت وی ئەو عیزرائیل شاند، عیزرائیل چوو، قەبزەکا ئاخ ئانی، زەمین ناڵە و زاری کر، گۆت فەرمانا خوداوەندێ جەببارە، خاکی پیشانی نیگای ڕووناکی پیرۆزی خاوەنکار دا، کەرەمی فەرموو، مادامێکی ئەتۆ ئەو خاکەت ئانی و بەزەت بەزەویندا نەهاتەوە، وا کردمی بە گیانکێشی وان،خاکەکەی بە حەزرەتی جبرائیل دا و فەرمانی دا، بڕو قاڵبی ئایەم بە هەمان شێوە، کە لە شێوەی مە بچێ تەیار و ئامادە کە. هەژدە هەزار جیهان لەم شێوەیەیە و بریتین لە هەر پێنج بەرەی عەبا، دەبێ لەم وێنەیەدا زاتی وان بە تەواوەتی بەدیار کەون، هەر

بۆیە هەنیە نێوی خودایە و هەردوو لێو نێوی محەمەد و چاو نێوی عەلی و برۆی ڕاست نێوی ئیمامی حەسەن و برۆی چەپ نێوی ئیمامی حوسەین و ڕوخساری نێوی فاتیمەیە و هەر لەبەر هەندێیە کە نووری جیهان ئافرین لە سیفەتدایە. هەنگێ جبرائیل بە فەرمانی پەروەردگاری مەزن قالّبی ئادەمی ساز کرد، سەروسوورەتی مرۆ، هەر یەکە تا چل ڕۆژ بە ئاکام گەیشت و نووری حەزرەتی محەمەدی لە هەنیەی ویدا چەسپاند و فەرمانی بە گیان فەرموو: کە هەڕۆ ئەو قالّبەوە. گیان جێگایەکی تاریکی بەرچاو کەوت، گوتی، پەروەردگار ئەوە قەد بە نسیبی کەس نەبێ، تا لە دووڕا نواڕی، هەر هەمان نووری ئەو سەروەرەی دە قالّبی مرۆی ئێخست، گیان بە چالاکی تەواوەوە لە قالّبی ئایەمدا دامەزرا و تا زەمانێك کە ئایەم هێمان بە بزووت نەکەوتبوو، فەرمانی فەرموو: ئەی جبرائیل، با ئایەم جووت بن، لە پەراسووی چەپیڕا حەوای گووڕاند، ئەوسا ئایەم وە بزفت کەفت، فەرمانی بە سەرلەبەری مەلایەکەتان فەرموو: کڕنووشی بۆ بێرن. ئیدی سەرلەبەریان کڕنووشیان بۆ ئایەم برد، جگە لە دەرکریاگی دەرگای خوداوەند کە سەری بۆ فەرموودەی پادشای جیهان دانەنواند. خۆلاسەی قسە، کە ئایەم گوێی لەم وتووێژانە بوو، حەزرەتی جبڕائیل بە ئایەمی ڕاگەیاندبوو کە، میوانێکی دێ نیشان بەو نیشان کە چاوی نێرگسی و ڕیشی دوو فلیقانەیە. ئیدی ئەوەبوو، ڕۆژێك ئایەم لەناکاو شاسوارێك و پیادەیەکی هەژاری دەروێش سەروسیمای تەورزین بە نەڕەی شانەوە لەپێشدا قووت بوونەوە، ئایەم چوو دەستە ڕێشمەی ئەسپەکەی گرت و شاسوار لە ئەسپ هاتە خوارێ و بوو بە میوان و باسی ئەم میوانەش بەم ڕەنگەیە."گهی بندە گهی خالق کە ماییم کە ماییم" کاوێ بەندە کاوێ خالق کە ئێمەین کە ئێمەین. ئەمە دەقی بە کوردیی تەزکەرەی ئەعلا. ئەمەی دوایی دەقێکی کوردیی جیهان گووڕاندنی شێوەزاری باکورییە، کە لە ساڵی (١٩٣٩)دا، قەناتی کوردۆ، لە زاری عەلۆی تەمەن (٩١) ساڵی، لە گوندی تێسیل، ناوچەی ئاخالکالان، کۆماری گورجستانی دەردەست کردووە و نووسیویەتەوە. ئەم دەقە لە زیمنی وتارێکدا، کە ئەندامی کارای کۆڕی زانیاری کورد، پرۆفیسۆر ق. کوردۆ بە سەرناوی"ل بابەت نڤیسکارا، زمان و ئەلفبایێ پەرتوکێت دینێ ئێزیدیاتی"لە کۆڤاری کۆڕی زانیاری کورددا، بەرگی یەکەم، ساڵی (١٩٧٣)دا پاش ئەوەی داوا لە شوکور مستەفا کراوە کە لە نووسینی کوردییەوەی وەگۆڕێتە سەر پیت و ڕێنووسی کوردی – عەرەبی و کورتەیەکی بۆ بنووسێ، بڵاوی کردۆتەوە و بەندە وا

لێرەدا دووبارە دەقەکە بڵاو دەکەمەوە و مەبەستم لە بڵاوکردنەوەشی ئەوەیە کە جگە لە دەقی "تەزکەرەی ئەعلا"کە بە بڕوای من ماکەکەی بە شێوەی کوردیی گۆرانی بووە و کراوە بە فارسی، دەقێکی دیکەی نووسراوی سەرچاوەکانی بیری کوردەواری، بخەمە پێش چاوی خوێندەی کورد و دەگەڵ نێوەرۆکی بیروبڕوا ئاینییەکەی لەمەڕ "چۆن دنیا گووران"سووکە بەراوردێ بکەم و دیاردی بۆ بیروبڕوا ناوچەقەکانی کوردەواری لە نیگای زانستەوە بکەم، ئەمەش دەقەکەیە:

قەولێ سورا ئەفرینا دونیایێیا
ڕەبی دونیا هەبوو تاری،
تێدا تونەبوون مشك و ماری،
تە زیندی کر تەزە حالی،
چ نەما گول ژی باری.
یارەبی، تو هۆستایێ کەریمی،
تە ڤەکر دێ و دربا تاری،
تو هۆستایێ هەر تشتی،
بهوشت چێ کر ڕەنگە بی،
ئەرد و ئەزمان تونە بوون،
دونیا فرەھ بێ بنە بوو،
ئیسان و حەیوان ژی تونە بوون،
تە خا لێ ساز کر،
د بەحردا تەنێ هەبوو دوڕ،
نە دیماشییا، نە دیمەشییا،
تە خاش ڕۆح ئانی بەر،
نوورا خا لێ پەیدا کر،
گۆشت و ڕۆح هاتنە بەر،
نوورا چاڤان لێ هاتە دەر،
دەست و پێ کرە لەش،
لێ شیرن کر گۆت و بێژ،

خوداڤەندێ مە هۆستایێ ڕەحمانی،
ڕێ و دەرگەیێ دونیایێ ڤەکر،
هەر تشت ژ مەڕا دەرئانی،
بوو بهوشت ئەرد و ئاڤانی،
خوداڤەندێ مە تشتی دناسە،
دوڕا کەسێ ژێ کر ئەساسە،
ژێ پەیدا کر مێری خاسە،
گۆت: "ئەڤا هێ نە بەسە"
دوڕ ژ هەیبەتا ئێزدان هنجنی،
تاقەت نەکر، هلگەڕی،
ژ ڕەنگێ ئیسان خەملی،
سۆر و سپی لێ هێوری،
ئێزدانی مە ب ڕەحمانی،
حوسن و جەمال ژ مەڕا ئانی،
دەستوور دا قەلەمێ قودرەتێ،
ئەم ئاڤێتن ناڤ سوڕا مۆبەتێ،
هاڤێن ئاڤێتە بەحرێ، بەحر پێ مەیانی،
دەخانەك ژێ دەر خوەنی،
چاردە تەبەق ئەرد و ئەزمان پێ نژنی،
ئێزدانێ مە دۆڕ دەرئانی،
مۆبەت ئاڤێتە ناڤێ،
ژێ پەیدا کر دوو چاڤێ،
ژێ حەڕکی پەڕ ئاڤێ،
ئاڤ ژ دوڕێ حەڕکی،
بوو بەحرا بێ سەری بێ بنی،
بێ ڕێ و بێ دەری.
ئێزدانێ مە سەر بەحرێ گەڕی،

ئێزدانێ مە سەفینە چێ کر،
ئیسان حەیوان تەیر و توو،
جۆت ب جۆت ل سەفینێ سیارکر.
خوداوەندێ مە سەفینە سەرە،
سەریکی دگەڕە چارکەنارە،
سەفینە قول بوو، ئاڤ کەتە سەرە،
مارێ خەرێ خا دانە بەرە،
خوداوەندی مە سەفینە ئاژۆت،
ژ کەنار چوو بەر کەنارە،
ئاژۆتە لالیشێ گۆت:"هەق بەرە".
سولتان ئێزدی خوەش ڕێبەرە،
لالیش کو ڕکنێ بەشەرە،
نها ئێزدی ژێ خەبەرە،
یا رەبی، بانگ دکم شێخێ مەزن،
چاڤ کانی، ئاڤ ژێ دزێن،
یا رەبی تە دنیا چێ کر، دنیا ب خێر،
ئیسان تێدا دژین ب تێر،
شەڤێت ڕەش، شەڤێت تاری،
جی نەما گول ژێ بارین،
خوداڤەندی، کەریم و ڕەحمان،
کرە ڕکن ئەرد و ئەزمان.
دا بەر مە ڕۆح و زمان،
خوداڤەندێ مە ڕەبل سەمەد،
ئەفراندن شەش ملیا کەت،
جوداکر دۆژ و جنەت.
خوداڤەندێ مە ئەرد چێ کر، ئەزمان گوهاستن،

مجاله ئەردێ ب ڕاستن، نۆبەتا قەزا گوهاستن
ل گونەهباران بوو روهستن،
چقاس خوداڤەندێ مە دنیا دکر سەفەرە،
سەخر دکر دار و بەرە،
پێ نژنینە ڕکنێ مەخبەرە،
خوداڤەندێ مە هۆستا بەرە،
لالیش ژۆردا ئانی خوارە،
لالیش بوو خاش جی و وارە،
ل ئەردێ شین بوو نەباتە،
پێ زەینی زێندی قنیاتە.
خوداڤەندێ مە ڕەحمانی،
چار قسم ژ مەڕا دانی،
پێ حەبیبا ئادەم نژنی،
خوداڤەندێ مە ڕەحمانی،
چار قسم ل ڕوو دنێ دانی،
یەك ئاڤە یەك توورە،
یەك ئاخە، یەك ژی ئاگرە.
خوداڤەندێ مە ب ڕەحمە،
دیار کر ساز و قودوومە،
هاڤینە ئادەم هەڤسوور زۆر تخووبە،
هەڤسوور گەڕییا، هات هنداڤە،
غالبا ئادەم مابوو بێ کاڤە،
گۆ: ڕوحۆ، چما ناچی ناڤە؟
خوداڤەندێ مە قودرەتە،
زەیاندی چقاس خولیاقەتە،
ژێرا چێ کر دۆژ و جنەتە،
خوداڤەندێ مە ئەرد چێ کر، ئەزمان گوهاستن،

مە جالا ئەردێ ب ڕاستن،
نۆبەتا قەزا ڕاستن، ژ ئیسان قەنجیتی خاستن،
لالیش ژ ئەزمان دهاتە،
ئەرد شین دبوو گیهاتە،
پێ چەران چقاس قنیاتە،
خوداڤەندێ مە ئینی کر ئەساسە،
شەمبی بڕی کراسە،
چارشەمێ کر خلاسە،
هەڤسەد سال پاش هەڤسوور هات دوڕا نکاسە،
هەڤسەد سالی ژ بەری ئادەم ژمارە،
ئەردێ خارا نەگرتی شیارە،
هەتا لالیشا نووری ناڤدا هنارا،
باندا ڕۆح هەردی،
هات و چوو بهری،
نوورا مۆبەتێ هنکاڤتە سەری،
هات غالبێ ئادەمدا هێوری،
خوداڤەندێ مە ڕەحمانی،
کاسا سوڕێ ژ ئادەمڕا ئانی،
ئاڤ ژ کاسێ ڤەخار، ڤەژی یا،
جیدا مەست بوو، هەژی یا، گۆشت ژێ خاست وی ڕۆحی،
خوین ل جانێ وی گەوڕی،
خیرەت کەتە ناڤ سەری،
ئادەم خار ژ وێ کاسێ،
سۆڕا کاسێ خاش لێ تێ،
کەرەمەتا کاسێ گیهیشتێ، بهوشتێ،
مەلەکا ملێ وی گرت، ئاڤێتە بهوشتێ.
ئادەم ژ کاسێ ڤەدخارە،

کەرەمەتا کاسیێ پیڤا دیارە،
خا بێنژی، بوو هشیارە،
گۆ: "ئەڤ ئەرد چ خاشە"
گیهاییێ شین سەر گەشە،
ڕۆژ ڕۆژا مێریێ کەلەشە.
خوداڤەندیێ مە ڕەحمانی،
ژ مەڕا کەرەمەك ئانی،
دەم و دەزگیێ باش دانی.
هەی ئادەمۆ ڕۆ دنیێ،
هەردەم بکە ئیمانیێ،
خوداوەند ئەم خلاس کرنژ تۆفانیێ،
گەلی مریدان بکن کاریێ،
خێرا قودرەتیێ ژ ژۆر باری،
خا دوورخن ژ نەیاری،
کەرەمەتا خوداڤەندیێ مە هاتە خواریێ،
ئەرد و ئەزمان ددن خێریێ،
هوین ژی ببن خودانیێ خێریێ،
قەت ژ بیر نەکن ڤیێ خەبەریێ.

شیکردنەوەی دەقەکان و ئەنجامگری:

یەکەم: بیروبڕوایەکان شەقلێ و مۆرەی ئەفسانە ئامێزیان بە ئاشکرا پێوە زەق و زۆپ دیارە. ئەوجا با لە بەراوردکردنێکی خەست و خۆڵدا دە نێوان ئەم دوو دەقە لەمێژینەیەدا، دیاردی بۆ هێندیێ بیروبڕوا ناوچەقەکانی کوردەواری بکەم: (١) بیروبڕوای دۆناودۆن Pantheism = حلول = تناسخ = کلێشە گۆڕی = وەحدەتی وجوود = وەحدەتی مەوجوود = یەکتاییی فیزیك و میتافیزیك هەموو لە زاراوەی Pantheismدا کۆدەبنەوە. ئەم زاراوەیە لە دوو واژە پێك هاتووە: Pan، کوڕی هێرمیس، خوداوەندی لێڕەوار و جەنگەڵستان و زۆزان و لەوەڕگا و چێرەگایان و پارێزگاری شڤان و گاڤان و

نێچیرڤانانە. یۆنانییان Pan – یان دە شڕوشکڵی ڕمووزنێکی ناشیرنی کرێتی کولکن و شاخداری ڕدێندرێژی کەنهێنی سامناکی زەندەقچوێنی زاڵووتەقێنی بە بەرچاو دێنا. هەروەسا ژی، بە مانای "هەموو چت دەنێو ئاخن"بە مانای "سەر بە هەموو چت بوون"دیێ و دەبیێ بە پێشگر، وەك Pandetia پاندێتیا و پانزویتیا Panzooetya. جا ئەم Pantheismە، لە Pan + theos خودا، پێك هاتووە. لە ڕووی مانای فەلسەفییەوە واتە: یەکتابوونی جیهان لەگەڵ خوداوەنددا. فەیلەسووفی ئینگلیسی ج. تۆلاند (١٧٠٥) زاراوەی Pantaeistی هێنایە نێو زانستەوە، بەلاّم هەرچی زاراوەی Pantheismە تیۆلۆجی ئیندەرلاند، خەنیمی وی 1709(Fai. j) بەکاری هێناوە. هەندیێ جار مەیلی ناتورالیستانە، بیروبڕوای ئەوانەی لە خۆڕسك بەولاوە بڕوایان بە چیتر نییە و لایان وایە خودا لە خۆڕسك و مرۆڤیشدا هەیە، کە ئەوە دژ بە خودایە، کارەکەی لە ماددەگەری بە تەواوەتی نزیك خستووەتەوە، نەك هەر ئەوەندە، بگرە هەندیێ جار خۆڕسکی دەگەڵ خودادا جۆشداوە و دە بۆتەیەکیدای تواندووەتەوە و دە شێوەی سۆفیگەریدای نیشان داوە. لە ساڵی (١٨٢٨)دا فەیلەسووفی ئاڵمانی، کروز K. Krauze بۆ ئەوەی سیستمی دۆناودۆنی ئایدیالیستانەی خۆی لە بیروباوەڕی خۆڕسکگەری و ماددەگەری هەلاّوێریێ، زاراوەی دۆناودۆن (Pantheism)ی یۆنانیی بە مانای هەموو چتیێ (لەخودا دایە)ی هێنایە گۆڕی. دۆناودۆن لە شێوەکانی ئاتەیست (Atheist) واتە ناخوداییەکاندا هەن. لایەنگرانی دۆناودۆنی ناخودایی وەك: کاردانۆ، ف. پاتریچی، ت. کامپانیلا و ج. برونۆ، بڕوایان بە خودایەکی شەخسیی سەرووی خۆڕسك نەبووە و دەیانگوت خۆڕسك کەس دروستی نەکردووە. فەلسەفەی خۆڕسکگەریی سەروبەندی وریابوونەوە کە "خودا" و "خۆڕسك" ی بە یەك چت لەقەڵەم دا، بەلای سپیۆنازەوە کارێکی هەروا فشەگاڵتە نەبوو. گ. هێردەر، ی. گۆتە و ئایدیالیزمی کلاسیکی ئاڵمان، لە خەباتی دژ بە بڕوای ئۆرتۆدۆکسانە (حەنبەلییانەی خۆمانیش) و میکانیزمەی ماددەگەریی فەڕەنسیشدا، سوودیان لە دۆناودۆن وەردەگرت. دۆناودۆن بە پێچەوانەی بۆچوونی فەیلەسووفە هاوچەرخە پێرسونالیستەکانی وەك: یۆهان سکۆت، ئێریئوگینا، ن. مالبرانش، ف. ب. د. شلەیماهێڕ، خودا بە سەرەتای سەرووی خۆڕسکانەی سەرلەبەری چتەکان و ڕووداوەکان نازانن. Pan – لە سەرێکی دیکەوە، وەك لە ئەفسانەکانی یۆنان و ڕۆمدا هەیە، هەمیشە لەگەڵ نێر و مێشدا هەر خەریك بووە و قوورەتی شەهوانیی لەوەدا نەبووە!.. دە ئاشقێنیدا، کە تیری

بەر دلان نەدەکەوت، لەگەڵ خۆیدا خەریك دەبوو و بیلامانێ و شەرع شەرمی نییە، وە دەسپەڕ خۆی ڕەحەت دەکرد. نیشانەی Pan شمشاڵ بووە، شوانەوێڵەی کوردەواری تا ئەوڕۆش بێ شمشاڵ نین.. و چەندین دار و گۆچان و گالۆك و قلانگ و چتی دیکەیان لەم جۆر و بابەتانە هەیە.Pan – بە پێی ئەفسانەکان، بەچکەی خەیاڵ پلاوی شاعیرانی ئەسکەندەرییەیە کە بە مەحرەمی ئەشق و ئەوینەکانی سادە و ساکاری گوندییانیان لە قەڵەم داوە. دیارە لەمەڕ لەدایك بوونی (Pan) شێوەی سەرچاوەکان جۆراوجۆرن و هەریەکە بە جۆرێکی دەگێڕنەوە. لە هۆنراوەکانی هۆمەر–دا دیاردییەك بۆ ئەم (جۆرپەروەردگار – رب النوع)ە نەکراوە، بەڵام دە سروودێکدا کە بە نێوی (سروودی هۆمەری)یەوە نامێیە، بە کوڕی هرمس (هورمز = ئەهورامەزدا، هورمزیار؟) زاندراوە و گۆیا سەر بە چیای (Cyllene) بووە. هرمس کیژی (Dryops)ی مارە کردووە و ئەم (Pan)ە فەنییە لەوییە. دە کاتی زایماندا، دایکی لە دیمەنی سەیروسەمەرەی وی ڕادەچەنێ، وەلێ هرمس دە پێستی کەروێشکێکی وەردەپێچێ و لە بۆ ئۆلەمپی دەبا و لەوێندەرێ، لە نزیکی زیۆسەوەی دادەنێ و بە هەموو خودایانی نیشان دەدا و خودایانیش سەرلەبەر، نەمازا، دیۆنیزۆس بە دیتنی ئەو حاجباتییەی زۆر کەیف خۆش دەبن. (تا ئەوڕۆش لە ئاکامی بە نەوەکامی گووران و ڕسکانی منداڵ لە زگی دایکدا، ئەم دیاردەیە دە شێوەی دوو سەر و یەك یەکدەس و هتد.. هەر هەیە، کەچی هیچ ئەفسانە و پڕوپووچی بە دوردا هەڵناپێچرێ) بەش بە حاڵی وەی کە مانای Pan – (هەموو = گشت)ە ئەوە لەوەڕا هاتووە کە (Pan) بەر دیمانەی هەموو خودایان کەوتووە. واژەکە تا ئەوڕۆکەش بە زمانی یۆنانی بەو مانای (گشت)ەیە. دیقەت بفەرموو: مێژوو، جوغرافیا، کۆمەڵناسی، ئابووری، ڕەوانشناسی، میتۆلۆگیا (مەتەڵۆگ = ئەفسانەشناسی) و تاد... چەندە بۆ لێوەتۆژینی مانای واژەیەك لە زمانێکدا، زەروور و پێویستە؟! بە ڕیوایەتێکی دیکە، گۆیا ئەو مانای (گشت)ە لەوەڕا هاتییە: پەنلۆپ–ی خانمی ئۆلیس دە یەك لە گەشتەکانی شووەکەیدا، داوێن پیسیی دەرهەق بە ئۆلیسی کردووە و گەلەوڕانێ لە ئاشقی فاسق و فاجیری حەز لێ کردەی وی لێی چابوون و ئەو (Pan)ە لە یەك لەوان لەدایك بووە و چون نەزاندراوە، ئی کێهە لەو فاسقانەیە (سەروبەندی کۆمۆنەی داکسالاریمان بە بیردێنێتەوە، کە پێناسە (نەسەب)ی بە داکەوە بەستراوە) مرۆڤ، گۆتیتیان: ئی (هەموو)انە (مباح) و بۆیە (Pan) بە مانای گشتە. ئەدی نابینی کە دەپێش واژەیەکی

وەکە Turanisme و Iranism–ەوە دێ، دەگوترێ: PanTuranism و PanIranism. واتە: هەموو تورك دەخۆئاخن و هەموو ئێرانی نەژاد دەخۆ ئاخن. ئەمە لە فەڕەنگستان دوور نییە دەگەڵ"پان" و "پهن"ی کوردی و فارسیدا والێ بن.

بەش بەحاڵی دۆناودۆن لە نیگای سۆفییەتی و هەروەها حرووفیەتی چەرخ و چاخەکانی ناوینەوە ئەوە جیهانبینیی شەقڵ و مۆرە جیاوازیی خۆی بە خۆیەوەیەتی و نمایینە نامێ و بەناووبانگەکانی ئەم بیروباوەڕە برێ کەڵەزانا و سۆفی و فەیلەسووفی وەك: سەنایی، ڕۆمی، سەعدی، ئیبن عەرەبی، یوونس عەمرە، باباکێویی باکۆیی (١٠–١١)، عەینولقوزاتی هەمەدانی (سەدەی ١٢)، شەمسی تەورێزی (سەدەی ١٣)، مەحموودی شەبوستەری (سەدەی ١٤)، نەعیمی (سەدەی ١٤)، نەسیمی (سەدەکانی ١٤–١٥)، قاسم ئەنوەر (سەدەی ١٥)، یووسفی قەرەباجی (سەدەی ١٦) و تاد... ئەم فەلسەفەی دۆناودۆنەیان لە ڕێی ڕامانەی سەر ڕێژکردن (Emanation = انبثاق = صدور= فیچ)ەوە بەم جۆرە لێك دەدایەوە: هەرچی چتی دووفاق و لێك تاق و جووتی وەك (خوداوەند و مرۆڤ، ئایین و نائایین (بدعت)، چاکە و خراپە و تاد...) هەیە، بەپێی ئەو فەلسەفەیە، ئەوە هەر لە ڕواڵەتدا لێك دووفاق و تاق و جووتن، (مۆنادەکانی لایبنتز) نەك لە گەوهەر و بنیچەدا. ئەم بیروبڕوایە لە دژی هەرچی بیروبڕوای بە زۆر سەپێندراوی دەستەی فەرمانڕەوای سەردەمدار هەبووە، خەباتی دەکرد، هەر لەبەر ئەمەش ئالا هەڵگر و کەوڵ سووری بەر لەشکرانی ئەم بیروبڕوا، بە ئیستیلاحی ئەمڕۆ (شۆڕشگێڕانە)یە لە گوێن هەللاج، نەسیمی، ئیبن عەرەبی، مەحموودی پسیخانی، بابەکی خوڕەمی و تاد... کەوڵیان کردوون و پۆستیان گروون و کوشتوونیان. بێ گومان، ئەمانە بە پێچەوانەی سۆفییەکانەوە، لە بابەتی سەختگری وەك بایەزیدی بوستامی، حوسەینی مەنسووری هەللاج، عەینولقوزاتی هەمەدانی و مەحموودی پسیخانی و تاد... لەمەڕ فەلسەفەی وەحدەتی وجوود و تەناسوخ، چەندین شاکاری شیعر و پەخشانی دەگمەنیان نووسیوە. ئەوجا با بزانین ئەم فەلسەفەی دۆناودۆنە لەناو بیروباوەڕی کوردەواریدا چۆن چۆنی ڕەنگی داوەسەوە؟ دیارە بە خوێندنەوەی دەقە کوردییەکەی "تەزکەرەی ئەعلا"ی ئەهلی هەق، چەند بیر و چەمکێ بە دیار دەکەون:

أ– خودا بە هەزاران ساڵ، لەناو مرواری (دوڕ)یەکدایە و (کنت کنزاً مخفیاً)... یان وەك هیگڵ دەڵێ: (ڕۆح، خوداوەند، خۆڕسکی دروست کرد، تووشی نامۆیی بوو، چونکە

ئەو "ليس كمثله شيء"ە (قورئان) یان وەك سۆفییە وەحدەتی وجوودییەکان دەڵێن "ئەم وجوودە لە سەررێژکردن (فیض)ی خوداوەند هاتۆتەگۆڕێ.) مرواریش لەناو دەریادا پەیدا دەبێ و هەموو دەزانین کە مرواری جیسمێکی وشکەڵ و خڕ و گرۆڤەر و بە چریسکەی قەپێلکەییە. ئەو مرواریيە لەو چڵمانەی کە لە چەند جۆرە لەشدەڵەمەی دوو قەپێلکیی"سەدەف مرواری"ناو کە بە دەوری چتەکانی نێو لەشی گیانلەبەردا دەئاڵێن، پەیدا دەبێ.

لە ڕووی میتۆلۆجیا (ئەفسانە)ی کوو ژین هاتنەگۆڕێوە، زانست دیاردیی بۆ بەکتیریای یەك خانەیی کردووە و لە قورئانیشدا کە دەفەرمووی: "وخلقنا الإنسان من صلصال من حمأ مسنون" و "وخلقنا من الماء كل شيء حي" ئاشکرایە بەپێی هێندێ فەلسەفە، هەموو گیانداریٚ مێژووی دوور و درێژی خۆی هەس. ئەو مێژووە لە ڕووپەڕەکانی هەموو خانەیەك لە خانەکانی لەشیدا تۆمار کراوە، بە زمانی فسیۆلۆجی– بایۆلۆجیانە دەیخوێنێتەوە. تەنانەت بیرێکی فەلسەفییانەی وەسا هەی دبێژت، گاڤا کو زیندی دەمرێ، تەنێ پەیکەرەکەی لەشی دەگۆڕێ، دەنا هەرچی پێکهێنی لەشیەتی هەر دەمێنێ و هەر جۆرەی دەچتەوە پاڵ جۆرستانی خۆی. کاتێ کە جارێکی دیکە یا هەزاران جاری دیکە دێتەوە پەیکەرەیەکی دیکە، هەنگێن بیرەوەریی لەمێژینەی خۆی هەموو جارێ دەگەڵ خۆیدا دێنێتەوە و لە بیری ناکا. هێندێ لە زانایان یەژن: خەون بە شتهایەکەوە، کە خەونبینەکە هەرگیز نەیدیتووە و نەیبیستووە و لە قوتووی هیچ عەتارێکدا نییە و چتی سەیروسەمەرەن، ئەوە یادگاری خانەیەك لە خانەکانی ژیانی زیندییەکە، گیایەکە، درەختێکە، بەخەون یان بە خەیاڵ بە بیریدا دێ... بیروبڕوای دۆناودۆن، واتە ئەم چت بچتە کلێشەی چتێکی دیکەوە، ڕۆح لەپاش مردن دەچتە جەستەی زیندییەکی دیکەوە، بە دوور زاندراوە لە ڕووی فسیولۆجی – بایۆلۆجییەوە، لەمە کەوتبێتەوە. شایانی باسە، زاراوەی"دوڕناس"دوور نییە دیاردی بۆ ئەو مرواریيە بێ کە مرۆ پێی وا بووە هەوارگەی خوداوەند بووە؟!

ب– ڕامانەی گوورانـدنی یەکەم مرۆڤ، کە بە باوکی مرۆڤ حەزرەتی باوکە ئایەمە نامێیە، لە ڕووی بیروبۆچوونی مێتۆلۆجیا و میتافیزیکەوە، زانستی فیزیك بەرپەرچی دەداتەوە. مرۆڤ لە نیگای زانستەوە، لە سەرەتاوە لە بەکتریایەکی یەکخانەییەوە کەوتۆتەوە، پاشان وەك ئۆبجەیەکی مێژووییـنە، هەم بە پەیڕەویکردن لە هاوپێوەندی

دەگەڵ دیاریدەکاندا و هەم بە پەیڕەوی کردن لە یاسا و ڕێسا بیۆلۆژی (بیۆفیزکی، بیۆکیمیاوی، فیزیۆلۆژی)یەکاندا، پلە بە پلە و پێ بە پێ بە میلیۆنەها ساڵ پێ گەیشتووە نە بە خۆڵی فلاٚنە کێو و نە بە خاکی فیسارە چیا، قووڕی بۆ گیراوەتەوە و نە وەك تاکە نموونەیەك هاتۆتە گۆڕێ. بەڵکو لە شکڵ و شێوازی زۆر لە مرۆڤی ئەمڕۆوە دوورکەوتۆتەوە، بەلاٚم با بزانین مرۆڤ لە سۆنگەی چییەوە هێندێکیان خۆیان لە هێندێکی دیکەیان بە بەرتر و بالاٚتر و ڕەسەنتر زانیوە و دەزانن و بڕێ خەڵك کۆمەڵە خەڵکێکی دیکەیان بە کۆیلەی خۆیان زانیوە و بە جۆرێ لە ئاژەڵ، نەك بە مرۆڤیان لە قەڵەم داون؟

ئەگەر نووسینەکانی سەد و پەنجا ساڵێکی لەمەوبەری ڕۆژاوایيان بەسەرکەینەوە، بە نموونە دەبینین زاراوەکانی "ئاری"، "ڕەگەزی ئاری"، "بیری ئاری" مانا و چەمکی نوێباون. ڕەنگە هەر سەد و پەنجا ساڵێکیان تەمەن هەبن. نوخشەکانی لە سەدەی (١٦) وە چەکەرەی کردووە، بەلاٚم سەروبەندێ کە نە بە گشتی "ڕەگەز" و نە بە تایبەتی "ڕەگەزی ئاری" هەبووە، کۆمەلاٚنی مرۆڤ بیریان لەوە کردۆتەوە کە ئەم نەتەوە دەگەڵ ئەو نەتەوەیەدا، ئەم کۆمەڵ لەگەڵ ئەو کۆمەڵدا، ئەم هۆز دەگەڵئەو هۆزدا، ئەم شار لەگەڵ ئەو شاردا، ئەم چین لەگەڵ ئەو چیندا فەرق و سوویان هەیە. لەو ڕۆژگارانەوە تا ئەوڕۆ تەنها هەر تەرزی بیرکردنەوە و مێتۆد گۆڕاون، ئەنجامەکە هەر هەمان ئەنجامە، کورد واتەنی هەر هەمان جاشە و کورتانی گۆڕاوە. دەقاودەق هەر هەمان ئەنجامە کە زانا "مۆدێرن"ەکانی ئەمڕۆ وەك هەمیشە، دەیجوونەوە و دەیجوونەوە، واتە: هەرکەسە نەتەوەکەی خۆی لە ڕووی مەزییەتە مرۆڤییەکانەوە بە ڕێکۆردشکێن، بە دەقشکێن، ژمارە قیاسی شکێن لە قەڵەم دەدا. ئیدی بەم جۆرە ئەمڕۆ ئەو چتەی کە لە بیچم و شرۆشکڵی"ئارێتی"دا بووەتە بنێشتە خۆشەی بن ددان، لە دۆن و کلێشەگۆڕی: جارێ لە ڕووی نەتەوەوە، کاوێ لە ڕووی چینەوە و تاوێ لە ڕووی چەرخو چاخەکانەوە، بەولاوە چیتر نییە. ئێمە لە پێشەوە باسی مرۆڤی– مەیموون، نییاندەرتاڵمان کرد، ئاشکرایە، کە لە کوردستانیش نییاندەرتاڵ هەبووە. باشە ئەم نییاندەرتاڵەفەندییە لەکێهە ڕەگەز بووە؟ دیارە مادام کورد بووبێ، دەبێ "ئاری" بووبێ! مرۆڤی سەرەتایی، خۆ لە مرۆڤێکی دیکە بە بالاٚتر زانینی بردۆتەوە سەر خوایشتی خودایەکان، بۆ سەر هێزەکانی سەرووی خۆڕسك.

کۆمەڵانی مرۆڤ، دوور مەڕۆ، هەر لە کوردستانەکەی خۆماندا، وەك جاف و بڵباس و سورچی و گاوەستیای و گامری و عەلکان و تاد... کە پاشماوەی سەروبەندی ئاژەڵدارین و هێمان سەروساختیان دەگەڵ کشتوکاڵدا پەیدا نەکردووە، لەبۆ لەوەڕ و چێرەگای بە بژوێن و لە تەڕی لەوەڕان و لە وشکی ڕاکشان، هەمیشە لە هەڵپە و ئەمسەر و ئەوسەردا بوون و بەیانی وەختە و ئێوارە وەختە لە جەختا بووگن و هەرچی بەرەوبڕیی لێ کردبن هەڵیان کردوونێ و تێی ڕۆهاتوون و دەگەڵ ڕەوەند و کۆچەری دوور و نێزیك و دراوسێ و ئاشنا و ڕۆشنادا لەسەر لەوەڕگە و چێرەگە و زۆزانان بە شەڕ هاتوون و زۆر جار لە شەڕدا کەلاکیشیان لێ بەجێ ماوە. وە فەرمایشتی بریکارەیلێکی خوداوەندی ڕووی زەوین دیل و یەخسیرەکانیان قەڵتوبڕ کردوون، وەلێ نەتەوە ڕەوەندەکان بەرە— بەرە، قوونیان لەسەر زەوین تۆتکە دەگرێ و هەواربەند دەبن و دادەمەزرێن و بە کشتوکاڵەوە دەوروکێن و کردار و ڕەفتاریان لەحەن دیل و یەخسیرەکانیان بەرەو گۆڕان چوو، دەستیان لە دیل و یەخسیرکوشتن هەڵ گرت، وایان بە باش زانی کە دە کێڵگە و مەزرایاندا دەکاریان بەرن، ئیدی خودایان، ئەو ڕەوەندە کۆنانەی کە هیۆرین و توێتکەیان گرت، چارەنووسی ئەوانی لە تیرە و هۆزەکانی دیکەیان بە دیل گرتبوون و نەیان دەپەرستن، دیاری کردن و ژن و ژنخوازییان دەگەڵ ئاغایەکانیاندا لێ پاوان کردن.

وێستاکەش کە کوردێکی سوننی مەزەوی فرە وشکە بڕوا دەگەڵ تەنانەت شیعەیەکی وشکە بڕوادا، کاکەییەك دەگەڵ موسڵمانێکدا، ئێزدییەك دەگەڵ کاکەییەکدا، یا موسڵمانێك دەگەڵ سارلییەکدا، یان وە پێچەوانەوە، سەروساختی خزم و خۆیشاوەنی دەگەڵ یەکدیدا ناگرن، هەر نەخش و دەوسی ئەو حەرام (تابۆ)انەی ئەو ڕۆژگارانەیە و لە نێو کوردەواریدا هەروا باڕەیان لێوە دێ، نەك هەر لە سۆنگەی لێکدی جوداوازیی ئایینی و مەزەبیی نێوان کورد، بگرە سەبارەت بە لێکدی جیاوازیی هۆز و خێڵ و تیرە و ڕەگ و ڕەگەماش، وێستاکەش کوردەواری بە سانایی ژن و ژنخوازی دەگەڵ یەکدیدا ناکەن. فەرموودەی پەیامبەر"تخیَّروا نطفکم فإنَّ العرق دسَاس" تا ئەوڕۆکەش بەسەر زارانەوە دەگەڕێ. مەسەلەی "نەسەب"و خزمایەتی گرتن لە کوردەواریدا کارێکی زۆر هاسان نییە، بەلاّم جاری واش بووە و ڕەنگە ئەوڕۆش هەر وابێ کە بەرژەوەندی سیاسی و ئابووری ئەو کەوشکەنە دەبەزێنێ و دوو هۆزی لێك دڕدۆنگ و ناتەبا بەژن و ژنخوازی کێشە و هەرای سیاسیی نێوانیان سست دەکەن یا هەر بە تەواوی دەبڕێننەوە.

ئەوجا با وەگەڕێینە سەردەمانی دۆنکیشۆتان. ئاتینا و ڕۆما بە پلە و پایەیەکی فرە بەرز و بڵێند گەیشتبوون. لە سەروبەندی خونچە هەڵپیکانیاندا، ئیلیادە و ئۆدیسسە نووسراون و سیستەمەکانی ئەرستوو و دیموکریتس داهێندرابوون، شێوازی ئاکرۆپۆل و ڕۆمێن، کۆشك و تەلاری لە مەڕمەڕی ئۆیمە و قەبارتە، شاری یەك لە یەکدی جوانتر و تەرزتر کە سۆمای چاویان دەبرد، ڕانرابوون. ئەوانەی ئەمانەهێیان ڕانابوون هەزاران باسك و مەچەککگەلێ بوون، کەس هەر نێویشیان نەدەزانین و باسوخواسیان لە کوولەکەی تەڕیشدا نەمابوو. بە هەزاران باسك و مەچەك بەرد و مەرمەڕیان تاشیوە و گەمیەی زەلام زەلامیان بەهێز و گوردی بازوو و سەولاّن، لێ خوڕیوە، وە تاکە واچەیەك، کاری هەرە قورس و گران و پیسیان پێ کریاگە و ئەم بە هەزاران بازوو و مەچەکە بێ ناوونیشان و مفت و وە بەلاش و حەلاشانە سەرلەبەر بەروبووی شەڕوشۆڕ و کوشتوکوشتار بوون. مایەوە چارەنووسی نەتەوەکانی لە ئاتێنا و ڕۆما پایینتر و خوارەوەتر، ئەوانە بە دیلێتی و یەخسیرییان بڕیار لەسەر دەدران و ئەوەی بە کارێکی حەلاڵ و پیرۆز ئەمر دەفەرموو، خودایەکان بوو. ڕۆماییەکان و یۆنانییەکان کە لە ئابووری و زانستدا لە خەڵکی دیکە زۆرزانتر بوون، لەم ڕووەوە هاوکارێکی تازە کوورەیان بۆ خوداوەندی ئەوێ ڕۆژێ دیتەوە، بۆ ئەوەی دیلێتی و یەخسیری بە کارێکی "مەعزوورانە"و "گەردن ئازادانە و"هەق وەدەسانە" پاساو بدەن، هانایان وەبەر خۆڕسك برد.

ئەرەستووەفەنی دەی فەرموو:

"خۆڕسك، نەتەوە هەرچی و پەرچییەکانی بە چەند پلەوپایەیەك پایینتر و نزمتر و کەمتر گووراندووە و بە دیل و یەخسیری یۆنانییەکانی بە ڕەوا فەرمووە".

خۆڕسك فەرق و جیاوازیگەلێکی لە نێوان یۆنانییەکان و نەتەوە هەرچی و پەرچییەکاندا! لە خۆڕاییی نەهێناوەتە گۆڕێ. ئەو فەرق و جیاوازییانە بێ حیکمەت و بیانگە نین، فەرق و جیاوازییەکان ئەوەندەی فەرق و جیاوازییەکانی نێوان لەش و ڕۆح، مرۆڤ و ئاژەڵ، زەق و زۆپ دیار و ئاشکرا ڕۆماییەکان هێندەیان گوێ بە زەردی، یان ڕەشی ڕەنگی دیلەکانیان، یان خڕی و گرۆڤەری، یا درێژکۆلەییی سەروسەکوتیان، یان ئەمەیان ئی ئەرمەنستانە و ئەوەیان ئی حەبشستانە، نەدەدا، وەلێ ئەم جۆرە لێوەکۆڵینە (زانستانە بەرزە) بەروبووی نامبارەکی سەتەی بیستەمە. هەروەك لە پێشەوە گوتم ئاتێنا و ڕۆما هەریەکە بۆ خۆی ڕامانەیەکی چینبەندیی ڕەگەز و تیرەکانی هەبوو. هەرچی دیل و

یەخسیرێ کە لە شەڕدا دەردەست دەکران، ئەوە بە پێی ڕامانە و تیۆریی خۆیان، خۆڕسك گۆیا، هەر بۆ وەی دروست کردبوون، ببن بە دیل و یەخسیری چاوی کاڵی وان.

بەلاّم خۆت دەزانی دنیا مندۆق مندۆقە کەسی برای، قەومە ڕەگەزپارێزەکەی ئەرەستوو، واتە: یۆنانییەکان کە مافی ئەوەیان بە خوت و خۆڕایی بەخودا دابوو کە خۆڕسك غەیری خۆیانی بۆ بەندەگیی وان دروست کردووە، هەر ئەو نەتەوە نەجیو و فەیلەسووف پەروەرانە، ڕۆژێ لە ڕۆژان تەقا بوون بە تەڵە و تەپکەی کۆیلەتیی ڕۆمانەکانەوە.

بەلاّم بابێژین یۆنان و ڕۆمان، لەبەر ئەو بیروبڕوا پووچانە، خۆیان بەو جۆرە و خەڵکانی دیکەیان وەو تەرحە لە قەڵەم داگە، ئەی باشە محەمەدەفەنی– کە کوردیش بووگە و مێژوونووسیش بووگە ها– خۆ پیاوێکی موسڵمان و ئاقڵ بووگە و نە یۆنانی و نە ڕۆمانی بووگە، (بەلاّم دیارە وە زوان عارەبیی نووسیگە، ئەو زەمانە هەرکەسێ وە زوانی عارەبیی نووسیبا و موسڵمان با، گوێی وە ڕەگەز و تیرە و تایەفە نەدەدا) باشە ئەڕای چە لە "تاج العروس"ەوەی فەرمووگە: "الاکراد طائفة من الجن" و لە ڕاڤە و شرۆڤەی ئەم فەرمائیشتەیدا مەرەمۆ: لەبەر وەی کە ڕەگەمای کورد جندۆکەیە، هەر کوردێ لەم سەر بسانە هەس چارەکە بەشێکی لەشی لە جندۆکانە و هۆی ئەمەیشە ئەوەسا کە کوردەیل لە بەڵقیسای ژنی حەزرەتی سلێمانن، کە ئەویش دایکی درنج (جندۆکە) بووگە...

هەروەهاش ئەبو موعینی نەسەفی لە پەرتووکی "بحر الکلام"دا دەنووسێ کە: جندۆکان هەڵیان کردە سەر حەرەمسەرای حەزرەتی سلێمان ئەو کەتن و کەتنکارییەی لەوێ کردیان (ئای داخوا چەندیان کەیف کردبێ) کردیان... هێندێ لە ژنانی حەرەمی حەزرەتی سلێمان لە جندۆکان ئاوس بوون و زۆڵەیلێکیان لێ کەفتنەوە کە ئەی کوردەیلەی ئاڕۆکەن... شەرەفخانی بتلیسیش، لە شەرەفنامەکەیدا دەنووسێ: هێندێ وا دەگێڕنەوە کە تیرەی کورد لە ژن و ژنخوازی دەگەڵ دێواندا، کەوتوونەوە. مەسعوودییەفەندی مەرەمۆ: حەزرەتی سلێمان، بۆ چەنانێ لەسەر کار دەرکرا، شەیتان لە پێستی بنیادەمدا کەنیشکەکانی بیلامانی سەقەت و سوقووت کردن، ئەوانی کە خێوی بڕوا بوون، قوتار بوون، وەلێ کەنیزەیلی دووڕوو و کافر کە لێل شەیتانا بیلا مانێ کەیفیان کردبوو لە شەیتان ئاوس ببوون.

ئەوجا کە جارێکی دیکە حەزرەتی سلێمان وەگەڕا سەر تەختی پادشاییێ، فەرمانی لەمەڕ ئەو کەنیشکانەوە دەرکرد: "أكردوهن في الجبال و الأودية" واتە: ئەمانە بۆ چیا و دۆڵان قاو دەن و فەوت و فەنتەشیریان کەن. ئینجا ئەمانە کە زاڕۆڵەیان لێ کەفتنەوە، بوون وەم کوردەیلی ئەمڕۆکە...

باشە ئەوە شەمەیەك لە مێژوو.

ئەدی فەلسەفەی مێژو چییە؟

ئەم گۆی زەوینە کە ئێمەی بەرەی مرۆڤی لەسەر دەژییێین یەکێکە لەو نۆ ئەستێرە گەڕۆکانەی کە بە دەوری خۆردا هەمیشە دەخولێنەوە. ئەمە یەك ملیۆن جار لە خۆر گچکەترە، نزیکەی (٤٥٠٠) ملیۆن ساڵ زێتر لە تەمەنی تێپەڕیوە. لە پێشدا کۆمەڵە گازێکی داخ بوو و پاشانەکینێ ئەو کۆمەڵە گازە خەست بۆوە، بوو بە ترنگێ و وردە — وردە کاژە بەستەڵەکێك دای پۆشی. ملیۆنەها ساڵ کاژێکی فرە گەورە لە هەڵمی ئاو، دای گرتبوو. بە ساردبوونەوەی پۆستی زەوین، نزمان و بەرزان و هەڵەت و زورگ و چیا و کۆ و کۆسار و شکێڕ و قەڵش و زەندۆڵ و ڕەهۆڵ و تەختان و کۆسپەلاّن و لێژ و ڕك و هەوراز و نشێو و نەورایی و ڕووکار و بەریانان هاتنە گۆڕێ و بە ساردبوونەوەی هەڵمان ئۆقیانووسەکان و ڕووبار و ڕۆخانە و جۆگە و جۆباران پەیدا بوون. لە ژێ، نیشانە و ئاسەوار مانا چییە، نەبوو، دوور نییە دە بارودۆخێکی تایەندا گەشەکردنی ئاوێتەکانی کاربۆن، بەرەو پەیدابوونی ئەسیدەکانی ئەمینیدای ڕاکێشابن و بووبن بە پرۆتین و پێویستییەکانی داهێنانی مایەی ژیی لەسەر زەوین دابین کردبێ. لەوە دەچێ کە یەکەم بوونەوەرانی زیندوو لە جۆرە ڤایرۆسەیلێ پەیدا بووبن کە لە ناو ئاو و بێ ئۆکسژێن سەربەخۆ ژیابن. ئەم بوونەوەرانە وەك ئەو گیاوگۆلاّنەی کە نەك تەنێ بێ ئۆکسژێن دەژیێن، بگرە تێراویشیان دەکەن، دەچن. هەر ئەم بوونەوەرانە بوون کە هەلومەرجی دەوروبەری لەبار و گونجاویان بۆ کامڵ بوون و گەشەکردنی پاشانەکێی ژیی گیاوگۆلاّن و گیانلەبەران لەسەر زەوین تەیار و ئامادەکرد. هەلومەرجی ئاووهەوا و جوغرافیاییی زەوین، پەیدەرپەی دەگۆڕا و کاملّبوونی بوونەوەرانی زیندوو، درێژەی دەدایێ و پێڤەدەچوو، تا سەرەنجام مەمکداران پەیدا بوون. لە دوای سەروبەندی سێیەمی زەویناسی و سەرەتای سەروبەندی چارەم (نزیکەی پێش یەك ملیۆن ساڵ) یەکەم مەیموونەیلی مرۆڤ ئاسایی، کە دەتوانین بە باپیرە گەورانی مرۆڤیان لە قەڵەم

بدەین، هەبوون. بە کورتی، مرۆڤ بە کاوە خۆ، پاش چەندین گۆڕانکاریی بایۆلۆجییانە، کامڵ بوو و شۆپ و شوێنەواری خۆی بە دیار ئێخست و پیَ بە پێی پێشڤەچوونی زەمان، ئەم شۆپ و شوێنەوار بە دیار ئێخستنە پێتر دەبوو. ئەمەش (٩٠٠٠٠٠) ساڵی درێژە کێشا، تا مرۆڤ کاری یەك دەورەی ململانێ و پێشڤەچوون و کامڵبوونی بە ئاکام گەیاند و ئەوجا بەم لووس و پووسی و تیفتیفەکراوی و پەرداختکراوییە، بوو بەم کوڕەی ئیڕۆ: مرۆش ئەندێشمەندە و – Hommo Sapiens،بەم دارِشتە و قەلافەتەی ئەمڕۆوەی پیَ هاویشتە دنیای بوونەوە. دیارە پێش مێژوو، لەو ترووکەیەوە کە مرۆڤ لە قەڵەمڕەوی ئاژەڵ جویَ بۆتەوە، دەست پیَ دەکا. نێوەرۆکی ئەم جوێبوونەوەیە مانای ئەوەیە کە مرۆڤ بەسەر چەندین لەمپەر و کۆسپ و هەڵەمووتاندا، کە جارێکی دیکەی لە ژیانی کۆمەڵەکیدا، بۆ دوارِۆژ، هەرگیز ڕووبەڕوو نابێتەوە، زاڵ بووە. ژیانی مێژووییینە لەو سەروبەندەڕا کە نوخشەی دەوڵەتان لە ناوچەی کەونارای – دۆڵی نیل و ناوچەی دیجلە و فوراتدا بە دیار دەکەون، سەری هەڵ داوە. ئەمانەش، وێدەچیَ چوار هەزار ساڵ لەمەوبەر پەیدابووبن. مێژوو بە زۆر مانا و چەمك، دەربڕین و لێکدانەوەی بە خۆوە دیتووە. لە سەروبەندی چاخەکانی ناویندا بە شێوەیەکی ناماقووڵ و خەیاڵپلاوانە دەناساندرا. لە سەردەمی بووژاندنەوە (ڕێنەسانس)دا یەکەمین سریشتەکانی بە دیار ئێخستنی قووڵی ڕووداوەکانی مێژوو – سەرچاوەکانی مێژوو بەر ڕەخنە و توانج و تاوتووکردن دان – بە دیار کەوت و لە ئاسەواری مێژوونووسانی سەدەی (١٨)دا هەولودەول و ڕەنجێکی زۆری بۆ دراوە و ڕووداوەکانی ڕابردووی کۆمەڵی مرۆڤیان بە فەلسەفەیەکی ئاقلانە (ڕاسیۆنالیستی) تێدا لێك دراوەتەوە. ئەم سەروبەندە لە ڕووی لە دیرۆك حاڵی بوونەوە، ڕاستیت گەرەکە، دەورێکی لە قۆناخێکەوە بۆ قۆناخێکی دیکە پەڕینەوە ڕەفتەنییە، واتە: سەردەمی لێکدانەوەی مانای مێژوو لەسەر بنچینەی "خوایشتی خوداوەند جێگای خۆی بۆ سەردەمێ بە جیَ دێڵیَ کە ڕووداوەکانی کۆمەڵی مرۆڤ لەوێدا، لەسەر پایەی چالاکی و هەڵپەی تاکەکەسانی بەرچاو و هەر خۆی حسێو، لێك دراوەتەوە. لە نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەهەمڕا، دەورانی ئەو ڕۆژگارە لە ڕووی ئابووری – کۆمەڵەکییەوە بە دەورانی پێشڤەچوون و گەشەکردن و تەشەنەکردن و تەنینەوەی سەرمایەداری دەژمێردرا، زانستی مێژوو کامڵ بوو و دیرۆکنووسانێکی زۆر کاری کامڵ بوونی کۆمەڵی مرۆڤیان لەسەر بنەمای یاساوڕێسای کەوشەن و سەرحەد و سنووردیار، لێك دەدایەوە. وەلیَ بە تێکڕایی لە مێژوو حاڵی بوونی

ئەم سەردەمەش، هەمدیس هەر لەسەر بنەمای ماکی چەمکی " کاریگەریی تاکەکەس"ڕیشاژۆ بووە و هەر وەو سەنگ و تەرازووەی ئەو کە: گۆیا مێژوو "قارەمان" دەیگوورێنن و تەنها، مێژووی قارەمان و کەڵەمێردانە و ئەودواکەی سەرلەبەر، هۆکار و پێناوی جموجووڵی ڕەوڕەوەی مێژووە و لە کۆمەڵە ئەوزار و ئەسپاویَ وەولاوە چیتر نییە و بەس.وێڕای وەش هەموو، مێژوو، هاژ نەببوو بە زانستێکی ڕاستەقانی. یاساوڕێساگەلیَ کە دیرۆکنووسانی بۆرجوازی دەیانویست ڕووداوەکانیان پیَ شی بکەنەوە، بە هیچ ئاوایەك یارمەتی و کۆمەکی شیکردنەوەیەکی ڕاستەقانی و لەگشت سەرەوەی ڕووداو و هۆکار و سەوەوکارەیلی گۆڕانکارییەکانی کۆمەڵیان نەدەدا.لە نیوەی دووەمی سەدەی (١٩)دا لە زەوینەی دیرۆکدا، ڕامانەگەلی نرت و نوێباو هاتنە ئاراوە. ئیدی مێژوو پیَ داوێتە وارێکی نوێوە و دەبیَ بە زانستێکی ڕاستەقینە و واقیعییانە. لەم سەروبەندەدا تەنیا ئانینەئاراوەی مەسەلەی سۆسیالیزمی زانستییانە و بابەتی چینەکانی ناو کۆمەڵ بوو کە بە لای خستنەگۆڕێی ڕامانەگەلی نوێباوەوە لە زەوینەی مێژوودا، شکایەوە. ڕامانە نوێباوەکان و مەسەلەکانی دیرۆك لە هەموو سەرێکەوە و فرە وە داوێنشۆڕی و بە سەنگوتەرازوویەکی جیهانییەوە وەبەر شیکردنەوە دەدرێن و هەڵ دەسەنگێندرێن و تاوتوودەکرێن. ناتەواوی و کەموکوڕیگەلیَ کە لە زانستی بۆرجوازییانەی مێژوودا عەمارەپوو ببوون و بڕستیان لیَ بڕابوو، لە نێو دەچن. مێژوو دە شێوازی جۆرە زانستێکی ئەوتۆدا کە ئیدی دەتوانیَ ڕیشاڵەکانی ئەسڵیی ڕووداوەکانی مێژوو و گۆڕانکارییەکانی ناو کۆمەڵ بە ڕوونی نیشان بدا و کاریگەریی چینەکانی ناو کۆمەڵ زەق کاتەوە و کاری گەشەکردن لە هەموو سەرێکەوە، ڕوون کاتەوە و شاڕێی پێشکەوتن و کامڵ بوونی پاشین وەکا و خۆش و هەموار کا، چاوی دەپشکویَ. جەماوەر زۆریان کەیف بە مێژوو دیَ، زێتر ڕابردووی خۆیانیانی تێدا دەبینن و پتر ڕێی دوارِۆژی خۆیانیانی تێدا بەدی دەکەن. جا هەر لە سۆنگەی ئەوە بووە کە چینی فەرمانڕەوا، لاگوێلی لاسایی کەرەوەی خۆیانیان وەکار خستوون و لەم شەوق و واز و سۆ و ئالهایانەیان فرە وە نەگریسی و چەپخوونانە و نامەردانە سوود و بەهرەی خراویان لیَ وە دەست هاوردووە و وە ناو "مێژوو"وەوە ڕێشمەی دووباد و سێبادیان بۆ لغاو کردنی مێشك و دەست بەستنەوەیان وە گورزەهۆن و پەلکەهۆن بۆ ڕێساون و بە بەزەك و دۆزەکی ساویلکە فریوانە ئارایشت و پەرداخ و تیفتیفەیان داگە...ئاشکرایە، لە دوولۆی ئەمنووسینە ساویلکەخاپێنانە و بە زۆر بە ناو مێژووەوە سەپێندراوانەوەدا، نەك تەنیا هیچ خەبەریَ

لەمەڕ سەرەودەری زانستانە لە مێژوو حاڵی بوون سۆسەی سۆسەئاسایی ناکرێ، بگرە مەبەستەکانی بە جۆرێ دیزەوەدەرخۆنە کراون و پەردەی چەواشەکارییان بەسەردا دراونەوە، کە لە پەسنوێژی و بە شان و باهوو هەڵدان و مەدیحەسەرایی زێدە و بێتام و ستایشتی کاروکردەوەی زۆرداران و بە هەموو جۆرێ بۆ بە ناووبانگ جاڕدان و نامێ کردنیان سەرپێوە نەبوون و تەوهین و سەرکۆنەی جەماوەر و دەوری لێ کەم کردنەوەیان و ئاوەژوو و هەڵگێڕانەوەی ڕاستییان، هیچ چتێکی دیکەیان تێدا بەدی ناکرێ.لەم "مێژوو"انە، لە هەموو چەرخ و چاخەکاندا، تەنیا بۆ پایەدارکردنی دەسەڵاتی چینی فەرمانڕەوا و سەرکوت کردنی خەبات و تێکۆشانی جەماوەر و بەرەوبڕی لە پێگەیشتن و کاملبوون و پێشکەوتن و ڕێگا لێ بەستنەوە بەولاوە هیچ سوودێکی دیکە وەگیرنەکەوتووە. ئەدی نابینی فاشیزمیش (کە لە چینی بۆرجوای چکۆلەڕا سەری هەڵداوە) لە ستایشت و بەشان و باهووی "نەژادی لەبەرتر" و ئافەرین لە زۆرداری و هەڵایساندنی ئاوری شەڕ و کوشتاری بەکۆمەڵ، هەر بەو جۆرە "مێژوو"انە و قارەمان پەرستی و خەیاڵپلاوانەوە خەون دەبینن و پشت دەبەستن؟! تەنانەت لەم کەشوهەوایەدا زۆر جار کار بەلای قارەمان بە خودازانیندا شکاوەتەوە و وشاری چینی فەرمانڕەوای کەڵەگا و دیکتاتۆر هەر بۆ خۆی زەوینە بۆ قارەمان بە خودازانین و ڕزگارکەر (کارزما) خۆش دەکا. دیارە ئەمە دوو لایەنی، ئەرێنی و نەرێنیی هەیە: چینی فەرمانڕەوا بە هەموو جۆرێ بەشی خۆی، چ بە قاییلکردن و چ بە زۆرەملێ، لایەنگری زۆروزەوەندە لە هەموو چین و توێژاڵەکانی کۆمەڵ دەسەبەر دەکا: لە چەکدار، لە دوعاگۆ، لە سیخوڕ، لە ڕاپۆرتنووس و ماستاوساردکەرەوە، لە کۆلکە خوێندەوار و زوڕناژەنی پشتماڵە و پێشماڵە و تاد... وە نموونە: دڕندەیەکی وەك هیتلەر، مۆسۆلینی، ستالین، فرانکۆ، مستەفا کەمالی دژمنی نەتەوەی کورد، ڕەزا شا، عیدی ئەمین، مۆبۆتۆ، سەددام حوسەین، ئەمانە سەرلەبەر بەروبووی نامبارەکی ڕژێمێکن کە بیرمەندانی بۆرجوا و وردە بۆرجوا، بۆ پاراستنی بەرژەوەندەکانی خۆیان، هەزار و یەك پاساوی خەیاڵچن و چاوچنۆکی هەڵبەست و وڕێنەی میتافیزیکییانەیان بۆ دێننەوە و دەیکەن بە ئایەتی (نامەخوا) ئایدیۆلۆجیای وشکەسۆفییانەی پیرۆز... ئەمە لایەنی ئەرێنی بۆ بەرژەوەندی حوکمڕانی کەڵەگا و دیکتاتۆر، کە بەش بە حاڵی جەماوەر دیارە کارێکی نەرێنییە. نەرێنیی کار لەوەدایە کە فەلسەفەی ڕژێمی بەزۆرەملێ و فرتوفێڵ داسەپاو و دووگونەشۆڕ، بە هەموو شێوەیەك جەماوەر بەرەو نەزانی و چەواشەکاری و گومڕایی و لە واقیع دوورخستنەوە هان دەدا، نەزانی و سەرکوێرکردن، هەمیشە جەماوەر سست و گۆج و بێ دەسەڵات دەکا و بەرەو نائومێدی و تاریکی و پشت بە پێوار بەستن ڕادەدا. لە جیاتیی ئەوەی هۆی بێچارەیی و دەستەپاچەیی و کوێرەواری و کۆڵەواری و بێ دەسەڵاتییان لە وشیاربوونەوەدا بدۆزنەوە، ڕووی ئاوەزیان، مێشکیان بەرەو فەنتازیا و ناواقیعییانە و خەیاڵپلاوانە و چت بەزۆر بە ملێ خەڵك دادان و لەم جۆرە بابەتانە دەدەن. بزاوتە سیاسییەکان بە زۆری پەردەیەکی ئەفسووناوی بە دەستی ئەنقەستیان بە سەر دادەدرێ، پشوویان کورت دەبێ، لە کاتی هەڵچوون و گەرمەی خۆپیشاندانێکی، مانگرتنێ، شۆڕشێ، یا هەر کارێکی جەماوەریدا، کارەکە لە کەفوکوڵێ بەولاوە هیچی تێدا بەستە نابێ و وەکوو کەف دەریا لە پڕ دەنیشێتەوە، یا بۆ تۆڵەساندنەوە لە یەکدی و قەڵتوبڕی یەکتر ئاوری خۆش دەکرێ. بۆیان وەگێڕام: لە کاتی ڕاپەڕیندا جەماوەر لە گەرمە نسکۆهێناندا دە گیانی یەکدی بەربوون و ماڵی یەکدییان تالان و بڕۆ دەکرد.. مرۆڤ، هەرچەندە لە پلەیەکی زۆر بڵندی پێشڤەچووندا، پێگەیشتبێ، بەڵام هەرکە شوان نەیپەرژایە مێگەل پاراستن کار لە کار دەترازێ، هەنگینێ، یا گورگ دەیان خوا، یان ئاوەکی و ئاوارە دەبن...ئەوەکەی بەغدا (سەددام) (٦١) نازناوی هەس. ڕۆستەمولحوکەما لە کتێبی "ڕۆستەموتتەواریخ"دا کە لە سەروبەندی کەریم خانی لەکیدای نووسیوە، لە باسی دوا شای سەفەوییاندا، شاحوسەینی بە بنەچەکە باب کوردی شاری زنجان و خەلیفەی شێخ زاهیدی هەردەوێڵی و پاشانەکێ زاوای بەڕێزی وە قۆپیە خزمی ئیمام مووسای کازم، دەفەرموێ: دیرۆکنووسانی پێشە خۆم فرەیان لەمەڕ پیاوی زلوزەبەلاح نووسیگە، بەڵام خۆ تەنێ هەر پادشا و میر و گزیر ناوی ممبارەکیان لە کتێودا نەنویسریاگە، بگرە لە بەرەی ناودارانی شاری ئەسفەهان دەتوانم، بە سەتان ناوی ئێشیك ئاغاسیتان ئەڕا بنویسنم، کە پادشا وە منەتبارییەوە هەر ڕۆژە نازاناوێکیان پێ دەبەخشێ. باوەڕ بفەرموو، زێتر لە (١٥٠) نازناوی زێتر تەنێ هەر بۆ (دلیل العشاقان) نووسیوە، ئەی هاوار وە ماڵم...ئەوجا با ئەوەش عەرزی خزمەت کەم کەسی مامی، خۆ لە مێژووگەیشتن کارێکی ڕێژەکی (نسبی) یە. وێڕای ئەمەش بە درێژاییی مێژوو، لە سەروبەندی دێریندا بگرە تا دوا قۆناخی سیستمی سەرمایەداری، دیرۆکنووسانێ هەبووگن کە هەزار ئەمسەر و ئەوسەریان فەرمووگە و خۆیان وە هەزار دار و بەردا داگە تا لە گەوهەری مێژوو و لە فەلسەفەی وی حاڵی بن و پەی وە سۆنگە و هۆکارەیلی ڕووداوەکانی مێژوو بوەن و زانستانە هەڵیان سەنگێنن. ڕوونە، ئەم لە مێژوو گەیشتنە و

هەڵسەنگاندنی سۆنگە و هۆکارەیلی ڕووداوانە نەدەکرا لە ژێر ڕکێفی بارودۆخ و هەلومەرجەکانی کات و شوێندا نەبن.زووتر، ئەم مێژوونووسانە دە سەروبەندێکدا پەیدا بوون کە گۆڕانکارییەکانی ئابووری و کۆمەڵەکی تازە پێڕۆکە دەبوون و ڕوونتری بێژم، مێژوو قۆناخی خالێ لە خاڵەکانی وەرچەرخانی خۆی دەبوارد. جا وەم بۆنەیەوە، ڕەنگە لەبار وێ ئەم ناوی زانایانە بێرینە سەر زوان: پۆلی بیۆس، سوماتیسن، ناگارجوونا، ئۆرلیۆس، ئیبن خەلدوون و دیرۆکنڤیسانی سەدەی هەژدەهەم، وەك: ڤۆلتێر، مۆنتسکێو، دیدرۆ، سن سیمۆن، ژ.ب. ویکۆ و پاشانەکێ دیرۆکنیڤسانێد هەڤچەرخ یێد مینانێ شپینگلەر. تا ئەوێ کە ئاشکرایە و کێشەی لەسەر نییە، یەکەم نووسیارێ کە مێژووی وەك زانستێکی تایبەت و سەربەخۆ لەقەڵەم دا و لێی وەکۆڵێ، ئیبن خەلدوونە. مانای مێژوو، ناساندنی مێژوو، بە زۆر قۆناخ و لە زۆر سەرەوە باسی لێ کراوە. هەر لە کۆنەوە یەکێکی وەکوو پۆلی بیۆس و سوماتسین کە هەر یەکە لە بانێك و هەوایەکەوە نۆڕیتیانە مێژوو، یەکەمیان خەڵکی ڕۆژ ئاوا و دووەمیان خەڵکی ڕۆژهەڵاتە، بەڵام ئەوەت لەبیر نەچێ کە سەنگەر لە نیگای مێژووبینەوە، لەم دوو بەشەی جیهاندا بە تەواوی، لێکدی دەچوون. پۆلی بیۆس لە سەروبەندی هیلینیداپرۆژگار بە سەردەبرد و ئەوەش ڕۆژگارێ بوو کە ئیمپراتۆریی ڕۆم لە ناوچەی دەریای سپیدا، بە نێوی شوانی نەتەوەکان و ئێکئێخەری وان و وە شێوەی ڕمووزنی دووگونەشۆڕکەرەوە و هەر خۆی حسێو، لە دنیایەکی پان و بەرین، کە لە گراڤەکانی بەریتانیاوە تا باختەریانای (Bactariana)، لە ئاسیای ناویندا دەگرتەوە، ڕادەگەیشت. سوماتسین لە ئیمپراتۆریی هاندا دەژیا، ئەم ئیمپراتۆرییەتە، سەرزەوینی ئێستاکەی کۆماری مەزنی چین و ماچینی دەگرتەوە و فەرمانڕەوای بڵندی وێ، ناوچەیەکی بەرفرەوانی، لە گراڤەکانی ژاپۆنڕا تا ئاسیای ناوین، بەڕێوەدەبرد. لە نیگای کۆمەڵەکی و ئابوورییەوە سەروبەندی پۆڵی بیۆس و سوماتسین قۆناخی کۆتایی مێژووی بگۆڕی دوورودرێژی کۆمەڵی کۆیلەتییە کە لەم دوو ناوچەی دنیای کۆنەدا فەرمانفەرما بووە. ئەم دەورانە کە یەکەم وەرچەرخانی مێژوو بوو بەسەروبەندی ڕووداوگەلی قووڵ و ئەزموونگەلی سەختی جەماوەر لەقەڵەم دەدرا. وەلێ هەمان دەوران بە نۆرەی خۆی گەنجینەگەلێکی گەورەی وەبەر هاورد و ئەڵها و تاسەی مرۆڤی بۆ فامین و زانینی وی بە چواردەوریدا تەشەنە و حەوزەڵساندن دەدا. بگرە هەر ئەو ئەڵها و تاسەیە بوو کە شاکارەکانی پۆڵی بیۆس و سوماتسینیان هێنایە گۆڕێ. ئەم دوو دیرۆکنڤیسە هەردووکیان، پەیدابوونی

ئیمپراتۆریی سەربەخۆیان، دەقاودەق، وەك ڕاستەقانییەکی مێژووییینە کە نێوەرۆکێکی بە سوود و فرە بە نرخی هەڵسەنگاندن و هەریەکە باییی چەندە، بەو تەرحەیان نرخ بۆ دانان. ئەم سەروبەندە، لە نیگای هەردووکیانەوە سەروبەندی بەرەو لووتکە هەڵکشان بوو. جگە لەم دوو زاتە، کۆششتی ناگارجوونا لە ڕۆژهەڵات و ئۆرلیۆس ئۆکۆستیۆس لە ڕۆژاوا لە سەروبەندی وارگوێزیی کۆمەڵی کۆیلەتییەوە بەرەو فیۆدالیزم زۆر بەرچاوە. ناگارجوونا، گۆشەنیگایەکانی خۆی لەسەر بنەمای یاساوڕێسای، کە بە بیروباوەڕی جیهانییەوە ئامێژن کردبوو، پەروەراند، بیروباوەڕێکی ئەوتۆ کە ئاییینی بوودایی وای لێ کرد بە سەر لایەنی نەتەوایەتیی هیندا زاڵ بێ و تخووب و کەوشەنی بەرتەسکی وی ببەزێنێ و بە کەوشەن و سەرحەدەکانی دنیای ڕۆژهەڵات بگەیێ. ئاییینی بوودا، کە نوتفەی وی دە پزدانی کۆمەڵی کۆیلەیەتیدا گیرسابۆوە، ئیدی بە شێوەی ئاییینێ لە داییك بوو، کە چاوەنۆڕی ئەوەی لێ دەکرا، خزمەتی کۆمەڵی فیودالی ئەو سەردەمە، کە کۆمەڵێکی نوێ و تازە پشکوتوو بوو، بکا. هەرچی ئاییننامەکانی ئۆرلیۆس و ئۆگستینۆس بوون، ئەوە سەر بە دنیای عیسەوییەتە و ئەوە ئاییینێکی دیکەیە کە لەگوێن ئاییینی بوودا، هەستەی وی لە کۆمەڵی کۆیلەیەتیدا چەکەرەی کردووە و ئێستێکە لە دنیای هێلینیدا، لە قاڵبی ئاییینێکی جیهانیدا داڕێژراوە. ئەم دوو مێژوونووسە، وایان هەست کرد کە لە مێژووی مرۆڤدا سەروبەندێکی نوێ گەڵاڵە بوو کە هەریەکە ئەم سەروبەندەیان وەك بەرەو لووتکەهەڵکشانێ وەسف دەکرد. پێیان وابوو ئەم لووتکەیە ڕزگاریی مرۆڤ لە لایەن دەسەڵاتێکی ئاسمانی بەش بەحاڵی یەکەمیان، بوودا و بەش بەحاڵی دووەمیان مەسیحەوەیە، بەڵام لە سەردەمی فیودالێزم (دەرەبەگایەتی)ەوە بەرەو کاپیتالیزم (سەرمایەداری) وارگوێزیدا لە خاڵێکی وەرچەرخانی دیکەی مێژوودا گەوهەری مێژوو بۆ جارێکی دی هەڵدەسەنگێندرێ و بە بەهایەکی دیکەوە دەنرخێندرێ. ئەم لە مێژوو حاڵیبوونە تازەیە، لە ڕۆژاوادا، زەق و زۆپتر بەرچاو دەکەوێ. نماییینەی ئەمە، (ژ.ب. ویکۆ)یە. ڕامانەکەشی بە ناوی خولێکی گەڕانەوەCycles Recurring– یە. بەڕای وی مێژوو چەند دەورانێکە و هەر دەورێ، سێ قۆناخی وەدەمەوە هەس. دەوری بەربەرییەت، سەردەمی قارەمانان و چەرخی مرۆڤایەتی. دیارە چەرخی مرۆڤایەتی، بە لووتکەی هەر دەورێ دەزانی و باوەڕی وابوو کە لە دووی وی، دەوری ئاوابوون، واتە: دەورانی بەربەرییەت دادێ.بە بڕوای ویکۆ، هەر خولێکی گەڕانەوە ئاوابوونی مرۆڤی تێدا بە پلەیەکی پایینتر لە پلەی پێشینی دەبینێ و هەر هەڵکشانێکی بەرەودوا گەڕانەوەش، مرۆڤ

بەرەو لووتکەیەکی بڵندتر، کە تا ئەو سەردەمە هاژ، ڕێی نەکەوتووەتێ، هەڵدەکشێنێ. ویکۆ، بڕوای بە کامڵبوونی ساکاری مێژوو، ڕاستەوخۆ، نەبوو، پێی وابوو، مێژوو بە دەوری خۆیدا ناخولێتەوە، بەڵکو بزاوتی وی مارپێچانەیە. جغزێ، واتە: هەرگیز بە جۆرێکی دیکە دووبارە نابێتەوە، بگرە هەمیشە هەر بەرەوپێشێ هەڵدەکشێ. بە ڕاستی ئەوەی کە لە ڕامانەکانی ویکۆدا سەرنج ڕادەکێشێ، ئەوەیە کە ئەو بۆ خۆی دەگەڵ چەرخی خۆدا هاوچەرخە، سەردەمی خۆی بە سەردەمی مرۆڤایەتی ، سەردەمی یاساوڕێسا و ئەقڵ و ئاوەز دەزانێ. ئەم خولە لە نیگای وییەوە بە سەردەمی مرۆڤایەتی و لەم ڕووەوە بە خولی لووتکە لە قەڵەم درا.کاتێ مرۆڤ لە قۆناخی سەرمایەداری و سۆسیالیزمەوە بەرەو پێشتر دەپەڕێتەوە و ئەڵها و تاسەی بۆ لە گەوهەری مێژوو حاڵی بوون پەرەدەستێنێ و تەشەنە دەکا، دیرۆکنووسانی تازەنەفەس هاتنەگۆڕێ: شپینگلەر و توینبی، دوو نمایینەی سەرمایەدارین. مارکسییەکان وایان سەدەق بۆ لێ دەدان کە پایدۆسکردن و لەناوچوونی سەرمایەداری لە چەند بەشێکی دنیاییدا وا بە چاوە خۆ دەبینن، بەڵام سەرمایەداری لەناو نەچوو، بە پێچەوانەوە، سۆسیالیزمی ڕووسیا و ئەورووپای ڕۆژهەڵات لە ناوچوو و ڕووخا. هەر بە پێی لێکدانەوەی مارکسییان، ئەم دوو دیرۆکنووسە بیروبۆچوونیان دەگەڵ دیرۆکنووسانی دیکەدا لێکدی تاق و جووت و دووفاق بوون. ئەگەر بیروبۆچوونەکانی پۆلی بیۆس و سوماتسین، خۆشبینانە بوون، ئەوەتا ئەم دوو فەیلەسووفانەی فەلسەفەی دیرۆکە، بە چاوێکی تا ئەندازەیەك، بەدبینانە و ڕەشبینانەیان دەڕوانییە دنیایێ.. توینبی بە قەناعەتێ گەیشت کە سەرمایەداری لە تاو چاوچنۆکی و چلێسیی خۆی ڕووی لە مرۆڤ و خۆڕسك کردووە، مرۆڤیش و خۆڕسکیش بۆ قازانجی بێ سنووری خۆی بە هەموو بارێکدا دەتەقێنێتەوە. تەنانەت کارەکەی بە ئەندازەیەك هەڵکشاندووە، کە مرۆڤ لە چاو کەرەستەی بێ گیانەوە دەبینێ و وەك دار و بەرد و مەکینە و... تاد، هەروەك چار چاپلن پیشانی دا و هەروەك مارکۆس دەڵێ، ڕەفتار دەگەڵ دەکاو بەیەك ڕەهەندی لە قەڵەم دەدا،وەلێ ئەم دووفاقییە لە دیرۆك حاڵی بوونە، لە کوێڕا سەری هەڵدابوو؟ ئەمە لەوەڕا سەری هەڵدابوو کە توینبی بە قسەی خۆی، گۆیا هەر بیر و ئەندێشەیەکی دیرۆکینە هەیە بە ئیستیلاح ڕێژەکییە، واتە: هەر یەکە لە چاو بیروئەندێشەیەکی دیکەدا جوداوازە و بە هەلومەرج و بارودۆخی کاتی – شوێنەکیی خاوەن بیرو ئەندێشەکەوە، سەروکاری هەس. ئەمە باسی خۆڕسکی بەرەی مرۆڤ.مرۆڤ سوود لە پەندەکانی ڕابردووی خۆی کەم و زۆر هەر وەردەگرێ،

لێ ئەمە سەروکاری بە سەنگی زانیاری و ئاستی زانستی وێستاکەیەوە هەس. ئەم زانیارییانەش هەمیشە ڕێژەکی و لە چاو یەکدیدا لێکدی جوداواز و مێژوویینەن. کە دەڵێم مێژوویینەن، واتە: کەڵەکەی ئەزموونیساڵەهای ساڵی کۆمەڵە و هەر وا لە پڕێ نەهاتوونەگۆڕێ، چون هیچ چتێ بە کون فەیەکوونێ – مەگەر فەرمانی خودا بێ(؟) –نایەتە گۆڕێ.. لە دووەم دەیەی نیوەی پاشینی سەتەی بیستەمدا زانیاریی مرۆڤ لەمەڕ خۆی، لە زانستی دیرۆکینەی وی لە نیوەی سەتەی نۆزدەهەمدا، زۆر دەوڵەمەندتر و هاوداوێنترە. لە دواڕۆژیشدا زانستی دیرۆکینەی مرۆڤ، تا دێ فرەوانتر دەبێ، چونکە ئەگەر وا نەبێ، دەبێ مرۆڤ بەرەو هەڵدێر و زەلکاو سەرەونشێو بێتەوە. دیارە لەوێ ڕۆژێوە دیرۆك وەك زانستێ لە پێش مرۆڤدا قوت بۆتەوە تا ئەمڕۆ، زانستی دیرۆکینەی مرۆڤ لەمەڕ ڕابردووی خۆی، بەرە – بەرە، ڕووی لە فرەوانی و تەشەنە و تەنینەوە کرد. لە ئاکامی دۆزینەوەی چتەیلی نرت و نوێباو کە ڕێیکەوتووەتێ و هەڵیسەنگاندوون، ڕووی لە وردبینیتر کرد. دواڕۆژیش لە چتی نوێباو ئاوسە و مرۆڤ تا دێ چتی نوێباوتر دەدۆزێتەوە. خۆ ئەگەر گریمان، مرۆڤ لەمەڕ هێڵە بنەڕەتەکانی پایەی ڕابردووی خۆی بە تەواوی حاڵی بووبێ و سریشتەیلێکی تازەی کە ڕەنگە لە دواڕۆژدا وە سەر خەرمانی زانستی دیرۆکینە کەڵەکە کرێن، ئەوە تەنیا لە زەوینەیلێکی تایبەتیدا دەتوانن کاریگەر بن، جگە لەوەش، زانستی دیرۆکینەی مرۆڤ، پێ بە پێی بارودۆخ و هەلومەرجی کات و شوێنی بە کەوشەن، هەر بە کەوشەنە ولەو کەوشەنانە زیاتر ناتوانێ بترازێ.هەر جۆرە لێکدانەوەیەکی کە لە بابەتی دیرۆکی ژیانی مرۆڤ بەش بەوەندەی لە توانستی مەدایە و لە ئەزموونەکانی پێشووی خۆمان ئەنجام لێ وەرگرین و بەش بەوەندەی کە بتوانین دواڕۆژ لەسەر پایەی ئەزموونەکان پێشوێژی بکەین، ئەنجامبەخش دەبێ. هیچ گومان لەوەدا نییە کە ئەزموونی مێژوویینەی مرۆڤ فرە گەورەس. تەنانەت ئەگەر ئێمە بەسەرکردنەوەی ڕابردووی خۆ لە سەروبەندی بە دیارکەوتنی نوخشەی نیشانەکانی دەوڵەت هاتنە ئاراوە، دەست پێ بکەین، واتە: بەر لە هەزارەی چارەمی پ. ز. هەنگین خۆ هەر هیچ نەبێ لە ژیانی مرۆڤمان لە مەودایەکی لە (٦) هەزار ساڵ زێتردا، وەکۆڵیوە. دیارە ئەم شەش هەزار ساڵە بە تەواوەتی بەشی ئەوە دەکا کە هێڵە ئەسڵییەکانی ئەو ڕێگایەی کە مرۆڤ بڕیویە، نێوەرۆکی ئەم ڕێگایە و هۆ و بەریانی هەموانییی وی نیشان بدا. لەمەش بترازێ، هۆکاری ئەزموونی مێژوویینەی سەروبەندی هاوچەرخیش،

لەمەڕ سوود لە ڕابردووەرگرتنی مرۆڤ کاملتر و دیارتر دەکا و هێڵەکانی دواڕۆژ، یان بە لای کەمەوە دواڕۆژی نێزیك بەدیار دێخن.

لە مێژوودا، هێندێ سەروبەندی ئەوتۆ هەن کە دەلالەت لە سەروبنی دوو خولن، لە دوا دوای سەردەمێکی گەورە و سەرەتای خولێکی تازە بۆ دەکەن. جا ئەم زەمانەیلە کە لە دواڕۆژدا پەردەیان لە ڕوو هەڵدەماڵدرێن، بە وەرچەرخانی شۆڕشگێڕانەی میژوو وەسف دەکرێ. نوخشەی یەکەم وەرچەرخانی مێژوو، داتەپینی دنیایێ بوو کە جیهانی کۆنی پێ یەژن. لەم سەروبەندەدا سیستمی بەندەگی، بە ناوی سیستمی کۆمەڵەکی – ئابووریی داسەپاو، فەرمانفەرما بوو، بەلاَم ڕۆژگارێ هاتەگۆڕێ ئەم سیستمی بەندەگییە، وەك سیستمێکی داسەپاوی جیهانی لەبەر یەکدی هەڵوەشایەوە.دوا نمایینەی بەندەگی لە ئاسیای ڕۆژهەلاَتدا، ئیمپراتۆریی هان و لە ئەوروپای باشووری و ئەفریقیای باکووری و ئاسیای ڕۆژاوا، ئیمپراتۆریی ڕۆمی ڕۆژاوایی بوو. ئیمپراتۆریی هان لە سەتەکانی دووەم و سێیەم و ئیمپراتۆریی ڕۆم لە سەتەکانی چارەم و پێنجەمی ز. دا ڕووخان. ئەم گۆڕانکارییانە، بەرە – بەرە، ڕووناکیی لێ کەوتەوە و پەردەی لە ڕووی دواڕۆژ هەڵماڵی و مۆژدەی پشکووتنی سیستمی کۆمەڵەکی – ئابووریی فیودالیزمی هێنا. دووەمین وەرچەرخانی گەورەتری مێژوو، لەبەریەکداوەشانی دنیایەکە، کە سەدەکانی ناوینی پێ دەڵێن. نێوەرۆکی کۆمەڵەکی – ئابووریی ئەم خولە، دەرەبەگایەتی بوو. خاوەنیەتیی زەوین بوو. ڕۆژگارەکیش داهات کە ئەم سیستەمە داسەپاوەش پایدۆسی پێکرا. دیارە ئەم گۆڕانکارییانە بەش بەحاڵی ولاَتە گەورەکان، لە سەرەتاڕا لە ئینگلستان و فەرەنسا ڕوویان دا، بەلاَم پێوەندییەکانی کۆمەڵەکی – ئابووری وردە – وردە چاویان دەپشکووت و سەروسیمایان ئاشکرا دەبوو. ئیدی سیستمی سەرمایەداری داهات. سێیەمین خاڵی وەرچەرخانی شۆڕشگێڕانەی جیهان، لە سەدەی بیستەمدا ڕووی دا. ئەوەش ئەوە بوو کە سیستمێکی کرچوکاڵی بە پەلەی سۆسیالیزم لە ڕووسیا و بە زۆرەملێی پاش شەڕی فاشییەت و نازییەت لە ئەوروپای ڕۆژهەلاَت و لە چین و کۆریا و ڤێتنامتاد... هاتە گۆڕێ. لە هەر یەکێ لەم شۆڕشە کۆمەڵەکی – ئابوورییانەدا، سیستمێکی چینەکیی لێك دووفاق و دڕدۆنگ، جێگەی خۆی بۆ سیستمێکی لەو بابەتە بەجێهێشت. بەلاَم لە سێیەم خاڵدا کارەکە لە ڕەگ و ڕیشەڕا گۆڕابوو، مارکسییەکان لەو بڕوایەدان کە دەبوا ئەم گۆڕانکارییە بە کشکردن لە چینەکانی لێك دووفاق و دڕدۆنگ، دوایی هاتبا.. جا لەبەر ئەمەیە سەردەمی

ئەمڕۆ دەرفەتگەلێکی گەورەتری لە تێگەیشتنی ڕابردووی مرۆڤ و هەروەها دواڕۆژی وی بە دەستەوەدەدا.دیارە سەردەمی هەوڵدان بۆ یەك تەوەرەیی، یەك جیهانی، سەرلەنوێ بە شێوەیەکی دیکە لە دیرۆك حاڵی بوون، ئەمانە سەرلەبەر بە دیموکراسییەوە، کە بووە بە بنێشتە خۆشەی بن ددانی هەموو نەتەوەکانی هاوچارەنووسیش و لێك دڕدۆنگیش لەم چەرخەدا.ئەوەی یارمەتیی خاڵێکی دیکەی وەرچەرخانی ڕەوڕەوەی مێژوو دەدا، من بەش بە حاڵی خۆم، سریشتی مرۆڤ بۆ خۆی، تا دێ ڕێگا بەرەو یەکلاکردنەوەی کێشەکانی بە زۆرەملێ ماف لە خەڵکی داگیرکردن، بە بۆمبای کیمیاوی و گاز و بایۆلۆژیك مرۆڤ قڕکردن، خەڵك لە برسان مردارکردنەوە، ژن بە بەندە و کالاَی فرۆتەنی لە قەڵەم دان و حەز لە هەلاَیسانی شەڕ و ئاژاوەگێڕی کردن و تاد... خۆشتر دەکا. باشە، نێوەرۆکی مێژوو چییە؟ دیارە هەر کۆششێ لە بۆ دەرکی مێژووی جیهان، بتەوێ و نەتەوێ، ئەمانەت لە پێشدا قوت دەکاتەوە: گەلۆ مێژوو بە بەریانێکی دیار و بەرچاودا دەڕوا؟ ئایا ڕەوڕەوەی مێژوو گەوهەرێکی هەیە؟بە پێی وەرامی ئەم پرسیارە، دوو جۆرە تێگەیشتنی فەلسەفییانەمان لەبەردەمدا زەق دەبنەوە: ڕامانەیێ دەڵێ: هیچ مانا و مەبەستێ لە ئارادا نییە. مێژوو دووبارەبوونەوەی هەتا هەتاییی ڕووداوانە و هیچی تێدا بەستە نییە، بەلاَم بەرپەرچدانەوەی ئەم ڕامانەیە تا بێژی سانایە. شایەتیی واقیعییانە لەمەڕ ئەمە زۆرن. هیچ سەروبەندێ، هەرچەندە هێڵەکانیشی ڕەنگە وەك سەروبەندی پێشە خۆی بچن، وەلێ دەقاودەق دووبارەبوونەوەی هەمان نوسخەی وی نییە. کەس ناتوانێ لاڤ ئەوە لێ بدا کە دیموکراسیی ئەوروپای سەدەی نۆزدەهەم دووبارەبوونەوەی دیموکراسییە کۆنەکەی ئاتێنە. شۆڕشی سۆسیالیستی سەدەی بیستەم دووبارەبوونەوەی شۆڕشی بۆرجوازیی ئینگلیس و فەرەنسایە. کە دەڵێم دیموکراسیی کە ئەوڕۆ وەختە بێژم جێگای هەموو سیستمەکانی گرتووەتەوە، ڕەنگە لەبەر ئەوە باش بێ، چونکە هەر لەسای ویدا مرۆ چ وەك تاك و چ وەك کۆمەڵ، دوور لە کشکردن لە بەرابەر، دەتوانێ بێ ترسی فتکردن بیربکاتەوە. ڕامانەیەکی دیکە یەژێ: نەخێر مەیل و لایەنگری لە مێژوودا هەیە. مێژوو بەرەو سەروو هەڵکشینە و گەوهەر و نێوەرۆکی وی پێشکەتووانەیە، وەلێ بەشی هەرە زۆری ڕەخنەگەلێ کە لەم ڕامانەیە دەگیرێ ئەوەی بیروبۆچوون و دەرکی پێشکەوتوو چتێکی ڕامانەکی و بێ سەروبەرە، یا هەر هیچ نەبێ بابەتێکی بە مشتومڕە و بە گۆشەنیگایەکانەوە بەندە، هەر یەکە لە ئاوازێ دەژەنێ. نموونەگەلێ کە بە پێشکەوتوو دەزاندرێن، بە زۆری لە بۆتەی

مێژوودا چتێکی ناپێشکەوتوون. بە ڕاستی ئەم ڕەخنەیە زۆر جێگای سرنجدانە، چونکە مەسەلەکە خۆی کە کێهە پێشکەوتووە و کێهە ناپێشکەوتووە، ئاغڵەبە، لەسەر بنەمای پێشەکی ڕیزکردنی لۆجیکانەی ڕووتە ڕامانەکی و وشکەکەڵەك سەروبەر دەنرێ. لەوە دەچێ، لەبارترین ڕێگا بۆ چارەسەری کێشەی لە گەوهەری مێژوو حاڵی بوون، ئەوەیە دەستەوداوێنی مێژوو، هەر خۆی ببین و هەڵسەنگاندن و شیکردنەوەیەکی بێ لایەنانە — ئەگەر بکرێ، بەڵام هەرگیز ناکرێ — لە مێژووی شەش هەزار ساڵەی مرۆڤ، لە هەموو بوارەکاندا، وەکار ئێخرێن. جا هەر لەبەر هەندێ، تەشەنەکردنی مێژوو و پاشان لە نێوەرۆکی مێژوو وەتۆژین، کارێکی خراپ نییە. بە پێی چەمکێ کە لە پێشەوە لەمەڕ مێژوو گوترا، دەبێ لە هەزارەی چارەمی پ. ز. ەوە، کاتێ شارستانیی میسر لە دۆڵی نیل و شارستانیی سۆمار لە مۆزەپۆتامیا بە ناوی نوخشەی دەوڵەتان سەری هەڵ دا، دەست پێ دەکا. یەکێ لە نیشانەکانی ئەم سەدە تازەیە ئەوەیە کە بە پێچەوانەی پ. ز. کە گۆی زەوین، تا ڕادەیێ تەڕاتێنگای مرۆڤ بوو، ژیانی لەمێژینە لە ناوچەگەلێکی جوغرافییانەی دیاردا — لە کوانووی دەوڵەتە سەرەتاییەکاندا، خەستوخۆڵ ببۆوە، واتە: کە باسی مرۆڤ دەکرێ، زێتر ئەو مرۆڤانەی کە لە قەڵەمڕەوی ئەم دەوڵەتانەدا ئاسەواریان بە دیارکەوتووە، بە نموونە لە قەڵەم دەدرێن.کەواسا: ڕەوڕەوەی دوایی مێژوو، درێژای تەشەنە و تەنینەوەیێ وچانی شانۆ جوغرافیایی و نەتەوەکییەکانی کۆمەڵانی مرۆڤایەتییە. بە نیوچە چاوگێڕانێ بە ڕابردووی دوور و درێژی مرۆڤدا، ئەو ڕاستییەمان بۆ ئاشکرا دەکا کە مێژوو لە هەمان ترووکەی پەیدابوونی خۆیەوە، هەمیشە ڕوو لە تەنینەوە و تەشەنەکردن بووە و تا خەیاڵ بفەرمووی خەڵکێکی بێ شوماری دنیا دەبەر دەگرێ.ژیانی لەمێژینە لە دوو مەڵبەندی ناوچەقی سەرەتای خۆوە — میسر و سۆمار وردە وردە دەتەنێتەوە و سەرزەوینانی دراوسێ بە لای خۆدا ڕادەکێشێ. ڕەوڕەوەی مێژوو لە میسرەوە بەرەو باشوور دەتەنێتەوە و پێدەشتی حەبەشستان وەبەر خۆ دەگرێ و ڕوو لە ڕۆژهەڵات دەکا، نیوچە گراڤی عەرەبستان و لە پێش هەمووانەوە، بەشەکانی دراوسێی وی، کە پاشان بە فەلەستین نێو نراوە، بە خۆوە تێکدەبەستێ و بەرەو کەنارەکانی دەریای سپی پێش دەکەوێ و لە ئاسیای ڕۆژاوا سەرزەوینی ئێستای سووریا و لوبنان وە پاشە خۆ دەدا و ئەوجا بەرەو مێزۆپۆتامیا دەتەنێتەوە. ناوچەقی شارستانییەتێکی دیکەی سەرزەوینی مێزۆپۆتامیاش، لە دوو لاوە بەرەو پێش دەچێ: لە لایەکی بەرەو ئاسیای بچووك، سووریا و

لوبنان و فەلەستینن کە دەگەڵ شارستانیی میسردا تێکەڵ دەبوونەوە و لە لایەکی دیکەوە بەرەو پشت قەفقاس و ئێران. ئەوجا، بەندە لێرەدا بەوەندە ڕەوتەی مێژوو دادەکەوم و هەر هێندەم کار پێیە، چونکە کوردستانەکەم کەوتۆتە نێوان ئەم سەرزەوینانە. ئەگەر وەگەڕێمە ناو کرۆکی باسەکە، کە بە سەرناوی: سەرچاوەکانی بیری کوردەواریم نووسیوە، دیارە کوردەکە لە پێشان دەگەڵ ئەم وڵاتانەدا جۆشی خواردووە و سەروکاری دەگەڵ ئەوانەدا پەیدا کردووە.باشە، ئەم حەمکە تەنینەوە جوغرافیاییانە، کە تەنیا ئاماژەمان بۆ چەند پاژێکی کرد، بەش بە حاڵی نەتەوەکان چەند کار لە دابەشبوون و لەت و پەت بوون، یان یەك گرتنیان کردووە؟ بێ گومان ئەم تەنینەوە لەمێژینە جوغرافیاییە، لایەنی نەژادیی (نەتەوەیی)شی هەبووە، چون لەم تێکە و لێکەیەدا هەمیشە لکێکی نوێ لە کۆمەڵانی مرۆڤ، پێی هاویشتۆتە گۆڕەپانی مێژووەوە. لە هێندێ شوێن ناوچەگەلی تازە کە خەڵکەکانیان هێمان ڕێیان نەکەوتبووە گێژەنەی مێژوو، لەسەر جۆخینی ناوچە کۆنەکان کەڵەکە بوون. لە هێندێ جێگای دی نەتەوەگەلی تازەکوورە لە مەفتەن و زێدی خۆیانەوە بەڕێ کەوتن و ناوچە تازەکانیان وەبەر تاخت و تاز دا. مێژووی خەڵکانی ژاپۆن، کورە، لاتینەکانی ئیتالیا، نەوەکانی گال و ڤەندال و غەیری وان نموونەگەلێکن ئەوە نیشان دەدەن کە چۆن نەتەوەکان بە وەرسووڕ و داسووڕی مێژووی دراوسێیەکانی خۆ کەمەنکێش کران.هێورینی هۆزەکانی یۆنان لە ناوچەی می سین "Mycenas" کە بەشێ لە ناوچەکانی لەمێژینەی کۆنی ئاخرۆئۆخری هەزارەی سێیەمی پ. ز. بووە، نموونەیێ لە کۆچ و ڕەوی نەتەوە تازەکان بەرەو ناوچە کۆنەکانی مێژوو. مێژوو زۆرمان لەم نموونانە بە بیر دێنێتەوە: هەوارگرتنی ئارامییان لە سووریا، فینیقیا، بابلستان و باکووری مێزۆپۆتامیا لە هەزارەی دووەمی پ. ز. سەیمەرییان بەرەو پشت قەفقاس و ئاسیای بچووك لە سەتەی هەشتەمی پ. ز. ، هەوارگرتنی هۆزەکانی "هسین پێ" Hsin Pi ، هوون، "کیتان" Kitan و "چورچێن" Churchen لە ناوچەکانی باکووری ڕۆژهەڵاتی، باکوور و باکووری ڕۆژاوایی چینی ئەمڕۆکە، کۆچ و ڕەوی گەتەکان، یارمانەکان Sarmate و سلاڤەکان بۆ باڵکان و تاد... نەخشەیەکی بزفت و سووڕوگۆڕی نەتەوەکانمان پیشان دەدا.

کۆیلەتی

لە سەروبەندی باوك سالاریدا زەویوزار بۆ کشتوکاڵ و باخ و باخات و میوەچاندن، بە هۆی کولێنگ و پاچ و پێمەڕە و گاسن و نیر و ئاموور و هەوجاڕ و قورەمەوە، کێڵدراون و ئاودراون، گەلە و ڕانە گەورەکانی ئاژەڵ و گاوگۆتاڵ، ئەمانە سەرلەبەر، بە شێوەیەکی بەرچاو دێنە بەر و داهاتی کار زیاد دەکا و ئیدی مرۆڤ دەتوانێ زێتر لە ئەندازەی وەی کە بۆ پاراستنی هێز و گوردی خۆی و بەخێوکردنی زارۆکان پێویستی بێ، ڕەنێوبێنێ. وەرزێر و شوانکاران داهاتێکی زێتر لەوەی نێچیروانان و ماسیگران بە بەرهەمیان دەهێنا، مەیسەر دەکەن. دەسکەوتی وان لە بەرهەمی نێچیروانی، کە ڕەنگە بە ئاسانی دەردەست نەکرابێ، بە شێوەیەکی مسۆگەرتر دابین دەکرێ. خێڵە کشتوکاڵکارەکان دەتوانن بڕێ لە داهاتی خۆراك کە بۆ ئەوە بشێ لە چالاّن، یان لە لایەکی چەپەکی ناو لێڕەوارێکدا، بپارێزرێ، خڕکەنەوە و هۆزە شوانکارەکان لە مێگەلەکانیان، شیر، ماست، گۆشت، خوری، چەرم، بۆ سازکردنی خانووبەرە، هێسك و تەپاڵە وپشکەڵ بۆ تەیارکردنی سووتەنی و ئاورودوو و گەرمی، بە دەست دێنن.

مرۆڤ دەگاتە پلەیەك ئیدی دەتوانێ لە مەسرەفی خۆی زێتر ڕەنێوبێنێ و ئەمەش چەوساندنەوە کە بریتییە لە کەڵەکەبوونی داهاتی زێدە (فائض القیمة) لەسەر حیسابی ڕەنجی یەکێکی دیکە دێنێتەگۆڕێ ئەگەر ئەو سەروبەندە دیل و یەخسیرەکان، بۆ قوربانی لە پێشگای خودایاندا یان بۆ خواردنی گۆشتیان دەیانکوشتن، یان هەردە چوارچێوەی تیرە و هۆزەکاندا، قوبووڵیان دەکردن، ئیدی ئێستا زێدەبوونی داهاتی بەشێ لە کار وا دەکا کە لە کاری ئەم زیندانییانە سوود وەربگرن و ئەمانە بە ناوی بەردەوە، بچەوسێننەوە و کەڵکیان لێ وەربگرن.

زانیارییە فەرهەنگ ناسییەکان، بە چلۆنایەتیی بەردەییی سەرەتاییمان ئاشنادەکەن و هاوسەروکاریی کۆمەڵایەتییەکی تایبەتیمان کە لەسەردەمی پێکهاتنی یەکەم چینەکاندا پەیدابووە، بەبیردێنێتەوە.

بەردەگی لە کن ڕاوچییانی هیندیی باکووری ڕۆژاواییی ئەمریکای باکووری (گرداوی Voncuverلە باشووری ئالاسکا) بە شێوەیەکی سرنجبزوێن پەرەی ساند. ئەم نەتەوانە هێشتا هەر لە ئامێری بەردینە و مسینەیان، نەخوازا بۆ پەرداخکردن و مشتومالّی بەردی ڕازاندنەوە و بەزەکی و دۆزەکی، سوود وەردەگرت، کشتوکالّیان پاشکەفتی بوو، زێتر بە ڕاوەماسی بە ڕێوە دەچوون. وەلێ فرەوانیی لە ڕادەبەدەری ماسی (ماسیی ئازاد ـ Saumon) یارمەتیی دان زێدەداهاتێکی بەرچاو گرداری بکەن. لەم ڕووەوە، فرەوانیی داهات لە کن سووررپێستانی ئەمریکای باکوور، بە بنەمای ئابووریی پەرەساندنی بەردەگی لەقەڵەم دەدرێ. جاری وا هەبووە، ڕێژەی بەردەکان لە نێوان هۆز و خێڵەکاندا دەگەیشتە حەوتیەك، یان سێیەکی کۆمەڵ. سەرچاوەی بەردەگی لە پێش هەموو چتێکدا شەڕوشۆڕ بوو. ئەوەی لە شەڕدا بە دیل دەگیرا، دەکرایە خولاّم. بەردەی واش هەبوون بە کڕین دەکڕدران. لە زۆر ڕشتەی کاردا سوود لە بەردە وەردەگیرا. بەردە لە هەر جۆرە مافێ بێ بەهرە بوو. ژیانی هیچ نرخێکی نەبوو. دە کاتی بە خاك سپاردنیدا، سەرەك هۆز دەی کرد بە قوربانی.G. D. avydov ئەفسەری دەریاییی ڕووس لە سەرەتای سەتەی ١٩دا لە ئالاسکا ژیاوە، دەگێڕێتەوە، کە لەم ڕێوڕەسمە شوومەدا، هیندییەکان بەردەکانی خۆیانیان ناچاردەکردن سەما بکەن و ئەوجا خۆیان لەسەرڕا تیربارانیان دەکردن و منداڵەوردکەش لە خوارێ بە نووکە نێزە تێیان بەردەبوون. بەردە لە کاتی خانوویەکی نوێ بنیاتنان، یان هەڵبژاردنی سەرۆکێکی نوێدا، بۆ قوربانی دەکوژران. ئینسانخۆری زۆر لەباو بوو. ئەم قەڵتوبڕە گشتییانە پاشماوەکانیسەروبەندێ بوون، کە هێشتا سوود لە کاری زیندانییانی شەڕ وەرنەدەگیرا. دیارە، شێوەی ئەشکەنجەدان و قەڵتوبڕی بەردە هێندە زۆربوون، لە ژمارە نەدەهاتن. بەردەگی، یەکەم شێوەی چەوساندنەوەی مرۆڤە بە دەستی مرۆڤ.پەیدابوونی بەردەگی دیاردەیەکی خۆڕسك و مەنتیقیی تەڕاوشی پەرەساندنی هێزەکانی ڕەنێوهێنانە. سەرەڕای ئەوە، پەیدابوونی بەردەگی لە هەلومەرجی ئەو زەمانەدا، بە هەنگاوێکی گەورە لەقەڵەم دەدرێ. چەوساندنەوەی بەردەکان، لە کەڵەکەبوونی زێدەی داهاتدا کە لەبۆ تەشەنەکردن و زێدەبوونی دواییی ڕەنێوهێنان پێویست بوو، دەورێکی کاریگەری گێڕاوە.

كۆنترین شێوەی بەردەگی، بە بەردەگیی باوك سالاری Patriarcialیان ناوماڵی Domesticنێودەبرێ. بەردە لەم قۆناغەدا هێشتا لە بواری ڕەنێوهێناندا، دەورێکی ئەوتۆی نەبوو، بەڵکو تەنها هەر لە تەك مرۆڤی ئازاددا و بە ناوی یاریدەدەری وییەوە کاری دەکرد. تەنانەت دەیتوانی کۆڵیتیێ، چەند بەرازێ، یان لەتە زەوینێکی هەبن. لەم هەلومەرجەدا دەگەڵ مرۆی ئازاددا جیاوازییەکی ئەوتۆی نەبوو. جلوپۆشاکی هەر وەکو جلوبەرگی مرۆڤی ئازاد وا بوو و زارۆڵەکانیان لەگەڵ زارۆڵە ئازادەکاندا یارییان دەکرد. کەچی کوردەکە نە خۆی و نە زارۆڵەکانیان تا ئەورۆکەش لەم بەری سنوورە خەیاڵییەکانی نێوانیاندا لەگەڵ ئەوبەردا ناتوانن یاری بکەن، ئەحمەد عارفی شاعیری تورك زمانی بە داك کورد و بە باب تورکی باڵکان گوتەنی: تەنها مریشکەکانیان دەگەڵ یەکدیدا گەمە دەکەن...

نەك هەر ئەوە، بگرە بەردە دەشیتوانی ژنی ئازاد بێنێ و منداڵی ئازادیشی ببن، هەروەهاش خولامیش دەیتوانی ژنی ئازاد بێنێ و لەگەڵیدا لە بنەماڵەیەکدا ژیان، بەسەر بەرێ. کەچی وێڕای وەش بەردە، هەر کالای خاوەنەکەی بوو و مافی ژیان و مردنی بە دەستە وی بوو.

بەردە لە ئیمپراتۆریی بابلستاندا، بەرە ـ بەرە، هەر هەمان تایبەتمەندیەتیی کە لە هەزارەی سێیەمدا هەبوو، دەپارێزرا. بەردەی ناوماڵ هێشتا هەر وەك جاران، ملکی بێ چەندوچوونی خاوەنەکەی بوو، دەیتوانی بیفرۆشێ، بە یەکێکی دیکەی ببەخشێ، وەك هەر مەتاعێکی دیکە گرێوی لەسەر بکا. هەر کاتێ بەردە سەرپێچیی لە فەرمانی ئاغایەکەی کردبا، یاسا ڕێی دەدا ئەندامێ لە ئەندامەکانی داپاچێ (بەندی ٢٨٢). هێندێ بەردە نێوچاوانیان، ڕوومەتیان بە داخ کردن نیشانە دەکران، هەر کاتێ دەلاکێ بە بێ ئیجازەی خاوەنەکەی ئەو نیشانەیەی سڕیباوە، پەنجەکانی دەبڕدران (بەندی ٢٢٦) و هتد...

لە کۆمۆنەی خێزانیدا ئەگەر کەنیزێ ببوایە بە ژنی پیاوێکی ئازاد، پلەوپایەیەکی تایبەتیی دەبوو (ئەحمەد قامەچیی مامم، بابی ڕەفیق قامەچی و نازم قامەچی کە لە بەغدایێ بە ڕوتبەی ئەسکەرییەوە چەخماخسازی کارخانەی چەکسازیی عوسمانی بوو و لە تەپەتولکورد "قەراغوول" دادەنیشتن، کەنیزێکی ڕەشکەلەی لە ماڵێ بوو، بۆ بەردەستیی سەلما خانم، پاشان مارەی کرد و شەفیقەڕەشی زڕبابی سوعادی لێ

بوو. ئەگەر ژنی بە مارەوتەلاق نەزۆك و ئەستێور بوایە، شووەکەی دەیتوانی ژنێکی بێ مارەوتەلاقی هەبێ (شوگتوومیان پێ دەگوت) کە ئاغڵەبە کەنیزێکی (عەبدووم) بوو. ژنی ڕەسمی هێندێ جار بۆ خۆی ژنی دووەمی لە کەنیزانی خۆی بۆ شووەکەی هەڵ دەبژارد. بەلام بەو کارەش هەر ئازاد نەدەبوو، وەلێ کە دەبوو بە ژنی پیاوێکی بە دەسەلات، پلەوپایەی ژنی گەورەی دەهێنایە خوارێ. حەزرەتی ئیبراهیم لە سارای ژنی منداڵی نەدەبوو، کەنیزێکی هاجەر ناوی هەبوو، سارا لە حەزرەتی ئیبراهیمی مارە کرد. کەوابوو ئەمە هەر لە کۆنەوە هەبووە. پاتشایان و خەلیفەکان و سولتانەکان هێندێکیان خێزانەکانیان کەنیزەك بوون، بۆ نموونە: خاتوو خوڕەمی خاسەکی، ڕۆکسیلانە، کە کەنیزێکی ڕووسی دەرباری سولتان سلێمانی یەکەم بوو و زۆر زیرەك و لێوەشاوە بوو، سولتان لە خۆی مارەکرد و سولتان سەلیمی دووەمی لێ بوو و دەورێکی گەورەی لە کاروباری دەرباری عوسمانیدا گێڕا. مستەفای کوڕی سولتان سلێمانی لە بەر خاتری کوڕەکەی خۆی بە کوشت دا.

مارکس، وەرگرتنی سەرلەبەری بەشێکی دیاریکراوی کاری زێدەی لە تەرزی ئاسیاییی ڕەنێوهێنانی سیستمی بەردەگی و دەرەبەگایەتی، هەر بە تەواوەتی جوێ دەکاتەوە. هەروەها تەرزی ئاسیاییی ڕەنێوهێنان و دەرەبەگایەتیش لە پاشان هەر جوێ دەکاتەوە. بە لای مارکسەوە، گوندی خۆی بەرانبەر بە خاوەن ملك، بە بەرپرس نازانێ، بەڵکو خۆی لە بەرانبەر حوکومەت (وەك تەبەعە) بە بەرپرس دەزانێ. لەبەر هەندێ، بەردە "مسکێن؟" Serf(قن) زەویوزاری سیستەمی دەرەبەگایەتی، یان گوندیی چکۆلە و لە گوندیی کۆمەڵی تەرزی ئاسیاییی لە بن وشاریزێتری سیاسیداناچارە مل بۆ ئەم وشارە کەچ بکا. لەبەر ئەوەی کە لە تەرزی کۆمەڵی ئاسیاییدا، موڵکییەتی زەویوزار نییە، تەبەعە (مکلف) خەراج بە نوێنەری دەوڵەت دەدا. واتە: ئەو سیستەمی باج و خەراجانەی کە لە تەرزی کۆمەڵی ئاسیاییدا ئەورۆ دەیبینین لەوە کەوتۆتەوە کە وەختی خۆی لە کۆمەڵی سەرەتاییدا، ئینسانەکان بڕێکی یەدەك و پێویستییەکی یەدەکیان بۆ پاشەڕۆژ پاشەکەوت دەکرد. لە ئابووریی سەردەمەکانی ناویندا بەردە و خولام دەورێکی کاریگەریان دەگێڕا، چونکە کار و فرمانێکی جۆراوجۆر و جودا ـ جودایان ڕادەپەڕاند. کۆمەڵێکیان بە بۆنەی شەڕوشۆڕ و هێندێکیان لە ئەنجامی تالان و بڕۆ و

چەپاو و ئەنفال و ڕاوەبنیادەمەوە وەگیر عەرەبەکان کەوتبوون و ژمارەیەکی زۆری دیکەیان لە نەتەوەکانی غەیرە سورمان بە کڕین دەکڕین. لەو سەروبەندەدا سەودا و مامەڵەیەکی فرەوانیان لەسەر ئەنجام دەدرا. خرستیانەکانی لوبنان و زێتر جووەکان پێناوی ئەم جۆرە سەوداومامەڵەیە بوون. نمایانی دوو میللەتی جوو و خرستیان بۆ ئەوروپای ناوین دەچوون و لە شارەکانی پراگ، ماگدبورگ،ئێکس لاشال (ئەقش) جنێف، جەنەوە، کە مۆڵگای بەردان بوون، ژمارەیەکی زۆریان دەکڕیێ. ئەم دەستەجاتانە پاش سەوداومامەڵە لە ڕێگای دۆڵی "ڕاینگ و "وار"ەوە دەگەڕانەوە. لە ناوچەی وار لاوترین خوڵامیان بە "یەختە" دەکرد و پاشان بۆ قورتوبە و ئەستەمبۆڵ و میسر ڕەوانەدەکردن. لە ئەفریقاشەوە ژمارەیەکی فرە خوڵامی ڕەشپێست بۆ وڵاتانی جیهان دەنێردران. وێڕای وەی کە سورمانەکان بە پێی شەرع مافی ئەوەیان نەبوو کە منداڵەکانی خۆیان بفرۆشن، قەرمەتییەکان بێ ئەوەی گوێ بەم شەرعە بدەن، جارێکیان کاروانێکیمەکەیان، پاش ئەوەی بە بیابانی عەربستاندا تێپەڕین، ڕووت کردەوە و دوو هەزار پیاو و پێنجسەت ژنی زیندانییان فڕاندن و سەرلەبەریان فرۆشتن.

بەڵام زیممییەکان، ئەوانەی سورمان نەبوون و بەسەرانەدان پارێزگاریی گیانی و ماڵییان لێ دەکرا، نەدەفرۆشران، بەڵکو بۆ هێندێ وردە کاری نێوماڵ، پاسەوانی، یان هەر بۆ بژیو و گوزەرانی خۆیان بە نێوی خواجای حەرمسەرا و ئێشیك ئاغاسی و لالە و ئەتابەگ و میرزا و هتد... ەوە دەکاردەبران. هەروەها هێندێکیان بەکرێ دەدران، یان لە دەسکەوت و داهاتیان بەهرەگری دەکرا.

بە نموونە: خوڵامێ کە خەیاتیی دەکرد، ناچار، دەبوا دوو درهەمان لە ڕۆژانەکەی بە ئاغایەکەی بدا. خوڵامانێکی ڕەشپێست کە لە زەنگبار (قونبولە)یان دەهێنان یان دە کاری کشتوکاڵ یان بۆ کاری هاتوچۆی شار، سوود لێ وەردەگرتن. لە خوڵامانی فەرەنگی و ڕۆمی و هیندی بۆ کاری هونەری و پیشەسازی و لە کەنیزانی زیرەك بۆ کاروباری ماڵ بەڕێوەبردن، کەڵك وەردەگیرا، یان ناچار دەکران منداڵ بەخێو بکەن و چاوێری و دایەنییان لێ بکەن. خەرابات و مەیخانەکان، هەموو لەو کەنیزە بەستەزمانانە سەرڕێژبوون. تەنانەت بۆ شەڕوشۆڕیش خوڵامانیان لە ڕیزی پێش پێشەوە دادەنان و ئەسڵەن واژەی نانەزگ "مورتەزیقە"ی بەکرێگیراوی

جەنگی لەمەڕا کەوتۆتەوە. ژمارەیەکی زۆری سپاییانی ڕۆم و عەجەم لەم نانەزگانە بوون. لە هەر شارێ بازاڕێکی تایبەتی بۆ خوڵام و کەنیزەك فرۆشی هەبوو و کەسانێ کە ئارەزووی خوڵام و کەنیزەك کڕینیان هەبا، دەچوون وەك خەیار و ترۆزیی ناسك لەوێ دەیان کڕین... لە هەر بازاڕێکیشدا نمایندەیەکی ڕەسمیی میری هەبوو کە کۆنترۆڵی نرخ و بەهای خوڵام و کەنیزەکانی دەکرد. لە گەڕەکی بەردەفرۆشانی سامەڕا لە کاروانسەرایەکی گەورەدا کاری بنیادەم فرۆشی ئەنجام دەدرا.. لە کاروانسەرای پاییندا کۆلکە خوڵام و کەنیزەکانی پلە و پایە دووهەم، لە برپە و گۆترە گرۆ ـ گرۆ، دەفرۆشران و لە بەشی سەرەوەدا خوڵامان و کەنیزەکانی دانسقە و دەگمەن و گرانبایی دەفرۆشران. نرخ و باییی خوڵام و کەنیز، بە پێی شەخسییەت و بەهای گشتی، عەلەلئوسووڵ هەروەك ئەوڕۆکەی خۆمان ئاسایی بەر یاسای بازاڕگەرمی و بازاڕکزیی کاڵایان دەکەوت. خوڵامانی تورکی ئاسیای ناوین و ئیسڵاوییەکان (صقالبە: بە عەرەبی کۆی "صقلبی"یە، واتە:خەڵکی (صقلییە)یان، زێتر لە خزمەتگوزاریی سپاییدا سوود لێ وەردەگرتن.

لە ساڵی ٩٢٤دا خوڵامێکی حەبەشستانیی بەداروبار و پەیکەرە ڕوختە و تێکسمڕاویان بە ١٨ دینار و لە هەمان ساڵدا لە عومان خوڵامێکی ڕەشی چاکیان بە ٣٠ تا ٣٥ دینار و کەنیزێکی جوانکیلەی ڕەشی نەوبەییان لە میسر عادەتەن، بە سێسەتدینار و کەنیزێکی سپی پێستی خواسایی بێ هونەریان بە هەزار دینار و هێندێ جاریش بە زێتر دەفرۆشت. کەنیزانی جوان و لاویان زۆر بە دانسقەیی و چاوێرییەکی وردەوە دەپەروەراندن و فێرە هونەری جۆراوجۆر دەکردن و فێرە تەرزی خەندەی دڵڕفێن وڕێوڕەسمی سەما و سترانچڕین و مووزیك لێدانیان دەکردن و نرخ و بەهای ئەم بابەتە کەنیزانە سەروکاری دەگەڵ ڕادەی جوانی و هونەرمەندی و لێوەشاوەییانەوە، هەبوو. لە ساڵی ٩١٢دا نرخی کەنیزێکی دەنگ و ئاوازخۆش بە سێزدە هەزار دینار و نرخی کەنیزێکی دیکە بە چاردە هەزار دینار قەبڵێندرا. ئەم جۆرە کەنیزانە پلەوپایەیەکی کۆمەڵایەتیی بەرچاویان لە نێو کۆمەڵدا هەبوو. بەردەفرۆشان، وەك کاڵافرۆش بە جۆرەها تەشویق و هاندان و فرت و فێڵ و زمان لووسی کڕیاری ساویلکەیان لە خشتە دەبرد و وەك کاڵای بە نرخ و دانسقە و نایاب، "های"ان بۆ دەکردن. هەروەك ئەمڕۆکەی خۆمان بە سەت تەرزەیان ئارایشت و

مشتومالٚ و میکیاج دەکردن. لەم سەروبەندەدا سەوزەڵەکان زێتر مجێزی چاوباشقالآنی دەورووژاند. ڕیش و سمێڵی کوڕانیان مووکێشکەن دەکرد وبە پووچاڵ و تارا و هەوری و ئاوریشم و کەتانی تەنك و والآی زەرد و سوور دەڕازاندنەوە و هەر یەکە بە پێی تەمەن و پلەوپایەی خۆیان ئارایشت دەدان و دە بەزەك و دۆزەکیان دەئالآندن، تەنانەت هێندێ لە فرۆشیارانی تەماحکار و پێ پەروا بەرگی ژنانیان دەبەر کوڕان دەکرد و هێندێ جاریش ژنانیان بە نێوی کوڕانەوە هەڕاج دەکرد، سەبارەت بەوە کە کڕیاری شەیتان و دنیادیتە متمانەیان بە زمان لووسیی فرۆشیاران نەبوو، پزیشکێکیان بەگەڵە خۆ دەدا تا خولآم و کەنیزان لە هەموو سەرێکەوە پۆخڵەمە بکەن. تا ئەوڕۆکەش، لە ولآتی مە باوە کە خوازگێنیکەر، بۆ خوازبێنیی کێژێکی دەچن، داکی کوڕە لە پێش هەموو چتێکی ماچێکی کچە دەکا و بۆنێکی زاری دەکا، بزانێ داخۆ بۆنی زاری کووە.

دەربارەی ڕەگەز و نەژادی خولآم و کەنیزان چەندین سەرچاوەی وا هەبوون کە بە هۆی ئەوانەوە زانیاریی پێویستیان لەمەڕ ئاکار و خوو و ڕەوشتیان دەردەست دەکرد. خاوەنی قابووسنامە، بڕێکی لەو بابەتانە نووسیون، بۆ نموونە دەڵێ: کەنیزی هیندی ئارام و لەسەرەخۆ و باش و نەجیون و بۆ زارۆك بەخێوکردن زۆر لەبارن. خولآمی هیندی سنعەتکار و هونەرمەندی لێوەشاوەن. کەنیزی سندی بەژن و بالآ شووشن و کەزییان لە خوار ئەژنۆیان دەخشێن و لە ئاشپەزیدا دەست ڕەنگینن. پەسندترین ژنی دەنگ و ئاوازخۆش دەبوا لە مەدینە کڕدرابان. خولآمی ڕەشپێست کەمتەرخەم و بێباکن و هونەریان هەر لە سەما و ڕەقسیندا بە خەرج داوە، بەلآم بن بەغەڵیشیان بێگەنە.

خولآمی حەبەشستانی دزن، تورك جوان و سپی پۆست و چاوجوان و خۆش مەشرەب و خۆش عەیش و عوشرەت و ناسکن. پاکیزەن و لە کاری ئاشپەزیدا زەبردەست و لە پاشەکەوت و مالداریدا کەمێکیش دەست قووچاون. ئەدی ئەوە نییە کورد تا ئەوڕۆکەش کە وەسفی ژنێکی بە جوانی دەکەن، دەڵێن "هەر دەڵێی تورکی تەڕە!". ڕۆمی زیرەك و بەئەدەب و فەرامۆشکارن، لە میوانپەزێریدا هەر وێنەیان نییە. خولآمی ئەرمەنی لە هەموو خولآمانی پۆست چەرمگ خراوترن،

تەنبەڵ و نەکارە و دزیشن. بەش بە حاڵی ڕەفتاری خاوەن خولآم و کەنیزان، هیچ باسێکیان لێ نەکراوە.

بەردە لە ئیسلامەتیدا لە چاو ئایینەکانی دیکە، حاڵوباڵیان خراپ نەبوو. تەنانەت زۆریان بووگن وە خەلیفە و سوڵتان و پاتشا و هەمەکارەی دەوڵەت.ئەدی "مەمالیك"ەکانی میسرێ چ بوون؟ ئیمپراتۆریی عوسمانی، پلەوپایە گەورەکانی بە دەست کێوە بوون؟ خۆلاسە نامهەوێ زۆری لەمەڕ درێژدادڕی بکەم، هەر ئەوەندە بەسە.

ئێمە هەموومان لە بەرەیکۆیلەکان - یان بە کۆیلە لەقەڵەم دراوەکانەوە هاتووین. ئەگەر کرابا، پاشەوپاش بەرەو ڕابردووی خۆ وەگەڕابایەن، کارەکە لەوێڕا دەستی پێ دەکرد کە باپیرانمان چۆن چۆنی کەم تا زۆر، بە کۆیلە کراون و تا چ ئەندازەیەکمان لەم کۆیلەتییە بۆ بە میراتی ماوەتەوە. وێڕای وەی کە کۆیلەتی بە یاسا لە ئارادا نەماوە (بە یاسا بەتاڵکردنەوەی کۆیلەتی عەرەبستانی سعوودی لە ١٩٦٢دا بەتاڵکراوەتەوە) و مانایەکی بەداوێنی مەجازییانەی هەیە: لە وانەیە بەبێ ئەوەی بە خۆمان بزانین کۆیلەی چڵێسی و حیرس و تەماح و کار و پلەوپایە و خوو و خدە، یان لەبەر زۆر سەوە و سۆنگە لە هەموو کەسێ زێتر کۆیلەی خانمێکی دلڕفێن بین. دنیا هێشتا، با ئاغایەکانیان نێویشیان لێ نەنرابن، پڕە لەو ئینسانانە کە سەربەخۆییەکان کلك و گوێ دەکەن و هەموو چتێ لە نیگای ئەو هێزە ئابووری و کۆمەڵایەتییە بابەت ئانۆنیمە لە کۆنترۆڵ بەدەرەوە یان لە ژێر کاریگەریی ئەو هەلومەرجانەدا کەئابلۆوقەی داون یان لە نیگای خۆ و ئینسافی ئەو گەوجییانەوە کە پێوەیانە، یان چاوچنۆکی و تەماحیان بە جارێ هەموو چتێکی ئینسانانەی پێ لە بار بردوون و بە جارێ کوێر بوونەتەوە، تەنانەت وەك گوناهبارێکی درێژەی باپیرە گەورە کۆیلەکەی هێندەی تروسکەیێ ئومێد پێ نەماوە، خۆ دەشکرێ لەو گوناهانەی کراون ڕوو لە پەشیمانی بکرێ، کەچی ئینسانی بێ دەسەلآت و دە قوژبنێکدا تەنگەتاوکراو، لە بەخت سواریی ئەم چارەسەرە سەرپێییانەش بێ بەهرەیە. عەیشێیەکان، فاتێیەکان و هتد... کۆیلە نین. بێ کەسن. مرۆڤەکان لە ڕابردوودا لەبەر سێ هۆکاری بنەڕەت تووشی بە کۆیلە بوون هاتن: یەکەمیان، ترس بوو. ژیان هەرچەندە پڕ لە ئێش و ئازار و ئەشکەنجە بێ، ئینسانەکان مردنیان

ناویٚ، لەبەر ئەوە، ئەوانەی کە مردنیان لە جەنگەی شەڕێدا بە گەورەترین شەرەف و شانازی دەزانی، هەرکە بە لێواری مردن دەگەیشتن، بەوە قاییل نەبوون کە لە لایەن پادشا و نەجیوزادە و میر و گزیر و گرەگری خاوەن زەبروزەنگەکانی دیکەوە کە وەك ئاژەڵی کەویکراویان تەماشادەکردن، بە چاوێکی کەمیان تەماشا بکرێن. کۆیلەکان لە پێشان وەکو ئاژەڵ ڕەفتار دەگەڵ کردن کڕدران و فرۆشران، کاسەسەر هەڵکۆڵین، بە داخ کردنی هەنیە و نێوچاوان نیشانە کردن، ئاڵقە لە گویٚ و کەپوو کردن، دەسبێنك و بازنی ئاسن لە مەچەك کردن، زنجیر لە مل کردن و پاوەنە لە پیٚ و نگ کردن و لێدان و قەیارکردن و بە نێو و ناتۆرە لیٚ کەم کردنەوەی وەك مەیموون، مەحزوون، ڕووسپی و زۆری لەم جۆرە بابەتانەی دیکە نێوبران کە لە سیاحەتنامەکەی ئەولیا چەلەبیدا، بیخوێنییەوە، زۆرت لیٚ بەرچاودەکەون ــ لەمانە هەموو نێوبران، چاوپۆشییان کرد، چونکە زوڵم و زۆر لیٚ کردن بۆ بەشێکی گەورەی مرۆڤایەتی، بە سریشتێکی ناچاریی ژیان لەقەڵەم دەدرا. لە سەروبەندی "هان"دا، لە چین و ماچین ئەو واژەیەی کە بە مانای "کۆیلە" دەکاردەبرا لە واژەی "زارۆك" یان "ژن و زارۆك" کەوتبۆوە. ئەم مۆدێلە بیٚ سوال و جواو مل کەچ کردن و گویٚ بەفەرمانییە، لە بەشێکی گەورەی دنیادا، بەسەر زۆربەی چەوساوانی هاڕدراوی مرۆڤایەتیدا، کۆیلە بن، کۆیلە نەبن،بە ڕەسمی داسەپا بوو. پێش ئەوەی ١٢ میلیۆن ئەفریقایی بۆ کۆیلەتیی دنیای نویٚ، ڕاڕفێندرێن، ئەو قوربانییە سەرەکییانەی کە بۆ یەکەم جار نێوی نامبارەکی کۆیلەیان لیٚ نرا، سلاٚوییەکان بوون. ئەو سلاٚوییانەی کە لە لایەن ڕۆمایی و مەسیحییەکان و سورمانەکان و فایکینگەکان و تەتەرەکانەوە ڕاودەکران، بۆ کون و قوژبنی سەرانسەری دنیایی دەنێردران، بە دەم ڕۆژگارەوە، واژەی سلاٚو بە مانای بیانی دەستی بە دەکاربردن کرد. بەشی هەرە گەورەی ئایینەکان ڕێگەی مرۆڤ بە کۆیلە کردنی دەدا، ئیدی بەم جۆرە ئەو منداڵە بەریتانیاییانەی (کچەکانیان لەبەر وەی پووڵی زێتریان دەکرد، چاتر قەڵەو دەکران) کە بە کۆیلەتی بۆ بازاڕەکانی دەریٚ دەنێردران، بوون بە سلاٚوی. هێندیٚ لەو سلاٚوییانەی کە لە سەروبەندێکی نزیکتردا، خۆیان دەبن باندووری فەرمانفەرماییی کەشیشە کەڵەگا هەرخۆحسێوەکاندا دیتەوە و تروسکەی ئازادبوونیان لە هیچ درزز و کەلێنێکەوە بەدی نەدەکرد، ئەو قەناعەتەیان دە مێشکیدا بۆ پەیدابوو، کە هەر

بە خۆڕسك چتێکی تایبەتییان تێدایە، بۆیەکا بە کۆیلە دەبن. هەستی خۆ بە کەمزانین لە کوردەواریدا زۆر جاری دیکەم باس کردووە، وای کردووە کە هێندیٚ جار تەماح وەبەر دژمنانی بدا، لەسەر زمانی کوردەکە خۆی، قسەی وەك: " kürtten paşa söyütten maşa olmaz " یان "الكرد والجرذ والجراد" یان هتد... بە دوو بخەن. ڕاستیت گەرەکە ئەمە ئەنجامگرییەکی مەنتیقیی سەقەتە، چونکە لەو تێنواڕییەوە ئاودەخواتەوە کە ئەمانە چتهایەکن بوون بە ڕاستی و کێشەیان لەسەر نییە و وەك چارەنووسێکی لە خوایشت و ئیرادەی مرۆڤ بەدەر لەقەڵەم دراوە.

بەشی دووەم

زمان

زۆر جاران سەیرمان بە ڕەفتاری مەیموون دێ. بۆ نموونە: مۆزێکیان لە پێش مەیموونێکی دانا، تەماشایان کرد زەحمەتە بیخوا. مەیموونەکە ئاگرێکیان لە پێش دانا، بەڵام فێریان کرد، ئاو لە بۆشکەیەکی نزیکی خۆی هەڵێنجێ و ئاگرەکەی پێ وەکوژێنێ و مۆزەکە بخوا. ئیدی بەم ئاوایە مەیموونەکە گەیشتە مۆزەکە. پاشان هەر ئەو مەیموونەیان دەهەلومەرجێکی نوێ ئێخست، تەشتێکیان بەسەر ئاوی ڕووبارێکەوە دانا، مۆزێکیان تێدا دانا و لە پشت مۆزەکوزەوە بۆشکەکەشیان تا ڕادەیێ لە دوور دانا. هەر هەمان تاس و حەمام: دەبێ ئاگرەکە بکوژێتەوە، ئەوجا مۆزەکە بخورێ. خۆ مەیموونەکە دەیتوانی ئاو لە تەنیشتی خۆوە هەڵێنجێ، چونکە ئاوێکی زۆر لە دەوروبەری تەشتەکە هەبوو، بەڵام ئەوەی نەکرد، بەڵکو هەر هەوڵی ئەوەی دا خۆی بگەیێنێتە بۆشکەکە و ئاو لە بۆشکەکە دەرێنێ و ئاگرەکەی پێ بکوژێنێتەوە و مۆزەکە بخوا، چونکە ئەقڵی بەوەدا نەشکا کە ئاو هەر ئاوە، لە بۆشکەدا بێ یان لە هەر جێیەکی دیکەدا بێ.

ئەم نموونەیە ئەوە دەگەیەنێ کە مەیموونەکە هیچ چەمك (مفهوم)ێکی لە بارەی "ئاو"ەوە لە مێشکدا نییە و لە هیچ جۆرە سیفەت و خەسیەتێکی ئاو نازانێ، ڕاستەوخۆ بیر و هۆشی تەنیا بڕ بەو چتانەی دەوروبەری خۆی دەکا و بەس. دیارە ئەگەر ڕاستەوخۆ لەگەڵ ئەو چتانەدا هاوسەروکار نەبێ، ناتوانێ بیربکاتەوە، ئەمە وا دەگەیەنێ کە مەیموونەکە تا چتەکانی لەبەردەمدا نەبن، بیرناکاتەوە.

بەڵام جۆری بیرکردنەوە لای مرۆڤ جودایە و مرۆڤ چتان لە بەستێنی چالاکیی بەرهەمهێنانی کردەنیی زانستانەدا دەناسێ و خەسیەتەکانی دەخوێنێتەوە. ئەو سەرنج دەدا کە ئاو لە بۆشکەدا، لە ڕووباردا، لە بیردا، لەدەریادا و هتد..   دا، سەر لەبەر خەسیەتی هاوبەش و چونیەکیان هەن. بە نموونە: خەسیەتی ئاوکوژاندنەوە لە هەموو چتێکدا هەیە، بە مەرجێ ئەم خەسیەتەی لە ڕووی کیمیکی – فیزیکییەوە لە بار

نەبرابێ. بەڵێ مرۆڤ بەم جۆرە چەمك (مفهوم)ی ئاو پێکدێنێ. ئاو لە هەر کوێیەك بێ، لە بۆشکەدا، لەبیردا و هتد دا هەبێ، هەر "ئاوە"، ئەمەش چەمکێکی تێکڕای ئاوە.

مرۆڤ لێرەدا گوێ بە شکڵ و شێوەی دەستنیشانکراو و بەرچاو نادا، بەڵکو خەسیەتە گشتییەکانی دەستنیشان دەکا و جوێیان دەکاتەوە.

کاتێکی باسی "دار"، دار بە گشتی، دەکرێ مەبەستمان ئەو خەسیەتە گشتییانەن کە هەموو دارێ نەك تەنها ئەو دارەی کە لە باخچەکەماندا ڕوواوە. لەم بارەدا، ئێمە گوێ بەو دارانەی کە تاك – تاکە بەرچاومان دەکەون، نادەین، بەڵکو ئابستراکتانە لە چەمکە گشتییەکە، لە مانا ڕووت و پەتییەکەی دار بیردەکەینەوە، لەبەر ئەوە چەمك (مفهوم) چەمکی پەتی پێ دەگوترێ و ئەمە نیشانەی هەرە زەق و زۆپی بیرکردنەوەی مرۆڤە. بەڵام ئەو جۆرە پەتی بیرکردنەوەیە، گیاندارانی دیکەی غەیری مرۆڤی لێ بێ بەهرەن.

باشە ئەوە چییە کە دەرفەتی ئەوەمان بۆ دەڕەخسێنێ نیشانە بنەڕەتییەکانی چت، لە چتەکە خۆی داڕنین، یان داماڵێین؟ ئەو واژەیە، ئاخاوتنە. واژەی "دار" ئەوەهێ بە دیاردێخی کە بە گشتی (١) باسی دار دەکرێ، نەك تەنها دارێکی دەستنیشانکراو کە دیارە بە واژە، بە زمان نەبێ مەحاڵە بیروئەندێشەی ڕووت و پەتی دەربڕی.

هەر لە منداڵیڕا، مرۆڤ دەرك و تێگەیشتنی لە ڕێی واژەکانی زمانەوە دێتە گۆڕێ، چونکە لە سای زمانەوە بیروئەندێشەکانمان دەردەبڕین. ئەوجا بەدەم ئەم پرۆسێسەوە چتێ دێتە گۆڕێ، لە مرۆڤدا نەبێ لە گیاندارێکی دیکەدا نایەتە دی. بیروئەندێشە سەروکارێکی خەستوخۆڵی بە ئاخاوتنەوە هەیە، دەرککردنی مرۆڤ، بیری مرۆڤ لە ئاخاوتن و قسەکردنی مرۆڤ دابڕین کارێکی مەحاڵە. کەواتا، یەکیەتییەکی زگماکی ئەوتۆ لە نێوان زمان و بیرکردنەوەدا هەیە کە هەرگیز شیرازەی ناپچڕێ.

ئەنگلس جەختی لەسەر ئەوە کردووە کە پەیدابوونی ئاخاوتن، کۆمەگی سەرومڕی پەرەساندن و گەشەکردنی دەماخی مرۆڤی کردووە. کەواتا، ئەو هۆکارانەی ئەمەیان لێ کەوتۆتەوە چین و کێهەن؟

ئەم نموونەیە یارمەتیی وەرامدانەوەی ڕاستی و دروستیی پرسیارەکەمان دەدا: مێژوو باسی بڕێ حاڵاتی منداڵمان کە لە نێو گەلەگورگێکدا پەروەردە بوون، بۆ دەگێڕێتەوە.. لە ساڵی ١٩٦٥دا، لە هندستان گورگێ ساوایەکی کیژۆڵەی تەمەن لە سێ

ساڵە کەمتری ڕفاندبوو. کاتێکی کە منداڵەکەیان دیتەوە، تابلۆیەکە بەم ڕەنگە بوو: کیژۆڵەکە لەسەر چوارپەلان دەڕۆیشت و دەنگی گیاندارانی لاسایی دەکردەوە و نەیدەتوانی قسان بکا.

ئەمە هیچ چتێکی جێی سەرسوڕمان نییە، کیژۆڵەکە لە هەموو چتێکدا لاسایی گیانداری بەستەزمانی دەکردەوە، بەڵام لێرەدا سەربوورەیەکی خۆش لەم چیرۆکەدا هەیە. زۆریان هەوڵ دا منداڵە کێویلەکە فێرە ئاخاوتن بکەن، بەڵام بێهودە بوو، ئیدی بەم جۆرە کیژۆڵەکە ڕەنگ و ڕووی مرۆڤانەی، واتە: بیروئەندێشەی وەدەست نەکەوتەوە، هەروەها نەشی توانی دەگەڵ هەلومەرجی ژیانە تازەکەیدا بگونجێ و درێژە بە ژیانی بدا، بەڵکو زۆری پێ نەچوو بۆ خۆی مرد و لەناوچوو.

لێرەدا ئەم پرسیارە دێتە پێشێ: کیژۆڵەکە بە دەماخێکی مرۆڤانەی خواسایی خۆڕسکانەوە لە دایك ببوو، وەلێ لە کاتی فراژووبوونیدا، دەماخیشی هەر فراژوودەبوو، باشە ئەی هۆی دواکەوتنی بیرکردنەوەی و هەر وا بەکەڕ و لاڵی مانەوەی هەتا هەتاییی چبوو؟

وێدەچێ مرۆڤ بۆ وەی ببێ بە خێوی بیروئەندێشە تەنێ کاری بەوە مەیسەر نابێ کە ببێ بە خاوەن دەماخێکی ڕاست و دروست، بەڵکو سەرباریش دەبێ، لە نێو کۆمەڵی مرۆڤدا گەورە ببێ و پەروەردە ببێ. کەوابوو بەبێ کۆمەڵی مرۆڤایەتی بیرکردنەوە مەحاڵە، بێ کۆمەڵگا بیروئەندێشە نییە. بیرکردنەوە لە ئاکامی بە کۆمەڵ لەنێو خەڵکدا ژیان دێتەگۆڕێ. بیرکردنەوە، بێ ئەوەی تا لە سەرێکەوە ڕەنگ بە سروشت نەداتەوە و لەسەرێکی دیکەوە تا لەگەڵ خەڵکدا لە چالاکیی بەرهەمهێناندا بە کردەوە، هاوسەروکاری پەیدا نەکا، بە دیارناکەوێ؟ کەوابوو، کار کۆمەڵی مرۆڤی دروست کردووە. هەروەها بەدەم کارەوە دەقاودەق، بەدەم چالاکی بەرهەمهێنانەوە دەماخ و بیروهۆشی مرۆڤ تەنیویەتیەوە و گەشەی کردووە. لەبەر ئەم هۆکارە، مارکس هەر لە سەرەتاوە، ئەوەی دەستنیشان کردووە کە بیروهۆش بەرهەمێکی کۆمەڵایەتییە و مادامێکی مرۆڤ جارێ هەر بەم جۆرە بمێنێتەوە، هەر بەم جۆرە دەبێ. بیروهۆش بەرهەمی بە کۆمەڵ ژیان بەسەربردنی مرۆڤە، دیاردەیەکی کۆمەڵایەتییە. ئەمەش ئەوە دەگەیەنێ کە بیروئەندێشە لە کۆمەڵ بەدەر پێك نایە و هەروەهاش ئاخاوتن و زمانیش بێ ژیانی کۆمەڵایەتی مەحاڵە. ئاخاوتنی ڕێکوپێك و بێ گرێوگۆڵ و زمان لە ناچاری و

بتەوێ و نەتەوێ، پێك دێ. زمان پێناوێکە بۆ بیروئەندێشە ئاڵشتکردن، پێناوێکە بۆ دەگەڵ یەکدیدا هەڵسوکەوت و دەگەڵ خەڵکدا گوزەران کردن. تەنها بە واژە (بە ڕەمز و نمایەکانیش) بیروئەندێشەکان دەبن بە چتی واقیعی. بیروئەندێشە تا لە مێشکی مرۆڤدا بێ، بە مردوو لە قەڵەم دەدرێ و خەڵکی دیکە مەحاڵە دەردەستی بکەن، بۆیەکا مارکس دیاردیی بۆ ئەمە کە زمان واقیعێکی ڕاستەوخۆیە، هەر زوو کردووە. ئەمەش، واتە: بیروئەندێشە، بەبێ بەرگی زمانیی، ماددی بوونی مەحاڵ، تەنانەت کە بە دەنگی بەرز بیروئەندێشەکانمان دەریش نابڕین، بەڵکو وەك دەڵێین هەر لە دڵی خۆماندا بیردەکەینەوە، بیروئەندێشەکانمان دە بەرگی واژە دەگرین، دە بەرگی زمان دەگرین. لەسای زمانەوە، نەك هەر بیروئەندێشە دادەڕێژرێ، بگرە بۆ خەڵکانی دیکەش ڕادەگوێزرێ.

لێرەدا ئەم پرسیارە دێتەگۆڕێ: گەلۆ تۆ بڵێی سیستەمی سیبێرنیتەکان، کۆمپیوتەر و هتد... جێگەی دەماخ بگرنەوە؟ نەخێر. چونکە دەماخی مرۆڤ بەرهەمی ژیانی کۆمەڵایەتییە.

ئێمە زمانمان بە گشتی لە نیگای مارکسیسزمەوە پێناسە کرد، بەڵام ئایا پێناسەکە پڕ بە پیست و دەقاودەق و ڕاستە؟ بەلای منەوە مادامێکی ڕاستی بۆ خۆی – هەروەك مارکسیسزم دەڵێ – چتێکی ڕێژەکییە، ڕەها و موتڵەق نییە، هەر پێناسەیەکی بۆ هەر چتێکی چ لە ڕوانگەی تاك ڕەهەندیی بیرکردنەوەوە و چ لە ڕوانگەی فرەڕەهەندی بیرکردنەوەوە، بکەی یان کراوە، ناتەواوە و بە ئیستیلاحی ئەهلی مەنتیق جامیع و مانیع نییە و هیچ چتێکیش بە جامیعی و مانیعی تا ئێستا پێناسە نەکراوە و ناکرێ. بەناو ڕاستییەکان هەمیشە لە مێشك و بیری مرۆڤان بە زۆر بارکراون، یان نێژراون. ئەتۆ تەماشای ژن و پیا و بکە، لەبەر ئەوەی کە پیاو بەدەسەڵات بووە، هەمیشە خۆی لە خانەی ڕاستیدا داناوە و ژنی لە خانەی هەڵە و هەرزەیی و گومان و نامتمانەییدا داناوە. ئەرستۆ پێی وا بووە کە ژن دوو ددانی لە ئی پیاو کەمترە، کەچی دوو ژنیشی هێناوە و ڕۆژێ لە ڕۆژان بیری لەوە نەکردۆتەوە، تەماشایەکی ددانەکانیان بکا و بیانژمێرێ، بزانێ بڕوایەکەی ڕاستە یان درۆیە.. تا ئێستاش زۆر کەس پێی وایە ژن بۆ ئەوە نابێ پشت بە ئاوەز و ئەقڵی ببەستی، تا ئێستاش ئەستێرەی بەیان بە ئەستێرەیەکی تایبەت و ئەستێرەی ئێوارە بە ئەستێرەیەکی جیاواز دەزاندرێ، کەچی زانست ساغی کردۆتەوە

که هەرتکیان یەك ئەستێرەن، واتە: دوو ناو بۆ یەك میسداقە.. تا ئێستاش ئی وا هەیە کە هەر لەسەر ئەو بڕوایە ماوەتەوە کە ڕۆژ بە دەوری زەویندا دەخولێتەوە و زۆر چتی دیکەش..

بەڵێ ڕاستە زانست و تەکنۆلۆجیا بە ئاستێکی زۆر پێشکەوتوو گەیشتووە، بەڵام هێشتا لە گێژەنگی گوماندا دەخولێتەوە و پرسیار لە دوای وەڵام دەگەڕێ و وەڵامیش پرسیاری دیکەی لە پێش قوت دەبێتەوە. بە ڕای من هیچ دەسەڵاتێ مافی ئەوەی نییە، مافی ئەوە لە مرۆڤ پاوان بکا کە نابێ ڕەخنە لە بیروبڕوای قالبگرتوو بگرێ و لە ڕاستی زێتر نزیك بکەوێتەوە.. بۆ پێناسەکردنی هەر چتێ لە تاکە ڕەهەندەوە نواڕین، تەنها هەر لە ڕوویەك، لە لایەنێکی ڕاستیمان نزیك دەخاتەوە، بەڵام لە زۆر ڕەهەندەوە نواڕین، هەر هیچ نەبێ لە زۆربەی ڕوو و لایەنەکانی ڕاستیمان نزیك دەخاتەوە. کە دەڵێم فرەڕەهەندی، مەبەستم ئەوە نییە کە هەر یەکە جودا – جودا هەبوون پێك دێنن، بەڵکو ڕەهەندەکان یەك لە یەکدی کاردەکەن و دەگەڵ یەکدیدا ڕایەڵێکیان دروست کردووە.

بەش بە حاڵی پێوەندیی هەبوونی نەتەوایەتی بە زمانەوە، وەك ڕەهەندێکی گرینگ، بە تایبەت بۆ نەتەوەی کوردی لە یەك زمانی ستاندارتی فەرهەنگی و یەك خاك و یەك ئابووری و یەك دەوڵەت و هتدی تا ئێستاش بێ بەش، ناتوانین بە زمانێکی نە زیندوو و نەمردوو لە قەڵەم بدەین. بەڵام بۆ پێناسەکردنی، دەکارین کەڵك لە زمانناسیی زانستیی بێ لایەن وەرگرین و بۆ لە ڕاستیی ئەو زمانە نزیك بینەوە. زمان، وەك هەر ڕەهەندێك لە ڕەهەندەکانی دیکەی نەتەوایەتی، بە نموونە: نژاد و فەرهەنگ بە تاکە ڕەهەند زانین، کە بەلای نازیزم و فاشیزمدا شکایەوە، پەرەساندنی بیروبڕوای نژاد پەرستی بە تایبەتی لە نێو عەرەب و تورکدا، کە پێیان وایە هەر کەسێ بە عەرەبی یان بە تورکی بدوێ عەرەبە و تورکە، لە تورکیە بە لای ئینکارکردنی بوونی نەتەوەی کورد و قەڵتوبڕکردنی کورد لە عێراق، بەدەست بەعسییە فاشیستەکان بە چەکی کیمیاوی و ئەنفال و قەڵتوبڕ و لەناوبردنی کورددا شکایەوە. ڕەهەندی ئایین (سوننێتی) بوو بەهۆی جیابوونەوەی کوردستانی تورکیە لە کوردستانی ئێران و خەساندن و کزکردنی هۆشیاریی نەتەوەیی کورد. شۆڕشەکەی شێخ عوبەیدیللای نەهریێ لە ١٨٨٢ دا کە زێتر خێڵەکی و ئایینی بوو، بە نووچدان کۆتایی هات، شۆڕشەکەی شێخ سەعیدی پیران کە کوردە عەلەوییەکانی کوردستانی تورکیە لە دژی ڕاوەستان بە تێداچوون دوایی هات، هەروەها

ڕەهەندەکانی هەبوون، بە تاکە – تاکە، هیچیان فریای ڕزگاری و سەربەخۆیی نەتەوەی کورد نەکەوتن. کەواتا: دەبێ هەبوونی نەتەوەی کورد لە هەموو ڕەهەندەکانەوە ئاوڕی لێ بدرێتەوە.

هەر زمانێ یان هەر زارێ لە زارەکانی بگری، لە چوارچێوەی قۆناخی کۆمەڵایەتی خۆیدا تەواو و بێ کەموکوڕییە. زمانی کوردی چ بەشێوەی سۆرانی و چ بەشێوەی کرمانجی، چ بەشێوەی لوڕی و ئێلامی و چ بە شێوەی گۆرانی و چ بەشێوەی زازایی، هەریەکە لە قۆناخی ڕژێمی شوانکارەیی یان کشتوکاڵ یان پیشەگەری و بازاڕ و کاڵایی چکۆڵە – چکۆڵەی کوردەواریدا، لە ئەدەبیاتی زارگۆتی و ئەدەبیاتی خوێندەواری و سەوادیدا، پڕ بە پێستی بیروئەندێشە و چەمکەکان و کەتەگۆرییەکان و زاراوەکانی سەردەم و قۆناخی خۆی دەوری خۆی گێڕاوە و درێغی نەکردووە. دیارە ئەم زمانە، هەڵبەست و ئەدەبیاتی زارگۆتی: ستران و بەیت و داستان و سەربوورە و چیرۆك و ئەفسانە و پەندی پێشینان و نوکتە و مەتەلۆك و هتد..ی پێ گوتراون و هیچ کەموکووڕییەکی پێوە دیار نییە. هەروەها لە بواری ئەدەبیاتی خوێندەواریدا هەر هەمان دەور و چالاکیی خۆی بەتایبەتی لە شیعری عەرووزیدا، نواندووە و هیچ عەیبی نییە. نالی، مەلای جزیری، وەفایی، مەولەوی، بێسارانی، خانای قوبادی، ئەڵماس خانی کەڵوەڕی، سەی یاقوو، ئەحمەدی خانی، لەبۆ هەر مانایێ، لەبۆ هەر قاڵبێکی زمانی و ڕەوانبێژی: مەعان و بەیان و بەدیع، بە زمانەکەی خۆیان، دانەماون. ئەوە ڕاست نییە کە بڵێین زمانی نالی و خانی و عوریان و مەولەوی و خانا و جزیری و هتد... لەبەر ئەوەی کە واژە و زاراوەی عەرەبی و فارسی و تورکییان دەکاربردووە، زمانە کوردییەکەیان هەژارە و وڵامدەرەوەی پێداویستییە ماددی و مەعنەوییەکانی کۆمەڵی سەردەمی خۆی نەبووە و نییە، یان بۆ ئەم سەردەمە دەست نادا. زمان بە پاشکەفتی و پێشکەفتی وەسف ناکرێ، ئەوەی بەو سیفەتە وەسف دەکرێ، فەرهەنگ و ڕۆشنبیرییە، ئاستی ڕۆشنبیریی ماددی و مەعنەوی چەندە پێشکەوتوو بێ، زمانیش بەو پێودانە پێش دەکەوێ. زمانی عەرەبی، تا فەرهەنگی عەرەب، بەش بە حاڵی خۆی، پێش نەکەوت، بەم کوڕەی ئەمڕۆ نەبوو. ئەمن لەو بڕوایەدام کە تەنها قورئان و ئایینی ئیسلام زمانی عەرەبیی پێش نەخست، نەخێر، بەڵکو زێتر موتوربەبوونی فەرهەنگی عەرەب و فارس و کورد و تورك و سوریانی و یۆنانی و هتدوهتد.. ئەو زمانەی دەوڵەمەند کرد و

پێشی ئێخست. زمانی ئینگلیسی زێتر بە گەشەکردنی فەرهەنگی سەرمایەداری: پیشەسازی و بازاڕ و بازرگانی و ئیستیعماری وڵاتان بوو بە زمانی ستاندارتی ئەم سەردەمە.

ئەتۆ هەروا بڕوانە ئەو زاراوانەی کە دە زمانی کوردیدا لە قۆناخی فراژووبوونی پیشەکاندا هاتوونەگۆڕێ، بە نموونە تەنها هەر ئاشی ئاو (ئاسیاو) نزیکەی ٣٠ – ٤٠ زاراوەی بۆ هەموو ئامێرەکانی وەسەر خەرمانی زمانی کوردی خستوون و پێی دەوڵەمەند بووە. جۆلایی، مسگەری، شیرگەری، تەونکاری، چەخماخسازی، زەردکاری، کارگەچێتی، ئاسنگەری و هتد.. هەر کێهەیان دەگری، بەشی پێداویستیی خۆی، با کوردیی پەتیش نەبن، زاراوەی لەبۆ خۆی پێکەوە ناوە. ئەوڕۆ لە دنیای پیشەسازی و تەکنەلۆجیادا، لە هەر بوارێکدا، زاراوەی تایبەتی خۆی بۆ پەیدابوون. بچۆ نێو فیترچییەکان، کارەباچییەکان، ڕادیۆچییەکان، تەلەفزیۆن چییەکان، نانەواخانەکان، لۆقنتەکان و هتد.. بە سەتان زاراوەیان داناوە. کەسیش گوێی بەوە نەداوە، داخۆ زاراوەکان کوردیی ڕەسەن و پەتین، یان نا. ڕەنگە بفەرمووی زمانەکەمان بەم بەرەڵڵایی و پاشاگەردانییە ڕەسەنایەتیی خۆی لەدەست بدا.. ئەدی تورك و فارس و ئازەری و عەرەب و ئینگلیس و فەڕەنسی و بۆ دەرکەی زمانەکانیان لە ڕووی هەموو واژە بیانییەکانی دنیایێ لەسەر گازی پشت ئێخست و ڕەسەنایەتیی خۆیان نەدۆڕاند؟! ئەمن پێم وایە: بە ناوی نەتەوایەتی پاراستنەوە سەختگیریی بێ جێ چتێکە و لە ڕووی ئەقلانییەت و پێداویستییە ماددی و مەعنەوییەکانی ژیان و سەردەمەوە هەنگاو هەڵێنان چتێکی دیکەیە. لە حاڵەتی یەکەمدا، دەرکەی زمانەکەت دادەخەی و پێت وایە، تەنێ زمانی کوردی کە هێمان لە ٥٠٪ی زێتر خڕنەکراوەتەوە و کەمی لێ دەزانین بەشی هەموو پێداویستییە ماددی و مەعنەوییەکانی ژیانی ئەم سەردەمە و چەندین سەردەمی دیکە (مۆدێرنیزم، مۆدێرنیتە و پۆست مۆدێرنیزم) دەکا و وەك قوڕەچەورە، چۆنت ئارەزوو لێ بوو، بەو جۆرەی شکڵ و شەماییلی دەدەیێ و کارەکە بەوە سەردەگرێ، کەچی ئەتۆ یەکەم: کارێکت کردووە کە بە دەرکە داخستن، زمانەکەت بە دەردی گۆماوێ بردووە کە ڕەنگ و بۆن و تامی نەماوە و بەرەو بێچارەییت بردووە و چرووساندووتەوە. دووەم: لە ژێر ئەو سەختگیری و پڕکێشییەدا، خۆت تووشی سەتان هەڵەی وەك: دانوستان، پێ هەڵسان، پیادەکردن و هتد.. کردووە.

لە دوای ڕێککەوتنامەکەی ١١ی ئازار کە خوێندن بە کوردی کرا، بە دەیان کتێبیان بەرەو ڕووی کوردینەزان کردەوە، ئەوەی لە وەرگێڕانی ئەو کتێبە دەرسییانەدا کرا با بە دەواری شڕی نەکردووە و ئێستاش منداڵە کوردی هەناسە سارد بە دەستیانەوە دەناڵێ. ڕاستە ئەو مامۆستا بەڕێزانەی کە کتێبەکانیان کرد بە کوردی، هەر کەسە لە ڕشتەی زانستەکەی خۆیدا، لێزان و چازان بوون، بەڵام سەبارەت بەوە کە بە زمانی عەرەبییان ئەو زانستانە خوێندبوو و لەبەر پەلە – پەل لێ کردنی کارەکە، کتێبێ بە چوار کەس دەدرا، تەرجەمەی بکەن، بۆ یەك مەبەست، جاری وا هەبوو، چوار زاراوە دادەنرا. ئەمە لە ڕووی زاراوە و واژەوە، لە ڕووی سەبك و داڕشتنی ڕستەکانەوە، هێندە عارەبی و لە مجێزی کوردەواری نامۆ و بیانی بوون، کوردی بادینانی ژەمبردەی ساڵەهای ساڵی بە کوردی نەخوێندن، هاواریان لێ هەڵستا، گوتیان ئێمە لەم زمانە حاڵی نابین.. لە بیرمە، بڕێ خوێندەواری ئەو ناوە چووبوونە کن سەددام، کە ئەو زمانەی کتێبەکانی پێ تەرجەمە کراون، کوردی نییە. ئەوەبوو، سەددام ئەمری کرد، فەرهەنگێکی کوردی، عەرەبی دابندرێ، هەر واژەیەك کە بە عەرەبی هەیە و بە کوردی نییە، دەبێ عەرەبییەکەی بۆ دەکار بەرن. دەکاربردنی واژەی ئەورووپاییانەی هەر بە جارێ قەدەغە کرد. ئەمریان کرد، فەرهەنگێکی کوردی – عەرەبی دابندرێ، سەری نەگرت.

بەش بە حاڵی کۆڕی زانیاری کورد لە بەغدایێ، هەر چەندە خودا هەڵناگرێ چاپەمەنییەکی زۆری بڵاوکردەوە، بەڵام تەنها دوو ئەندامی لە دە ئەندامان، کوردیزان بوون، ئەویش مام هەژار و مامۆستا عەلائوددینی سەججادی بوون. دیارە ئەمە بەر ڕەهەندی ویست و ئیرادەی نەتەوەی کورد بۆ هەبوون، دەکەوێ، بەڵام تەنها ویست و ئارەزوو، بێ فەرهەنگی وەڵامدەرەوەی سەردەم نابێتە ڕەهەندی لە ڕاستی نزیك بوونەوە. هەروەها لە ڕووی سیاسیشەوە ئەم ڕەهەندە پێویستیی بە فەرهەنگ هەیە. بەش بە حاڵی سەرلەبەری ڕەهەندەکانی دیکەی پێکهێنی هەبوون (نەتەوایەتی)، دەبێ هەر بەو ڕادەیە فەرهەنگی، بە مانای وەڵامدەرەوەی پێداویستییەکانی سەردەمی گەرەکە. تەنانەت وەختە بڵێم فەرهەنگ کە بۆ خۆشی ڕەهەندێکە، بۆ قووڵ کردنەوەی مانای لە ڕاستی نزیك بوونەوە، سەردەفتەری هەموانە. لە عەقلانییەت، گومان، ئەفسانە، فۆلکلۆر، دابونەریت، مێژوو، ئازادی و سەربەخۆیی، ویست و ئارەزوو،

وشیاری، نوێخوازی و دیموکراسییەت، مافپەروەری و بەجیهانی بوون و هتد.. گەیشتن، بە فەرهەنگی فرە ڕەهەندی جێ بە جێ دەبێ.

هەمدیس با بێینەوە سەروکاری زمانی کوردی. گەلۆ زمانی کوردی زمانێکی سەربەخۆیە؟ یان هەروەك قەڵەمە نکولچییەکان ئیدیعا دەکەن، "زارێکی لە چیاکان شێواوی تورکییە" یان حاڵی زارێکی گۆڕاوی فارسییە " یان زارێکی میزۆپۆتامیایی عەرەبییە کە لە نیوچە گرداوی عەرەب قسەی پێ دەکرێ؟"

ئەسڵ و ئەستەڕی، بەروپشتی زمانی کوردی چییە؟ لە ڕووی زمانناسی و ڕیشەناسیی زمانەوە لە کۆمەڵی "زمانە مردوو"ەکان، یان "زمانە زیندوو"ەکان، لە قەڵەم دەدرێ؟

بەپێی زمانناسان بۆ ئەوەی بزانی زمانێ زیندووە یان مردووە، چەند پێوانەیێ هەن. پێش هەموو شتێ، گەشەکردن و فراژووبوونی زمان دەگەڵ گەشەکردن و فراژووبوونی کۆمەڵ (ئەو خەڵکە یەك ڕەگەزی کە پێی داخێون)دا هاوسەروکارن تەماشای جۆری بەسەرهاتە مێژووییەکان دەکرێ. زمانیش، وەك چتەکانی دیکە لە ڕێڤاژۆ (وەتیرە)ی مێژوویینەیدا هەمیشە دە حاڵەتی پێکهاتن (bcoming)یکدا دەبێ، لە دایك دەبێ و گەورە دەبێ، پەرەدەستێنێ و گەشەدەکا و دەتەنێتەوە و بەر جۆراوجۆری دەکەوێ، پاش دەکەوێ، لە کاردەکەوێ و دەمرێ، بەڵام ئەم گەشە کردنە، یان پاشکەوتن و مردنە وەك لە پێشترێم عەرزکردن، گوناهی زمان نییە (هەرچەندە تا ئێستاش ئەوە ساغ نەبۆتەوە کە داخۆ زمان پاشخانە یان ژێرخان یان بەشێکە لە پێناوەکان یان هێزەکانی بەرهەمهێنانە / بڕوانە: ستالین و ڕۆزالوکسەمبورگ و زمان) بەڵکو خەتای فەرهەنگ و ڕۆشنبیرییە و وەك لە پێشترێ گوتم، سیفەتی پاشکەوتن و پێشکەوتن وەباڵ فەرهەنگ دەدرێ نەك زمان.

زانایان لەم ڕووەوە باسی برێ یاسا و ڕێسای گشتی دەکەن:

١– بواری پشوودان و بزووتن و هەڵدان و گەشەکردنی لە پێشێ ئاوەڵا و وەکری بێ.

٢– بنچینە و بنیاتی تایبەتی ئەو زمانە، چییە و چۆنە؟

جگە لەمانەش لەمەڕ دەسەڵاتدارییی ئەو خەڵکەش دەکرێ بەو زمانە دپەیڤن ئازادی و دەسەڵاتی سیاسییان هەبێ..

ئەوڕۆ کەس حاشا لەوە ناکا کە زمانەکان لە ڕووی گەشەکردن و پێشکەوتنەوە جوداوازن. "زمانی مردوو وەك عیبرانی بە دامەزرانی دەوڵەتی ئیسرائیل لەسەر بنەمای واژەکانی تەورات زیندووکرایەوە، زمانی ئاسووریانی کە سەتان ساڵ بوو لە گیانەلا و سەرەمەرگدابوو، ئەوڕۆ لە کوردستانی عێراق، لەم ساڵانەی دواییدا لە ئاکامی گۆڕانکاریگەلێکەوە، وەسەر پێ کەوتووە و بەم زمانە، با نژادێکی کەمیش قسەی پێ بکەن، بۆ ئەوە لەبارە کە سەرلەنوێ بێتەوە گۆڕێ و وەڵامدەرەوەی پرسیارە ماددی و مەعنەوییەکانی سەردەم بێ. زمانی سوریانی کە نزیکترین باڵی ئاسوریانییە (بە ڕەگ و ڕیشە دەچێتەوە سەر ئارامی) ئەوڕۆ تەنها زمانی کۆمەڵێکی ئایینییە و بەس. بەڵام زمانی کوردی لە زمانە مردووەکان نییە و دەبێ لە ڕیزی کەتەگۆریای زمانە "زیندوو"ەکاندا حەشرونەشر بکرێ، ئەو ئازادییەی کە زمانی کوردیی لە زمانی مردووش و زیندووش جوێ کردۆتەوە ئەوەیە: کە زمانی کوردی وێڕای ئەوەی کە وەك زمانی ئاخاوتن فرە بەهێزە، بەڵام سەرلەبەری گۆڕەپانەکانی ژیان ناگرێتەوە، هەموو بوارەکانی ڕۆژانەی پڕنەکردۆتەوە، لە ئەرمەنستان و گورجستان بە ڕەسمی قوبووڵ کراوە، یان بە ئازادی بەرهەڵداکراوە، بەڵام دەسەڵاتی بەسەر ژیانی سیاسییەوە نییە، لە عێراقێ، لە هەلومەرجی باو (ستاتوکۆ)ی زمانی دووەمدا، دەتوانێ لە دامودەزگایەکانی بڵاوکردنەوەی دەوڵەتدا بەکاربهێندرێ، بەڵام هەر لە شەڕی کەنداو بەم لاوە، لە ناچاری کشانەوەی دەسەڵاتی بەغدا لەهەر سێ پارێزگای هەولێر و سلێمانی و دهۆك، دەسەڵاتی کورد هاتەگۆڕێ، ئەم دەسەڵاتە زمانی کوردیی کرد هەم بە پێناوی دەسەڵاتی سیاسیش و هەم بە فەرمانڕەوای کۆمەڵ. لە ئێران بواری پێ ئاخاوتنی دراوەتێ و وەك پێناوی ڕاگەیاندن بەکار دەهێندرێ و تەنها وەك زمانێکی کولتووری پێی دەنووسرێ، بەڵام ماف ئەوەی نییە ببێ بە زمانی دەربڕینی هەبوونی نەتەوەیی خۆی، لە تورکیە، لە ماڵێ، لەسەر شەقام و شارێ و کووچە و کۆڵانان، کورد دەتوانن بە زمانی خۆیان باخێون، بەڵام بە ڕەسمی قوبووڵ نەکراوە و ددان بە هەبوونی نەتەوەیەك بەنێوی کورددا نانرێ. لە وڵاتی شامیش کارەکە هەر بەو جۆرەیە. کەواتا زمانی کوردی، وەك زمانێکی زیندوو، زێتر لەبەر زۆر هۆکاری سیاسی بە ڕێگای تەنینەوە و تەشەنەکردن و گەشەکردنی خۆیدا نەڕۆیشتووە و ناڕوا. هەروەهاش، ڕەنگ بەو ڕاستییەی کە "لە پێناوی مان و نەمانیدا تایبەتمەندییە هەرە دینامیکییەکانی

پاراستبێ " ناداتەوە " ئەگەر ئەم زمانە بنیاتی تایبەتی و بەرگریی سەرسەختانەی نەبا، نەیدەتوانی بە درێژایی چەرخ و چاخەکانی مێژوو لە دژی ئەو هەموو هێرش و پەلامار و گەمارۆ (مرۆڤی، کولتووری، سیاسی)یانەی لەناوبردنی، بەپێوە ڕاوەستێ".

جا لەبەر ئەم لایەنەی، دەبێ بە جیاوازی و زۆر بە وردییەوە لە زمانی کوردی وەکۆڵدرێ و شی بکرێتەوە.

لێکدابڕانی جوغرافیایی، زمانی کوردیی لە ڕێڤاژۆ (وەتیرە)ی مێژووینەیدا دووچاری زۆر ئاڵۆزی و نەرێنی (منفی) کردووە. ئەم زمانە کە لە بنیاتی فرەزارەکی (polidialectic)دا فراژوو بووە و تەشەنەی کردووە، هێشتا بە تەواوەتی ئۆقرەی نەگرتووە و کورسی نەبەستووە و نەبووە بە زمانی ناوەندیی گەلێك، نەبووگە وە زوانێکی دەسکەلا (standard، معیاری) قسەکەم لە جێی خۆی بێ، سیاسەتی زەبروزەنگ و جەزرەوە، زمانی کوردیی بە چار کەرتەوە کردووە، کورد دەبن سیستەمەکانی سیاسیی سەخت و خەستدا گەمارۆدراون. "ئەم حاڵەتی ڕووبەڕووهاتنە، سەربوورەی زمانێکە لە وێنەی نەدیتراوە".

زمانی کوردی لەبەرچی بنیاتی تایبەتی خۆی هەیە؟ زمانی کوردی لەنێوان زمانانی عەرەبی و تورکی و فارسیدا هەڵکەوتووە. عەرەبییەکەیان سامیتیك، تورکییەکەیان ئورال – ئاڵتایی، فارسییەکەیان لە بنفامیلیای ئێرانیی هیند – ئەورووپاییە.

ئەولیا چەلەبی، گەڕیدەی عوسمانی، لە گەشتنامە نامێیەکەیدا، زمانی کوردیی بە زمانێکی زۆر کۆن و فرە دەوڵەمەند لە قەڵەم داوە و پێی لەسەر ئەوە توند داگرتووە کە زمانی کوردی نە زمانی فارسی، نە زمانی دەری (فارسی ئەوڕۆی ئەفغانستان) و نە زمانی عیبرانییە. هەروەها شەمسەددین سامی لە "قاموس الاعلام"ەکەیدا و زیا گۆك ئالپی بە ڕەچەڵەك کوردی تیۆریسیەنی ئیتتیحاد و تەرەققی و جاشی کەمالیستەکان لە کتێبی Kut Asiretleri Hakkinda Sosyolojik Tetkiklerەکەیدا زمانی کوردی بە زمانێکی جوداواز و سەربەخۆ و دەوڵەمەند دەزانن. کوردۆلۆگەکانی ڕۆژاوایی و ڕۆژهەڵاتی لەسەر وەی کە "زمانی کوردی لە خانوادەی زمانی ئارییایی و زمانێکی سەربەخۆیە" هاوبیر و یەکبیرن. بەڵام بەرانبەر بەم یەك ڕاییە، کەسانی دیکەی واش هەن کە لەبارەی زمانی کوردییەوە ڕا و بیروبۆچوونی جیاواز و دووفاقیان هەن، ئەمن نامەوێ باسی ئەوانە بکەم، چونکە هەویرەکە ئاو زۆر دەکێشێ. بەڵێ حاشا لەوە ناکرێ

کە زمانەکانی دنیا بە پێی لێکدی هاوسەروساختییان کاریان لە یەکدی کردووە و ئەمیان واژە و زاراوەی لەوی دیکەیان خواستۆتەوە و زمانەکان، لە کەناڵەکانی ئایین و بازرگانی و ڕاوەڕووت و شەڕوشۆڕ و هتد.. ەوە سەروکاریان تا ڕادەیێ بە یەکدییەوە هەبووە. بە نموونە: نزیکەی ١٠ هەزار واژەی فەرەنسزی خزیونە نێو زمانی ئینگلیسیی ئەمڕۆوە. پاشانەکێ کە نەتەوەی کورد وەك کریستیەنسێن، لێوەکۆڵ ئێرانناسی نامێ دەڵێ لە سەروبەندی ساسانییاندا ناوی "کورد" لە باوبووە، کەواتا: دەبێ زمانێکیشی هەبووبێ.

بەش بە حاڵی ئەلفبێتکەی زمانی کوردی، کورد لە سەرەتای دێر زەمانەوە بە زۆر ئەلفووبێیان نووسیوە، بەڵام هەوەڵ ئەلفووبێیەکی کە پێیان نووسیوە، کێهەبووە؟ ئەوە تا ئێستا هێمان ساغ نەبۆتەوە. ئەوجا با بە کورتی و بەڕیز ناوی ئەو ئەلفبێتکانەتان کە کورد پێیان نووسیوە، لە بۆ بنووسم:

١– نووسینی مێخی: مێدەکان بە ئەلفبێتکەی مێخییەیان نووسیوە و ئەسڵەکەی ٣٦ پیت بووە و پاشان ٦ی دیکەیان لێ زێدە کردووە و بووگە وە ٤٢ پیت، دیارە لە چەپەوە بۆ ڕاست نووسراوە.

٢– ئەلفبێتکەی ئاڤێستا: ئەم ئەلفابێتە بریتییە لە ٤٤ پیت و تا ٤٨ پیت هەڵکشیوە و لە چەپەوە بۆ ڕاست نووسراوە.

٣– ئەلفبێتکەی ئارامی: کۆنترین نووسینەکانی زمانی کوردی بەم ئەلفبێتکەیە نووسراون، بەڵگەی وا بەدەستەوە هەن کە ئی ساڵانی ٨٨ – ٨٧ی پ.ز.ن.

٤– ئەلفبێتکەی کۆنی پەهلەوی: کتێبێ بە نێوی "سۆراتی دینکەرد" بەم ئەلفابێتە نووسراوە و لە سەروبەندی ساسانییانەوە ماوەتەوە.

٥– ئەلفبێتکەی ماسی سۆراتی: مێژوونووسی عەرەب، ئیبن وەحشییە لەو کتێبەیدا کە ٨٥٥ پاش.ز.دا تەواوی کردووە، دەڵێ کوردان ئەلفبێتکەی ماسی سۆراتی بەکاردێنن و سێ کتێبی کە بەو پیتانە بە کوردی نووسراون دیتووە و ئەلفبێتکەکەش بریتییە لە ٣٦ پیت و کوردان بۆ خۆیان ٦ پیتی دیکەیان لێ زیاد کردووە.

٦– ئەلفبێتکەی ئێزیدی: ئەم ئەلفبێتکەیە زۆر کۆنە و بریتییە لە ٣٦ پیت و هەردوو کتێبی پیرۆزی جیلوە و مسحەفا ڕەش بەم پیتانە نووسراون. بیستوومە تەحسین

بەگی ئێزیدی هەرتکانی لە بانقێکی زۆر بە متمانەدا لە ئەوروپا، تەقەت کردووە، کاری ڕاست بێ.

٧- پیتی عەرەبی: ئەوڕۆ لە کوردستانی عێراق و کوردستانی ئێران، زمانی کوردی بەم پیتە عەرەبییانە دەنووسرێن و بە جۆرێکیان دەگەڵ دەنگەکانی زمانی کوردیدا گونجاندووە، تا ڕادەیەك کاری خۆیانی پێ بەڕێوەدەبەن، بەڵام بێ کەموکووڕیش نییە ها، کوردیی ئەوڕۆ، ئەگەر هەموو زارەکانی حسێب کەی، لە پیتە بزوێنەکانیدا پێویستیی بەوەندە پیتە هەیە و بە پیتی عەرەبی بۆی نالوێ، وەك U، i ، و هتد.

٨- پیتی لاتینی: لە تورکیا و سووریا، بەم پیتانە کوردی دەنووسرێن و زۆر گرفت و کەموکووڕیی ڕێنووسی کوردیی ڕەواندۆتەوە، خۆزیا کوردی هەموو، بەو پیتانە نووسرابان.

٩- پیتی کریلی: زێتر لە سۆڤێتستانی کۆندا بەو پیتانە کوردیی باکوور دەنووسرا.

لەمەڕ بیچم و سەروسەکوتی زمانی کوردی، هەر ئەوەندە لێرە دێتە گۆتن کە زمانی کوردی دەکەوێتە خانەی زمانە ئاوێتەیی (ترکیبی)کانەوە، واتە: بە پێشگر و پاشگر و ناوگران، ئیسمیش و فیعلیش تێك دەبەسترێن، وەك دەست + پێ + دا + گر + تن، کە بریتین لەم چتانە: ناو + پێشگر + پێشگریش و پاشگریش + ڕەگی فیعل   چاوگ، یان پێ + دا + هەڵ + شاخ + ان، کە بریتین لە پێشگر + پێشگریش و پاشگریش + پێشگر + ڕەگی فیعل + نیشانەی چاوگ. دیارە زمانی کوردی وەك هەر زمانێکی هیند – ئورووپایی، هیند – ئێرانی و سامیتیکی لە گوێن ئینگلیسی، فەرەنسزی، ئیتالیایی، ئاڵمانی، عەرەبی، فارسی، ئۆسێتی، پشتوونی و هتد.. دەگەڵ زمانە یەك بڕگەییەکانی وەك چینی و ژاپۆنی و تبەتی و زمانە نووسنەك (لصقی)ەکانی وەك تورکی و هتد... جوداوازە. بەڕاستی زمانی کوردی نەبێ بە قسەی من، بەڵکو بە قسەی زۆر زانای گەورە، زمانێکی زۆر چالاك و پڕ لە سیحر و چتی نهێنییە.. جوداوازیی نێوان زمانی کوردی و فارسی، بە قسەی من نا، بە قسەی زانای مەزن مینۆرسکی: "زمانی کوردیش هەر وەك زمانی فارسی، یەکێ لە زمانە ڕۆژاواییەکانی ئێرانە".

زمانانی T. Tedesce Andreas, Salamann, O. Mann, Meillet, Lent, ڕۆژاوای ئێرانێ بە دوو گرۆوە دەکەن. هەردوو گرۆیەکان زۆریان کار دە یەکدی کردووە، بەڵام وێڕای ئەم کار دەیەکدی کردن و لێك وێچوونەی هەرتکان، چەندین نیشانە و چتی

وایان دەنێواندا هەن کە بە تەقەی تفەنگانیش بە یەکدی ناگەن. فارسی و کوردی هەریەکە تایبەتمەندیی ئۆریجینالی خۆیان هەس. هەرچی زمانی کوردییە سەر بە پەلی ڕۆژاوای باکووریی ئێرانە. زمانی کوردی و فارسی هێندەیان سەروساخت و خزمایەتی دەگەڵ یەکدیدا بنیات ناوە هەر دەڵێی بێ یەکدی هەڵ ناکەن.

زانایانی زمان لە وردکردنەوە (تصریف)ی ڕەگ، بە تایبەتی ڕەگی فیعلدا، گۆڕانی دەنگدار بە بنەڕەتی زمانیی ئاوێتە و چڤانۆك (تەرکیبی)یەکان دادەنێن. با بەنموونە ڕوونی کەمەوە: لە زمانی کوردیدا واژەکان بەپێی ئەو ئەرکانەی کە لە ڕستەدا دە ئەستۆی دەگرن، دەگۆڕێن و ڕەستەدەکرێن. بەپێی ئەم ڕێسایە "Kirin، کردن" کە چاوگە، کاتێ فیعلی موزاریعی حاڵی حازری بکەری یەکەمی لێ سازدەکەی، دەبێ بە "di +k+im دە + ك + ەم". وەك بە دیاردەکەوێ، تەنها پیتێ کە لە ڕەگی فیعلەکەدا نەگۆڕا "k، ك"ەیە، فیعلی parastin، پاراستن، لە موزاریعی بکەری یەکەمی حازردا، دەبێ بە   ، دە + پارێز + م". لێرەدا "-di" نیشانەی کاتی حازر،"   ، پارێز "ڕەگی فیعل لە حاڵەتی ئەمردا min، من" جێناوی شەخسیی یەکەمە.

هەر هەمان ئەم فیعلە، بە پێی زەمانی ڕابردوو وردکەیەوە، دەبێ بە "min parast، من پاراست"، "min، من" جێناوی شەخسی یەکەم (ضمیر رفع منفصل)، هەرچی "parast، پاراست"ە، ئەوەش ڕەگی فیعلەکەیە لە زەمانی ڕابردوودا. زاری کرمانجیی باکوور نموونەی زمانی چڤانۆکە. ئەگەر لە واژەیەکی یەکبڕگەییدا، لە دەنگێ زێتر هەبێ، دەتوانێ حاڵەتی واژەی لێکدراو پێك بێنێ، بە نموونە:

١- پێشگر + ڕەگ = واژەیەکی نوێ

٢- ڕەگ + پاشگر = واژەیەکی نوێ

٣- ناو + ناو = واژەیەکی نوێ

٤- ناو + ئاوەڵناو = واژەیەکی نوێ

٥- ئاوەڵناو + ئاوەڵناو = واژەیەکی نوێ

٦- ئاوەڵناو + ناو = واژەیەکی نوێ

وەك بە دیاردەکەوێ، واژە نوێیەکان نەك هەر بە کۆمەگی "ڕەگی فیعل"، بگرە بە "ناو" و "ئاوەڵناو"یش پێکدێ. یەکێ لە نیشانە هەرە زەق و زۆپەکانی زمانی کوردی ئەوەیە کە بۆ هەموو دەنگێکی کە لە واژە نوێیەکانی بیانیی هاوسەردەمدا بەر گوێ

دەکەوێ، بە پێی یاسا و ڕێسایی زمانی، لە "تەکنیك" لە هەر زانستێ کە تۆ بە بیرتدا دێ، لەبار و هەموارە. بۆ نموونە: کوردی باکوور بۆ "تحت البحر" کە هەرگیز نەیدیتووە و بۆ خۆی سازی نەکردووە، زاراوەی noq + av ، نۆق + ئاو "noqav، نۆقاو"ی داناوە. "noq" بە مانای بە بن ئاودا ڕۆیشتنە. هەروەها زاراوەکانی "balafir، فڕۆکە، زانکۆ، چاپەز، پێلاواز، کێش (وەزنی عەرووزی)، سەروا، ڕیزبەند (قافییە) و هتدی سازکردووە". خۆلاسە زمانی کوردی بە سایی پاشگر و پێشگر و ناوگری زۆر و زەوەندەوە، وەك لاستیك و قوڕە چەورە، چۆنت خوایشت بێ، دەتوانی واژەی لێ ساز بکەی.

لێکدی جوداوازیی نێوان زمانی کوردی و زمانی فارسی دەکرێ وەك مینۆرسکی دەڵێ، لەم چەند خاڵانەدا دەستنیشان بکەین:

١- فۆنەتیکی زمانی کوردی وەك فۆنەتیکی زمانی فارسی ناچێ.

٢- واژە هاوبەشەکانی نێوان زمانی کوردی و زمانی فارسی فەرق و جوداوازییەکی، لە ڕووی دەنگەوە، زۆریان گۆڕانکاری بەسەر هاتووە و لێکدی تا ڕادەیەك لە یەکتر بووگن وە بێگانەن.

٣- لە ڕووی جێناو، وردکردنەوەی فیعل و داڕشتنی، ئامرازەکانی عائیدییەت و سەربارەکان (مکملات)ی ناو، هەردوو زمانەکە لێکدی زۆر جوداوازن.

٤- لە ڕووی ڕستەسازکردن (سینتاکس)ەوە وەك یەکدی ناچن.

٥- لە هەردوو زمانەکەدا جوداوازیی واژەکان بابەتی باس و پرسە. نەحو (syntax)ی زمانی کوردی بە حەرفی تەعریف، واتە: بە ئامرازی پێوەندییەکان پێك دێ. ئەم حەرفی تەرعریفانەش لە ڕووی نیشانەی دیار و نادیارەوە، بە دوو پاژەوە دەکرێن:

أ- **نیشانە دیارەکان:**

mal + a mezin= لە ناو + ئاوەڵناو + نیشانە پێك دێ.

Mast-e we= لە ناو + جێناو + نیشانە، پێك دێ.

Kec + en bedew = لە ناو + ئاوەڵناو + نیشانەی کۆی دیار پێك دێ.

Mal - a min = لە ناو + نیشانەی تاکی نێری دیار + جێناوی شەخسی یەکەم (ضمیری تاکی یەکەمی مەجرووری متصل) پێك دێ.

ب- **نیشانە نادیارەکان:**

mal-eke min= لە ناو + ئاوەڵناو نیشانەی تاکی مێی نادیار پێك دێ.

Kec - ine bedew= لەناو + ئاوەڵناو + نیشانەی کۆی مێی نادیار پێك دێ.

ڕیزکردنی ڕستەی "Ez duh cum Dihoke" بەم چەشنەیە: بکەر (فاعیل، مبتدأ، مسند الیە) + ئاوەڵکار (زەرفی زەمان) + بارکردن (حمل، اسناد) + بەرکاری ناڕاستەوخۆ (مفعول بە غەیر صەریح).

بە زمانی کوردی دەتوانی لە ڕستەی سادەدا، فاعیل (موضوع، مسند الیە) لە پێشەوە و فیعل (محمول، مسند) لە پاشەوە دانێی، وەك ئەز چووم، من ڕۆیشتم. دەشتوانی "چووم من" بێژی، بەڵام ئەمەش جێی خۆی هەیە و ڕەوانبێژی بڕیاری ئەمە دەدا.

باسی کەرتەکانی ڕستە پاش و پێش خستن (تأخیر ما حقە التقدیم و تقدیم ما حقە التأخیر) لە زانستی "مەعان"دا زۆر گرینگە، بەداخەوە کوردی نەزان (ئەوانەی لایان وایە ئەو زمانەی کە لەدایك و باوك و گەڕەکەکە و ناوچەکەی خۆین فێری بوون بۆ شیعر و ئەدەبیات نووسین، بەسە) لەم کارە بەداخەوە، زۆر نائاگا و دەست و پێ سپین و خۆشیان بە نازانم چی دەزانن.

لەم ڕستانەی کرمانجیی باکوور بنواڕە:

Min nan xwar (من نانم خوارد).

Ez nen dixwim (من نان دەخۆم، من نانی دەخۆم).

هەروەها لەم ڕستانەی کرمانجی - زازاکییەش بنواڕە:

Min nan werd (من نانم خوارد)

Ez nen wena (من نان دەخۆم)

دەبینی بکەر لە حاڵەتی فیعلی تێپەڕی ڕابردوودا جۆرە جێناوێ (min) و لە حاڵەتی فیعلی موزاریعی تێپەڕدا جۆرێکی دیکە (ez) دەخوازێ.

لێکەر (فیعل، مسند)یش ناوە ناوە لە پێش پشکبەر (فاعیل، مسند الیە)ەوە دێ و دەکارێ ببتە (لێکەر - پشکبەر)، وەك:

Hun + de tu caran + necin Gevere, Siven + nane xewe xwar

ئەو "بکەر" (مبتدأ، مسند الیە، موضوع)ەی لە ڕستەی کوردیدا جەختی لەسەر دەکرێ بە پێی مەبەستە بەلاغییەکانی شوێنەکانی دەگۆڕێ، وەك:

Ez e kevireki bi tevso biskinim, Ez e bi tevso kevireki biskinim, kevireki
bi tevso ez e biskinim, Bi tevso
Kevireki ez e biskinim

ئەمە بە زاری کرمانجیی باکوور.. بە زارەکانی کرمانجی باشووریش دەبن بە: من کەورێ وە ترێشتە ئەشکێنم، من بە تەشوێ بەردێکی دەشکێنم، بەردێك بە تەشوێ من ئەیشکێنم، بە تەشوێ تەوەنێ من ئەیشکێنم، بە زاری هەورامانی: من تەوەنێ وە ترێشتە شکەنوو.

بە ڕاستی فێربوونی زانینی بەپێی مەبەست و مەرامی قسەکەر و گوێگر ڕستە داڕشتن، ڕاهاتن و قاڵبوونەوە، کارێکی هەروا سانا نییە. لە ڕەوانبێژیدا، بەشی "مەعان" کە هەر دەکاتەوە زانستی ڕستەداڕشتن، باسی لە کوێدا "بکەر" یان "بەرکاری ڕاستەوەخۆ" یان "بەرکاری ناڕاستەوخۆ" یان "زەرف" و هتد، سەختترین باسێکە کە زاتێکی وەك عەبدولقاهیری جورجانی، لە "إعجاز القرآن" و "نظم الكلام"دا کە زۆری پێوە ماندوو بووە، بە دەگمەن – بە تایبەت کۆلکە نووسەر – ڕێی پێ دەبەن. ئەم باسە و باسەکانی وەك "القصر" و "الفصل والوصل" لە بەلاغەتی عەرەبیدا، سەرلەبەری زانایانی دنیا بە ئینسافەوە، شایەتیی پێشدەستیی زانایانی ئیسلامی تێدا بۆ دەدەن و لایان وایە کەس دەسکی لە دوو نەکردوون. بەڵێ ڕاستە ئەوڕۆکە زانایانی ئەورووپاش زۆر بە وردییەوەیان سەرنج داونێ و لە دەقە شاکارەکانی ئی وەك شێکسپیر و کۆرنێی و گۆتە و شیللەر و هتد... نیشانەی ئەوەن کە چۆن هەر یەکە بە پێی سروشتی زمان و مجێزی ڕەوانبێژیی خۆیان، ئەسپی خۆیانیان تێدا تاوداوە. ئەمە لەمەڕ لە کوێی ڕستەدا واژەی مەبەست دانان و کێهە واژە پێش دێخی و کامیان پاش دێخی. جگە لەمە زانستێکی دیکە هەس کە زانستی وە دەنگ و نەبرەو تەکیە و تەمسیل بۆ مانای واژەی "گرینك" و "نیوچە گرینگ" و "لاوەکی" ئاوازی تایبەتی لە بۆ دەربڕین "الاداء "ی، پێ دەگوترێ. ئەمە چ لە شانۆگێڕی چ لە خودبەدان و شیعر وەخوێندندا، بایەخێکی زۆری دەبێ پێ بدرێ. تەنانەت، هێندێ فەرهەنگی زمان هەن کە واژەکانیان تێدا بە ترانکرپسیۆنی ترێدیسیۆنالی ڕەسەنی زمانەکە نووسراون و سترێس و نەبرەی تایبەتیی لەسەر هەر واژەیەك وەك زمانی ڕووسی، بۆ داندراوە. ئەمە

بەش بە حاڵی خودی واژەکە، بەڵام وەك لە ئینگلیسیدا باوە، ئەتۆ هەر هەمان ڕستەی سەروو بەم جۆرە بە ئینگلیسی بێژی، دەڵێی (دیارە بە شایەتیی مامۆستایەکی ئینگلیسی زان): break a rock with a fax لێرەدا، واژەی مەبەست، لە شیعردا نەبێ، بە پێشخستن و پاشخستن، نییە، بەڵکو بە سترێس جێ بە جێ دەکرێ. ئەمە نەك هەر لە ئینگلیسیدا، بگرە لە هەموو زمانەکاندا بەو جۆرەش و بە جۆری پاش و پێشخستنی واژەکانیش پێك دێ. بە نموونە ئەگەر دەنگم لەسەر واژەی "eze" لە ڕستەی سەروودا بڵند کردەوە، مەبەستم ئەوەیە کە تەنها من، نەك یەکێکی دیکە "kevir"ەکە دەشکێنێ، ئەگەر دەنگ لەسەر "kevir"ەکە بڵندکردەوە، مەبەستم ئەوەیە کە من هەر "kevir" نەك چتێکی دێ دەشکێنم، نەخێر ئەگەر دەنگم لەسەر "tevso" بڵندکردەوە، ئەوە مەبەستم ئەوەیە کە تەنها بە "tevso" نەك بە چتێکی دیکە "kevir" دەشکێنم، ئەگەر دەنگم لەسەر "bisk nim" بڵندکردەوە، مەبەستم ئەوەیە کە نەك نەقاریی دەکەم، بەڵکو دەیشکێنم و هتد... بەڵام ئەم پێشخستن و پاشخستنە بۆ مەبەستی (قصر) یەکێکە لە چەندین مەبەستی بەلاغیی دیکە کە لێرەدا باسەکە ئەوەندەی بە بەرەوە نییە درێژدادریی لەمەڕ بکەم.

مەسەلەی زمانێ کە لە زامنێکی دیکە واژەو چتی دیکە وەردەگرێ، ئەوە چتێکی خواساییە، کوردی و فارسی کە واژەیان لێکدی خواستۆتەوە، ئەمە چتێکی زۆر خواساییە، چونکە هەرتك، هەر هیچ نەبێ، لە زمانە ئارياييەکانن. ئەم حاڵەتە نەك هەر کوردی و فارسی، بگرە زمانانی ئاڵمانی و ئیتالیایی و ئیسپانیایی و ئینگلیسی و بولغاری و ڕووسی و فەرەنسزیش هەر ئەمەیان لێ بەسەر هاتووە. بەڵام فەرقی هەرە گرینگ لە نێوان کوردی و فارسیدا، یەکەم: دەکاتێکدا لە زمانی کوردی (زاری کرمانجی)دا دوو جۆرە جێناوی شەخسی، یەکیان لە بۆ فیعلی تێپەڕی ڕابردوو و ئەوی دییان لە بۆ فیعلی تێنەپەڕی ڕابردوو و فیعلی موزاریعی تێپەڕ و تێنەپەڕە، کەچی لە فارسی و زارە کوردییەکانی لە فارسییەوە نزیکەوەی وەك سۆرانی و گۆرانیدا چتی وەسا نییە. دووەم: لە کوردیدا "زایەند" نێر و مێ هەن، کەچی لە فارسیدا چتی وانییە. کەواتا زمانی کوردی زمانێکی "ergatif"ە، واتە فیعلەکە دەگەڵ بکەر (فاعیل، مبتدأ)دا هاوسەروکارتر و هاوسەروساختترە.

بەش بە حاڵی دیرۆکی زمانی کوردی، خراپ نییە کە چتهایەکتان عەرزکەم. زمان بە هۆی هێز و گوردی ڕاگەیێنییەوەی هێندێ جار، لەگەڵ لایەنی ڕەگەزی، چینایەتی، نەتەوایەتی و فەرهەنگییەوە هاوسەروکارییەکی سفتوسۆڵی هەیە. زمان تەنها هەر لە سنووری ڕەنگ بە جیهانی بەرهەستدانەوەدا نابڕێتەوە، بگرە بۆ خۆشی چەندین جیهان و ڕاستیگەلێ سازدەکا. ئەسڵەن بە بێ زمان بیرکدنەوە لە ئەدەبیات، سیاسەت، زانست، ئایین و دیاردەکانی دیکە مەحاڵە. لەوما، زمان سەرچاوەی دەسەلاَت و توانستە. گۆڕانکاریهایەك کە لە بارودۆخی زمانێکدا ڕوودەدا، بەر لە هەموو چتێ، واتە: گۆڕانکاری لە ئەرك و وەزیفەکانی ئەو زمانەدا، واتە: سەر لەنوێ دامەزرانەوەی بارودۆخێکی تازە و نرت و نوێ، چەسپاندن و پەرە بە گەشەکردن و سەربەخۆییەکی تازەی ئەرکەکانی. دیارە زمانێ کە باری ڕەسمی وەردەگرێ (وەك لە کوردستانی عێراقدا کە هەر لە سەرەتای دامەزرانی دەوڵەتی عێراقەوە بە دەستی ئینگلیزەکان، زمانی کوردیش بە پێی یاسای زمانی ناوخۆیی ژمارە ٧٤ی ساڵی ١٩٣١، بوو بە زمانێکی ڕەسمی) نەتەوەی پلە دووی خاوەن زمانەکە بیەوێ و نەیەوێ، بۆ بەرژەوەندی و ئامانجەکانی دەسەلاَتی هەر خۆی حسێو، لە هەموو بوارە بەڕێوەبەرایەتی و فەرمانڕەوایی (کاروباری داوەری، سپایی، ڕاگەیاندن، چاپەمەنی، پەروەرشت و فێرکردن) تەرخان دەکرێ. جا هەر گۆڕانکارییەك لە ڕووی ڕێڤاژۆیەکی مێژووییەنەی کۆنکرێتەوە ڕوودەدا، گەشەکردنێکی بە بەرنامە داڕێژراویش و هەروا لە خۆڕاشی، بە دەمەوەدێ.

بەپێی تا ڕادەیێ لە ڕاستی نزیك بوونەوە " بە بەرنامە داڕشتنی بارودۆخ" (statu planing)، واتە: جێ بە جێ کردنی هاو ئاهەنگی و دەس لە ملانێی نێوان پراکتیك و بڕیارەکان، بە قسەو کردەوە کار ڕایی کردن. بە بێ ئەمە دەوری زمان لە کۆمەڵدا پشتگیریی لێ ناکرێ و زمان هیچ کاریگەرییەکی، یان هیچ گۆڕانکارییەکی پێوە دیار نابێ. ئەمە دیوێکی مێداڵەکە، هەرچی دیوەکەی دیکەیەتی "بنیات ڕێکخستن" (corpu splaning)ە. ئەمەش پێشنیازی بەرنامەڕێژییەکی لە هەموو سەرێکەوە: ڕێزمان، فەرهەنگ دانان، دەستنیشان کردنی بنچینەکانی واژەڕۆنان، قاڵبەکانی، ئەلفبێتکە، ڕێنووس، چۆن گۆکردنی واژە، چۆن ڕستەداڕشتن، چۆن ڕەچاوکردنی ڕەوانبێژیی

زمانەکە (مەعان، بەیان، بەدیع) و تەرزی قسەکردن و ئاخاوتن "intonation" (ئەمانە ئەمڕۆ لە شانۆنوێنیدا بوون بە زانستێکی زۆر گرینگ حسێب بۆ کراو دەکا).

هەر کە باسی زمانی کەمایەتییەکان دێتە گۆڕێ، یەکسەر مەسەلەی بنیات ڕێکخستن (corpu splaning)مان، وەك مەسەلەیەکی سیاسی لە سەرووی لیستی هەر کارنامەیەکەوە لە پێشی قوت دەبێتەوە و ئەو نەتەوەیەی کە پێی داخێوی و ئەو دەسەلاَتە سیاسییەی کە بالاَدەستە، هەرتکان بە دەنگ دێنێ و هەرتکیشیان بەرانبەری، زۆر سرك و گوێ قولاَغانەی ئاوڕ لێ دەدەنەوە.

ئەزموونەکانی زمانانی کەمایەتییەکان لە ئورووپایێ، تا ئێستا لە ڕووی زۆری و کەمییەوەی ئاوڕ لێ دراوەتەوە، ئاغڵەبە، تا زۆر بووبن دەنگیان دلێرتر و تا کەم بووین دەنگیان کزتر بووە.(1)

سیاسەتی دەوڵەتی عێراق:

تا سەتەی ١٩یش زمانی کوردی لە کەشوهەوایەکی ئازاد و سەربەخۆی کەم تا زۆرێکدا بێ ئەوەی حوکوومەتە مەرکەزییەکان خۆیانی ڕاستەوخۆ تێ هەڵقورتێنن تا ئەندازەیێ، پەرەی ساندبوو و وەگەشەکردن کەوتبوو. هەردوو دەوڵەتی ڕژێم لەرزۆکی (کۆمەڵی ئوممەی عوسمانی و فارسی هێشتا پێیان دە هەلومەرجێکی وا نەهاویشتبوو کە گوێ بە مانای نوێباوی نەتەوایەتی بدەن و سیاسەتێکی بەکار لەمەڕ زمانی کوردی لە کوردستاندا بەکاربێنن و بەزۆر بیسەپێنن. نەك هەر ئەوە، بگرە وەخت بوو لە سەروبەندی دامەزراندنی سوارەی حەمیدیدا زمانی کوردی لە دەوڵەتی عوسمانیدا بکرێ بە زمانێکی ڕەسمی. تەنانەت بیر لەوەش کرایەوە کە فێرگەکانیش زمانی کوردییان تێدا بخوێندرێن. دیارە ئەمە لە پاش ڕووخانی میرنشینە کوردستانییەکان ڕووی دا..

عەبدولحەمیدی دووەم دەیویست بەمە دوو نیشان بە تیرێ بشکێنێ: یەکەم، کورد بە ناوی ئایین و سۆزی کوردایەتییەوە لە دژی نەتەوەی ئەرمەنی ڕاست کاتەوە. دووەم، هەر جۆرە بزووتنەوەیەکی خێڵەکییانەی سەرەك هۆز و ئاغا و بەگلەر و شێخ و

1- Max K.Adler. Welth and Other Languages in Europa: A. Sosciolinguistic Study,Faik Bulut / Kurt dili Tarihe si Hamburg وەرگیراوە .

مەلایەکانی کورد بۆ ئامانج و بەرژەوەندیی خۆی کەنالیزە بکا و بۆ هەتا هەتایە کورد بۆ دامەزراندنی کیاناتێکی تەنانەت دەشێوەی میرنیشینی پچڕ – پچڕی ڕژێم فیودالّی سەروبەندی پێشوو، یان وەك ئەحمەدی خانی بیری لێ کردبۆوە دەشێوەی دەولّەتێکی مەرکەزیی هەموو کوردستانیشدا بیرنەکەنەوە.. وەلێ ئەو دەولّەتانەی کە پاش شەڕی یەکەمی جیهانی هاتنە گۆڕێ، سیاسەتێکی ئابووری و سیاسی و فەرهەنگی و زمانیی یەکجار خەستوخۆڵی بەڕێوەبرد. دیارە نەتەوایەتی لەم قۆناخەدا مانا هاوچەرخەکەی ئورووپاییێی وەرگرت: یەك زمان، یەك ئابووری، یەك خاك، یەك هەستوخوست و ئالّها و ئاوات و یەك دوارۆژ و هتد... بەڵام زمان و فەرهەنگ و کەلەپوور لە هەموو ڕەهەندەکانی پێکهێنی چەمکی نەتەوایەتی بە زەق و زۆپتر پشتیان پێ بەسترا، چونکە ئەوەی نەتەوەکانی دەولّەتی فارسی و عوسمانیی بە زەقی لە یەکدی جوێ دەکردەوە، زمان بوو. بەڵێ ئایینیش بۆ جوداوازی، ڕەهەندێکی گەورە بوو و ئەوەبوو، کوردستانی ئێران لەبەر ئەم هۆیە لە دەولّەتی سەفەویی شیعە مەزەب جوێ بووە (جوێ بوونەوەی پاکستان و بانگلادێش لە هندستانی هیندۆسی و داوای جوداخوازییانەی ئیرلاندییە باکوورییەکانی کاتۆلیك لە ئینگلستانی پرۆتستان و هتد... نموونەی ئەم ڕەهەندە دەبەرچاوگرتنەیە). بەڵام دە قالّبدانی کۆمەڵانی زۆروزەوەندەی کەمایەتییە ڕەگەزی و ئایینی و فەرهەنگییەکان هەروەها کارێکی سانا نەبوو. دەبوا ئەمانە بە بەرنامەڕێژی، کەوی و مالّی کرابان، ڕاهێندرابان، مێشکیان شۆردرابا.. حوکوومەت سیستەمی پەروەرشت و فێرکردن و ڕاگەیاندنی جەماوەریی بۆ خۆی پاوان کرد، بە هەموو جۆرێ زمانی ڕەسمیی بەسەر ئەوە نەتەوانەدا داسەپاند.

داگیرکرانی ویلایەتەکانی بەغدا و بەسرا و مووسڵ
لەلایەن ئینگلیسەوە، سەروبەندی ماندا (١٩١٨ – ١٩٣٢):

سیاسەتی ئینگلیس لە بارەی زمانی کوردییەوە دەگەڵ ئەو سیاسەتەی کە لە پاش شەڕی جیهانیی یەکەم بەرنامەی بۆ داڕشت فرە هاوسەروکارە. ڕەچاوکردنی باری تەکنیکی و ئۆقرەگرتنی باری سیاسی، دەسەبەرکردنی پاراستنی ئەمن و ئاسایشی ناوچەکە لەو هەلومەرجەدا، لە ڕەهەندە بنەڕەتەکانی هاوتایی (معادەلە)یەکەی ئەو ڕۆژگارە بوو. کاتێکی ئینگلیس هەستی بەوە کرد کە کورد خەریکە بزووتنەوەکانی بۆ

دامەزراندنی دەولّەتێکی سەربەخۆی کوردستان خەست و چڕوپڕتر دەکا، کارێکی زۆر خواسایی بوو کە وەخۆ کەوێ و حسابێکی بۆ بکا. ئیدی ئەوە بوو ئینگلیسی زوو – زوو بە کەشوهەوای سیاسی کاژگۆڕ و لە سەرەتاوە دنە و هاندەی سیاسەتی پەرە بەزمانی کوردیدەر و پاشانەکێ وردە – وردە بوارتەسك کەرەوە، لەسەر دوو سیاسەت گیرسایەوە: سیاسەتی دنە و هاندانی گەشەکردنی زمانی کوردی دەستەڕێشمەی بە دەست فەرمانفەرمای نامێی ئینگلیس، ئەدمۆنسەوە بوو. ئەم ئینگلیسە بە قسە لەو بڕوایەدا بوو کە دەبێ کوردیش شان بە شانی عەرەب وەسەر ڕێگای نەتەوە پەرەوەریی خۆی کەوێ و ئەم نەتەوە لە بیرکراوە دەبێ بە بیرێتەوە و ئەویش مافی خۆی دەست کەوێ. کارمەندانی ئینگلیس گەشەکردنی زمانی کوردییان لەو ناوچانەدا کە کارمەندانی تورك و فارسیان لێ بوون، بۆ دەمەزەردکردنەی هەستوخوستی کوردایەتی بە ئاشکرا هەڵپەیان دەکرد، وێڕای چەسپاندنی بەندەکانی شەڕڕاگرتن لە ٣ی مانگی پەڵەی سالّی ١٩١٨ دا لە نێوان تورك و ئینگلیسدا هەلومەرجە سیاسییەکە وای دەخواست کە زمانی کوردی پەرە پێ بدرێ و بیری کوردایەتی نەرمەساو تیژ بکرێ. ئەم سیاسەتە تا سالّی ١٩٢٦ پچڕ – پچڕ درێژەی کێشا، بەڵام ناوچەق (بۆرة)ی لێك هەڵەنگوتن و شەڕەقۆچان لە نێوان هەردوو خەنیمی باب کوشتەدا، ویلایەتی مووسڵ (هەندێ جار شارەزوور)ی پڕ لە نەوت و ناوچەیەکی لە ٩٠٪ زێتر کوردنشین بوو و تورکیاش ئامادە نەبوو لە هێندەی بستێکی لێ خۆشبێ. یەکێ لە مەرجەکانی پەیمانی سیڤەر کە لە سالّی ١٩٢٠ دا مۆکرا، بەندی شەش و حەوتی بە ڕاشکاوی مافی دامەزراندنی دەولّەتێکی کوردیی لە ناوچە کوردنشینەکان (کوردستان)ی دەولّەتی عوسمانی–دا کە ویلایەتی مووسڵیشی بەردەکەوت دەستنیشان دەکرێ. لە کاتێکدا، لە سەرێکەوە حوکوومەتی ئینگلیس ئاگری کوردایەتیی لە دژی خودی ئینگلیس خۆش دەکرد، لەوەش دلّنیا بوو کە بزووتنەوەی ڕزگاریخوازیی کوردایەتی دەیهەوێ لە عێراق جوودا بێتەوە، عێراقێ کە بۆ بەرژەوەندیی خۆی دایمەزراندبوو.

لەبەر ئەمە، بۆ پاراستنی ئەم بەرژەوەندییەی خۆی لە دژی گەشەکردن و تەنینەوەی بزووتنەوەی نەتەوایەتیی کورد، ڕاوەستا. لە سالّی ١٩٢٣ دا ئینگلیس لە وتووێژەکانی لۆزاندا لەو بەڵێن و ڕاسپاردانەی کە بۆ دامەزراندنی دوو دەولّەتی

ئەرمەنستان و کوردستانی دابوون پاشگەزبۆوە. لەم بەڵگەنامەیەی پایینەوە هەڵوێستی ئینگلیس بە ئاشکرا دیارە:

"دیمەنی کێشەی کورد هەر بە تەواوەتی گۆڕا. ئێستا بیروبۆچوونی خودموختاری (دامەزراندنی دەوڵەتی کوردستان –ش.م) بە سەر چوو و بڕایەوە، هەڵوێستەکە لە کوردستاندا بە تەواوەتی گۆڕا.. سەبارەت بەوە کە دەوڵەتێکی کوردستانیی دۆست (لە بەرژوەندیی ئینگلیس) بێ کارێکی مەحاڵە. کارەکە لە بنەڕەتەوە گۆڕانی بەسەر دا هات. ئیدی بەم جۆرە کۆسپ و تەگەرە لە پێش ئینگلیس گۆڕ کران و ئەوە بوو بەشێکی کوردستان بەم عێراقە سەربەگۆبەندەوە بەسترا. بەڵام کە وتووێژەکانی لۆزان جاروبارە ڕادەوەستا و ئینگلیس تەنگاو دەبوو، دەنگی کورد دلێردەبۆوە (دیارە بە هاندانی ئینگلیسەکان) و بگرە و بەردە لەسەر چارەنووسی ویلایەتی مووسڵ گەرم دەبۆوە، وەلێ کۆمەڵەی نەتەوەکان (عصبة الامم) ئاخیرییەکەی بڕیاری ئەوەی دا کە ویلایەتی مووسڵ، بە مەرجێ کارمەندە کوردەکان لە دامودەزگای ڕەسمیی دەوڵەتی عێراق، لە کوردستاندا، لە بەڕێوەبردنی کاروباری دادگایەکان و پەرەورشت و فێرکردن و هتد... دا بە ڕەسمی دامەزرێن و مافیان وەك مافی هەر هاووڵاتییەکی عێراقی یەکسان بێت و ڕێز لە داخوازییەکانیان بگیرێ و زمانی کوردی وەك زمانێکی ڕەسمیی دووەم لەو دامودەزگایانەدا بەکاربهێندرێ. لە ئاکامی دنە بە پەرەپێدانی زمانی کوردی لە قۆناغی یەکەمدا وەك لەو یاداشتەدا کە لەلایەن ئینگلیسەوە بۆ کۆمەڵەی نەتەوەکان نێردراوە، هەرچیەکی لەو بوارەدا سەروبەرنراوە بەرهەمی سیاسەتی پێشووەکەیە کە ئەو کاتە ئینگلیس کاری بە کورد هەبوو، بەڵام پاش ساڕێژبوونەوەی برینەکانی نێوان هەردوو لای دەوڵەتی ئینگلیس و تورك، شتێك بە نێوی پشتیوانی لە نەتەوایەتیی کورد و زمانی کورد و فەرهەنگی کورد لە گۆڕێدا نەما و تۆ خۆش. کورد سەرەڕای وەی کە چەندین جار کۆمەڵەی نەتەوەکانی لە کارەکە ئاگادار کردەوە و ڕایگەیاندێ کە ئینگلیس و حوکوومەتی عێراق لە بەڵێن و ڕاسپاردەکانیان پاشگەز بوونەتەوە و هیچ شتێك لە بارەی دامەزراندنی دەوڵەتێکی سەربەخۆی کوردستانەوە لە گۆڕێدا نەماوە.

ئیدی ئەوە بوو کارەکە بەلای ئەوەدا شکایەوە کە دامەزراندنی دەوڵەتێکی سەربەخۆی کوردستان بە خودموختارییەکی هەر وا بەناو، (لە چوارچێوەی یەك پارچەیی خاکی عێراقدا کە قەد یەك پارچە نەبووە) کلکوگوێ کرا. ئینگلیسەکان لە

سەرەتاوە بۆ خۆیان هانی کوردیان بۆ مافی نەتەوایەتیی خۆیان دەدا، سەر وەزیرانی حوکوومەتی عێراق لە وەڵامی داخوازییەکانی شەش پەرلەمانتاری کورددا لە ١٩٢٦دا " بۆ زێدە کردنی پووڵ بۆ خوێندن بە کوردی"، " دامەزراندنی قەزاو ناوچەکانی سەر بە پارێزگایەکانی سلێمانی و هەولێر و کەرکووك و مووسڵ"، "دامەزراندنی دەزگایەکی گشتیی پشکنین وەك پێناو لە نێوان حوکوومەتی بەغدا و کوردستان" دا و "ئاوەدانکردنەوەی کوردستان"، "کاروباری خزمەتگوزارییە گشتییەکان زێدە کردن و پتر گەشەپێدانیان" بەڵام ئەم داخوازییانە بە جوداخوازی لە قەڵەم درا و کوردەکە دەست لە نازانم چی درێژتر هیچی پێ نەبڕا. دیارە ئاغای سەر وەزیران، بێ ئینگلیس ئەم فەرمایشتەی هەروا لە خۆڕا نەدرکاندبوو، چ حەددی هەبوو بێ وان دەست بە ئاوێدا بکا. حوکوومەتی عێراق هەر لەوێ ڕۆژێوە لە ئینگلیسەکانی ڕاگەیاندبوو کە خوێندن دەعارەبێنێ و بەمە چ گوێ بە بەڵێنە دڵخۆشکەرەکانی کۆمەڵەی نەتەوەکانیش هەر نادا. خودا هەڵناگرێ پەرلەمانتارە کوردەکان خۆ کردیان بە هەرا و لای ئاغای ئەدمۆنس گازنیان کرد، بەڵام لە پاش چی، لە پاش ترێ خەمشەی بڕێ.

ڕاستە زمانی کوردی لە کوردستانی عێراق بە یاسا و ڕێسا بوو بە زمانێکی ڕەسمی لێ بەلێ لە خوێندنی سەرەتایی و ڕادیۆ و یەك دوو کۆوارۆکە و کتێبۆکە بەو لاوە نەچوو. لە پاش هەرای ١٤ی تەمموزی ساڵی ١٩٥٨ بارودۆخەکە تا ئەندازەیەك لە بەرژەوەندیی زمانی کوردی گۆڕا، بە تایبەتی لە بواری ڕادیۆ و ڕۆژنامە و چاپەمەنیدا. بە ڕواڵەت کورد لە دەربڕین و بڵاوکردنەوەدا بە زمانی کوردی ئازاد بوو. خوێندنی کوردی کەمێ بە گەشە کەوت، دەزگایەکی گشتی بۆ لە بەغدایێ دامەزرا، بەڵام قاسم ئەم شەپۆلی ئازادییە و شەخسی مەلا مستەفای بارزانی – هەزار ڕەحمەت لە گۆڕە سادەو ساکارەکەی بێ – پاش ئەوەی لە ڕووسیا گەڕایەوە و کۆمۆنیستەکانی بۆ قووت نەچوو، قاسم بۆخۆی ئەفسەرێکی کوڕە هەژار بوو، پیاوێکی خراپ نەبوو، بەڵام لە سیاسەتی نەدەزانی. وردە – وردە لە کورد و زمانی کوردی و فەرهەنگی کوردی بە کنە کەوت، نەیهێشت کۆنگرەی مامۆستایانی کورد بە ڕەسمی لە بەغدایێ بگیرێ، لە ڕێکخراوە جەماوەری و فەرهەنگی و کۆمەڵایەتییەکانی کورد بە بڕوبیانوو کەوت و گۆڕەپانەکەی بۆ هێزە نەتەوەگەرییە شۆفینی و فاشی و ئایینییە کۆنەپەرستەکان ئامادە کرد، مەیدانیان داگیر کرد.. ئیدی ئەوە بوو کارەکە بە کوودەتا شوومەکەی ٨ی

ڕەشەمێی ساڵی ١٩٦٣، بە کوژرانی قاسم و کوشتارێکی زۆری کۆمۆنیستەکان و کورد و ئینسانە دیموکراتەکان کۆتایی هات.

پاش ئەم کوودەتایە بەعسییەکان دەگەڵ سەرکردەکانی کورددا دەستیان بە وتووێژ کرد، مەسەلەی مافی نەتەوایەتیی کورد دەگەڵ بە عسییەکاندا بە زۆر هەوراز و نشێودا ئەمسەر و ئەوسەری کرد و زۆر یاسا و ڕێسای لەمەڕ دەرچوو. بەڵام ئاخرییەکەی بە دەرچوونی یاسای خودموختارییەکی کە ڕژێم یەك لایەنە هەر بۆ خۆی بڕیاری بەڕێوەبردنی دا، زمانی کوردی بە پێی یاسایەکانی پێشووتر و یاسای نوێی خودموختارییەکە، بوو بە زمانی ڕەسمیی "ناوچەی خودموختاری / کوردستان" و خوێندن بە زمانی کوردی شان بەشانی زمانی عەرەبی وەك زمانی دووەم، لە فێرگە سەرەتایی و ناوەندی و ئامادەیی و ئامۆژگایەکاندا وەسەرڕێ خرا. زانستگای سلێمانی لە شاری سلێمانی دامەزرا، لە کوللییەی ئەدەبیات و پەروەرشت بە زمانی کوردی دەرز دەگوترایەوە، کۆڕی زانیاری کورد، وەك پێشتریش گوتم، لە بەغدایێ دامەزرا، دەزگای بڵاوکردنەوەی ڕاگەیاندن بە کوردی دامەزرا، بەڕێوەبەرایەتییەکی گشتی بۆ فەرهەنگ و کەلەپوور بووژاندنەوە و لە چاپدان دامەزرا و هتد.. بەڵام بەعس لە ١٩٧٤ دا وردە – وردە، لە هەمووی (وەك نێوەرۆك) پاشگەزبۆوە، لە ١٩٧٩دا کۆڕی زانیاری کوردی لەبەر یەك هەڵوەشاندەوە، خوێندنی کوردیی لە کەرکووك و دهۆك و ئامێدی و ئاکرێ و زاخۆ و خانەقین و کفری و ناوچە کوردنشینەکانی پارێزگای دیالە بەتاڵ کردەوە، خۆلاسە دەستی بە عارەباندنی کورد کرد و ئەوەتا کارەکە ئێستا بەم قۆناخە گەیشتووە کە تێیداین ئەمڕۆ ئەمریکایی و ئینگلیسەکان تەنها هەر باسی عێراق دەکەن، بەڵام دەبێ ئەوەش بزاندرێ کە کورد پاش دوازدە ساڵی ئازادی و فەرمانڕەواییەکی دوو تەوەرەکی ژێر چەتری سوێندخواران ئامادە نییە بە یەکجاری لە مافی چارەی خۆنووسینی خۆی بێ دەنگ بێ، ئەمن بەش بە حاڵی خۆم بە جگە لە جیابوونەوەی کوردستان لە عێراقی عەرەب بە هیچ پینە و پەڕۆیەکی دیکە قاییل نیم.

خوێندەی بەڕێز نامەوێ باسی بارودۆخی زمانی کوردیتان لە کوردستانی ئێران بە درێژی بۆ بکەم، بەڵام هەر ئەوەندە دەڵێم، کە زمانی کوردی لەبەر ئەوەی دەگەڵ زمانی فارسیدا دەستەخوشکن، ڕژێمی جومهووریی ئیسلامی هەر چەند ئەویش هەر وەك عارەبەکە و تورکەکە ڕەفتار دەگەڵ زمانی کوردیدا دەکا، بەڵام ئەوڕۆ، لەوە دەچێ

کەمێ بەری ئاوەڵاتر کرابێتەوە، ئەویش نەك بە ڕەسمی، بەڵکو هەروا بە عورفی، خوێندەوارانی کورد ناوبەناو کۆوارۆکەیێ، کتێبۆکەیێ، بە زمانی کوردی بڵاودەکەنەوە. لە ڕادیۆ و تەلەفزیۆنەکاندا بە شێوەکانی هەورامانی و سۆرانی و سنەییانە و کرماشانیانە و کرمانجیی باکوور، باسی ئەدەبیاتی کورد و کەلەپووری کورد و سیاسەت و چتهایەکی کە دە چوارچێوەی سیاسەت و بەرنامەی ئیسلامیدا ڕەچاو دەکرێ، بەکاردەهێندرێ.

دیارە پەرەساندن و پێشکەوتنی زمان دەگەڵ پێشکەوتنی فەرهەنگدا هاوسەروکارییەکی زۆر سفتوسۆڵی هەیە، ئەم پێشکەوتنەش لە هەموو قۆناغێکدا پێوەندیی بە هەموو ڕەهەند و بوارەکانی کۆمەڵایەتی، ئابووری، فەلسەفە، زانست، هونەر و هتد.. ەوە هەیە. خوێندەواری کورد تا پڕبەپێستی قۆناخی مێژوویینەی ئەوڕۆی دونیای نەك هەر مۆدێرنیزم و مۆدێرنیتە، بگرە پۆستمۆدێرنیزمیشەوە هێشتا لە چوارچێوەی لە سەتا ڕێژەیەکی هەرە کەمیشدا زۆر لە کاروان بەجێ ماوە.

دەیجا بابزانین فەرهەنگ (ڕۆشنبیری) بۆ خۆی چ قوماشێکە؟ مرۆڤێکی سەرەتایی سەروبەندی بەرد، کە بۆ یەکەم جار لە تاو گوشاری ناچاری بیری لە داهێنانی سەرەڕەمبێ لە دار، لە هێسك، لە بەرد کردۆتەوە، ئەو بیرکردنەوەیەی بە بەشێ لە فەرهەنگی مەعنەوی و سەرەڕەمبەکە بە بەشێ لە داهێنانی فەرهەنگی ماددی لە قەڵەم دەدرێن. دیارە بە دەم هەست بە ناچاریی دابینکردنی پێویستییەکانی ڕۆژانەی ژیانەوە مرۆڤ وا لێ دەکا کە بیر لە چارەسەری جێ بەجێ کردنی پێداویستییەکانی ژیان بکاتەوە. ئەزموون و تاقیکردنەوەکانی خۆی کە پێشەکی لە چتی بەرهەست لە مێشکیدا ڕەنگی داوەتەوە و پەنگی خواردۆتەوە، ئامێرەکان دادەهێنێ. کەواتا: فەرهەنگ بەو بەها ماددی و مەعنەوییانەی کە بە درێژاییی مێژوو کۆمەڵی مرۆڤ ڕەنێوی هێناون و سوودی لێ وەگیرکەوتوون و لەبەرەیەکەوە بۆ بەرەی دواڕۆژی بۆ ماونەوە – خەستری بێژم، جوێ کردنەوەی فەرهەنگی ماددی (ئامێرەکان، ئەزموونگەلێ کە بەدەم ڕەنێوهێنانەوە دەردەست کراون و دەوڵەمەندییە ماددییەکانی دیکە) لە فەرهەنگی مەعنەوی (زانست، هونەر و ئەدەبیات، فەلسەفە، ئاکارناسی و پەروەرشت و هتد..) تەنها هەر چتێکی لە باوە، دەنا فەرهەنگی ماددیش و مەعنەوییش وەك دوو ڕووی مێدالێکن.

فەرهەنگ دیاردەیەکی مێژووییەنەیە، واتە: لە ناکاو و کوتوپڕ پەیدا نابێ، بەڵکو بە درێژایی ڕۆژگار کەڵەکە دەبێ و تا دێ جۆخینی قەبەتر و بە بارستتر دەبێ. ئەوەی پەرەی پێ دەستێنێ و وەگەشەی دێخی، سەرکەوتنە کۆمەلایەتی و ئابوورییەکانە.

ئەوانەی بنەمای ماددی فەرهەنگ بە ماددی نازانن و پێیان وایە ئەوە بەهرەیەکی مەعنەوییە و تەنها خەلاتی "هەلۆژێردە"یە و لە کەمایەتییەکی هێندەی پەنجەکانی دەستدا خەست دەبێتەوە، ئایدیالیستانە بیردەکەنەوە، بەلام فەلسەفەی ماتیریالیزم بەرهەمە ماددییەکان بە بنەما و سەرچاوەی بەرهەمە مەعنەوییەکان دەزانێ و دەڵێ: فەرهەنگ بەرهەمی کاری جەماوەرە (١). فەرهەنگی مەعنەوی لە بنەڕەتدا، وێڕای وەی کە لە هەلومەرجی ماددیڕا دێتە گۆڕێ، گۆڕانی فەرهەنگی ماددی، هەروا ئوتۆماتیکانە و لە خۆڕا، ناگۆڕێ. ئەم بارودۆخە خەسیەتی فەرهەنگ، واتە: ئەوە پیشان دەدا کە ڕێژەیەکی سەربەخۆی هەیە، لەگەشەکردن و گۆڕاندا هەمیشە بەردەوامە و ڕاناوەستێ و لە ڕووی گەلانی دیکەدا ئاوەلا و سەروەتاکە و هتد... لە کۆمەڵێکی چین لەسەر چیندا، لە نیگای نێوەرۆکی ئایدیۆلۆژی و کردەنییەوە سیفەتێکی چینایەتیی زەقی پێوە دیارە. لە کۆمەڵی سەرمایەداریدا سەرجەمی فەرهەنگی نەتەوەیی، دەبێ بە دوو فەرهەنگ: فەرهەنگی بۆرجوای فەرمانفەرما و دەسەلات بە دەستی هەر خۆی حسێو و فەرهەنگی ئەو پێکهێنە دیموکراسی و سۆسیالانەی جەماوەرانێ کە لە ژێر ڕکێفی بۆرجوادا بە باری ئەم گەشەکردن، یان ئەو گەشەکردنەدا خۆیان دەنوێنن. ئەمە ئەوە پیشان دەدا کە دەبێ جوداوازی لە نێوان فەرهەنگی " کۆمەڵی بۆرجوا" و "فەرهەنگی بۆرجوا" دا بکەین. فەرهەنگی سۆسیالیزم کە دەمڕاستی تۆمەریی قازانجە پێشکەوتووەکانی ڕابردووە، چ لە ڕووی ئایدیۆلۆژی چ لە ڕووی وەزیفەوە، لە فەرهەنگی مۆدێرنی بۆرجوازی جوێ دەبێتەوە. فەرهەنگی سۆسیالیستی بەبێ شۆڕشی سۆسیالیستی، نایەتە گۆڕێ، یەکێ لە پێکهێنەکانی شۆڕشی سۆسیالیستی، شۆڕشی فەرهەنگە. نیشانە و سیفەتەکانی فەرهەنگی سۆسیالیستی، ئەمانەن: دەگەڵ خەڵکدا پێوەندی توند و تۆڵ دامەزراندن، بیروباوەڕی سۆسیالیستانە، جیهانبینییەکی زانستانە، مرۆدۆستی سۆسیالیستانە، گیانی هەرەوەزی (کۆلیکتیفیزم)، نیشتمان پەروەری سۆسیالیستانە، ئومەمیەت. بەلام بە داخەوە ئەمانە زۆریان نە لە ئەزموونە حەفتا ساڵییەکەی سۆڤیەت و نە لە هینەکەی ئەورووپای ڕۆژهەلات و نە لە ئەوەکەی

چین و کۆریا و کووبا و ڤێتنامدا وەك بە دیارکەوت سەریان نەگرت. هەڵەکە لە چدابوو؟ لە لێنین و ستالین و ماو و هتد.. حیزبەکانیان یان لە نێوەرۆکی فەلسەفەی مارکسییەتدا بوو؟ من پێم وایە مارکسییەت هەرچەندە، هەروەك مارکس خۆی دەڵێ، بیروبڕوایەکەی دەبێ بە کردەوە و پراکتیس ڕاستیی خۆی ئیسپات بکا.. ئەو نەهاتووە لە سەتا سەت هەرچی دیاردە کۆمەلایەتییە – ئابوورییەکانی لەوەتەی دنیای مرۆڤ هاتۆتە گۆڕێ، سەر لەبەر تاوتوو بکا و هەڵیان سەنگێنێ (چونکە ئەمە تەمەنی، وەك دەڵێن، نووحی گەرەکە)، بەڵکو تەنیا چەند دیاردەیەکی بە نموونە لێوەکۆڵیون و ئەنجامەکانی فەلسەفەکەی لێ بە (استقراء) هەڵێنجاون و (ئەمەش بێ گومان ڕەنگە بەشی هەموو چتێ نەکا و فریای هەموو بابەتێکی دوا ڕۆژی دوور و نزیك نەکەوێ) و نابێ هەرچی فەرموویەتی، بەوپەڕی ڕێزمەوە، نەخشی سەر بەرد بن، چونکە بیروبڕوا کوڕی ڕۆژگاری خۆیەسی و چتێ نییە هەرگیز نەگۆڕێ و بێکەڵك نەکەوێ و ژیان یەکسەر، یان بەشێنەیی فتی نەکا.

توینبی و شپینگلەر، لە ئاکامی گۆیا دووبارەبوونەوەی هێندێ ڕووداو و دیاردەی مێژوودا، وایان بیرکردۆتەوە کە فەرهەنگ بریتییە لە دووبارە بوونەوەی مێژوو. ئەمانە بڕوایان بە پێشکەوتن و گۆڕان و گەشەکردنی مارپێچانە (حەلەزوونی) spiral in development نییە، گۆڕانکارییەکە لەم جغزانەدا دەخولێتەوە، واتە خولێ کە زۆر پێش دەکەوێ (بەلام بەکێهە پێوانە؟) دەبینی بەرابەرەکەی بە هەمان ئەندازە لە خولی دواییشدا، پاش دەکەوێ (دیسان بەکێهە پێوانە؟) و هەر وابووە و هەروا دەبێ، گۆیا ئیمپراتۆریی ڕۆما بە لوتکە (کام لوتکە؟) گەیشت، کەچی بەجۆرێ بەرەو هەڵدێر سەر مەقولاتی دا، کە بە ڕیشی بابیدا ڕیا. ئیمپراتۆریی عوسمانی بە جۆرێ شاخ و باڵی کردبوو حەفتا و دوو نەتەوەی گۆیا ئالقە لە گوێی وی پێیان وابوو لەوانەیە بۆ مانگ و ئەستێرەکان هەڵکشێ (ئەدی نابینی تا ئەوڕۆش مانگ و ئەستێرەکەی لە نێو گۆماوی خوێنی تالان و بڕۆ و چەپاوی نەتەوەکاندا دەچریسکێنەوە، کەچی ئینگلیس ئەوەی بە سەری هێنا با بەسەر دەواری شڕی نەهێنا. ئەم جۆرە فەلسەفەیە لە ئاکامی قەیرانی ڕێبازێکی بەراوردکاریی مێژووییەنەڕا هاتە گۆڕێ، لە بیروبۆچوونێکی ئایدیالیستی بۆ خۆ لەو قەیرانە قورتارکردنە هاتە گۆڕێ. لە سەرەتای سەتەی بیستەمدا بیروبڕوای

ڕەخنەگەری critisim و ڕەخنەگەری ڕیالیزم (Critic Realism) زۆر لەباو بوو، بەڵام بیروبڕوایەکانی هەموو بەلای فاشیزمدا شکانەوە.

بەش بە حاڵی سۆسیالیزم، پرسی هەڵەچنی لە بەرنامە و پراکتیکی هەرکارێکدا لە کۆمەڵی سۆسیالیزمدا بە ڕەخنە و ڕەخنەی خۆی critic and otocritic چارەسەر دەکرێ. تەنانەت سەر لەبەری پارت و ڕێکخراوە سیاسییەکانی وڵاتانی ژێر ڕژێمی ئیمپریالیستیش و وڵاتانی بورجوازیی نیشتمانییش ئەم ڕێبازی ڕەخنە و ڕەخنە خۆییانە بۆ هەڵەچنی بەکاردەهێنن. بەڵام ئەگەر ڕەخنە بە مانای جیاکردنەوەی ئەرێنی (ایجابی) و نەرێنی (سلبی)ییەکان بێ باشە دەنا، نابێ ڕەخنە هەر بۆ ڕەخنە بێ، بەڵکو دەبێ ڕەخنە بۆ چارەسەری هەڵەکان بێ، کەچی کەم وابووە و کەم وایە کە ڕەخنە بەم مانایە بەکارهێنرابێ و بەکاربهێندرێ.

هیچ نەتەوەیێ نییە خاوەنی فەرهەنگێ نەبێ، بەش بەحاڵی نەتەوەی کورد وێڕای ئەوەی خێوی دەوڵەتێکی مەرکەزی نەبووە، بەڵام کە لە نموونەکانی فەرهەنگی ماددی و مەعنەویی دەکۆڵییەوە (فۆلکلۆری دەستکرد، فولکلۆری زارگۆتی، شیعری نووسراوی کۆن، شیعری نوێی ئەمڕۆ و هتد..) لە بۆت بە دیار دەکەوێ کە لە هەموو قۆناغەکانی ژیانیدا تا ڕادەیەك بەشداری خۆی کردووە.

بە لای منەوە، بە پێچەوانەی بیرمەندانی ڕەشبینی کوردەوە، هونەری بەدیعییانەی نالی، جزیری، مەحوی کە لە شیعرەکانیاندا بەکاریان هێناون لە بەهرەی هیچ شاعیرێکی فارس، یان عەرەب ئەگەر سەرووتر نەبن پاییتر نین. ئەو شاکارە گەورەیەی کە ئەحمەدی خانیی نەمر لە داستانی مەم و زیندا ئەنجامی داوە لە شاکارەکانی گەنجەوی و شێکسپیر کەمتر نییە. کورد موزیکی تایبەتی جۆراوجۆر و فۆلکلۆری میللیی خۆی هەیە، شیرەی مێشکی داهێنانەی وەکو ئەبو سوعوودی عیمادی، شارەزووری، مەولانا خالید، ئیبن ئادەم و هتد... بە کوردی و فارسی و عەرەبی نیشانەی ئەوەن کە کوردیش لە نێو مێژوودا diachronical ژیاوە و ئەوڕۆش شاعیرە نوێخوازەکانمان کەم تا زۆرێ هاوشانی مێژوو cynchronism هەنگاویان هەڵێناوە. سەماو هەڵپەرکێی جۆراوجۆری میللیی خۆی هەیە، تەرز و شێوەی جلوبەرگی ژنان و پیاوانی تایبەتیی خۆی هەیە و هتد... نەخێر، کورد دە نێو جەنگەی مێژووش و شان بە شانی مێژووش هەنگاوی هەڵێناوە، ناوزەمانیشە و هاوزەمانیشە.

لەبارەی زارەکانی زمانی کوردییەوە، هەر ئەوەندە دەڵێم کە توانیویە بەش بە حاڵی خۆی لە پاراستنی واژەکانی (مفردات)ی خۆیدا مەردانە، زاڵ و سەرکەوتوو بێ. زۆر کەم بەر کاریگەری عەرەبی و فارسی و تورکی کەوتووە. یەك لە نیشانەکانی زیندووبوونی ئەم زمانە، بە ڕای من و زۆر لە زانایانی دیکەش، ئەوەیە کە ئەم حەمکە زارانەی لێ کەوتوونەوە.

زمانی کوردی کاتێ لە زمانە ئێرانییەکان دابڕاوە، بەدەیان زانا و پسپۆڕی زمان شایەتیی ئەوەی بۆ دەدەن، کە — هەرچەندە ئازادیی سیاسیی لێ پاوان کراوە — وەسەر ڕێگای پەرەساندن و گەشەکردنی خۆڕسکی خۆی کەوتووە. زانایان: شەرەفخانی بتلیسی، لێرخ، ئۆسکارمان، موولڵەر، ئەدمۆنس، سۆن، گ. گیرڤینلی، ف. ڕۆدیگەر، ئا.ف. پۆت، دیتەل ئابۆڤیان، بەرزین، خاچاتۆر ئابۆڤیان، زیا گۆگ ئالپ، جەمال نەبەز، ئەوڕەحمانی حاجی مارف، عەلائەددین سەجادی، کەمال فوئاد، ئەمیر حەسەن پوور، مەسعوود محەمەد و میهرداد ئیزەدی و هتد.. هەموو شایەتیی بۆ دەدەن.

زمان لە بنەڕەتدا چۆن پەرەدەستێنێ؟ وەختێ ئامێرێکی ماددی کە بۆ خۆت دروستی دەکەی بە نموونە: ئامێرەکانی ئاشی ئاو، یەکسەر بە زمانەکەی خۆت نێویان لێ دەنێی.. هاڕ، دەستاڕ، دۆڵاش، زەمموورە، بستە، تەوەرە، دۆڵیان، چەقەنە، پیٚ، بیراز، تۆپەوانە، پەڕەو.. و..، دیکە سەر لەبەر کورد بۆ خۆی داینانون. بەڵام ڕادیۆ، تەلەفزیۆن، ئۆتومبیل، مەکینە، ئەلەکەتریك، گلۆپ، ڤیدیۆ و هەزاران چتی دیکە بمانەوێ و نەمانەوێ وەك هەر چتێکی کە سەروکاری بە ژیانەوە هەیە و ناتوانی خۆتی لێ گێل و نەبان کەی، هاتۆتە نێو زمانەکەتەوە و تازە زمان بەدەرکردنیان کارێکی زۆر نابەجێیە. بە نموونە: تا ئێوارە "گەڕێن" بۆ ئۆتومبیل، "لێخوڕ" بۆ شۆفێر، "ڕاگر" بۆ عەمید و.. بڵێی کەس بە گوێت ناکا، چونکە جارێکی دیکەشی دووبارە دەکەمەوە، ڕەنگە بفەرمووی ئەدی زمانەکەمان کوو پێش بخەین؟ بڵێین کە تەلەفزیۆن پەیدادەبێ تۆ دەبێ ناوی لێ بنێی. جا هەر چتێکی تازە پەیدا دەبێ تۆ ناچاری ناوی لێ بنێی. مرۆڤ هەر وای کردووە، هەرچتێکی دروست کردووە یا دۆزیوەتەوە، ناوێکی لێ ناوە.

ئەم شتانەن کە زمان دروست دەکەن. کەوا بوو تا پێشکەوتن زیاتر بێ، ناوەکانیش زۆرتر دەبن، مانا زیاتر دەبن، کە ماناش زیاتر بوون زاراوەکان زیاتر دەبن. بەڵام ئەگەر

هات و ژیان هەر لە ناوچەیەکدا قەتیس مایەوە، ئەوە چەپکێك واژەی کە هەر خۆیان دووبارە دەکەنەوە و هیچی دیکە.. واتە: شتی تازەت دەردەست نابێ بەڵام ئەگەر سنوورت بۆ خۆت دانەنا و پەل و پێت بۆ شتی دیکەش هاویشت و دەستت دایە پیشەسازی و بازرگانی، تاقمێك شتی تازەت دەبێت کە واژە و زاراوەی تازەیان دەوێ. ئێمە ئەگەر نەتوانین ئامرازی بەرهەم هێنان بگۆڕین بەو شێوەیەی کە لە ئەوروپادا هەیە، دەبێ هەروا ڕابوەستین. ئەوەتە ئێمە چتەکانی ئەوروپا هەر بە ناوەکانی ئەوانەوە پەسند دەکەین. وەك تەلەفزیۆن، ڕادیۆ و تەلەفۆن..بۆچی؟ چونکە ئێمە خۆمان بەو ڕادەیە پێش نەکەوتووین کە ببینە خێوی پیشەسازی و بۆ خۆمان چتێك دروست بکەین و ناوی خۆمانەی لێ بنێین. ئێستا بمانەوێ و نەمانەوێ بەرەو سەرمایەداری دەڕۆین. چەمکی نەتەوایەتی و خەستوخۆڵ بوونەوەی هوشیاریی نەتەوەیی لەوەدایە کە ئینسان وردە — وردە بەرەو سەرمایەداری دەڕوا، یانی لە عەشیرەتگەری دوور دەکەوێتەوە. ئەوانە بەرە — بەرە بەرەو ڕووخان دەڕۆن، بازاڕ بەرەو سەنعەت و کشتوکاڵی پێشکەوتوو دەچێ. کەوابوو تۆ لە نێوان دوو چتدای، یان دەبێ ئەو هەموو واژە و زاراوانەی ئەوروپا قوبووڵ بکەی، یان دەبێ بیکەی بە کوردی. چونکە ناچاری، ئەگەر وا نەکەی زمانەکەت لە ژێر ئەو هەموو واژانەی دیتراونەوە لە نێو دەچێ. بۆ نموونە: فارسی وایە. تۆ سەیری ڕۆژنامە یا نووسراوی شاعیرەکان، یان سەیری شانامە بکە کە فیردەوسی بە فارسییەکی ڕووت و پەتیی داڕشتووە. هەر لەبەر ئەوەشە کە شانامە بووەتە قورئان و ئینجیلی زمانی فارسی. ئێمەی کورد بینایەکی فەرهەنگی و فکریشمان هەیە. جارێ ئامرازی بەرهەمهێنانەکەمان ئەوهایە، بە زۆر ناتوانین بیگۆڕین. ئەوەش بەو مانایە نییە کە هەر دانیشین و زمانەکەمان پێش نەخەین، واژەی نوێ دروست نەکەین زاراوە دانەهێنین. نەخێر ئێمە دەستمان پێ کردووە. هەر بیرکردنەوە لە دامەزراندنی کۆڕی زانیاریی کورد لە کوردستان، بۆ خۆی ئەوە دەردەبڕێ کە هەست بەوە دەکەین نابێ ڕابوەستین.

لە لایەکەوە نابێ دژی واژە و زاراوە بیانییەکانی کە جێگای خۆیان لە زمانی ئێمەدا کردۆتەوە بوەستین. واتە: دەبێ تەلەفزیۆن و تەراکتۆر و هەموو ئامرازی تەکنەلۆژیای ئەمڕۆی ئەوروپا پەسند کەین، یانی دەبێ ئێمە تەنیا هەر پشت بەو واژە فۆلکلۆرییانەمان نەبەستین کە لە زمانەکەماندا هەن. لە لایەکی دیکەوە دەبێ بە

زمانەکەی خۆشمان زاراوەی پڕ بە باڵای چەمك و مانایەکان دابنێین. ئەدی ئەوە نییە زانکۆمان کردۆتەوە و هەموو زانستەکانی تێدا دەخوێندرێن. ئێمە ناچارین زمانی دەرمانزانی و کیمیا و میکانیك و زانستەکانی دیکەمان هەبێ و لەگەڵیدا بڕۆین. ڕاستە بنەما مادییەکەمان هێشتا پێش نەکەوتووە، بەڵام ئەمە بەو مانایە نییە کە دانیشین و هیچ کارێك نەکەین و واز لە زاراوەکانی ئەو زانستانە بێنین و بڵێین قەیدی نییە، با بە ئینگلیسی یان عەرەبی بن.

من پێم وایە گەشەکردنەکە بەدەستە من و تۆ نییە و چتێکی ناچارییە، بەو مانایە یاسای گەشەکردنی کۆمەڵ ناچارت دەکا. کاتێ پێویستیت بە تەلەفیزیۆن بوو، دەبێ ناویشت بۆ هەبێ. بۆچی ئەوان هەیان بێ و ئێمە نەمان بێ، ئەدی ئێمەش میللەت نین؟ کورد بیر لەوە دەکاتەوە بۆچی زمانەکەی لاوازە، بۆیە ناچارە پەلە بکا. ئەویش وشیاریی نەتەوەیی هەیە، کوردایەتییەکەی بە جۆش هاتووە، هەست بە خۆبەکەمزانی دەکا. ئەگەر وەك ئەوروپاییەك، یان تورکێك، عەرەبێك، فارسێك زمانەکەی خۆی پێش نەئێخی. کاتێ وشیارییە نەتەوەییەکەی زیادی کرد، ئەوسا هەست بەوەش دەکا کە دەبێ زاراوە و واژەشی هەبن تا زمانەکەی پێش کەوێ. گەرەکمە بێژم ئەوە چی وای لێ دەکا؟ بۆ نموونە: وەختێ پێشمەرگەی سلێمانی و هەڵەبجە و کەرکووك و چەمچەماڵ و کۆیێ و دهۆك و زاخۆ و هتد.. لە زۆر جێگاڕا یەکیان دەگرت، بیریان لەوە نەدەکردەوە هەموویان فێری چ زارێ بن، هەموویان هەر بە زاری سۆرانی دەدوان.

هەروا زۆر خەڵکی سۆرانی گەرمیانیش فێری کرمانجی بوون. لەوەشدا پەیوەندییەکە ناچارت دەکا فێر ببی. بەڵام پرسیارەکە ئەوە بوو کامیان ببن بە ستاندارد؟ جارێ ئەوە سۆرانی لە هەولێر و سلێمانی و کەرکووك ستانداردە. ناوچەی بادینانیش دەیهەوێ کرمانجی هەو بێ. گرفتەکە سیاسی نییە، فەرهەنگییە، واتە کوردێکی دهۆکی کە زمانەکەی خۆی دەوێ، ئەوە خواستێکی سیاسی نییە. ئەویش وشیاریی نەتەوەیی هەیە، بەڵام لە کەناڵێکی دیکەوە، ئەویش خۆی بە کورد دەزانێ. چتەکە وایە، ئێمە دەتوانین بەرنامەی بۆ دابنێین. جا چەند سەردەکەوین، ئەوە توانست و لێزانیی دەوێ.

لەلای هەندێ تاقم و پرۆژەی ناوخەڵکدا کارەکە زۆر ڕوونە و خەڵکێ لەو باوەڕەدایە کەوا بەرەو پێش دەچین و تواناییش هەیە. خەڵك گەشبینە، باش دەنواڕێتە دواڕۆژ، تەپ و تۆزی ئەملا و ئەولا کار ناکاتە کاری کورد. جارێ وا لە بەعسی فاشیست

ڕزگارمان بوو، دەبێ لەگەڵ ئەمریکا و ئینگلیسدا خەریك بین قەناعەتیان پێ بکەین کە ئێمە عێراقی نین، بەڵکو نەتەوەیەکی جوداوازین، ئەمڕۆ لە عەرەب و تورك و فارس جودا نەبینەوە، لە دواڕۆژدا بۆ خۆیان ناچار دەبن یارمەتیی جوادابوونەوەمان بدەن کێشەکەمان پێش دەکەوێ. گۆڕان گرینگە، ئەو سەرکردایەتییەی ئێمەش کە دەبێ جڵەوی کارەکە زیرەکانە ڕاکێشێ: ئەو تواناییە چکۆڵەیەش کە هەمانە، دەبێ بزانێ چۆن چۆنی بە ڕەوابووی دە مێشکی خەڵك بێخی و وەگەڕی بێخی.

وەك لەوەوپێش ئاماژەم بۆ کرد، بنەمای زمان لەسەر دوو کۆڵەکە ڕادەوەستێ: واژەی فەرهەنگی و ڕستە. لە گەوهەر و یاسا گشتییەکانی زمانی کوردیدا دەگەڵ زارە هەرە سەرەکییەکانماندا تێکەڵ دەبنەوە. زمانیش لە ڕێگای تێکەڵبوونی واژە و زاراوە و ڕستەکانەوە دەوڵەمەند دەبێ. سەیری عەرەبی بکە، خۆ هەر تەنیا واژەگەل نییە بەڵکو ڕستەشە و هەموو پێکەوە کاریان تێ کردووە. پێغەمبەر زۆر جار دەربڕینی وای لە ڕستەدا بەکارهێناوە کە ستاندارد نییە. ئێمە دەتوانین هەردوو زاری: باشووری و باکووری بەشێوەیەك، بە تایبەتی لە واژەدا تێکەڵ بکەین کە نە سەت لە سەت وەك سۆرانی بچێ و نە سەت لە سەتیش وەك کرمانجی بچێ. بۆ نموونە: ئەوەی کە تۆزێ زەحمەت بێ ڕەفتاری لەگەڵدا بکرێ، وەك لە پێشترێ بە نموونە ئاماژەم بۆیان کرد لە کرمانجیدا کاری ڕابردووی تێپەڕبووی ڕاناوەگەل وەردەگرێ کە لەگەڵ موزاریعی ڕابردوو و ڕانەبردوو و کاری ڕابردووی تێنەپەڕدا نایەنەوە. خۆ ئێمە واژە و زاراوەمان لە فارسی، عەرەبی، تورکی وەرگرتووە، ئەی بۆچی لە زارەکانی خۆمان، وەك بادینانی، گۆرانی، لوڕی، لەکی، کەڵوڕی، زازایی و هتد.. وەرنەگرین؟ ئێمە دەڵێین: ناکرێ دەرکە لە ڕووی هیچ چتێ پێوەدەین. جیهانیش و فارسیش و تورکیش و ئینگلیسیش و هتدیش.. هەروا دەڵێن. هەندێك دەڵێن "پەژموردە"، کە لە فارسیمان وەرگرتووە. کەچی وشەی — "سیس" و "سیسەڵە" و "سیس هەڵاتوو" لە زمانی خۆماندا هەیە. ئەمەش مانای وایە واژە لە زمانێکی دووریشەوە دەپەڕێتە ناو زمانەکەتەوە نەمازا زارێکی خودی زمانەکە. ئێستاش زۆر واژە و واژەگەل لە لوڕی و کرمانجی و... هاتوونە نێو سۆرانی و لە سۆرانی کەوتوونە نێو کرمانجیی باکوورەوە و هەروا بە پێچەوانەشەوە. تەنانەت لە تورکیشەوە هاتوونە نێو زمانی کوردییەوە. مەسەلەکە پێ ڕاهاتنە.

کەواتا: زەوینە بۆ تێکەڵ بوون هەیە، بەڵام بە مەرجێ ئەم لێکدابڕانە نەمێنێ. ئێمە بە لە بڕیە و گردییەوە تێکەڵی یەکدی ببین هەولێر بۆ دهۆك، بۆ سلێمانی و سنەو دیاربەکر، بڕۆن و بە ئازادی، کۆڕ و کۆبوونەوەی هاوبەش بگێڕن و پڕۆژەی گەورە — گەورەی ئابووری و کۆمەڵایەتی و هونەری بەڕێ بخەن و تێکەڵ بکرێن، بە تایبەتی لە بواری سیاسیدا حوکوومەتی کوردستان دەبێ بە بەرنامە و پڕۆگرام کاریان لەسەر بکا تا خەڵکەکە وەریبگرێ، پێم وایە لەم قۆناخەی ئەمڕۆماندا کەم تا کورتێ دەکرێ ڕێگا بۆ ئەمە هەموار بکرێ. لێرەدا مەسەلە کوردایەتی کردنەکەیە کە هەموو حیزبەکان شاقەلیان بۆ لێ هەڵکردووە.. هەمووومان وەك جۆگەلە و ڕووبار دەڕژێینە نێو دەریایەکەوە کە کوردایەتییەکەیە. بەڵام ئایا ئەو سیاسەتە — هەرچەند فەرهەنگ و سیاسەت لێکدی جیاناکرێنەوە — تا چەند گرنگیی بە کاری فەرهەنگ داوە، یان دەدا؟ دەبێ بزانین کە فەرهەنگ و سیاسەت دوو ڕووی ڕاستییەکن، نەك بە دوو چتی لێکدی بێ ئاگان. کاری ڕۆشنبیری تۆ دەکاتە ئەو ئینسانە کە بزانی ڕەوتی مێژوو ڕووی لە کوێیە؟ لە چ بارێکدایە. ئەگەر میللەتێ زانیاریی کۆمەڵناسی و مێژووناسی و فەلسەفەی نەبێ، نابێتە هیچ. سەرکردەیەکی سیاسی ئەگەر زانا بێ، گەلێ سەرکەوتووتر دەبێ، قسەی زیاتر دەڕوا و کاریگەریی لە بزووتنەوەی سیاسیدا بەکارتر دەبێ. تەنیا هەر سیاسەتی ڕووتی بێ بیری دیالێکتیکی، بێ زەمینەی فەرهەنگی، ڕەنگە کورت بێنێ و پشووی کورت بێ. ئەگەر سەرکردە پێی وابێ تەنها هەر سیاسەت — بە مانای تەقلیدی — ڕێگا بۆ فەرهەنگ خۆش دەکا، ئەوە ڕەنگە دەسەڵاتێکی زیرەکیش بیر لەوە بکاتەوە کە چۆن زەمینە بۆ فەرهەنگ فەراهەم بکا، بەڵام ئەگەر هات و وەزیرێ یا سەرۆکی دەوڵەتێ بۆ خۆی ڕووناکبیر نەبوو، سیاسەت و فەرهەنگی بە دوو دیوی جەدەلیی ڕاستی نەزانی، ڕەنگە بە جۆرێکی دیکە سەیری کاری فەرهەنگ بکا.. بەڵام من کە ئەوە دەڵێم سیاسەت (حوکوومەتێکی دەسترۆ) و فەرهەنگ دوو چتی لێك جوداواز نین، ئەوانە یەك لە یەکدی کاردەکەن، بە مەرجێ گۆڕانکارییەکی کۆمەڵایەتی — ئابووری، شۆڕشێکی یان بۆرجوازیی نیشتمانی پێشکەوتووی (بازرگانی و پیشەسازی) لە قۆناخی یەکەمدا، یان شۆڕشێکی سۆسیالیستانە بۆ قۆناخی دواڕۆژ، ڕەچاو بکرێ.

کۆڕی زانیاری کورد هەندێ کاری کردووە، ڕاستە.. بەڵام دەتوانم بڵێم کۆڕی زانیاری تورکیا یا ئێران یا ئەو وڵاتانەی کە حوکوومەتیان هەیە، ڕەنگە ئەوەندەی ئێمە کاریان

بۆ زمانەکەیان نەکردبێ؟!. ئەوان کە دەوڵەتیشیان هەن، هێشتا نەیانتوانیوە لە سەتدا ڕێژەیەکی زۆرتری زمانەکەیان بکەنە ستاندارد، یا خاوێنی بکەنەوە. دەبینی ئێران ڕێژەیەکی زۆر واژەگەلی عەرەبی بەکاردێنێ. باشە ئەوە چییە کە ئێمە زیاترمان کردووە و ئەوان کەمتر؟ ئەوان لە قۆناغی نەتەوەیی تێپەڕ بووگن، کەری خۆیان بەستۆتەوە، ئەوان دەوڵەتیان هەیە و بڕواوەتەوە. ئیدی ئەو سرکی و نازانم چییە مەلەرزەیان نەماوە بڵێن ئێمە دەبێ نەتەوەمان وا بێ و دەوڵەتمان وا بێ. ئەو ترس و لەرز و دوودڵییەیان لە کۆڵ بۆتەوە: داخۆ واژەیەك کە دزەی کردۆتە نێو زمانەکەیانەوە، فارسی، عەرەبی یان ئینگلیسییە. ئەوان سوود لەو واژانە وەردەگرن و بە خزمەتکاری زمانەکەی خۆیانی دەزانن.

کۆڕی زانیاری کورد لەم هەلومەرجەی ئێستادا کاری زۆری پێدەکرێ و دەتوانێ دەوری بەرچاوی هەبێ. ئێستا دەبێ چەندین لێژنە دابنێ، تا هەموو زاراوەکانی کوردی بەتایبەت لە حەفتایەکانەوە کە خوێندن بە کوردی زێتر پەرەی ساندووە، لەناو هەرچی کتێب و گۆڤارەکاندا هەن، بەسەر بکاتەوە، کۆیان بکاتەوەو لێیان وەتۆژێ. ئەو کارەش خەرمانێکی لێ پێك دێ، دەبێ ئەو خەرمانە گێرە و شەن و کەوبکرێ.

ئەو دوو بەشە فەرهەنگەی کە لە پێشترێ دیاردیمان بۆ کردن بەپێی قۆناغەکانی پێشکەوتنی کۆمەڵ دەوڵەمەند دەبن. بۆ نموونە: لە سەردەمی بەردە و ئاغادا فەرهەنگ هەبووە. لە زەمانی ئەفسانەشدا هەر هەبووە، لە زەمانی جادووشدا هەر هەبووە و لە زەمانی ئینتەرنێتیشدا هەر هەیە. ئەمانە هەموویان قۆناغن.. لە هەر قۆناغەشدا فەرهەنگ بۆ خۆی شکلێکی دیکە وەردەگرێ. ئەوجا، با بزانین فەرهەنگی ئێستامان لەگەڵ قۆناغەکەماندا جووت و پڕ بە بالآیە؟ لەگەڵ خودی خۆمان و هەرواش لەگەڵ جیهانیشدا جووتە؟ ئێمە لە وڵاتی خۆماندا وەکو چتێکی خودی کوردین، بەڵام بۆ پەیوەندیمان لەگەڵ دنیای دەرەوەدا شتێکی دیکەین. بۆ نموونە: تۆ کە بۆ ئەورووپا دەچی، هەوڵ دەدەی جلەکانت بگۆڕی، هەندێ چت هەن بیان گۆڕی. ئەوجا سەفەر دەکەی، بەڵام کە وەدەگەڕێیە هەولێر، هەموو ئەو چتانە لە بیردەکەی. ئەمە مانای وایە کە ئێمە لە حاڵەتێکی بانێك و دوو هەواییدا دەژین. لە هەر کۆمەڵێکی چینایەتیشدا چەندین جۆرە ڕووناکبیر هەن. هی وا هەیە پێی عەیبە سەگی خۆش بوێ، یان جلی کوردی لەبەر دابێ و سەری ڕووت بێ. هی وا هەیە دەبێ هەمیشە بچێتە زیارەت و

خولاسەی کەلام، بمانەوێ و نەمانەوێ ئەمڕۆ لە نێوان دوو فەرهەنگ داین: یەکێکیان مەعنەوییە و ئەوی دیکەیان ماددییە. ئەوجا دەبێ بزانین کە کێهە لەو دوو فەرهەنگە وەڵامدەرەوەی نیازەکانی ئێمەیە، لە هەردوو ڕووی سیاسی و ئابوورییەوە، کامیان پێشەنگە؟ ئەو فەرهەنگە کە مەسەلە زانستی و ئابووری و کۆمەڵایەتی و ئەدەبی و زمانییەکان چارەسەر دەکا، ئەوە پێشەنگە. ئێمە دەبێ توانایی لێك جیاکردنەوەی فەرهەنگی خواساییمان هەبێ. بۆ نموونە: لەم ڕۆژگارەدا کوردایەتی یەکێکە لە ڕەهەندەکانی سەردەفتەرەکەی فەرهەنگی ئەمڕۆی گەلی کورد. تێڕوانینی زانستی، بە تایبەتی زانستی، وەك لە بەراییەوە گوتم، ماددی هەموو شتێ بۆ سەرەتای دروستبوونی چت دەباتەوە و پێی وایە هەموو چتێك مێژوویەکی هەیە و لە خانەیەکی چکۆلەی کاتییەوە دەست پێ دەکا تا دەگاتە ئەو شکڵ و شێوەیەی کە ئەمڕۆ، بۆ خۆی مێژوویەکی هەیە. هەر چتێ بە چەند قۆناغێکدا تێپەڕ دەبێ و لە هەر قۆناغێکیدا شکڵەکەی ڕەنگدەرەوەی ئاستی نێوەرۆکێکی کۆنکرێتە و ئەویش دەگەڵ پێناوەکانی ڕەنێوهێنان و پێوەندییەکانی ڕەنێوهێنان و هێزەکانی ڕەنێوهێناندا هاوسەروکارە. ئێمە ڕەنگە هەر بەمەزەندە و بۆچوون سەرەتایەکانی زمان سۆسە بکەین و بزانین لەکەیەوە دەستی پێکردووە؟ ئەگەر بەپێی ئەو بیروبڕوا ماددییە بێ، دەبێ زمان وەك زانستمەندی سۆڤیەتی، و. بووناك دەڵێ، کە وردە – وردە ئەزموونی ڕەنێوهێنان خەست دەبێتەوە و گەروو لە سای باری بەسەر دوو پێوە ڕاوەستانی مەیموونە ئاماڵ مرۆیەکان و کەم بوونەوەی بارستی کاژێری، کامڵ دەبێ، زمان لە ئاماژەکانی دەنگانیی ئەم ئینسانانە دێتەگۆڕێ. لەم جۆرە زمانانەدا ژمارەی واژەکان تا ئەندازەیێ کەمە، یان بە وردی بڵێم، لە ڕستەگەلی یەکبڕگەیی و کتوپڕ و مانا جیاجیایەکان دێتە گۆڕێ.[٢]

بەڕاستی تا ئەوڕۆش هیچ بیروبۆچوونێکی بێ کێشە لەمەڕ ساختمانی زمانەکانی ئینسانی سەرەتاییمان بە دەستەوە نییە. ئەوەی کە لە ئەنجامی لێوەکۆڵینی ورد و زۆر

٢– بە پێی تیۆریی ئەکادیمی، N.YA.Marr کە لێکدانەوەیەکی هەڵەئامێزی لەمەڕ پەیدا بوونی زمان بە دەستەوەداوە و دێرزەمانێ شابالّی بەسەر دنیای زانستی سۆڤیەتدا شۆڕکردبۆوە، دەیگوت: ئاخاوتن (وتار) لە ورتە – ورتی ڕمڵ لێ دەران (کاهینان)ەوە چەکەرەی کردووە. لەم ڕووەوە، هەر لە نواوە، خەسیەتی چینایەتیی لەبەر کردووە، ئەمە زۆر هەڵەیە.

به پشوو بۆ زانایان دەرکەوتووە زمان دیاردەیەکە لەسەرەخۆ پەیدابووە و تەمەنێکی درێژی لەمێژینەی هەیە و چتێ نییە هەر لە خۆڕا بەم شێوە پێشکەوتووە و بەربڵاوە پەیدا بووبێ. زمانی ئەمڕۆ نیشانەی پێشکەوتنی عەقڵی ئینسانە، ماقووڵ نییە ئینسان لە نێوان دە تا بیست هەزار ساڵ لەوەبەپێش، ئەوەندەی ئێستا عاقڵ و مەنتیقی بووبێ تا زمانەکەشی بەم جۆرەی ئەمڕۆ بووبێ. مادام مرۆڤ بوونەوەرێکی لەمێژینەیە، زمانەکەشی هەر لەمێژینەیە. مادام سەردەمانێ ژیانی سەرەتایی هەبووە زمانەکەشی هەر سەرەتایی بووە.

جا زمان وەکو پێناوێکی تێگەیشتن و هۆیەکی لێك حاڵی بوون (دووبارەی دەکەمەوە) بە بێ کۆمەڵگا نابێ. ناکرێ مرۆڤێك بە تاقی تەنیا، لە هیچ قۆناغێکدا بتوانێ زمانێك دروست بکا. کە دەڵێین زمان، یانی تاکەکان لە ناو کۆمەڵدا پێکەوە دەژین و سەروکاریان پێکەوە هەیە و هاوپێوەندن، ئەو پێوەندییانەش پێش هەموو چتێك پێوەندیی کار و بەرهەمهێنانە. بەرهەمهێنانیش شێوازی خۆی هەیە، لە دەنگ و پیت و واژە و ڕستەدا ڕەنگ دەداتەوە و چتێك دروست دەکا کە لەگەڵ کار و بەرهەمهێنانەکەدا ڕێك بێت و یەك بگرنەوە، ئەویش هەمان زمانە کە بەپێی ئەو قۆناغە و ئامرازەکانی بەرهەمهێنان و نیاز و پێوەندییەکانی دیکەی سەردەمەکە دروست دەبێ. ئێمە بمانەوێ و نەمانەوێ، بە سێ قۆناخی شارستانیدا تێپەڕیوین. هەر ئەو پێوەندییانەی بەرهەمهێنان کە لە ڕۆژگارێکی زۆر دووردا لە کوردستان، کە لە قۆناغە سەرەتاییەکانی ئابووری و ڕاووشکار و کۆچەری و شوانکارەیی و کشتوکاڵدا ژیاوە، سێ ڕەهەندی بنەڕەتی زمانی کوردی بۆ پێکەوە ناوین. پاشان کۆمەڵگەیەکی دیکەش هەیە کە پێی دەڵێین شار (پێشان پیشەگەری نێو قەڵایەکان، پاشان چەرچیەتی، دواتر دوکانداری و سنووری بەرتەسکی قەڵا بەزاندن و فراوان بوونەوەی شار بەدەوری قەڵادا) کە لەڕووی سەرمایەداری و پێوەندییەکانی بەرهەمهێنانی سەرمایەدارییدای ئاوەڵاکردووە و پیشەسازی هەیە. ئەمە هەرسێ قۆناخە شارستانییە کۆنەکان و قۆناخە نوێیەکەی ئێمەیە و زمانەکەمان دەبێ هەڵسوکەوت لەگەڵ هەموو قۆناخەکەدا زێتر بکا. واتە: لەگەڵ کەلەپوور و (فۆلکلۆر)یشدا، چونکە لە ویشدا کە بوارێکی کۆنترە زمان هەیە و ئێمە پێویستیمان بەوەش هەیە، لەوما، دەمانەوێ خاوەنی هەموو ئاڵقەکانی مێژووی خۆمان بین، دەبێ ئاڵقەکانی ئەو زنجیرەمان بە تەواوەتی هەبن. لەبەر ئەوە

پێویستیمان بە زمانی ئوستوورە و ئەفسانە و..یش هەیە. ئەوجا با هەندێك لەوانە بابەتی عەنتیکەخانە بن و بەکاری ئەمڕۆمان نەیەن، بەڵام بۆ زانینی مێژووی خۆمان هەر پێویستن. لێ بەڵێ بمانەوێ و نەمانەوێ زمانێکی نوێ و دەسکەلا کە لەگەڵ تەنانەت پۆستمۆدێرنیزمیشدا – بە مانای پێگەیشتنی چینی بەرهەمهێنی پێشکەوتوو – ڕەفتار بکا، هەر دێتە گۆڕێ.

کارەکە بە زۆرەملێ و کرچوکاڵی سەر ناگرێ، زمان لە خۆڕا (تلقائی) پەیدا دەبێ. زمان لە قۆناخەکانی پێشوودا لە خۆڕا هاتووەتە گۆڕێ.. ناچاریی بەرهەمهێنان، کار و کۆمەڵ هێناویەتیە گۆڕێ. بەڵام وەنەبێ ئینسانەکانیش دەوریان تێدا نەگێڕابێ – ئەتۆ هەروا بنۆڕە منداڵێ کو زمانی زگماکی دایکی فێر دەبێ تا ئەوەی بەخۆ بزانێ، وردە – وردە فێر دەبێ. فێربوون لەو قۆناخانەدا، فێربوونی زمانی ئاخاوتن، وەك گوتم فەرایەند (پرۆسێس)ێکی لە خۆڕایە، وەلێ زمانی خوێندن و نووسین زمانی فەرهەنگی تۆمارکراوە، چتێکی دیکەیە. ئەوەی بە نێوی زمانی دەسکەلا (ستاندارد)ی لەمەڕ داخێون، زمانی فەرهەنگە. ئەم زمانە زمانی خوێندەوارانە. خوێندەوار لە سازکردنیدا – نەك لە زمانی گوفتار بەدەر – دەور دەگێڕێ، شاعیرەکان، هونەرمەندەکان، زانایان، فەیلەسوفان و دانایان، داستان سەرایان، ئەندازیاران، بزیشکان، تەکنیسیۆنەکان و هتد.. زمانی فەرهەنگی دەسکەلا ساز دەکەن. بەلأنەکینێ، یان لە نێو مێژوودا diachronic (قاڵبی مەییوی مێژوو) یان شان بە شانی مێژوو، هاوزەمانیدا cyncheonism (قاڵب شکێنی)، بە هەردوو بارەکەدا، کار دەکرێ.

هۆکارەکانی دابەشبوونی زمان، نەك هەر بەش بە حاڵی زمانی کوردی، بگرە بۆ هەموو زمانەکان، جوغراف، ئابووری، سیاسی، دیرۆکی و هتد.. چونیەکن.

حەزدەکەم لیستێکتان بە ناوی زمانانی دنیا و قەڵەمڕەوی هەر زارێ لە زارە کوردییەکانتان لێرەدا عەرزی خزمەت کەم:

بنەماڵەکانی زمان:

١– زمانە هیند – ئەورووپاییەکان

٢– زمانە ئورال – ئاڵتاییەکان

أ– ئورالی

أ.١– چلێفینی

فینی

مەجەری

پەرمی

أ.٢- چڵی سۆمۆئید

سۆمۆئیدی و زمانانی سەر بەوی

ب- لقی ئاڵتایی

زمانە تورکییەکان

زمانی ماڵچوو - تونگوز

مۆنگۆلی

٣- زمانانی چینی و تبەتی

چینی

ژاپۆنی

تبەتی

بورمایی

٤- زمانە سامییەکان

عەرەبی

عیبرانی

٥- زمانەکانی بانتوو

زمانەکانی ئەفریقای ناوین و ڕۆژهەڵات

سەواحیلیزمانی زوولۆو

٦- زمانانی ئیبەر - قەفقاسی

أ- کارتۆفیلی، گورجی

ب- ئەبخاز - ئەدیگەی

ئەبخازی

ئەدیگەیی

قەبەرتایی - چەرکەزی

ج- ناخی: چەچانی، ئینگووشی

د- داغستانی

٧- زمانانی ئەمڕۆی ئاسیایی: زمانانی ڕۆژهەڵاتی باشووریی ئاسیا و ئەفریقای باکووری بەربەری

٨- زمانانی ئاسیا - باسیفیك و ئاوستڕالیا

٩- زمانانی ئەمریکای باشووری:

زمانانی ناوخۆی ئەمەریکای ناوین و زمانانی کۆمەڵانی خەڵکی لێڕەوارەکانی ئەمەزۆن.

زمانەکانی هیند - ئەوروپایی

١- لقی ئاسیا (هیند - ئێرانی)

أ- زمانانی هیند - سانسکریتی

ئوردوویی

زمانی ڕۆمانس

هیندی

بەنگاڵی

ب- زمانە ئێرانییەکان

ب.١- زمانەکانی ئێرانیی ڕۆژهەڵات

فارسی

تاجیکی

ئەفغانی

ئاڤێستایی

پەشتوونی

ب.٢- زمانانی ئێرانی ڕۆژاوایی (بە ئیسکیتییەوە)

زمانانی باکووری ئێران (لە ئیسکیتیی کۆنەوە سەریان هەڵداوە)

ئۆسیتی

تاتی

ب.٣- زمانانی ڕۆژاوای باکووری (بڕوانە نەخشەی دابەشبوونەکان لە پایینەوە)

زمانی کوردی

زمانان (زارەکان)ی کوردی لە مێزۆپۆتامیا و لە ڕۆژهەڵاتی وی، لە جوغرافیایەکی پان و بەریندا

ج– زمانی ئەرمەنیانی

ئەنادۆڵی (هیتیت)

تۆقاری

٢– لقی ئەورووپا

أ– زمانی باڵتیکۆ – سلاڤیانی

أ.١– باڵتیکی

پرۆسیایی یان کیهانی

لێتوانی

لاتفییانی

سلاڤیانی

ڕۆژهەڵات

ڕووسی

بێلەڕووسی

ئۆکراینی

ڕۆژاوا

لەهیانی (پۆلۆنیایی)

سلۆڤاکیانی

چیکیانی

باشوور

سلۆڤینیانی

سربی و کرواتی (کروێشی)

بولغاری

ب– زمانە جەرمانییەکان

باکوور

ئیرلاندیانی

نۆروێجیانی

ئیسوێچیانی (سویدیانی)

دانیمارکیانی

ڕۆژاوا

ئینگلیسی

فریزی

دۆیچی

فەلەمەنگیانی

ئەفریقانی

ییدانی

ئەڵمانیایی (سەروو / ژووروو)

ڕۆژهەڵات

ج– زمانانی کەلتی

گۆیدەلیایی – گۆیدەلیایی ئیرلند

بەریتانیایی

کۆرنیانی

گالیانی (غالیانی)

د– زمانانی ئیتاڵیایی (زمانە لاتینییەکان)

پۆرتەکیزیایی (پورتکێشیانی)

ئیسپانیۆلی

کەتەلۆنیانی

پرۆڤانسیانی

فەرەنسزی

ڕۆمانیایی

هـ– زمانانی هیلینی (گرێکی)

و– ئەرناووتی

دابەشبوونی زمانەکان بەسەر گۆی زەویندا

زمانە سەرەکییەکان و مانە پلە دووەمەکان بە میلیۆن

چینی ١،٢٣٠

ئینگلیسی ٤٧٠

ئیسپانیۆلی ٣٢٧

ڕووسی ٢٨٨

بەنگالیایی ٢٣٥

عەرەبی ٢٣٥

پۆرتەکیزیانی ١٨١

ژاپۆنیانی ١٢٨

فەرەنسزی ١٢٤

ئەڵمانیایی ١٢١

دابەشبوونی کرمانجی (کوردی)

أ- کرمانجی باکوور (بادینانی - بۆتانی)

أ١- عەفرینی

لە مەرعەش، مەلاتیە، سەمسوور، سرووج، خەلفەتی و بیرەجگ

أ٢- ڕەوندی

لە قەرس، ئاگری، ئەرزەڕۆم، وان و باشقەڵا

أ٣- شکاکی

لەنێوان ورمێ، شەمدینان و باشقەڵا

أ٤- هەکاری

لە هەکاری و ئیرناخ

أ٥- بۆتانی

لە ناوچەی جزیر - بۆتان

أ٦- بادینی

لە زاخۆ، ئامێدی، ئاکرێ، زێبار و دهۆك.

أ٧- سنجاری

چیایەکانی سنجار و شێخان

أ٨- سلیڤی، کیکی، میللی

ڕۆژهەڵاتی دیاربەکر (ئامەد) لە ئەلعەزیز، لە ڕۆژهەڵاتی چۆمی فورات و ڕۆژاوای ماردین.

ب- کرمانجیی باشوور

ئەو شوێنانەی کە لە نێوان مەلایر، کرماشان، قەسری شیرین و کوردستانی باشووردا دەمێننەوە.

ب ١- سلێمانیانی (بابانی)

سلێمانی، کەرکووك، کفری، قەرەتەپە، تووزشوان و لە چەند شوێنێکی لای خانەقین.

ب ٢- موکریانی

لە شنۆ، نەغەدە، میاندواو، شاهیندژ، سەقز، بۆکان، بانە و سەردەشت.

ب ٣- سنەییانە

سنە، بیجاڕ، کەنگاوەر و ڕەوانسەر و دەوروبەری.

ب ٤- ئەردەڵانی

ناوچەی ئەردەڵان

ب ٥- گەرمیانی

ج- بن زارەکانی کرمانجی

خانەقین

لوڕی (فەیلی)

ئێلامی

کرماشانی

لەکی

کەڵهوڕی

کولگایەیی (کولیایی)

فەرەوەندی (زاری دیکەش)

دابەشبوونی سۆرانی

هەولێر و دەوروبەری

دابەشبوونی گۆرانی

لەو بەشەی کە دەکەوێتە باکووری دەشتی بەغدا – کرماشان، ڕۆژهەڵات و ڕۆژاوای چیاکانی هەورامان، ڕۆژهەڵات و ڕۆژاوای مووسڵ و لەپاوە و کەندوولە.

أ– هەورامانی

لە ناوچەی هەورامان، لە بەشی سەرووی بەستەکەی شیروان

ب– باجەڵانی

لەناو زەنگنە و شەبەك، ڕۆژهەڵاتی مووسڵ

و– گەهوارەیی

دابەشبوونی زازایی (دملی)

أ زازاییی باکوور

أ ١– ڕۆژهەڵاتی باکووری

لە سەرەوە، لە ڕۆژهەڵاتی ئەرزەڕۆمەوە تا باکووری مووش، لە دەڤەری خۆراسان و ڤارتۆ

لە خوارەوە، لە قۆزلۆق، ساسۆن و موتکی (زازاییی موتکی)

أ ٢– زازاییی ڕۆژاوای باکووری

لە بەشی ڕۆژاوای ئەرزەڕۆم

أ٣–زازاییی دێرسیم – سۆبی

أ ٤– زازاییی باکووری

ب– زازاییی باشووری

ب ١– زازاییی بینگۆل

لە خەرپووت، چەپاخچوور، چەولگ، لیجە و قوڵپ

ب ٢–زازاییی مەرداس

لە پاڵوو، ئێگیل، باکووری دیجلە و ئەرغەنی

ب ٣– زازاییی سیوەرەك

لە سیوەرەك، چەرمك، گەرگەر، ئالدووش و شانگووش و هێندێ ناوچەی ئادییەمان و مەلاتیە.

هەر وا بەدەم باسی پێوەندیی دەوڵەمەندکردنی زمانی کوردی بە دەوڵەمەندکردنی فەرهەنگەوە، قسەکەمان بەلای زاراوەڕاناوە دەشکێتەوە: زانایانی بە ڕەگەز و بنەچەکە کورد و تورك و فارس و سوریانی و ئارامی و هیندی و هتد.. دە بواری زاراوەڕۆناندا، گاڵەیان کردووە. ئەوانە هەروا نەهاتوون لە خۆڕا مل لەو کارە بنێن، بەڵکو لە دەستوور و یاسا و ڕێسای بەرینانی خۆیان نواڕییە و چەندین ڕێسای سەر بە زمانی عەرەبییان پشکنییوە و ئەوی لەباربووە، هەڵیان هێنجاوە و لەسەر ئەو ڕێسا و یاسا خۆماڵییانە زاراوەیان ڕۆناوە و داڕشتووە، فەرموو ئێمە، کوردی هەژار چەندمان زاراوە بۆ ئەم لێشاوە زانستانە دەستەبەر کردووە، کە ژمارەیان لە ١٤٤ زانست زێتر تێ پەڕیوە.

زاراوەڕانان، هەر وەکو لەبەراییەوە گوتم، بەوە دەگوترێ کە دەستەیێ، تاخمێ، برێ، گرۆیێ، تیرەیەکی تایبەت بێن لەسەر دانان و بەکارهێنانی واژەیەك ڕێك کەون (اقرب الموارد)، یا بە عورف، بە بەندوبا و لەسەر شتێ بۆ دیاری کردنی مانا و واژەیێ، غەیری ئەو مانایەی کە دە بنیچەدا بۆی داندراوە، ڕێك کەون (مؤید الفضلاء) یا واژەیێ، کە کۆمەڵێ بۆ خۆی مانایەکی، غەیری مانای ئەسڵی و مانای بۆ داندراوی وی، دای نابێ (ناظم الأطباء) یا واژەیێ کە لەنێوان تیرەیێ لە نەتەوەیەك، مانایەکی بڕیار لەسەردریاگ، ببەخشێ، یا بەرەیێ بێ لە زانستێك، هونەرێکدا لە دانانی واژەیێ بۆ مانایەکی تایبەت بەو زانستە یا هونەرە، دەگەڵ یەکدیدا ڕێك کەون، کە ئەو واژەیە، دە زماندا مانایەکەی ئەوەیە و دەو زانستەدا شتێکی دیکەیە. خاوەنی کەششاف دەفەرموێ: عورفی تایبەت ئەوەیە کە خەڵکێ بێن ناوێ، پاش ڕاگوێزتنی لەمانا کۆنەکەیەوە، بۆ مانایەکی نرت و نوێ بەکاربێنن، یا پێوەندی دوو شتان، چ لە گشت و تایبەت و چ لە هاوبەشی و چ لەوێکچووندا، دووەمیان بە مانایەکی تایبەتی یەکەمیان بەکاربەرێ (تعریفات)، ئەمەش هەر مەجازی خواستنەوە و مەجازی ئەقڵی دەگرێتەوە:

ئەگەر پیاو سەروساختی خزمایەتیی واژەکان لە دەلالەت کردندا بناسێتەوە، وەك پێوەندیی "سەبەب و موسەببەب"، "مەکان و مەکین"، : ڕابردوو و ئایندە"، "جوزئییەت و کوللییەت"، لازمییەت و مەلزوومییەت، ئالییەت، گشت و تایبەت، ڕابردوو و ئایندە، ڕەگەز، بری و پەی ئامەد، خوێشاوەندی، سیفەت و مەوسووف، موزاف و موزاف ئیلەیهی، ڕێزلێنان، دراوسێتی، دووفاقی، غالبییەت و وێکچوون، یا جۆری کینایەت (مێتافۆر)ە کان، ئیدیۆمەکان بە وردی دەرك بکا، بۆ زاراوەسازی دانامێنێ،

بەڵام کاتێ خوێندەواری زمانێ لە زمانەکان وە بن لێشاو و گۆتاوەڕۆی زوانێکی دیکەوە دەکەوێ و مجێز و سەلیقەی دەشێوێ، یان دەژاکێ، دیارە زەینی زمانە خۆڕسکەکەی خۆی کوێر دەبێ و دەستەپاچە و مجرۆ و موزمەحیل دادەنیشێ و وەك کوردی دەسخەڕۆی لە هەردوو جێژنەکەی لێ بەسەر دێ. زاراوەدانان کاری هەر کەسێ نییە و دەبێ لەو زانستانەدا کە زاراوەیان بۆ دادەنێ، مەلەوانی چا بێ.. خۆ کارەکە بەوەندە پێك نایە کە هەر بابایەك هات گوتی – هەر لەبەر هێندێ سمێڵی سوورە– هەمزاغایە. ئەبو تاهیری مەجدی فەیرووزابادی کە بە ڕەگەز ئێرانی نەژادە، جارێکیان لە جەنگەی هەڵپە و لەدووی واژەی عەرەبی گەڕاندا، بە عارەبە ژنێ، لە جیاتی وەی، "اطفئي السراج" بێژێ دەفەرموێ "اقتلي السراج.." ئەمە چ دەگەیەنێ، کەسی مامی؟ ئەمە ئەوە دەگەیەنێ، کە ئەوەی زاراوە لە زمانێکدا دادەنێ، ئەگەر بە زگماك زمانەکە زمانی خۆی بێ، چتێکە و ئەگەر ئی خۆی نەبێ چتێکی دیەکەیە... فەیرووزابادی وێڕای ئەو هەموو لێزانی و ئاشقەزمانی عەرەبییەی، کەچی هەر زمانی زگماکی مادەرزادی بەسەر زاریدا زاڵ بوو. جارێکیان ئەم پرسیارەم لە مامۆستای بەهەشتیم مامۆستا مستەفا جەودای بە ڕەگەز کوردی خەڵکی لای خاڵس، کە لە کوللییەی شەریعەت مامۆستای مێژوومان بوو، پرسی: فەرمووی فەیرووزابادی، ڕەگەزی دیار نییە، فارس بە ئی خۆیانی دەزانن. چونکە، زێتر کوردی و هێندێ فارسیزوانی لە کوردزوانەوە نزیك دەڵێن: "چراغ ڕا بکش"، هەروەها فەرهەنگە فارسییەکانیش (فەرهەنگی د.م. معین) "کشتن"ی بەمانای کوژاندنەوە نووسیوە.

بۆ پێناسەکردنی زاراوە، زۆری بە باریکان و بە قەوییان لەسەر ڕێسراوە: خواجا نەسیرودینی تووسی– کە زۆری ڕك لە کورد دەبۆوە، دە پاشکۆی ناوە لێکچووەکاندا، پوختەی فەرمایشتەکانی ئەوەیە کە واژە دە مانای ئەسڵی خۆدا و هاوچوونییەکیدا بەکار ببرێ باشە. بەڵام بە ڕەچاوکردنی مانا ئەسڵییەکەی، بە مەرجێ ئەو وێکچوون و هاو خزمایەتییەی کە دە ئەسڵەکەدا هەن، لە کاتی گوتن و نووسیندا ڕەچاو نەکرێ، ئەمەش بەدوو بەشەوە دەکرێ: یەکەمیان ئەوەیە کە لێچوو لە دەربڕیندا، دەگەڵ پێچوو (ئەسڵ)ەکەدا یەکسان بێ و بەمە دەگوترێ "نێوی ڕاگوێزتە"، وەك بەکاربردنی واژەی "مانگ" هەر لە سەرەتاڕا و بە ئەسڵ، بە مانای تۆپەڵ (جیرم)ی ئاسمانی و بە ڕاگوێزتن و ئەریەتی، بەمانای مەودایەکی تایەن داندراوە. هەروەها بە مانای هاووێنەش

بەکاردەبرێ. هەروەها واژەی (عدل)ی عەرەبی بەمانای داد، کە ناوی مانایە و بە مانای دادگەر (عادل)، کە سیفەتی کاراییە بۆ موبالەغە، بەکاردەبرێ. هەروەها "ئاوڕشێن" لە کوردیدا، بۆ دوو سیفەتی لێك دووفاق: سیفەتی بەرکاری و سیفەی کارایی، بەکاردەبرێ، بەو ئامێرەی کە ئاوپرژێنی پێ دەکرێ (ئاوڕێژ = اب پاش) و بەو شوێنەش کە ئاوڕشێن دەکرێ، هەر ئاوڕشێن دەگوترێ. هەروەها بە مانای مەسدەرییەتیش دەکاربەستراوە، واتە: ئاوڕشێن کردن دیارە لە مانای دووەمدا، لەگەڵ فیعلی "کردن"دا، دەبێ بە "ئاوڕشێن کراو"، کەچی کورد هەر بۆ خۆی بۆ ئەو چتەی کە دەی ڕێژێ، لە قسەیەکی نەستەقدا، "ئاوڕێژ"ی گوتووە، نەك ئاوڕشێن– "نە کورت و نەدرێژ کۆڵەمست و ئاوڕێژ".. واژەی "باوەشێن" و "تێڵاتڕێن"یش هەر لەو بابەتەن... دووەمیان ئەوەیە، کە لێچوو پتر بەسەر پێچوودا زاڵ بێ و کە گوتت و درکاندت، پێچووت بە درەنگەوە بە بیر بێتەوە. ئەمەش دوو جۆرە: یەکەمیان بەکارهێنانی لە ڕوانگەی زۆرینەوە، بەمە دەگوترێ (باو = عورف)، وەك: دەست بە ئاوگەیاندن دە ئەسڵدا بە مانای بۆ داندراوی خۆی کە دەست بە ئاو شوشتنە و بە عورفی مەجاز بە مانای پیسایی کردن و تارات گرتن و خۆ پاکژ کردنەوەیە. دووەمیان ئەوەیە کە بەکارهێنانەکە لەلایەن تاخمێکی تایبەکاری زانستێ، هونەرێکەوە بێتە گۆڕێ. بەمە دەگوترێ زاراوە (مصطلح). موستەلەح واتە: مەردمەکە لەسەر ئەوە ڕێك بکەفن کە واژەیەك لە مانایەکەوە وەگوێزێ لەبۆ مانایەکی دیکە و ئەو واژەیە بۆ ئەو مانایە وەخاس (صالح) بزانێ، مانای (اصطلح علیە) دە بنیچەدا، واتە: بە چاك زانین. وەك: بەکارهێنانی واژەی (قدیم)ی عەرەبی، بە مانای کۆنە دە بنیچەدا و بە مانای ئەوە کە هەر لە سەرەتاڕا هەبووە، بە زاراوەی فەلسەفە و کەلام. نێوە لێچووەکان دەبن بە سێ پاژەوە: یەکیان ئەوەیە کە ئەسڵەکە لە دەربڕیندا زووتر و گورجتر بە بیردا دێ و دە زەیندا زێتر خۆش باوە و ئەمەش مەجاز و خواستنەوەیە. دووەم ئەوەیە کە لێچوو زووتر و خێراتر بە بیردا دێ و ئەویان دە زەیندا زاڵترە. بەمەش دەگوترێ "لەباوی گشت و زاراوە= عورفی عام و مصطلح". سێیەم ئەوەهێیە کە ئەسڵ و فەرع دەبیرهاتنەوەدا، هەرتك یەکسان بن و بەمەش ڕاگوێزتنی ڕووت و پەتی دەگوترێ. بەڕاستی، زاراوەناسی، ئەو زانستەیە کە دەپەرژێتە زاراوەکان و لێوەکۆڵین و وردکردنەوە. گاتفرێد شووتز، پرۆفیسۆری زمانی ئەڵمانیایی (١٧٤٧– ١٨٣٢) یەکەم کەسێ بوو کە ئەم زاراوەیەی بەکاربرد. زاراوەکە پاش

مەودایێ، ڕێی کەوتە نێوزمانی ئینگلیسییەوە و بە مانای (پێڕستی نێوان) بەکاربرا. پاشان دەڵێیە نێو زمانی فەرەنسزییەوە و پاشترێ، جلکی بەکارهێنانێکی جیهانی دەبەر کرد. لە فەرهەنگە هەمە جۆرەکاندا، پێناسەی زۆر و زەوەند بۆ تێرمینۆلۆژی (زاراوەناسی و زاراوە) دەردەست کراون. تەنانەت وەختە بکارم بێژم، هێند زۆرن لە ژماردن بەدەرن: "کۆمەڵە زاراوەگەلی هونەری سەر بە یەك زانست، یا هونەر و چەمکەکانی سەر بەوی" (فەرهەنگی زانستان، زاراوەگەلی ئەدەبیات و هونەری ڕەنگ کاری، یا واژەیەك کە دە زانستەکان، هونەرەکان)دا بەکار دەبرێن. (فەرهەنگی وێبستەر)، ١– کۆمەڵە واژەگەلی هونەریی سەر بە یەك زانست، لێوەکۆڵین، یا گرۆیەك لە لێوەکۆڵان. ٢– لێوەکۆڵینی سیستەمی زاراوە، یا واژە و ئاوێتەگەلی تایبەت، کە لەبۆ نێو لە چەمکی تایبەتینان بەکاردەبرێن و هەروەها لە بنەما هەمووانەکییەکانی سەر بەم لێوەکۆڵین و لێوەتۆژینە، بەکاردەبرێن. (فەرهەنگۆکی ڕووبێر)، بە ڕەچاوکردنی پێناسەگەلێك کە فەرهەنگە جۆراوجۆرەکانی زاراوەسازی بە دەستەوەیان داوین و بەم ڕوونکردنەوەیە کە بە پێناسەی ئەم زانستە لە قەڵەم دراوە، یەکجار هەموانەکی بەرچاو دەکەوێ، دەتواندرێ پێناسەیەکی ورد و گردەبڕ لەمەڕ زاراوەناسی دەردەست کرێ: لەنێوانی چەمکەکانی سەر بە ڕشتەکانی پسپۆڕەکیدا، هەڵبەتە برێ واژە و ئاوێتەگەل کە گرۆیێ لە خەڵك، یا تەنانەت تاکە کەسێکیش بەکاری دەبەن، هەر زاراوە دەگوترێ. جا، بەم پێناسەیە، دەبێ زاراوە بە هاوواتا vocobulary لەقەڵەم بدرێ، بەڵانەکینێ ئەوەهێت لە بیرنەچێت، کە کاژێکی تەنکی وەك تارای وەوی ها لە مەعبەینیاندا.. بە بیروبۆچوونی زانایانی ئایدیالیست و نیوە ماتریالیست و نیوە ئایدیالیست ڕەنگە – هەرچەندە بە تێکەڵ و پێکەڵێش بێ – شتهایەکیان لەم ڕووەوە ئەنگاوتبێ، بەڵام ماتریالیستی دیالێکتیك – هەرچەندە لە سەرەتاوە زۆر بەتانی ئەم باسەدا چوون – کێشەکەی یەکلا کردووەتەوە و دەڵێ: – مرۆ لە زیندەوەری دیکە بە وشیاری (ئاوەز) جوێ دەبێتەوە، واتە زیندەوەری بێ ئاوەز هەرگیز ناتوانێ وێنەی شتان، سەربەخۆ بە بیردا بێتەوە. تەنها هەر مرۆیە، کە بەهرەو یارای ڕووت کردنەوە= تجرید –ی هەس. شتان بێ ئەوەی لەبەر چاوی زەق بێتەوە، دەبەر زاری، یا دەبەر گوێی، یا دەبەر دەستی، یا دەبەر لووتیدا بن، ناڕاستەوخۆ هەست پێ دەکا، بەڵام زیندەوەری بێ ئاوەز و بەستەزمان بەو جۆرە نییە... ئەو شتان تەنێ ڕاستەوخۆ هەست پێ دەکا. هەروەها

وەك بافلۆف دەفەرموێ، بە ڕاهێنانیش بە پێی تێنۆرییی جەمسەربوونی مەرجەکی (نظرية الاقتران الشرطي)یش چتی بە بیردێتەوە. بێ لەوەش مرۆ خەسیەتە گشتەکانی شتان یەکسەر دەقۆزێتەوە و یارا و بەهرەی تایبەتی ئاوەز، شتان بەو خەسیەتە گشتانە دەناسێتەوە. کە دەڵێین "دار" تەنێ دارێکی لە مێشکدا نییە، بەڵکو خەسیەتەکانی سەر لەبەری دارانی دەمێشکدایە و بەهۆی ئەو خەسیەتە هەموانەکییەوە، تاکان دەرك دەکا. کەواسا، هەموو بوونەوەرێ تاك (تایبەت) دە بوونێکی هەموانەکی (عام)دا دەرك دەکا، ئەوجا تاکیش بێ کۆمەڵ بە بیردا نایە، واتە، دە کات و شوێن و ناوی خەڵکانی دیکەدای بە بیردا دێ. دیارە مرۆ، بەم پێیە ڕشتەی بوونەوەرێکی کۆمەڵەکی بە ئاوەزە. بێ کۆمەڵ ناژیێ.. بێ کۆمەڵ – با مێشکێشی بە زگماك تەواو بێ – هیچ فێرنابێ، زمان، فەرهەنگ، شارستانیەت، ژیاری و هتد... فێر نابێ. دە جەنگەی ئەرك بە خەرجدان و کار و کۆششتدا فێری شتان دەبێ. ژیاری و شارستانییەت، بەکار و ئەرك بە خەرجدان دێنە گۆڕێ.

ئینجا، زمان قاڵبی هەموو ئەزموونەکانی مرۆیە. بە درێژایی تەمەنی لە مێژووییینەی وی، زمان نەبا، مرۆ وەك هەموو بەستەزمانێکی لێ بەسەر دەهات. وەلێ چۆن چۆنی ڕەفتار دەگەڵ زمان دەکا؟ دیارە، مرۆ شتان بە پچڕپچڕی و پەرت و بڵاوی و بێ بەندوباوی و بێ سەروکاری نابینێ و بیریان لێ ناکاتەوە، شتان بە پێی یاسا و ڕێسای هۆکار و ئاکام و ناچارەکی و ڕێکەوت و ئازادی، بیر لێ دەکاتەوە. بەڵام هەمیشە بە ئامادەبوونی یاسا و ڕێسایەکانی ئاوەز، چ بە مەنتیقی فۆرمالیستانە (ڕواڵەت)، چ بە مەنتیقی دیالێکتیکانە، لە مێشکیدا، کە بە ئەزموون دەردەستی کردوون، ڕەفتار دەکا. هەر لەبەر وەشە، کە چەندین شێواز و ڕێبازی بۆ نێولێنانی مانا و ئەزموونی نرت و نوێبا و دەدۆزێتەوە و بۆ هەموو ڕشتەکانی زانست و هونەر و فەلسەفە، زاراوەی لەبار و لەشان سووك و خۆشباو دادەنێ. دیارە ئەم هونەرەشی لە ئاکامی بەرەوپێش چوونی ئامێرە مایەکییەکاندا وەدەست هێناوە. هەر ئەمەشە، کە جوداوازیی لەنێوان کۆمەڵگەیەکی، کە بەسەر هەموو پێداویستەکانی خۆیدا ڕادەگا و کۆمەڵگەیەکی دیکەی پاشکەفتی، وەك کۆمەڵگەی کوردی لە کاروان بەجێ مای، کە بەسەر زۆر شتاندا ڕاناگا، دەسنیشان کردووە. گەلۆ، ئەوڕۆ کورد چەند زاراوەی – وەك لە پێشترێم باس کرد –

لەو هەموو بواری جۆراوجۆری زانستەکانی دنیاییدا، داناوە و ژیانی شارستانی ئەورۆی خۆی پێیان دەستەبەر کردووە؟

بەڵام نەتەوەی کورد – پیاو هەق بێژێ– سەرەڕای ئەو هەموو کۆت و زنجیری زمان و فەرهەنگی تورکی و عەرەبی و فارسییە، کە بە درێژایی دە – دوازدە سەدە، سەروملە دەست و پێ و بیر و هۆشی ئاڵاون – ماڵم قەبرە – لە پاراستنی بەندوباوی نەتەوەکی خۆی، بە تایبەت زمان و ئەدەبیاتی زارگۆتیی دەوڵەمەند و زەنگینی پشتاوپشت لە بیرنەکردوویدا درێغی نەکردووە. دژمن ئەگەر توانیبێتی سەر لەبەری هەموو شتێکی کورد و کوردستان چەپاو کا و بە تاڵان و برۆی بەرێ. وەلێ هەرگیز نەیتوانیوە بیری نەتەوەکی و نەتەوەکەی و فۆلکلۆرەکەی بەتاڵان و برۆ بەرێ. خۆشبەختانە، ئەگەر دەستی بڕوا، هێندەی کەلەپوور هەیە، کە دەتوانم بڵێم لە ئی تورکیش و عەرەبیش و فارسیش دەوڵەمەند ترە. هەر ئەوەشە کە یەکێکی وەك خانیی نەمر ئەم هەست و خوستی نەتەوەکییەی لە شاکاری مەم و زینەکەیدا، بەو پەڕی گەرموگوڕییەوە دەربڕیوە و خوێندەوار و ڕۆشنبیری کورد، چ وەك مەلا و فەقێ، کە خاوەنی کەشفوزوونوون، حاجی خەلیفەی تورك، دەڵێ ئەو خوێندەوارە کوردانە نەبان، هیچ ئاسەوارێکی ڕۆشنبیری لە قەڵەمڕەوی دەوڵەتی عوسمانییاندا نەدەما – دەڵێ "اونلر طفره صتان اولديلر.." و چ شێخ چ ئەفەندیی فێس بەسەر و سیدارە لەسەر، کاسکێت لەسەر و قاڵپاخ لەسەر هتد... بە هەڵبەست هۆنینەوەی کوردی و کۆڕ و کۆمەڵەی ڕۆشنبیری دامەزراندن و ڕۆژنامە و کۆوار دەرکردن، دە مەیدانی ڕۆشنبیریدا، درێغییان نەکردووە. بیریان لەوە کردووەتەوە، کە دەبێ منداڵی کورد فێرگەی بەکوردی خوێندنی بۆ بکرێتەوە... کتێبی بە زمانی زگماکی خۆی هەبێ. ئەوەندی بە بیرم دێ، عەبدوڕەحمانی شەرەفکەندی، مام هەژاری نەمر و عەبدوڕەحمانی زەبیحی، کاك حەسەنی قزڵجی و محەمەدەمین شێخولئیسلام، هێمنی موکریانی، وەك بۆیان وەگێڕاوم، قازیی نەمر دە سەروبەندی کۆماری ساوای مەهابادێ، بیری لەوە دەکردەوە فەرهەنگستانی کوردی دامەزرێنێ. تەنانەت بۆیان وەگێڕام، کە چۆن زاراوەی "پێشمەرگە"ڕانراوە؟ حیکایەتەکەی مەشهوورە..

بەڕاستی زاراوەدانان، هەر وەکو لە پێشترێ گوتم، وێڕای سەلیقەی زمانزانی و لە یاسا و ڕێسای واژە تەرەکین زۆر باخەوەر بوون، ئەوێ، لە مێژووی کورد، لە

جوغرافیای کورد، لە کۆمەڵناسیی وی، لە ئابووریی وی، لە ئەفسانەکانی، لە سەرچاوەکانی بیروەباوەڕی کەونارای، لە ئایینەکانی و تاد... فرە وەسەلیقە وێ. دەبێ بە لانی کەم لەم قاڵبانەی زمانی کوردی شارەزا و پسپۆڕ بی و لەجیاتی "کارەکەی کرد" نەیەژێ " بەکارەکە هەڵسا":

١– نیشانەکانی سیفەتی کارایی:

– "ا": زانا، توانا، بینا، باڵا.

– "گار": سازگار، کردگار، پەروەردگار.

– "کار": ستەمکار، بەدکار، نوێکار، تازەکار.

–"ان": ڕەوان، شادان، خەرامان، ناڵان.

– "ندە": کوشندە، بڕندە، فڕندە، عەفڕاندە.

–"گەر": جادووگەر، دادگەر، شانۆگەر.

ئەوەت لە بیر نەچێ، کە سیفەتی کارایی ئەگەر "ندە"ی لە پاشەوە پێوە بلکێ، زێتر بە مانای فیعل و سیفەتی ڕەفتەنی و کاتەکیدا بە کار دەبرێ، وەنموونە: شاییی ڕۆییندە، کە لە گەرمیان باوە، بەڵام هێندێ کاویش بە مانای هەمیشە بەکاردێ، تێرێکی کوشندەی تێ گرتم. سیفەتگەلێ کە بە "ان" دواییان دێ، زێتر مانای حاڵ دەبەخشێ، واتە سیفەتەکە بەردەوام نییە، بە نموونە: کاورا زگی ڕەوانە، ڕەوانییەکە هەر چەند سەعاتێکە، یا: بەهەڵەداوان هات، واژەی داوان بە فارسییەکەی دوان –ە، لە دویدن – ەوە هاتگە، واتە هەڕاکردن و دەودەوانێ و قۆشمە. ئەگەر سیفەتەکە بە "ا" دوایی بێ، ئەوە دەلالەت لە هەمیشەگی دەکا، وەك زانا، دانا. ئەگەر وە "کار" کۆتایی هات، ئەوە، مانای فرە پێوەنان و موبالەغە دەبەخشێ، وەك: ستەمکار، واتە: فرە ستەم. لەوەش وریا بە، کە فەرقی "گار" و "کار" ئەوەیە کە گار وە واچەگەلێکەوە دەنووسێ، کە لە فیعل تەرەکیابن، یان هەر خۆیان سەربەخۆ هەبن، وەك: پەروەردگار، ئافەریدگار، ڕۆژگار، شەوگار. هەرچی "کار"ە، وە ناوی مانا و سیفەت و واژە نەتەرەکییەکانەوە دەلکێ، وەك: ستەمکار، بەدکار و شەکار.

موتوربەی سیفەتی کارایی:

١- حاڵەتی وەباڵدان (ئیزافە)، کە سیفەت وەباڵ پاشەخۆ دەدرێ، وەك: بڕندەی پۆڵا، کوشندەی دژمن.

٢- دواخستنی سیفەت و تێ بردنی نیشانەی "ندە"، وەك: سەرفراز، لە سەرئەفرازندە – وەوە و سەربڕ لە سەربڕندە – ەوە هاتگن. دیارە ئەمانە وەك فارسییان ڕەفتار دەگەڵدا کراوە.

٣- کاتێ سیفەتی کارایی دەگەڵ بەرکار یا یەکێ لە قەیدەکان (ئاوەڵکارەکان)ی، وەك زۆر، کەم و تاد... دا هات هەنگێن نیشانەی سیفەت تێ دەبرێ، وەك: زۆروێژ، کەمدوو.

نیشانەکانی سیفەتی بەرکاری:

١- سیفەت پێش دەکەوێ: پەروەردەی ناز، ئالوودەی داوێن پیسی.

٢- سیفەت پێش دەکەوێ و نیشانەی وەباڵدان تێ دەبرێ. وەك: ئالوودە نامووس.

٣- سیفەت پاش دەخرێ و چ گۆڕان نائێتە گۆڕێ، وەك: خەو ئالوودە (خەواڵوو).

٤- سیفەت پاش دەخرێ و "دە" تێ دەبرێ، وەك: نیعمەت پەروەر، نیشتیمان پەروەر.

٥- سیفەت پاش دەخرێ و "دە" دەمێنێ، وەك: ژەمبردە، سەرمابردە، بابردە.

نیشانەکانی سیفەتی نیسبەت:

١- "ی" بەدوای واژەوە دەنووسێ، وەك: ئاسمانی، خاکی، کوردی.

٢- بزوێنی "ە" بەدوای واژەوە دەنووسێ، وەك: یەکشەوە، دووساڵە، چلە، حەوتە.

٣- "ین" لەدوای واژەوە بێ، نەك جۆیین، بەفرین (بۆ جۆر و ڕەنگی هەڵماتی بەرد).

نیشانەی سیفەتی لێکدریاگ:

١- لێکدانی وێکچوونەکی، وەك: سەنگدڵ، کەوانبرۆ، پۆڵادەست.

٢- لێکدانی دوو ناو، وەك: ئازارپیشە، خیانەتپیشە، جاسووسی پیشە.

٣- لێکدانی دوو ناو بە ئامراز، وەك خەنجەربەدەست، سەربەکڵاوە (بۆ شەستە باران).

٤- لێکدانی ناو بە ئامرازی جۆراوجۆر، بابەتی زۆرن:

أ- بە "ب"، وەك: بە غیرەت، بە حەیا. (هێندێ جار ئەم "ب"یە ئەوێ وە "و").

ب- بە "هاو"، وەك هاوڕێ، هاودەم، هاودەنگ.

ج- بە "نا" و "نە"، وەك نامراد، نەمر.

د- بە "بێ"، وەك: بێ ئاوەز، بێ هۆش.

و- بە "مەند"، وەك: هونەرمەند، زەرەرمەند.

ز- "وەر"، وەك: دادوەر، جانەوەر، دەمەوەر.

ح- بە "ناك"، پتر مانای دەرد و ناساغی دەبەخشێ، وەك: نمناك، دەردناك، ترسناك، خەمناك.

سیفەتی بیستەنی و قیاسی:

١- ناو مانای وەسفی هەوێ و موشتەق نەوێ، وەك: گران، تەنگ، درێو.

٢- واژەیێ دەلالەت لە ڕەنگ بکا، وەك: سپی، سوور، زەرد.

٣- سیفەتی بیستەنی زێتر لە لێکداندا، دوادەکەوێ، وەك: ڕووسوور، ڕووزەرد، ئێسك گران. هێندێ جار پێش دەکەوێ، وەك: سیماڵ، مردەماڵ، زندەماڵ.

ڕاستیت گەرەکە، ناکرێ لێرەدا من هەرچی دەستەڵاتی زمانی کوردی هەس، گشتی لێرەدا وەسەرکەمەوە، دیارە مەرامم لە وەبیرهاوردنەوەی ئەی قاڵب و میسالەیلە، ئەوەیە، کە کەسێ خۆی ئەڕای زاراوە داڕژتن خڕەهەڵ داوێ، تەنیا زمان زانی بەش کارەکە نێکا، ئەوێ، وەك وتم، فرە لە دیرۆکی کورد، لە جوغرافیای کوردستان و لە ئابووریی کورد، لە کۆمەڵناسیی کورد و خۆلاسە لە گشت چتێکدا زۆرزان وێ.. بێیتە سەر ڕاستی، ئەوەی من دیاردیم بۆ کردن، ڕەنگە تنۆکێ وێ لە دەریای زوان کوردیی خاوەن پێنج شێوەی فرە زەنگین و دەوڵەمەند.. جا ماگەسەوە ئەوەیچتانە عەرز خزمەت کەم، کە ئاخۆ بواری قیاس کردن لەسەر ئەم قاڵبانە چەندە و قەڵەمڕەوی تا کوێ بڕ دەکا؟ ئەمە زێتر دەکەوێتە سەر سەلیقە و زەوق و شارەزایی و کوردی زانین بەزوانی بیانییەوە ئالوودە نەبوون و کەمێ جورئەتیش و گوێ ڕایەڵیی زەوقی خەڵکەکەیش ناوێ لە بیر بوەینەوە. دیارە ئەمن لە کوردێکی گوێچکە بە تەنێ بە

کوردییەکی بەر تەسکی شاریٚ، ناوچەییٚ و شێوەییٚ ڕاهاتبیٚ، یا زێتر بە زمانێکی غەیرە کوردیی خوێندبیٚ و دەگەڵ ژیانی کوردەواریدا، سەروکاری کەم بووبیٚ، ئەوە عوزری خۆی بەدەستەوەیە و لێی ڕاناپەرموم، شێرم بە گویٚ بۆ بگریٚ.. من پێم وایە هەر کەسیٚ لە مەمانان دەرکی هەمبانەی خۆ وەکا، ڕەنگە لە هەر چتە شەمەیەك بکا، خۆ نەتەوەکانی دیکەش لە سەرەتاوە کۆڵیان لە کۆڵی مە زۆر ڕەنگینتر نەبووە، بەڵام لێل ئەوەشا، ئەم شاکارییە، مەردی مەیدانی خۆی هەبووگە و تا ئەو مەردمەیلە خامە وەدەست بووگن، هەر ئەوانەیلە سەردەفتەر و دەمڕاست و جێی متمانە بووگن.. خولایە، یەکدوو کەڵە زوان زانێکی دیکە وەك مام هەژار و ئەحمەدی خانی و نالی و تاد.. مان بۆ بڕەخسێنی.

لەمەڕ قیاس و وەکاربردن، ئەملاو ئەولای بۆ نییە، هەروەك زانایانی زاراوەشناسی یەژن، ئەم بزنە ڕێیانەش دەبیٚ پیا بڕۆین:

١- دەبیٚ لە زانستی بنەواشەکانی واژەڕانان "علم الوضع" باخەبەربین. ئەهلی ئوسووڵ لەم هونەرەدا، لەمێژە فەرموویانە: "یُصطلح علی المعنی لأدنی ملابسة"، بە کوردییەکەی واتە: مەرج نییە زاراوەییٚ کە بۆ مانایەك دادەنریٚ، لە سەتا سەت پڕواپڕی یەکدی بن، دەکریٚ بە بۆرە خزمایەتییەك شاوشوکور بنەوە، ئەوجا خزمایەتییەکە بە درێژاییی ڕۆژگار، دەچەسپیٚ و کارەکە دەبڕێتەوە.. کیٚ بە خەیاڵیدا دیٚ، واژەی "مسرح" یان "مرسح" کە ئەوڕۆ بە شانۆ دەگوتریٚ، بە زمانی عارەبی بە مانای چێرەگە و لەوەڕگەبووە؟! کیٚ بیری بۆ ئەوە دەچیٚ کە "الفن" و المفن" کە ئەمێستاکە وە سنعەتکار و هونەرمەند، دەبێژریٚ، وە زوان ئارەوی، بە مانای "چارەویٚ"ی فرە ڕەوتخۆش و لەنجە و لار بووە؟!..

خۆلاسە، زاراوەداڕێژ دەبیٚ جگە لە قاڵبەکانی زمان، لەم قاڵبە مەنتیقییانەیش وریا بیٚ گشت - تایبەت، وەك: زیندەوەر، کەروێشك، یەکسان، وەك: ئاسك - ئاسك، دووفاق

وەك: پیاو - ناپیاو، هاودژ، وەك: مردگ - زنگ، بانێك و دوو هەوایی، وەك: ڕەش و سپی.

دیارە لەم قاڵبانەدا، سەرلەبەری چوارچێوەی هاوپێوەندییەکانی چەندایەتی - چۆنایەتیی بزفتی دنیای ماتریاڵ کە قاوغی شکڵیی ماددەن ڕەچاو دەکرێن و بۆ ئەمەش

ئەمڕۆ سوود لە زانستی ماتماتیکا لە هەموو پراکتیزەکانیدا وەردەگیریٚ و ئامێر و دەزگای زۆر وردیش بۆ پێوانەی وردترین ڕێژەیەك لە ماددە بە خێراییی دەنگ و ڕووناکی، هاتوونەتەگۆڕیٚ و خێرایی خەستکەرەوە (معجل)ی وا پەیدا بووە، وێنەگریٚ کە بتوانیٚ بە خۆ و کامێراکەیەوە بچێتە نێو پرۆتۆنێکەوە و وێنەی زۆر بە ئاب و تابیشی لیٚ هەڵ گریٚ..

٢- بەسەرکردنەوە (استقراء)ی دەنکە - دەنکەی واژەکانی زوان هەر یەکە لە نیگای لە ڕستەدا، چ بەپێی بنیاتگەرایی، یا بە پێی بردنەوە سەر ماك (تأویل)، بە کاربردندا، لەڕووی ئێتیمۆلۆژییەوە، ڕەچاوکردن.. وە نموونە: ئەگەر لە ناوەکانی ئەسباب و ئامێرەکانی ئاسیاوێکی کوردەواری بۆ هێندیٚ زاراوەی ماشێنی سوود وەرگرین، ڕەنگە تا نزیکەی ٤٠ زاراوەمان وەچەنگ کەون.

٣- گردوکۆیەکی وردی هەرچی زاراوەکانی سەر لەبەری پیشەکانی ناو کوردەواری هەس، بکەین. ڕەنگە لە هەر پیشەیەك چەندین زاراوەیەکمان لیٚ وەچەنگ کەویٚ، کە بۆ ئەوڕۆی دنیای سنعەت و تەکنۆلۆجیا، زۆرمان پێویست پیٚ دەبیٚ...

٤- سەر لەبەری واژەکانی زمانی کوردی، بە هەموو شێوەزارەکانییەوە، ئەوەی کە نەهاتووەتە سەر کاغەز، گردوکۆکرێنەوە. ئەمە لەمەڕ دەستووری زاراوەڕانان.

بەش بە حاڵی ئەوەی کە کوردەکە لەم مەیدانەدا، تا ئێستا چیی بە چی کردووە، هێندەی بە بیرم بێتەوە، بزاوتی کورد، بە تایبەت لە کوردستانی عێراقدا، دە هەموو داخوازە ڕۆشنبیرییەکانی کورددا دەزگایەکی لە گوێن "کۆمەڵەی زانستی" کە ئینگلیسەکان لە سلێمانی دایان مەزراندووە، هەر نووسیاریٚ واژەیەکی کوردیی پەتیی، لە بریی تورکی و عەرەبی و فارسی نووسیبا، فەرمانڕەوای ئینگلیسی ئەو سەروبەندەی شاری سلێمانی، ڕوپیەیەکی خەڵات کردووە.. مەلا و وەسەوادی کورد، زۆریان بیر لە داهێنانی واژەی تازە، ڕستەی نوێباو، نەخوازا بۆ زمانی شیعر، کردووتەوە.. بەڵام بە داخەوە، سەبارەت بەوە، کە زمانی کوردی نەببوو بە زمانی خوێندنی تەواو و زمانی فەلسەفە و زانست و هونەر، وەك زمانی عەرەبی و زمانانی خاوەن دەسەڵاتی سیاسی، دیارە هەر لە قاوغ و قەپێلکی زمانێکی هەواری شوان و گاوانی و گوندنشینی و کشتوکاڵ و چەند وردە پیشەیەکی سەر بە ئابووریی هەر بەشخۆی کز و بیٚ هێز و بنبەستدا گینگڵەی خواردووە.. بەڵیٚ، ڕاستە ئەدەبیاتێکی لە گوێن ئەدەبیاتی

"دیوانی"ی فارس و عوسمانی، لەسەر دەستی نالی و سالم و کۆیی و تاد.. هاتە گۆڕێ، بەڵام زێتر لە بەر سێبەری ئەدەبیاتی فارسی و تورکیدا چەکەرەی کردبوو. زمان خۆت دەزانی هەر شیعر نییە، پەخشانیشە، ئەم پەخشانەیش کاتێ تەشەنە دەکا، کە زوانەکە بوێتە زمانی زانست و فەلسەفە و هونەر و دەوڵەت و قودرەت و تاد.. ئێ ناشکوری نەبێ ئەمەیش تا ئێستا سەری نەگرتووە. بەڵێ ڕاستە زمانی کوردی زمانەکەی سەردەمی کۆمەڵەی زانستی نییە و ئەوڕۆ تا دوا پلەی خوێندنی لیسە و ڕشتەی ئەدەبیات و پەروەرشت بەکوردی دەخوێندرێن، وەلێ هێمان فرەمان ماگە...

دیارە پەیدابوونی زمان بۆ خۆی قۆناغێکی زۆر گرنگە لە ژیانی مرۆڤدا. هێندێ پێیان وایە چۆن مرۆڤ بۆ ئاسمان چوو، بۆ مانگ چوو، پەیدابوونی زمان فێربوون و نووسینیش، لەو پایە گرنگەدایە، بەڕاستی پیاو ناتوانێ لە هەموو سەرێکەوە بپەرژێتە سەر هەموو سەروەدەرێکی زمان و لێی بکۆڵێتەوە و بگاتە ئەنجامی بێ چەند و چوون و بێ سێ و دوو، بەڵام دەگەڵ ئەوەشدا دەکرێ سەرەودەرێکی هەر لێ دەربکەین و هێندێ چتی هەر لێ بزانین. بە نموونە ئینسان پێش ئەوەی کە فێرە (ئەلفبێتکە) بێ، پێش ئەوەی فێرە ڕێنووس بێ، پێش ئەوەی چی و چیی دیکە فێربێ، دیارە لە پێشدا خەریکی نیگار کێشان بووە. ئەوە شتێکی ئاشکرایە کە لە هێندێ ئەشکەوت و کون و کەلێنی چیایەکاندا نیگار و وێنە چتی وا بیندراونەوە کە نیشانەی ڕۆژگارێکن مرۆڤ لە قۆناخێکی زۆر کۆندا کە هێشتا خەریکی ڕاووشکار بووە، بە نموونە لە ئەشکەوتێکدا ژیاوە، وێنەی کەڵەکێویی کێشاوە – تیرێکی هاویشتووەتێ و سەرمەقولاتی پێ داوە، ئەمە قۆناخی جادووە بووە و پێی وابووە بەو کارەی کە دەیکا، لەسەتا سەت سەردەکەوێ و لەوەش لە چوارچێوەی مێژوویینەی خۆیدا چتێکی ڕاستە کە ئینسان بە قەناعەت بەخۆکردن "ئیحا"جاری وا هەیە بۆ خۆی کاری وا دەکا کە بەلێبڕان، لە کاری خۆیدا سەرکەوێ. قەناعەت بە خۆکردن دەورێکی گەورەی هەیە. ئەتۆ لەبیری خۆتدا وات نییەت لێ هێناوە، سبەینێ دەتوانی ئەو کارە بکەی، دەچیتە ڕاوێ، دەچیتە شوێنێکی زۆر سەخت پێیدا هەڵدازنێی شارەهەنگێکت لێ بەدی کردووە هەنگوینی لێ دەردێنی، دەتوانی سبەینێ دەرزەکەت ڕەوان کەی، سبەینێ دەتوانی ئەمە بکەی، ئەوە بکەی ئەوجا ئەو مەسەلەی جادووە بۆ خۆی "ئیحا"یە. کە وابوو ئینسان پێش ئەوەی فێرە نووسین بێ، فێرە ڕەسم کردن بووە، چونکە دەگەڵ هەموو چتێکی مردوو و

زیندووی خۆڕسکدا هەڵسوکەوتی کردووە، لەگەڵ جرِوجانەوەر و بوونەوەراندا کە پێویستی پێ هەبوون سەروساختی پەیدا کردووە. ڕاوی گیانلەبەرێکی کردووە، گۆشتەکەی خواردووە، کەوڵەکەی دەبەرکردووە و چی و چیی دیکەی کردووە. ئەمە هەموو نیشانەی ئەوەیە کە پێش ئەوەی (ئەلفبێتکە) دابێنی (پێش ئەوەی بچێتە نێو مێژووەوە)، لەسەر دیواری ئەشکەوتان دەپێشدا ڕەسمی گیانەوەرێکی کێشاوە. زۆرمان لەو ڕەسمانە بە ئاسەوار بۆ ماونەوە... ئەوە یەك، دووەمیش لە قۆناخی تۆتەمییەتدا (هێزی پێوار دە شکڵی جرِوجانەوەردا لە مێشکدا نەخش بەستن) مرۆڤ پەنای بۆ ڕسم کێشان، یا پەیکەرتاشین بردووە، چاوی عاجباتیی بۆ وێنەی جانەوەرێ، داڵاشێ کردووە، دەم و ددانی بۆ کردووە، لووتی پان کردووە، سەری زل کردووە. ئینسان لەو هەوارگەیەدا دیارە بیری لەوە کردۆتەوە کە ئەو چتانەی لە مێشکیدا نەخشیان بەستووە بە هێڵکێشان، بەڕەنگڕشتن، بە ڕەهەندە ئەندازەییەکان، بەلایەنی چەندیەتی و چۆنیەتیی ماتریالان بەدەنگ بێنێ، ئەمە بۆ خۆت دەزانی قۆناغێکە لە قۆناغی چت بەرجەستەکردن "تەجسید" پێشکەوتووترە. واتە: شاقاوێکی بەرەو خۆ لە دیتنی ڕاستەوخۆی ماددی ڕووتی بەرهەست دزینەوە، هەڵگرتووە. ئینسان لەم قۆناخەدا فێرە ڕەمز و نما بەکارهێنان بووە، واتە: هەر هەمان چتە ماددییەکە لە دوو قۆناغدا: لە قۆناخی بەرهەست، لە چوارچێوەی دەرەوەی مێشکیدا و لە قۆناغی دەرك کردنی چتەکە لە نێو مێشکیدا، دەناسێتەوە. بەڵام ئەمە مانای ئەوە نییە کە چتەکە بە دوو چت دەزانێ، بەڵکو هەر بە هەمان چت (عەینییەت) دەزانێ و بە هەموو جۆرێ دەیەوێ هیچ فەرق و جیاوازییەك لە نێوان دەرك کردنی خودی چتەکەدا نەکا، ئەگەر وا نەبێ یاسای هەرخۆیی (عەینییەت) هیچی تێدا بەستە نەدەبوو.

ئەوجا لێرەدا هێزی خەیاڵ و بۆچوون دەوری خۆی دەگێڕێ – خەیاڵ تا بەپێی یاسای عەینییەت دەگەڵ ماتریاڵەکاندا ڕەفتار بکا، بەو ئەندازەیە لە ڕاستیی ماتریاڵەکە، لە مەوزووعییەت نزیك دەکەوێتەوە، تا بە گوێی یاسای عەینییەت – جا لەبەر هەر هۆیەك بێ – نەکا، لە ڕاستیی خودی چتەکە دووردەکەوێتەوە و تووشی خەیاڵ ئاڵۆزی: گومان، مەزەنە، وەهم و قەرەنتوو دەبێ (سپیۆنازە، سپنسەر).

ئەتۆ هەر وا بیر لە داهاتنی ئەلفبێتکەی وێنەکی و هیرۆگلیفی بکەوە، بە نموونە: پیتی A لەسەر و شاخی Alpha بەزمانی فینیقی "گا" داڕێندراوە. هەروەها پیتەکانی دیکەش. ئیدی نووسینی هیرۆگلیفی بەم جۆرە پەیدا بووە.[٣]

ولاتی فارس ماوەیەکی دووورودرێژ بە ئەلفبێتکەی ئارامییان نووسیوە. تەنانەت بە ئەلفبێتکەی یۆنانیشمان کە هەر لە ئەلفبێتکە فینیقییەکە کەوتۆتەوە، نووسیوە. دوور نییە لە (١) سەردەمانی پێش ئیسلامەتیدا کوردێکی خوێندەوار ئەگەر هەبووبێ، واتە: لە ئاتەشکەدەکاندا، یان بە هەر ڕەنگێ بووبێ، چتێکی هەر زانیبێ. خۆت دەزانی خوێندن و فێربوون لە سەردەمانی کۆندا چتێکی هێندە سانا نەبووە، ئەوە کاری کەسانێکی هێندەی پەنجەکانی دەست بوون. کاهینێ، مووبەدێ، شامانێ، ئەوانی خزمەتی پەرستگا و ئاتەشکەندەکانیان کردووە بەسەر ئەو کارە ڕاگەیشتوون. هەموو کەسێ نەیتوانیوە فێرە خوێندن ببێ، یان ئەسڵەن فێربوون هەر قەدەغە بووە. خۆ حیکایەتەکەی "پرۆمیتۆس"ی یۆنانی مەشوورە کە ئاوری لە چیای ئاگری دزی و خەڵکی فێرە ڕووناکی کرد، زیۆس کووی سزا دا و لەسەر کێوی قاف بەزنجیر بەستەوە و دالاشی تێ بەردا، جەرگ و دڵی بخۆن، دوایە ئەوەبوو، تکاکار شەفاعەتیان لەبۆ خواست، لە گوناهی خۆش بوو. خۆت دەزانی هەموو چینێکی فەرمانفەرمای خۆپەرست لە ڕووناکی و وشیاربوونەی ڕەعیەت زەندەقیان دەچێ، چونکە پێیان وایە جێگەیان پێ لەق دەکەن. کەواتا، زمان فێربوون کاری هەمووان نەبوو. دەگێڕنەوە، جارێکیان فەیلەسووفێکی ئیلیادا، بە ئاشپەزەکەی گوت، میوانی دێن، دەبێ خوروخۆراکێکی شایستەیان لە بۆ سازکا، ئاشپەز بیست تەرزە خۆراکی لە زمانی ئاژەڵان سازکرد،

٣– خەت هونەری چەسپاندنی چتەکانی زەینی مرۆڤ بە نیشانەگەلی ئاشنای چاوە. پێویستی مرۆڤ بە حیفزکردنی بیرەوەرییەکانی ڕابردووی بوو بەهۆی پەیدابوونی خەت لەنێوان نەتەوەکاندا. جا مرۆڤ بۆچی حەز لە ڕابردووی خۆی دەکا، بۆ ئەو چتانەی کە دایاندەهێنێ دەکا بە مێژوو، بۆچی لە مۆزەخانانیادا دەپارێزێ، بۆچی شانازییان پێوە دەکا؟ ئەمە ڕەگ و ڕیشەی لە پێوەندیی خێڵەکی و خێزانەکییەوە ئاو دەخواتەوە، یان هەڵپەیەکە کە چینە دەسەڵاتدارەکان مافی جوداوازی (امتیاز)ی خۆیان لەسەر بنەمایەکی ماف بە میرات بۆ مانەوە، دامەزراندووە (تأریخ اجتماعی هنر/ارنولد هاوزر/ترجمە ابراهیم یونسی، ب.٨، ل. ١٤، ١٣٧٥).

کاتێکی میوان لەسەر سفرە و خوان دانیشتن، تەماشایان کرد هەرچی خواردنێکی کە بۆیان داندراوە، سەر لەبەر لە زمان، سازکراوە... فەیلەسووف پرسی: ئەوە چ حیکمەتێکی تێدایە؟ ئاشپەز لە وەڵامدا گوتی: قوربان، ئەدی هەرچی قسەی خۆش و داستان و سەربووڕەی مرۆڤایەتی هەن، بە زمانی ئینسان ناگوترێ و نانووسرێ؟ فەیلەسووف بە قسەکەی قەناعەتی هێنا و ئافەرینی لێ کرد. جارێکی دیکە فەیلەسووف هەمدیس مێوانی هات. فەیلەسووف ئاشپەزی ڕاسپارد، خۆراکێکی شایستەیان لەبۆ سازکا. وەختێکی میوان هاتن و لەسەر سفرە و خوان دانیشتن، فەیلەسووف نواڕی هەر هەمان تاس و حەمام، خواردنەکان هەموو دیسان لە زمانی ئاژەڵان سازکراون. پرسی: ئاشپەز، ئەو جارەت لەچی؟ ئاشپەزی زیرەك لە وەڵامدا فەرمووی: قوربان، ئەدی هەرچیی قسەی خراپ و فیتنەیی و ئاژاوەگێڕیی دنیایێ هەن، هەر بە زمان ناکرێن؟! فەیلەسووف، دیسانەوە فەرمایشتەکەی پەسن کرد و بتڕەژمی لێ کرد.

ئەوجا با بێینەوە سەروکاری ئەوە، بزانین کورد لەسەروبەندی هەر هیچ دوور نەڕۆین ساسانییاندا چتێکیان لەمەڕ خوێندن و نووسین زانیوە؟ خۆ ئاشکرایە بە قسە ئەلفبێتکەی ئاوێستا لەباو بووە. بەڵام چەند کەس لە ئاڤێستا و خوێندنەوەی ئاڤێستا حاڵی بووە، ئەوە مەگەر هەر پان ئێرانیزمەکان بۆ خۆیان بزانن دەڵێن پاش ئیسلامەتی تا ٢٠٠ تا ٣٠٠ ساڵی ڕەبەق فارسیش و کوردیش و هتد.. کروکپ کەس ورتەی لێوە نەهاتووە.. گۆیا وەك دەڵێن، دەبوا هەموو موسڵمانێ نوێژ بکا و بە فەرمایشتەکانی قورئان و سەرکردەکانی ئایینی نوێباوی ئیسلامەتیی کردبا، یاخود ئەگەر موسڵمانیش نەدەبوو، دەبوا سەرانەی دابا، تا لە گەزەنی تالان و بڕۆ بپارێزرێ.. ئەمن پێم وایە ئەم قسانە زۆریان پێوەنراوە. چونکە عەرەبی ئیسلام تا چەنانێکی دووریش لە بارودۆخێکی وادا نەبوون، یان هەر سەلیقەی ئەوەیان نەبووە، یەکجار بەو جۆرە تەنگ بە خەڵکی نوێ سورمان و ناسورمان هەڵچنن و زمانی زگماکیان لێ قەدەغە بکەن. ئەمە بەش بەحاڵی تەنێ قسەکردنی خواسایی ڕۆژانەی خەڵکەکە. بەش بە حاڵی خوێندن و نووسینیش، هەروەك لە پێشترێ گوتم، چەند کەس سەرگەرمی خوێندن و فێربوون بووگن؟ خۆ ئیسلامەتی کاری بەسەر ڕەگەز و نەژادەوە نەبووە و ئێستاکانێش موسڵمانی ڕاستەقانی بڕوای بە ڕەگەز و ڕەگ و ڕەگەما و بن و بنچینەی ئادەمزاندەوە نییە و درۆشمی "ان اکرمکم عنداللە اتقاکم"ی هەڵگرتووە. بەڵێ لە پاشان لە سەردەمی

کوڕانی ئومەیەدا جوداوازی لەنێوان عەرەب و عەجەمان هاتۆتە گۆڕێ و زاراوەی (شعوبیە) وەسەر زاری خوێندەوارانی عەجەم و عەرەب کەوتووە، بەڵام – ماڵم قەبرە – ئەمە زیاتر لەلایەن فارسی تەخت و تاجی کیسرەوی تاراج کراوەوە دەستی پێ کردووە، چونکە ئەوان هەر لە کۆنەوە حەزیان لە چارەی (تازی)ی چۆڵگەڕ و "سووسە مار خۆر" نەکردووە و ئەوەتا لەدوای چەند سەتەیەك، فیردەوسی ئەو حەز لەچارەی عەرەب نەکردنەی لە شانامەدا بەم جۆرە دەربڕیوە:

ز شیر شتر و خوردن سوسمار

عرب را به جایی رسیده است کار

که تاج کیان را کند ارزوی

تفو بر تو ای چرخ گردون تفو

ئەمن تا ڕادەیەك، پشتیوانی لە بیروبۆچوونەکانی ناصر پورپیرار لەمەڕ "دو قرن سکوت"ی نەتەوەی ئێرانی کە لەکتێبی "پلی بر گذشته"کەیدا بە سەردێری "دون قرن سکوت رجزخوانی عوامانە" دەکەم. ئەمنیش دەنگی خۆ بە گەڵ دەنگی وی دەدەم و ئەو گوتەنی گەرد و تەپ و تۆزی درۆ و دەلەسەی جوولەکە لەبۆ شێواندنی گەوهەری پێوەندییەکانی عەرەب و عەجەم و نەتەوەکانی دیکەی ڕۆژهەڵاتی ناوین، خاوێن دەکەمەوە و لە ئاڵقە درەخشانەکانی بیرو ئەندێشەی هاوبەشی نەتەوەکانی، بە تایبەتی پاش ئیسلام لە ملهوڕیی خێڵەکی نیوە دایك سالاری و نیوە باوك سالاری بەدەرەوە، تێهەڵدەچم. ئەمنیش دەڵێم:"جولەکە پاش سەر لەنوێ خوێندنەوەی بەڵگە و بەردەنووسەکانی هەخامەنشی و دۆزینەوەی کورش و داریووش و بانگ هێشتن لەمانا لێکدانەوەی دیرۆکنووسانی نەتەوەی خۆیان و ، نەخوازە سەر دەفتەری هەموویان، گیرشمەن بۆ پەرژانە سەر نووسینەوەی مێژووی ئێران لە سەرەتای ئیسلامەوە، بەشی یەکەمی پیلان و وێرانکاریی دەسکەوتی مێژوویینەی ئێرانیانی دەست پێ کرد.

جووەکان ویستیان پێش هاتنی هەخامەنشیان، کە نێوێکی حاجباتی و تەمومژاویی ئارییایان لەخۆنا[٤] نیشتەنیی نێوخۆی ئەو وڵاتانە بە ڕووت و ڕەجاڵ لە هەرچی جۆرە

٤– زاراوەی "ئارییایی"،"سامی"، یافتی" و هتد.. لە بنەڕەتدا بۆ جیاکردنەوەی جۆری مرۆڤ، لەڕووی بایۆلۆجی: Sex chromosomes gene– یەوە، هاتنە ئاراوە، بەڵام بەپێی "نەژادپەرستی =

ژیانێکی سیاسی، ئابووری و فەرهەنگی هەیە، لەقەڵەم بدەن، بەدێو و پەست و ئاڵچاخ و هیچ پووچ و هەرچی و پەرچی و بێ فەرهەنگ و بێ پێناسەی نەتەوەییان نیشان بدەن[٥]، هەخامەنشییان بە بەردی بناخەدانەری شارستانیی ئێران بزاندرێ و لە حەزرەتی "کورش" شەخسییەتێکی دەگمەنی ئەوتۆ داتاشن کە موو بەموو دەگەڵ ناوونیشان و شکڵ و شەمایلێکی کە تەورات فەرموونی (دیارە تەوراتێ کە بەپێی قورئان نەحریف کراوە)[٦] دەقاودەق جووت و پڕاوپڕی یەکدی بن. لێرەدا ناچارم باسێکی ئەلفبێتکەی کوردی بکەم. هەروەك لە پێشەوە گوتم، ئێمە لە کوردستانی عێراق بە پیتی فینیقی – ئارامی – عەرەبی دەنووسین. هەرچەندە چەند کونسۆنانت و بزوێنێکمان بۆ زمانەکەمان گونجاندووە، بەڵام تا ئێستا بە بەراورد دەگەڵ ئەلفبێتکەی

Rasime" بەکارهێنانێکی جیاوازی بەمانای ئایدیۆلۆژیی هەبووە. پاشانەکێ بەلای بیروبڕوای نابەرابەریی نەژادیدا کە لە ساڵی ١٨٥٠ دا تا ١٩٤٥ بە بابەتێکی زۆر گرینگ لە بیروئەندێشەی ڕۆژاوادا لە قەڵەم دراوە، شکاوەتەوە، باوجوو نرخێکی ئەوتۆشی نەبووە، زانایانیش لەنواوە پشتیوانییان لەم بیروئەندێشەیە کرد و کۆمەگێکی بە پێزی لە ئیمپریالیزم و لە ئەورووپا بە هەڕمێن ئێخستنی شەڕە جوولەکە کرد. لە زەوینەی زۆرەملێ گەری "determinisme"ی نەژادیدا دەکرێ نێوی دوو نووسین بێنین: یەکەمیان وتارەکەی ئا.دو گۆبینۆ، بەسەرناوی "وتارێ لەمەڕ نابەرابەریی نەژادەکانی مرۆڤ (٥ – ١٨٥٣) و دووەمیان بەسەرناوی بن تەمەڵەکانی سەتەی ١٩ م (١٨٩٩) لە نووسینی چەمبەرلین. بیروبڕوای نازییەت چڵەوپۆپەی ئەم جۆرە بیروبڕوایەیە. بەڵام تا ئەمڕۆ کە ژیناسییش، لە زەوینەی پڕوپووچیی بیروبڕوای ئەسڵی ئەم بەندوباوەی لە زەینەی پاکژیی ئاکار و تێکەڵیوپێکەڵیدا بەچرووك و بێ سایە و مایە، نیشان داوە، کەچی هێمان لە تەرزی بیرکردنەوەی خەڵکدا، ڕەگ و ڕیشەیەکی ئەستووری هەر ماوەتەوە.

٥– مێژووی "تەبەری"، مێژووی "گزیدە" و یاقوت الحمویی" و هتد.. نەتەوەی کوردیان جارێ بە بەچکەی شەیتان و کاوێ بە بیژییەکانی شەیتان و جارێ بەدێو و درنج و لەم جۆرە بابەتانە لەقەڵەمداوە.

٦- **"یحرفون الکلم عن مواضعه/النساء٤٦"، "یحرفون الکلم من بعد مواضعه/المائدة٤١" ، "وقد کان فریق منهم یسمعون کلام الله ثم یحرفونه من بعد ما عقلوه/البقرة٧٥"**، ئیشتاهلین، لێوەکۆڵی ئاڵمانی و هتد.. لە تەورات بەگومانن.

لاتینیدا (نیوەژێر – i – وەك کردن kirdin، (u)وەك: چویم، (o)وەك: گوێز و (ذ)ی فارسیی کۆن وەك "امذ = امد" و دەنگێ کە لەنێوان پشتەوەی زمان و پشتەوەی مەلاشووەوە دەدرێ، وەك بنزاری سلێمانی کە بۆ "ت" و "گ" و "د"ی کلۆریان بەکاردێنن، وەك "ئەتبینم" و بەگزادە" و "یامێ = دامێ" و هتد.. ئەم پیتە بزوێن و کۆنسنانتانە بەپیتی عەرەبی نین. واتە: ئەگەر ئەلفبێتکەیەکی پڕ بە پێستی هەموو دەنگەکانی زمانی کوردی، بەسەر لەبەری زار و بنزارەکانیەوەمان هەبێ، دەبێ ئەم کۆنسنانت و بزوێنانەمان هەبن:ard,bor, mina:berd,ner, سلێمانیانی gurg,s r , sur, k r, kirdin, atbnim. dam, "a,â,e,ê,o,ö,u,u.i.i.t(d,g) bedkar, Ez new,biya (بەزازایی) و هتد.

سەرەتای ئەلفبێتکە کە لەپاشان، بەرە – بەرە لەو وێنانەی کە لە بەژنی کێلەبەرد (میسەللە)ە بڵیندەکەی میسرێ نەخش کراون، گۆیا کەوتۆتەوە و پێشکەوتووە و ئەلفبێتکەکانی فینیقی و ئارامی و عەرەبی و میللەتانی ئەناتۆلی و هتد.. یان لێ کەوتوونەوە.

وڵاتی فارس ماوەیەکی دوور و درێژ بە خەتی ئارامییان نووسیوە هەتا دەڵێن بە خەتی یۆنانیشیان نووسیوە، مەسەلەن پاش ئەوەی سلوقی و ملوقییان پاش ئەسکەندەر، واتە: ئەو ئەلفبێتکانەی کۆن لە وڵاتی ئێراندا بەکارهاتووە، بڵێین دوور نییە لە سەردەمانێکدا پێش ئیسلام کوردێکی خوێندەوار ئەگەر هەبووبێ لە یەکێ لە ئاتەشکەدەکان یا بە هەر ڕەنگێك شتێکی زانیبێ، چتێکی نووسیبێ. خۆت دەزانی، وەك لە پێشەوە گوتم، خوێندن و فێربوون لەسەردەمانی کۆندا چتێکی ئەوەندە ئاسان نەبووە.

پێش ئیسلام هەر ئەوەندە دەزانین کە گۆیا زمانی ئاڤێستا، بەزمانی پەهلەوی هەبووە، بەڵام ڕێی تێ ناچێ کە تەنێ هەر ئەو زمانە هەبووبێ، ئەوە زمانێکی ستاندارتی ئەدەبی ڕەسمیی کاهین و مووبەدەکان بووە، بەڵام ئەمە مانای ئەوە نییە خەڵکی دیکەش زمانی خۆیان نەبووە: فۆلکلۆریان نەبووە، داستانیان نەبووە، شیعریان نەبووە. ئەوانەش هەبوون، بەڵام تۆمارنەکراون. هەر ئەوە تۆماردەکرێ کە بەزمانی ڕەسمی دەوڵەت و بتخانە و ئاتەشکەدە و کەنیسەکان بووە. ئەوجا من تەنها ئەم پرسیارەم هەیە: ئەوە چۆن وەك زەڕین کوب دەڵێ، لەپاش دووسەت ساڵ، یان سێ

سەد ساڵ، بێدەنگی، زمانی فارسیی (ڕوودەکی) بەو سەبك و شێوازە ڕوون و زمانە شێواویەی شیعری فارسی ئاوهای شیعر گوتووە! ئەمە مانای وایە لەو (٢٠٠)ساڵەدا کەس دەمی بە قوتەوە نەگرتووە و هەر وا قرپوقپ دانەنیشتووە. ئەگەر (ڕوودەکی) بە لانی کەم پەنجا ساڵی خەریك نەبووبێ و ئاشقەزمانەکەی خۆی نەبووبێ، چۆن فێری ئەو زمانە جوانە بووە و چۆن ئەو شیعرە جوانانەی نووسیوە؟! لە ڕاستیدا ئەوە مانای ئەوەیە نەخێر لە ئەدەبیات و فەرهەنگی دەربارەبەدەر، خەڵکێك هەبووە. ئەو خەڵکەی مووسڵمان بووگن، مانای وانییە وازیان لەزمانی خۆیان هێناوە و بە کونفەیەکوونێ هەموو فێری عەرەبی بووگن.. ڕەنگە چەند کەسێ، چەند مەلایێ، فێری عەرەبی بووبن، بەڵام خەڵکەکانی دیکە بەزمانی خۆیان ئاخاوتوون و هەموو هەستوخوستێکی خۆیان دەربڕیوە.

زمان، خەڵك لە پێشدا بە سەلیقە فێری دەبێ، نەك بە مەنتیق بەڵام پاش ماوەیەك کە ژیانی شارستانی دەوڵەمەندتر دەبێ، هەنگێن زمانی خوێندن و فەرهەنگ دێتەگۆڕێ، ئیدی ئەتۆ ناچاری بە مەنتیق فێری زمان ببی. هەر بۆیەکا، دوو فێرگەی زمانی نەحو و سەرف "کوفی" و "بەسری" لە گەشەکردنی فەرهەنگی عەرەبیدا هاتنە گۆڕێ: یەکیان لەسەر بنەمای سەلیقە و ئەوی دیکەیان لەسەر مەنتیقی یۆنانییان. ئەصمەعی و فەراهیدی و موتەنەببی و هتد.. لەسەرینچاوەی بێ خەوش و ڕەسەنی چۆلستانی عەرەب فێری زمانی عەرەبی دەبوون، هەتا پێغەمبەریش کە منداڵ بووە ناردوویانەتە ناو عەرەبی زمان پاراو و ڕەسەنی "بادیە"، فێری عەرەبیی پوخت بێ، وادیارە سەلیقە بۆ زمان سەرەتای ڕەوانی و زمانپاراوییە. چەند سەلیقەی زیاتر تێدا بە خەرج بدرێ، واتە چەندە ڕەسەنایەتیی خۆی زیاتر بپارێزێ، زمانەکەت لەباو و خۆشترە، چەندە لەو سەلیقەیە دوورکەوییەوە، ئەو ڕەسەنایەتییەی دەدۆڕێ. جا لەبەر هەندێ، عەرەب و عەجەم و تورك و هتد... گراماتیك، بەلاغەت (مەعان و بەیان و بەدیع)ی زمانەکەیان بۆ ئەوە سەروبەر ناوە تا ئەو سەلیقەیە خەوشی لێ نەنیشێ و وەکو خۆی بگوترێ، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا ئێستا عەرەبێکی بەغدایی کە ڕەنگە کەس نەزانێ باپیرە گەورەی داخۆ خەڵکی سەماوەیە، کوێیە، ئەوە تووشی بانێك و دوو هەوایی بووە، عامیەکەش دەزانێ و ئەگەر خوێندەوار بێ زمانێکی فەسیحیش دەزانێ. ڕەنگە کوردێ، فارسێ کە فێرە

زمانی عەرەبی دەبێ (دیارە بەخوێندن) تووشی ئەو بانێك و دووهەواییە نابێ، باشتر فێردەبێ، چونکە دوو زەمینەی زمانیی نییە.

لەبەر ئەوە، ئەوی بە خۆڕسك و زگماك فێری بووە زێتر بەگوێی سەلیقەکەی، باکگراوندە ڕەسەنەکەی دەکا. بۆ نموونە: خوێندکار کە بە عەرەبی ئینشا دەنووسێ، عەرەبەکە چونکە بە عامی قسان دەکا و بیردەکاتەوە سەپك و ڕشتی ڕستەکانی زێتر بەلای زمانە ڕۆژانەکەیدا دەلەنگێنێ. کوردەکەش هەروا وا دەکا، بەڵام کابرایەکی زمانپاراوی دەشتەکی کە زمانەکەی خۆی پاراستووە زمانەکەی ڕەوانترە. خولاسەی قسە، کوردیش وردە – وردە کە بۆتە خوێندەوار مەلای لێ پەیدابووە و دیارە فارسی و تورکی و عەرەبیی خوێندووە و ڕەفتاری لەگەڵ ئەو پیتە عەرەبییە ئیسلامییانەدا کە زمانی فارسی و تورکی و عەرەبیش و ئیدیکەشی پێ دەنووسرێنەوە کردووە، ئەویش بۆخۆی وردە – وردە بیری لێ کردۆتەوە کە بە کوردیش بنووسێ (ئیبن ئادەمی کورد، یەك لەو کەسانە بووە)، بەڵام کوردی نووسین دیارە لە چوارچێوەی شیعر گوتنێ یا کاغەز نووسینێ لەنێوان دوو مەلادا، دوو ئینسانی خوێندەواردا، یا مەولوودنامەی پێغەمبەر، یا دوعایەك، یا سەربووردەیێ، یا داستانێ بەولاوە نەترازاوە... لە کوردستان چەند کەس خوێندەوار بووە؟ لە بیرمە لە وڵاتی قەرەحەسەن ئەگەر کەسێ – ئەویش زۆر بەدەگمەن – کاغەزێکی بۆ یەکێ نووسیبا، تا کۆلکە مەلاییێ، کۆلکە میرزایەکیان دەدیتەوە، چاویان سپی دەبوو.. ئەسڵەن لەشەش حەوت گوند مەلایەك وەگیرنەدەکەوت.

بەش بە حاڵی ڕێنووسی کوردی، دیارە پاش دروست بوونی حوکوومەتی عێراق، سیاسەتی تەشویق و پەرە بەزمانی کوردی، وەك لە پێشترێش باسم کرد، پاشەکشێی پێ کرا. دوای ئەوەی ئینگلیز حوکوومەتی عێراقی وەك خۆی ویستی، دامەزراند و مەلیك فەیسەڵی هێنا، کردی بە ئاغای وڵات، ئەوە بوو کوردیشی وەبەرکەوت و شێخی گەورەیشیان کز و کەنەفت کرد و نەیان هێشت ئێمەش بۆ خۆمان، هەرچەند بە ڕەسمیش ئەو مافەمان درابوویێ، حوکوومەتێکی سەربەخۆ هەر هیچ نەبێ لە بەشە کوردستانەکەی عێراقدا، دامەزرێنین. بەڵام دیسانەوە کورد چتێکی هەر بە چتێ کرد.. وازی لە زمانەکەی نەهێنا. ئێستا ئەوەی کە ئەوڕۆ پێی دەخوێنین و پێی دەنووسین، بەرووبووی تێکۆشانی خوێندەواری سیاسی و ڕۆشنبیران و حیزب و کۆمەڵە سیاسی و

ڕۆشنبیرییەکان، پێشڕەوانی نەتەوەکەمان جێگایان بە هەشت بێ، کاری باشیان کرد، نەحو و سەرفیان نووسی، چیان نووسی، ئەمەیان کرد، ئەوەیان دروست کرد، هەموو دەڕژێتە نێو گۆماوی ئەوەندە دەسەڵاتەوە کە ئەوڕۆ لە سێبەری بەهەشتی مەلا مستەفای بارزانی و پارتەکەی و کوڕ و نەوە و نەویرانی نەجیبی کۆڵنەدەر و سەرلەبەری شۆڕشگێڕانی نەتەوەکەماندا دەسەبەرکراوە.

ڕێنووسی کوردی کاری زۆر چاکی لەسەر کراوە، بەڵام ئەمە مانای ئەوە نییە کە کەمووکوڕیی تێدا نییە. جارێ حەرفی عەرەبی هەر بەخۆڕسك کێشەیەکی بۆ خوێندن و نووسینی کوردی سازکردووە، چونکە وەکو ئەوە وایە تۆ کڵاوی هەباسی لەسەری هەیاسی نێی، یان عەبای حەمەدی لەبەر عەلۆی کەی، ئەدی وەنییە... ئەی تۆ چاکەتی کابرایەکی پان و پۆڕ و چوزانم ورگن لەبەر کابرایەکی ڕیوەڵە و باریك و بنێس بکەی، دیارە، قۆڵەکەی نەوعێکە و شانی نەوعێکە و بە بەژن و باڵای ناکا، بەڵێ ئەوە سەربووردەی حەرفی عەرەبی و زمانی کوردییە...

ئەوجا ئەتۆ ئێستا لەدووڕیانێکدای: یا دەبێ چارەسەری خۆ بکەی، جا نەك هەر حەرفەکان، کوڕە! سیاسەت، دەوڵەت، هەر هەمووی، بیر لێ کەیەوە.. ئەم قۆناخە دەبێ قۆناغێکی چارەی خۆنووسین بێ، دەبێ ئەو هەڵە لە کیسی خۆ نەدەین، دیسان لەمازی تێدا نەچین و بە سیچکان تێی نەهێنینەوە. دەبێ شەرعی خۆت دەگەڵ دۆستی ڕاستەقانی و دۆستی درۆزن (ئای کە چەند زۆرن!) دەگەڵ دژمنی سەرسەختی خۆتدا بکەی، دەبێ خۆت ساغ کەیەوە. خۆ لە هەولێر دەگەڵ برادەرانی یەکیەتیی نووسەران: خەڵکی دڵسۆز وردە – وردە باسی ئەوەمان کرد، با ئەوە بکەین، ئیدی ئەوە بوو سێ و چوار ڕۆژان لەگەڵ خوێندەوارانی کەرکوك و سلێمانی و هەولێر و دهۆکدا دانیشتین و کۆڕمان گەرم کرد، چتهایەکمان گەلاڵە کرد و بە ئاکامی باش گەیشتین. ئەمن ڕام لەسەر ئەوە بوو کە با جارێ لەسەر ئەوە ڕێك بکەوین کە "ڕێك بکەوین" ئەگەر لەسەر هێندێ چت بە هەڵەش ڕێك کەوتین و وەك دەڵێن، عەیب لە کیژی قازییش دەگیرێ، هەڵە دەکرێ پاشان خۆمانی لێ قورتارکەین، بەڵام هەر لەسەر هیچ ڕێك نەکەوتن، ئەوە کارێکی لەدنیابەدەرە.

گوتمان هێندێ چت بەدەستە خۆمانە، دەکرێ ئەوە چارەسەر بکەین، بەڵام هێندێ چت دەسەڵاتی من و تۆی تێدا نییە، خۆ سواری گای هار نابین.

پاشان هەموو چتێ بە زۆرەملێ سەرناگرێ. هەموو چتێ لە سەرەتاوە، تۆ دەبێ خەڵکی لەسەر ڕابێنی، ڕاهێنان مانای چییە؟ واتا: ئاکار و ڕەوشتە کۆنەکەت بگۆڕی، ڕەوشت و ڕەفتارێکی تازە، مەهارەتێکی تازە فێربی، ئەتۆ بەیانیان کە دێیە دەرێ سواری ئوتومبیل دەبی، ئەگەر هاتو خواسایانە چاری ترافیکەکە ڕەنگی سووربوو و ڕاوەستای ئەوە مانای ئەوەیە کە ئەتۆ عادەتە کۆنەکەت لە بیرچۆتەوە و عادەتێکی تازە فێربووی، یا منداڵێك کە هەموو ڕۆژێ دەچێتە فێرگە، وەك چۆن بەبێ چاشت نایەتە دەرێ، ئەوهاش دەبێ بۆ ئەو ڕۆژە چی لە ئامۆژگارییەکانی مامۆستای جێ بەجێ کردووە، هەمووی ئامادە بکا و ئەم کارە وەك خۆراك و یاری و نووستنی لێ ببێ بە عادەت.. دیارە ئەمەش زۆری دەوێ تاکو تۆ عادەتە چەوتەکانی پێ لەبیر دەکەی. دەبێ تێی بگەیەنی لە حوجرەی خوێندنێ، ئاوها دانیشێ، ئەوها ڕوو لە مامۆستای کا، ئاگای لە فەرمایشتەکانی مامۆستاکەی بێ، ئەوە هەموو جۆرە ڕاهاتنێکن کە زۆر بە ئاسانی چارەسەر ناکرێ و زۆری دەوێ. بەڵێ ئێمە ئەو چتانەی کە خۆمان پێوە سەرگەرم کرد، هەموو بڕیارمان لەسەردان، بڕیارەکان بە کتێب بڵاوکرانەوە. هەموو کەسێ دەتوانێ ئەو کتێبەی هەبێ و وەکو ڕێبەرێ، بەدەستییەوە بێ و بۆ خۆی ئەگەر بیەوێ و سەلیقەی ئەوەی هەبێ عاشقی کارەکەی خۆی بێ و بیەوێ زمانەکەی خۆی خزمەت بکا، بیەوێ لەگەڵ خەڵکدا یەك دەنگ و یەك ڕەنگ و یەك زمان و یەك ئاواز بێ، دەبێ شاقەلی مەردانەی لێ هەڵکا. ئەوانەی لەو کۆڕ و کۆبوونەوانەدا هاوبەش بوون، هەڵبژاردەی خوێندەوارانی نەتەوەکەمان بوون، سەرچڵی خوێندەوارانی کورد بوون، دڵسۆز و ئینسانی بەڕێز و خوێندەواربوون.. بەڵام ئەوە مانای ئەوە نەبوو کە هەر ئێمە ئاڵاهەڵگری پێش لەشکربووین، ڕەنگە خەڵکی دیکەی لەمە زۆر خوێندەوارتر هەبووبن، بەڵام هەر بەوەندە ڕاگەیشتین.

بەڵام ئەو کارە و زۆر کاری دیکەی لەم جۆرە بابەتانە، بەداخەوە هەر پاش چەند ڕۆژێ، پشتگوێ خران و کەسمان بەدەنگەوە نەهات. بەڵێ هەر دەڵێی، جارێ کوردەکە وەك تیلماسکە "تەنەکە"ی تەنك واسا. زوو گەرم دەبێ زوو سارد دەبێتەوە.

زۆر جار قسە لە زمانی ستاندارت دەکرێ، ئەمن پێم وایە هیچ چتێ لەخۆڕا نابێ بە ستاندارت، تا لە ئەزموونگەی پێداویستییەکانی مرۆڤدا سەرنەکەوێ. مەبەست لە زمانی ستاندارت، واتا زمانی فەرهەنگ. نەك زمانی بازاڕی هەولێر و خانەقین و کەرکووك و

سلێمانی و دهۆك و هتد.. ئەم ستاندارتە ئەفەنییەش کاتێ دروست دەبێ کە هێندەی نان و ئاو پۆشاك و تومبیل و نووستن و لەم جۆرە بابەتانە، مرۆڤ پێویستی پێ هەبێ. کاتێ تەرازووی خوێندەوارەکەت خۆی لە سەتا بەلانی کەمەوە، هەشتادا دەلەنگێ، هەنگین، تۆ بڵێی و نەڵێی، ئەو ستاندارتەئەفەنییە بۆ خۆی دێتە گۆڕێ. زارە کوردییەکان کە هەر یەکە لە چوارچێوەی پێداویستی مێژووییەنەی خۆیدا هاتە گۆڕێ، نە بڕیاری من و نە بڕیاری تۆ و نە بە بڕیاری دەسەڵات، بەمانە نەهاتە گۆڕێ، پێداویستیی ژیان ئیلکەم و بیلکەمی لێ کرد، بێ ئەوەی تۆ بەخۆت بزانی، هاتە گۆڕێ.. بەڵێ دەکرێ دەستی بە باڵەوە بگرین و دارە دارەی پێ بکەین، بەڵام نابێ خۆمانی لێ بکەینە ئاغای تێڵابەدەست..

بەش بەحاڵی خواستنەوەی زاراوەیێ لە زمانێکی دیکەوە، بە نموونە: لەبری ئەوەی لە سۆرانیدا پەنا بۆ وشەیەکی عەرەبی بەرین، با بگەڕێین نەك هەر لە کرمانجیی باکوور، بگرە لە لوڕی، زازایی، هەورامی لەچی و چی، لە هەر زارێکی کوردیی دیکەدا هەبێ، ئەوە وەخوازین و بەکاربێنین. بە نموونە: کۆواری (مەتین)م دەخوێندەوە، برادەرێك باسی سوریالیزم دەکا، مەکتەبی سوریالی، ئەمن لەمێژە لەواژەی "ڕەمز"دەگەڕام، دەمگوت تۆ بڵێی کورد واژەی ڕەمزی نەبووبێ؟ ئاشکرایە کە ئێمە "نیشانە"دەڵێین. چەنانێ من پێم وابوو واژەی "پێوار" (غەیب) بۆ "ڕەمز" ڕەنگە خراپ نەبێ، بەڵام بۆم بەدیارکەوت کە تەواو نییە، وازم لێ هێنا، پەنام بۆ "نما" برد، کە لە "قیبلەنما"ی کوردی و فارسیدا بەکارهێندراوە و بە مانای قیبلەنوێن دێ. بەڵام نواڕیم ئەو برادەرە کرمانجی باکوورە "جەڤەنگ" یان "جەڤن" یان "چەڤەنگ"ی بەکارهێناوە.. بەڕاستی من ئەم "جەڤەنگ"ەم پێ زۆر جوان و پیرۆز و ئێسك سووك و باشە، بەڵام ئەمن "جەفەنگ"م بەمانای "گاڵتەو فشە"بیستووە ئەوجا، با هەر واژەیەکی کە لە نووسینی یەکدیدامان بەرچاو دەکەوێ یان گوێ لێ دەبێ، هی هەر زارێکی بێ، یەکسەر بەکاری بێنین... من لە نووسینەکانمدا هەمووی بەکاردێنم، باوەڕ بفەرموو کە داستانەکانی (یەشار کەمال)م تەرجەمە دەکرد، ناچاری دەکردم لە واژەی کوردیی وا بگەڕێم کە بەرامبەر بە واژە تورکییەکان پڕ بە باڵای یەکدیی بن. ئەمن بەم کارە هێندەی بۆم کراوە ژمارەیەکی زۆری واژەی وەسەر کاغەزنەکەوتووی زمانی کوردیم زیندوو کردۆتەوە.

مایەوە، چت بە یاسا و ڕێسا داسەپاندن.. من پێم وایە ئەگەر خەڵکی کوردستانیش وەکو ئاخوندیێ، ئیرانییێ کە بۆ حەسەن و حسێین شین و شەپۆڕ دەگێڕن، بە تەنگ کەلەپووری کرد و زمانی کوردییەوە بێن، شین بۆ کەلەپوور و زمانی کوردیی دەبن سمی شۆڤینیستانی دژمنی کورددا پێخوستکراودا بگێڕن، هێشتا هەر کەمە، بەڵام من ئەوەشم پێ خۆشە کە ئەگەر بۆ نموونە: لە زمانی فارسیڕا، لەجیاتیی "پرۆسێس" "فەرایەند"، یان هەر زاراوەیەکی دیکەی لەبار و لە گوێ سووك و خۆش بەکاربێنین، خراپیی چییە؟ ئاشکرایە چتی لەم جۆرە بابەتانە بە فەرمان و تۆبزی ڕەنگە زۆر جاران سەرپێچیی لێ بکرێ و خەڵك بەگوێی ڕەسمییاتان نەکەن، وەلێ یاسا و ڕێسا لە کۆمەڵێکی شارستانیدا، ئەگەر بە باب و برایانە بەڕێوەبچی و خەڵکەکەی وەك منداڵی ساوا بەدارداره پێ ڕابهێندرێ، ڕەنگە ئاکامەکانی بێ گێرە و کێشە بکەوێتەوە..

جارێ لە کوردستاندا هێشتا کەرتی تایبەتی لە زۆرینەی چتەکاندا وەسەرپێ نەخراوە، نەمازا لە گۆڕەپانی ڕۆشنبیریدا، بوارەکان هەموو بە دەستی حوکوومەتی کوردستانەوە بەڕێوەدەچێ. بەڵام ناشکرێ ئیلکەم و بیلکەم لە نووسەران بکا کە هەرکەسێ بە گوێی نەکا بلێ گوێی دەبڕم.

بەش بە حاڵی بە ئیستیلاح ئەو بانێك و دوو هەوایی و پاشاگەردانییەی کە ئەمڕۆ لە بواری ڕۆشنبیریدا هەیە، ئەوە لەسەرێکەوە دیاردەیەکی پشکووتنی دیموکراسییەتە، لەسەرێکی دیکەوە، مادامێکی ئێمە هێشتا لە سەرەتای کاردایین و فرەش ژەمبردەین، بواری ئۆخەی ئۆخەی هەرکەس بۆ خۆی، جارێ بەری هەروا پان و بەرین دەبێ. لێ بەڵێ، ئەوە کەفوکولێکە و پاش لافاونیشتنەوە، ئەوی بەهێز و پێزەکە خۆی دەسەپێنێ و ئاو ماڵك و وەسەر ئاوکەوتووەکە تەمەنی زۆر کورتە و زوو لەناودەچێ.. وە تا لافاوەکە بەلای ڕۆشنبیریی دەوڵەمەندتر و بەدەنگی بەرسڤدانەوەی پێداویستییە زەرووره‌کاندا بشکێتەوە، لە زۆر ڕەفتار و ئاکاری ڕزیو و لەبارچووی پاشماوەی خێڵەکی و ناوچەگەریی زەمانە، دووردەکەوینەوە..

ئەمن لەو زاراوانەی کە ئەمڕۆ بە زاری کرمانجیی باکوور، لەسەر بنەمای هاوبەشی نێوان هەردوو زارەکە: کرمانجی باکوور و کرمانجیی باشوور دادەندرێن، هیچ مەترسییەك نابینم. قوربان ئەگەر کتێبەکەی مامۆستای بەهەشتی و بەهەشتی جگەرخوێن – هەزار ڕەحمەتی لێ بێ – بەسەرناوی – هەڵەم نەکردبێ – "ئاوا و

دەستوورا زمانێ کوردی" وەخوێنی بە قەناعەتێکی دەگەی کە ئەسڵەن چتی هێندە سەرەکی و هێندە گەورە لەو دوو زارەدا کە لێکمان جیا کاتەوە یان لێکمان دووربخاتەوە، نییە. بە ڕاستی ئەگەر بمانەوێ تۆزێك دڵمان گەورە بێ و لێك نزیکتر کەوینەوە، گیروگرفتەکە زۆر بەسانایی دەڕەوێتەوە. دوور مەڕۆ، دهۆکییەك کە دەڵێ "ڤەکرن" بەمانای "کردنەوە"، ئەوە بۆ نموونە: لە موکریانیشدا هەر (وەکرن)ە.. یان کە بەشێوەی لای کەرکووك کوردێکی مامشەیی لە قەرەحەسەن دەڵێ "زەردەوە بی" و کوردێکی لای سلێمانی دەڵێ "زەردبۆوە" دهۆکییەکیش هەر دەڵێ "زەربووڤە، پەشیمان بووڤە"، یان کە کوردێکی قەڵادزەیی، هەولێری، ڕەواندزی، مەنگوڕی، مامەشی، بلباسی، باڵەکایەتی و خۆشناوەتی و هتد.. دەڵێن "لە کەرکووکەوە دێم" یان "لە کەرکووکێڕا دێم" خۆ دهۆکییەکیش هەر دەڵێ "ئەز ژی دهۆکێ ڤەدهێم" ئەوە مانای ئەوە نییە کە ئەگەر ئێمە لە قووڵایی زارە کوردییەکانەوە لەو وردە فەرق و سووانە بڕوانین و لێزانی دروست بین، ئەو جوداوازییانەی نێوان هەردوو زارە کرمانجییە ڕەسەنەکەی کوردەواری زۆر لەوە لەیەکدی نزیکترن، کە ئێمە بە چاوی سەرپێیانە و ناشییانەیان دەنۆڕینێ

قسە لەوەیە ئێمە چەندی لێ دەزانین. ئەمن دەڵێم ئەتۆ سەرلەبەری زارەکان بەوردی فێربە، دەتوانی وەك ئەمانە وەك واژە و ڕستی هاوواتا، لە نووسیندا بەکاربهێنی.

ئێمە دەبێ دوو چت لە یەکدی جوێ کەینەوە: زمانی مەرکەزیی خوێندن و نووسین و چەندین زار و بنزاری جۆراوجۆر، کە نەك هەر کورد، بگرە هەموو نەتەوەکانی سەر زەوین، بەم ئاوایەن. کە دەڵێم زمانی مەرکەزیی خوێندن و نووسین، واتە: ئەو زمانەی کە هەمیشە لە بزووتندایە، بزووتنیش لەبارێکەوە بۆ بارێکی چەندیەتی و چۆنیەتیی گۆڕان، هەر گۆڕانێکیش بڕێ هۆکاری ماددی و مەعنەوی کە پێداویستییەکانی ژیانی ئەو مرۆڤانەی کە پێی داخێون، دێتەگۆڕێ. ئەم گۆڕانکارییەش، وەك لە پێشترێ گوتم، لە دوو قەڵەمڕەوی گرینگدا کە فێردیناند سۆسۆر لە زمانناسیدای قوبوولێ کردوون، ڕوودەدا: زمانناسی نێوزەمان (مێژوو)یی و زمانناسی هاوزەمان (وەسف)ی کە یەکەمیان لە گۆڕانکاریی ڕەوتی زمان وەدەکۆڵێ و دووەمیان دەپەرژێتە سەر متاڵای زمان لە بڕگەیەکی تایبەتی زماندا. ئەم لکە زمانناسییە کە لەپێناوی چەسپاندنی یاسا و

ڕێسا هەرە گشتییەکانی سەر لەبەری زمانانی دنیایێ و دەستنیشانکردنی تایبەتمەندییەکانی زمانی مرۆڤ بە هەموو جۆرەکانییەوە وەك یەك دیاردە بۆ کەوتۆتە هەڵپە و ئەمسەر و ئەوسەر کردنەوە، بە زماننا سی هەموانیی نێودەرکردووە. دەبارێکدا کە ئەتۆ ئەم هەڵپە و تەقەلایانەت بۆ دەستنیشانکردنی هەموو واقیعییاتی سیستەمی یەك زمان خەست کردۆتەوە، ئەمە وەك گوتم، زماننا سی وەسفیی پێ دەگوترێ، بەڵام دە بارێکدا کە ئامانجی زماننا سی بۆ دۆزینەوەی فەرق و سوو و جوداوازییەکانی نێوان زمانەکان، چڕوپڕکرێتەوە، نەخوازا بۆ فێرکردنی زمان، هەنگێن لکی زماننا سیی بەراوردکاری دێتەگۆڕێ. ئەم لکە زماننا سییە، کە ئامانجی ئەسڵیی دەستنیشانکردنی تایبەتمەندییە هاوبەشەکانی زمانانی سەر دنیایە، دەگەڵ بنەماڵەکانی زمانانی جۆراوجۆردا، بە زماننا سی تەتبیقی comparative liguistics نێو دەبرێ. کاتێ زماننا سی خۆی بە لێوەکۆڵینی مێژووی زمانەوە سەرقاڵ دەکا، مێژوونا سیی تەتبیقی comparative philologyی پێ دەگوترێ. بەڕاستی تێ هەڵکێشبوونی زماننا سی دەگەڵ سەر لەبەری زانستەکاندا بەلای ئەوەدا، کە دەچێتە نێو قەڵەمڕەوی چەندین ڕشتەی نوێباوی وەك مرۆناسیی زمان anthropogiacal, iguistics ەوە، شکاوەتەوە..

لێشاوی بەتەنگەوە هاتنی لەسەر "یەك زمانی مەرکەزیی نەتەوەیی"و "یەك زمانی فەرهەنگیی هاوەبەش"ڕێك کەوتن و بە نەتەوەیی کردن و بە پۆست مۆدێرنیست کردن (بە وەڵامدەرەوەی نوێباوترین نیازەکانی مرۆ کردن)، زێتر لە جغزی هەوڵ و خەمخۆریی دەسەڵاتدار و ڕۆشنبیراندا دەخولێتەوە، نەك جەماوەری لە دنیا بێ خەبەری ڕەمەکی... دەکاتێکدا کە پلەی پەژارە و هەراسانیی ئەو دەستەڵاتدار و ڕۆشنبیرانە لەمەڕ ئەم کارە، بە ٦٠ پلەی سەرووی سیفر دەگا، خەڵکە لە دنیا بێ خەبەرەکە لەدووڕای تەماشا دەکەن. بەش بە حاڵی ئەوەش کە ڕۆشنبیرانێ بە پەرۆشەوە هەڵپەی ئەوەیانە کە زاراوە بۆ مانا نوێباوەکان دابنێن، ئەمە لە چارچێوی ئەو ئامانجانەی کە دەگەڵ ژیانی خەڵکەکەدا هاوسەروکارن، یان زۆر لەپێش کاروانەکەوە سەڵەف سەڵەفێنە دەکا، یان زۆر لەدواوەی لۆقە دەکا... ڕاستیت گەرەکە، کاتێ دەبینی لێشاوێ زاراوەی پڕبەپێستی یاسا و ڕێسای زمان و پڕ بە باڵای مانا و چەمکی پێویستی فەرهەنگیی لەباو و لێشاوێکی دیکەی سەقەت و سوقووتی واژە و زاراوەی یەك لە شام یەك لە حەڵەب

وەك هەر ئامێرێکی پێویستی ژیان وەسەر زاری خوێندەوار و نەخوێندەوار دەکەون، ئەمە لە ئاکامی کاردانەوەیەکی پشووکورت و بێ سەروبەرەوە سەرهەڵ دەدا. کاردانەوەش، بۆ خۆت دەزانی هەر کەفوکوڵێکی کاتییە و وەك تڕی بن گۆم دەڕواو و دەبڕێتەوە. ئەوجا لێرەدا حەزدەکەم لەمەڕ ئەم تێکەڵی و پێکەڵی و پاشاگەردانی و کلك و گوێ کردن "deformation" و واژە و زاراوە لەجێی خۆدا بەکارنەهێنان و ڕێ بۆ چەواشەیی و بانێك دوو هەوایی خۆشکردنە، دەدوێم: زمان لە جەنگەی زارە زۆروزەوەندەکانی زماندا، دەگەڵ دنیادا لە شەڕ و هەڵڵاو بگردا، جارێ وەك کیسەڵ دەخۆ لە قەپێلکدا وەشارتن و جارێ وەك هەرێز لە فراژووبوون و گەشەکردندایە. هەرچی بنزارەکانن، دە جغزی داخراوی خۆدا، خۆ خاو دەکەنەوە و کێشمانی باڵی خۆیان دەدەن و بەبێ هیچ سەرسوڕمانێکەوە بە شان و باهووی خۆیاندا هەڵدەڵێن. لافاوی دنیا لە زمانەوە هەڵناسێ. لێرەدا لە گوێ گادا نووستن و بێ جووڵەییەك هەیە. بەڵام زمانی دەسەڵاتدار و ڕۆشنبیر کە هەمیشە لە هەڵپەی ئەوەدایە کە نێو بۆ ڕاستییەکانی دنیای بیانی کە زمانێکی هەیە بە خێرایی وەك لافاو لە هەڵستاندایە دابنێ ناچارە ئەزمیان کا، ناچاری فرەوان بوونەوە و بزووتنەوەیە. کاتێ کە لەخۆڕا بۆ وەرچەرخانێکی ڕێشاژۆی ئەوتۆ کە بتوانێ بێ جووڵەیی و جووڵەتێك ببەستێ و دە ڕێڤاژۆ (وتیرە)یەکی هاوبەشیان بپەستێ، لە گۆڕێدا نییە، سەنتەرزمانی کە خۆی خرهەڵداوە دەگەڵ زار و بنزارەکان (سەرچاوەی یەکماڵی و یەکبوون و لێکدی حاڵی بوون)دا زمانی هاوبەش پێکەوە بنێ، ناتوانێ پێوەندی دەسەبەرکا. ئاشقەبیانیەتی، لە خۆبەدەری، لێکدی دابڕان، هەروا درێژەی هەیە و دەتەنێتەوە. وێڕای لێکدڕدۆنگی لەنێوخۆدا دەگەڵ یەکدیدا ڕێك کەوتنیش، لەو ڕووەوە کە هەریەکە بەرەو زمانێکی سەربەخۆی سەنتەرزمانی هەنگاو هەڵ دەگرێ، زمانی خوێندن و نووسینی کوردی بە هەردوو زارە سەرەکییەکەوە دەگەڵ زمانی تورکی لەلایەکەوە و زمانی فارسی لەلایەکی دیکەوە و زمانی عەرەبی لەلایەکی سێیەمەوە، دە کێشە و ململانێدا بەهەمان ئەندازە، لە هەڵوێستێکی چوونیەکدایە. جارێ خۆ بەش بەحاڵی پێوەندیی زمانی کوردی بە زمانی فارسییەوە، گۆیا – کەوا نییە– یەك زمانن، لەچەواشەکردنێکی ئەنقەست بەولاوە چیدیکەی نییە. منداڵە کوردێ، یان هەر ڕۆشنبیرێکی کورد لە ئێران مادام ناچارە بە غەیری زمانەکەی خۆی، بە زمانی ڕەسمی فارسی هەموو چتێ بخوێنێ و بخوێنێتەوە،

ئاشکرایە کە زمانیشی و مێشکیشی بە زمانێکی غەیری زمانی خۆی ڕادێ، بە زمانەکەی خۆی، یا جاروباری گۆڤارۆکەیێ، کتێبۆکەیەکی قاچاخ یان نیوە قاچاخیش بخوێنێتەوە، ئەوە هەرگیز جێی زمانە ڕەسمییەکە ناگرێتەوە. ئەگەر زمانی فارسیی گۆیا هاونەژادی زمانی کوردی، بە تایبەتی لە بواری زاراوە فەرهەنگییەکاندا، کوردیی بەدەردی با و دەواری شڕ بردووە، خۆ زمانی تورکی و عەرەبیی یەکجار لە زمانی کوردی بیانی، ئەوە نەك هەر لە بواری واژە و زاراوەدا، بگرە لە بواری ڕستەڕێژی (نحو)یی قالبی خۆماڵیشدا – تەشپیات نەویێ– بەدەردی کورتانەکەی خەری جەجاڵ و مێرووڵە بردووە. باشە ئەم دیاردە کۆمەڵایەتییە لەکوێ ئاو دەخواتەوە؟ ئەمە بەشێوەیەکی ناخۆڕسکانە دەگەڵ مرۆڤدا ڕەفتارکردن، بەڕواڵەت خۆ لە نەتەوەیەکی دیکە بەنێوی یەك نەژادیی زمان، یان یەك ئایینی، و خۆ بەهەقدار و براگەورەی نەتەوەیەکی دیکە دانان، لەلایەکەوە و لە گەوهەردا تواندنەوە و سەروماڵی ڕەهەندەکانی هەبوونی ساف لە ساف بە تاراج و تاڵان و بڕۆ بردن، لەلایەکی دیکەوە، ئاو دەخواتەوە. هەڵەی سەنتەرزمانی لەچی کەوتۆتەوە؟ لەو دووفاقی (تناقض)یە کەوتۆتەوە کە لەلایەکەوە دەیهەوێ زمانی فەرهەنگی هاوبەشی نەتەوەیی دەسەبەر بکا و لە لایەکی دیکەوە وا فەرزی مەحاڵ دەکا کە زمانێکی لێك تاق و جووت و ڕەفتەنیی میللیی بەشێوەیەکی بەرچاو زەق و زۆپ، هەیە. (بڕوای بە نیوەچڵی حاڵی بوون بەوە کە گۆیا ئەو زمانەی دەیهەوێ بیهێنێتە گۆڕێ، بۆ خۆی هەیە، هەڵەیەکی بە ڕەگ و ڕەگەما ئایدیۆلۆجییە و دەرگا بۆ ئەو حاڵەتە، بۆ ئەو ئیددیعایە دەکاتەوە کە چتێکی تۆ دەتهەوێ ئیسپاتی بکەی وەك ئیسپاتکراوەکە، بەکاربێنی (استخدام المدَّعی استخدام عملیَّة الاستدلال). ئێمە لەو هەموو هەڵپە و تەقەلایانەدا لەو نیگایەوە لە زار و بنزارەکانی دەوروبەر ناڕوانین کە ئەمانە هەریەکە خاوەنی بتوونیی خۆیەتی و هەریەکە بە سەنگ و تەرازووی خۆی خاوەن سیستەم و بنیاتێکی خۆیەتی و هەریەکە دەتوانێ بەش بە حاڵی خۆی بەربەرەکانێ و سەرپێچی خۆی بە چالاکییەوە بنوێنێ، نەخێر لەو نیگایەوەیان دەنۆڕینێ کە بە کامێرایەکی زۆر سرکەوە لەنێو موعەججیل (accelerator) ێکی هاوزەمانی و ناوزەمانیدا، بچینە نێو هەموو تۆولۆ و سەرەتا و بنەتا و یاسا و ڕێسایەکانی گەشەکردنی زار و بنزارە کوردییەکانەوە و چۆن – چۆنی ڕژانە نێو دەریای گەورەی سەنتەرزمانییەوە. ڕوونتری بێژم، ئێمە بۆ ئەم زار و بنزارانەی زمانی کوردی لە چەمکی زۆر فرەوان و ئەنجا لێرەوە،

ڕووت"تجرید" کردنی زمانی کوردییەوە، وەکو بوونەوەرێکی ڕووت (abstract)، واتە: وەك ئەندێشەیەکی وەدی نەهاتگ هەنگاوی لێوە هەڵگرین، وای بۆ دەچین هەر واژەیەك کە بە ڕەگ و ڕەگەما کوردییە، یان لە بنزارێکی زۆر لاچەپدا بەکاردەهێندرێ، بێ ئەوەی تووشی هیچ کۆسپ و تەگەرەیەك بێ، بە ئاسانی بڵاودەبێتەوە و بێ گرفت و کێشە بە ئامانجی خۆی دەگا. واتە: لەلایەکەوە، کە ئەوە دەیان ساڵە ساغ بوونەوەیەکی تا دێ قووڵ دەبێتەوە – ی و ئەو هەموو بۆ ڕەخساوییەی سۆرانی (بە پشتیوانیی ئەو زەخیرە نهێنی (potential)یە بە هێز و پێزەی کە تا ئێستا بەلایەکیدا یەکچاو کردۆتەوە، واتە: بە لە ئاوا دەستووره تایبەت بە زار و بنزارەکانی دەوربەری خۆی کەڵك وەرگرتن) نادرێ و لەلایەکی دیکەوە بە جۆرێ هەڵسوکەوت دەگەڵ زار و بنزارەکاندا دەکرێ، وەك هەر لە هیچ ململانێیەکدا نەبن و وەك ماستی مەییویان لێ هاتبێ کەچی زار و بنزارەکان نەك هەر دەگەڵ سەنتەرزمانیدا، بگرە تەنانەت دەگەڵ یەکدیشدا لە ململانێ و گوێپچڕ – گوێپچڕدان.

زمانی کوردی ئەوڕۆ دەبەرابەر چار تەرح (تێز)ی تێهەڵکێشی بە گرێوگۆڵدا بە گیرماوە: (١) زۆرینە بەرابەر بە کەمینە، (٢) کەمینە بەرابەر بە زۆرینە، (٣) کەمینە بەرابەر کەمینە، (٤) چارەی خۆ نووسین بەرابەر بە سیاسەتی نامرۆڤانەی شۆڤینیزمی پانئێرانیزم و پان تورکیزم و پان عەرەبیزم. بۆ لەم خەبات و کێشە گەورەی چارەنووسسازەدا، زمانی کوردی ناچارە کەڵك لە هەموو ڕەهەندەکانی هەبوونی وەربگرێ. لە زەخیرە نهێنییەکەی خۆی، لە ئیرادە و ویستی خۆی، لە یەکپارچەیی Potesial ی خاکەکەی، لە ڕەوتی بزووتنەوەی ڕزگاریخوازیی نەتەوەی کورد، لە یەکپارچەیی ئابوورییەکی قاچاخی هەزار ساڵەی خۆی، لە مێژووی خۆی، لە ئەفسانەکانی خۆی، لە گومان لە هەرچی دژمن و دۆستی بەرژەوەندچی و درۆزنی خۆی و هتد.. ئەمەش بە مەنتیقی دیالێکتیکی حاشاهەڵنەگری ڕەوتی گەشەکردن و گۆڕانکارییەکانی ژیان، لە ڕووی مێژوویی – مەنتیقییەوە، کە هەردووکیان وەك وێنەیەکی ڕەش و سپی، یەك ڕاستی دەردەبڕن.

لە ئاوها تیۆرییەکدا، ئاگایی و زەین بە ڕەنگدانەوەی واقیعییەت لە قەڵەم دەدرێ و لە ئەنجامدا واقیع ڕەچاو ناکرێ و فت دەکرێ. ئەوجا لە مارکسیزمی ئۆمانیستیش (مرۆپەروەری) و لە وجوودییەتیشدا، ئاگای و کاریا پراکتیکی مرۆڤی بنیاتی واقیعییە و

هەرچەند لە بەرهەمی کاردا ڕابردووی مرۆڤ گرفتارە، بەڵام لە لێشاوی مێژوودا لە سنووری و ی هەورازتر هەڵدەکشێ و جیهانی کۆمەڵ سەر لەنوێ ڕۆدەنێتەوە. بە شێوەیەکی هەموانی، بتوونیگەریی ئەقڵانی کە بە کەمکردنەوەی ئاگایی لە ناسین و حاڵیبوونی دەرەکی، فاکتەری تاك وەك "سووژە" و زیهنییەت نادیتە دەگرێ و لە حیسابی دەرداوێ، پەرپەرچ دەدرێتەوە و قوبووڵ ناکرێ. جەت لەسەر سریشتی تاکانە لەم ڕووەوە گرینگە کە ناتواندرێ ئاگایی زیهنییەت دەگەڵ بەرهەمی کرداریی ویدا بە یەك چت و یەکسان لە قەڵەم بدرێ، چونکە ئاگایی لە ڕێی کارەوە لە خۆی بەولاترەوە دەڕوا. زیهنییەت بە هەر حاڵدەبێ بە پێی کار بناسرێ نەك بە پێی واقیعییەت. هەسی (وجود) بۆ خۆی کارە، یان سارتەر گوتەنی: "هەسی، هەبوون، واتە: خۆ دروستن کردن". بەڵێ جەخت کردنی وی لەسەر گرینگیی تاك و ئازادی و سەربەخۆیی بەکردەوە و ئاکاری (اخلاقی)ی وی لێرەوە ئاودەخواتەوە. تاکی مرۆڤبەرهەمی کاری خۆیەسی. زیهنی کار ئەنجامدەری مرۆڤ هەمیشە بە پێی خواستی مەبەستی خۆ وەدەست هێنان، لە خۆی بەولاترەوە دەڕوا. وێرای وەش هەموو، دەبێ ئەوە بزانین کە دە حاڵێکیدا کە لە ئاغڵەبەی فەلسەفە وجوودییەکاندا کارو پراکتیك و زیهنی تاکانە وەك کارگوزاری بەرهمهێنی بەها (قیم)یەکان جێی جەخت لەسەرکردنە، لە مارکسیزمدا بە شێوەیەکی سەرومڕ و هەموانی، پراکتیك لە زیهنییەتی دەسەجەمعی (کاری کۆمەڵکی)ا، جێی بایەخ و گرینگییە. ئاشکرایە کە سارتەر بە مەیلێکی ڕاشکاوەوە بە لای مارکسیزمدا جەختی ئەسڵی خۆی لە تاکەوە بۆ گرۆی کۆمەڵەکی ڕادەگوێزێ.

سارتەر، لەمەڕ هاوسەروکاریی مرۆڤە ئاگایەکانەوە دە نێوان یەکدیدا "دیکە" (غەیر) بە سنوورێك لە پێش ئازادیی تاکدا لە قەڵەم دەدا و هەمیشە مایەی کێشەیە و بە ناکانی ئەنجامی دێ.بەم بۆ چوونە، هەر تاکێ دەگری، لە ئامرازێ بەولاوە زێتر نییە. وەك کاورای شاعیر یەژێ: "الناس للناس من بدو ومن حچر / بعچ لبعچ وان لم يشعروا خدم"، بەڵام لە پاشان ئەم فەیلەسووفە هاوچەرخە، لەم ئەسڵە پەژیوان دەبێتەوە و بۆ ئەوە دەچێ کە تاك لە شێوەیەکدا دەتوانێ ئازادیی خۆی ڕەچاو بکا کە بە هەمان سەنگ و تەرازوو، ئازادیی غەیری خۆ (دیکە)ش سەر بەسەر ڕەچاو بکا. بەم پێیە ئازادیی هەر تاکێ بگری، بە ئازادیی یەکێکی دیکەوە گرێ دراوە. چونکە هەر هەڵبژاردنێکی تاکانە لە واقیعدا هەڵبژاردنێکی هەموانییە و بۆ هەموانە. ئاکامی کردەوەکانی هەر تاکێ وەك

شەپۆلی لافاو داوێنگیری هەمووان دەبێ، لە ئەنجامدا هەر تاکێ لە کردەوە گەلێ کە ئەنجامیان دەدا، بەرابەر بە هەمووان یان خەڵکانی دیکە بەرپرسە. جا هەر ئەم هەس بە بەرپرسایەتی کردنەیە کە لە نیگای سارتەرەوە دەبێتە هۆی هەراسانیی نێو دڵی مرۆڤ و تووشی ناڕەحەتیی دەکا. ڕاستیت گەرەکە، ئاوها وەرچەرخانێ، زەوینەی بۆ پێشوازیی تەواو عەیاری سارتەر لە مارکسیزم هەموار کرد. سارتەر لە پاش ١٩٤٤ سەرقاڵییەکی تەواوی لەگەڵ سۆسیالیزمدا پەیداکرد و قسەی لەوە دەکرد کە دەکرێ کۆمەڵێکی بێ چین بێتە گۆڕێ. لە سەرێکی دیکەوە لێوەکۆڵینەکانی لە باسی "هەبوون و نەبوون" دەربارەی دژایەتی دەگەڵ ڕەسەنایەتیی چییەتی (مبدأ الماهيه) لە فەلسەفەدا و جەختکردن لەسەر ڕەسەنایەتیی هەبوون (هەسی) و ئازادیی مرۆڤ دە خۆ دروستکردندا، زەوینەی پێویستی لە بۆ پەسەندکردنی دەبڕین (گوزارشت)ێکی مرۆگەییانە لە مارکسیزم هێنابووە گۆڕێ. هەڵبەتە سارتەر بە چاوێکی باشی لە پارتی کۆمۆنیستی فەرەنسە نەدەڕوانی، بەڵام پشتیوانی لێ کردنی بۆ پێشخستنی سۆسیالیزم ب کارێکی پێویست دەزانی و هەر لەم ڕووەوە لایەنگری و پاسەوانیی خۆی لە پارتی کۆمۆنیست و یەکیەتیی سۆڤیت سەرسەختانە دەکرد.

وەرچەرخانی بیرەکیی تەواوی سارتەر بە لای مارکسیزمدا، بە نووسینی کتێبی "رەخنە لە ئەقڵی دیالێتیکی (١٩٦٠) هەر بە تەواوەتی یەکلابۆوە و بە چڵەپۆپە گەیشت. سارتەر لەم کتێبەیدا بە پێچەوانەی بیروبۆچوونەکانی لە کتێبی "هەبوون و نەبوۆون" دا، لە جیاتیی تاك، کۆمەڵ و پێوەندییەکانی نێو کۆمەڵی بە تەوەرەی لێە کۆڵین کرد، سارتەر لەم کتێبەیدا ویستوویە مارکسیزم و ئێکسیستانسیالیزم لێکدی جۆش بدا. نەك هەر ئەمە، بگرە وجوودییەتی بە لکێ لە مارکسیزم لە قەڵەم دا.

ئەم فەیلەسووفە مارکسییەتی بە فەلسەفەی ڕەسەنی زەمانە دەزانی. بەڵام دەگەڵ وەشدا لەو بڕوایەدا بوو کە مارکسیزم بەو شێوەیەی کە لە باوە، پێویستی بە فیچقەیەکی خوێنی نوێی وجوودییەت هەیە. سارتەر زۆری ڕك لە زاراوەگەلی وەك ئەرتەدۆکسی مارکسییەت و ئابووریگەری و حەتمییەتگەری دەبۆوە و هەمیشە وەبەر هێرشی بێ بەزەییانەی دەدان. بەلای وییەوە مارکسیەت هیچ جۆرە سەروساخت و هاو ئاهەنگییەکی دەگەڵ ڕامانە (نڤریە)ی ماددیەتی حەتمییەتگەری و ئابووریگەریی دیرۆکییەوە نییە و ئەوەی کە هەرە هەر یەکسەرە ڕامانەی پراکسیس و کار و ئازادیی

مرۆڤە لە مێژوودا و بەس. ژێرخان و سەرخان هەرتك، بەرهەمی کار و پراکتیکی مرۆڤە. بە شێوەی هەموانی (بتوونی) سارتەر دەیگۆ: "مرۆڤ تەنها لە تاکایەتیی دژمنایەتی ئامێزدا ژیان بەسەر نابا، بەڵکو دەچێتە نێو جەنگەی ژیانی کۆمەڵایەتیشەوە و لەم ڕووەوە هاتووە بە ڕەگوڕیشەوە لە میکانیکییەتەکانی پێکهاتنی وەکۆڵێیوە.

پێوەندییەکانی دژمنایەتی ئامێزی تاکان وەزعێکی بەردەوام نییە و بە ئەنجامگری لە کتێبی ڕەخنە لە ئەقڵی دیالێکتیکی، ئەم دژمنایەتی ئامێزییە لە ئەسڵی ناتەواویی کۆمەڵەوە ئاودەخواتەوە و لەبەر ئەمە، بە خۆیی (ژاتی) و ناچاری (چروری) لە قەڵەم نادرێ. بەلای سارتەرەوە، جیهانی کۆمەڵ، ئەفراندەی کرداری دەسەجەمعیی مرۆڤانە هەرچەند ئەم فەرایەندە خەسڵەتە تراژیکەکانی فەلسەفەی وجوودیی سارتەرە. بە کورتی، فرەپێداگرتنی سارتەر لە سەر ئازادی و کاری مرۆڤ، لە مارکسییەتەوەی نزیك ئێخستەوە. بەلای ئەوەوە دەشێ مرۆڤی "لە خۆدائازاد" جارێکی دیکە (لە ڕووی سیاسی – کۆمەلایەتییەوە) ئازادبکرێتەوە، چونکە ئازادیی مرۆڤ لە م دوو لایەنەوە جوداوازە.

بەلای منەوە، سارتەر دەیهەوێ هەر هەمان قسەی مارکسییەت دووبارە بکاتەوە کە دەڵێ: مرۆڤ لە قۆناخی کۆمۆنەی سەرەتاییدا ئازادانە دەژیا. کەس کەسی نەدەچەوساندەوە، واتە: هەر خۆی لە خۆیدا ئازادانە پەیدا ببوو، هەلام لە پاشان لە قۆناخەکانی دیکەی مێژوودا تووشی چەوساندنەوە و کۆیلەتی و بەردەگی بوو و دەکرێ جارێکی دیکە بە شێوەیەکی پێشکەوتووتر ئازاد بکرێتەوە، واتە: لە کۆمەڵی کۆمۆنیستیی نوێدا، جارێکی دیکە دەس لە ملانی ئازادی ببێتەوە.

مارکسییەکان فەلسەفەی وجوودی بە هەموو جۆرەکانیەوە بە فەلسەفەیەکی کۆنەپەرستانەی ئایدیالیستانە دەزانن. ئەوان پێیان وایە کە ئەم فەلسەفەیە، یان ئەم تەرزە فەلسەفەلێدانە ئاکامی قەیرانی شەڕی یەکەمی جیهانییە کە سەرمایەداری هەڵیگرساند.

بەراستی وجوودییەت، فەلسەفە نییە، بەڵکو شێوەی فەلسەفە لێدانە. باشە، ئەم شێوەی فەلسەفە لێدانە بۆ خۆی چییە؟ لە وەڵامدانەوەی ئەم پرسیارەدا، هەمیشە دەگەڵ جۆرێ لە قوونەجوڕکێدا ڕووبەروو دەبینەوە. ئەمەش تا ڕادەیێ لەوەڕا سەری هەڵداوە کە ئەمەی بەناوی جۆرێ لە فەلسەفەی جیددی دەبەر هەتەری چاو گیراوە

بەزۆری بە هونەرکارییەکی عەوامزەدە کراوە" لەبەر هەندێ ئەتەکێیتی فەیلەسووفی وجوودی یان فەلسەفەی وجوودی بۆ هەموو جۆرە کەسان و چالاکیگەلێ بەکاردەبرێ کە ئەگەر بۆرە هاوسەروکارییەکیان پێکەوە هەبێ، هەر تەنها لەدوورەوە دەگەڵ فەلسەفەی وجوودیاد سەروکاریان هەیە. سارتەر گوتەنی: "ئەم واژەیە بە ئەندازەیێ ناقولآیانە بۆ هەموو چتێ بەکاربراوە کە ئیدی ئەسڵەن هیچ مانایەکی نییە." (٧)

هەرچۆنێ بێ، ئەم گرفتە تا ڕادەیێ لەبەر ئەمەیە کە جۆرە قوونەجوڕکێیەك دە خودی فەلسەفەی وجوودییەتیش ئاخندرایە. داکۆکیکەرانی ئەم فەلسەفەیە بە ژێر ئەوەوە ناچن کە بتواندرێ واقیعییەت وەك هێلکەی پاککرای دە چەمکان ئێخرێ، یان دە سیستەمێکی ڕێکوپێکدا نیشان بدرێ. کێرکگارد، بابی فەلسەفەی وجوودیی خولی نوێ، بەرچاوکردنی هەمان مانا نێوی دوو دانە لە گرینگترین کتێبەکانی بە نێو چەند پارچەیەکی فەلسەفی و پەراوێزی نازانستانەی دوایین، نێو ناون و لە دژی سیستەمی هاوداوێن (جامع)ی فەلسەفەی هیگڵی تێ هەڵچوو. لە نیگای فەیلەسووفانی وجوودییەوە

٧- دیارە کاری جەماوەریش لە هەر هەوارگەیەکی کۆمەڵایەتیدا ئاستێکی ڕێژەکیی پڕبەپێستی خۆی هەیە. لە وڵاتێکی وەك یۆنانستانی کەونارادا کە زەویوزاری بۆ کشتوکاڵ لە باری نییە، دەبینی لە قۆناخی بەردەگیدا، زانست و هونەر و فەلسەفە گەشەی کردووە، چونکە سەرلەبەری خۆشگوزەرانیی ئەو وڵاتە لە تاڵان و بڕۆی نەتەوەکانی دەوروبەری دەردەست دەکرا، کەچی لە ڕۆژهەڵاتی سیستەم تەرزی ئاسیاییی ڕەنێوهێناندا، زەویوزاری زۆر و زەوەند و بە بڕشت هەبووە، بەڵام ئامێرەکانی کشتوکاڵ لە نزمترین ئاستی تەکنیکیدا بوون. زۆر جاران، کەسانی لە سۆسیالیزم داخ لە دڵ دەڵێن جەماوەری بەستەزمانی نەخوێندەواری پاشکەوتوو چۆن دەتوانێ دەوڵەت بەڕێوەبەرێ و فەرهەنگ و شارستانی بێنێتە گۆڕێ؟ دیارە ئەم کەسانە دەوڵەت و فەرهەنگ و شارستانییەتێکە کە لە ژێر فەرمانفەرمایی چینی هەڵۆژێردەدا پێشنیهادی دەکەن و ئەم چینی هەڵۆژێردەیەش لە نموونەترین حاڵدا لە ئەرستووی ڕەگەزپەرست کە پێی وابووە، خودا و خۆڕسك سەر لەبەری نەتەوەکانی سەر دنیاییێ لە بەر چاوی کاڵی یۆنانییان دروست کردوون، باشتر بیر ناکەنەوە. دۆستێکم هەبوو، پێی وابوو، تەنها هەڵۆژێردە مافی فەرمانفەرمایی هەس، ئەو دوای ئۆمەتەکە وەك گوێدرێژ و گاو گۆتاڵ واسان و هیچیان تێدا بەستە نییە و هەر بەو جۆرەش دەمێننەوە.

بێ سەروبن بوون هەمیشە هەر هەیە. شیکردنەوە و زانستی ئێمە کەت و ناتەواو و کوتوپچڕە.

فەلسەفەلێدانی و جوودییەت، یان فەلسەفەی وجوودییەت، وەك هەر فەلسەفەیەکی دی، دەمی لە هەموو چتێ کوتاوە و لووتی دە هەر چتێ ژەندووە و دەکرێ لە زۆر سەرەوە باسی لێ بکرێ،دیارە ئێرە ئەو بوارەی بە بەرەوە نییە کە بە تان و پۆی سەر لەبەریدا بچین، ڕەنگە ئەگەر بە خێرایی سەرباسەکانی بەسەر بکەینەوە خراپ نەبێ وەك شێوەی فەلسەفەلێدانی و جوودییەت: فەلسەفەی وجوودی چییە؟ بڕێ نێوەڕۆکی دووباتە بوونەوە لە فەلسەفەی وجوودیدا، هەمەڕەنگی و هەمە جۆریی فەیلەسووفانی وجوودی، فەلسەفەی وجوودی و ڕەواڵناس، ڕووی لێکجوداوازیی فەلسەفەی وجوودی لەگەڵ هێندێ جۆری بە فەلسەفەوە هاوسەروکار، فەلسەفەی وجوودی و مێژووی فەلسەفە: هێرمینۆتیك (تاویل)ی ئوستووره و پەیدابوونی دەروونناسی، فەلسەفەی کۆن، لە سەرهەڵدانی عیسەوییەتەوە تا سەتەکانی ناوین، ئایین ئارایی، نوێزایی، ڕۆشنگەری، فەلسەفەی وجوودیی سەردەمی نوێی سەتەکانی نۆزدەهەم و بیستەم، چەمکی هەسی: (مفهوم الوجود)، وجوود و چییەتی (الماهیە)، چۆنیەتیی فامینی هێندێ لە فەیلەسووفانی و جوودی لە واژەی "هەسی"، بنیاتە بنەڕەتەکانی وجوودی، شیان (امکان)ی شیکردنەوەی هەسی، هەسی و جیهان: هەسی و دەوروبەر، جیهانی هەر ڕۆژە، جیهانەکانی زانست و هونەر و ئایین، لەش، شوێن و کات، خۆڕسك، هەسی دیکەکان: هەسی – لەگەڵ – دیکەکان لەو ڕووەوە کە سیفەتی بنیاتیی هەسی دەڕسکێ، پێوەندیەکانی نێوان کەسەکی، لەش و دیکەیی، دەگەڵ ئاماژەیەکی تایبەت بۆزایەند (سێکس)، هەسی – لەگەڵ – دیکەکانی ڕەسەن و ناڕەسەن، ناسین و حاڵیبوون (فهم): فەلسەفەی وجوودی و زانست ناسی حاڵیبوون، فەرافکنی، تەئویل، وێنەکانی شناسایی، کێشەی ڕاستی، بیرکردنەوەو زمان: بیرکردنەوە، زمان، بەرتەسکایەتیی بیرکردنەوە و زمان، هەستکردن: هەست و فەلسەفە، بڕێ تێبینیی هەموانی لەمەر هەست، نیگەرانی و هەراسانی، هێندێ هەڵچوونی گرینگی دیکە، کردار: هەس (موجود) دە پێگەی بکەری کردەوە (فاعل الفعل)دا، سەرپشکایەتی و ئازادی، عەزم و هەڵبژاردن، کۆتایی هاتن و درێغیکردن: واقیع بوونەتیی مەرگ، مەرگ، کاتمەندی، درێغی و نامۆیی (لەخۆ بیانیبوون)، هەڵوەدایی لە دووی هەبوونی ڕەسەن:

پرسی مرۆڤایەتیی ڕاستین، ویژدان، وەدەستهێنانی خۆیی، مێژوو و کۆمەڵ: لە هەبوونی تاکەوە تا مێژووی جۆری مرۆڤ، فەیلەسووفانی وجوودی و بیروبڕوای لێکدووفاق لە بابی مێژوودا، فەلسەفەی وجوودی لە پایەی ڕەخنەی کۆمەڵایەتی و سیاسیدا، میتافیزیکی فەلسەفەی وجوودی: بوارەکانی میتافیزیکای فەلسەفەی وجوودی، لە هەبوونەوە تا هەسی، هەڵوەدایی لە دووی واقیعییەتی دوایین، ئاکام و تاك، کاریگەریی فەلسەفەی وجوودی لە هونەر و زانستەکان: فەلسەفە و فەرهەنگ، فەلسەفەی وجوودی، دەروون ناسی، ەروون پزیشکی، فەلسەفەی وجوودی و فێرکاری و پەوەرشت، فەلسەفەی وجوودی و ئەدەبیات، فەلسەفەی وجوودی و هونەرە چاودیتەکان، فەلسەفەی وجوودی و ئاکارناسی، فەلسەفەی وجوودی زانستی کەلام (لاهووت) نرخاندنی فەلسەفەی وجوودی: هێندێ: ڕەخنە گەل لە ئارادا.

ئەم سەرناوانە، هەریەکە بۆ باسێکی تیروتەسەلی فەلسەفییانە دەشێن و لە ڕوانگەی مارکسییەتەوە هیچیان لە جەنگی ڕەخنەکاریدا بەسەری سەلامەت دەرناچن" چونکە مارکسییەت لە ڕوانگەیەکی ماتریالیستییانەی زانستییەوە لەم هەموو چتانە دەنۆڕێ، بەڵام فەلسەفەی وجوودی، یان وەك لە پێشەوە ئاماژەم بۆ کردن، فەلسەفەلێدانی وجوودییانە، بە هەموو تەرزو شێوەکانیەوە، لە نیگایەکی ئایدیالیستانەو میتافیزیکانەوە دەنۆڕێتە ئەمانە.

ڕەنگە لە باسی مۆدێرنیتە و مۆدێرنیزم و پۆست مۆدێرنیزمدا، ناوبەناو خێرا ئاوڕ لەم سەرەباسانە بدەمەوە..

هەر لەمەڕ بیر و زمان لە فیلمبەردارێکی فیلمی وەرزییانە، فێرید ئێدگوو، لە ناوچەی "هەکاری" سەرگەرمی فیلمبەرداری بوو و دەگەڵ خەڵکێکیدا کە جگە لە تورکی بە زمانێکی دیکەیان قسەدەکرد، ڕووبەڕوو دێ، سەری سوڕدەمێنێ. پاشان بێ وچان دەبن چاوێریی خۆی ئێخستن و ویستی لە باری دەروونییان حاڵی بێ. دوای ئەوە Edg لە ڕۆمانێکدا کە بەسەردێڕی "ئەو"ەوەی نووسیوە، بڕیاری دا دنیای نێوەوەی کەسانێکی کە بە زمانی زگماکی خۆیان ناپەیڤن، ئاڵۆزی و شێواویی دنیای نێوەوەیان لەبەر ئاوێنە ڕاگرێ و بەمە لەنیگای کۆمەڵایەتی – فەرهەنگی ئینسانەکان نواڕینەوە، بوو بە وەرگێڕی هەستوخوست و بیروئەندێشەی گوندییەکان.

گەلۆ بیروئەندێشە لە زمان جیادەکرێتەوە؟ پسپۆرانی وەکو R. W. Langascker بە "بەڵێ"ی فرە دڵ سەبووریدەرەوە دەیانهەوێ بە زۆرەملێ قەناعەت بە خۆیان بکەن کە چەمکە ڕووت (ئابستراکت)ەکانی وەك داد و عەداڵەت، زێدەگەورەیی (فەزیلەت)، ویژدان، ئازادی، دیموکراسی، بەزەیی و هتد... دەکرێ بە بێ زمان بیری لێ بکرێتەوە. مەیلی تێکڕای زمانناسان، بەلای ئەوەدا دەلەنگێ کە زمان بە بیرکردنەوە کارێکی مەحاڵە.

زمان بابیی ئەوەندە کە لە ترووکەیەکدا بیری پێ دەبڕدرێن لە نیگای زۆروزەوەندەییی لایەن و جوداوازییەکانییەوەی تێنۆڕی، دەبینی خێوی چەندین چلۆنایەتی و خەسیەتی ئەفسانەیی نوێی ئەوتۆیە کە تا ئەمڕۆش هێندێ لە نهێنییەکانی ئاشکرا نەبوون. وەکۆڵینەکانی بیر و زمان بە دیاری خستووە کە چەند لە هاوپێوەندیی نێوان ڕەهەندە وەزیفەییەکان حاڵی بین و چەندین لە دەروونناسیدا بایەخ و گرینگیی بدەینێ، هێشتا هەر کەمە. تا لە هاوسەروکارییی نێوان بیروئەندێشە و واژە بە تەواوەتی حاڵی نەبین، لە کاری پەروەرشت و فێرکاریدا وەك ئەوە وایە کە هیچمان نەکردبێ و بێ لەوە پاڵی بۆ بدەینەوە و لەوانەیە دەرکە لە ڕووی زۆر گرفت و کێشەکان داخرێ، لەم بوارەدا ناتوانین وەڵامی پرسە تایبەتمەندییەکان و تەنگوچەڵەمەکان، ئاوەڵاکەین و هەنگین بەم کارە یەکیەتیی زانست و پێوەندییە هاوکاریگەرییەکانی دەروونناسی، ژێرو ژوورکەین و هیچ بە هیچ نەکەین.

واژەیەك مانای تاکە چتێ ناگەیەنێ، بەڵکو گرۆ، یان چەندین جۆرە چت دەگەیەنێ. جا لەم ڕووەوە تاکە واژەیەك، ڕاستیت گەرەکە، گشتاندن و چەمکاندن (تعمیم و مەفهووماندن)ە. گشتاندن کارێکی قسانەی بیرکردنەوەیە. خۆ ڕەنگدانەوەی ڕاستی، بە هەست (دیتن، بیستن، لەش پێ کەوتن، چەشتن) و بە ئەقڵ (ئیدراك)یش هەر ڕەنگدانەوەیە، بەڵام فەرقی ئەم و ئەو ئاسمان و ڕێسمانە و ئەمیان چتەکان بە تاکە – تاکە ڕەنگ پێ دەداتەوە، کەچی گشتاندن ئیدراکی جوزئی نییە، بەڵکو ئیدراکی کوللییە. بۆنموونە: کە دەڵێم "کۆتر" مەبەستم فلانە کۆتر نییە، بەڵکو مەبەستم ئەو "پەڕەوڵ"ەیە کە ئەو خەسیەتانەی هەن و هەموو کۆترێ دەگرێتەوە. جا لەبەر ئەمە، بیروئەندێشەگەلێ کە دەخرێنە قاڵبی قسەکردنەوە، هەر بە خۆڕسك هاوپێوەندیی

(بنیات، ئەرك و وەزیفە و پەرەساندن)ی پرۆسێسی بیرکردنەوەش و قسەکردنیشی لە ژێر سەردایە.

لە منداڵیدا دەرك و ڕاگەیاندن (دەربڕین) دەکەوێتە سەر تێگەیشتن، واتە: گشتاندن (واتە: چەمکاندن کە چت بەدیاردێخی). بە قسەی Edward Sapir بۆ ئەوەی بتوانرێ دنیای ئەزموون و تاقیکردنەوە، بە نما و نیشانە دەربڕدرێ، لە نواوە دەبێ بە تەواوەتی سادە بکرێتەوە و بگشتێندرێ. ڕاگەیاندن و دەربڕین تەنها لەم ڕێگایەوە مسۆگەر دەکرێ، چونکە ئەزموونی تاکە کەس، تەنها لە هۆشی ئەودا هەیە بە نما و ڕەمز بە یەکێکی دیکە ڕادەگەیەندرێ. بۆ لە یەکێکی ڕاگەیاندنی، با بەڕوونی دەریش نەبڕدرێ، پێویستە دە قاڵبی کەتەگۆری "مەقوولە"یەکەوە بخرێ کە کۆمەڵ وەك نموونە (unit= دانە) بڕیاری لەسەر داوە. ڕاگەیاندن و دەربڕین بە مانا ڕاستەقانییەکەی، لە نێو ئینسانەکاندا بە گشتاندنێ سەردەگرێ کە لە بواری پەرەساندنی مانای واژەکاندا، قۆناخێکی پێشکەوتووی باشی پێ بڕیبی. مرۆڤ کەنگێ گەیوەتە ئاستە بەرزەکانی ڕاگەیاندن و دەربڕین؟ ئەو کاتە گەیوەتە ئەو ئاستانە کە مرۆڤ توانیویەتی ڕەنگ بە ڕاستییە چەمکاندراوەکان بداتەوە و ئەو گشتاندنە بە دەنگ بێنێ. زارۆك با لە مانای هێندێ واژەش حاڵی بن، وەلێ لە هێندێ بیروئەندێشە حاڵی کردنیان کارێکی مەحاڵە. ئەمەش مانای ئەوەیە کە چەمکی گشتاندراو هێشتا لە زارۆکدا بە تەواوەتی نەخەمڵیوە.

دەیجا با ئەم دیاردە زانستییە لە بەچکە کوردێکی زوان وە زگماك کوردی تاقی کەینەوە. خۆی چتێ هەس پێی یەژن: یاساغ، قەدەغە. لەو شوێنانەدا (مەبەستم کوردستانی تورکیایە) کە کوردیان تێدا دەژین، وە زوانێ چتیان ڕاناگەیەندرێتێ کە بەردڵیان بگرێ و هێندێ واژە لەبەر زۆر سەوەو و سۆنگە (بێ فێرگەیی، یاساغ و قەدەغە، تواندنەوە، جەزرەوەی سیاسی و هتد) لە ڕێی خواسایییەوە ناچەمکێندرێن، ناپەرژێنە سەر ئەوە کە کۆمەڵە چتەکان بە شێوەی گشتاندن پێناسە بکەن. لەبەر هەندێ، ئەم حاڵەتە نالەبار و لاتڕقەوچە یارا و قابیلییەتی بیرکردنەوە و ئاخاوتن و سەربەخۆیی دەربڕینی منداڵی کوردی بە جارێ لە دەوراندەور وێك هێناوەتەوە و بەری تەواوەتی تەسك کردۆتەوە و بە ناخونەك بیردەکاتەوە، بە ناخونەك قسان دەکا و بە ناخونەك سەربەخۆیی دەردەبڕێ و لە بواری زمان فێربوون و گشتاندن و چەمکاندنی ڕاستییەکاندا بەرەو ئەستێوری و قسری و نەزۆکی، بەرەو کلك و گوێ کران، بەرەو

پاشکەوتەیی و کەڕەواڵەیی و کۆڵەواریی دەبا. بە بیرم دێتەوە، کە لە ساڵی ١٩٣٠ دا دایکە هەناسە ساردەکەم لە تاو بێ بژیوی پەنای بۆ شاری کەرکووك برد، لە پەنای برازایەکی هەژاری ئێرغاتچییدا حاواینەوە و پاشان ناچار تەسمیلی حەقداری کردمەوە، تا دوو ساڵانیش، هەرچەندە لە ماڵی برایەکەم فێرە تورکی ببووم (براژنەکەم تورکی بە ئەسڵ بن ئەرمەنی بوو) بەڵانەکینێ – ماڵم قەبرە – نەم دەوێرا قسەی پێ بکەم، شەرمم دەکرد، لەوە دەترسام نەبادا هەڵەیەکی بکەم، منداڵە تورکمانی نەگریسی گەڕەکی موسەڵڵا و چای و چقور و بەگلەر جرِتم بۆ بکێشن و لێم لە هۆیهایێ دەن.. هەروەها کە لە ساڵی ١٩٤٧ دا باروبنەم بۆ کاولە بەغدایێ پێچایەوە، خۆ حارەبیی شەرگاویانەش و ئەوەکەی قەزاتەشم دەزانی، چونکە هەر لە منداڵێڕا لە دووکانی فەرەجی برام و هاتوچووی بەسراوە فێری ببووگم، تا مەودایەك، بە ترس و لەرزەوەم قسە پێ دەکرد، دمگۆ: نەوەك هەڵەیەك، فلانێکم لێ بقەومێ، کورە خۆ ئەوە وەك ئەوە وایە، ترِێکم کەندبێتەوە تەنانەت جارێکیان لە ماڵی موقەددەم نازم قامەچیی ئامۆزام لە بەغدایێ کە یەك – دوو ساڵێ یاوەری مەلیك غازی بوو، کە بە عەرەبی و تورکیی ئەستمبووڵییان قسان دەکرد، دەگەڵ موزەففەرەی ئامۆزازامدا بە عەرەبی قسەم دەکرد، زارم سووتا، لە جیاتیی وەی بڵێم "جاییبیلە" گوتم: "جاییبوولە" کچی تایەن کە بۆ خۆی ئەستەمبووڵی بوو و عەرەبیی تەپەتولکوردیشی باش دەزانی، دایە قاقای پێکەنین، هەر لێی نەدەبڕیمەوە، بەم ڕۆژگارە لە دووم نەدەبۆوە، بە مەرحەبا "جاییبوول" و "مایبوولە" بۆژۆی کردبووم.. دیارە پاش ئەوەی لە بەغدا شارازابووم و خوێندکارێکی زۆرم، بەتایبەتی کوردی سلێمانیی خزم و ناسیار، لە وانی کە لە حوقووق و دارلمعلمینی عالییە و دارلمعلمینی ئیبتیدائی و کوللییەی مەلیك فەیسەڵ دەیانخوێند، ناسین، هەستم کرد بەستەزمانانە زۆر بە شەرمەوە، بە عەرەبییان قسان دەکرد. خۆ عومەر قاپ ڕەشی دۆستم تا ماڵئاوایی لەم کاولە دنیایەش کرد، فەرقکردنی نێر و مێی لە زمانی عەرەبیدا بە زەحمەت دەکرد. کاك مووسالکورباسیی نەجەفی، زۆر قسە خۆش بوو، بۆ لاسایی خوێندکارە کوردەکانی دارلموعلمینی عالییە، هەرچی فیعلی موزاریعە عەرەبییەکان هەبوو، هەمووی هەر بە "ی"ی موزارەعە دەگوتن، لە جیاتیی " اروح"، "تروح"، "تروحین"، نروح" هەر هەمووی بە "یروح" دەگوتن.. خۆ جارێ ئەوە "راس مال انی" و "کتاب مال مال انت" سەر بەقوڕی پێ بە کەنینە دەهێنا.

مام هەژاری بەهەشتی، ناهەقی نەبوو کە دەیگۆ: کوڕە مەلا، ئەمن لەو "شتگول" و "متگول" و "هەمماتێنە" و "شعەبالەك" و "هەششکل"انە، هەر چەندە دەکەم سەردەرناکەم.. کوڕە حارەبیی بەغدایێ هەر ئێ بەڵان ئەتۆ گوێ لە حارەبیی بەسراییانەو موسلاویيانە بگرە باوەڕ بفەرموو لە "دیای = دجاج" و "ئەگللەك" و "من بۆغ" چ حاڵی نابم.

هەر وا لەمەڕ زمان زانی و زمان نەزانی، فوادەفەنیی بەهەشتیی سلێمانی بۆی گێڕامەوە: "ساڵێکیان ڕێم کەوتە کەربەلا. ئەمزانی کەربەلاییەکان زۆریان فارسی زانن، منیش خۆت ئەزانی لە سلێمانی لە حوجرەم خوێندووە، ئەیشودە و سماییلنامە و سوڵتان جومجومە و گولستان و بۆستان و پەندنامەی عەتتار و ئەم جۆرە کتێبانەم بە فارسی خوێندووە.. بەیانییەك چوومە چاخانەیەك، قاوەڵتی بکەم، بە فارسییەکەی خۆم بانگی شاگرد چایچییەکەم کرد: "بیا". شاگردەکە بە دەنگمەوە هات، وتم "صبحانە می خواهم، چە داری؟" کابرا وەك لەبەری کردبن، بەڕیز ناوی برِێ خواردنی هێنا. ڕاستیت دەوێ، لە هیچیان تێ نەگەیشتم.. چی بکەم، وتم: "احرینشان را می خواهم". دیارە ئەم قسە فارسییانەم بە تەجویدێکی سێ زەردێنە وتن. وەڵڵا کابرا نەیکردە نامەردی، هەر پاش چارەکە سەعاتێ سینییەکی لە بەردەمما قوت کردەوە، نواڕیم، قاپێکی پڕ لە نانەولاوی پاقلە و ڕۆن و پۆنگە بەسەرا کراوی لەسەر دانراوە، بە کابرام وت:

– این چیست؟

– نون و بغری..

هیچی لێ حاڵی نەبووم، نەخێر لێم دووپات کردەوە:

این چە می باشد؟

– نون و بغری!

ئەی خوا هاوار، چیم بە خۆم کرد، وتم فوئاد.

وەڵڵا ناچار دەنکە پاقلەیەکم لە ناو قاپەکە هەڵگرت، لە کابرام پرسی:

– این چیست؟

– بغری!

وتم:

– بگو باقلا یا "باجلله".
– باشە، وتی، حاجی اغا.
نەخێر ئەمجارە لەتە نانەولاوێکم هەڵگرت:
– این چە می باشد؟
– نون.

قوربان سەر نەیەشێنم، لە کابرا حاڵی بووم کە "نان و باقلاء " بە فارسی بووە بە "نون و بغری". لە پاشان، شاگردەکە وتی: "حجی، یا اغاتی، لیش متحچی عربی، انت مو عیراقی؟" وتم :بەلی وەڵلە، ئیبنی، شمەدرینی، عەبالی اعرف فارسی، طلع، بس اعرف فارسی مال انی".

کابرا وتی: "نعم"

بەڵام لێو و وەناشێرم، کوردی بادینان و کەرکووك و خانەقین و ئەم ناوچانە عەرەبییان چاتر دەزانی..

دەروونناسیی زۆر منەتباری Jean Piagetە. هەر لە سەروبەندی وییەوە، بەکارهێنانی مێتۆدی کلینیك (عیادة) بۆ لە بیروبۆچوون و بیروئەندێشەی منداڵان وەکۆڵین، داکەوتووە. بۆ یەکەم جار لە دەرك و مەنتیقی منداڵ، سیستماتیکانە وەکۆڵین، لەسەر دەستی وی هاتەدی. Piaget لە بەراوردکردنی منداڵ لەگەڵ گەورەکاندا، لە جیاتیی وەی بێ لیستێ بۆ ئەو کەموکوورییانەی کە بوونەتە هۆی ئەوەی ئەقڵی منداڵ بڕ بە زۆر چت نەکا، بە پێچەوانەوە ئەو هاتووە لیستێ بۆ ئەو چتانەی کە لە منداڵ خۆیدا هەن، گرتۆتەوە و لەسەر ئەم بنەمایە ئەنجامگریی کردووە.

بەلای ئەوەوە، جیاوازیی شێوەی بیرکردنەوەی منداڵ لەگەڵ جیاوازیی چۆنیەتییە، نەك چەندایەتی.

هەر لێرەدا دەتوانین دەست بەیەکەم کێلەڕێ بکەین:

منداڵە کوردێ کە لە باوەشی داکیدا گەورە دەبێ و زمان فێردەبێ، کە بەرهەڵدای ناو پێگەییوانی کۆمەڵێ زمانی زگماکی لێ قەدەغەکراوان، دەکرێ لووتی بە یەکەم دووفاقی و بانێك و دوو هەوایی ژیان و تەمەنی خۆیدا دەتەقێ.

ئەو منداڵە کاتێ لە ناچاری دوو حاڵەت: لە قۆناخی فێربوونی زمانە (زگماکە) کوردییەکەی خۆیدا، زمانی خۆی ناوخوێنێ. ئەمە حاڵەتی یەکەم. کوردیش و تورکییش یان فارسییش دەزانێ بەڵام کە دەبێ بە تورکی یان بە فارسی بخوێنێ هەنگێن بە هەردوو زمانەکە فێرە گشتاندن و چەمکاندن دەبێ، بەڵام لە دواڕۆژدا دەبینێ ئەوانەی کە بەکردەوە و کاری دەربڕینییان لەگەڵدا بەڕێوە دەبا سەروکارییەك پەیدا دەکا تەنها بە تورکی یان بە فارسی دەدوێن، واتە: ئەم منداڵە شێوەی بیرکرنەوەی قۆناخی کوردی (زمانی زگماك)ی فێربوونی لەگەڵ شێوەی بیرکردنەوەی ئەو گەورە خاوەن دوو پێناسە / دوو کەسایەتییانەدا کە کوردیش و تورکیش بە پێی یاسا و ڕێسا لە پێشان بە تورکی، یان بە فارسییان قسەکردووە و بنەمای ڕاگەیاندنیان بەو زمانانە بنیات ناوە (لە ڕووی فەرهەنگی و زمانییەوە) دووفاق ڕادەوستن و یەك لە شام و یەك لە حەڵەبە. ئەم دووفاقییەش وەنەبێ تەنها لە چاو تەمەنەوە بێ، بەڵکو بە بۆنەی فاکتەرێکی کۆمەڵایەتیی لووت تێوەژەن و خۆ تێ هەڵقورتێن (تواندنەوە و بە زۆرەملێ زمانی بیانی بەسەر خەڵکدا سەپاندن)ە، دووگونەشۆڕکردنەوە و زۆرداری و کەس بە هیچ نەزانییەوەن، ئۆمەتەکەی بەدەستەوە دەناڵێ.

بە لای Piagetەوە تەنها پێوەستێ کە سەرلەبەری چۆنایەتییە تایبەتییەکانی مەنتیقی منداڵ یەك دەخا، منسەنتەر (من مەرکەزی)یی منداڵە. ئەو وەکۆڵینانەی کە لەسەر منداڵی تەمەن ٦–٧ ساڵان کراون، ئەوە بە دیاردەخەن کە تەنانەت ئاخاوتنی بە کۆمەڵایەتی بوون بە تەواوەتی لە بیروئەندێشەی منسەنتەری دانەڕندراوە. بێ لەوە، منداڵ جگە لەو بیروئەندێشانەی کە دەریان دەبڕێ، بڕێ بیروئەندێشەی وای هەن کە هێشتا دەری نەبڕیون. Piaget هێندێ لەمانەی کە منداڵ دەریان نابڕێ، لە بۆ منسەنتەریی منداڵ، واتە: بۆ لە دەربڕین نەهاتنیانی دەباتەوە. بۆ لە کەسی دیکە ڕاگەیاندن و دەربڕینی ئەمانەی منداڵ، پێویستە لە کەلێنی چۆن لە دنیا نواڕینییەوە تەماشا بکەین، بزانین بۆ خۆی چۆن دەڕوانێتە دنیا.

لێرەوە، پێم وایە نۆرەی دەستنیشانکردنی خاڵی دووەم هاتووە:

منداڵێ کە هەر بە خۆڕسك منسەنتەری بێ، تەنها هەر زمانە زگماکە کوردییەکەی خۆی فێردەبێ و لە دنیای خۆیدا دەژیێ. لە نواوە لە کوردیی بە کۆمەڵایەتی بوونەوە

دەست پێ دەكا: لەم لاوە، لەبەر نەبوونی پێناوی پەروەرشت – فێربوون و بەرنامەی تایبەتیی پەروەرشت و فێركردنی منداڵ لە تەلەفیزیۆن و ڕادیۆ و فیلمی كارتۆن، ناچار دەست بە فێربوونی زمانێكی دیكە (توركی، فارسی، عەرەبی) دەكاو هەر هەوڵ دەدا بە توركی یان بە فارسی یان بە عەرەبی بنیاتی ڕاگەیاندن و دەربڕین دامەزرێنێ و لەوانەیە ئەو بیروئەندێشە منسەنتەرییانەی كە لە بۆ خۆی شاردوونیەوەو نایهەوێ هەمووی دەربڕێ، حەلەق و بەلەق بن.

Piaget گوتەنی، ئەگەر منداڵ ئەم هەوڵ بۆ تەرزی بیركردنەوە نوێیەی بۆ ئەوە بێ لە كەسانی دیكەی ڕاگەیەنێ، ناچارە ئەو زمانە هەڵوژێرێ كە كۆمەڵەكەی بە زمانە (زگماك)ەكەی ئەو قسەناكا. ئەوجا لێرەدا گرفتێ دێتە گۆڕێ: منداڵ بۆ ئەوەی پەرە بە منسەنتەریی دنیا (بیركردنەوە و قسەكردن)ی خۆی بدا، هەست بە پێویستیی بڕێ چالاكی دەكا. بڵێین خۆی بۆ ڕەسم كێشان ئامادە دەكا، بەڵام قەڵەمی وای نییە كە بە ڕەنگێكی كە خۆی دەیهەوێ ڕەسمی پێ بكێشێ، یان بیهەوێ ئەو زیندەوەرەی كە بە كوردی ناوی (چەمكاندراوە) بكێشێ، بەڵام ڕەسمی شڕوشكڵ و وێنەی ئەو زیندەوەرانەی كە لە فیلمە كارتۆنەكاندا وەرگێڕدراوەتە سەر زمانی توركی یان فارسی یان عارەبی، دەگەڵ ئەودا كە بە زمانی زگماكی دەركی كردووە و چەمكاندوویە، هەر ئاسمان و ڕێسمانە و لێیان بیانییە. لەم بارەدا، منداڵ بەم دەردە چووبێ، بەدبەختییەكە هەر لەوەدا نییە كە سەربەخۆ بەهرە و لێوەشاوەیی خۆی بەدیارنایەخی، بگرە ڕووبەڕووی بڕێ پرسیار دەبینەوە.

ئەتۆ بۆ خۆت دەزانی ڕەهەندی ئەو وێرانكارییەی كە ئەم كارەساتە لە دەروونی منداڵە بە ڕەگەز كوردێكدا وەك كوان هەڵ دەتۆقێنێ، لە چ ڕادەیەكدایە.. ئەوانەی زمانیان لە عیبادەڵڵا یاساغ كردووە، داخۆ هەست بە مە دەكەن؟ گەلۆ منداڵێ بەم تەرحە پەروەردە بكرێ، چ كەڵكێكی بۆ دەوڵەت و كۆمەڵ لێ چاوەنۆڕ دەكرێ؟ منداڵ كە لەنێو دۆزەخی ئەم بانێك و دوو هەوایی و دووفاقی و یەك لە شام و یەك لە حەڵەبدا پێ بگا، لەوە بەولاوە بستێ ناڕوا كە تەنها هەر دەبێ لە دڵی خۆیدا باخێوێ، بە لاقی یەكێكی دیكە دەبێ بگەڕێ، بە چاوی یەكێكی دیكە دەبێ تەماشای بەر پێی خۆی بكا، بە مێشك و ئارەزوو و ئاڵهای غەیری خۆی دەبێ دڵی بەم دنیای لێ نامۆ و بیانییەوە بە زۆری زۆردارەكی خۆش بكا و خۆ دەگەڵ كۆمەڵ گونجاندن و ڕاهاتن،

دووردەكەوێتەوە یان بە لایەنی كەمەوە یاخی دەبێ. ئەدی لەبەر چی، نەتەوەی كورد بە درێژاییی مێژوو لە دنیای غەیری خۆی یاخییە؟! مەبەستم ئەوەیە كە منداڵەكە دەبێ لەگەڵ منسەنتەریدا جووت و هەموار بێ.

Lev S. Vygtsky دەڵێ:

"یەكەم ئەركی قسەكردن بەش بە حاڵی منداڵیش و گەورەش دەگەڵ یەكدیدا دەنگوباس وەگۆڕینە، ڕاگەیاندنی كۆمەڵایەتییە، لەبەر ئەوە ئاخاوتنی منداڵ هەر بە خۆڕسك لە ڕووی گەوهەرییەوە، كۆمەڵەكییە.

كەواتا، بەمە وەسەر ڕێچكەی كێلەڕێی سێیەم دەكەوین:

هەن دەڵێن، قسەكردن بۆ خۆی لە گەوهەردا مافێكی كۆمەڵایەتی نییە، دەیانهەوێ وەك مافێكی تاكانە، گۆیا خەڵاتێكە و بە یەكێ دەبەخشرێ.. پەروەرشت ناسان لەسەر ئەوە سوورن كە دەبێ منداڵ، بۆ ئەوەی دەست بە فێربوون بكا، پێویستە بە قۆناخە سروشتییەكانی خۆیدا تێ پەڕێ. ئەگەر وایە، ئەدی منداڵە كوردی كوردستانی توركیا و سووریا و ئێران ماف ئەمەیان هەیە كە بە زمانی زگماكی خۆیان بخوێنن و ئەم هەلومەرجی پەروەرشتەیان بۆ دابین بكرێ؟ بە پێچەوانەوە، نەك هەر بە زمانی خۆ خوێندنیان لێ "یاساغ و مەمنووع" كراوە، بەڵكو دەبێ لە سیفرەوە دەست بە فێربوونی زمانێكی بیانی بكەن و تا دێ بەرەو پاش وەگەڕێن. بەرپرسان تا كەنگێ خۆ لەم ڕاستییە زەق و زۆپە نەبان دەكەن، كە تەنها چوونە فێرگە ئەوە ناگەیەنێ كە منداڵ كاری پەروەراندن و پێگەیاندنی سا بە هەر زمانێ و لە هەر كەشوهەوایەكدا بێ، وەك قوڕە چەورە وایە و دەتوانی بیكەی بە توركچی، عەرەبچی، ئێرانچی، یان عێراقچی و هتد.. فلانی ئەم كارە ئەوەندەی كە كارێكی ویژدانییە، هەر بە هەمان ئەندازە، كارێكی زانستیشە.

سەبارەت بەوە، منداڵی تەمەن دوو ساڵان هەمبانەی واژەكانی زۆر چكۆلەیە و هێشتا توانستی ئەوەی بە بەرەوە نییە ڕستەی بە گرێوگۆڵ سازكا و ژمارەی ئەو واژانەی كە دەكاریان دەبا، فرە كەمە و ئەزموونی ڕستەدارشتنی زۆر ساكارە. بەڵام منداڵی فێرگە شێوازی هەمبانەی زمانی پێویستیش و چوارچێوەی زانستی زمانیشی بەتەواوەتی هەیە. چونكە ئەمانە دەگەڵ زمانی قسەكردندا دەگەڵ هەر گەورەیەكدا وەك یەكن، بەڵام لەگەڵ زمانی خوێندن و نووسیندا جوداوازە. منداڵەكە فێرە

نووسین دەبێ خۆی لە زمانی ئاخاوتنی بەرهەست دەدزێتەوە و ناچارە لە جێی واژەکان نما و ڕەمزەکانیان دابنێ. خولاسە فێربوونی جەبر و موقابەلە، چەند کارێکی سەخت و دژوارە، فێربوونی سیستمی دوو جۆرە نما و ڕەمزبەکارهێنان (زمانی قسەکردن و زمانی نووسین)یش هەر بەو ئەندازەیە سەخت و دژوارە (Vygotsky).

منداڵە کوردێکی لە تورکیا و سووریا و لە ئێران، لە پێشدا زمانی زگماکی خۆی فێردەبێ، ئەوجا با بڵێین لە کووچە و کۆڵانان بە تێکەڵبوون لەگەڵ منداڵە تورك و فارس و عەرەب و بە تەلەفزیۆن، باییی ئەوەندەش تورکی و فارسی و عەرەبی کە فڵتە – فڵتێکی پێ بکا فێردەبێ کە کاری خۆی پێ ڕایی بکا، بەڵام خاوەن هەمبانەی واژە و چوارچێوەی ڕێزمانی تورکی و فارسی و عەرەبیی نییە.

منداڵە تورکێ، فارسێ، عەرەبێ، وا نین، منداڵە کوردەکە کە دەچێتە فێرگەی تورك و عەرەب و عەجەم، یەکسەر بەرەنگاری لە ناچاری فێرە سیستەم (بەردەباز)ی لە نما و ڕەمزی ئاخاوتنی تورکییەوەی بەرەو نما و ڕەمزی نووسین بەکارهێنانی زمانی تورکی، یان عەرەبی، یان فارسی دەبێ، هەر یەکسەر پاشخانی سیستەمی زمانە زگماکەکەی خۆی لێ بە دەنگ دێ.. ئەی خودای ژوور سەر، ژێرم خاکی کورد، سەرم تێلای تورك دەکەی، یان عەجەم یان عەرەب دەکەی، من دەنگ ناکەم تۆ دەنگ دەکەی؟!

لە ٦ – ٧ ساڵیمدا، لە کەرکووك پاش ئەوەی لە خزمەت مەلا ئایشە خاندا – غەریقی ڕەحمەت بێ – قورئانم خەتم کرد (تەنها جزمی عەمەم بە حینجە خوێند، ئیدی لە جزمی تەبارەکڕا تا نیوەی قورئانم بە سایە خوێند). مەلا ئایشە خان بە ویژدان بوو، فەرمووی: نیوەکەی دیکەی قورئان هەمووی بە ڕەوانی دەزانی، پێی ناوێ بە دەرزت پێ بڵێم، دایکت هەژارە، لە کوێی بوو، هەموو مانگێ پەنجاییەکم بداتێ، پێی ناوێ هەڕۆوەماڵە خۆ، کاری ڕاست بێ. وەستا فەرەجی چەخماخسازی برام مرخی لێ خۆش کردم – هەقدارمە – بردمیە کنە خۆی. ماوەیەك، بەردەستیی دووکان ناوبەناو، خزمەتی بەردەستیی براژنە سێلڤییەی پێ دەکردم. خواوڕاستان دراوسێکانی دووکانی وەستا فەرەجی برام لە قاڕیبازاڕ، بەتایبەتی وەستا ئەوڕەحمانی بەرگدرووی خەڵکی سلێمانی، گلەییان لە وەستا فەرەجی برام کرد، کە ئەم کوڕە زۆر زیرەکە، بۆ نایخەیە قوتابخانە و لەم جۆرە حیکایەتانە. خودا

هەڵناگرێ، کاکم دەگەڵ سەی ئەحمەدی سەی نەجمەددینی شۆرجەدا بۆ قوتابخانەی قەڵای ناردم. بەڵام، هەروەك لە شوێنێکی دیکەدام نووسیوە، لە بەر بێ تەزکەرەییی نوفووس، لە قوتابخانەیان قوبووڵ نەکردم، مامۆستایەکی تورکمانیش، لەسەر ئەوە کە ئاوی دەسەشۆرەکانی قوتابخانە بەردرابوونەوە و لە ناهەق بە ملی منیاندا هێنابوو، تێر و پڕی تێ هەڵدام باش بوو نەچوومە قوتابخانە، دەنا ئەمنیش کوردییە خاوێنەکەی خۆمم لە بیر دەچۆوە و وەك ئەم عالەمووڵڵایە بە قوتابخانەی عارەبان گۆشکراوانەم لێ بەسەر دەهات و میزاجی کوردەواریم وەك ئەوانەی دەڵێن: "پێی هەڵسام و پیادەی کرد و دانووسان دەکا و هتد" ئێستا هەڕم لە بڕی کوردی جیانەدەکردەوە.

وەستا فەرەج پیاوێکی دنیادیتە بوو، لە کۆمپانیای ئابادان و مەسجید سلێمانی ئێران کاری کردبوو، فارسی و تورکی و عەرەبیی و ئینگلیسیی زۆر چاك دەزانی. بە قسەی دراوسێکانی بازاڕ و براژنە سێلڤییەی کرد لە خزمەت مەلا محەمەدی تورکمانی – هەزار ڕەحمەتی لێ بێ – لەبەر خوێندن دانام. گوتیان گۆشتەکەی – ڕاستیت گەرەکە گۆشت ماناشم پێوە نەبوو، هەر دەتگوت جوڕەم – بۆ خۆت و سوقانەکەی بۆ ئێمە.. قوربان چتان لێ وەشێرم، مەلا محەمەدی تورکمان لەسەر سێ مەوجان دەرزی بە منداڵ دەگوتەوە: تورکی، فارسی، عەرەبی. ڕاستییەکەییت گەرەکە، من بۆ خۆم لە پێشان هەر زمانە کوردییە زگماکەکەی دێی مامشەم دەزانی، تەنانەت تا مەودایەکیش، کە لە گەڕەکی ئاخوڕحوسێن دادەنیشتین، ناو بە ناو کە لەگەڵ منداڵی گەڕەکدا قسەم دەکرد، "یەژم" ، "بیوە"، "بێستە"، "وەقورحان"، وە "کۆڵان قەدیم"، "چویم" و لەم جۆرە گەرمیانییانەم وەکار ئەهاورد و دەمفلّتاند.. منداڵی نەگریسی چەمووش وەبەر تیز و گەمەیان دەدام. هێندێ واژەی "بێستە" کەیان گۆڕیبوو، نێویان لێ نابووم "پێستە"، هێندێکی دیکە لە جیاتیی "بیوە – بیبە" نێویان لێ نابووم "پیوە" و هتد..

بەدبەختییەکە لەوەڕا دەستی پێ کرد کە ڕاستە ئەمن لە براژنە سێلڤییەم تورکیی ئەستەمبۆڵی تا ڕادەیەك فێر ببووم، بەڵام منداڵەکانی فێرگەکەی مەلا محەمەد بە تورکمانییەکی ئازەری ئاماڵیان قسەدەکرد. بۆ نموونە: ئەوان بە کتکیان دەگۆ:

"پسیك" ئەمن براژنە سێلڤییەم فێری کردبووم "کەدی"م پێ دەگوت. ئەوان دەیانگۆ "یاغنیش" ئەمن دەمگۆ "یانلێش"، ئەمن دەمگۆ "یاغمور" ئەوان دەیانگۆ "یاغش".

ئەمە بەش بە حاڵی کوردی و تورکی و تورکمانی، بەش بە حاڵی عەرەبییەکە، دیارە ئەمە هەر بە خوێندن لێم بە دەنگ دەهات، چونکە کەسمان بە قسەکردن عەرەبیمان نەدەزانی، تەنانەت من کە قورئانیشم خەتم کردبوو، هەرگیز لەوە حاڵی نەدەبووم کە دەیانگۆ "وە کۆڵانی قەدیم" بمبەخشن کوردیی ئەو ناوچەیەی لای ئێمە واژە زۆر دەشێوێنن، واتە: بە کەلامی قەدیم.

چتان لێوەشێرم، هەر بە جارێ سەرم لێ شێوابوو، بە داوی جاڵجاڵۆکەیەکەوە ببووم، پرزەو برستی لێ بڕیبووم.. ئەتۆ وەرە فێرە سێ سیستەمی زمانی بیانی ببە، سەرباری سیستەمی زمانە زگماکەکەی خۆت: لە زمانی قسەکردنی تورکییەوە (ئەویش دوو مەوجی) بۆ زمانی خوێندنەوە و نووسین، ئەمە یەك. لە تەقە – تەقێکی عارەبی قسەکردنەوە کە لە دووکانی فەرەجی برام و یەك دوو جارێ چوونە بەسراوە فێری ببووم، بۆ زمانی خوێندن و نووسینی عەرەبی، ئەمە دوو. لە بێ پاشخانی (هیچ)ەوە بۆ زمانی خوێندن و نووسینی فارسی، ئەمە سێ. بۆ نەگبەتی لە فێربوونی هەر سێکیاندا زمانە کوردییە زگماکەکەی خۆم لێ بە دەنگ دەهات، وەك بڵێی هەموو چتەکانم لەوڕا تەرجەمە دەکردەوە، دەمچەمکاندن، نەك بە پێچەوانەوە.. مەبەستم ئەوەیە زمانە کوردییەکەمم بەسەردا زاڵ بوو، زمانە زگماکەکەی خۆم لە مێشکم و هەستوخوستمدا پیشاژۆتر بوو. ڕەنگە هەر لەبەر ئەوەش بێ، کە کوردییەکەم بە پێچەوانەی کوردیی زۆر کەسانی دیکەوەیە. مام هەژار دەیگۆ: هەتیو خۆش بەختی، کە لە فێرگەی حارەبانت نەخوێندووە، دەنا زمانەکەی تۆش لە مێژبوو خەسابوو.

ئاگـــایی نـەتـەوەیـی

وەکو دیاردەیەك، ئاگایی نەتەوەیی کورد کزبووە، یان کزە، ئەوە هەرچەندە کە باسی پێوەندیی زمان بە هەموو ڕەهەندەکانی هەبوونی نەتەوەییەوە، زۆر لە پێشترێم عەرز کردن، بۆ خۆی لە بنەڕەتدا و بەش بە حاڵی نەتەوە ئاسیایی و ئەفریقاییەکان، بە گوێرەی شیکردنەوەکانی مارکس لە سەرەتای ساڵی ١٨٥٣دا لەمەڕ چەمکی پێکهاتنی شێوەی ڕەنێوهێنانی ئاسیایی، هەشت وتار لە ڕۆژنامەی New York Daily Tribune دا دەربارەی هندستان بلاوکراونەوە. مارکس لەم نووسینانەیدا لەو بارەوە کە لە ئاسیا پێوەندییەکانی خاوەنیەتی (مالکییەت) زۆر لەمێژە بەر گۆڕانکاری نەکەوتووە، زۆر بە تایبەتیی وەکۆڵیوە. دە نامەیەکیدا کە لە ٨ ی جۆزەردانی ساڵی ١٨٥٣دا بۆ ئەنگلسی نووسیوە دەڵێ:

"بەش بە حاڵی پەیدابوونی شاران لە ڕۆژهەڵاتدا، دەڵێ، لەو زانیارییانە زێتر سەرنجبزوێن و زەق و زۆپانەی کە لە گەشتەکەی François Bernier دا لەمەڕ ئیمپراتۆریی مۆنگۆلێ نووسراون، باشتر وەگیرناکەوەێ... Bernier، کە هەقیەتی، ئەو دیاردە بنەماییانەی کە لە ڕۆژهەڵاتدا (مەبەستی تورکیا و ئێران و هندستان)ە بەرچاودەکەون، لە نەبوونی مالکییەتی تایبەتی زەویندا دەبینی... کلیلی ڕاستەقانیی بەهەشتی ڕۆژهەڵات لێرەدایە."

ئەنگلس لە وەڵامی نامەکەی مارکسدا، ڕای مارکس بە ڕاست دەزانێ و نەبوونی مالکییەتی زەوین لە چاو نەبوونی هەلومەرجی لەباری هەرێم و زەوین دەزانێ. ئەنگلس لەو ڕوون کردنەوانەیدا، دەڵێ، بە تایبەتی دەشت و پێدەشتی زۆروزەوەندەی زەویوزاری بوورە و گەچۆڕ و بێ برشت لە چاو نەبوونی مالکییەتی زەویندا، دەور دەگێڕێ. لە ڕۆژهەڵاتدا ئاودێریی کشتوکاڵ بە مەرجی یەکەم دەزانێ و دەڵێ ئەم کارەش یان پارێزگایەکان، یان ویلایەتەکان، یان دەسەڵاتی مەڵبەند (مەرکەزی) جێ بە جێ دەکەن. بە پێی ڕای ئەنگلس دەوڵەتانی ڕۆژهەڵات تەنیا سێ جۆرە شێوەی

سەرەکیی سامان دەردەست کردنی هەیە: (١) باج (تالآنیی نێوخۆ) (٢) شەڕ (تالآنیی نێوخۆیی و دەرەکی) (٣) کاری بێگار و سوخرەکێشی کە لە دڵەڕاوکێی دووبارەبوونەی ڕەنێوهێنان دەکەوێتەوە.

بەلآم مارکس ئەم جۆرە تەفسیر و لێکدانەوە جوغرافییەیەی کە ئەنگڵس بۆ دیاردەکەی کردبوو و پلیخانۆفیش سەلماندبووی بە لێکدانەوەیەکی پڕبەپێست و پڕبەبالآی نەزانیبوو. مارکس لەو نامەیەدا کە بۆ ئنگڵسی لە ١٤ی جۆزەردانی ساڵی ١٨٥٣دا نووسیوە، دەڵێ: نەگۆڕان و چەقینی ژیانی کۆمەلآیەتیی هندستان هۆی ئەوە بوو حوکوومەت و کۆمەلآنی گوندی (چەند شارێ نەبن) لە نێو ئۆرگانیزاسیۆنێکی دنیایەکی چکۆلەی تەواو جوداوازی سەرداخراودا، بەرهەمیان بە بێگار و سوخرەکێشی ڕەنێودەهێنا. لە بەشێ لەم زەویوزارانەی گوندییاندا کشتوکاڵ بە هاوبەشی و هەرەوەزی دەکێڵدران، بگرە لە زۆریشیاندا گوندی هەر زەویوزاری خۆی دەکێڵا. مایەوە زەویوزارێ کە نەدەکێڵدران، ئەوانەش وەك لەوڕگە و زۆزان، بەکاردەهێندران. ژنان تەشییان دەڕست، تەون و تەونکارییان دەکرد "لە ڕوویەکەوە، وا بەدیاردەکەوێ لە ئاسیا سەرلەبەری موسڵمانان قات و قڕی و نەبوونی مالکییەتی زەوینیان کردبوو بە سەرەتا (مبدأ)یەك و وەك هەر بوونی بوون ئاساییشی نەبێ وای بەسەر هاتبوو."

مارکس بۆ خۆی دەیزانی کە قەتیسمان و چەقینی کۆمەلآیەتی لە ڕۆژهەلآتدا بە تەنها هۆکارە جوغرافیاییەکان لێك نادرێنەوە. واتە: ئەو، لێکدانەوەی دیاردەی چەقین و قەتیسماویی ژیانی کۆمەلآیەتیی ڕۆژهەلآتی بە هۆکاری جوغرافی و لە ڕووی چەندین دیاردەی مێژوویینەوە گونجانیانی، بە بیروبۆچوونێکی هەر وا بە ئاسان لەقەڵەم نەدەدا، بە پێچەوانەوە، دەیگوت: لە جیاتیی ئەوەی ئەم چەقین و ڕاوەستاوییە، دەکرا لە ڕووی دیاردە مێژوویینەکانەوە بە خراپی و نالەباریی هەلومەرجی جوغرافیی ڕۆژهەلآت لێك نەدرێتەوە، بەڵکو دەتواندرا بە ڕەخسانی دەرفەت و بواری زۆر لەوە گەورەتر ئەم دیاردەیە لێك بدرایەتەوە. بە نموونە: گەشەکردنی یۆنانستان بە پێچەوانەوە، بە خراپی و نالەباریی هەلومەرجی جوغرافی لێك دەدرێتەوە. جا بە ڕاستی گەشەکردنی شارەکان و پیشەسازییەکان لە یۆنانستانی کۆندا، بەوە کە زەویوزاری بە بڕشت و لەباری بۆ کشتوکاڵ نەبوو، لێك دەدرێتەوە. ئیدی لەبەر ئەمە وەگەڕێخرانی کاری بێگاری و سوخرەکێشی لە لایەن دەسەلآتێکی مەرکەزییەوە، بە هەلومەرجی

جوغرافی، لێك نادرێتەوە. دەبووو هەر هیچ نەبا، داوودەستوورگەلێ کە لە سەرەتاوە ژیانی خێڵەکی هێنابوونیە گۆڕێ و لە پاشترێ کاریگەریی سیستەمێکی، لە ڕووی ئابوورییەکی هەربەشخۆ (self - sufficciency)وە دەبا لەبەر چاو گیرابا. هەروەك لە نیگای تەنها جوغرافییەوە بۆ گرفتەکە چوون، دەبوو بە هۆی ئەوە کە بابەتەکە لە نیگای تەکنیکێکی بەرتەسکەوە تەماشا بکرێ. لەبەر ئەوەی کە Wittfaga، شاگردی Plikhnov کە لەبارەی تەرزی ئاسیاییی ڕەنێوهێنانەوەی وەکۆڵیوە، لەبەر ئەوەی کە گرفتەکەی تەنها بە گرفتێکی تەکنیکی زانیوە، تەرزی ڕەنێوهێنانی هەر بە جارێ بەولاوە ناوە و بە چەمکی "کۆمەڵێکی هایدرۆلیکی" گەیشتبوو و هەروەك خۆی لە هەلومەرجە کۆمەلآیەتییەکان نەبان کردووە، هەروەها گەشەکردنی مێژووشی بە هیچ لەقەڵەم داوە و تووشی ئەو هەڵەیە ببوو کە تەرزە لێك تاق و جووت و دووفاقەکانی ڕەنێوهێنانی لە چارچێوەی ئەم چەمکەدا کۆکردوونەوە.

هەر وەك لەو ڕوونکردنەوانەی سەرەوەدا بە دیارکەوت،، مارکس مەبەستی لە دەسەواژەی (base)ە. واتە: "دەسەلآتی ناوین" لە نیگای مارکسەوە دامەزراوێکی سەرخانە. مارکس جوداوازیی نێوان ڕۆژهەلآت و ڕۆژاوا، نەك لە جوداوازیی جوغرافیدا، بەڵکو لە "زۆر پەست و نزمیی ئاستی شارستانیی ڕۆژهەلآت و فرەوانیی زەویوزار"دا، دەدیت. ئەمەش هەلومەرجی مێژوویینە، نەك هەلومەرجی جوغرافییە. واتە ئەوەی کە لێرەدا گرینگە بگوترێ، پەست و نزمیی ئاستی شارستانی و دەگەڵ زەویوزارێکی زۆر فرەواندا ڕووبەڕووبوونەوەیە. ئەگەر پێویست بە ڕوونکردنەوەی زێتر هەبێ، مەسەلەکە لە نیگای مارکسەوە، لە بەردەوامیی نەگۆڕانی باری کۆمەلآیەتیی ڕۆژهەلآت، لە بەردەوامیی مالکییەتی زەویوزار (زەویوزاری خێڵەکی)ی بە شەراکەت و نەگۆڕانی کاردابەشکردنی کۆمەلآیەتیی بە خوایشتی خۆی، کەوتۆتەوە. لەمەڕ بەردەوامیی مالکییەتی (مالکییەتی خێڵەکی) لە ڕۆژهەلآت، مارکس بە کورتی دەیکوت: "مالیکییەتی هاوبەش (مالیکییەتی خێڵەکی)ی هاوبەش، وەك لە ئاسیا بەرچاودەکەوێ شێوەی مالیکییەتێکی سەرەتاییە و خۆڕسك بەخشیویە. بەلآم ئەوروپای لێ بترازێ، لەسەرلەبەری دنیایێدا، کۆمەلآنی گوند و سیستەمی دەسهاتەکانی دەوڵەت (سیستەمی باج و خەراج) لەسەر بنەمای مالیکییەتی زەویوزاری هاوبەش، ئەوەندی بواری بۆ ڕەخسابێ، بە شێوەیەکی خۆڕسکانە و بە بێ ئەوەی فاکتەرە مێژووییەنەکان دەستیان

له کارەکەدا هەبووبێ، پێکهاتوون. لەبەر ئەمە گەشەکردنی یۆنانستانی کەونارا کە دەتوانین لە مێژوودا بە "یەکەم" گەشەکردنی زەوین دەزانێ، بە هۆی تاخمێ فاکتەری تایبەتییەوە هاتۆتەگۆڕێ و بەدیارکەوتووە. واتە: دە کاتێکدا کە بۆ یەکەم جار لە یۆنانستانی کەونارادا هاتنەگۆڕێی مالیکییەتی تایبەتی، بە شێوەیەکی ناخۆڕسکانە ڕووی داوە، کەچی لە کۆمەلانی ڕۆژهەلاتدا، بەردەوامیی مالیکییەتی هاوبەش، هەر لە خۆڕا و خۆڕسکانە بووە. بەلام ئەو فاکتەرە تایبەتییانەی کە بۆ یۆنانستانی کەونارامان ئاماژە پێ کردن، واتە: ئەو داوە نێوکە تاکەی کە بە کۆمەلەوەی گرێ داوە، بڕیوە، کەچی ئەم بڕین و لێك دابڕینە چتێکی سروشتی و خۆڕسکانە نییە.

بەش بە حالی جوداوازیی نێوان شێوەی ئاسیاییی ڕەنێوهێنان و بەردەگی و دەرەبەگایەتی، مارکس دەلێ: "سیستەمی بەردەگی کە بە تەواوی بەشێکی کۆنکرێتی بەرهەمی کاری زێدەی تێدا لە دەست بەردە دەستێندرێ، هەر بە تەواوەتی دەگەل شێوەی ئاسیاییی ڕەنێوهێناندا کە لە دژی دەرەبەگایەتییە و تەواوی هەلومەرجەکانی ڕەنێوهێنانی بە دەستەوەن، نەك دە بەرابەر خاوەن مولکی تایبەتی، بەلکو دە بەرابەر دەولەت کە مالیکییەتی هاوبەشی زەویوزار بەڕێوە دەبا و پارێزگاریی لێ دەکا، ڕووبەڕوو بۆتەوە. سەبارەت بەمە، دەولەت بۆ ئەوەی سود (فائدە)ی زەویوزار وەرگرێ، پەنا بۆ زۆرەملێ نابا و گوندی وەك پەیڕەو (أتباع، ڕەعیەت) هەست بە بەرئەرکی (موکەللەفییەت)ی خۆیان دەکەن. هەر بۆیەکا، بەردەی زەویوزار (أقنان)، یان گوندی چکۆلەی سیستەمی دەرەبەگایەتی، لە گوندیی کۆمەلی تەرزی ئاسیایی زێتر لە ژێر وشاری سیاسیدایە و ناچارە مل بۆ ئەم وشارە بدا. سەبارەت بەوە کە دە کۆمەلی تەرزی ئاسیاییدا مالیکییەتی تایبەتیی زەویوزار نییە، ڕەعیەت واتە: بەرئەرك، باج و خەراج بە کەسێ کە، بە دیسپۆت (مستبد)ێ، واتە: نماینەی "کۆمەلی بالا"، ئەوەی کە مالیکییەتی هاوبەشی بەڕێوەدەبرد و پارێزگاریی لێ دەکرد و سەردەمانێ دەنگی دلێر بوو و دەیخوڕی، دەدا. واتە: "سیستەمی باج و خەراجی دەولەت کە دە کۆمەلی تەرزی ئاسیاییدای دەبینین، لە ناخی کۆمەلە سەرەتاییەکان، لە دابودەستووری تەمەن هەزاران سالی پاشەکەوتکاری لە خۆراك بۆ ڕۆژی ڕەش بە یەدەك پاشەکەوتکردن و پۆسات و پێداویست بۆ دواڕۆژ دەسەبەرکردن لە بنیاتی ئەو کۆمەلە ڕا هاتۆتەگۆڕێ و گوندییەکان دەرکیان بە گۆڕانی ژیان، یان لە دژی وان گۆڕانی دامودەزگایە گشتییەکان

(وەك جاران کارنەکردنیان) زۆر بە درەنگەوە، کردووە. لە پێشان دە کۆمەلە سەرەتاییەکەی خۆیاندا، بە خوایشتی خۆ، بەرهەمێکی کە لێیان زێدە بوو، بۆ ڕۆژی تەنگانە بە شەراکەت پاشەکەوت دەکرد، بەلام ئەم هەلومەرجە بە دەم ڕۆژگارەوە گۆڕانی بەسەردا هات، کۆمەلی سەرەتایی (کۆمۆنە) بەسەرچوو، یەکسانی و بەرابەری باوی نەما... نایەکسانی و نابەرابەری، بەردە، مسکێن، کرێکار، ئاغا، شێخ، دەرەبەگ، سەرەك هۆز و میر جێی وانی گرتەوە، کردەی زۆرینە و بردەی کەمینە بوو. ئیدی پاشەکەوتەکە بە هاوبەشی نەدەکرا، دەسەلاتدار دەیکرد... کە دەشی کرد، ئەوە تەنها بۆ بژیو و بەرژەوەندیی خۆ و چینی پارێزگاری خۆی دەیکرد. ڕەعیەتی بێ دەسەلات لە تەنگانە و ڕۆژی ڕەشدا لە برسان دەمردن. مەبەستم ئەوەیە، کە لە کۆمەلی سەرەتاییدا بە خوایشتی خۆ و بە بەرابەری پاشەکەوتیان دەکرد، وەلێ ئەگەر پاشەکەوت کردنەکە هەر بە خوایشتی خۆیان هەلوەشاباوە و گۆڕانکارییەکان بە خوایشتی هەمووان ڕوویان دابا و بێ ئەوەی کەس زۆر لە کەسێکی دیکە بکا، کارەکە زۆر خواسایی و خۆڕسکانە دەبوو، بەلام بەو جۆرە نەکەوتەوە.

دەربارەی دابەشبوونی کۆمەلایەتی (چین ـ چین بوونەوەی کۆمەل) و بنیاتی چین لە بیچمی تەرزی ئاسیاییی ڕەنێوهێناندا، گوتیشمان کە لە کۆمەلدا، مالیکییەت، مالیکییەتی خێلەکییە، هاوبەشییە. بەلام ئەمە بە مانای ئەوە نایە کە لە چارچێوەی تەرزی ئاسیاییی ڕەنێوهێنانی کۆمەلی سەرەتاییی بێ چینی ڕۆهەلاتدا، وەك یەکدی دەچن. مارکس و ئەنگلس کوتوویانە: کاری خێزان (ڕەنجدان)، پشت بە مالیکییەتی هاوبەشی خێلەکی و هەر لەسەر ئەم مالیکییەتە گەیشتۆتە (گۆڕاوە) حالەتی کاردابەشبوونی کۆمەلایەتی (بەلام کاردبەشبوونی ڕاستەقینە نییە) و بنیاتی کۆمەلایەتیی خێزان (بەلام بنیاتی چینایەتیی ڕاستەقینە نییە). مارکس و ئەنگلس بەم بنیاتە کۆمەلایەتییەیان کە بنیاتی خێزانیی لەسەر بنەمای تەرزی ئاسیاییی ڕەنێوهێنان لەسەر دامەزراوە، *سیستەمی کاست* (جۆرە چینایەتییەك کە لە هندستان هەیە) نێوبردووە. ئەوجا ئەم سیستەمی کاستی تەرزی ئاسیاییە، دەگەل کۆمەلانی چین ـ چینی ڕۆژاوادا، یەك بابەتن، یان یەك بابەت نین، ئەمە بۆ دەمەتەقێ دەشێ. دەتوانین بلێین دە حالاتی دیار و کۆنکرێتدا، کاستەکان و چینەکان هەر هەمان چت نین. ئەگەر لە سەرێکەوە، کاستەکان دە چارچێوەی بنیاتێکی کۆمەلایەتیی کۆنکرێتدا، هەر بە

ڕاستی وەك چینەكانی ڕۆژاوایی بچن، ئەوسا دەبێ ئەوە دەسنیشان بكرێ كە ئەم وەك یەكدی چوونە، بە چ كێش و تەرازوویەك پێوانە دەكرێ؟ وێڕای ئەم هەموو بابەتە دەمەتەقێ هەڵگرانە، ئەگەر چتێكی بێ چەند و چوونمان دە هەگبەیدا هەبێ، هەر ئەوەیە كە بڵێین، ماركس سیستەمی كۆمەڵانی بابەتی شێوە ئاسیایی، بە كۆمەڵێكی بێ چین نابینێ. ماركس سیستەمی كاستی زێتر بە جۆرە پێوەندییەكی چینایەتیی چەوسێنەر ـ چەوسێندراو لەقەڵەم دەدا. جا بە ڕاستی هێندێ جار كاستەكان بە تەنها وەشارتنی ئەنتیگۆنیزم (ناهاوئاهەنگ)ی چینایەتییەكان داناكەون، بەڵكو ئەم ئەنتیگۆنیزم (دووفاقی و ناتەبایسی)بیانە دە گۆماوی شلوێدا نقوم دەكەن و پەردەپۆشیان دەكەن. بە ڕاستی ئەم پێوەندییە چینایەتییە تەمومژاوییەی نێو بنیاتی ئەم سیستەمە، لە پێوەندییەكانی بەردە و بەردەدار، كەمتری گۆڕانكاری تێدا هاتبووە گۆڕێ. بەڵام لەبەر سەرەتایەتیی بنەمای مسكێن (serf) ئەم پێوەندییە كە لە ڕووی گەشەكردنەوە لێك دەدەینەوە دەبینین لە پێوەندیی سیستەمی چینایەتیی بەردەیی پڕمەترسیتر و پێوەندییەكی غەددارترە. چونكە گەشەكردنی كۆمەڵ لە سەروبەند (قۆناخ)ی كشتوكاڵدا تەنها و تەنها بە ڕووخانی مالیكییەتی هاوبەشی باوك سالاری، نەبێ سەرناگرێ.

هێندێ زانای سۆسیۆلۆگی گەشەكردن و گۆڕانكاری، دیاردەكە وە برێ هۆكاری مێژوویینە و جوغرافییانە و كۆمەڵەگی ـ ئابوورییانە لێك دەدەنەوە: بەڵام یەكەم، كورد هەمیشە بە تەواوەتی هەبوونی وەك یەك خاك و یەك كۆمەڵ و یەك ئابووری و یەك زمان، بە ڕەسمی دە سای یەك دەوڵەتی مەركەزیدا نەبووە، بەڵام دەتوانم بڵێم، لە هاوپێوەندیی ئابووریی قاچاخدا هەرگیز دوانەكەوتووە (ئیسماعیل بێشیكچی/ ڕژێمی ئەنەدۆڵی ڕۆژهەڵات). شەرەفخانی بتلیسی ئەم هەبوونی نەتەوەی كوردەی دە شێوەی سیاسیدا: دەسەڵاتی تەواو لە چوارچێوەكانی ڕژێمی مالیكییەتی زەوین (سەرۆك هۆزایەتی)ی سەربەخۆ، ڕژێمی نیوە مالیكییەتی زەوین و بازرگانیی چەرچیەتیی نیوەسەربەخۆ، ڕژێمی مالكییەتی زەوین و بازرگانیی وردە شارۆكە ناسەربەخۆ (میرنشینەكان)ی كوردەواریدا دەسنیشان كردووە. ئەمە لە چوارچێوەی یەكەمدا، هەر ڕژێمەكە بۆ خۆی لە دژی ئەو چوارچێوە دەرچوونە بووە. لە چوارچێوەی دووەمدا ڕژێمەكە، ویستبێتیشی لەو چوارچێوەیە بەدەربێ، دەوڵەتی هاوپێوەند تا ڕادەیەك

ڕێگەی لێ گرتووە، لە چوارچێوەی سێیەمدا، هەر بە تەواوەتی بواری هیچی پێ نەدراوە. چونكە ڕژێمی دەوڵەتە هاوپێوەندەكە بۆ خۆی لە چوارچێوەی هەمان ڕژێمی مالیكییەتی زەویندا مۆڵی خواردووە. بەڵی حەزرەتی ئەحمەدی خانی كە بیری لە یەك چوارچێوەی دەسەڵات بۆ كوردەواری كردۆتەوە، ئەویش هەر لە هەمان چوارچێوەدا پێشنیازی یەك هەبوونی بۆ نەتەوەی كورد كردووە. ئەمەش بە پێی قۆناخەكە، تەرزەبیركردنەوە و پێشنیازێكی زۆر خۆڕسك بووە. پێشنیازكردنی یەك دەوڵەت و یەك "پادشا" و تەواوی نەتەوەكانی دیكەی هاوپێوەندی ئاغا و بەدەسەڵاتی ئەو ڕۆژگارە بە خزمەتكاربوونی ئەو دەوڵەتە كوردی و پادشا كوردە، هیچ جوداوازییەكی دەگەڵ هەر دەسەڵاتێكی كە ئەو ویستوویە لە چنگوڕكی قوتار بێ، نییە. جا بەڕاستی توركیش و فارسیش و عەرەبیش، هەمیشە لە غایلەی ئەوەدا بوون، كە ئەو كوردە ئەگەر دەسەڵاتی بە دەست كەوێ، هەر هەمان دەوری ئاغایەتی كە خۆیان گێڕاویانە، دەگێڕێ. تا ئەوڕۆش كە ئەمانە گۆیا لە چارچێوەی ڕژێمی دەرەبەگایەتی ڕزگاریان بووە، نابینی هەر كات و ناكاتێ، لەم نیوچە دەسەڵاتەی هەرێمی كوردستانی عێراقە چەند هەراسان و بە پەژارەن؟! واتە: لە سەروبەندی دەرەبەگایەتیش و سەروبەندی دەوڵەتی نەتەوەییی بۆرجوازییانیشدا، هەر هەمان ترس و هەراسانییان بەردەوامە. هەیە دەڵێ، ئەگەر ئەم نەتەوانە زێتر بەرەو دیموكراسیەت هەڵكشێن و هەستی ددان بە مافی مرۆڤدانانیان بەرەوژوورتر هەڵكشێ، لەوانەیە ئەم ترس و هەراسانییە كەمتربێتەوە و بەرەو ئەوە بچن كە هێدی ـ هێدی دە چوارچێوەی شێوەیەك لە شێوەكانی هاوژیانیی سیاسیی مۆدێرندا، ئەم گرێكوێرەیە خاوبێتەوە. بەڵام بە باوەڕی من، تەرزی بیروبۆچوونی ـ ماركس گوتەنی ـ ئاسیاییە دیسپۆتییانەی ئەم دەسەڵاتدارانەی كە چارەنووسی كوردی لێ مارەبڕاوانە، ناكرێ وەك تەرزی بیركردنەوەی ئەوروپاییانە لەقەڵەم بدرێ.. ئەوەتا هەر لەم ڕۆژانەدا كەنعان مەككییەی بە ناو دیموكراتی بە بووشی سەركۆماری ئامریكا دەفەرموێ: "هیچ گومان لە عەرەبایەتیی عێراق لە گوڕێدا نییە، چتەكانی دیكە هەموو سەرەمقەستن (والبقیە تفاصیل). بە بیرم دێتەوە، لە شێستەكاندا بە خاوەن دوكتۆرایەكی زۆر دیموكراتی قەتمەری ماركسیم گوت حوكوومەتی كەریم قاسم بە ئیمزاخڕكردنەوە لە دژی كوردكوشتن، چ باكی پێ نییە، ئێوە نافەرموون، بە سەتان كادری ئەسكەریتان لە

ڕیزەکانی سپای عێراقدا هەن، بۆ داوایان لێ ناکەن، لە کوردکوشتن مان بگرن و وەگەڕێنە ماڵە خۆ؟! زۆر بە تووڕەییەوە، گوتی: "هاوڕێ، ئەم قسەیەی تۆ بۆ یەکپارچەیی سپای عێراق (ئەو سپایەی کە ئینگلیز بناخەکەی دامەزراندووە ـ ش. م.) ئێکجار پڕمەترسییە."

بۆ زێدە ڕوونکردنەوەی هۆی مۆڵخواردنی کۆمەڵی کوردەواری بە درێژاییی مێژوو لە جغزی سیستەمی ئابووریی شوانکارەیی و دەرەبەگایەتیدا، حەزدەکەم تابلۆی تەرزەکانی مالیکییەتی زەوین و جۆرەکانیان و شێوەکانی خەرج و باج، کە زۆر جاران چ لە سەروبەندی قەرەقۆیونلوو و چ لە سەروبەندی ئاق قۆیونلوو و چ لە سەروبەندی سەفەوی و چ لە سەروبەندی کوڕانی وەسماندا، کە لە ٣٢ جۆرە خەرج و باج تێپەڕیوە کەمێ ڕوون کەمەوە. ئەمن زێتر ئێرانی سەفەویی سەتەی حەڤدەهەم بە نموونە دێنمەوە، کورد گوتەنی لاگوێلێ نموونەی خەروارێکە.

ژمارەی ساو (تەخمین)ی نیشتەنییانی ئێرانی سەتەی حەڤدەهەم، کارێکی ئاسان نییە. ساوەکان (تەخمین)ی سەرلەبەری کۆمەڵ لە نێوان ٥ و ٦ تا ١٠ میلیۆن سەر کەسە، واتە: کۆمەڵی وڵاتی ئێران لە ساڵی ١٩٠٠ز. دا ٦ تا ١٠ میلیۆن لەقەڵەم دراوە. ئەم ٦ تا ١٠ میلیۆن سەر کەسە، لە سێ بەشی پێکەوە تێهەڵکێشی ئابووری، واتە: شوانکارە، گوندی، پیشەوەرانی شارنشیندا، بەرچاودەکەون. ساوی هەر کۆمەڵێکیش هەر وا سووك و سانا نییە. هێندێ ساوی کۆمەڵی خێڵەکیی وڵاتی ئێران لە نێوان یەك چارێك، تا نیوەی سەرلەبەری کۆمەڵ لەقەڵەم دراوە (ئاگات لەوە بێ کە کورد دێهاتییەکی یەکجێنشین بوون، نەك شوانکارە). بە کورتی دەکرێ بڵێین، ٣٣ تا ٤٠٪، لە ٨ میلیۆن ئێرانی، لە هۆز و تیرەکان پێك هاتبوو، واتە: لە سەتەی حەڤدەهەمدا ٣ میلیۆن ئێرانی بریبتی بوون لە هۆز و تیرەکان (هێندێ جار بە لانی کەمەوە بە ١/٥ میلیۆن کەس، بە لانی زۆرەوە بە ٥ میلیۆن کەس لەقەڵەم دراوە).

هەر لە دەوروبەری ساڵی١٠٠٠ەوە، ئێران بەرەوڕووی شێوازی هاوگوزەرانی و کێشمەکێشی بەنۆرە دوو جۆرە ئابووریی سیاسی بۆتەوە. یەکیان ئابووریی گوندی و شارنشینی یەکجێنشین و ئەوی دیکەیان شوانکارە و بیابانگەڕی تورك (ئوستاجلوو، شاملوو، تەککەلوو، ڕووملۆو، زولقەدەر، ئەفشار و قاجار) و لە ئاسیای ناوینەوە بێ

وچان کۆچکردنیان[1] شوانکارەییی بنیاتی ئابووریی ژیانی خێڵەکیی خێوەتنشینی پێك دەهێنا. ئابووریی شوانکارەیی، وەك هەر ئابوورییەکی خۆڕسك، بریتی بوو لە دەسەبەرکردنی پێداویستیی بنەڕەت بە سایەی مێگەل چەراندن و پەرژانەسەر هێندێ وردە پیشەی دەستکرد و لە بوارێکی بەرتەسکدا ناوبەناو کشتوکاڵ کردن. لەوەڕگا و زۆزان، بە سنوورکێشانێکی تایبەتی دەستنیشان دەکران و مڵکی وان نەبوون، هەر ساڵە، سەرکۆماری خێڵ، مافی سوود لێ وەرگرتنیان بەرەوڕووی تیرەیێ لە خێڵەکان دەکردەوە. گەلە و ڕان مڵکی بنەماڵە گەورەکان بوون و داهاتی ئاژەڵ و شمەکی ژیانی شوانکارەیی لەگەڵ بەرهەمی ئابووریی کشتوکاڵ و پیشەی دەستکرددا ئاڵشت دەکران. "پێوەندیی بەرابەر"ی خێڵەکان دەگەڵ یەکجێنشیناندا بۆ هاوژیانیی شێوە جیاوازەکانی ڕەنێوهێنان نموونەیەکی باشە. ئاشکرایە، کە بواری ئەم سەوداوامامەڵەیەش لە سۆنگەی بەرتەسکیی ئابووریی خۆڕسکانەی شوانکارەیی و هەروەها بەرتەسکیی عەمارکردن و پێویستیی لەبەر بزووتنەوەی بوارتەسکی بوو. ئەمەش لەسەر بنەمایەکی زنجیرەی پلە بە پلە دامەزرابوو. سەرەك قزڵباشەکان بەسەر لوتکەی ڕژێمی خێڵەکییەوە لەگەڵ ژمارەیەکی زۆر کەمیاندا بەشێ لە گەورەترین حەشەمداران بوون. پاژی گەورەی کرێکارانی هاوپێوەنددار لە بنەوەی قووچەکی کۆمەڵدا کاریان دەکرد. ئەمانە بە ناوی شوان، یان گوندی، چەندین جۆرە داهاتی خۆراکی، پۆشاکی و خانووبەرەیان بۆ ئاغایەکانیان دابین دەکرد. لە سەرووترین ئاستەکانی کۆمەڵدا لاگوێلێ کەسانی دەسەڵاتدار کە لە پێناوی وەدەست هێنانی پلەوپایەی باڵا و والییەتیدا، سەر بە ڕژێمێکی ئابووریی غەیری شوانکارەیی بوون، فەرمانفەرما و بکوژ و ببڕ بوون. حەشەمدارانێکی سەربەخۆی زۆری دیکەش کە تۆوی مەرکەزیی ئابووریی خێڵەکییان پێك دەهێنا، هەبوون. ئەم سەرۆك ئاستە پایینانە لەگەڵ ڕدێن سپییەکاندا کە لە نێوان بالاترین ئاستەکانی قووچەکی کۆمەڵ و پلەکانی

١– بە قسەی هلفگات، هۆزە شوانکارەکانی ئێران لە سەتەی هحەڤدەهەمدا: تورکمان، ئێرانی، کورد، عەرەب و بلووچ بوون و ئەمانە لە دووسەت یەکانەی خێڵەکیی لێك جوداواز، لە پێنج گرۆی نەتەوەییی گشتدا، پێك هاتبوون. ئەمانە لە ڕووی سەربازییەوە دەورێکی باڵایان لە چارچێوەی دەوڵەتی سەفەویدا گێڕاوە.

پاییندا هەبوون، بەرپرسیاریی کاروباری لە گوێن دەستنیشان کردنی لەوەڕگا و زۆزان بۆ هەر تیرەیێ لە نێوان گەرمیان و کوێستان (ئێلاخ و قشلاخ) کردندا، لە ئەستۆ بوو. پلەی پایینترینی ئەم ڕدێن سپییانە، ئەو ئەندامانەی خێڵەکان بوون کە، یان کەم و زۆرێ حەشاماتیان هەبوون و یان ژێ و بەرێوەچوونیان لەوەڕا دابین دەبوو، یان بێ حاڵوباڵ و بێ حەشامات بوون و تەنها بە حەشاماتەوانیی غەیری خۆیان، بە پێی بڕیاردەیێ، ژیانیان بەسەردەبرد. بە قسەی ئێکی دی، نەخشەکانی ئابووریی کلیل، دە ستۆی ژنان بوون. ژنەخێڵەکیش، وەك ژنەوەرزێران، بێ رووپۆش، لە پێش پیاوانەوە، بە کاری جۆراوجۆر ڕادەگەیشتن: بە خوری ڕێسی، تەونکاری و جۆلایی، ئاشپەزی و نانەوایی، کشتوکاڵ و ئاژەڵ بەخێوکردنەوە سەرگەرم بوون. بەڵام خەڵکەکە وێڕای وەش هەر نەمر و نەژی و بە نانێ تێر بە دوو نان برسی، ژیاون. بەش بەحاڵی باج ئەستێنی، باج باجی حەشاماتی بووە و لە حەوتیەکەوە تا سێیەك چووە. بە بەراورد دەگەڵ گوندییانی یەکجێنشیندا، عەشایەری چەکدار کەمتریان بە سەرۆکەکانیان، یان بە دەوڵەت داوە و بە قسەی بائوسانی، خراپتر لە حاڵی ژیانی خێوەتنشینان، ژیانی هەژارترین یەکجێنشینیی هۆز و هەلومەرجی ژیانی گوندیی یەکجێنشینی بووە. سەرەك هۆزەکانیش هەر بە تەواوەتی لە دنیایەکی زۆر جیاوازدا دەژیان. پلەوپایەی باڵا، والیگەرییان بە دەستەوە بوو، کەمێ پاشە وان چەکدارانی خێڵ و عەشرەت دەهاتن. کاتێ شا سەرەك هۆزەکانی بە والی، یان بە هەمەکارەیێ دادەنا، جگە لە قەڵەمڕەوی خۆی، سەربار دەسەڵاتێکی دیکەی باج ئەستێنی و دەسەڵاتێکی ڕەوای سەربازیی قەڵەمڕەوی ئەیالەتیشی دەردەست دەکرد. بەڵام ئەم جۆرە دەسەڵاتانە لە سەروبەندی شا هەباسدا زۆریان لێ کەمکرایەوە.

ئابووریی سیاسیی سەتەی حەڤدەهەمی ئێران لە ڕاستیدا ببوو بە مەیدانی ناکۆکی و ململانێی بەرابەریخوازی لەباو لەگەڵ چینبەندیی نوێدا لە ئاستی جیاواز ـ جیاوازدا. لە ژێرخانی ئابووریدا، ئەندامانی هۆز لەگەڵ یەکدیدا، یان لەگەڵ سەرۆکەکانی خۆیاندا، بە ئەنگێزەی خۆپەسەندی و "دیموکراسییەتێکی کرچ و کاڵ"ی ژیانی شوانکارەییەوە شەتەك دەدران. دوور نییە خرکردنەوەی باج و خەراج تەنها هەر بە زۆرەملێ نەبووبێ، ژنانی خێڵەکان کە لە ژیانی ئابووریدا بەشداریی تەواویان دەکرد، شان بە شانی پیاوان تا ئەندازەییەکی زۆر نزیك، چونیەك بوون، دە کاتێکدا ئەم چونیەکییەی ژنان و پیاوانە

لە سەرانسەری شوێنەکانی ئێراندا نەبووە. بێ گومان ئەم تایبەتمەندییە کۆمەڵەکی و دەشتەکییانەیە قەڵشێکی گەورەی کە لە نێوان سەرۆکە پلە یەکەمینەکانی عەشیرەتی و جەماوەری ئەندامانی خواساییدا زاری داپچڕیبوو، پەردەپۆش دەکرد، قەڵشێکی ئەوتۆ کە لە سەرانسەری کوالیسیۆن (ائتلاف)ێکی پان و بەرینی بنەمای کۆمەڵدا بەرچاودەکەوت، کوالیسیۆنێ کە لەسەرێکیەوە لاگوێلێ هەلوژێردە و والی و هەمەکارەی بکوژ و ببڕی ویلایەتەکان و لە سەرێکی دیکەوەی جەماوەرێ لە ئەندامانی کۆمەڵی عەشایەر کە ڕەنێوهێنی ئەسڵی، ئەوان بوون و ژیانێکی نەمرونەژی دەژیان، هەبوون. هەروەها لە ژێرخانیشدا لە نێوان ئەندامانی کۆمەڵی شوانکارە و یەکانەکانی سوارەی سەربازیی سەفەوی ـ کە لە ڕیزەکانی عێل و عەشایەر هەڵدەبژێردران ـ قەڵشێکی دیکەش هەبوو. خۆلاسە نابەرابەرییەکی زەق و زۆپ لە نێوان سەرۆك و ئەندامەکاندا هەبوو، بەڵام لە سەرێکی دیکەوە هەروا بە ناوی سەروساختی خواساییەوە، بە ئاسانی دەکرا بە شێکی دیکە لەوەی لە پێویستی بە زیاد بوو، لە شوانکاران سەندرابا و هەر بە ناوی پێوەندیی ئەمەکدارییی خێڵەکییەوە، هێزەکانی خێڵەکی ئامراز و ئامێرێکی پشتیوانە بوون کە بە کۆمەگ و یارمەتیی وان، ئەوی کە زیادبوو، زۆر بە زیاترەوە لە وەرزێرانی یەکجێنشین وەردەگیرا.

بەش بە حاڵی کۆمەڵی گوندیی ئێران ئەمیش هەر بە مەزەنە و ساو لێك دەدرێتەوە. ئەگەر بە ساوی پێشین کۆمەڵی شوانکارە ٣٥ تا ٤٠٪ و کۆمەڵی شارنشین ١٠ تا ١٥٪، سەرلەبەری کۆمەڵی ئێرانی سەردەمی سەفەوی، پەسەندکەین، دەبێ گوندنشینانی ئێران لەو سەروبەندەدا لە نێوان ٤٥ تا ٥٥٪ی سەرلەبەری کۆمەڵ بووبێ، واتە: بەشی هەرە گەورەی کۆمەڵیان پێك هێناوە. ئیدی بەم جۆرە دەبینین کۆمەڵێکی ٦ تا ١٠ میلیۆنی نەفەر نزیکەی ٢٧٠٠٠٠ تا ٥ میلیۆنی گوندی بوون. یەکانەی دەسەڵات (ستانداد)ی کشتوکاڵ گوند بووە. بە پێی وەکۆڵینەکان بە هەزاران گوندی دوور و نزیك لە ولاتدا هەبوون و هەمووشیان دە شێوەی کۆمۆنە (دەستجەمعی)دا بوون. بەڵام زۆری نەخایاندووە، هەر گوندێ یا زێتر ئاغا و دەرەبەگ خۆیان لێ کردوون بە کەڵەگا. مینۆرسکی و خانم لمبتۆن و شاردنیش هەر لەسەر ئەو بڕوایەن کە لە سەروبەندی سەفەویدا چار جۆرە زەویوزار هەبوون: زەویوزاری پاتشا، زەویوزاری دەوڵەت، زەویوزاری وەقف و زەویوزاری تایبەتی خەڵك. لەمەڕ مانای شا بە ناوی خاوەنی

ڕەسمیی هەموو زەویوزاری سەر بە شا، لە سەروبەندی سەفەویدا، هەر وەك دەورانی پێشوو، بەکردەوە لە یەکباردا نەبووە، جاریٚ کەم و جاریٚ زیادی کردووە. بە نموونە: باشترین و بە بڕشتترینی زەویوزارەکانی دەوروبەری ئەسفەهان بەشیٚ لە ملّکی سەڵتەنەتی بووە، واتە: ناوچەکانی کرمی ئاوریشم بە خێوکردن لە نێوان سالأنی ١٥٩٥ ـ ١٥٩٦دا سەرلەبەر بووگن وە ملّکی شا هەباس. ملّکەکانی دیوانی، یان (ممالك) ئەوانیش هەر ملّکی دەولّەت بوون و دەرامەت و خەرج و باجی ئەمانە دەڕژانە نێو هەزێنەی دەولّەتەوە، نەك هەزێنەی شەخسیی شا(هەرچەندە زۆر جاران سنووری نێوانی ئەم دوو هەزێنەیە دیارنەبووە و لێکدی جودا نەکراونەوە). کەمیی پوولّ، لە ئابووریی بە عومدە خۆڕسکدا، هەموو وەجاخەکانی حوکوومەتی عەبباسییانی هەر لەپاش سەتەی ز. ناچاردەکرد کە بۆ پڕکردنەوەی هەزێنەکانی دیوانی و سەربازی، لە زەویوزارەکانی دەولّەتی سوود وەرگرن. شێوەی بنەڕەتی زەویزاری دەولّەتی لە سەروبەندی سەفەویدا "تیول" بوو. تیوول بۆ خۆی بە مانای نەزەری بە میراتی نەدەگیرا. بەلّیٚ، بە کردەوە لە بابەوە بۆ کوڕ دەمایەوە، بەلأم دەبوا ڕەزامەندیی شای لەسەر با. بە قسەی شاردن زەویوزاری دەولّەتی گەورەترین بەشی قەلّەمڕەوی پاتشایەتیی سەفەوییی پێك هێناوە.

زەویوازی وەقف سێیەمین دەستەی گەورەی ملّکی ئێران لە سەروبەندی سەفەویدا بووە و لە پاش ملّکی سەڵتەنەتی و دەولّەتییەوە دەهات. ئەم ملّکی وەقفە نەدەفرۆترا، بەر خەرج و باجی دەولّەتی نەدەکەوت، هەر لەبەر هەندیٚ شا عەباس ملّکەکانی خۆی بە وەقف دەگۆڕپینەوە تا لە خەرج و باج خۆی بدزێتەوە و بەر یاسای میراتی نەکەون و دەستیان بەسەردا نەگیرێن و خزم و کەسوکار و نزیکانی خۆی بە ناوی موتەوەللی و بەرپرسی ملّکی وەقف لەسەر دادەنان. ئاغلّەبە ڕۆحانییەکان بە موتەوەللی دەکران، تا بەم حیلەشەرعە قووچەکی دەسەلأتی ڕۆحانییان لە گوندان پایەدار و بەهێز بیٚ. خۆلاسەی قسە، ئەم جۆرە کارانەی وەقف و وەقفکارییانە بەرەو ئەوە شکایەوە کە لە دوادوای سەڵتەنەتی شا هەباس ملّکی وەقف زۆر بوو و لە ڕووی فرەوانییەوە، لە دوای ملّکی (تیول)ەوە دەهات.

هەرچی ملّکی تایبەتی سەتەی حەڤدەهەمی سەروبەندی سەفەوی بوو، ئاغلّەبە خاوەنەکانیان وەقفیان دەکرد، بە مەرجیٚ مافی سەرپشکایەتی (اختیار) و دەخالەت و تەسەڕوفیان دە ملّکی خۆیاندا مسۆگەربیٚ. ئەمەش نیشانەی ئەوەیە کە خاوەن

زەویوزار هەستیان بە نامتمانەیی دەکرد، هەر بۆیەکا دەبینین ملّکی تایبەتی بە درێژاییی مێژووی زنجیرەی فەرمانڕەواییی ئێران، سەبارەت بە مافی سەرپشکایەتیی زەویوزاری دەولّەتی، دە قەبەلّ کەسان و بنەمالأن کردن بەرە ـ بەرە تەشەنەی کردووە و تەنیوەتەوە. بە قسەی بەنانی: ملّکایەتیی تایبەتی لە سەردەمی سەفەویدا جارێکی دیکە ڕووی لە فرەوان بوونەوە کردووە. وەك بە دیاردەکەویٚ، لە پاش سەروبەندی سەفەوی ئەم جۆرە ملّکایەتیی تایبەتییەی زەویوزار ئەوەندە پێشکەوتووە کە ملّکایەتیی تایبەتی بەرەوبڕیی لە ملّکایەتیی (تیول) کردووە. لە قسەکانی بەنانی دوو ئاکامی هەموانی (کلی) وەگیردەکەون: سنووری نێوان مافی سوودوەرگرتن (بە درێژاییی ژیانی خاوەن ملّك و وەقفی (مالك الرقبە) usufruct و بە هی خۆکردن (تملك) possession بە تەواوەتی دیار و ئاشکرا نەبووە و لە ئاخروئۆخری سەتەی حەڤدەهەمدا کە کۆنترۆلّی مەرکەزیی شا هەباس وردە ـ وردە ڕووی لە کزی کرد مەیل بە لای نەسڕینەوەی ئەم هێلّە سنوورییەدا بە دیارکەوتن و بەهێزبوونەدا، زێتر لەنگیوە. بە کورتی جۆری زەویندارى لە ١٦٢٠دا لە سەروبەندی سەفەوییاندا، بەڕیز: زەویوزاری دەولّەتی (تیول)، ملّکی تایبەتیی سەڵتەنەتی، زەویوزاری وەقفی و مالیکییەتی تایبەتیی زەویوزار، بوون. مایەوە تەرخان کردنی لەمانە بە زیاد، زوربەی زەوینەکان، بە هی سەڵتەنەتی و وەقفی و تایبەتییەوە، بە کریٚ بە گوندییان دەدران. بنەمای بە کریٚ دانیش جۆریٚ لە دابەش کردنی داهات بووە. بەلأم ئەوەی بە نەختینە بە کریٚ دەدرا،، تەنها زەویوزاری دەوروبەری شار بوو و زۆریش نەبوو. کرێیەکەشی لە سەرانسەری ولأتدا وەکو یەك بوو. بە قسەی شاردن حالّوبالّی گوندییان لە سەتەی حەڤدەهەمدا لە حالّوبالّی گوندیی ئەوروپاییان خۆشتر بووە. شاردن دەلّیٚ: ژنانی گوندی پۆشتە و پەرداخ بوون، ملوانکە و خڕخالّی زێڕ و زێویان دە گەردن و پێدا هەبوون، نێومالّیان پۆشتە بوو. بەلأم دەشلّیٚ: هەر ئەو گوندییانە، لەسەر باج و خەراج گیرەگیڕکردن، زۆر جار بەر جنێوباران و تێلأتڕێنی و فەلاقەکردن بە دەست شا و وەزیران دەکەوتن.. دیارە ئەم ڕەفتارە تەنیٚ دەگەلّ پیاواندا، نەك دەگەلّ ژناندا بەڕێوە چووە. ژنان ڕێزیان لیٚ دەگیرا و کەس مافی دەستدرێژی لیٚ کردنیانی نەبوو. وەلیٚ وێڕای ئەم هەموو قسانەی شاردن و کەسانی دیکە کە زۆریان فوو لە خۆشگوزەرانیی گوندیی ئێرانی کردووە، بیٚ گومان ژیانی گوندیی ئێرانی، نەمرونەژی بووە. بەش بە حالّی شارنشینانی ئێرانی سەتەی حەڤدەهەم هەر وەك کۆمەلّی خێلّەکی و گوندنشین هەر وا بە مەزەنەیەکی دەلّەمە دەسنیشان کراوە. بە قسەی مینۆرسکی کە لە

نووسینی Ser Tomas Herbertەوەی دەگێڕێتەوە نزیکەی ٩٠ شاری بە بورج و باروو و ٤٠ هەزار گوند لە ئێران هەبوون. بە ساو و مەزەنەی ئەوروپاییانی ئەو سەروبەندە ژمارەی شارنشینانی ئێران خۆی لە یەك میلیۆن کەس داوە. نزیکەی چارەکێ تا نیوەی خەڵکەکە نیشتەنیی ئەسفەهان بوون و ئەوانی دیکە لە شار و شارۆکەکانی دیکەی ئێران ژیاون. بەم پێیە دەکرێ بڵێین بە لای کەمەوە لە ١٥٪ی ئەم ژمارەیەی خەڵکی ئێران لە سەتەی حەڤدەهەمدا سەرجەمی کۆمەڵی وڵاتەکە بووە.

تەوەرەی سەرەتایی و سەرەکیی ئابووریی سەتەی حەڤدەهەمی ئێران بازاڕی: پیشەوەران بوون. لە ڕووی ژمارەوە، پلەوپایەی کۆمەڵایەتی و سامان، فەرق و جیاوازییەکی زۆر لە نێوان ئەم پیشەوەرانەدا هەبووە، بەڵام لە چارچێوەی کۆنترۆڵی سەختی شارەکاندا لە جۆرە خۆسامانی Self admistrationیەك بەرخوردار بووگن. مەسەلەی نرخاندنی خەرج و باج لە نێوان سەرەك پیشەوەران و هەمەکارانی دەوڵەتدا، هەڵ دەسەنگێندرا. سەرۆکی هەر تاخمێ بەشە خەرج و باجی هەر یەکێ لە ئەندامەکانی بە پێی کەسب و کاری وی دەشکاندەوە و دابەش دەکرد. هێندێ پیشەوەر کاریان بە خۆڕایی بۆ دەربار ئەنجام دەدا. بە گشتی کێشەی ململانێ و ناتەبایی لە نێوان دەوڵەتی زۆر بەدەسەڵاتی مەرکەزی لە سەرێکەوە و پیشەوەران لە سەرێکی دیکەوە، ئەمە تابلۆی ڕاستەقینەی هاوپێوەندیی نێوان هەردوولا بەدیاری دەخست. دە نێو هەر تاخمێکدا سێ جۆرە ڕەنێوهێن هەبوون: شاگرد (پادەو = پاکار)، خەلفە (هاوکار) Journeyman و وەستا. دیارە هەر وەستایێ هەتا بۆی کرابا، منداڵی خۆی بە شاگرد ڕادەگرت. پیشەکەش هەر بە کارێکی بنەماڵەیی دەمایەوە. وەستای زبردەست و لێزانی واش هەبوون کە تەنها بۆ کەسانی دەوڵەمەند بۆ پارێزگاریی خۆیان کاریان دەکرد. بەش بە حاڵی خەلفە، ئەوە خاوەنی ئەوزار و ئامێر و کارخانە نەبوون. ئەگەر بۆ خۆشیان سەربەخۆ کاریان کردبا، ئەوە بەرهەمەکانیان هەر بە پیشەوەر و کاسبکارانی موغازەچی دەفرۆتەوە. لە دوای ئەمانەوە کرێکاری ماهیر و ناماهیر و گەڕۆك هەبوون و لە شێوەی چین و دەستەی هەژارتری شاران و گوندانی دەراوسێدا خزمەتیان پێشکێش دەکرد. شاگردەکان بە ئومێدی ئەوەوە بوون کە وەك وەستایەکانیان مەهارەت و دەسڕەنگینییەك دەردەست کەن و دەسمایەیێ بۆخۆیان پێکەوە بنێن.

گرینگترین کاڵایێ کە لە سەروبەندی سەفەویدا ڕەنێودەهێندرا، پارچە بوو. وەك بە دیاردەکەوێ بازرگانان و پیشەوەرانی شارنشین و شاش بۆ خۆی لە ڕەنێوهێنان و فرۆتنی

زۆر لەم بەرهەمە پارچەییانەدا، بەشیان هەبووە. تەون و جۆڵایی تەوەرەی پیشەسازیی ئێرانی سەتەی حەڤدەهەم بوو. وێڕای دەسدرێژیی بازرگانان و شاهان، زۆر وێدەچێ تەونکار و جۆڵای پارچە بەهێزترینی بازاڕیانی سەردەمی سەفەوی بووبن و تەنانەت هێندەیان پەرەساندبوو کە بەش بە حاڵی تەرازووی باج و خەراج زۆر جاران، دەنگی ناڕەزاییی خۆیان لە دژی دەوڵەت بڵیند دەکرد. زوربەی بەرهەمی ئەم سەروبەندە: چینی و کاشی، ئەسپاب و ئامێری دانسقە، چەرم و چەرمکاری، مینا، جەواهێرات، ڕەنگ، کاغەز، سابوون زۆر لە هەڕمێن و برەودا بوون. ئەم بەرهەمانە تەنانەت لە بازاڕەکانی هەندەراندا، زۆر بە ڕەونەق بوون.

بەشی دووەمی سەرەکیی شار، چالاکییەکانی ڕەنێوهێنی لە کارگایەکانی دەوڵەتیدا بەڕێوە دەچوو. نزیکەی لە ٥٠٠ هەزار کرێکار زێتر لە شانەی بەربڵاوی کاروباری کۆشك و تەلارڕۆنان و ئاشپەزخانەیی سەڵتەنەتییەوە بگرە تا دەگاتە کاروباری پیشەوەری، کاریان دەکرد. بودجەی سەرلەبەری ئەم کارگایانە خۆی لە ٤ تا ٥ میلیۆن لیرە (liebra لاتینی)ی فەرەنسزی (زێتر لە ١٠٠٠ تمەنی سەردەمی سەفەوی) واتە: حەوتیەکی سەرلەبەری هەزێنەکانی حوکوومەتی، دەدا. پیشەوەر و هونەرمەندان دەسمز و کرێی چاکیان وەردەگرت.

بە پێی سەرچاوەکان بارستی ئاڵوویر لە ئێران زۆر قەبە نەبوو. ئابووری تا ڕادەیێ غەیرەپووڵی، کاریگەریی گەورەی بە کشتوکاڵ، گیروگرفتی بارکردن و ڕاگوێزتن، سیاسەتی ئابووریی شاهانە و فاکتەرێلی دیکە بە هۆکارەکانی بەرتەسکیی سنووری بازرگانی دەزاندرێن. وا دیارە بازرگانانی وەك پیشەوەرانی شار، خاوەن ڕێکخراو نەبوون، بەڵکو لە گرۆی چکۆلە ـ چکۆلەتر و لەسەر هیمی بناوانەی شاری، نەتەوەیی، ئایینی، یان ڕشتەی بازرگانی لە جۆرێ گرۆبەندیی کز و سستدا جموجووڵیان دەکرد. بازرگانانی ئێرانی هەر بە تەواوەتی بەسەر بازاڕدا زاڵ بوون، بەڵام لە بواری بازرگانیی دەرەکیدا، دەستێکی ئەوتۆیان نەبوو. ئاڵقە پێناو و کلیلییەکانی بازرگانیی نێوخۆیی و دەرەکیی ئێرانی سەروبەندی سەفەوی، ئەو بازرگانە ئەرمەنییانە بوون کە شا هەباس لە ساڵی ١٦٠٤دا و لە شەڕەکانی قەفقاسدا بە زۆر بۆ نێو وڵاتی ئێرانی کۆچ پێ کردن و لە ئەسفەهانی هەواربەندکردن. بەڵام بازرگان وێڕای سامانێکی زۆر، بە گشتی لە سەرمایەداناندا بە پێچەوانەی بازرگانانی ئەوروپاییەوە، نەیانتوانیوە بە ناوی چینێکەوە، بێنە کایەوە، ناچار دەبوو لەگەڵ ئابووریی

دەوڵەتدا پێ بە پێ هەنگاو هەڵێنێ و هەرکە سامانیان لە ئەندازەیێ سەرڕێژیی دەکرد، لە جیاتیی ئاڵووێری بازرگانیی زۆر و سەرمایەی پیشەسازی دانان، پووڵەکانیان پاشەکەوت دەکرد، یان زەویوزاریان پێ دەکڕین. خۆلاسە ئێرانی ئەو سەروبەندە دە ئاستی سەرمایەداریی ڕاستەقینەدا، هێشتا پێی نەهاویشتبووە قۆناخی کاری مزگێرییەوە.

دەتوانین، جگە لەمانە، ڕۆحانی و چینەکانی شارنشینی پایین، ژنان و کەمایەتییە ئایینییەکانیش دە ڕیزی خەڵکی شاردا جێ بکەینەوە. بێ گومان دەوری ڕۆحانییەت (عولەما) دەگەڵ ڕۆحانییەتی ئورووپادا جوداواز بوو. عولەما، هەرچەند بەم ناوەوە ناوبردنیان هەڵەیە، کار و ئەرکی جودا ـ جودایان لە ئەستۆ بوو. ئەم عولەمایانە، هەرچەندە لە سەروبەندی سەفەویدا جۆراوجۆر بوون، بەڵام پاش ئەوەی کە پلەوپایەی مەرجەعییەت (موجتەهید)ی بوو بە باو، ئیدی ئەمانە پایدۆستیان پێ کرا. جگە لەمانە سادات و دەروێشانیش هەر بە خەڵکی شار لەقەڵەم دەدران. هەروەها لات و لەواری شار The Scums of the town ، لە دەرەوزەکەری مەیخانەکان و قاوەخانەکان و چایخانەکان و ژوانگە حەشارگەکانی شاعیر و مێژوونووسان و قومارخانەکان و تریاکیخانەکان و رووسپیخانەکان و کەسێکی دیکەی پایینی هەژارانی شارستانییان پێك دەهێنان. ئەسکەندەر بەگی مونشی و ڕۆستەمولحوکمای کوردیش لە کتێبەکانی عالەم ئارای عەباسی و رۆستەمولتەواریخدا، ئاماژەیان بۆ ئەم توێژاڵانە کردووە.

بەش بەحاڵی ژنانی هەموو توێژاڵ و هەموو چینەکان وەختە بڵێم، چتێکی زیادیان نەگوتووە. بەڵام ئەوەی کێشەی لەسەر نییە ئەوەیە کە زوربەی ژنان لە کاروباری ڕەنێوهێنانی کاڵای ماڵی ـ ئاشپەزی، پاکژراگری، منداڵداری و جۆلایەتی و دروونی بەرگ و پۆشاکدا بەشدارییان کردووە. دیارە ژنانی چینی باڵا تەمبەڵ و تەوەزەلانە هەر خۆیان دەلستەوە و کاریان نەدەکرد، ژنانی شاری بە حیجاب بوون و لە هەموو کۆمەڵ جوداوازبوون.

دواچینی گرۆی شارنشینی بابەتی باسەکەمان، کە سنوورێکی دیاریان نەبووە، کەمایەتییە ئایینییەکانی ئێران بوو. ئەمانە ئەرمەنی و جوولەکەیان هەبوون. ژنەکانیان لە ڕەنێوهێنانی کاڵای ڕەنگڕێژی، زێڕنگەری، خشڵ و جواهیرات سازی، دەرمانسازی، شەرابسازی و شەرابفرۆشی و پێناوی و دەلاڵی، فرۆتنی کاڵای نیوداشت و کارنای، گۆرانیبێژی، ڕەقاسی و سەما، سازندەییدا دەوریان بەرچاو بووە. هەر لە کاروباری مامانی و

ژنانە، بۆ نموونە: پێناویشدا کە نامەیان لە ژنانی سورمانی حەرەمسەرارە بۆ دەرێ دەبرد و ماجوومی جادوویی عەشقیان ساز دەکرد بۆ دەرێ دەبرد. هەروەها داستانوێژانی زۆریان هەبوون، بەڵام وێڕای وەی، بە قسەی ئێمەرسۆن، ئاغڵەبەی کەمایەتییەکان هەژار بوون، یان خۆیان بە هەژار نیشان دەدا. بەش بە حاڵی زەردەشتییەکان کە بە زۆری لە کرمان و یەزد دادەنیشتن نزیکەی ٨٠ هەزار کەسێ هەبوون. ئەمانە پتر بە کاری کشتوکاڵ و تەونکارییەوە خەریك بوون و زۆر کەمیان خۆیان بە خوێندن و نووسینەوە خەریك دەکرد.

بەش بەحاڵی پێوەندییە ئابووری، فەرهەنگی ، سەربازی، دیپلۆماتیکییەکان لەگەڵ ڕۆژئاوادا بازاڕەکان لە سەدەی ١٣هەمەوە زێتر لەگەڵ دەوڵەتی شارەکانی جەنەوا و ئیتاڵیادا دەستی پێکرد. لە سەتەی ١٤ و١٥ دا لە ڕێی شاری بورسەوە لەگەڵ ئارمووشکڕانی ئەورووپاییدا تەواو سەروکاریان پەیدا کرد.

دیارە دامەزراندنی دەوڵەتی شیعەی سەفەوی لە ئێران، هاوتاییەکەی بە جارێك گۆڕی، چونکە کۆمەڵێ دژمنکاریی لە نێوان ئێران و عوسمانیدا لێ کەوتنەوە و بوو بەهۆی کزی و سیستیی بازرگانی.

خوێندەی بەرێز، پێم وایە تابلۆکە بۆ سەروبەندی پێش قۆناخی **سەرمایەداریی ئێران، بەسە.**

بنیاتی کۆمەلایەتیی ئێرانی پێش قۆناخی سەرمایەداری

مینۆڕسکی ڕژێمی سەرەتاییی سەفەویی بە "فیودالیزمی خێڵەکی" و پاتشاییی شا عەباسی بە "دیسپۆتیزمی باب سالاری" نێوناون و بە "گۆڕانێکی گەورە"ی لە قەڵەم داوە. بەڵام مێژوونووسانی مارکسیستی زۆر بە سادەیی ئێرانی پێش سەرمایەدارییان جارێ بە "فیودالیزم" و جارێ بە "فیودالیزمی تایبەتیی ئێران" و کاوێ بە "فیودالیزمی ئاسیایی" یان بە "وێنەبەندیی فیودالی ـ شوانکارەیی" نێوناوە. دیارە ئەم ڕوانگەیە لە ڕەچاوکردنی بەشی خێڵەکی و ڕەنێوهێنانی دەسکردی شارییەوە ئاودەخواتەوە. خۆلاسە، ئەمە بەلای جان فۆرانەوە ڕاست نییە.

بە ڕاستی هەم شێوەی ڕەنێوهێنانی شوانکارەییی خێوەتنشینی و هەم شێوەی ڕەنێوهێنانی وردە کاڵایی لە نووسینەکانی مارکسیش و هاوبیرانیشیدا باسیان لێ کراوە، بەڵام شێوەی ڕەنێوهێنانی "گوندیی هاوبەشەکی"چتێکی تازەیە کە بە نێوی هەڵوەژێردەی

فیودالیزم لە بەشی کشتوکاڵی ئابووریدا بەکاردەبرێ. بە شێوەیێ کە لە شیکاریی ئەزموونیدا بەدیاردەکەوێ، سەرڕێژی بەشی کشتوکاڵ بە تەرزی بەشێ لە داهاتی بەرهەمهاتگ لە لایەن گوندییەوە بە (مالیك) دەدرا. لە بری ئەوە ئەم قەرەبووکردنەوەیە لەبۆ گوندییان کە زەوین بە دەستی وانەوە دەمایەوە، هەبوو. ئەمە مالیکییەتی ئەفراد، هەرچی ملکی خۆشیان بوو، ئەوە شا، بەش بە حاڵی ملکی سەڵتەنەتیی تیولدارانیش و بەش بە حاڵی ملکی دەوڵەتیش کە لە دەسنێژانی شا، یان لە موتەوەللیانی وەقف بوون، بە ڕاست دەگەڕێ. هەروەها دەبێ گرۆ ژمارەکەمترەکانی گوندیی کەمزەوین و گچکەچاپ و توێژاڵێکی تا ئەندازەیێ خۆشگوزەرانتری موغازەدارانی بەشێ لە گوندییان و ئاشەوانان و ئەم جۆرە بابەتانە بە بیرەخۆ بێنینەوە. هەروەها لە بابەتی گوندی، هێندێ پیشەوەرانی گوندیی لەگوێن ئاسنگەر و مسگەر و قالیچن هەبوون و لە هەرە پایینترەوە، گوندیی بێ زەویزاری خۆشگوزەرانیش هەبوون کە حەمامچێتی، دەلاکی و سەپانییان بۆ گوندی ئەنجام دەدان. جا لەبەر ئەوەی گوندی فەرایەند (پرۆسێس)ی کاری خۆی کۆنترۆڵ دەکرد و لە هەمان حاڵدا سەرڕێژکەی بەرهەمیان بە نێوی بەشێ لە داهات بە (مالیك) دەدا، لێرەدا کەڵك لە زاراوەی "هاوبەشیی گوندی" وەرگیراوە. چینی دەسەڵاتدار لە سەردەمی شا هەباسدا بە سێ شێوەی جیاوازی ڕەنێوهێنان دابەشکراوە و لە شەبەنگی نایەکپاژیی مالآنی هۆز، والیی حوکمڕان، خاوەن زەوین و تیوولداران، ڕۆحانییانی ڕەسمی و بگرە بەشێ لە بازرگانانی گەورە و سەربازیش شا و بنەماڵەی سەڵتەنەتی، پێك دەهات. شا، نەك تەنها لە فرەپاژیی ئابووری، جوغرافیایی، فرەنەتەوەییی ڕەقیبانی وەشارتی (potentpal = بالقوە)ی خۆی بەشی وەردەگرت، بەڵکو بۆ خۆشی لە شێوەکانی ڕەنێوهێناندا ، بە نێوی فەرماندەی سپای بەردەوام و عەشیرەتی، خاوەنی ملکی سەڵتەنەتی و سەرپشکی تیوول دابەشکردن، خاوەن کارگایەکانی سەڵتەنەتی، خڕکەرەوەی خەرج و باجی بازاڕی (پیشەوەری) و ڕەسمی گومرگی لە بازاڕەکان و خاوەن پاوانی بازرگانیی سوودی ئاوریشمی کاڵ و یەك دوو کاڵای دیکەدا، دەستی هەبوو. هیچ گرۆیەکی دیکە لە هەڵوژێردان لە بارودۆخێکی وادا نەبوو بە ئەندازەی شا بەشێکی گەورە لە سەرلەبەری سەرڕێژی ئێران بۆ خۆی هەڵگرێ، چونکە هەر گرۆیێ تەنها لە یەك شێوەی ڕەنێوهێناندا دەستی دەڕۆیشت و دەگەڵ بەشێکدا کە دەگەڵ ڕەنێوهێنانی نێوبراودا هاوسەروکار بوو، دەبوا بەسەر هەموو ئەندامانی گرۆیەکەدا دابەش کرابا، کەژی شاهانی سەفەوی لە هەموو شێوەکان بەشێکیان

بۆ خۆیان هەڵ دەگرت. دیارە، ئەم دەسەڵاتە لە پشتیوانەی ئایدیۆلۆژیکیش بەرخوردا بوو و تەنها هەر ئەو بە ناوی گرۆی خودان سەڵاتی بە قسە ڕەوا مەرز و سنوورەکانی شێوەگەلی ڕنێوهێنانی دەبەزاند و لە هەموویاندا تەشریفی حازر بوو، و هەر ئەمەش شاهانی سەفەویی بە ناوی پاتشا و ڕۆحانی و زانایانی ئیسلامەوە بەسەر ورگی خەڵکەوە کردبوو بە گەنەی مێملێ.. بەڵام وێڕای ئەمانەش هەموو سەفەوییەکان نەیانتوانیوە بە تەواوەتی و سەرومڕ لاف و گەزافی خۆیان بەسەر کۆمەڵدا بسەپێنن.

ئەتۆ کە بیر لە هەبوونی خۆت دەکەیەوە دەبینی ـ وێڕای چەند شێوە و زار ـ زمانێکی هاوبەشت هەیە، پێوەندییەکی ئابووریی ـ هەرچەندە زۆر سنوورداریشە ـ هاوبەشت هەیە، دابونەریت و فۆلکلۆر و پێکهاتەیەکی دەروونیی هاوبەشت هەیە، هەست بەوە دەکەی کە تۆ مێژوویەکی هاوبەشت هەیە.. ئەمانە بە تەواوەتی لە مێشکتدا ڕوون و بێ خەوش و بێ گرێوگۆڵ هەموو ڕەهەندەکانی هەبوونت تێك دەبەستن. ئەوجا ئەتۆ بەمە دەگەیتە هەوارگەیێ کە دەبێ پاشماوەکانی سیستەمی فیوداڵیزم بسڕییەوە، چونکە ئەم سنوورە خەیاڵییانەی کە بەرژەوەندییەکانی بیانی بۆیان کێشاوی بە ناڕەوا و کارێکی لە مافی مرۆڤ بەدەر دەزانی و دەکەوییە هەڵپەی ئەوەوە کە چۆن بە هەر شێوەیێ بێ ـ بە خەباتی بێ پشوو بێ، بە مەنتیق و شارستانیانەی سەردەمی دیموکراسی ـ بەرەو جێ بە جێ کردنی ئامانجەکانت هەنگاو هەڵێنی. ئەگەر کورد دە ژێر ڕژێمی دەرەبەگایەتیی تورك و عەرەب و عەجەم نەبوایە و وەکو میللەتەکانی دیکە دەکرا لە مێژەوە بۆ خۆی سیستەمی فیوداڵیزم بڕوخێنێ.. بەڵام ڕەنگە بڵێی کوردی لە تورك و عەرەب و عەجەم پاشکەوتووتر چۆن دەیتوانی ئەو قۆناخە ببڕێ؟ بەڵێ ئەمە ڕاستە، بەڵام نموونەی وامان بە دەستەوە هەیە، کە ئەم ڕاستییە ئیسپات دەکا. عەرەبی سووریا و لوبنان و میسر و جەزائیر و مەغریب و لیبیا و یەمەن و هتد... کە لە دەوڵەتی عوسمانی جودابوونەوە ـ هەرچەندە دەوڵەتەکانیان دەسنێژی ئیمپیریالیزم بوون، بەڵام خۆ ئاهێکیان هەر بە بەردا هاتەوە و بیری نەتەوایەتییان بەو جودابوونەوەیە بە گەشەکەوت. ئەدی نەتەوەکانی ئاسیای ناوین دوای دەسەڵاتی سۆڤیەتی، بە گەورە و گچکەوە چۆن هەموو ـ هەرچەند بۆ ئامانجی دەوڵەتی سۆڤیەتی لە جیاتیی وەی یەك دەوڵەتی تورك زمانیان بۆ سازکردبان، ئەو هەموو دەوڵەتانەیان بۆ پێکەوەنان ـ گەشەیان کرد و بوون بە کۆمار و نیوە کۆمار و هتد...؟ یان ئەو هەموو عەرەبی یەك زمان و یەك ئایین و یەك خاك و یەك ئابوورییە، بە گەورە و گچکەوە ـ هەرچەند

بۆ ئامانجی ئیمپریالیزم دامەزران ـ چۆن هەریەکە بوون بە دەوڵەتێکی نەتەوەیی سەربەخۆ؟! بە قسەی ئیسماعیل بێشیکچی، دۆستی گەورەی نەتەوەی کورد، یان بە قسەی د. محەمەد شەمسیی ئازەری، دەوڵەتی عوسمانیشی و دەوڵەتی سەفەویش، ئەگەر بە دەستی ئەنقەست کوردیان دە چارچێوەی ئابووریی شوانکارەیی و فیودالیزمی عەشیرەتیدا نەچەقاندبایە و هەبوونی نەتەوەییان دەبن لێوەوە نەکردبا، بۆچی وەکو ئەوان گەشەی نەدەکرد؟ کورد چیی لەوان کەمتر بوو؟ ئەوەی ئەولیا چەلەبی لەمەڕ پێشکەوتوویی میرنشینی بتلیس دەیگێڕێتەوە، خۆ دەوڵەتەکەی قەرەقۆیۆنلوو و ئاق قیۆنلوو سەفەوی و عوسمانیش خۆ لەو پێشکەوتووتر نەبوون. ئەگەر دەفەرمووی کوردەکە بۆ خۆی دە قۆناخێکی ئەوتۆدا نەبووە، بیر لە چەند دەوڵەتێ یا دەوڵەتێکی مەرکەزی بکاتەوە، ئەوەتا ئەحمەدی خانی هاوار دەکا و دەڵێ ئەو هەموو میرنشین و دەرەبەگ و ئاغا و بەزم و ڕەزمە با ببڕێنەوە و بەسە. دەفەرموێ با ئێمەش یەك پاتشامان هەبێ، یەك دەوڵەتمان هەبێ... لە ڕاستیدا ئەو یەك دەوڵەتە، یا ئەوەی کە ئەحمەدی خانی پێشنیاری کردووە مانای ئەوە نییە کە لە هەوارگەی شوانکارەیی و دەرەبەگایەتییەوە بۆ هەوارگەی سەرمایەداری بڕوا، نەخێر ئەو پێشنیاری ئەوەی نەکردووە، چونکە ئەو کاتە ئەوە کارێکی لەکردبەدەر بوو. بەڵکو پێشنیاری یەك دەوڵەتی مەرکەزیی بۆ کورد بە لای ئەحمەدی خانییەوە پێشنیاری پاتشانشینێکی لە گوێن پاتشانشینەکانی تورك و عەجەم و عەرەب بوو.. خۆ ئەگەر تورك و عەرەب زوربەی زۆریان شوانکارە و خێوەتنشین بوون، خۆ کوردەکە، هەر وەکو کرستن سن ئارسن و مینۆرسکی دەفەرموون، هەر لە سەردەمی میدییەکان و هەخامنشییەکان و ساسانییەکانەوە هەموو هەر شوانکارە نەبوون، بەڵکو دێهاتنشینیش بوون و ئەوەتا ئاسەوارەکانی لوڕستان و کەلۆڕستان و هیتیتستان و خۆریساتان و زاموا و ئۆرارتوو و سێرتستان و هتد... گەورەترین شایەتی کەونارایی نەتەوەیەکی تەمەن درێژی هەزاران ساڵەن کە نەتەوەی کوردە..

بەشی سێیەم

ئایین دامەزراوێکی سەرخانە. بە پێی بنیاتێکی کۆمەڵایەتی ـ ئابووری و پێوەندیگەلێکی ڕەنێوهێنان کە بیچم و ڕەنگ و ڕوو بەم دامەزراوە دەبەخشن، بارێکی فۆنکسیۆنێل (وەزیفی) وەردەگرێ. لەم ڕووەوە کە تۆ دێی لە پێوەندییەکانی ئایین و کۆمەڵ دەگەڵ یەکدیدا وەدەکۆڵی، دەبێ لە گۆڕانکارییگەلی کۆمەڵایەتی کە لە نێو کۆمەڵدا ڕوودەدەن، وردبییەوە. واتە: هەر گۆڕانێ لە پێوەندییەکانی ڕەنێوهێناندا ڕوویدا، کار و ئەرکی سەرشانی ئایینیش بەو پێیە بەر گۆڕانکاری دەکەوێ. ئەتۆ لە هەر تەرزە نۆڕینێکی ئایین وردبییەوە، دەبینی بریتییە لە ئەنجامی قۆناخێکی کۆنکرێتی ئابووری. بۆ نموونە: تۆتەمیزم ئایینی شێوەی هەرە سەرەتاییی ڕەنێوهێنانی وەك کۆکردنەوە، ماسیگری و ڕاووشکار، ئانیمیزم، ئایینی شێوەی ڕەنێوهێنانی کشتوکاڵی سەرەتاییە (دیارە لەم سەروبەندانەدا جادوو و سیحر فەرهەنگی کۆمەڵە سەرەتاییەکان بوو، کە هیچ پێوەندییەکی بە ئایینەوە نەبوو، بەڵکو تەنها پێوەندیی بە تەرزی ڕەنێوهێنانی ئابووریی سەرەتایی و کارەوە هەبوو. چونکە هەروەك هاوزەر لە کتێبی مێژووی کۆمەڵایەتیی هونەریدا نووسیویە، (ئایین لەو سەروبەندەدا هێشتا چاوی نەپشکوتوو بوو. ئایین بەرهەمی گەشەکردنێکی زۆر پاشترێی مێشکی مرۆڤە). بەش بە حاڵی ئایینەکانی یەك خوداپەرستی و هەڕەمەی وەك ئیسلامەتی و مەسیحییەت فۆنکسیۆنایەتی (وەزیفەداری)ییەکی قۆناخە ئایینییەکانی دواترن. لە سەرێکی دیکەوە، کاتێ کۆمەڵ لە قۆناخی فیودالیزم (مالیکییەتی زەویوزار)یەوە پێ داوێتە قۆناخی کاپیتالیزم (سەرمایەداری)، لە بنیاتەکانی ئایینی ئیسلامەتیش و مەسیحییەتیشدا هێندێ گۆڕانکاریی ئەوتۆ کە دەگەڵ پێوەندییە تازەکانی ڕەنێوهێناندا دەگونجێن، ڕوویان داوە. ئەتۆ بۆ خۆت دەبینی بزاوتەکانی بە لاییك (عیلمانی) بوون کە ئەوڕۆ زۆر بە لەز و خێرایی تەشەنەدەکەن، لێشاوێکی کۆمەڵایەتیی کۆمەڵانی پیشەسازیی سەر بە تەرزی ڕەنێوهێنانی جەماوەری و دەسەجەمعییەکانە. جا بەدیهاتنی ئەم بە لاییك بوونە

کە بە هۆی پیشەسازی بوونەوە، کۆمەڵ لە قۆناخی شێوەی کشتوکاڵی کۆنەوە پێی هاویشتۆتە قۆناخی کۆمەڵی پیشەسازیی نوێ، واتە: لەگەڵ گەشەکردنی کۆمەڵدا بە گۆڕانکارگەلێ کە لە بنەڕەتڕا دەستی پێ کردووە، بەڕێوەدەچێ. ئایین هەرچەند وەك وەزیفەی شێوەکانی مالیکییەت و ڕەنێوهێنانی کۆنکرێت قوت بێتەوە، دەزگا (ئۆرگان)یەکی ئەوتۆیە کە هەموو دەزگایەکانی سەرخانی کۆمەڵ، بۆ ڕاگرتنی ستاتووکۆ (سیستەمی باو) یان بۆ پارێزگاری لێ کردنی، زێتر ئامادە و بە هەڵپەیە. واتە: بە هیچ جۆرێ حەز لە گۆڕانکاری ناکا. ئەو فاکتەرەی کە سەروفەساڵ بە بنیاتی کۆمەڵ دەبەخشێ چییە؟ دەزگایە ژێرخانەکان (**مؤسسات البنی التحتیة**)، واتە: پێوەندییەکانی مالیکییەت و ڕەنێوهێنانە. بەڵام دەزگایە ژێرخانەکان دەگەڵ دەزگایە سەرخانەکاندا وە نەبێ لێکدی جوداواز و سەربەخۆبن. دەزگایە ژێرخان و دەزگایە سەرخانەکان هەمیشە لە جەنگەی ململانێیەکی دیالێکتیکیدا، دە حاڵەتی کار ـ کاردانەوەیەکی سەرومڕدان. جا، ئایین لە ڕێڤاژۆ (وەتیرە)ی ئەم کار ـ کاردانەوەیەدا، وەك دەزگایەکی سەرخانی بنیاتی کۆمەڵ، هەمیشە پێوەندییەکانی ڕەنێوهێنان، واتە: ستاتووکۆ پتر دەپارێزێ و لە هەر گۆڕانکارییەك بە دەنگ دێ و زەق دەبێتەوە. ئەمە سەتان ساڵە کارەکە بەو جۆرە درێژەی هەیە.

وێڕای وەش، ئایینەکان، لە دژی جوداوازیی ڕەگەزی و نەژادییە و کاتێ دەڕوانییە هەڵپە و هەول و دەولێکی کە لە پێناوی دامەزراندنی دەوڵەتێکی جیهانی بە نێوی (ئوممە)ی ئیسلامی، وەك حەسەنولبەننا و سەیید قوتب بە خەرجیان دەدا و ئێستاش هەوڵی بۆ دەدرێ، دەبینین لە جەوهەردا مایە و پایەی پێشکەوتخوازانەی هەیە. ئەم تایبەتمەندییە پێشکەوتخوازانەیە، لە ناخی فەلسەفەکانی ئایینەکان، یان لە ناخی دامەزرێنەرەکانیانەوە هەڵ ناقوڵێ، بەڵکو ڕاستەوخۆ لەو پێوەندییانەوە کە ئایینەکان بە جەماوەرانی خەڵکەوە گرێ دەدەن، هەڵ دەقوڵێ. بەڵام ئەم تایبەتمەندییە لە سەر دەستی ئایینمەدارەکان لەبەر ئەوەی پێوەندییان هەر لە زووەوە بە خەڵکەوە پساوە و بووە بە دەسکەلایەکی تایبەتی بۆ پاساودانی ئایدیۆلۆجیای چینە حوکمڕانەکان، کاریگەرییەکی ئەوتۆی بە بەرەوە نەماوە. بە کورتی ئێستا کارەکە بە لای ئەوەدا شکاوەتەوە کە تەواوی هەرچی تایبەتمەندیی بزووتنەوە ئیسلامییەکان هەیە، کە چینە حوکمڕانەکان بۆ خۆیان دەستیان لە پەرەپێدانیاندا هەبوو، بە تێرۆریست و پیاوکوژ و

دواکەوتوو لەقەڵەم دەدرێ. ئەمن پێم وایە خاڵە هاوبەشە گەشەکانی نێوان ئایینەکان و عیلمانییەکان، ئەگەر لە بزووتنەوەی دیالێکتێکیی مێژوو تێ بگەن، یەکجار زۆرن کە دە بەرەیەکی یەکگرتوودا لە دژی دژمنی ڕاستەقینە خەبات بکەن، بەڵام بە مەرجێ پشتی جەماوەر بەر نەدەن، واتە: لە نیگای خوایشت و ئامانجەکانی خەڵکانی چەوساوەوە لە دواڕۆژ بنواڕن.

لەمەڕ مەزەب و تەریقەت، هەر ئەوەندە دەڵێم کە مەزەبەکانی ئایینی ئیسلامی لە نێو کرۆکی تەرزی بیرکردنەوەی ئایدیالیستانەدا، هیچ جوداوازییەکیان لە نێواندا نییە. بەڵام ئەوەندە هەیە، کە هێندێکیان بۆ پاساودانی بیروبۆچوونی سروشتی چینایەتیی خۆیان بە ئەقڵ و هێندێکیان دیسان هەر لە نیگای هەمان بەرژەوەندەوە بە نەقڵ (سرووش) لە چتە ناسەرەکییەکاندا، جوداوازییەکی فۆرمالیستانەیان هەیە. بەڵام ئەمە زۆر کەم پێوەندیی بە بەرژەوەندە چینەکییەکانی جەماوەرەوە هەیە. بە نموونە: لە دەستنوێژشتندا سورمانێ پێی بشوا، یان مەسحی بکا، یان پیاو و ژن دەسنوێژیان لە یەکدی بشکێ یان نەشکێ، هەرچەندە ئەمانە سووك کردنەوەیەکی ئەرکی سەرشانی سورمانی تێدایە، بەڵام چ کاریگەرییەکی لە ژیان و گوزەران و لە تاریکستانی نەزانی ڕزگاربوونی سورمانەکەدا هەیە؟ نموونەیەکی دیکەتان نەك لە ڕێوڕەسمی خوداپەرستیدا، بەڵکو بە زاراوەی شەریعەتی ئیسلامی لە مامەڵە و ڕەفتاری کۆمەڵی ـ ئابووری (معاملات)دا، با بۆ بێنمەوە: کێشەی ئیمامەت و خیلافەت کە کێشەیەکی زۆر گرنگە، بە هیچ پاوساوێکی نووسراو لە گۆڕێدا نییە، ئەوەی کە هەیە، تەنها بیروبۆچوونی لایەنە سیاسییەکانی مەزهەبییە کە لە بەرژەوەندی نەك سەرلەبەری سورمانان، بەڵکو لە بەرژەوەندی پێوەندییە خێڵەکییەکان ئاو دەخواتەوە.

هەروەها لەبارەی ئایینەوە، پاش بلاوبوونەوەی کتێبەکەی Roger Garaudy بە سەرناوی "سۆسیالیزم و ئیسلامەتی" کە ڕێی لەبۆ وتووێژێکی گەرم و بەپێز لە ڕۆژنامە و کۆوارەکانی جیهاندا خۆش کرد، ڕوونکردنەوەکانی بە تایبەت بەڕێزان Niyazi Berke، و E. Tûfekçi و Selahettin Hilav ی کوڕی ئەرشەدی بەهەشتی، محەممەدی میهریی مفتی زادەی خەڵکی شارە دێرینەکەی سنەی خۆشەویست کە لە ساڵی ١٩٥٦دا لە ئەستەمبۆڵ بە خزمەتی گەیشتم و هەنگین بە کاری ئەوقاتییەوە

خەریك بوو و بە خەتێکی کۆنی عوسمانییانە لە ژوور سەریەوە، بە دیوارەوەی "برنجی دعوی وکیللرندن محمد مهری"ی نووسیبوو، زۆرم سوود لێ وەرگرت.

ئەم ئەفەندییە، هیلاو، وێڕای بیروبڕوای ماتریالیستانەی، بە شێوەیەکی زانستانە لە ئایین گەیشتووە. ئەمن پێم وایە هەروەك Roger Garaudy پێی وایە ڕستەی "ئایین ئەفیوونی گەلانە" کە لە تۆولۆی قسەکانی کارڵ مارکسدا دەخوێندرێتەوە، لە چارچێوەی خۆی بە بێ ڕەگوڕیشە لە گوێن **"ولا تقربوا الصلاة"** ڕیشەکێش کراوە. ڕاستیت گەرەکە، ئایین لە هەلومەرجەکانی مێژوویینە و کۆمەلأیەتییانەی خۆی بەدەر بە چییەتی (ماهییەت) و جەوهەرێکی ڕووت و پەتی (ئابستراکتانە) تەماشاکردن، لە مێتۆدی مارکسیستانە بەدەرە و مارکسیش و ئەنگلسیش لە وەکۆڵینی ڕاستیی ئایینـدا نەیان گوتووە: ئایین لە هەموو شوێنێك و لە هەموو سەروبەند و زەمانێکدا، هەر هەمان کاریگەریی خۆی دەنوێنێ. مارکس لە ١٨٤٢دا لە لێوەکۆڵینێکیدا نووسیویە: لە هەلومەرجەیلێکی کۆنکرێت و بە دەستی چینێکی فەرمانفەرمای دیاریکراودا، ، وەك پێناو و ئامێر بەکار دەهێندرێ، بەلأم وەها وانێکێکیش نییە کە وەزیفە و ئەرکی سەرشانی هەرگیز نەگۆڕێ.. هەروەها فەرموویانە: ئایدیۆلۆجیایەکی سەر بە ژێرخانی کۆمەلە و دەگەڵ ئەم بنیاتە ماددییەدا هاوپێوەند و هاوسەروکارە [2] و Garaudy یش لەو وتاری (ڕەخنەی هیگڵ لەمەڕ فەلسەفەی حوقووق)دا باسی کردووە کە مارکس نووسیویە: ئایین لە هەمان کاتدا لە دژی هەلومەرجێکی بەسەر دەبرێ، سەرهەڵدان و دەگژڕاچوون و دەنگی ئیعتیراز و پرۆتێستۆیەکە:

" لە ناچاری خۆ بە ئایینەوە هەلأواسین لە سەرێکەوە، بەدەنگهاتنی ئەو ناچارییەیە کە لە ڕاستی (حەقیقەت)دا هەیە و لە سەرێکی دیکەوە لە دژی ناچارییەکی کە لە ڕاستیدا هەیە، ئیعتیراز و ناڕەزایی دەربڕینە. ئایین دڵدانەوە و جەخت لەسەر سەبووری و بوردەباریی مرۆی داڕزێندراو و ڕۆحی دنیایەکی دڵڕەق و هەلومەرجی کۆمەلأیەتیی ئەوتۆیە کە تێیدا ناحاوێتەوە. ئایین کە گۆیا "ئەفیوونی گەلان"ە. ئەوەی لەم ڕستەیەدا دەخوێندرێتەوە زێتر باسی ئاڵمان و ڕژێمی مرۆچەوسێن دەکا تا میتافیزیکانە ناساندنی جەوهەری ئایین. مارکس گرفتی ئایینی لە ئایدیۆلۆجیای ئاڵماندا

٢- سەروتار بۆ Gazette de Cologne ،، ژ: ١٧٩.

بە ڕاشکاوی، لە کەلێنی بارودۆخی کۆمەلأیەتیی ئاڵمانرا باس کردووە. هەر لە هەمان کتێبدا دەڵێ: ئایین بە پێوەندیی دەگەڵ هەلومەرجی ماددی (ئابووری) دا دەگۆڕێ و گۆیا لە ئارادا نامێنێ و ئاشبەتاڵی لێ دەکرێ؟!.

"ئەم بیروبۆچوونە تیئۆرییانە (بیروبۆچوونی ئایینی)ش لە نیگای خەڵکەوە، واتە پرۆلیتاریاوەش مەبەست نییە و نابێ بە بابەتی باس. ئەگەر جەماوەری خەڵك بیروبۆچوونێکی وەك بیروبۆچوونی ئایینیی هەشبووبێ، ئەمە سەبارەت بە هەلومەرج، لەمێژبوو بەسەرچووبوو و لە ئارادا نەمابوو [3]. مارکس کە نەگۆڕانی ئایین وەك جەوهەر (دیارە پێش تۆمارکرانی ئایدیۆلۆجیای ئاڵمان) پەسەند نییە. ئەمە لە تێزە (صغرا مەنتیقییە)کانی لەمەڕ فیۆرباخەوە تێ دەگەین. فیۆرباخ لە تێزی شەشەمدا، لەسەر ئەوە کە ناچار بووە "لێشاوی مێژووییە ڕووت (ئابستراکت) کاتەوە و هەستوخوستی ئایینی بەرەو حاڵەتی چتێ ڕادا کە لە گۆڕان نایە، بەر تەشەر و توانجی ڕەخنە دەکەوێ. "سەبارەت بەمە فیۆرباخ هەستوخوستی ئایینی بە بەرهەمێکی کۆمەلأیەتی نازانێ" (تێزی ٧).

لەبەر وەی کە ئایین تاکە جەوهەرێکی وای نییە، لەبۆ هەموو چەرخ و چاخەکان لەبار بێ. لەوانەیە لە چەرخ و چاخە جۆراوجۆرەکاندا و لە چوارچێوەی هەلومەرجە جۆراوجۆرەکاندا دەوری لە یەکدی جوداواز، بگرە دژ بە یەکدی بگێڕێ (؟!) ئایین بۆ خۆی لە کەلێنی بنیاتی بنەڕەتەوەی لە مێشکی مرۆدا ئایدیۆلۆجیایەکە، واتە بە شێوەیەکی شوان هەڵخەڵەتێن و ڕەمەکیفریو، ڕەنگدانەوەی ئەو هەلومەرجە مادییانەیە کە مرۆڤەکانیان دەبن کاریگەرییاندا مەحکوومن.

وەلێ ئەم بەرداشت و بیروبۆچوونە کە لە ماددەیرا چەکەرەدەکا، هەروەك شکڵ و شێوازە ئایدیۆلۆجیکییەکانی دیکە (مافەکان، سیاسەت، هونەر و دابودەستوور و بەندوباو) تەنیا ڕەنگدانەوەی نەکارە و ئەستێور (passive) نییە. ئەم ڕەنگدانەوەیە کارەکتەرێکی بەرچاو و کاریگەریی دیالێکتیکییانەی هەس و بە پێوانەیەکی کۆنکرێت خێوی وەها هێزوگوردێکە کە کار لەو هەلومەرج و بارودۆخە ماددییانەی لێیان کەوتۆتەوە، دەکا. جا لەبەر هەندێ، دەبێ ئێمە ڕاستیی ئایین لە چارچێوەی ئەو

3- K. Marx – F. Engels, Sur La Religion, s. 80, Editions Sociales.

هەلومەرجە کۆمەڵایەتی و چینایەتییانەدا کە هانیویانەگۆڕێ وەخوێنین. ئەمە، هەروەك تەواوی شکڵ و شێوازە ئایدیۆلۆجییەکانی دیکە، ئەوەمان لەبۆ ئاشکرا دەکا کە ئایین لە نیگای چینە فەرمانفەرما و چینە داڕزێندراوەکانڕا لە حەقیقەتی ئایین دەنۆڕێن، بەدیاردەکەوێ کە ئایین بەجێهێنانی وەزیفە و ئەرکی سەرشانی لێکدی جیا ـ جیای هەیە. هەر بە دەم ئەمەشەوە، با ئەوەشتان عەرزی خزمەت بێ: کە مارکس لە نوای گشت چشتێکەوە، سەبارەت بەوە کە سیستەمی سەرمایەداریی وەبەر توانج و تەشەری ڕەخنە داگە، ئایینی لە نیگای چینە فەرمانفەرمایەکانەوە خوێندۆتەوە و هەر لەبەر ئەوەیشە بە پێناو (وسیلە) ێکی مرۆچەوسێن و مرۆهەڵخەڵەتێنی لەقەڵەم داوە؟!. بەش بە حاڵی لە فرەسەرەوە لێکدانەوە و ڕوونکردنەوەکانی ئنگڵس دەربارەی ئایین، ئەوەهێی دەسنیشان کردووە کە چۆن ئەم دیاردەیە دەبێ وەك چتێکی کۆنکرێت لە نیگای مێتۆدۆلۆژیی مارکسیزمەوە، وردکرێتەوە. دە تێکگیران و دەگژیەکدی ڕاچوونێکی ئابووریدا ، ئایدیۆلۆجیای ئایین دەتوانێ کەرەکتەر (سیفەت)ێکی شۆڕشگێڕانە بنوێنێ.

"لە دەربەگایەتی هەڵکردن و بەگژداچوونێك، ناچار دەبوا ببێ بە ئیعتیرازێ لە کڵێسە هەڵکردن و بەگژکڵێسەداچوون. سەرپاکی تیئۆریی (doctrines) شۆڕگێڕ و کۆمەڵەکی و سیاسییەکانیش، لە نوای چشتێکەوە، ناچاربوون هەر یەکە بۆ خۆیان ببن بە ڕافزییەتێك، واتە: لە ڕێی ئایین دەرچوونێ" (٤) . ئایین لە هەمان کۆمەڵدا، بەلاَم لە نیگای چینی جوێ ـ جوێوە مانا و وەزیفەگەلێکی جیا ـ جیای دەگەیاند:

"لێرە، هەروەك لە فەرەنسا کوو بوو، لە ئنگلستانێ و بۆهیمیاییێش زوربەی نەجیوزادانی چکۆلە ـ چکۆلە لە نێو جەنگەی کێشمەکێش و ڕافزییەتێکی کە دەسەوبەرۆکی پاپازەکان ببوونەوە، دەگەڵ ئەوانەی لە شارەکاندا بوون، یەکیان گرت. ئەو ڕووداوە، بەوە لێکدەدرێتەوە کە نەجیوزادە چکۆلەکان ناچاربوون بە نیشتەنییانی شارەکان پشت ئەستوور بن و بەرژەوەندیی خۆیان لەوەدا دیت کە لە دژی میر و بەگلەر و گەورەپیاوانی ئایینیدا دەگەڵ ئەوانەی کە لە شارەکاندا دادەنیشتن، یەك بگرن. واتە: مەسەلەکە بەرژەوەندییە و هیچی تر نییە.

4- K. M. - F. E. Sur La Religion, s. 101, 2,3,4,5, Ed. Socialse.

"تایبەتمەندییەك کە لە ڕافزییەتدا هەبووە، ئەوە بووە کە یەکڕاست پێداویستی و خواستەکانی گوندی و ڕەشوڕووتی خەڵکی بە دەنگ دەهێنا و هەمیشە کەوڵسووری بەرلەشکری یاخی بوونێ، هەرایێ بووگە، تایبەتمەندییەکی هەر بە تەواوەتی جیاوازبوو. ئەم ڕافزییەتە، خواستەکانی ڕافزییەتی بۆرجوای وە خۆوە گرتبوو، بەلاَم هەر وەك نوخشەی خرستیانەتی داوای ئەوەی دەکرد کە هەلومەرجەکانی چونیەکی لە نێو کۆمەڵی ئایینیدا دابمەزرێ، هەروەها داوای ئەوەشی دەکرد کە ئەو چونیەکییە وەك ڕێسایەکی کۆمەڵی سیڤیل (مەدەنی) دەبێ بسەلمێندرێ و پەسند بکرێ (٥). کەواسا ئایین وەك ئایدیۆلۆجیای جەماوەری خەڵك لە چوارچێوەی هەلومەرجە کۆنکرێتەکاندا تایبەتمەدێتیی شۆڕشگێڕانەی دەردەست کردووە و لە سەرەتا (مبدأ)ی "چونیەکیی مرۆڤەکان لای خوداوەند"ڕا بەرەو داواکاریی سەرەتای یەکسانیی مافەکان و تەنانەت ئابووریی پەلهاویشتووە.

ئنگلس لە وردکردنەوەی پەرەساندنی خرستیانەتیدا دەڵێ: لە سەرەتای پەیدابوونی ئەم ئایینەدا "مرۆڤ کاتێ لە ڕزگاربوونی ماددی نائومێد بووگن، ڕزگاریی خۆیان لە نێو ئەم بڕوا نوێیەدا بەدی کردووە" و هەروەها ئەوەشی ڕوون کردۆتەوە کە چۆن سەرلەبەری ئەو ئینسانانەی کە لە دژی "دەسەلاَتە زاڵەکان" ڕاپەڕیون لە چارچێوەی ئەم ئایینەدا یەکیان گرتووە و چۆن چۆنی لە نێوان یەکەم کۆمەلاَنی خرستیان و سۆسیالیزمی هاوچەرخدا وێکچوونێ هەیە (٦).

ئایدیۆلۆجیایەکی ئایینی کە خواستی چونیەکیی لە پزداندا گووڕابێ لە تەنینەوە و گۆڕانکارییەکانی دواییدا تووشی لەبەریەك هەڵوەشانەوە هاتووە و لە ئەنجامی هەرا و بگری چەندین چین و توێژاڵی بەرژەوەندی لێکدی جوداوازەوە بووگە وە چێشتی مجێور و بە دەیان شاخ و گوێ و ڕێباز و ئۆل و نیوچە ڕێباز و بێچووە ئۆل و مەزەبی لێ ڕوواوە و بە قەولی شاعیری فەیلەسووفی عەرەب، ئەبولعەلای مەعەڕی کە فەرموویە:

في اللاذقيَّة ضجَّة ما بين أحمدَ والمسيح

٥– هەر هەمان کتێب، ل: ١٠٢.

(٦) ئەم وێکچوونە لە کۆمەڵی سەرەتای ئیسلامەتیشدا، لە بیربڕوای سۆسیالیستانی ئەبو زەڕی غەفاری و هەوالأنیشیدا دەخوێندرێتەوە.

هذا بناقوس يدقُّ وذاك بمئذنة يصـيح
كلٌّ يصيح لدينه ياليت شعرى ماالصَّحيح

يا وەك حافزی شیرازی فەرموویە:

جنگ هفتاد و دو ملّت همەرا عذر بنه
چون ندیدند حقیقت رە افسانه زدند

یا وەك پێغەمبەری ئیسلام فەرموویە:

"ستفترق أمَّتي إلى اثنتين وقيل سبع واثنتين فرقة كلُّهم في النار إلاّ الفرقة الناجية"

داری وەسەر بەردیەوە نەماگە و دە جەنگەی ململانێ و شیروتیر لێکدی سوینی کاتۆلیك و ئەرتەدۆکس و پرۆتستانت و مۆرمۆن و نەستووری و سەبتی و هتد....دا بەش بە حاڵی خرستیانەتی و هەروا بۆ نموونە: موعتەزیلە و ئەشاعیرە و ماتوریدییە و مورجیئە و کەیسانییە و دەیان ئۆل و مەزەبی ئەهلی کەلام (فەلسەفەی لاهووت) و حەنەفییە و شافیعییە و مالیکییە و حەنبەلییە و دوازدە ئیمامی و زەیدییە و ئیسماعیلییە و فاتیمییە و ئەهلی هەق و هتد....ی ئەهلی شەرع و سیاسەت و ئیمامەت و هتد...دا، کێشەی چینایەتی زۆر ئاشکرا و بە ڕاشکاوی بە دەمی خۆی هاوار دەکا.

"ئایین لە پاش چاوپشکووتنی، دەبینین هەمیشە نێوەرۆکێکی باوی دە هەگبەدا بووگە. ئەمە هەر لە ئایین نەقەومیاگە برا، ئەدی نابینی باو (تقلید، رسم) دە تەواوی بواره ئایدیۆلۆجیکییەکانی دیکەشدا وەك هێزێکی وەپارێز (موحافەزەکار) قوت دەبێتەوە؟ وەلێ جوداوازیگەلێ کە دە نێو ئەم نێوەرۆکەدا قوت دەبنەوە، لە پێوەندییە چینایەتییەکانەوە ئاودەخۆنەوە. واتە: لەو پێوەندییە ئابوورییانەی کە ئەم جۆرە جوداوازی و گۆڕانکارییانەیان لە نێوان ئینسانەکاندا هێناوەتە گۆڕێ، ئاودەخواتەوە"

کەواسا، ئایین وێڕای وەی لێل پێوەندییە ئابوورییەکانا هاوسەروکارەنی، دە هەر کۆمەڵێ، دە هەر هەلومەرجێکدا و لە نیگای هەر چینێکەوە، هەر هەمان مانا نابەخشێ، هەر هەمان کاریگەری نانوێنێ و ڕێگا بۆ وەدی هاتنی ئاکامگەلێکی بەکردەوەی جودا ـ جودا و تەنانەت دووفاق و لێکدی تاق و جووت خۆش و هەموار دەکا. ئایین هەروەك، خودانەخواستە، دەتوانێ ببێ بە ئامێری مرۆهەڵخەڵەتێن، هەر بە هەمان ئەندازە دەشتوانێ ببێ بە فاکتەرێکی مەعنەوی بۆ مرۆ بەرەو بزوتنەوەیەکی شۆڕشگێڕانە هاندان و وەجۆشی بێرێ.

لەو قسانەی سەرەوە، ئەوەمان بۆ ڕوون دەبێتەوە کە لە بزووتنەوە میللییەکاندا ئایین هەموو جارێ و لە هەموو کاتێکدا هەر هەمان دەور ناگێڕێ. لە وڵاتەیلێ کە لە دژ چەوسیانەوە و ئیمپریالیزم خەبات دەکەن ، لە چارچێوەی بڕێ هەلومەرجی دیار و ئاشکرادا، ئایین بۆی هەیە تەنانەت بتوانێ دەورێکی "هاودەسەبەری" دەسەبەرساز بگێڕێ. بە نموونە هەر وەك ئەنگڵس دەڵێ، خرستیانەتی لە سەرەتاوە لە خەباتی دژ بە چەوساندنەوەدا دەوری خۆی گێڕاوە. هەروەها تەواوی یاخیبوونەکانی سەروبەندی ئیسلام لە سەرەتاوە لە کێشە و هەرای ئابووریی نێوان دەشتەکی و شارییەکانەوە ئاو دەخۆنەوە و ئەم یاخی بوونانە لە پێشان خۆیان دە بەرگی ئایینی پێچاوە و هەمیشە دووبارە و چلبارە بوونەتەوە و هەر بۆ هەمان سەنگەر کە لێوەیڕا تێ هەڵچووگن، سەرلەنوێ، جووووووڕڕڕڕڕ، گەڕاونەوە.. پیاو ئەگەر بیر لە قسەکانی ئەنگڵس دەکاتەوە کە دەڵی: "ئیسلامییەت هەر دەڵێی بە بەژنی ڕۆژهەڵاتییان بڕاوە"، "ئەم هەموو سەرهەڵدان و یاخیبوونانە بێ وەی هەلومەرجەکانی ئابووری بگۆڕن، ئاشبەتاڵیان کردووە" دەکاتەوە وا پێدەچێ ئەنگڵس، بنیاتی نەشڵەقاو و وەستاوی بێ ڕەنگ و بێ تام و بێ بۆنی کۆمەڵگایەکانی ڕۆژهەلات و ناڕاستەوخۆیانە، تەرزی ڕەنێوهێنانی ئاسیاییی ڕەچاوکردووە. ئەنگڵس بە دەم قسە لەسەر بزووتنەوە خۆبەبەرگی ئایینەوە پێچاوەکانی دژ بە چەوساندنەوەکانەوە، هەڵوێستی محەممەد ئەحمەدی سوودانیی بە نموونە هێناوەتەوە کە چۆن سەرکردایەتیی گوندی و ڕەوەندانی لە دژ ئینگلیسە ئیمپریالیستەکان کردووە و دەبەرابەر ئیمپریالیستاندا سەرکەوتووە. ڕاستیت گەرەکە ئەگەر بمانەوێ بزانین دەوری دیاردەی ئایین لە بارودۆخێکی مێژوویینەی کۆنکرێتدا وەك فەلسەفەی مارکسیزم بە شێوەیەکی زانستانەی نۆڕیوەتێ ــ بزانین چبووە و چییە، نابێ ئایین بە ناوی پێشکەوتخوازییەوە وەك "سەفسەتە" یانیش تەنیا وەك "وشکەسۆفیتی" (تعصُّب)ی تێ بگەین. ئەگەر ئایین وەك ڕاستییەکی کۆمەڵایەتی دە نەزەر نەگرین و تەنێ هەر بە ڕووتی (تجریدی = ئابستراکتانە)ی ڕەتکەینەوە، ناتوانین کار لە ئایدیۆلۆجیایەکی، کە ڕەگوڕیشەکانی لە دنیای ماددی ڕۆچووە، بگەین.

هەروەك توفەکچی E. Tûfekçi زۆر جوانی بەیان فەرمووە، "بمانەوێ و نەمانەوێ، کۆمەڵگایە ئایینییەکان دە قۆناخی پەرەساندن و گەشەکردنی دیاریکراویاندا، ڕاستییەکن. ئێمە، سۆسیالیستەکان هەروەك دە بواری ئابووری و کۆمەڵایەتیدا بۆ

کۆمەڵێکی دیاریکراو دەیکەین دەتوانین دە بواری ئایدیۆلۆجیشدا ئەو هەنگاوە بەرەوپێشەوانەی کە گەشەکردنی کۆمەڵ هەموار دەکەن بەو کۆمەڵە هەڵبگرین. لە ئایین بە چتێکی "پڕوپووچ" نۆڕینت، واتە: بەچتێکی دە بنەڕەتدا بێ ڕەگوڕیشە ماددی و "بیروبڕوایەکی هەڵە" و "هەر لەبەر بە ڕووتی جاڕدانی هەڵەبوونی نەمان و لەناوچوونی" کارێکی زۆر لە تەنکاودا سۆبایی کردن و نەزانییە. ئەم تەورە، هەر وەك ئاغای E. Tüfekçi ڕوونی کردۆسەوە بیروبۆچوونێکی لیبرالیستانەی (ئەمە دە بناخەی ڕادیکالیزمیشدا بەرچاو دەکەوێ) میکانیستی پێش هیگڵە و کارەکتەرێکی دژ بە دیالێکتێکی هەس. کارێ کە ئەوێ بکرێ، ئەوەسا کە بتوانرێ دەوری ئایین لەو ڕووەوە کە ئایدیۆلۆجیایەکە، دەسنیشان بکرێ و بچەسپێندرێ و لایەن و بەندوباوە دووفاق و یەك لە شام و یەك لە حەڵەبەکانی یەکلاکرێنەوە و شەن و کەو بکرێن و بە پێی ئەو ڕاستییانەی کە ئاوها لە زانستە ساغڵەمەکانڕا هەڵێنجراون، واتە: دە بواری کارەکردەنییەکاندا، وەسەر ڕێگای کاریگەر و دروستەکان کەوتنە.

بەش بە حاڵی وتوویژ و لێوەکۆڵین و بیروبۆچوونی نەزەرییانەی زۆروزەوەندی ئەم ساڵانەی دواییێ لە هەردوو سەنگەری ئایینی و لاییکی (عیلمانی)ڕا لە کوردستانی نیوچە ئازاددا، دە بنەڕەتدا پێوەندییان بە قووڵی لێل سەرکەوتن و سەرنەکەوتنی چالاکییە کردەنی و شۆڕشگێڕەکاندا هەس. ئێمە بێژین و نەیەژین، تا ئەندازەیەکی بەردڵگر پاشماوەی ڕژێمی ئابووری ــ کۆمەڵەکیی ئیمپراتۆریی عوسمانین و هەروەك هەرچییەکمان وەك پاشماوە لە سوننێتی و شافیعێتی و عەلەوەێتی و یەزیدیەتی و کاکەیەتی و دوازدە ئیمامی و بەهائییەتی و هەقەیەتی و هتد... بۆ ماگەسەوە تا ئێستا لە ڕووی بنیاتی کۆمەڵایەتی ــ ئابوورییەوە لە مانای نەگەیشتووین و هەر وەو ئەندازەیەش، لە مەڕ ئەو هەڵوێستە دووفاق و تاقوجووتانەی کە لە چەندین تێڕوانینی جودا ـ جودا و جۆراوجۆر کەوتوونەوە، بابیی پێویستیان فرە سەر لێ سەر دەرناکەین. ئێستا لە کوردستان هەلومەرجێکی وا هاتۆتەگۆڕێ تا ڕادەیەك هەموو حیزبێکی ئیسلامی چ بێ منەت چ بە منەت بە قسە و نووسین و ڕادیۆ و تەلەفیزیۆن و چالاکی نواندن، ـ ماڵم قەبرە ـ هەموو هەر دەڵێن دەبێ کار بۆ کوردایەتی بکەین.. بەڵام بە بێ ئەوەی بە خۆیان بزانن یان نایانگەرەگە دگانی پێدا بنێن، کوردایەتییەکەش هەر وەك

ئیسلامەتییەکە بووگە وە بالاگەردانی بەرژەوەندیی کۆمەڵەکی ـ ئابووریی چینایەتی، بەرژەوەندیی ئەم بەرەو ئەو بەرە.

کورد لەم سەروبەندەدا دەیەوێ خێوی ئابووریی کوردستان بێ و لە کۆنترۆڵکردنی دەسەڵاتی بیانیی ڕزگار بێ، بەڵام دەبێ ئۆرگانیزاسیۆنەکانی کورد لە چوارچێوەی بەرژەوەندیی گشتدا لەم قۆناخەیدا هەر هیچ نەبێ بیر لەوە بکەنەوە گەلۆ لە پای چی نزیکەی لە ٧٠٪ی لاوانی کورد زێتر ڕوودەکەنە مزگەوتەکان نەك ئەو ئۆرگانیزاسیۆنانە؟ لەبەر چی لاوان بەرەو هەندەران سواری گای هار دەبن و خۆ بە دەم دەیان مەترسی و دووبەختییەوە دەدەن؟ ئەمە لە ئاکامی لە خۆ و لە هەموو چتێکی ئەم وڵاتە بیانیبوون نییە؟!

دەی جا، با چتێکیش لەمەڕ مانا و چەمکی لەخۆبیانیبوونی مرۆ بێژین. لەخۆبیانیبوون، بە درێژاودرێژیی مێژوو لە ماکی فەلسەفە و تیۆلۆجیی جۆراوجۆردا دەورێکی گرینگی گێڕاوە. دە سیستەمە میتافیزیییەکاندا، قسە لەسەر ئەوە دەکرێ کە "حەقیقەت"، "موتڵەق"، واتە: خوداوەند لە بوونی خودی خۆی دوورکەوتۆتەوە و بە شێوەیەکی بەخۆ بیانی و ناجۆر و ناقۆڵا هاتۆتەگۆڕێ.. واژەگەلی وەك "بەچۆکداهاتن"، "کڕنووش بردن" و "لەسەرزگی ڕووت بەسەر زەویندا بەرەو پیریی شێخ و پیرانی تەریقەتەوە چوون" و هتد... واژەگەلێکن کە بۆ مانای لەخۆبیانیبوون وەزوان هاوردن، وەکار بریاگن. هەروسا، هەمان مانا و چەمکەکانمان، لە تەسەووفی ئیسلام و بە گشتی تەسەووفدا، بە دۆنێکی ئایینی و میستیکییەوە تووش دێ. چەمکی لەخۆبیانیبوون، بە دەم ڕۆژگارەوە لە مانا ئایینییەکەی و میستیکییەکەی داڕندراوە و بە تایبەتی لە فەلسەفەی هیگڵدا مانایەکی ئەقڵی (rational)ی لێ بارکریاگە. وەك دەزانین، هیگڵ لەو بڕوایەدایە کە کۆسمۆ (گەردوون) لە ئاکامی لەخۆبیانیبوون و پاشانەکێ بۆخۆگەڕانەوەی سەرەتایەکی مەعنەوی و سەرووخۆڕسك کە هیگڵ بە idea (نموونە = میسال)ی نێوناوە، هاتۆتەگۆڕێ. ئەوجا لە پاشان، فیورباخ Feuerbach بە پەیڕەوی کردن لە هیگڵ، مانای لەخۆبیانیبوونی لە نیگای ئایینەوە، وا لێکداوەتەوە کە مرۆڤ ئایین و ژیانی ئایینی و هێزوگوردەکانی خۆی وەك چتهایەکی لەخۆبیانی و نامۆ دەبینێ. بەڵێ وەلای ئەوەوە لەخۆبیانیبوون، ئە لەمەڕا هاتۆتەگۆڕێ. واتە: وەلای Feuerbach ەوە ئادەمیزاد بەوەی کە لێوەشاوەیی و هێزەکانی خۆی بە لێوەشاوەیی و هێزی

غەیری خۆی دیتووە، خودا و ئایینی (بە مەزەنەی خۆی و لە مێشکی خۆیدا. ش. م.) گووراندووە. هەرچی M. Moses Hess ی باڵی چەپی فەلسەفەی هیگڵە، لەخۆبیانیبوون، واتە مرۆ ئەو چتانەی کە خۆی دەیانخولڤێنێ و وەبەرهەمیان دێنێ وەك چتهایەکی بیانییان کە ئی خۆی نەبن و ملکی یەکێکی دیکە بن دیتن، بە ڕاستییە ئابوورییەکانەوە گرێداوە. بە پێی تێڕوانینی M . Hess ملکەچکردنی مرۆڤ بۆ خودا، لە بەدەنگهاتنی ملکەچکردنی مرۆڤ بۆ کالاّ و پوولّ لە مەیدانی ئایدیۆلۆجیدا بەولاوە چیدیکە نییە (تکایە بیر لە فەرمایشتی ئیبنولعەرەبی کە گوتوویە "دینکم دنانیرکم تحت قدميَّ هاتین" بفەرموون ـ ش. م).

کەواتە: چەمکی لەخۆبیانیبوون تێکڕا بەم جۆرە دەناسێندرێ:

"لەخۆبیانیبوون، بە مانای لەباو و تەقلیدی واتە: هەر بوونەوەرێ ئەوەی دە باریدایە لە خۆبەدەری کا. بەلاّم بەلای لاهووتییەکانەوە خوداوەند، بە لەخۆبیانیبوون (لەخۆبەدەرکردن) دنیای خولڤاندووە" (٦) .

لەسەرێ ڕوونمان کردەوە کە لەخۆبیانیبوون لە لایەن Feuerbach و M. Hess ەوە لە چەمکی خوداگەری (تیۆلۆجیك) قوتارکراوە. هەرچی کارل مارکسە چەمکەکەیان پتر بەرچاو (مشخص)تر کردووە و لە شێوەی گریمانە (فرضية)یەکی ژیانی مرۆڤیدای بەکارهێناوە.

بە لای مارکسەوە لەخۆبیانیبوون ئەوەیە کە چتێکی مرۆڤ بە بەرهەمی دێنێ لە دەستی هەلّێ و قوتاری بێ و بچتە حالّەتێکەوە کە دەبەرابەر ئەو مرۆڤەدا وەك بیانی و دژمنی لێ بێ. جا ئەمە، هەر وەك لە ژیانی ئابووریدا دەیبینین، لە ژیانی سیاسیشدا، لە بواری مێژووشدا و لەفام و دەرك (ئەندێشە و هەستوخوستی)ی مرۆڤەکانیشدا، دێتەگۆڕێ. بە ڕاستی مارکس مەبەستی لە مانای لەخۆبیانیبوون پتر لەخۆبیانیبوونێکە کە حالّەتێکی تایبەتیی لەخۆبیانیبوونی ئابوورییە. بە لای ئەوەوە ئەم دیاردەیە تەنها هەر ملّکییەتی تایبەتی نایخولڤێنێ، بەلّکو کاردابەشکردن، ئەوەندەی دیکەی خەست دەکاتەوە. ئەمە لە بەشی چارەمی بەرگی یەکەمی کتێبی سەرمایەدا، بە نێوی "فیتیشیزمی کالاّ و نهێنیی وی"یەوە ڕوون کراوەتەوە. (مەبەست لە فیتیشیزمی کالاّ،

6- La Theorie Materialiste de la Connaissace, s. 320, P. Universitaires .

مرۆ بەرە ـ بەرە کە پاش وەی بازاڕ پەیدابووە، پێی وابووە کە نرخی کالاّ چ لە ڕووی بەکارهێنان و چ لە ڕووی مەسرەف (استهلاك)ەوە، چتێکە لەسەرووی توانستی مرۆوەیە و بەرهەمی کاری وی نییە و بەمە پوولّیشی لێ بووگە وە خودا و پەرستوویەتی و لە خەزێنانی دەپارێزێ و بانبانك و تەلەسمانی لەسەر دادەنێ). ئەو مرۆیەی کە بە کاری کردەنیی خۆی بەرهەمانی ڕەنێودەهێنا، هەم لەدەستدەرچوونی بەرهەمەکانی بە چاوە خۆ دەدیت و هەم بە حالّەتێ دەگەیشت کە ئیدی ئەو کاروکۆششتەی بەرهەمی پێ وەبەرهەم دەهێنا، جارێکی دیکەی بۆ قەرەبوو نەدەکرایەوە و لەگەلّ ڕەنج و کاروکۆششتەکەی خۆیدا دەبوو بە بێگانە و نامۆ. واتە ئەوەی کە لە خۆیدا هەبوو، لەخۆبەدەری دەکرد و جارێکی دیکەی وەکە خۆ بۆ نەدەگەڕایەوە. بە نموونە: کرێکارێ بۆ ئەوەی بتوانێ ٨ سەعات کار بکا، پێویستیی بەوەندە توانست (وزە)یە کە ئەو ٨ سەعات کارەی پێ دەسەبەر بکا، هەیە. گریمان ئەو کرێکارە بە پێوانەی ستاندارت بۆ قەرەبووکردنەوەی ئەو وزەیە، ڕۆژانە پێویستیی بە ١٠٠ دینار هەیە، باشە ئەدی ئەگەر هات ڕۆژانەکەی لە ٣٠ دینار زێتر نەبوو، کوو ئەو وزەیە بۆ ڕۆژی پاشێ قەرەبوو بکاتەوە؟! ئەم حالّەتە وای لە مرۆڤ دەکرد کە دەبوو لە ناچاری و بە زۆرەملێ کار بکا و لە قەپێلکی ئینسانەتیی خۆی دەرچێ و خۆلاسە ببێ بە پارچەیەکی بێ گیانی مەکینە، (فیلمەکەی چارلی چاپلن وەبیرە خۆ بێنەوە)..بە لای Marx ەوە، لەخۆبیانیبوونی ئابووری، دە کۆمەلّی سەرمایەداریدا بەوپەڕی چلّەپۆپەی گەیشتووە و مرۆی کردووە بە "وانێك"، بە "پێناو"ێك و لە ئینسانەتیی خودی خۆی بێ بەهرە کردووە. ئینسانەکان، ئەو وانێکانەی کە بە ڕەنجی شانی خۆیانیان وەبەرهەم دەهێنا، وەکە چتهایەکی لەخۆبەدەر و سەربەخۆ و هەروەك فڕیان بەوانەوە نەبێ دەدیت و پێیان وابوو لە نێوان ئەو بەرهەمانەدا کە پێوەندییەکانی نێوان خۆیان وەبەرهەمیان دەهێنا، پێوەندی (ربط)یەکی سەربەخۆ هەیە. Henri Lefebvre، تیئۆریی لەخۆبیانیبوونی ئابووری، واتە: (فیتیشیزم) بەم جۆرە ڕوون دەکاتەوە:

"فیتیشیزمی سەرەتایی و جادوو، زالّبوونی خۆڕسکی بەسەر ئادەمزاددا و هێزوگوردی خەیالّچنانەی ئادەمزادی بەسەر خۆڕسکدا بە دەنگ دەهێنا. هەرچی فیتیشیزمی ئابوورییە (واتە: وانێکێکی کە مارکس فیتیشیزمی ئابووریی پێ گوتووە ـ زالّبوونی ئەو بەرهەمانەی کە مرۆ بۆ خۆی ڕەنێوی دەهێنان، بەسەر هەر هەمان ئەو

مرۆیانەدا، هەروەها ئەو هێزوگورد (فەرمانفەرما)ە خەیاڵییانەی کە بەسەر ئۆرگانیزاسیۆنی خودی ئەم مرۆیانەدا و بەرهەمەکانیاندا زاڵ بووە، بە دەنگ دێنیٚ". مارکس ئەوەی ڕوون کردۆسەوە، کە مرۆ لەو بەرهەمانەی خۆی ڕەنێوی هێناون، هەر یەکەی بووگە وە فیتیشێك و "وانێك"ێك و لێیان دابڕاوە و ئەم دابڕانە بەرە - بەرە هێندەی دیکە جیڕتر و خەستوخۆڵتر و سەختتر بووگەسەوە. ئەم "بەوانێکبوون" (Fr. Réificatios،Al. Verdinglichung)ە، کە بە قۆناخەکانی کالاٚ - پووڵ - سەرمایەدا تێدەپەڕیٚ، بەرە - بەرە هێندەی دیکە جیڕتر و خەستتر و سەختتر دەبێتەوە. لە بارێکدا کە پووڵ وانێکێکە مرۆ بۆ خۆی دایهێناوە، جێی پێوەندییەکان و ژیان (هەستوخوست و ئەندێشەکان)ی مرۆڤەکانی گرتۆتەوە. "بە جوانی و زیرەکی دیتنی مرۆی پووڵدار" و "کاتیٚ دەبن بە دزێو و ناشیرن و بوودەڵە" هەر سەبارەت بەمە سەری هەڵداوە. کاتیٚ کە کەسانیٚ جێگەیەلێکی لە ڕووی گرینگیی کۆمەڵایەتییەوە داگیردەکەن و لە قوماشە ئەسڵییەکەی خۆیان بە ئابوتابتر و بە جۆرێکی دیکە دەبینەدرێن، هەروەها هونەرمەندان و توانست و لێوەشاوەیی و داهێنانەکانیان بە چتێکی زۆر لە مرۆڤایەتی جوداواز و هەلاٚوێردە و هتد..." بە دەنگ دێنن، نموونەگەلی "بەوانێکبوون"ن. هەروەها توانست و لێوەشاوەیی و هێزوگوردی بیٚ سەرحەد و سنوور (بۆمبای ئاتۆم)ی مرۆڤەکان، کە دەبنە بەلاٚی سەریان، ئەمەیشە هەمدیس نموونەی زەقوزۆپی لەخۆبیانیبوونە.

کەواتا، مارکس چەمکی لەخۆبیانیبوونی بە جۆرێکی گریمانەی وا بیر لیٚ کردۆتەوە کە لە دواڕۆژدا لە بواری جۆراوجۆردا بۆ لێوەکۆڵینە زانستییەکان ببێ بە چتێکی بە کەڵك و بە تایبەتی بە پێی لەسەر لەخۆبەبیانیبوونی ئابووری داگرتن وەك بنەما، کتێبەکەی نووسیوە. هەر لەبەر هەندیٚ، لەخۆبیانیبوون، لە لێکدانەوە ڕەسمییەکانی بیروئەندێشە بەدەرەکانی مارکسدا لەم سالاٚنەی دواییدا لەگەڵ سەرلەنویٚ وەك چەمکێکی لەنوێژەنەوە هاتنەکایەوەی، دە ئەسڵدا، لە نێوان سەرەتا بنەڕەتییەکانی مارکسیسزمدا، جێی خۆی گرتۆتەوە. گەورە مارکسیستەکانی وەکو گیۆرگ لۆکاچ و ئاگۆست کۆنت و هنری لیڤێر (Geoge Lukacs، Auguste Cornu ، Heneri Lefebvre) هتد... لەم چەمکە هەمیشە سوودیان وەدەست هێناوە. نەخوازەڵلاٚ بەرلەوەی Lukacs نووسینەکانی سەروبەندی لاوێنیی مارکس متالاٚ بکا، شاکارێکی کە

لە بەرگی چارەمی سەرمایەی مارکسەوەی تیٚ هەڵچووە، نووسیوە و وا زانراوە کە چەمکی "بەوانێکبوون"ی دە پلانی یەکەمدا ڕەچاکردووە. ئنگلس، هەر هەمان چەمکی هەرچەندی بە پارێزەوە دەست بۆ بردووە، پەیدەرپەی بەسەرکردۆتەوە. کەواتا، چەمکی لەخۆبیانیبوون لە نیگای ڕەگوڕیشەوە، وێڕای وەی کە چەمکێکی تیۆلۆجی و میتافیزیکییە، لە پاشان لە جەڕومەنگەنەی گۆڕانکارییەکی چلۆنیەتی دراوە و لەسەر دەستی کەڵەزانایانی بیروئەندێشەی سۆسیالیزم، وەك چەمکێکی بنەڕەت ڕەچاوکراوە.

بەش بە حاڵی سەروکاری جادوو بە ئایینەوە، کە فڕی بەسەریەوە نییە، جادوو Magic یەکیٚ لە ئایینە سەرەتاییەکان و بڕیٚ ڕێوڕەسم و ئایینبازییە کە بە نیازی بەسەر زیندەوەران و ئەروای خەیاڵیدا زاڵبوون، دەکاردەبرێن. ڕەگوڕیشەی جادوو لە بڕوا بە پێوەندییەکی جۆریٚ لەنێوان مرۆڤ و دەوروبەریدا، ئاودەخواتەوە. لەدژ فەلاکەت و بەلاٚی ناگەهان، نەخۆشی، خراپە و بەدکاری و هتد... جادوو دەکار براوە و دەبریٚ. بڕوا بە جادوو کە تاوەکو نیوەی دووەمی سەتەکانی ناوین لە هەرمێن و برەودا بوو، ئەورۆ دە شێوەی لێشاوی زانستی نهێنی Occultism دا سەرلەنویٚ هاتۆتەکایەوە. لە ئایینە جیهانییەکانی مەسیحی و ئیسلامیدا توخمەکانی لە گوێن کەشف و کەرامات، نوشتەکردن و کشتەك بڕین، تف لە زاری نەخۆش و دارکاری کردنی شێت و شوور، بخورسووتاندن و زاواکردنەوە و کوڵەنانیەتی و بەختگرتنەوە، زەرگ و شیر لەخۆدان، ئاسنی داخکراو بە زمان لستنەوە، حاڵ لیٚ هاتن، نواندنی موقناتیسی، مردوو مەسح کردن، حەوتوو و چلە و پرسە بۆ مردوو گرتن، چوونە سەر قسنی شەخس و شێخ و مەشایەخ، پڕوپالاٚنتە و پرۆپاگاندە و بانگەشە (دعایە)ی بازرگانی و سیاسی و ئاهەنگ و شایی و جێژن و سەرلەبەری چالاکییەکانی ئەم زەمانە کە بۆ ئیحا و کار لە ئەنجامی چتهایەکی کە ئینسان دەیهەویٚ ناڕاستەوخۆ بەسەریاندا زاڵ بیٚ و بۆی مەیسەر بن، بەرچاودەکەون.

جادوو ئەمڕۆ دەگەڵ شەعبەدە و فرتوفێڵکاری و چاوبەست و بەدەسوبرد و مەهارەتی دەست و چتی نهێنی و ئەسرارئامێز ئەنجامدان بە نێوی سیحربازییەوە زۆر لەباون و لە هەموو دنیادا ماونەوە و Occultism (زانستی پەنامەکی) لەوەوە ئاودەخواتەوە کە کەسانی لە خواسایی بەدەری ئەوتۆ هەن کە گۆیا پێوەندییان بە هێزە ئەسرارئامێزەکانەوە هەیە و ئەوەی ئەوان پێیان دەکریٚ، کەسانی خواسایی پێیان

هەڵناسووریٚ، ئەم جۆرە کەسانە بە تایبەتی لە کۆمەڵی هێشتا نیوە سەرەتاییی ئەم زەمانەدا زۆرن، تەنانەت دەسەڵاتداران بۆ ئامانجی سیاسیی خۆیان بەکاریان دەهێنن. بە ڕاستی ئەم دیاردە ئەسرارئامێزانە هەرچەندە لەگەڵ زانستی پشت بە ئەزموون ئەستووردا ڕێك ناکەون و بە پڕوپووچ دەزاندرێن، بەڵام بەش بە حاڵی پاراسایکۆلۆجی، زانست تا ڕادەییٚ ئاوڕی لیٚ داوەتەوە و سیاسییەکان سوودی لیٚ وەردەگرن. ئەمەش سەروکاری دەگەڵ هێندیٚ خەسیەتی بیۆلۆژیکی ـ کیمیکی ـ فیزیکیی مرۆڤدا هەیە کە ڕەنگە لە هێندیٚ کەسدا خەستوخۆڵتر پەنگی خواردبێتەوە. ئەم Occultismە لە دەرکەیەکی زۆر گەورەوە هاتۆتە نێو Mistisism سۆفیگەرییەوە و دە شێوەی دەروێشی و سۆفیەتیدا، دە شێوەی وەلیاتی و کەشف و کەراماتداریدا ئاشکرا دیارە. هەروەها هێندیٚ دیاردەی پەرجووی پێغەمبەرانیش هەر بۆ ئەم زانستی پەنامەکییە دەبرێتەوە.

سێر جێمز، ئەرواپەرستی (ئانیمیزم کە گۆیا سەرچاوەی سەرهەڵدانی ئایینە) بە بابی شیعر و جادووگەری لە ڕێی خەیاڵکردنەوە و ئیحاوە بە بابی دراما و لە ڕێی مەیل بەلای زاڵبوون بەسەر ئەروادا بە بابی زانست دەزانیٚ. ئەگەر جادووگەری سوودێکی لیٚ نەکەوتاباوە، جادووگەر دووچاری زەرەر و زیان دەهات، بەڵام خەڵك سەرکەوتنێکی وییان لە دەیان شکستخواردنی وی زێتر لە بیری خۆیاندا نەخش دەکرد و ئەمەش بە سوودی جادووگەرەکە دەگەڕا کە بە پەرژانەسەر پەیجووکردنی هۆکار و ئاکامەکانی و لەبۆ نیاز و خوازە پێویستەکان بکەوێتە هەڵپەی دابینکردنی پێناوە (وسیلە) خۆڕسکانەکانی وی. جادووگەر بە هۆی بەکارهێنانی ئەم پێناوانەوە و لە هەمان کاتدا بە خۆندنەوەی ویرد و دوعا و ئەفسوونەوە دەیتوانی سەرکەوتنەکانی خۆی لە چاو جادووگەری بزانیٚ و بە نێوی کارسازی خودایانەوە ناووبانگ دەربکا. بەو جۆرە لە جادووگەر و تەڕدەست و ڕمڵێدەر (کاهین) و پزیشکی جادووگەر و پزیشکی ڕاستەقانی، ستێرژمێر و کیمیاگەر پەیدابوون. زانستمەندانی ئەوڕۆی ئێمە هەریەکە لە بوارەکانی لێوەکۆڵیندا میراتگری ڕاستەوخۆی ئەو جادووگەرانەن و لە سەرێکەوە (بە لای ویل دۆرانتەوە) لە هەمان سەرچاوە هەم ئایین و هەم زانست و هەم فەلسەفەی میتافیزیك و پزیشکی پەیدابوون: دوو ئاوازی جوداواز کە لە سەرتاسەری ئاوازەکانی مێژووی مرۆڤایەتیدا بە چەندین جۆرە گەروو و ئامێر چڕدران و ژەندران.

جگە لەمانە، **Theosophy (عیرفان = خوداناسی)**یش وەکو دیاردەیەکی بەرچاو دووبارە لەگەڵ جادوو و سۆفیگەریدا وەك دوو ڕووی مێداڵەکەن. Theosophy، واتە: بڕوا بەوە کە مرۆڤ دەتوانیٚ لە ڕێی پێوەندیی خوداوەند بە دنیاوە دەرك کردن، بە لەشی ماددیی خۆ لەناوبردن، لە گوناهەکانی پاك بێتەوە و لە هەبوونی بنیادەمانە (ناسووتی) ڕزگاری بیٚ و دەگەڵ هەبوونی خودایانە (لاهووتی)دا تێکەڵ بێتەوە و جۆش بخوا. ئەم Theospphyیە کە لەسەر بنەڕەتی بوودایی و براهمایی و فەلسەفەکانی دیکەی ڕۆژهەڵاتی دامەزراوە، لەو بڕوایەدایە کە ڕۆحی مرۆڤ لە ئەنجامدا سەرحەد و سنووری گوناهان دەبەزێنیٚ و دەگەڵ خوداوەنددا تێکەڵ دەبێتەوە و جۆش دەخوا، چەندین جار لە هەبوونەوە بۆ نەبوون (لە مانەوە بۆ نەمان) و لە نەبوونەوە بۆ هەبوون گەشتوگوزار دەکا (تناسخ). لە دوادوای سەتەی ١٩ەوە لە ئەمەریکا و ئینگلستان و وڵاتانی سەرمایەداریی دیکەدا، کۆمەڵە و دەستەی Theosophyیانە زۆر دامەزراون.

بەش بە حاڵی Mistisism سۆفیگەری، ئەمە جیهانبینییەکی ئایینی ـ ئایدیالیستانەیە کە ڕەگوڕیشەی لەو ڕێوڕەسمە نهێنییانەی کە کۆمەڵانی کەنارای ڕۆژهەڵات و کۆمەڵانی کەنارای ڕۆژاوا بەڕێوەیان دەبرد، ئاودەخواتەوە. گۆیا پێوەندی لە نێوان مرۆڤ و خوداوەند، یان هەر بوونەوەرێکی ئەسرارامێزی دیکەدا دامەزران و بڕوا بە هێزێکی سەرووی خۆڕسك بەردی بناخەی ئەم ڕێوڕەسمانەی پێك دەهێنا. پێوەندی دەگەڵ خوداوەنددا گۆیا لە ڕێی ئاڵها (وجد) یان سرووش (وحی)ەوە دادەمەزرا. لە زۆر دۆکتۆرینەکانی فەلسەفە ـ ئایینییەکان (بۆ نموونە: کۆنفۆشیۆسی، براهمانی، ئۆرفیۆسی، فیساگۆری و پلاتۆنیی ـ نویٚ ـ دا توخمەکانی Mistisism بەرچاو دەکەون. فەلسەفەی Mistisism لە سەتەکانی ناویندا لە سەر دەستی Berard (١٨٥٣ – ١٩٠١)، j. Eckhart (١٢٦٠ ـ ١٣٢٧) و J.Tauler (١٣٠٠ ـ ١٣٦١) و هتد...ی Clairvauxچی، گەشەی کردووە. فەلسەفەی Mistisism دەگەڵ تەسەووفیشدا سەروکاری هەبووە. لە ڕیزی میستیکەکانی دواییدا هی وەکو Böhme و Swedenberg یش بەرچاو دەکەون. دەتوانم بڵێم ماك و ئامیانی هەرچی فەلسەفەی ئایدیالیستانەی چەرخ و چاخە مۆدێرنەکان، لە گوێن: Personalism و وجوودییەت و هتد...) هەن، کەموزۆر ئەم Mistisismەیە.

لە ڕووسیا فەلسەفەی ئایینی - Mistisism لەسەر دەستی سلاڤییەکان و سۆلۆڤیۆن و ئەوانی دیکەی وەك Berdayev و Trobetskoی سەر بە وان گەشەی کردووە. فەیلەسووفە میستیکەکان سرووش (وحی) کە جۆرە سۆسەیەکی میستیکانەیە، بە شێوەی هەرە ترۆپکی زانستی دەزانن. لێرەدا هەبوون (وجود) بە شێوەیەکی یەکڕاست و بێ پێناو لە لایەن Sujet (العلّە الغائیە = raisorn détre) وەك دەرك دەکرێ. جا ناوبەناو وێڕای وەی کە بیروباوەڕە پێشکەوتخوازەکان (بۆ نموونە: بیروباوەڕەکانی Eckart، یان ئۆپۆزیسیۆنە شۆڕشگێڕەکان دە شکڵ و شێوەی Mistisismدا بەدیاردەکەون، Mistisism وەك بنکە (قاعدە) لە لایەن ئایدیۆلۆجیای چینی کۆنەپەرستەوە دەهۆڵ و زوڕنای بۆ لێ دەدرێ و لەوێڕا بە پەند و وەعزنامە دەخوێندرێتەوە. دوور مەڕۆ، لە مێژووی ئێرانی سەروبەندی تەیمووریياندا بزووتنەوەی حوروفییەت بە ڕەهبەریی فەزلوڵڵای نەعیمی و سەیید عیمادەدینی نەسیمی و مەحمودی پسیخانی کە دە بەرگی Mistisismدا و هەر بە مەنتیقی وی و هەرچی شەریعەتی ئیسلام هەبوو، ڕەفزدەکردەوە، ئەوەبوو وەك ئیبن شەحنە دەیگێڕێتەوە عیمادەددینی نەسیمی (١٣٦٩ - ١٤١٧) بە فەتوای مەلای دوازدە عیلمی سێ زەردێنە و فەرمانی یەکێ لە سوڵتانانی میسر بە "کافر" لەقەڵەم دراوە و پێستیان گرووە. ئارامگایەکەی لە قەڵای حەڵەبە. دوو جارانم زیارەت کردووە.

یۆنسکۆ لە ١٩٧٣دا بە بۆنەی ٦٠٠ ساڵ بەسەر لە دایبك بوونیدا تێپەڕبوون لە مۆسکۆ یۆبیلەی بە هەیتووهووتی بۆ گێڕاوە. بەشی زۆری ئەو وتارانەی لە یۆبیلەکەیدا خوێندراونەوە، بە ئازەربایجانیم هەن. دیارە لە هەموو زەمانێکدا دەسەڵاتی لە تاج و تەخت لە دەستدان زەندەقچووی وەك دەسەڵاتەکەی مەهدیی عەبباسی و مەسیحییەکانی ئیسپانیا، کە ئەویان، بۆ پشکنینی بیروبڕوای دژ دەسەڵاتی لەرزۆکی، پسپۆڕی بە نێوی "عریف"ەوە و ئەمیان کەشیشی سەختگیر و بێ بەزەیان هەبوون و لە قەفەی مرۆڤی بیروباوەڕئازادیان کێشاوە.

خۆ ئەگەر بزووتنەوەی "سربداران" و شێخ سەفیی زنجانی و بەهائوڵڵا و شۆڕشەکەی شێخ عوبەیدیللای نەهرێ و شێخ مەحمودی نەمر و شێخ سەعیدی پیران و شێخ عەبدوسسەلامی بارزانی بەش بە حاڵی کورد کە دەگەڵ بیروبڕوای کوردایەتیدا تێکەڵ بوون و شێخ عەبدولکەریمی شەدەڵە و هتد... بخەینە خانەی بزووتنەوەی سۆفی

و دەروێشییەوە، ئەوە بەو قەناعەتە دەگەین کە بزووتنەوەی میستیسیزمی شۆڕگێڕیش هەبووە.

بەڵام با بزانین تەسەووفی ئیسلامی لە کوێوە سەری هەڵداوە؟ لە بنەڕەتڕا، کێشەی حیزبایەتی لە نێوان ئاشقەفەرمانڕەوایەتیدا بۆ نێو دەستە و کۆمەڵانی ئایینیی تەنیوەتەوە و پڕوپاڵانتەچیانیش لە ئاورخۆشکردنیدا – ماڵم قەبرە – درێغییان نەکردووە. کارەکە دە بنیچەدا بە کێشەی شیعە و سوننییەوە نەوەستا، بگرە حەنبەلییە سەختگرەکانیش تا دەیانتوانی ئاوری کێشەی نێوان دەستە و دایەرە سوننییەکانیان خۆشتر دەکرد. موسڵمانی خاوەن دەروونی بێ خەوش و گەرد و بە سادەگی لە ئیسلامەتی نۆڕ، هەر هێندەیان پێ دەکرا لە تاو هەرا و کێشەی سیاسی - ئایینی و مەزهەبی هەڵێن و ڕوو لە "دڵنیایی، ئارامی - سەیروتەماشا" بکەن. ئەم تەرزە گرایشت و ئاڵهایە هەر لە سەروبەندی ئومەوییەکانەوە گۆیا لە عیراق چەکەرەی کردووە و حەسەنی بەسری (٧٢٨) لە بەسرە و جابیری کوڕی حەییانی کیمیاگەری شیعە مەزەب و ئەبو عەتاهییەی شاعیر لە کووفە لەم بوارەدا کاریان کردووە. کاتێ بەغدا بوو بە پێتەختی ئیمپراتۆریی ئیسلام، ئەوانەی کە ڕوویان کردبوویێ، لە دڵی خۆیاندا بە بیرکردنەوەی ڕووت (التأمل الباطني) دەستە - دەستە و ئاڵقە - ئاڵقە کۆدەبوونەوە و لە نێو مزگەوت و کوڕ و کۆمەڵاندا دەرزیان دەگوتەوە و لە هەموو ئاشێکیان دەکرد. ئامانجیشیان لەمە ئەوە بووە کە هەستوخوستی سۆفیەتی لە دڵی خەڵکدا بە دەنگ بێنن و دڵ و دەروونیان بە گوێ لە موزیك گرتن مشتوماڵ و پەرداخ کەن. نەك هەر ئەمە، بگرە وەك ڕەبەندە مەسیحییەکان جوببەی سپیی خورییان دەبەر دەکرد و هەر لەبەر ئەوەش بە سۆفی نێونراون. هەروەها ئاسەواری مەسیحییەت دە شێوەی ڕیازەتی سەیر و تەماشادا، بە ڕوونی دە سۆفیەتیدا دیارە، بەڵام بزاوتەکە لە بنیچەدا عەرەبی - ئیسلامیەکی ساف و بێ گەردە. ئامانجی سۆفییەکان لە خودبەکانی حەسەنی بەسری و پاشان لە وەسیەتنامەکانی موحاسیبیدا (لە ساڵی ٧٨١ لە بەسرە لە دایبك بووە و هەر لە منداڵیڕا چۆتە بەغدایێ و لە ساڵی ٨٣٧دا لەوێ مردووە) ئاشکرا دیارن. موحاسیبی کاتێ نواڕی ئیسلام لەو سەروبەندەدا کەرت - کەرت دەبێ و دەبێ بە حیزب و دەستە و گرۆی جیاواز - جیاواز، هەر لە نواوە ویستی سەرۆکێ بۆ ئوممەتی ئیسلام بدۆزێتەوە، بەڵام سەرنەکەوت. پاشان بەو قەناعەتە گەیشت کە، هەروەکو پێغەمبەری ئیسلام

دەستی پێ کرد، کە ئینسان لە چارچێوەی کۆمەڵەی دەوروبەری بەدەر نەبێ، ناتوانێ دڵ و دەروونی خۆی بپارێزێ و تەنها بە قووڵی لە قورئان وەکۆڵێن دەتوانێ ڕێگای ڕاست بە خەڵك پیشان بدا و بەرەو لای خوداوەندی ڕێبەدێیی بکا. هەروەها بەو قەناعەتەش گەیشت کە ئەگەر موسڵمان خۆی بە فەرمایشتەکانی خودا و پێغەمبەر بە تەواوی ببەستێتەوە و هێندەی موویێ لێیان لانەدا بە ئامانج دەگا. هەروەها هەستی بەوە کرد کە بە پەیڕەویی زۆر ورد لە فەرمانەکانی خوداوەند و ڕەزای خودا دەسەبەر دەکا، هەنگێن ئەم هەستوخوستە دڵ و دەروونی لە شوکرانەبژێری سەرڕێژدەکا و ئەشقی خوداوەندی دە دڵیدا ڕیشاژۆ دەبێ و بە دەم ڕێوە لە ئەحواڵ و مەقاماتێ کە هەر پێغەمبەر بۆ خۆی پێیاندا تێ پەڕیوە، بە تۆبەکردن و شەکیبایی و بوردەباری بەرەو سۆسەکردنی خوداوەند وەڕێ دەکەوێ و پاشان بە دیداری شاد و شوکور دەبێ. دیارە ئەم شێوە بە خوداوەند گەیشتنە کە پشتیوانەیەکی بە دەقی نووسراو لە فەرموودەکانی پێغەمبەردا نییە، بێ ڕەخنە و پلار و توانج هەر وا بە ئاسانی وەك بەرزەکی بانان بۆی دەرنەدەچوو، وێڕای وەی کە موحاسیبی کوتوویە، بە ڕاشکاوی و ئاشکرا بە کفر نەزاندراوە، کەچی ئەحمەدی کوڕی حەنبەل ئەم جۆرە بیروبۆچوونانەی بۆ خانەی بیروبڕوا ئەقلانییەکانی موعتەزیلە دەبردەوە. وەلێ پاشان تەسەووف لە سەر دەستی جونەید، بە شێوەیەکی نوێ تەشەنەی کرد. جونەید لە پێشان شاگردی سەریی سەقەتیی خاڵی بوو و لە سەر دەستی وی بیروبڕوایەکانی مەعرووفی کەرخیی وەرگرت. لێ جونەید بەم بیروبڕوا ساویلکانە وا دیارە، دڵی زۆر خۆش نەبووە و نەك هەر ئەوە، بگرە گرایشت و ئالهای پیرەکەی سرپییەوە و لە واژە و زاراوەی مەلایانەدای داڕشتنەوە. خاڵی ناوچەقی دنیای بیروئەندێشەی جونەید، لە ڕاستیدا، جۆرە ئەشقێکی خودایی ئەوتۆ بوو کە گۆیا بە شێوەیەکی سەروەر بە سەر دڵ و دەروونی مرۆڤدا زاڵ دەبێ و ئیدی خۆی لە بیردەکا و دەگەڵ زاتی باڵادا تێکەڵ دەبێتەوە. لە پاشان حسەینی کوڕی مەنسووری هەلاج، شاگردی جونەید پەیدا بوو و ئەم بیروبڕوایەی زۆر بە سەختی و پابەندییەوە کە لە پاشان بوو بە تۆوی هەموو بزاوتەکانی سۆفیانە، تەشەنە پێ کرد. هەلاج لە خۆراسان، لە ساڵی ٨٥٨ لە بابێکی زەرتوشتی، لە تەستەر لە دایك بووە. ئەم پیاوە بیرمەندێکی ئازاد بوو، بیروبڕوای موحاسیبیی دە پۆشاکێکی وشکەسۆفییەتی و زوهد و لە دنیا و مافیها دەسبەرداری، پەرە پێ دا و بوو بە چتێکی

لەباو.. هەلاج دەیگوت: خەرمانەیێ لە نوور (بە شێوەیەکی نهێنیی پێش هەبوون، کە دە بنیچەدا دەگەڕێتەوە بۆ خۆرپەرستیی مێترایی) بە دەوری ئەرواى سەرلەبەری ئیماندارانەوە دەگەڕێ و مافی ئەوەیان پێ دەبەخشێ کەوا هەست بکەن دەگەڵ خوداوەندا بووگن وە یەك ڕاستی. دیارە ئەمەش لە شیعەگەرییەوە دەڵێوەتە نێو ئەم تەرزە بیرکردنەوەیە. ئیدی زۆری نەخایاند دەبدەبە و هەیتوهووتی پێتەخت، هەلاجی کەمەندکێش کرد و وەدووی جونەید کەوت و نزیکەی شەش ساڵێکی دە خزمەتدا بوو. بەڵام سەهل، بەوەی کە بە حاڵێ گەیشتووە، دەگەڵ خودادا بە یەك چت بوون، دنەی داوە کە لە جونەید جودابێتەوە. دیارە هەلاجیش هەر ئەمەی لە جونەیدی پیری خۆی دەویست. هەلاج بوو بە جاڕدەر و دەستی بە گەشتوگەڕان کرد. بۆ هندستان چوو، خەڵکێکی زۆری دیت. لەم گەشتانەیدا بە خزمەتی ئیمامی ڕازی، نامێترین پزیشکی ئەو سەروبەندە، گەیشت. فەلسەفەی یۆنانیی دە خزمەتیدا خۆند. بڕێ لایان وایە کە سەروکاری دەگەڵ سەرۆکەکانی قەرمەتییانیشدا هەبووە. پاش سێیەمین جار حەجکردنی، سەرلەنوێ لە ساڵی ٩٠٨دا وەگەڕا بەغدایێ. نەخێر ئەوجا لە هەموو لاڕا فەقێ و شاگردی بۆ دەهاتن و گوێیان بۆ شەتەحاتەکانی ڕادەدێرا، خۆلاسە جاڕی ئەوەی ڕاداشت کە دەگەڵ ئیرادەی خوداوەندا، لە ڕێی لەش ئازاردان و خۆبرسی کردن و دەڵ و دەروون زەلیل کردن و نەفس کوشتنەوە، بە ڕۆحی خوداوەندی گەیشتووە و بەمە مافی ئەوەی هەیە کە خودا ببینێ و خۆی لە تای تەرازووی ویدا دابنێ و گۆیا هیچ جوداوازییەکی دەگەڵ ویدا نییە. لە پاشان هەرچی ئەرکێکی ئایینیی سەرشانی هەیە، لەسەر لادەچن و دەبڕێتەوە. بە ڕاستی هەلاج بەم تەرزە بیروبڕوا و چالاکییانەی، وردە ـ وردە بوو بە مەترسییەکی گەورە بۆ ڕژێمی کۆمەڵایەتیی لەرزۆك" لەبەر هەندێ، مەلا و ڕۆحانی بە خۆ کەوتن و دڵی فەرمانڕەوایانیان لێ کرمێ کرد و یەکڕاست دە کونی زیندانیان هاویشت و هەشت ساڵی ڕەبەقی لە کونی زینداندا بەسەربرد و بە جارێ کرووساوە و چرووسایەوە و ڕەنگ و ڕووی بزرکا. هەرچەندە نەسر و داکی موقتەدیر زۆریان هەوڵ بۆ دا ڕزگاری بکەن، بێهوودە بوو. ئەمە بۆی بوو بە مایەی مەینەتی و هێندەی دیکە بەر شالاوی ڕك و کینەی وەزیر، حامیدی کوڕی هەباسی کەوت. پاش حەفت مانگان دادگایی و بگرەوبەردە، قازییەکانی هەموو مەزەبەکان بڕیاری کوشتنیان دا و لە ڕۆژی ٢٦ی ئاداری ساڵی ٩٢٢، لە گۆڕەپانی پێش زیندانی نوێی بەغدایێ لە

سێداره درا. دوایی، سەریان لە کەلەشی جوداکردەوە و کەلەشیان سووتاند. شەهید بوونی (؟) هەلاج بوو بە ئاورگ و سەرچاوەی وەکو ئاور و پووشوو بڵاوبوونەوەی بیروبڕواکەی و پەیڕەوانی، هەموو بۆ خۆراسان هەڵاتن و ئەم ڕووداوە بە بڕشتترین زەوینەیەکی لەبۆ چاترین بەری فەرهەنگی ئیسلامی وەبەرهەم هێنا، لە شیعری سۆفییانە لە ئەدەبیاتی فارس و کورد و ئازەری و تورك و هتد...دا.

بەڵام تەسەووف ـ عیرفانی ئێرانی، جگە لە بنەمایە ئیسلامییەکەی، لە سەتەی شەشەم و حەوتەمی ك. یەوە، شکڵ و شێوازێکی زۆر فرەوانتری بە بەرەوە گرت و بوو بە ماجوومێکی سەیر لە فێرگە جۆراوجۆرەکانی فەلسەفەی جیهان. لە عیرفانی ئێرانیدا، ڕەگوڕیشەی زەق و زۆپی بیروبڕوای برەهمەنی، بودایی، ڕیواقی، نەستووری، میهری، ئەفلاتوونیی نوێباو و تەنانەت زەرتوشتییەتیش، بەرچاو دەکەون.

تابلۆی ئەم عیرفانی ئێرانی ـ ئیسلامییە، تا بڵێی بە گرێوگۆڵە و لە بواری چەند لاپەڕەیەکدا نییە ئەمن لێرەدا سۆباییی تێدا بکەم. وەلێ بە کورتی ئەمە بنمایەکانیەتی:

وەحدەتی وجوود (جیهان هەموو یەکپارچەیە) کەشف و شوهوود (دڵ و دەروون بە ڕیازەت وەك بلووریی بێ گەرد لێ هاتن و ئاشکرابوونی خوداوەند لە نەفسی زاهیددا)، زانستی مەعنەوی و قۆناخەکانی پەروەرشتی مەعنەوی.

قۆناخەکانی پەروەرشتی مەعنەوی، ئەمانەن:

شەریعەت، تەریقەت، مەعریفەت، حەقیقەت.

لەمەڕ جۆر و بابەتی سۆفی و پەیڕەوانی سۆفیگەری، وەك موزاهیری نووسیویە: لە پیاوی زۆر لەخوداترس و مرۆڤدۆست و شۆڕشگێڕ و نیشتمانپەروەر و نەتەوەپەروەر و دژ بە زوڵم و زۆرەوە بگرە تا دەگەیە ناخودا و مولحید و دژ بە مرۆ و کۆنەپەرست و چاپلووس و گوێ لەمستی فەرمانفەرما و پیاوی زۆردار و دژ بە نیشتمانپەروەری و هتد...یان، تێدا هەبووگن. خوداوەند پاداشتی باشەکانیان بداتەوە و لە گوناهی خراپەکانیان خۆش نەبێ..

بەش بە حاڵی عیرفان ـ تەسەووف لە کۆمەڵی کوردەواریدا، نزیکەی تا بیست جۆر هەبووە و ئێستاکانێ، تەریقەتی قادری و نەقشی لە هەموویان لەباوترن. ئەم تەریقەت و سۆفیگەرییانەی کوردستان، کە لە بنەڕەتی چینەکییانەوە دەنواڕین، هەمیشە لە سۆنگەی بەرژەوەندی خێڵەکی و بنەماڵە و سیاسییەوە، زۆریان لك و شاخە لێ

کەوتوونەوە و دە بنیاتی کۆمەڵی ـ ئابووریدا، زاوزێیان کردووە. بزووتنەوەی نەتەوەی ڕزگاریخوازیی کورد، سوودی لە تەریقەتی نەقشی زۆر وەرگرتووە. بزووتنەوەی هاوچەرخی کورد، بە سەرۆکایەتیی شێخ عەبدوسسەلامی بارزانییەوە، نموونەی ئەمەیە کە مەشخەڵانی تا ئێستاش هەر بە گڕە و بە سەرۆکایەتیی کوڕ و نەوە و نەویرانی مەلا مستەفای بارزانیی نەمرەوە، پێشمەرگەکانی کوردستان تا ئازادیی تەواوی کورد و کوردستان لە خەباتی بێ پشوودان.

چینی حوکمڕان لەسەر پیتکە بوون و بۆ هەموو خوایشتێکی وان ناڕاستەوخۆ دەسەمۆ و بەیدەست بوون. پیاو کە سەروبەندی تەیمووری لەنگ دەخوێنێتەوە، هەنگین تێ دەگا کە دامودەزگای تەسەووف تا چ ئەندازەیێ ئاڵقەلەگوێی فەرمانفەرماییی ئەو مەنگۆلییە دڕندە شەلە بووە. کوا لە کێهە دەزگای تەسەووف حورووفییەکان، شاگردانی مەنسووری هەلاج بەولاوە، دە بەرابەر فەرمانفەرمایانی زۆرداردا وێراویانە متەق بکەن. بەڵام بڵیندترین خەسیەتی مرۆڤێکی هەمیشە لە هەڵپەی گۆڕان و بزووتندا، ئاگاییە. مرۆڤی ئاگا و وشیار، تێکڕا مرۆڤێکە کە لە سۆنگە و هۆکارەکانی ڕووداوەکانی دەوروبەری خۆی، دە هەموو زەوینەیەکدا وشیار و ئاگایە و لەبەر ئەوەی کە لە پێشینە و گۆڕانی پاشینەی زۆرینەی چتان باخەبەرە، هەرگیز هەڵوەدای ڕەواڵی ڕەنگین و تریفەی ئاوی چاوبەری وی نابێ، کە جارێ بۆ سەرنج ڕاکێشان و جارێ بۆ مەبەستی خەڵك فریودان خۆی تاسولووس بدا.

ئینسانی ئاگەه و شییار هیچ کاتێ بە ئاڵقە لە گوێی زێر و زۆرداری و دەسەڵاتی واقع نابێ. لەبەر هەندێ لە دەربڕینی بڕوا و ئامانجی خۆدا کە بەرژەوەندی گشت لەبەر چاو دەگرێ، ڕێگا بە هیچ جۆرە ترس و هەراسانییەك بە دڵی خۆی نادا، بە ڕەچاوکردنی سەرەتا و بنەتا و ئەنجامی هەر کارێ، بگرە لە مەرگیش کۆ ناکاتەوە. باشە ئەو "خاوەن دەروونە بێ گەرد و قووڵان"ە بێگومان، یان لە هەموو حیزب و دەستە سیاسی ـ ئایینی و کێشە مەزهەبییەکان ئاگاتر و وشیارتر بوون و لە هیچ جۆرە پێشهاتێ، تەنانەت مەرگیش نەسڵەمینەتەوە و بەرژەوەندی سەرلەبەری خاوەن مافی ڕاستەقینەیان کە سەرچاوەی داهێنانی ماددی و مەعنەویی ڕەنێوهێنانە لەبەر چاو گرتووە، لەم حاڵەتەدا دەبێ لە جەنگەی کێشە و هەرای سیاسی نەکشێنەوە و دوورە پەرێز نەوەستن و ڕوو لە "دڵنیایی ـ سەیر و تەماشا" نەکەن، واتە: سەلبی نەبن، یان

لە هەموو خەڵکانی دیکەی نێو جەنگەی خەباتی سیاسی، نەزانتر و ساویلکەتر و گەمژە و گەلۆرتر بوون و لە سێبەری خۆیان سڵەمینەتەوە و زۆر خۆپەرست نەبن. بەڕای من ئەم بابەتەیان لامژترین توێژاڵی کۆمەڵ بوون و لە هەموو دەرفەتێکدا بۆ زوڕنا ژەنیی ناڕاستەوخۆی حوکمڕانان ئامادەبوون.

ئێمە سەرەتا ئاوا دەستمان پێکرد: گوتمان ئابووریی ڕاووشکار هەیە، سروشتی ئابووریی ڕاووشکار ئەوەندە ساکارە کە پڕ بە پێستی خۆی سەرخانی گەرەکە. بە پێی ئاستی خۆی بیروبۆچوون و مەزەنەی ئینسانی دەوێ. ئەو سەرخان و بیروبۆچوونانە لەو قۆناغەدا پێی دەڵێن شارستانیەتیی جادوو، شارستانیەتیی ئەفسوون.

ئەو مرۆڤانەی کە لە ئەشکەوتدا دەژیان، وردە وردە فێری ئەوە بوون کە چاوەنۆڕی چتی باشیش بکەن و چتی خراپیش بکەن. بۆ نموونە: ئاستی بیرکردنەوەیان بە ڕادەیەك گەیشت، کە ئەگەر هات و وێنەی کەڵەکێوییەکی لەسەر دیواری نێو ئەشکەوتێ کێشا، کە زەلامێ تیرێکی تێ سرەواندبێ، ئەمە قۆناغێکە کە مرۆڤ دەتوانێ، بێ ئەوەی کەڵەکێوییەکەی لەو ئان و ساتەدا لەبەر چاو بێ وێنە بکێشێ. باشە ئەم کارە مانای چییە؟ ئەمە مانای ئەوەیە کە تۆ بیرت لەوە کردۆتەوە، ئەم کارە ماددییەی تۆ بە ڕەسم ئیحایەکت دەداتێ (دەیخاتە دڵتەوە) کە لە سەتا سەت پێت وایە سبەینێ ئەو کەڵەکێوییە دەکوژی. ئەمە سیحرە. سیحر، واتە: بە کردەوەیەکی نمایشی و شانۆیی کار لە بەدیهێنانی ئامانجێ بکەی کە تۆ مەبەستتە. مانای سیحرە ئەمەیە.

واتە: مرۆڤ بۆ جێ بە جێکردنی ئامانجێ پەنا بۆ خەیاڵ دەبات؟ بفەرموو پەنا بۆ بەکارهێنانی بە خەیاڵی خۆی هێزێکی سەرووی خۆی دەبا. هەر وا بۆ نموونە: ئەمن خزمێکم کە ئامۆزازای فەقێ حسێنی حەکیمی نامێی مەنتکی تیرەی ئارییان بوو و نێوی عەبدوڵا عومەر بوو و پیاوی ماڵە سەیید ئەحمەدی خانەقایێ بوو، مەلا نووریی کوڕەزای مام شێخی برای فەقێ حسێن کە ئێستا ماوە و لە هەولێرە دەزانێ، وەختی خۆی گورگێکی کوشتبوو و ئەم گورگ کوشتنەی لەبۆ ببوو بە ودمی نەساغیی برك ڕەواندنەوە. ئەوجا نەك هەر گورگەی کوشتبوو و بەس، گورگەی بە جۆرێ ـ خۆی گوتەنی – کوشتبوو کە گازێکێشی لە ڕەفیسکی گرتبوو و خوێنی دەگەڵ خوێنی گورگەدا گۆیا تێکەڵ ببوو و دە ژێر کاریگەریی گورگە (تۆتەم)کەدا ئەو کاری برك ڕەواندنەوە (جادوو)یەی لە بۆ نەساغان ئەنجام دەدا. ئەمەش جۆرە جادووکردنێ بوو

کە لە سەروبەندی تۆتەم پەرستیی کوردانڕا ماوەتەوە. کورد گورگ، ئەسپ، هەڵۆ، پەڕەسێلکە، کۆتر، مار، زریسك و دەیان جانەوەر و تەیروتوو و دارودرەختی پەرستووە و تا ئێستاکانێیش ئاسەواری لە زۆر داوودەستوور و خووڕەوشتی کوردەواریدا هەر ماونەوە. بووکە بە بارانێ، گێچییەگێران، دە مانگی سەفەردا جەڕە و گۆزەی پڕ لە ئاو شکاندن، کۆسەوەوی، ڕان لە کەلدان، نوێژەبارانێ، چوونە سەر قسنی شەخس و پیر و باوە و مەشایەخان، چەرمەسەرێی لەشی ئافرەت بە دۆڵاشی ئەبوعلووکدا خشاندن بۆ ئاوس بوون، سەرمەقولاتدانی ئافرەت لە لێژەکەی پاڵ چیای سەفین لە شەقڵاوە هەر بۆ هەمان مەبەست، بەزمی قسنەکانی گەڕەکی تەعجیلی هەولێر، ئەوەکەی ئارامگای موزەففەرەدین گوێك بەری (Gögbörük)، چوونە سەر مەرقەدی ئیمام زەینولعابیدین بۆ چاوکرانەوە، چوونە سەر وەیس، وەجاخ و چی و چیی تر و کوێ کوێی دیکە هەموو لە بناوانی جادوو و سیحر ئاو دەخۆنەوە. بێگومان ئیدی لە هەوەڵ کویرکێشان (هێڵکێشان)ێکی ستوونییەوە لەسەر دیواری ئەشکەوتێ، پاشان کویرکێشانێکی ئاسۆیی نیوە بازنەییی بەرەو سەروو و کویرکێشانێکی ئاسۆیی نیوە بازنەییی ئاسۆیی بەرەوژێرەوە، هونەری نیگارکێشان دەستی پێکرد، هەموو هونەرەکان لێرەوە دەستیان پێ کرد جا ئەم جادووە یان بە سەماکردن، یان بە وێنە کێشان، یان بە گۆرانی گوتن، یان بە نمایشت و شانۆبازی، یان بە پەیکەرتاشی، سەروبەرنراوە. کەواتە سەرچاوەی هونەر سیحر و جادووە. هونەر لەم قۆناغەدا پەیدا دەبێ. کەواتە هونەر لە پێش زانستدا پەیدا بووە. هونەر لە پێش فەلسەفەدا پەیدا بووە. چونکە ئەمە ڕاستەوخۆ سەروکاری بە ژیانی ڕۆژانەی ماددیی مرۆڤەوە هەیە کە ئەو وەختە لەسەر خواردنی گۆشت و ڕاووشکار بەند بووە. مرۆڤی سەرەتایی دەیهەوێ ڕاو بکا، بەڵام خۆ ئەوە نییە سۆزی هەر یەکسەر بڕوا ڕاو بکا، نەخێر بیری لەوە کردۆسەوە کە ئەڕا تەکنیکێ وەکار نەیرت، ئەم تەکنیکەش بریتی بووە لە ئیحابەخۆدان بەوەی کە ئەگەر وێنەی کەڵەکێوییێ لە سەر دیواری ئەشەکەوتەکەی بکێشێ و تیرێکی تی ڕۆکا، سبیانێ لە سەتا سەت ئەو کەڵەکێوییە دەکوژێ، واتە: بە تەمسیل و نمایشت کار لە سروشت کردن، مل بادانی یاسایەکانی سروشت لە ڕێگای چتێکی خەیاڵی و شانۆگەریی دراميیەوە. هەر لێرەڕا ئیدی زیرەکیی مرۆڤیش دەست پێدەکا، هەست بەوە دەکا کە ئاژەڵ نییە. زۆر جاری وا هەبووە ئاژەڵێ، دڕندەیێ مرۆڤەکەی خواردووە بەڵام هەرگیز ئاژەڵەکە بیری لەوە

نەکردۆتەوە کە چۆن لەو کابرایە بگەڕێ و بیخوا. مرۆڤ بیری لەوە کردۆتەوە کە سبەینێ لە کوێ نێچیرێ پەیدا بکا. پەیدا کردنی نێچیر لەلایەن ئاژەڵەوە لەسەر ڕێکەوت و دووبەختەکی ڕادەوەستێ، بەڵام مرۆڤ وا نییە، کون بە کون دەگەڕێ، نەخشە دادەڕێژێ، ئەزموونی پێکەوەناوە، دەزانێ چدەکا. ئا لێرەدا، لە قۆناغی سیحردا تۆ تەنها تەکنیکی کار لە هێزەکانی سروشتێ کە تۆ پێی ناوەستی و توانات بەسەریدا زاڵ نییە بە شێوەیەکی درامی بەسەریدا زاڵ دەبی. ئەمە چییە؟ ئەمە شارستانیەتی سیحرە. تا ئەمڕۆش سیحر دەتوانم بڵێم بە شێوەیەکی وا گەشەی کردووە و فراوان بووە، کە ڕێکلامەکان، تەبلیغات و پڕوپاگەنتەی سیاسی، بازرگانی، زانستی، پەروەرشتی، فێرکاری، هونەری، هەموو سەرلەبەر سیحرن. هەر چییەکی تۆ لەو دنیایەدا دەیبینی بۆ ئەوەیە کە پاڵت پێوەبنێ تۆ لە ڕووی سۆز و هەستوخوست و ئەقڵ و ئاوەزەوە، جا ئیدی لە دژی بوەستی، لایەنگریی بکەی، هەر چیەکی تۆ دەیبینی جادووە، مەبەست کار لە هەستوخوست و ئەقڵ و هۆش کردنە. درامای حەسەن و حوسێن، نەورۆز، جێژنەکان، بۆنە میللییەکان و هتد.... و هەر چییەکی کە ئەنجام دەدرێ، هەمووی پاشماوەی قۆناغی سیحر و شارستانیەتی سیحرە ماوەتەوە.

ئایا سیحر یان بەمانایەکەی دیکە ئەفسانە، بە سەرەتا و سەرچاوەی دیاردەی ئەدەبیات و ڕۆشنبیری و کەلتوریی دادەندرێ؟ دەڵێم بەڵێ. من کەبیر لەوە دەکەمەوە قۆناغی سیحر تەنها سەرخانی پێداویستییەکانی ڕاستەوخۆی مرۆڤە بۆ ئەوەی پێی بژی، تەنها یەك لایەنی تێدایە کە لە مەسئەلەی ماددەی پەتی، واتە: ڕاستەوخۆ جیا دەبێتەوە تەمسیلەکەیە، واتە: نواندنی چتێکی غەیرە واقیعی. ئیمامی حوسێن کوژرا.. بەڵام کە جارێکی دیکە دێی دەیکوژییەوە، میسالی بۆ جۆر دەکەی ئەوە واقیع نییە، واتە جارێکی دیکە کە واقیع دەگێڕییەوە و دووبارەی دەکەیەوە ئەمە چتێکی نوێیە لە ژیانی مرۆڤدا، یان نیگار دەکێشی، ئەمە چتێکی تازەیە لە ژیانی مرۆڤدا. مرۆڤ جاران ئەوەی نەدەزانی، ئەو تەنها هەر ئەوەی دەزانی بڕوا نێچیر بکوژێ، بەڵام دوایی ئەزموونی دە بەستێنی پراکتیسی ڕۆژانە و بەردەوامدا گەشەی کرد، ئەو تەکنیکە فێر بوو کە بزانێ هەرچییەکی دەیکا لە خۆڕاییی ناکا و دەزانێ واتای چییە. واتە: تۆ قابیلیەتێکی نوێت دروست کرد، واقیعێ کە ڕووی داوە جارێکی دیکەی وەگێڕی، مێژوو لێرەوە دەستی پێکرد.

بە کردەوە دووبارەکردنەوە یان گێڕانەوەی ڕووداو، واقیعەکە دووبارەی دەکەیەوە، لێرەڕا مێژوو و مەنتیق و ناچاری لە بەستێنی دیالێکتیکیدا یەك دەگرنەوە. ئەمە وەچەرخانێکە لێرەدا. بەڵام ئاسەوار، ئەو وێنانەی کە لە ئەشکەوتەکاندا دۆزراونەوە ئەمڕۆ بۆ ئێمە دەبنە شاهید تا مێژووی پێ بخوێنینەوە. مرۆڤ بۆ خۆی نەیزانیوە. بەڵام لێرەڕا چۆتە نێو مێژووەوە مادام ئاسەواری بەجێهێشت کەواتە مێژووی دامەزراند واتە ڕابردووی سازکرد. ئەمن زۆرم سەیر بە قسەی گۆترەی هێندێ کەس دێ کە دەڵێن کورد نەچۆتە نێو مێژووەوە؟! کوردیش، ئەوجا نێوی کورد بووگە، مورد بووگە هەر ڕمووزنێ بووبێ، هەر لەوێ ڕۆژێوە سەرە ڕەمبێکی بۆ ڕاووشکار ساودابێ چۆتە نێو مێژووەوە... لێرەڕا بتەوێ و نەتەوێ پێداویستی ماددی وردە ـ وردە هەندێ سێبەر بۆ خۆی دروست دەکا. بۆ نموونە ١٠ـ ١٥ کەس لە ئەشکەوتێکدا دەژین، دەبینی جاری وا بووە زێدەبەرهەمیان لێ ماوەتەوە، بۆ خۆیان ١٠ کەس بووگن وەلێ وەك دەڵێن، ڕۆزییەکە بەشی ٢٠ کەسی کردووە، باشە چی لەو زێدەیە دەکەن؟ گەلۆ تا ئەوە نەخۆن ناچنە ڕاوێ، یان بێ ڕاو ناتوانن دابنیشن و دەچنە ڕاوێ و ئەو زێدەیە (بەرماوە)ش هەر هەیە؟ جانەورانی وەکە شێر و پڵینگ تا برسییان نەبێ بیر لە ڕاوێ ناکەنەوە.

لێرەدا پیاوی ئابووریی سیاسی وەڵامت دەداتەوە دەڵێ لە هەندێ حاڵەتدا زێدە (فاین)ی بەرهەمیش هەبووە و چووگن چتی دیکەشیان هێناوە. لێرەدا سەرەتای دابەشکردنی کار دەست پێ دەکا، لێرەدا ژن دەوری خۆی دەبینێ. بەو پێیەی لەو قۆناغەدا ژن باڵادەست بووە ئابووری لەسەر دەستی ژن دەست پێ دەکا.

ئایا بەڵگەمان هەیە کە لەو قۆناغەدا ئابووری بە دەستی ژن بووە؟

مارکس عومری نووحی نەبووە، هەزار ساڵ بژی و سەرلەبەری کۆڕ و مۆڵگەکانی مرۆڤی پێ بەسەر بکاتەوە. ئەو هەر بەشی تەمەنی خۆی وەکۆڵینی مەیدانیی کۆمەڵایەتیی کۆمەڵانی سەردەمی خۆی ئەنجام داوە و بەس ـ تەنێ هەر چەند دیاردە و چەند نموونەیەکی سنووورداری لە ژیان بەسەرکردۆتەوە و بەس. لە پێشدا گریمانەی داناوە، ڕێچکەی لە ڕاستینی نیسبی نزیکبوونەوەی (موقارەبات) گرتۆتەبەر، بە هۆی مەنتیق و مێژووی هەندێ شەواهیدی مادییەوە ئەنجامگری (استدلال)ی خۆی کردووە و مەرجیش نییە ئەنجامگرییەکانی لە سەتا سەت باوەڕ پێکراویش بن، بەڵام دەکرێ تا ئەوڕۆش بە دەسکەلا (ستاندارد) لەقەڵەم بدرێن. چونکە ئەڵتەرناتیڤی نییە. تۆ ڕایەکی

بەرابەرت نییە. من دەڵێم ئەوە ڕاستە جا تا ئەو ڕۆژەی تۆ دژی ڕایەکەی مارکس بە کردەوەوە و ڕامانەی ڕاستەقانی ڕایەکی ڕاستەقانیترت دۆزییەوە و بە مەنتیقی زانستانە بە هەموو مارکسییەکانت سەلماند کە مارکس سەرلێ شێواو بووە و ئەوەکەی تۆ ڕاستە، ئەمن پێم وایە هەموو مارکسییەك ئامادەیە بۆ سەلماندنی ڕاستی، چونن تا ئێستا بە ڕای من ئەوان لە هەموو کەسێ دڵسۆزانەتر هەڵوەدای لە ڕاستی نزیك کەوتنەوەن. ئەتۆ لە بە چەوت و چێڵی پرۆژەی سۆسیالیستی بەڕێوەبردنی ئەحزابی کۆمۆنیستیی کلکی سۆڤیەت و ماو و ئەم و ئەو گەڕێ، بە لای منەوە مارکسیی ڕاستەقینە ئەو کەسەیە کە بڕوای بەوە هەبێ کە ئەمڕۆ هەر نەتەوەیێ مافی ئەوەی هەیە بە پێی هەلومەرج و بارودۆخی وڵاتەکەی خۆی ڕەفتار دەگەڵ پرۆژەکانی گەشە و پەرەپێدانی ئابووری - کۆمەڵایەتیی خۆی بکا و کڵاوی ئەم ئەزموون و ئەو ئەزموون پارادیگما نەکا، کڵاوی هەیاسی لەسەر هەباسی نەنێ.

بەڵگەی مەنتیقی هەیە: با، بە کورتی بیڵێم. من دەڵێم ئەوڕۆ ئاسەوار و پاشماوەگەلێ ماونەوە شایەتیی ئەوەت بۆ دەدەن کە لە پێشکەوتووترین کۆمەڵدا منداڵ تا قۆناغی پێنج ساڵی و شەش ساڵی لەگەڵ دایکیدا باشتر دەحاوێتەوە و زێتر هۆگری دایکیەتی، هەمیشە زیاتر لەگەڵ دایکیدایە، دایك شیری دەداتێ، دایك بەخێوی دەکا، لە زگی دایکیدا دەرسکێ، واتە پێوەندییەکی فسیۆلۆژی - سایکۆلۆژی - سۆسیۆلۆژی لە نێوان منداڵ و دایکدا هەیە، ئەم پێوەندییە بە گرێوگۆڵە بۆ ماوەی شەش حەوت ساڵ هەر لە برەو و هەرمێندایە. ئەمە ڕێگەی ئەوەم دەدا کە بڵێم: ئەم پێوەندییە ئێستاش کاریگەریی خستۆتە سەر لایەنی عاتیفی. ئەمڕۆ لە کوردستانی ئێمەدا ڕاستە ژن لووتی دەبڕن، بەڵام هیچ پیاوێك نییە، تەنانەت بەهێزترین پیاو لە دنیادا فرمێسکی ئافرەت کاری تێ نەکا، زەردەخەنەیەکی جوانی سەر لێوی ئافرەتێ لە خشتەی نەبا. تۆ کە تەماشای ئەو نموونانە دەکەی ئەمانە مانای وایە کە ئافرەت سروشت، چ چەکێکی بەهێزی داوەتێ، ببێ بە ئاغای نێرینە. دوای ئەوە خۆ زانست ئەوەی پێ سەلماندووین کە قۆناغی مێوەجاغی (دایکسالاری) هەبووە، ئەوە هیچ کێشەی لەسەر نییە. ئەدی نابینی سەرلەبەری خودایانی سەردەمی مێوەجاغی هەموو هەر ژنن؟

دوو کەس وەدووی یەك نێچیر کەوتوون و لەسەر وەی کە ئی کێهەیانە ڕەنگە بەشەڕ هاتبن، یان لەسەر وار و ئەشکەوتی یەکدی بە شەڕ هاتبن.. ئابووریی سیاسی ناسان

دەڵێن: بە هەزاران ساڵ مرۆڤ دەکاتێکدا کە پێویستیی بە ئاڵشتکردنی شمەك بووە، بەرەوڕوو دەگەڵ یەکێکی بیانیدا شمەکی ئاڵشت نەکردووە، بەڵکو هەریەکە شمەکی خۆی لە شوێنێکی دیار دادەنا ئەوی دیکەش دەهات شمەکەکەی خۆی لە شوێن وی دادەنا و ئەوەکەی ئەوی دەبرد، بێ وەی کەس چاوی بە کەس بکەوێ. بەڵام قۆناغی بەرهەمهێنانێکی بەهێز نەبووە، ئەوە بە پێی هەلومەرجی قۆناغەکە لێك دەدرێتەوە، مەسلەکە ڕێژەکییە.

باشە من قسەکەم ئەوە بوو گوتم وەختێکی تەکنیکی پەیدا کردنی بژیو لە ژیاندا تەنها ماددەی پەتییە، بەڵام لەو کۆمەڵەدا کە وردە - وردە زێدەبەرهەم زۆر دەبێ، هەندێ جار کەسانێ دادەنیشن، بۆ کار ناچن. هەندێ چت بە تەجرەبە فێر دەبن. خۆت دەزانی گەشەکردنی کۆمەڵ، تەنانەت گەشەکردنی ئەندامانی یەك خێزان چوونیەك نییە هەر یەك بە جۆرێ گەشەدەکا. دەبینی کەسێ لەناو ئەوانەدا پەیدا دەبێ، با ناوی بنێین عاقڵتر، لەوان زیرەکترە ناوی بنێین کاهین، شامان، فەیلەسووف، شێخ، مەلا، فاڵگرەوە، حەکیم و هتد... یان هەر ناوێکی لێ دەنێی، بنێ. ئەمانە هەندێ چت دەزانن کە ئەوانی دیکە نایزانن. دیارە ئیدی ئەوانی دیکە لە خۆڕا و ناچار بە قسەی دەکەن ... ئەدی کاهین و شێخ و مەلا و دەمڕاست و پیاوماقووڵ کوو پەیدابوون؟ ئەوە لە ئەنجامی ئەوەڕا کە زێدەبەرهەم دێتەگۆڕێ و پێویست بەوە نەبووە ئەویش بڕوا ڕاوبکا، شەڕ بکا. بەڵام ئەو لێزانییەی کە بۆی ڕەخساوە وای لێ کردووە کە لەوان نەچێ و چتێکی نوێ فێر بووە و کاری تێ کردوون. مرۆڤ وردە - وردە فێرە چت بەبێ وەی لەبەر چاوی بێ دەرك کردن دەبێ، واتە: قۆناخی ماددە لە مانادارنین (ئینتیزاع، تەجرید، ئابستراکت) دەبێ. قۆناغی بە ڕەمز و نیشانە دەرك کردنی چت دەست پێ دەکا. تەسەووفیش لێرەوە چرۆدەکا. با بڵێین ساڵەهای ساڵ خەڵکی گوێ دەریایەك هەر بە خواردنی تیمساح دەژیان. تیمساح چتێکە ژیان و گوزەرانی خەڵکەکەی بەسەرەوەیە، گەنم، زەوادە و پیرۆزە، کوردەواری بە چاوێکی زۆر پیرۆزی دەنۆڕنێ، دەنکە برینج پیرۆزە، نابێ بە عاردی وەر بێ، ئەگەر دەنکە برینجێکت دیت، کەرتە نانێکت دیت لە عاردی کەوتبوو، دەبێ هەڵیگریەوە لە کونە دیوارێکی وەشێری، ئەمانە ڕۆزین، ڕزقن... تیمساح، بۆق و زۆر گیانلەبەری دیکە، سەبارەت بەوە کە بەکەڵکن، سەرچاوەی بژیون، وردە – وردە شکڵ و شەماییلی پیرۆزیان بە باڵا دەبڕدرێن،

شێوەیەکی ئینتیزاعییان دەبەردەکرێن، بە پیرۆز لە قەڵەم دەدرێن... پیرۆزەکان سەرپاکیان بەم جۆرە دەپیرۆزدرێن، دەبن بە چتێکی سەروو توانست و قوورەتی مرۆڤ، وێنەی ناواقیعییانەی بۆ دەکێشرێ، پەیکەرەی ناواقیعییانەی بۆ دادەتاشرێ، چون دەبێ بە مانا، بە چتێکی لەبەرهەست بەدەر. ڕەمزێکی بۆ دادەندرێ چتێ کە لەویش بچێ و لەویش نەچێ. وێنەی گیانلەبەرێ بە دیوارەکەی پادشاییی بابلستانەوە هەیە، دەستەکانی ئەی گیانلەبەرێکن و لاقەکانی ئەی گیانلەبەرێکی دیکەن. لە واقیعدا خواساییانە چتی وا نییە. بەڵێ ڕاستە هێندێ گیانلەبەر سەروفەساڵی گیانلەبەری ئاوییش و بەژییش و ئاسمانییشیان هەیە، واتە: کۆمپلێکسێکە لە چەندین جۆر و دوور نییە مرۆڤ بۆ دەربڕینی چەمکی ڕەمزی و سەمبولی بۆ ئۆبجەیێ لاسایی واقیعی کردبێتەوە. زۆر جار لە ئەنجامی کەرتبوون و جودابوونەوەی دەستەیێ و هەڵبژاردنی تۆتەمێکی نوێ بۆ دەستە جودابۆوە تازەکوورەکە و بۆ لە دەستنەدانی پێوەندیی عەشیرەتی، تۆتەمێکی کۆمپلێکسی وا دادەتاشرێ، کە بۆ خزمایەتیی هەردوو کەرتەکە دەس بدا. ئەتۆ لە ئاڵایەکانی سەرلەبەری نەتەوەکانی جیهان بنواڕە، هەریەکە کۆمپلێکسێکی چەند ڕەنگ و نیشانە و سەمبۆل و ڕەمزێکن.. ئاڵای کوردستان لە چەند مانا و هەر مانایەکیش ڕەنگێك و سەمبولێکی بۆ داندراوە. زەردەکە، سۆرەکە، ڕۆژەکە کەسکەکە هەر یەکە مانایەکیان هەیە. ڕەمزی میسرییەکان ڕۆژە لە نێوان دوو کەوانەی وەك داسولکەدا. لە ئەسڵدا ڕۆژەکە سەمبولی خلێنکە تەرس و شیاکە و دوو کەوانەکەش دوو سەمبولی شاخی قالۆنچە (کێزك) کە لە بانووی نیلێ لە وڵاتی میسرێ بە ملیۆنەها پیسایی و تەرس و شیاکەیان وەك هەڵماتی چکۆلە ـ چکۆلە خل دەدا و دەبن عاردیدا، سمۆرە ئاسایی کوو فەریکە گیزان دەبن عاردی بۆ زەخیرەی زستانێ وەدەشێرێ، وەیاندەشێرد و بەم کارە سەرلەبەری زەویوزاری بانووی میسر بەم پەیینکردنە بە بڕشت و پیت دەکەوت و کشتوکاڵێکی بێ شوماری لێ دەکرا. لە پاش دۆزینەوەی دەیان گۆڕخانەی فیرعەونەکان بە میلیۆن پەیکەرەی ورد ـ وردی لە داری سەندەلووس و شمشاد و بەوز و قەرەقاج و لیمۆ و پرتەقاڵ و جۆری دیکەی داری زۆر ڕەق لە دەوراوپشتی ناووسە مۆمیاکراوەکانی قراڵ و قڕالیچە (فیرعەونەکان) دیتنەوە.

ئەگەر بپرسین قۆناغی ڕەمز مانای چییە؟ مانای ئەوەیە کە تۆ تا ئەندازەیێ مێشکت وا پێش دەکەوێ کە فێرە خەیاڵ کردنەوە ببێ، فێری چتێ دەبێ پارچەکانی

چتێکی بتەوێ دروستی بکەی، هەریەکە لە چتێکی دیکەی دەدزییەوە و لە یەکیان دەدەی و بەمە چتێکی تا ڕادەیێ لە واقیعیشدا هەیە و لە واقیعیشدا نییە، سازدەکەی.

دەتوانین بڵێین لە ٩٠٪ی لە واقیعدا هەیە، بەڵام لە ١٠٪ی لە واقیعدا بەو جۆرە نییە. ئەوجا کە مرۆڤ توانی بە ڕەمز و سەمبول گوزارشت لە مانا بکا، واتە: مرۆڤ لە قۆناغێکدایە وردە وردە بەرەو تەسەوراتی سەروو سروشت بیرکردنەوە لە گەشتی ئەزموونی بێ وچاندا، وەڕێ دەکەوێ. ئیدی کەوتۆتە گڕوگاڵی ئەوەی بیر لە ڕۆژ و ئاسمان و هەموو چتێ بکاتەوە، هەوڵی ئەوەی داوە وەڵامێکی بچووك بۆ هەر پرسیارێ بداتەوە. ئیدی لێرەڕا دەکرێ بڵێین سەرەتای فەلسەفە دەست پێ دەکا، ئەندێشە پەیدا دەبێ.

من قەناعەتی تەواوم هەیە، کە بەبێ وەی تۆ ئایین بکەی بە (ئەحکام و قەواعید و شەریعەت) وەکو مەزەنە و بیروبۆچوون و خەیاڵات تا ڕادەیێ لە یەك سەرچاوەوە ئاو دەخۆنەوە. من پێم وایە ئایینەکان هەموویان یەك چتن. چونکە هەموویان تێ هەڵکێشن، سەروبنی یەکدین، بۆ نموونە: لە هیندستان پتر لە ١٠٠ ئایین هەن، باشە بۆ دەبێ سەرەتای بە دەستەخۆ خۆ مردارکردنەوە، زوهد و تەقەشوف و خۆ برسی کردن و خۆ کوشتن و بەختیاری لەوەدابێ کە تۆ سەروکارت لەگەڵ دنیا و ژیان ببڕی و بمری و نەمان، مردن بە بەختەوەری چونکە لە پێداویستەکانی سروشت خۆت قوتاردەکەی، بە بەختەوەری بزانی؟ مرۆڤ کە مرد و بڕایەوە هەست بە بەختەوەری لە کێندەرێ دەمێنی؟! ئەوە لە چیڕا هاتووە؟ ئەوە لە تەسەوفڕا لە نەمان، لە نێرڤانای بوودارا هاتووە، بەڵام واقیع چییە؟ واقیع ئابوورییە، نان نییە؟ ئاو نییە؟ واقیعێکی ماددی نییە؟!. داینەمۆی بزاوتی مرۆڤ لە ماندایە نەك لە نەماندا.. ئەوها بیرکردنەوەیێ، جۆرە بێهوودەییەکی نیهلیستییانەی لە نائومێدی چەکەرەبووی شێت و شوور و ئەقڵ لەدەستدەر و هەلوەسە و جۆرە شیزۆفرینیایەکە...ئێمە هەر چتێکی کە مانای پێ دەبەخشین، ئەوە بۆ ئەوەیە کە سوغرا و کوبرای کێشەی مەنتیقی بوونی مرۆڤ بە شێوەیەکی ئەرێنی و ماقوڵانە داڕێژین و قەناعەتی پێ بکەین، دەنا هەبوونی مرۆڤ وای لێ دێ بە تاراج و تاڵان و بڕۆی ئێکسیستانسیالیزمانەیەکی فرە نامرۆڤانە و بەدبینانە و شکستخواردووانە و پڕوپووچییانەی ئالبێر کامۆیانە و بێهوودەییانەی ئاندرێ ژید و نامۆیی و لە خۆبیانیبوونییانەی هایدگەری نازی، کافکایانە، سادق هیدایەتانە بچێ.

دیاردەی تەسەوف تەنها هەر لە هیندستان نییە، خۆ لەگەلێك شوێنی دیکەی دنیا هەیە، ئەم دیاردەیە لە هیندستان بە شێوەیەکی زۆر تایبەت و ڕوون و شایانی باس، خسووسییاتی خۆی پێوەیە و بووە بە ماکیش، بە سەرچاوە بۆ تەسەوفی جیهانی، بەلأم ئەم دیاردەیە لای میللەتانی دیکەش هەبووە، بۆ نموونە: ئەم جۆرە هەڵسوکەوتەی فەیلەسوفێکی کەلبیی وەکە دیۆجین دەچێ بە ناو توونی حەمام دەکەوێ، ئەمە دیاردەیەکە ئەمڕۆ هەندێك کەس دەیهەوێت بیخوێنێتەوە، ئەمە میزاجێکی ڕۆشنبیرانەش بووە. ئەمانەش هەر دەکەونەوە ناو خانەی جۆرە وجوودییەت (ئێکسیستانسیالیزم) و عەبەسییەت و بێهوودەیییەکی بەدبینانەی لە ئۆمەت نەچوو. دیۆجین لەزەتی لە وەك سەی ژیان وەردەگرت. ئەمڕۆ هیپپییەکانیش تا ڕادەیێ لاسایی ئەو دەکەنەوە. ئەمن پێم وایە هەبوونی مرۆڤ مانایەکی گەورەی هەیە کە ئەویش هەست بە بەرپرسیکردنە بەرانبەر خۆت و غەیری خۆت، دەنا ئێمەش هەر وەك کامۆ و کافکا و ئاندرێ ژید و سادقی هیدایەت و هتد....مان لێ بەسەر دێ. ئەم زاتانە هەریەکە لە چینێکی نەجیوزادە (ئەشراف) بوون. لە ئاکامی بە بۆرجوازی بوونی چینی ئەشراف لە ناو هەر نەتەوەیەکدا، جۆرە هەژان و سەر لێ شێوانێکی دەروونی دێتەگۆڕێ... کافکا و سادقی هیدایەت و کەسانی کۆنە نەجیوزادانی وەکە وان دووچاری ئێش و ئازاری دەروونیی ڕەفاهییەت و خۆشگوزەرانی و ژیانی تێروتەسەل و کردەی میلیۆنەها چەوساوە و لە نیعمەتی خۆشگوزەرانی بێ بەهرە و بردەی لاگوێلێ نەکارە و لامژ و توفەیلی، ببوون، ئەمانە لە ناخی دەروونیانەوە هەستیان بە بێهوودەیی ژیان بەم جۆرە ناعەدالەتییە کردبوو و هەموو ئان و ساتێ وەك نەخۆشیی خۆرە دەیخواردنەوە و لە ڕیشەی دەکێشان، ئەمە لە سەرێکەوە کاردانەوەیەیێ بوو کە لە ئاکامی چینی ئەشراف بە بۆرجوازی بوون هاتبووەگۆڕێ. پێش ئەم گۆڕانکارییە ئابووری - کۆمەلأیەتییە، ئەندامانی چینی ئەشراف و نەجیوزادان بۆ خۆ لە هەراسانیی دەروونیی دووفاقیی ژیانیان، لە تاو ئێش و ئازاری ژیانی ڕەفاهییەت و خۆشگوزەرانی و تێروتەسەلی و لە تەرێ خواردن و لە وشکێن نووستن، ڕوویان لە تەسەوف دەکرد و بەمە سەبووریی دڵی خۆیان دەدایەوە، تەسەوف بە مانای لە دنیا دەسبەرداربوون، لە واقیعێکی ناجۆر و ناعادڵ خۆوەشێردن، لە ئازاری وێژدان هەلأتن، وەکە هەتوانێ وابوو لەبۆ ئەندامانی ئەشرافی وەکە سوڵتان وەلەدها و شاشوجاعها و کێ و کێی دیکە. شێخ عوسمانی

بیارە، پاش وەی کەوتە ئەستەمبۆڵ و لەوی قۆناغی گرت، بە چاوی خۆمم دیت کە بە دەیان پیاوی ملیاردێر و کۆنە ئەشراف و کۆنە سەرۆك وەزیر و کۆنە چکمەڕەق و هتد... لە خزمەتیدا ملکەچ دادەنیشتن و چاوەنۆڕی ئەو بوون فڕێ لە بەرماوی چایەکەی بخۆنەوە، دە کاتێکدا بە دەیان منداڵ و ژن و پیر و ئیفتادەش لە باخچەی خانەقایەکەیدا لە ئەستەمبۆڵ لە تاو ئەنفال و کیمیابارانی سەددامی دڕندە پەنایان بۆ بردبوو، سا بەڵکو لە سای وی سەری خۆیان هەڵگرن و بگەنە ولأتێ لە ولأتانی هەندەران. چون ئەوان لەم ئاوارانە لە تاو خۆشگوزەرانی لەسەرێکەوە و ترسی گۆڕانی ستاتووکۆ (ڕاهین) لە سەرێکی دیکەوە، زۆر هەراسانتر بوون. ئەگەر ئەم ئاوارە کوردانە لە ترسی دڕندەیی سەددام دەیانویست بۆ هەر جەهەننەمێ هەڵێن، ئەم ئاوارە ئەشرافانە لە ترسی هەڕەشەی باری دەروونیی ناعەدالەتیی ئابووری - کۆمەلأیەتیی سیستەمی چینەکەیان دەیانویست بۆ نێو دنیای خەیاڵ و ئەفسانە (تەسەوف) هەڵێن.

گۆڕانی باری ئابووری - کۆمەلأیەتیی چینێکی کۆن بۆ بارێکی نوێی ئابووری - کۆمەلأیەتیی نوێباو گۆتاوەڕۆیەکی زۆر خراوی بۆ چینە کۆنەکە لێ دەکەوێتەوە. دوور مەڕۆ، هەر لە کوردستانەکەی خۆمان من چەند کەسێ دەناسم، کە وەختی خۆی کوڕە ئاغا بوون و لە ئاکامی گۆڕانی باری ئابووری - کۆمەلأیەتی، هێندێکیان تووشی نەساغیی دەروونیی زۆر پیس بووگن و هێندێکیان لە تاو لاتی و لەواری لە قومارکردن بەولاوە هیچ هەتوانێکی دیکەیان بە دەستەوە نەماوە، دیارە بڕێکیشیان جاشایەتی بەعس تا ڕادەیێ سەبووریی دابوون، بەلأم ئێستا وا سەددامیش گۆڕ بە گۆڕ چوو، باشە ئەوجا چدەکەن، ئینتیحار دەکەن؟ نەخێر، زۆر ترسەنۆکن، وەکە کافکا و سادقی هیدایەت و ئاندرێ ژیدیان پێ ناکرێ! لە جۆزەردانی ٢٠٠٢دا لە ستۆکهۆڵمێ بووم، لە برادەرێکی وشیارم پرسی: ڕاستە لەم ولأتە خەڵك لە تاو خۆشگوزەرانی خۆدەکوژن؟ گوتی: ئەرێ. چۆن؟ گوتی سیستەمی سەرمایەداریی "خیبرە" فرۆتن لێرە هێند پێشکەوتووە، کە دەوڵەت لە سەتا ٩٥٪ی پێداویستییە زەرووری و کەمالییەکانی بۆ هەموو هاوولأتییێ دابین کردووە، بەلأم پێت وایە بۆچی ئەمەی کردووە؟ بۆ زێتر مرۆچەوساندنەوە، بۆ ئەوەی زێتر کاربکا، کە زۆرتری کارکرد، هەنگێ پووڵی زێتر وەگیردەکەوێ، کە پووڵیشی زیتر وەگیرکەوت، کالأی هەر ڕۆژە لە مۆدێلێ دەکڕێ، ئەوسا قازانجەکە هەر دەڕژێتەوە نێو خەزێنەی سەرمایەدارەکە، ئەم کارەساتی مرۆ بە کالأبوونە، مرۆ بە یەك

ڕەهەندبوونە لە مێشکی زۆر کەسانی وریا و وشیاردا بە زەق و زۆپی ڕەنگ دەداتەوە و دەگەڵ جەبەرووتی سەرمایەدا هیچیان پێ ناکرێ و ناچار نائومێدانە کوڵ دەدەن و چەکی خەبات تووڕهەڵدەدەنە نێو سەرکەوانی فەلسەفەی بێ تام و بێ ڕەنگ و بێ بێنەوە.

بەڵام بابێین پێناسە زانستییەکەی تەسەوف بکەین: تەسەوف هەروەك لە پێشتریش عەرزم کردن، ڕەنگدانەوەی واقیعە بە شێوەیەکی خەیاڵییانەی کلك و گوێ کراو کە لە حەقیقەتدا وانییە. ئێمە دەبێ پێناسەکەی ئاوا بکەین، ڕەنگدانەوەی واقیعێ کە تۆ چۆلەکەیە و دەیکەیە لەقلەقێ شەش سەری هەبێ. واتە لە قۆناغی یەکەمدا، لە قۆناغی بە ڕەمز و سەمبول گوزارشت لە ئۆبجە کردن، ئەمانە چاوگن، سەرەتای دەستپێکردنی پرۆسەی تەسەوفە لای ئیماندارەکان، بەڵێ کە دوایی بگاتە قۆناغی زۆر گەشەکردوو، دوایی بچێتە ناو هونەرەوە و بچێتە ناو هەموو چتەکانەوە تا وای لێ بێ مرۆڤ پێی وابێ تەسەوف ڕێگای بەختەوەرییە، ئەمە دوایی وای لێهاتووە، بەڵام تۆ وەرەوە بۆ سەرەتا: تەسەوف ڕەنگدانەوەی واقیعە بە شێوەیەکی شێوێندراو و خەیاڵی کە لەگەڵ حەقیقەتەکەیدا زۆر جیاوازە. تەسەوف ئەمەیە.

وەلێ بابێین بزانین ڕەنگدانەوەی واقیع لە مێشکی مرۆڤدا بە شێوەیەکی شێوێندراو و خەیاڵی و دوور لە واقیع، ئەرێنییانە و نەرێنییانە چییە؟ لە ڕووی کۆمەڵەوە، لە ڕووی گەشەی مرۆڤەوە، لە ڕووی گەشەی زانستەوە چییە؟ ئینجا بابزانین ئێمە چۆن دەسخەڕۆی تەسەوفین؟ تەسەوف چەند کاریگەریی نەرێنی و ئەرێنیی هەبووە؟ یان بە شێوەیەکی گشتی ئەندێشە و بیری خەیاڵی و دواکەوتوویی بیروئەندێشەی پڕووپووچە، بۆ نموونە: ڕۆژبەردان بە تەپڵ لێدان و تەقە و زاری گورگ بە چەقۆبەستن و کشتەکبڕین بۆ لە نەخۆشیی تیفۆ قوتار بوون و تف کردنی شێخ و مەشایەخ لە زاری نەخۆش بۆ لە نەساغیی زەردوویی ڕزگاربوون و لەم وردە حیکایەتانە گوزارشتێکن کە تۆ بە هۆی بە هەڵە لە دیاردەڕوودانەکە گەیشتن دەیکەی، ڕەنگدانەوەی ئەو دیاردە گەردوونییە لە مێشکی تۆدا هەڵەی چارەسەرکردنەکەیت پێ دەکا. ڕۆژ، یان مانگ کە دەگیرێن خەڵکی سادە چۆنی لێك دەداتەوە؟ ئەوە دیاردەیەکی گەردوونیی فیزیکییە کە لە مێشکی من و تۆدا بە هەڵە ڕەنگ دەداتەوە: مانگ و ڕۆژ دێو و درنج نەیان گرتووە تۆ بە تەپڵ لێدان و تەقە کردن بیان ترسێنی، خۆ کەروێشك نین. کە ئەوان بتوانن مانگ و ڕۆژ بگرن، کوو

بە تەپڵ و تەقەکردن دەیان ترسێنی؟! بزنەکەت لە مێگەل دابڕاوە، بە نازانم چی خوێندنێ، ئەویش بە زمانی عەرەبی و قەڵەمبڕکردنەوە و داخستنێ چۆن زاری گورگی برسی و هار دەتوانی ببەستی؟! کشتەکبڕین و دوعای مەلا و فوو پێداکردنی چ دەسەڵاتێکی بەسەر گورگی هاردا دەڕوا؟! تفی خودا بۆ خۆی دەزانێ ژەهری نیکۆتینی تووتنی هیندی و باکوونیی قلیانکێشانی زاری شێخی ممبارەکی چۆن و چەند قانگ دراو، چۆن نەخۆشینی زەردوویی لە کۆڵە نەساغی دەکاتەوە؟!

ئەو دیاردەیە لە یۆنان، لە یۆنانی ئەو قۆناغەی کە پێش زایین فەلسەفە دەستی پێکردووە، کە فەیلەسوفانی کلاسیکی لە یۆنان سەریان هەڵداوە دوایی لە ناوچەی فینیقییەکان و دوای ئەوە میسرییەکان و لە وڵاتی میزۆپۆتامیا کە ئێستا ناوچەی عێراقی ئێمەیە. ئەمانە جیا لە هیند لەوانەشدا دیاردەی تەسەوف بە شێوەی جیاجیا هەبووە. ئەو تەنەووعە چۆن دەخوێندرێتەوە؟ هەروەکو تەنەووع لە هونەردا دەخوێنمەوە، ئەوهاش لە تەسەووفیشیدا دەخوێنمەوە: کوردێك کە مەقامی بەیات دەڵێ لەگەڵ تورکێ، یاخود فارسێکدا جوداوازە. خۆ ئەورووپاییەکانیش مەقامی بەیاتیان هەیە، بەڵام مەقامەکان لای ئەورووپاییەکان ڕەنگە بە مجێزێکی دیکەی جوداواز بگوترێ. بیمۆل، دێز، چارەکە نەغمە و سێیەکە نەغمەیان وەکە ڕۆژهەڵاتناسێ ڕەنگە پێ خۆش نەبێ. کەواتە من دەڵێم ئاووهەوا، قۆناغی گەشەکردن، جۆری گەشەکردن، ڕادەی گەشەکردن، هەموویان کاریگەریان لە تەرزی بیرکردنەوە، تەرزی شارستانیەتەکەت، خانووەکەت چۆن دروست دەکەی، یان چۆن وڵاخی باری بەکاردێنی، چۆن باری لێدەنێی؟ ئەمانە هەموو ملکەچی کۆمەڵێك فاکتەری خۆیی و جوغرافی و مێژوویین.

باشە مرۆڤ لە سەردەمی شوانکارەییدا بۆ ئەوەی کە سبەینێ ڕاوێکی باش بکات، ئەو ڕاوە بکات کە خۆی خەیاڵی لێدەکاتەوە، وێنەی دەکێشا و گۆرانی بۆ دەگوت و سەمای بۆ دەکرد، ئەم ڕێوڕەسمی سەرەتاییی شوانکارەییە، ئایا ئەم زیکر و تەهلیلە و ڕەقسی تەسەوفە بەشێکە لە محاوەلەی فیزیکی مرۆڤ؟ هەمووی بەشی سیحری تێدایە دە پلانی یەکەمدا کار لە هێزەکانی سروشت کردنە. ئەوەی کە ئەو بەزمە دەکا من قەناعەتی تەواوم هەیە کە بە هەموو عەقڵی خۆیەوە پێی وابووە بەو شانۆگێڕییە کە خۆی حەزی لێیە، دەیهەوێ کار لە چتێ بکا بە سەر چتێکدا زاڵ بێ، ئامانجێ بەدی بێنێ. جا ئەو چتە چییە؟ ئەمن نازانم، واتە: هەندێ شەتەحات دەڵێ، هەندێ چت

دەکا، کە ئەمانە ڕێوڕەسمی سیحرن. هەتا ئەمڕۆش سیحر هەیە. قورئان دەڵێ (إن من البيان لسحرا)، دەڵێ ئەدەبیات و شیعر بە ڕاستی سیحرە. سیحر واقیع نییە، کینایەت، ئیستیعارە، مەجاز ئەمانە هەموو فێڵن کە لە ئەقڵی مرۆڤ دەکرێن... کوڵمت سێوەلاسوورەیە، بەژنت عەرعەرە، قژت ئاوریشمە، ئەمانە هەموو فێڵن لە ئەقڵ. لە ڕاستیدا تۆ بری (بديل) دەدۆزییەوە چاوشارکێ لەگەڵ بەدائیلی سروشتدا دەکەی، بەڵام خۆشیشە کاتێك فێڵ لە خۆت دەکەی.

ئەم فێڵ لە خۆ کردنەم مەبەستە؟ بەڵێ مرۆڤ لە هەموو قۆناغەکانی ژیانیدا چتێکی کە لە ئان و ساتێکدا ئەنجام دەدا و پێی خۆشە و پێشتر خۆی بۆ ئەوە ئامادە کردووە کە ئەوە چتێکی کاتی و ڕەفتەنییە، هەتا هەتایی نییە. بۆ نموونە: کە کابرا گایەکی ڕاو کرد و هێنایە ئەشکەوتەکەی هەرگیز ئەو کابرایە دڵی بەوە داناکەوێ، چونکە کە ئەوەی خوارد ناچارە بڕوا، بیر لە نێچیری دیکە بکاتەوە. کەوا بوو هەمیشە لە حاڵەتی هەراسانیدایە، سرەوتی نییە، هاوسەنگیی سایکۆلۆژیی لەلای مرۆڤ وجوودی نییە: چونکە هیچ وەختێ تۆ خوایشتی خۆت مسۆگەر نەکردووە، بەڵگەی باوەڕپێکەر و زانستیت نییە بڵێی: من ٥٠ ساڵ دەژیم و هەموو ئامانجەکانم بەدی دێن. بۆ؟ ئەوە گەشەی عەقڵی بەشەر بۆ خۆی وەڵامی ئەوە دەداتەوە، دەڵێ (عرفت شيئا و غابت عنك أشياء). ئەتۆ هەندێ چتیش بزانی، بەڵام هەزاران چتیش هەن فریان لێ نازانی و تەقەی سەرت دێ. کەوا بوو مرۆڤ هەمیشە لە ناهاوسەنگییەکی سایکۆلۆژیدایە، لە دوو دڵی و دڵەڕاوکەدا ژیاوە و تا ئێستاش هەر وا دەژی. ترسی دواڕۆژی هەمیشە بۆ لە بۆسەدایە. مرۆڤ لە دواڕۆژ دەترسێ.

ئایا ترس، نەزانین، دوودڵی، تۆ بە سەرچاوەیان دەزانی کە مرۆڤ بەرەو داهێنان ببەن؟ بەڵێ مرۆڤ ئەگەر ئەوانەی نەبوایە، ئەو ناهاوسەنگییە ڕەوانییە نەبوایە نەیدەپەرژا خۆی بپارێزێ، ئەوە هەمووی بۆ پاراستنی خۆیەتی، بۆ هێشتنەوەی ڕەگەزی خۆیەتی. ئەسڵەن سارتەرەکان، هایدگەرەکان و هتد... هەموو لە ترسی مردن بوون بە فەیلەسووفی ئێکسیستانسیالیست.

باشە ئەمانە هەر بەردەوام بن؟ هەمیشە بەردەوام دەبن، مەگەر لە یاسایەکانی ئەو گۆی زەوینە وەدەرکەوین، لە چارچێوەی یاساگەلێکی دیکەدا بژین.

ئێستا سەرەتایەکانی پەڕینەوەی مرۆڤ لە قۆناغی تەسەوفدا، یەعنی با بڵێین لە قۆناغی تەسەوفی شوانکارەییدا بۆ قۆناغی ئەو کاتەی کە مەکتەبەکانی تەسەوف پەیدا بوون، وەکو زەردەشتی، بوودایی، سەرەتای ئەمانەمان چۆن پەیدا بوون؟

دیارە کە کەوتییە قەڵەمڕەوی کەشوهەوایەکی فیزیکی نوێوە، بڵێین لە کەشوهەوای ستێرێکی دیکەدا هەر بە تەواوەتی دەگەڵ کەشوهەوای فیزیکیی گۆی ئەم زەوینەدا جوداواز بێ، یان کەشوهەوای فیزیکیی گۆی زەوین هەر بە تەواوەتی - بە مەرجێ دەگەڵیدا ڕابێ - هەنگێ چتێکی تازە فێر دەبی، واتە: فێری سیحر بووی، واتە: فێری هونەر بووی، بەڵام خۆت دەزانی ئەو فێربوونانە هەمووی بە قۆناغی دیکەدا تێدەپەڕن، هۆکاری تازە پەیدا دەبێ، کلك و گوێی بۆ ساز دەکا، لێی زیاد دەکا، لێی کەم دەکاتەوە. خۆت دەزانی ئەوانە بەر گۆڕانکاریی دواییێ دەکەون. بۆ نموونە: با بڵێین وەختێ ئەو سەرەتایانە: بڵێین تەسەوف بەو چەشنە لەگەڵ ئایین و بیروبۆچوونی ئایین تێکەڵ بووگن، هونەرە، تەسەوفە، ئایینە، ئەفسانەیە، هەمووی بووە بە هەڕەمەیێ. لە سەرەتاوە ئەمەمان باس کرد. ئەوە ئاشکرایە کە لە ئابووریی ڕاووشکارەوە دێتە دواتر دەبێتە ئابووریی ئاژەڵ بەخێو کردن، شوانکارەیی، ئەوسا بەسەر ئاژەڵەکاندا زاڵ دەبێ، ئیدی ئەو بۆ خۆی دەبێتە ئاغای ئاژەڵان، ئیتر پێی ناوێ ڕاوی بکا. دەبێتە شوان لێرەوە قۆناغی ئابووریی ئاژەڵ بەخێوکردن دەست پێدەکا. ئەم قۆناغە تەکنیکی ئاژەڵ کەوی کردن و ئەو چتانەیە. ئەوەش لە ڕووی لەمێژینەوە قۆناغێکی درێژە. من لێرەدا بە کورتی باسی دەکەم ئەمەش بۆ خۆی سەرەتای خۆی هەیە، سەرەتای قۆناغی ئاژەڵداری، جارێ پێش هەموو چتێ، لەم قۆناغەی ئابووریی ڕاووشکارە و ئاژەڵدارییەشدا، بە ڕەمز گوزارشتکردن پەیدا دەبێ. گوتمان تۆتەم پەیدا دەبێ. دەبینی مرۆڤ پێی وابووە بۆ نموونە: ڕووبارێ کە مادام تیمساحی تێدا بووە، مرۆڤ وای زانیوە کە تیمساح ئاغای ئەو ڕووبارەیە، کردوویە بە ڕەمزی خوداوەند. یان لە جێگایەکی تر گورگی بە خودا زانیوە. ئیدی وردە - وردە مرۆڤ ئەمانەی پیرۆزاندووە و کردوونی بە تابوو. ئایینەکان ئەم پیرۆزانە بە پیرۆزکراوی مرۆڤ خۆیان نازانن، دەڵێن ئەمانە هەر لە خودی خۆیاندا پیرۆزن؟! بەڵام وانییە، من و تۆ ئێستا مۆدێلات دەگۆڕین، مۆدێلاتی ئەمڕۆ، ئەحزابی ئەمڕۆ، بیروبڕوای ئەمڕۆ، ماشووقە و یار و دەنکی ئەمڕۆ، قارەمانی ئەمڕۆ، هونەرمەندی ئەمڕۆ، ئەگەر لە ڕووی سوودی ماددییەوەیان

بنۆڕینیٚ ئایا ئێمە عیبادەتیان دەکەین؟ نەخێر. ئەمانەش هەر هەمان ماددەی سیحرن، هەر هەمان بیربۆچوونێکن کە ڕۆژگاریٚ بۆ تۆتەمێکمان بەڕێوەدەبرد. قارەمانپەرستی، هیچ فەرقێکی دەگەڵ بتپەرستیدا نییە، هەریەکە ڕەمزی سەردەم و قۆناغی تەرزی لە نیگای بەرژەوەندەوە لە جیهاننۆڕییە. قوربان، تۆ کە دیکۆری ماڵەکەت جوان دەکەی خۆ ئەمانە عیبادەت ناکەی، بەلاٚم پێوەندی و تەماسێکت لەگەڵیدا هەیە، پێداویستییەکی ڕەوانییە، لەنگەرگرتنی سایکۆلۆژیت بۆ دابین دەکا، هەروەها تۆتەمییەت و فیتیشییەتی ئەم زەمانە: وێنەی قارەمان بە دیوارەوە هەلاٚواسین، پەیکەرە بۆ شاعیر و هونەرمەند و زانا و موناسەبەت و بۆنەی نەتەوەیی لە گۆڕەپان و سیلەی شارێیان قوتکردنەوە و هتد... ئەمانە هەموو گوزارشت لە لایەنێکی دیکەی پەیوەندییەکانی مرۆڤ لەگەڵ سروشتدا دەکەن کە ڕەمز شکلێکی ئەفسانەیی تەعبیریی تێدا وەردەگرێت. بەلاٚم ئەو مرۆڤانە کە بۆ نموونە: چەقەڵیان پەرستووە، دوایی بە ژن و ژنخوازی دەبن بە خزمی چەند مرۆڤێکی دیکە، ئیدی دەبیٚ جیاببنەوە، هەر یەکە نیشانەییٚ، درۆشمیٚ لەبۆ خۆی دانیٚ، هەنگیٚ یەکیٚ گوێی چەقەڵەکە درێژتر دەکا، یەکیٚ کلکی کورتتر دەکاتەوە. خۆلاسە جۆراوجۆربوون لە سۆنگەی بە ئیستیلاحی وەحدەتی وجوود "كثرة"وە کە مەزهەری تەجەللای لەتوپەتبوونی "وحدة"ە، لە جەوهەردا هیچ جوداوازییەکی دەگەڵ ناجۆراوجۆربووندا نییە.

وەلاٚمدانەوەی ئەو جۆرە پرسیارانە هەندیٚ جار ڕەنگە بە بەڵگە و دەستاوێزێکی نوسراو سەروبەر بندریٚ. جا جاری واش هەیە ڕەنگە هەندیٚ چتت بە خوێندنەوە خوێندبێتەوە کە ڕاستەوخۆ هیچ سەروکارێکی بە باسەکەوە نەبوو بیٚ. بۆ نموونە: تۆ کە دێی باسی مرۆڤ دەکەی واتە ئەنترۆپۆلۆجیا، کە کۆمەڵناسیی تێدایە، ئابوریناسیی تێدایە، مێژووناسیی تێدایە، زماننناسیی تێدایە و ئەمانەش هەندیٚ بوارن کە هەموو باسی مرۆڤ دەکەن. یان هەندیٚ جار ناچار دەبی کە میتۆدیٚ، ڕێبازیٚ بەکاربهێنی، واتە: ڕێبازێکی بیرکردنەوە بەکاربهێنی بۆ وەلاٚم دانەوە، واتە: بەرنامەیەکت هەبیٚ. خۆت دەزانی ئێمەمانان کە سەرەتای وشیاربوونەوەمان زیاتر لە گڕوگاڵی ئەفسانەبازی، پڕوپووچ بازی بەولاوە چیدیکە نەبوو، حەتمەن ئەم بەدبەختییە پەردەیەکی زۆر ئەستووری بەسەر مێشکماندا دابوو. دیارە بە ئاسانیش نەدەکرا من بە خوێندنەوەی چەند کتێبێك ئەو پەردە ئەستوورە لەسەر مێشکم هەڵماڵم، بەلاٚم لەگەڵ وەشدا وردە ـ

وردە دوو چت یارمەتیی دام: یەکەمیان بۆ خۆم هەر جۆرە حەز لەچت پشکنینێکم تێداهەبوو، زۆریشم مەبەست بوو کە لە خۆم بگەم، لە مرۆڤ بگەم لەبەر ئەوە هەندیٚ جار بۆ خۆم ڕۆڵی خۆم هەبووە لە دۆزینەوەی هەندیٚ وەلاٚم بۆ هێندیٚ پرسیار. ئینجا با بێینەوە سەروکاری باسەکە، من پێم وایە ئەگەر ئەو دابەشکردنە ڕاست بیٚ کە کۆمەڵگای مرۆڤایەتی لەپاش ئەوەی کە مرۆڤ مەودایەکی دووردرێژ لەسەر دار گۆیا ژیاوە و ئینجا ئەو لەسەر دار ژیانە، ئایا قۆناغی مرۆڤی نیاندەرتاڵە پێش نیاندەرتاڵە، پێشکەوتووترە یان پاشکەوتووترە ئەوە زۆر گرنگ نییە، گرنگ ئەوەیە کە مرۆڤەکە لە دار هاتۆتە خواریٚ و هاتۆتە سەر وشکان. ئەو مەسەلەی وشکان و لەسەر دار ژیانە من پێم وایە تەنانەت ئایینە کۆنەکانیش ئاماژەی پیٚ دەکەن. کەوا بوو ئەو سەرزەمینە هەمووی ئاو بووە و تا ئێستاش بۆ خۆت تێبینیی دەکەی زۆرینەی گۆی زەوی زیاتر ئاوە لە ڕاستیدا.

بۆ نموونە تۆفانی نووح و حیکایەتی کەلگامێش و تەورات و ئەوانە، یان دەڵێن فلاٚن پێغەمبەر لەناو سکی ماسیدا بووە، یا خوداوەند بۆ خۆی لە نێو دوڕێکدا بووە لە نێو هەزاران دەریادا لە گەشتوگوزاردابووە. ئیدی حیکایەتەکە لەوێڕا دەست پیٚ دەکا. دووبارە سەرچاوەی ژیانیش وەکو قورئان دەفەرمویٚ:

"و جعلنا من الماء كل شيء حي" ئەوە هەر لەپاش ئەوەی هەتا دێتە سەر ئەوەی کە دەڵیٚ: "و خلقنا الإنسان من صلصال من حماء مسنون) واتە لە قوڕەلیتە مرۆڤمان سازکرد، واتە: ئەو خانەیەی کە باسی دەکرێت زیندەوەری یەکخانە چۆن دروست بووە، ئەوە لە ڕاستیدا ئاماژەیە بۆ ئەوە. جا من مەبەستم ئەوەیە ئەگەر لەوێوە دەست پیٚ بکەین کە مرۆڤ توانیویەتی بێتە سەر زەوی، دیارە حەتمەن سەرەتا بە هەندیٚ چتی سەرەتایی دەستی پیٚ کردووە، بەلاٚم دوایی وردە ـ وردە فێری ڕاوی گیانلەبەری چکۆلە بووە و گۆشتی خواردووە، واتە: مەبەستم ئەوەیە هێشتا ئامرازەکانی بەرهەمهێنانی دانەهێناوە. هێشستا هەر بە دەست چت دەگریٚ، واتە: هێشتا جگە لە لەشی خۆی فێری ئەوە نەبووە ئامرازی دیکە بۆ دەستەبەرکردنی بژیوی بەکاربهێنیٚ، بەلاٚم دوایی وردە ـ وردە مرۆڤ بۆ یەکەم جار توانیویەتی سەرەڕمب ساز کا، هەروەها ڕەنگە بەردیشی وەکو چەقۆ بەکارهێنابیٚ. ئەمن مەبەستم لەم تەفسیلاتە ئەوەیە کە زانایەکان هەندیٚ جار هۆیەکانی بەرهەمهێنان دەکەن بە پێوانەی قۆناغەکانی گەشەکردنی کۆمەڵ،

بەلأم هێشتاش دەبینی جۆری مەرتاڵ (مەعدەن) ڕۆڵی خۆی هەیە، وەکو دەڵێن قۆناغی بەرد قۆناغی مس قۆناغی ئاسن... دەبینی جۆری مەرتاڵەکانیش ڕۆڵیان هەبووە کە ئامرازەکانی بەرهەمهێنانی لێ ئامادە کراون. بۆ نموونە: ئەوانەی کە شەڕیان بە شمشێری مس کردووە بەرامبەر بەوانەی کە ئاسنیان داهێناوە بەزیون، هەروەکو سەفەوییەکان نەیانتوانی بەرامبەر بە دەوڵەتی عوسمانی بوەستن، لەبەر وەی ئەوان تفەنگیان هەبوو. ئامرازە ماددییەکان لە ڕاستیدا ئەوە یەکچاودەکەنەوە کە ئەمیان لەویان پێشکەوتووترە. ئینجا ئەگەر ئەوانە بکەین بە ڕێبازی بیرکردنەوەمان حەتمەن لە هەموو قۆناغێکیشدا بیروباوەڕێ ساز دەبێ، واتە: سەرخان و ژێرخانێ ساز دەبێ: سەرخانەکە لەو قۆناغە سەرەتاییەدا کە پێی دەڵێین ئابووریی ڕاووشکار، دیارە ژێرخانەکەی، ئامرازی بەرهەمهێنانەکەی بەرد بووە، بەلأم ئەم قۆناغە ڕۆشنبیریی تایبەتی بە خۆشی هەیە، بیروئەندێشەیەکیشی هەیە جیهانبینییەکیشی هەیە نەك ئایین بەو چەمکەی کە گۆیا مرۆڤ هەر لە سەرەتاوە ئایینی هەبووە، چتی وا نییە و ئەمە هەر مومکین نییە، چونکە مرۆڤ مێشکی زۆر چکۆلە بووە. بۆ خۆت دەزانی قۆناغی (تجرید) هەیە و قۆناغی (تجسید) هەیە لە گەشەکردنی مێشکی مرۆڤدا. قۆناغی (تجسید) ئەوەیە کە مرۆڤ وەختێ هێشتا فینیقییەکان ئەلفوبێیان دانەهێناوە شارستانیەتەکان شارستانیەتێکی وێنەیی بووە، هیرۆگلیفی بووە، واتە: بۆ نموونە: کەسێ لە جیاتیی وەی بڵێ: کتێب، وێنەی کتێبەکەی دەکێشا، بەلأم دوایی کە کتێبەکەی لە پێش چاو لادەبرد، وێنەی کتێبەکەی لە زاکیرەیدا پێ لەبەرنەدەکرا، هێشتا مێشکی قابیلیەتی ئەوەی نەبووە. زاکیرە و حافیزەی تێدا سازنەبووە. ئەو خانانە هێمان گەشەیان نەکردووە. دەبێ ئەو چتە لەبەر چاوی بێ ئەوجا وێنەی بکێشێ، بەلأم کە لای برد، ئیدی نەیدەزانی چونکە وێنەکە لە زاکیرەیدا نەبوو، جارێکی دیکەی وێنەکە کێشاباوە. تەجسید واتە: ڕاستەوخۆ ئیدراك کردنی چت. ئەم بەهرەیە هێشتا نەببوو بە شوعوور، نەببوو بە تەجرید، بە مانادەرك کردن، بەلأم پاش ماوەیەکی توولانی ساڵەهای ساڵ قۆناغی دووەم دەست پێ دەکا، بۆ نموونە: پیتی (B) ئەگەر لێی وەکۆڵی چ لە ئارامی و چ لە لاتینیدا ئەمە لە بنچینەدا بە مانای ئەستورکە نان بووە لە شکڵی ئەستورکە ناندا سازکراوە. وشەی ئەلفا A بە زمانی فینیقی واتە: "گا" وەك سەری گایەك دەچێ. لە ڕاستیدا مانای وایە مرۆڤ لە پێشدا بە چاو دەوروبەری خۆی خوێندۆتەوە. بە مێشك و

زاکیرە نەیتوانیوە چتان بخوێنێتەوە: چونکە هێشتا مێشك ئەو قابیلیەتەی تێدا دروست نەبووە کە بتوانێت مادده بکا بە مانا. نە خەیاڵی بۆ سازبووە و نە زاکیرەی بۆ دروست بووە. هێشتا بە قۆناخی تەجرید (ئەبستراکت) نەگەیشتووە. وێنەی چتان وەکو مانا ناتوانێ تەسەور بکا. لەم قۆناغەدا حەتمەن نە ئایین هەیە و نە هیچ، چونکە ئایین زێتر مانا و چەمکە تا چتی مادديی بەرهەست.. مرۆڤ پاش قۆناغێکی دوور و درێژ کە مێشکی زۆر گەشەی کردووە ئینجا گەیشتۆتە ئەوەی تەسەوری چتێکی لە ماددەبەدەر بکا، تەسەوری چتێکی سەروو سروشت کە خودایە، یاخود هەر چتێکی دیکەیە، مەحاڵە بکا. ئەمە قۆناغێکی زۆر پێشکەوتووە، واتە مێشك یەکجار زۆر گەشەی کردووە، ئەوجا مرۆڤ دەکارێ تەسەوری چتێ بکا لەسەروو خۆیەوە، لە خۆی گەورەتر و بەهێزتر کە نازانێ چ جۆرێکە، نازانێ ڕەنگی چۆنە (لیس کمثلە شيء)ە. ئەو قسانە لە ڕاستیدا زانست سەرلەبەریان بە درۆ دەخاتەوە کە مرۆڤ هەر لە سەرەتاوە مەیلی فیتریی ئایینیی هەبووە و خوداپەرستیی کردووە، من دەڵێم ترساویشە، پێشکەنیوە، ڕووشی خۆش بووە، هەموو چتێکی کردووە، بەلأم هەرگیز مێشکی لەو ئاستەدا نەبووە و ئەوەندە گەشەی نەکردووە کە بتوانێ تەسەوری شتێ بکا لەوانەی کە ئەو بینیویانی بەدەربێ، لە چتی بەرچاوبەدەر، ئەوە چتێکی تەواو لە ڕووی زانستەوە ڕاست نییە. ئا لەم قۆناغەدا تا تەجسید هەیە، تا مرۆڤ تەنها ڕاستەوخۆ بە چاو چت دەبینێ، بۆنی دەکا، گوێی لێ دەبێ، هەرگیز نە ئایین هەیە و نە تەسەوف هەیە و نە بیروئەندێشەی ڕووت هەیە، هیچ نییە، تەنها ڕاستەوخۆ تۆ چت دەبینی و وێنەی دەکێشی، کە لەبەر چاوت لاچوو، بەبیرت نایەتەوە، تا جارێکی دیکەی نەیهێنیەوە بەرچاوت. لێرەدا هیچ جۆرە چتێ نییە کە ناوی بنێین بیروئەندێشە، مانا، چەمك. بۆ خۆشت دەزانی تەسەوف بە مانای تەسەوف واتە: چتێکی کە زیاتر لە سەتا سەت سەروکاری لەگەڵ تەجریددا هەیە، لەگەڵ ئەبستراکتدا هەیە، لەگەڵ مەشاعیردا هەیە، لەگەڵ ئەفکاردا هەیە، وەجدە، سۆزە، عاتیفەیە هەرچی هەیە، ئەوە هەمووی هی قۆناغی ئەبستراکتە، هی قۆناغێکە کە مێشك بە تەواوەتی گەشەی کردووە و دەتوانێ خەیاڵ بکاتەوە و بڵێ چتێ هەیە لە پشت ئەم سروشتەوە، مەرج نییە دار و بەرد و ئەمانە بن، نەخێر دەبێ چتێ بێ هیچی لە مانە نەچن، وەکو حەزرەتی ئیبراهیم کە چاوی بە ڕۆژ کەوت، گوتی نەخێر خودا لەمە

ناچیّ، خودا ناشیّ ئاوا بیّ، چاوی بە مانگ کەوت، چاوی بە چتێکی دیکە کەوت کە ئەویش هەر ڕەفتەنی بوو، دڵ و ئاوەزی ئاوی پیّ نەخواردەوە. ئەو تەرزە ئەنجامگری (استدلال)یە، واتە: دەبیّ چتیّ هەبیّ لە هەموو ئەمانە گەورەتر و پایەدارتر بیّ، ئەمە قۆناغێکی یەکجار گەشەکردووە لە مێژووی مرۆڤدا.

کەواتە: هەر خۆی مێژووی ئایین و دەقە ئایینیەکان جۆریّ لە پرۆسەی ئیستیدلالی بیرکردنەوەی مرۆڤی تێدا بیندراوەتەوە، بەلاّم قۆناغێکی زۆر پێشکەوتووە. هەر ئەو نموونەیەی حەزرەتی ئیبراهیم نموونەیەکی ئیستیدلالییە بۆ ئەوەی کە قەناعەت بە مرۆڤ بهێنیّ، بەلاّم ئیستیدلالە لە ماددەوە بۆ چتێکی دیکە، نەك لە چتێکی دیکەوە کە نایزانیّ بۆ ئیسپاتی ماددە، دووبارە پشتی بە بینین بەستووە، پشتی بە چتی ماددی بەستووە. دەڵیّ: ئەو چتە دەبیّ مانگ بیّ، مانگ ئاوابوو، خۆر بیّ خۆر ئاوا بوو، گوتی کەواتە خودا دەبیّ چتێکی گەورەتر بیّ کە هەر بمێنیّ و ڕەفتەنی نەبیّ، ئەوەش لێکدانەوەی زۆر هەڵدەگریّ. شیکاری هەیە بۆ ئەوە دوایی چی بینی و چی نەبینی، گوتی ئەم چتانە مادام نامێنن دیارە هەمیشە ترسی لیّ نیشتووە کە خودا نابیّ ڕەفتەنی بیّ، مەسەلەکە مەسەلەیەکی سایکۆلۆجییە، پشت و پەنا دەبیّ هەمیشە هەبیّ، بۆ ئەوەی بیپارێزیّ. ئەتۆ بیر لە سەرلەبەری زیکر و فیکری ئیسلامەتی بکەوە، هەر هەمووی حیکایەتی حوزووری خوداوەندە لە هەموو ئان و زەمانێکدا و هەمیشە ئاگای لە خشەی مار و مێرووە و "وهو بكلِّ شيء عليم"ە، "حفيظ و حافييظ"ە، ئەوجا کە نەماوە، ترساوە، گوتوویە دەبیّ چتێکی گەورەتر هەبیّ لەوانە، بۆ ئەوەی تەواو نەبیّ، ئاوا نەبیّ، غەیب و پێوار نەبیّ. ئەوە مرۆڤ هەر بە سروشتی خۆی وایە. تۆ بڕوانە منداڵیّ کە دایکی لە تەنیشتێتی بۆ خۆی بێدەنگ و خپ دەهێوریّ و دادەسەکیّ و ئارام دەگریّ، بەلاّم کە دایکی لا نەبیّ لە ترسان دەگرییّ. حەزرەتی ئیبراهیم مانگ و ڕۆژی بە پاسەوانی خۆی دەزانی، بەلاّم کە نەدەما ترسی لیّ دەنیشت، دەیگوت: کەواتە دەبیّ لەمانە بەهێزتر هەبیّ، ئەم ترسە هەر لەویّ ڕۆژێوە کە دایکی لە چۆمی فراتیّی شتبوو و سامی ڕێنیشتبوویّ، چەکەری کردبوو. بەندە، تا ئێستاش لە ئاوەکەی ڕۆخانەی پایین گوندی تەپەسەوز سام دەکەم، چون جارێکیان لەویّ ئاوەکە زۆر خوڕ و بە تەوژم بوو، ڕایماڵیم و بردمی، واتە تووشی فۆبیای ئاو بووم... تا وێستاکەش کە ترسێکم ڕێدەنیشیّ، دایکمم

بەبیردێتەوە، کە خەونی ناخۆش دەبینم، دایکمم فریادەکەویّ. ئەمن بابی خۆمم نەدیتووە، قەتم هەست بەوە نەکردووە نێرینەییّ پارێزگارمە، زێتر هۆگری مێیانم، ئەوەندەی لە ئامێزی مێیەکیدا ئارام دەگرم، هێندەم کەیف بە پەنای نێرێکی نایێ... لە سەرەتاشەوە هەر مێیەکان پارێزگاری مرۆڤ بوون، سەرلەبەری خوداوەندەکان مێیینەن... میّ سەرچاوەی ژیانە، بناوانی هەموو خێروبێرێکە.

واتە جار پەنا دەبەمەوە بەر ئایەتەکانی قورئان و لەوێدا بەڵگە دەهێنمەوە بۆ فیکری پێشکەوتنی مرۆڤ، کەواتە لە قورئانیشدا هەوڵێکی ئیستیدلالی بۆ سەرەتای باسکردن لە ئەنترۆپۆلۆجیا هەیە. بێگومان دەبینی قورئان بۆ خۆی هان و دنەی بیر کردنەوە دەدا (أفلا تنظرون إلى الأبل كيف خلقت و إلى الجبال كيف رفعت و هتد..........) بانگت دەکا بۆ ئەوەی چی و چی ببینیت، خۆی لە ڕاستیدا، نەك هەر قورئان، لە پێش قورئانیشدا ئایینەکانی دیکەش ئەمەیان ڕەچاوکردووە.

قسەکەمان لەوەوە هات کە لەم قۆناغەدا، لە قۆناغی ئابووریی ڕاووشکاردا کە مرۆڤ هێشتا مێشکی بەو ڕادەیە گەشەی نەکردبوو ناتوانیّ تەسەوری چتێکی لە ماددەبەدەر بکا، تەسەوف و ئایین زۆر بە درەنگەوە پەیدا بووگن.

لە تێڕوانینی خۆمدا بۆ فەلسەفە زیاتر پشت بە زانست دەبەستم واتە باوەڕم بە فەلسەفەی زانستی هەیە، یەعنی تێڕوانینە فەلسەفییەکانی خۆم دوای سەلماندنێکی زانستیانە دادەڕێژم. با هۆدەینەوە سەرەتای گاوخانی: جووڵەی مرۆڤ و مێشکی مرۆڤ لە جغزێکی تیّ هەڵکێشدا دەخولێتەوە، لەپێشدا بیروئەندێشەیە، وەك ماددەیەکی خاوە، دارە، بەردە، هەموو شتێکە کە لە سروشتدا هەیە و هێشتا ناوت لیّ نەناوە، تۆ دەچیە ئەو دەشت و دەرە، سەتان جۆر گژوگیا دەبینی کە ناوی هەندێکیان دەزانی و ئەوانی دیکەی نازانی، ئەوانە بنەما و ماکی بیروئەندێشەن، یان هەر لە خۆتەوە تەسەوراتیّ دەکەی؟ ڕەنگە بیرت لیّ نەکردبنەوە کە ئەوانە ئۆبجەن، ماکی بیروئەندێشەن. کە دەڵێم بیروئەندێشەن، واتە: جەنبەی تێکەڵ بوونی بە کەونەوە هەیە سنووریان نییە، ناویان نییە، ڕەنگیان نییە و دەنگیان نییە، ڕەهەندە ئەندازییەکانیان نییە، چتەکان جاریّ هولامین، بەلاّم ئەوانە لەو جغزەدا نامێننەوە، دێنە نێو جغزی فەلسەفەوە تۆ دەکەویە پرسیارکردن، سیّ پرسیار دەکەی ئەمانە ئەندێشەن، بەلاّم هەر لەو سنوورە هولامییەدا نامێننەوە، مرۆڤ بیّ وچان دە هەڵپەی

سەرومڕی گەشەکردندایە، واز ناهێنێ، ئینجا دەکەوێتە پرسیار کردن. فەلسەفە وەك گوتم، سێ پرسیارە: چییە چۆنە، بۆچی. فەلسەفە بریتییە لەم سێ پرسیارە. کە هاتیە سەر ئەم سێ پرسیارە، ئیدی تۆ هاتوویە نێو جغزی فەلسەفەوە، ئەوجا لێرەدا تۆ وەك فەیلەسووفێ لەسەر بنچینەی ماتریالیستی، لە ماددەوە بۆ ئیسپاتی مەعنەوییات و ئەفکاری ئەبستراکت، یان وەکو ئەفلاتوون لە پێشدا پێی وایە دەبێ (مُثُل) هەبن، ئایدیا هەبن، ئەو گەردوونە لە پێشدا دەبێ نەخشەڕێژێ نەخشەی بۆ ڕشتبێ ئەوجا کاری لەسەر کراوە، ئەمە فیکرێکی ئایدیالیستانەیە لە ڕاستیدا، بەلاّم فیکری ماتریالیستی دەڵێ: مرۆڤ کە پێش ئەوەی خۆی دروست ببێ، کائیناتی دیکە دروست بوون . مرۆڤ دوای ئەوانە هاتووە و بیری کردۆتەوە. مەعقوول نییە لە پێشدا و پێش ئەوەی مرۆڤ دروست بووبێت فیکری زەوی دروست کردن و ڕۆژ دروست کردن و ئەم هەموو گەردوونە فیکرەکەی هەبووبێ، چون کە دەڵێی فیکر هەبوونی پێشەکیی مرۆڤت بە بیردا دێ. گەلۆ دەبێ ئەم فیکرەیە لە کوێدا بووبێ؟ ئەگەر لە مێشکی مرۆڤدا بووە، خۆ مرۆڤ هێشتا خۆی دروست نەبووە، جارێ خۆ ئەگەر مرۆڤ دروست بوونە، خۆ مرۆڤ لە مێشکی خۆیەوە نەیهێناوە ئینعیکاسی واقیعە ماددییەکە بووە هاتۆتە سەر مێشکی، لەبەر ئەوە تێز و ئیددیعای ماتریالیستان کە دەڵێن لە پێشدا ماددە هەیە، ئەوجا وێنەی ماددە، سێبەری ماددە، فیکر دروست دەبێ و دەبێتە مەعنەوییات، ئەمە ڕاست و دروستە.. کەچی ئایدیالیستەکان بە پێچەوانەی ئەمە بیر دەکەنەوە و دەڵێن، نەخێر لە پێشدا فیکر هەیە، واتە پێش پەیدابوونی مرۆڤ، چۆن کەسی مامی؟؟ کوو، دار، بەرد، ئاسمان، زەوین تەڕەماش، تەڕەساز، ترشیات، کۆمپیوتەر، ئەمانە کێ نێوی لێ ناون؟ ماقووڵە پێش پەیدابوونی مرۆڤ و مێشکی پێشکەوتوو و زمان، ئەمانە هەر لە خۆڕا نێویان هەبووبێ؟ قورئان دەفەرموێ: "وعلّمنا آدم الأسماء كلّها" ئەمە وا دەگەیەنێ کە خوداوەند هەر چتێکی ڕسکاندووە نێودێریشی کردووە. ئەم نێودێرییەی بۆ کێ کردووە؟ ئەگەر مەبەست ئەوەبێ کە لە پێشان زمانەکانی جیهانی سەرلەبەر بۆ ٥,٥ میلیارد مرۆڤ پێشەکی داناوە، ئەوجا پاشانەکێ ئەم خەڵکەی دروست کردوون، ئەدی منداڵانی حەزرەتی ئادەم بۆچی هەر لە زگی دایکیاندا فێری قسەی نەستەق و ستران و نوکتە و پەندی پێشینان و ڕێزمان و ئەم هەموو چتانە نەبووگن؟ ئەم هەموو کوێرەوەری و مەینەتیی فێربوون و خوێندن

و فێرگە و زانستگا و شەقی مامۆستا و ئەزموون و ناجیح بوون و ساقیت بوون و ئیکمالبوون و بەزم و شەڕەشەقەی بۆ چییە. دەبا چۆن مراوی هەر لە نێو هێلکەدا فێری مەلەوانی بووە، بنیادەمیش فێرە زمانی زگماکی بوایە... بۆچی هەر لە زگی دایکیدا فێرە پشوودان و بێنکردن و بیستن و پێکەنین و گریان ببێ، فێرە زمانیش نەبێ.. بە بڕوای من وەلاّمی ئەم پرسیارانە زۆر ڕوونن... کەوابوو بەم وتووێژە بە گرێوگۆڵە هاتینە نێو جغزی فەلسەفەوە. فەلسەفە بۆ پاساودانی قەناعەت هاتووە. تۆ دەڵێی قانوونی کێشمان (الجاذبية) لەم گەردوونەدا ئەوەیە: کە من چتێکی هەڵدەدەم و دەکەوێتەوە خوارەوە، ئەوە خۆ تەجرەبەی هەموو ڕۆژێکمانە، بەلاّم بە ملیۆنەها ساڵ مرۆڤ پەردەی لە ڕووی ئەم یاسایە هەڵنەماڵیوە، کەچی کاتێ نیوتن هات ئەم یاسایەی کەشف کرد، بەلاّم پاش چی یاساکەی دۆزییەوە؟ سەتان پرسیاری لە خۆ کردووە. هەر لەو پرسیارکردن و گومانکردنەوە واتە: کارەکە بۆ خۆی، ئەو ڕەددو بەدەڵە بۆ خۆی، ئەو دیالێکتیکە بۆ خۆی، فەلسەفەیە، بەلاّم وەختێ کە هۆکارەکەی دیتەوە، یاساکەی دیتەوە، هاتینە کوێ؟ هاتینە ناو زانستەوە، لێرەوە زانست دەستی پێ کرد، لێرەوە زانست لە فەلسەفە جیا بۆوە. کە تۆ هۆکارەکەییت دیتەوە و یاساکەییت دیتەوە، ئیدی گومان تەواو دەبێ و زانست واتە: یاسا، واتە: یاسایەکی وا کە کەس ناتوانێ بڵێ: یەك و یەك ناکاتە دوو. کەس ناتوانێ بڵێ ئەوە یاسای کێشمانی زەوی نییە، چونکە هەموو مرۆڤەکان لەسەر ئەوە ڕێککەوتوون. کەواتا: وا هاتینە نێو جغزێکی دیکەوە کە زانستی پێ دەگوترێ، بەلاّم ئەو زانستە چ لە پێوەندییە مرۆییەکاندا و چ لە پێوەندییە ماددییەکاندا من لە فیزیادا لە کیمیادا، لە ئەندازەدا، لە ڕیازیاتدا کە دێم دەڵێم بۆ نموونە: من لە تێڕوانینی بەرژەوەندیی زاتی خۆمەوە لەسەر بنچینەی ئەپیکۆریزم، واتە: ئەسڵی لەزەت و ئازار کە تیۆرییەکی ماددیی پەتییە لەسەر ئەو بنچینەیە دەڵێم ئەو گەردوونە ئەو جووڵەی مرۆڤە، هەر چییەکی مێژووی هەیە، مرۆڤ هەر چییەکی کردووە ئەنگێزەکەی ئازار و لەزەتە، ئەوە بۆ خۆی فەلسەفەیەکی ماددییە. من پێم وایە هەموو چتێ لەو دنیایەدا پێوانەکەی ئەوەیە کە یان لەزەت، یان ئازاری تێدایە، کەچی فرۆید دێ دەڵێ: نەخێر ئەوە سێکسە، یەکێکی دیکە دێ دەڵێ: مارکس دەڵێ: نەخێر ئابووری و هۆیەکانی بەرهەمهێنانە. بە کورتی ئەو کێشەیە بە پاساوی قەناعەتەکانەوە دێتە بوارێکی

دیکەوە: تۆ حیزبی شیووعی دادەمەزرێنی لایەنێکی دی حیزبێکی دیکە سازدەکا. واتە: ئیسلام بۆ خۆی بە جیا، جوولەکە بە جیا، مەسیحییەت بە جیا، هەر یەکە بۆ خۆی پاساوی هەبوونی چینایایەتیی خۆی دەخوێنێتەوە و کارەکە دەچێتە نێو جغزی ئایدیۆلۆجیاوە.

کە بوو بە ئایدیۆلۆجیا، ئەو وەختە بەرگری لێدەکەیت دەوڵەتی بۆ دادەمەزرێنی. هێزی بۆ ساز دەکەی، زیندانی بۆ ساز دەکەی خەڵکی بۆ دەکوژی، خەڵکی لەسەر دادگایی دەکەی، یاسای بۆ دادەنێی و هەزار فڕوفێڵی بۆ دەبینییەوە و ئەمە دەبێتە ئایدیۆلۆجیای ئێسکگران و ستالینیزم و نازیزم و سەددامیزم و قوزڵقورتیزم و ئیزمی کوڕی ئیزم و خەزووری سەپانی درواسێی ماڵە ئیزم ئاغای زاوای هەنەزای خاڵە ئیزمی و ئیدی بۆ خۆت لە سەر خوانی چەوری ئەو هەموو ئیزمانەدا دەلەوەڕێی... کەواتا هیچ مەرج نییە ئایدیۆلۆجیەتەکە لە سەتا سەت لەگەڵ زانستدا ڕێك کەوێ. یاسایەکانی زانست، یاساکانی ئایدیۆلۆجیا نین... بۆ؟ چونکە قانونییەت (اطِّراد)ی ئایدیۆلۆجیا، سنوورە چینایەتییەکان و بەرژەوەندایەتییەکان کۆنتراستر و زەق و زۆپتر دەکا و بەرەوبڕی بە ناو، تەنانەت لە دیمکراسیی لیبرالیش دەکا... ئەمە لە بواری دووفاقیی نێوان چینەکانی کۆمەڵدا، وەلێ ئەم قانوونییەتە ئەگەر لە بواری پێوەندییە کۆمەلایەتییەکانی مرۆڤدا دەڵەمەیی بێ، لە بواری پێوەندییەکانی ماددەی غەیرە عاقیلدا جۆرێکی دیکەیە، دەڵەمەیی نییە. من ئەم بەردە بۆ ئاسمان هەڵداوێم، دەکەوێتەوە خوارێ، ئەمە هیچ پێوەندییەکی بە ئارەزوو و خوایشتی من و تۆوە نییە، هیچ سەروکارێکی بە بەرژەوەندیی فلان چین و فیسارە چینەوە نییە، من بمهەوێ، یان نەمهەوێ، ئەوە وایە، بەلام کە حیزبی شیووعی دەڵێ: شۆڕشی چەکداریی دەبێ ببێ یان نەبێ، ئەمە پێوەندیی بە بەرژەوەندی مرۆڤەوە هەیە.

وەلێ ئیختیارەکەش هەر بەرژەوەندی مرۆڤ و ژیان دیاریی دەکا. لەبەر ئەوە تۆ دەبینی ئەو ناکۆکییانەی نێو کۆمەڵی چین لەسەرچین کە ئەتۆ ناتوانی بە بێژینگیان بگری، بەلام کۆمەڵی بۆرجوازی هەمیشە دە هەڵپەی ئەوەدایە ئەم ڕاستییە لە جەماوەر وەشێرێ و بە ئەفسوون و سیحر لێ کردنیان، بە یەك ڕەهەندکردنیان، بە کالاً و شمەك کردنیان وشیارییان تەزویر و تەزییف بکا و بانگەشەی درۆ بۆ برایەتیی مرۆڤ و هاوئایینی و هاوڕەگەزی و هاونەتەوەیی و هاوولاتیەتیی چەوساوانی

ژێردەستی بکا. بەڕاستی ئەمە یەکەم مانای ئایدیۆلۆجییە کە مارکس باسی لێوە کردووە. ئایدیۆلۆجی، دووەم جۆریشی هەس کەسی مامی: ئەویش ئایدیۆلۆجیای زۆرینەی خەڵکی چەوساوەی لەسەر هەقە. ئەم لەسەر هەقییەش لەوە ئاودەخواتەوە کە نابێ دەستەیەکی لامژ و توفەیلی تەواوی سەرچاوەکانی ژیان بۆ بەرژەوەندی چینایەتیی خۆی قۆرخ بکا و لە سەتا ٩٠٪ی خەڵکی چەوساوە لە برسان و لە تاو نەخۆشی و نەزانی و بێ دەسەلاتی هەر ناڵەیان بێ و لە خودا بپاڕێنەوە لە زوڵم و زۆری زاڵمانیان قوتارکا و هەر بێژن زاڵم زەواڵت بێ و ئەم نانە بەو ڕۆنە و هەر بە تەمای کارزمایێ بن ڕزگاریان کا، بێ وەی خۆیان هیچ ڕێچارەیەکیان بۆ خۆیان بەدی کردبێ و بۆ خۆشیان نەزانن زاڵمی ڕاستەقینەیان کێیە؟!

ئایدیۆلۆجیا بە مانای سێیەم کە جگە لە شوێنی سنووردار و دەگمەندا لە نووسینەکانی مارکسدا دەکارنەبراوە، ئایدیۆلۆجیا بە فەرایەندی هەموانی و جیهانگرەوەی ڕەنێوهینانی بڕواگەل و زانابیگەل دە کۆمەڵدا پێناسە کریاگە. ئەی مانا کە تا ئەیراکە کە لە چەند نووسینی مارکسدا هاتگە، بێ خەسیەتی چینایەتی نییە، بەڵکو بەرتریی ڕوانگەکانی چینی فەرمانفەرمای تێدا بەرجەستە دەبێ. دیارە بە پێچەوانەی مانای یەکەمی ئایدیۆلۆجی بە پێی مانای دووەم و سێیەم کە پێشترێ دیاردیم بۆ کردن، کرێکارانیش دەتوانن سیستەمی ئایدیۆلۆجیای خۆیان ڕێك بێخن و سەروبەربنێن و "ئایدیۆلۆجیی خۆیان سازکەن". لەم شوێنانەدا مارکس باسی "سیستەمی بەیانی واقیعییەت"ی دەکرد و ئەمەی دە هەمبەر "سیستەمی ڕەنێوهێنانی بۆچوون و مەزەنەکان"دا دادەنا. لێنین لە *چ دەبێ بکرێ* دا؟ ئایدیۆلۆژیی وەی مانایە وەکاربردگە وەك هەمیشە بڕوا بە جیهانێ کە ڕەنگەکانی یان ڕەش یان سپییە، نووسیویە: "ئەمڕۆ تاکانە سەرپشکایەتی لە نێوان ئایدیۆلۆژیی بۆرجوازی و ئایدیۆلۆژیی سۆسیالیستییە کە ڕێگایێ لە نێوان ئەم دووەدا وجوودی نییە و مرۆڤایەتی هێمان ئایدیۆلۆژیی سێیەمی نەئانیوەتەگۆڕێ"[٧].

بەلێ ئەمە دوای ئایدیۆلۆجیەتە و ئەو ئایدیۆلۆجیەتە دێنیت و تیئۆریزەی دەکەی، هاوار بۆ زانست دەبەی: بۆ زانستەکانی کیمیا، فیزیا، خۆلاسە، زانستە

6- V. l. Lenin, Selected Works, New Yoek, 1972, vol 1, pp. 121 – 122

ماتماتیکییەکان. مارکس کە دەڵێ. کەڵەکەبوونی چەندەکی بەرە ـ بەرە دەبێ بە هۆکاری گۆڕانی چۆنەکیی لەناکاو، ئەمەی لە فیزیاوە هێناوە، تۆ کە ئاو دەخەیە سەر ئاگر، ئاگرەکە ئەگەر پلەی گەرماییی هاوسەنگ بوو لەگەڵ بڕی ئاوەکەدا، ئەوە هێواش هێواش گەرم دەبێت و لەپڕ دەبێتە هەڵم. ئەمە لە فیزیاوە وەرگیراوە. ئەمەیان بەسەر شۆڕشی گەلاندا پراکتیزە کرد. دەڵێ: ئەگەر حزبێکت سازکرد، سەد هەزار کەست بە بیروبڕوای ئەو حیزبە و بە دیزیپلینی وی ڕێکخست و کارت کردن ئەو حیزبە ئەگەر ماوەی ٢٠ساڵ، ٣٠ساڵ چالاکیی نواند و مەشقی کرد، ئەوە لە ناکاو دەتوانێ شۆڕشێ هەڵایسێنێ و ڕژێمی فەرمانفەرمای کۆن بڕووخێنێ. باشە مارکس و ئنگڵس ئەم یاسایەیان بەم دڵنیاییەوە لە کوێوە خواستەوە؟ لە فیزیاوە. لە ماددەوە. مرۆڤیش هەر ماددەیە، بەڵام ئەم ماددەیە کە عەقڵی هەیە ماددەیەکی لە گوێن دار و بەرد نییە (ئەم قسەیە مامۆستا مەسعوود محەممەد لە مارکسییەکانی بە شێوەی "المصادرة علی المطلوب" سوود لێ وەردەگرت و پێی دەفرۆشتنەوە و دەیگۆ: کوو مرۆڤ وەکوو ماددەی خوێڕوو ڕەفتاری دەگەڵ دەکرێ؟ کوو فەرقی کەر و مرۆڤ نییە؟ چۆن ئەرکی ماسولکە و ئەرکی بیرکردنەوە یەك حیسابی بۆ دەکرێ، کوو فەیلەسووفێك و کرێکارێکی نەخوێندەوار وەك یەك تەماشادەکرێن؟ بۆ دەبێ هەر ژنە بۆرجوازیی تێروتەسەل بە بەرەڵڵایی بۆسۆ بکرێ؟ خۆ ژنە کرێکاری هەژار لە هەموو ژنانی پۆشتە و پەرداخت و توفەیلیی بۆرجوازی بۆ خۆ فرۆشتن ئامادەترن، ئەگەر شەرەف هەبێ هەر لای ژنە دەوڵەمەندە، نەك لای ژنە برسی و هەژار و لات و لەوار... بەڵێ ئەم قسانەی بە بەرەواژی و شێوەی (المصادرة علی المطلوب) خۆی گوتەنی دووپاتە و سێ پاتە دەکردەوە و لای وابوو هەنگی لە کونە داردا دۆزیوەتەوە. نەیدەزانی ئەم باسانە زۆر لەمێژتر بە سەتان جار لە دەمەتەقێ و نووسینەکانی مارکسییەکان و ئەنتی مارکسییەکاندا کاوێژکراونەوە و تامی نەماوە و وەك بنێشتی بزڕکاوی لێ هاتووە. لەبەر هەندێ مەگەر تەنها لە کن بێ خەبەران بە فەلسەفەیەکی تازەنەفەس لە قەڵەم دەدران و وەك پێشینەی نەبووبێ و تازە بە بیردا هاتبنەوە، بەڵام نەك ماددەیەکی بەرکار (passive)ە، ماددەیەکی کارا (active)یە، کار لە گۆڕینی سروشت دەکا و سروشتیش کار لەو دەکا، ماددەشە و ماناشە، فیکریشە و ماددەشە. تەنها هەر وەسفی سروشت و گەردوون و جیهان ناکا، بگرە دەشی گۆڕێ.

جیاوازی چییە لە نێوان ماددەی هۆشمەند کە مرۆڤە لەگەڵ ماددەیەکی دیکە؟ مەبەستم ئەوەیە تێڕوانینی فەلسەفی بۆ ئەو جیاوازییە چییە؟

کاك مەسعوود محەمەد هەموو جارێ وەك هەر ئێستا عەرزم کردن دەکەوتە هەڵەیەکی زۆر گەورەوە: دەیگۆت مەزهەبی ماددی دەڵێ مرۆڤ و ئاژەڵ جیاوازییان نییە، مرۆڤ و دار و بەرد جیاوازییان نییە. یەك دەڵێ خالیقی شارستانییەت یان خالیقی مرۆڤ خۆی (کارە) ئەدی خۆ کەریش کار دەکا. من دەڵێم ڕاستە کەریش و کۆمپیوتەریش کار دەکەن، بەڵام کەر بە لێخوڕین و کۆمپیوتەر بە زانایی و ئەقڵی مرۆڤ نەبێ کار ناکەن، ئەوە مرۆڤە دەزانێ بۆ کار دەکا و چی سازدەکا و بۆ کێی سازدەکا، پێم وایە کاك مەسعوود بۆ خۆی لە هەر نەجیوزادەیێ پتری دەزانی گەنم و جۆی کەندیناوە و تووتنی بێتوێن و میوەجاتی کوردستان کێ ڕەنێوی دەهێنان، سووتەنیی شۆڕشەکانی نەتەوەی کورد زێتر ڕۆڵەی کێ بوون؟! هەروەها دەشیزانی کە زێتری ئەنفالکراوەکان و کیمیابارانکراوەکان و زیندەبەچاڵکراوەکان، نەك کۆمپرادۆر و جاش و ماددەی خاو بۆ چەکە کیمیاوی بە دزییەوە کڕەکان و لە بەغدایێ بە پووڵی سەددامی دڕندە تورخەکردووەکان، منداڵ و ڕۆڵەی کێ بوون؟! لە چ چین و توێژاڵێکی نەتەوەکەمان بوون.

مەسەلەکە خۆی، ڕانانی بنیاتی شارستانییەتە. تۆ هەزار ساڵ کارت پێ وەك کەر، هێستر، نیروئاموور، پێمەڕە، تراکتەر، کامیۆن و لۆری، کۆمپیوتەرت پێ بکەن مادامێکی لەو بەهرەیەی کە مرۆڤی لە ئاژەڵ هەڵاواردووە، بێ بەهرەبی، بە ئامێر دەژمێردرێی. مرۆڤ ڕۆبۆت نییە؟! کاری بە غەریزەی وەك مێرووستان و جاڵجاڵۆکە و مێشەنگ تەنها لە قەپێلکی خۆیدا قەتیس ماوە و هێندەی موویێ گۆڕانکاریی بەسەردا نایە، بەڵام کاری مرۆڤ بە غەریزە نییە، بە بەرنامەڕێژی و ئەقڵ و ئەزموون و هتد...ە و ڕۆژبەڕۆژ گۆڕانکاریی مارپێچیی بەسەردا دێ و دەتەنێتەوە و تەشەنەدەکا و گەشەدەکا و سەرەو هەوراز هەڵدەکشێ. مرۆڤ شارستانی سازدەکا. ئەرکی ماسولکە و ئەقڵ و ئاوەز لە جەوهەردا فەرقیان نییە. کاك مەسعوود محەمەد پێی وابوو کرێکارێکی کارخانەی پۆڵاسازی دەگەڵ فەیلەسووفێکدا فەرقیان هەیە، ئەویانی بە کەر و ئێستر دەچوواند و ئەمیانی بە بنیادەم... بەڵام سەیر ئەوەبوو، هەرچی چتە خۆشەکانی دنیایە، خانووبەرە، دانەوێڵە، خۆلاسە بژیوی مرۆڤ لە وڵاتی مەدا

ناخۆشبەختانە زێتر نەخوێندەوار ڕەنێوی دێنن و ئەوژی لە هەر کەسێ پتری حەز لە ناز و نیعمەتی بەروبووی ڕەنجی ئەو کەسانە بوو کە بە داخەوە بە ئامێر، کەر و گا و ئاژەڵی لەقەڵەم دەدان، چون وەکە وی بۆیان نەڕەخسابوو هەموو ببن بە خوێندەوارێکی فەیلەسووفی وەکو خۆی و بتوانێ هەموو قسەیەکیش بدرکێنێ و هیچ باجێکێشی لەسەر نەبێ؟!

ئەو تێڕوانینەی مەسعودد محەمەد لە (التفسير البشري للتأريخ)دا هاتووە، چۆنی هەڵدەسەنگێنم؟

من هیچ لەوە لاری نیم کە مێژوو بە زیهنییەتی مرۆڤێ کە واقیعی بێ تەزویرکردن و ڕیسواکردن، دوور لە هەڵوێستی چینایەتیی دژمنانە، دە زیهندا زانستانە ڕەنگ دابێتەوە، بێریکلییانە لە جیهان نەنۆڕێ، نیهلیستییانە لە چارەی خۆنووسینی نەتەوەکەی نەنۆڕێ، نەتەوەکەی بە هیچ و پووچ لە قەڵەم نەدا، پێی وا نەبێ نەتەوەی کورد نەچوویتە نێو مێژووەوە، کورد لە لیستەی نەتەوە زیندووەکاندا نییە، بە شاکارانە و بلیمەتانە بە زمانێکی دیکە نووسینی لێ بووبێ بە مایەی شانازی و پێی وابێ زمانی نەتەوەکەی و زمانی عەرەبی ئاسمان و ڕێسمانە. مرۆڤیش لە مادده سازکراوە. خوداوەند دەفەرموێ: "وخلقنا الإنسان من صلصال من حمأ مسنون"، "ومنها نخرجكم و إليها نعيدكم" واتە لە خاکمان سازکردوون و بۆ خاکتان وەدەگێڕین. مەبەست لە خاك، هەموو سریشت (عنصر)ەکانی وجوودی زیندوو و بە ڕەواڵ مردووە کە لە زانستدا چتی مردوو وجوودی نییە، ئەدی ئەوە نییە شاعیری فەیلەسووفی ئەرەو، ئەبو عەلای مەعەڕی، مەرەمۆ: "والذي حارتِ البريَّة فيه / حيَوانٌ مستحدثٌ من جمادِ". کەواتە: مرۆڤ بەلای مامۆستا مەسعوود محەمەدەوە ئەو چتە نییە خوداش و بەندەی خوداش و تەواوی زانایان و فەیلەسووفانی پشت بە زانست ئەستوور دەیناسن و دەگەڵیدا ئاشنا و ڕۆشنان، مرۆڤ لە کن وی مادده نییە، خەڵکی ئەم کۆسمۆیە نییە، واپێدەچێ لە کاکێشانێکی ئاسمانیی غەیری ئەم کۆسۆیەوە تەشریفی هاوردوێ، خودێیە، ئەوژی "ليس كمثله شيءٌ"ە، خۆلاسە مرۆڤەکەی ئەو یۆتۆپیاییە، شارئارمانجییە، خەڵکی خەیاڵستانە، وەك ئۆمەتی خواسایی ناچێ، ئەگەر بە تەلەیفۆن قسەی دەگەڵ کابرایەکی پەسیوگرتەدا لاقرتییەکی فەرموو، هەر

یەکسەر ئەوژی پەسیوی دەگرێ، دەیفەرموو: ئەو کە دەنووسێ، بۆ "العقول الكبيرة" دەنووسێ، لەبۆ "العظيم جورباتشۆف"ی دەنووسێ.

مرۆڤ خودێ نییە، تەنانەت یۆنانییەکان کە لەبۆ هەر چتێکی خوداوەند، "ربَّ النَّوع"، یان "ربَّة النَّوع"ێکیان بە خەیاڵ سازکردبوو، هەر دە بیچم و شکڵ و شەماییلی مرۆی نێرینە و مێیینەدایان بیرلێ کردبۆوە، ئەوانیش هەر وەك مەمانان ئاشقێنییان دەکرد، تووڕە دەبوون، لێکدی دەتۆران، مێیینەکان زاوزێیان دەکرد، تۆڵەیان لێکدی دەستاندەوە، خۆلاسە هەموو ڕەفتارێکان بە ئی مەمانان دەچوو، تەنێ هەر ئەوەبوو، کە ئەوان لە ئاسمانیش دەژیان و لە سەر زەوینیش دەژیان و لە نێو دەریاش دەژیان و هەموو چتێکی کە مەمانان پێمان ناکرێ، ئەوان پێیان دەکرا... مەبەستم ئەوەیە کە تەنانەت ئەقڵی یۆنانیی ئامالێ ئیفلاتوونیی ئایدیالیستانەش مرۆڤی تەنێ هەر بە خەڵکی ئاسمان نەدەزانی، هەر لەسەر زەوین ڕسکابوون، بەلام ئەمە مانای ئەوە نییە کە مرۆڤ یان ماددەی ڕووتە یان مانای ڕووتە، ئەسڵەن فەلسەفەی ماددیی زانستانە مرۆڤ بە بوونەوەرێکی هەرە بالای جیهان دەزانێ و مادده و فیکرە بە وەك دیوی پووڵێ لە قەڵەم دەدا، چون مانا وەك سێبەری مادده وایە، مانا و فیکرە بە بێ ماددەی خاریجی زیهن، وجوودی نییە. مرۆڤ مانیشە و ماددەیشە، بەلام دووشتی لێکدی جوداواز نییە، یەك چتە و هەمیشە مارپێچانە لە گۆڕان و گەشەکردنی بیۆلۆجی - سایکۆلۆجیدایە.. ئەمن وەك کاك مەسعوود محەمەد بیرناکەمەوە بڵێم مرۆ وا دروست بووە کە بە سرووشت هەر بە لای هەڵەکردندا دەلەنگێ، یان هەر بەلای نەرێنی (منفی)دا دەلەنگێ، بە پێچەوانەوە، ئەمن گەشبینانە لە مرۆڤ دەنۆڕم، ئەو هەموو سامانە گەورەی زانستە و ئەزموونی میلیۆنەها ساڵی بە فیڕۆ نەداوە، شارستانیەتیی ڕاناوە، ئازادی، دیمۆکراسی، مرۆدۆستی، ئاشتی، مافپەروەریی چەسپاندووە. ئەمنی کورد دڵم بەوە خۆشە زانست ئەرکێکی گەورەی دەسەبەرکردنی ئازادیی نەتەوەکەمی لە ستۆ گرتووە و لەوە دڵنیام کە زانست ئاسەواری مرۆچەوسێنیی چینایەتی، کۆمەلایەتی، نەتەوایەتی، ڕەگەزی و هتد... سەرلەبەر بە خەباتی چەکدارانەش و ئاشتییانەش، ڕادەماڵێ. زانست وێڕای وەی زێتر قۆڕخ و پاوانکراوی سەرمایەدارییە، وەلێ وەکوو پەراوێزی کەوێ وایە وەناشێردرێ و دەست چەوساوانیش دەکەوێ..

مرۆڤ ماددەیە، چونکە هەرچی لە ماددەدا هەیە، لە لەشی مرۆڤیشدا هەیە.

ئەو هەموو پێکهاتەی لەشی مرۆڤ لە کانزایەکان، پرۆتینەکان، خوێیەکان، خۆلاسە تەواوی ڕەگەزەکانی وجوودی تێدا هەیە.. شاعیری عەرەب گوتەنی: "وإنَّك جرم صغير / وفيك انطوى العالم الأكبر"، یان نەسیمیی ئازەری زمانی حوروفی گوتەنی "من بو جهانه صغمازم/ منده صغار ايكى جهان/ كون و مكانه صغمازم/ گوهر لامكان منم".

ئەم دوو بۆچوونە چوارچێوەی مرۆڤە، ماددەشە و ماناشە.

فەلسەفە

فەلسەفە چییە؟

ئێمە لە هەموو هەڵسوکەوتێکی ژیانی ڕۆژانەماندا لە ئەزموون و تاقیکردنەوەداین. ئەزموون و تاقیکردنەوەش بۆ ئەوەیە زێتر لە ڕاستییەکان بگەین. جا بۆ ئەوەی کە ئەوانەی لە دەوروبەرماندا ڕوودەدەن بە تەواوەتی و بەڕاستی بگەین، دەبێ پەنا بۆ سیستەمێکی تەواو زانستانە بۆ بیرکردنەوە لە ژیان، لە جیهان هەمووی، لە شوێنی ئێمە لەم جیهانەدا، لەم دیاردە و ڕووداوانە بەرین. بەڵام ئەم بیرکردنەوەیە تەنها بۆ ئەوە نییە کە ئەتۆ هۆکار و سەرچاوەکانی ئەم دیاردە و ڕووداوانە ڕوون کەیەوە و دەسنیشان کەی، بەڵکو دەبێ تۆ شوێنی خۆشت لە ئیعرابدا بە دیاربێخی و لەو ڕووداوانەدا دەوربگێڕی و کاریگەر بی و بتوانی چالاکانە لە گۆڕانکارییەکانی جیهاندا بەشداربی. ڕوونتری بڵێم: ئێمە ناتوانین هیچ چتێ لەوانەی کە لە دەوروبەرماندا ڕوودەدەن، حاڵی بین تا *لە ڕوانگەیەکی ڕاستەوە لە جیهان نەڕوانین، بە مەرجێ ئەم ڕوانگەیە گەلاڵەی هەموو مانا و چەمکەکانی ژیانمان ڕوون و ئاشکرا بۆ بەدیاربێخی،* جیهانمان سەرلەبەر وەك هێلکەی پاککراو لە پێشێ دانێ، لە هەموو دیاردە و ڕووداوەکان حاڵی بین. دیارە ئەوها لە ژیان و جیهان و لە هەموو چتێ گەیشتن، فەلسەفە پێشکێشمانی دەکا. ئەمەش مانای ئەوەیە کە بنیاتنانی ژیانی نوێ پێویستیی بە زانیاریی نرتونوێ هەیە. جارێ هەر خوێندنی فەلسەفە بۆ خۆی، حەز و ئاڵهای وەکۆڵین و لە هەموو چتێ وردبوونەوە فراژوو دەکا و پێ دەگەیەنێ و بەرچاومان فرەوان دەکاتەوە. بەڵام نابێ پێت وابێ کە هەموو جۆرە فەلسەفەیێ بیروبۆچوونێکی زانستانەت لەمەڕ جیهان وەگیردێخی و فێرە ڕاست بیرکردنەوەت دەکا، نەخێر، چونکە فەلسەفەی واش هەن کە هەر بە ئەنقەست ئەوانەی لە جیهاندا ڕوودەدەن، دەشێوێنن و مرۆڤ چەواشە دەکەن. کەواتا: هەموو فەلسەفەیێ بۆ ئەوە ناشێ ببێ بە کلیلی ئەقڵ و قەڵەوزی ڕێشاندەر. تەنها فەلسەفەیێ کە پشتی پێ ببەسترێ، فەلسەفەی زانستانەیە. هەر بە ئەزموون،

خەڵك بۆی دەركەوتووە كە بە فێربوونی فەلسەفەی زانستانە دەگەنە قەناعەتی ڕاست و دروست و زۆر مەردانە داكۆكی لە بەرژەوەندی گەلەكانیان دەكەن و لە پێناوی ئازادی و سەربەخۆییی نیشتمانەكانیاندا خەبات دەكەن و بۆ كاری گەورە لە ڕێی دامەزراندنی ئاشتی و بەختەوەری لە سەر ئەم زەوینە، خۆیان بەخت دەكەن.

باشە ئەم گرینگییەی فەلسەفە لە چیڕا هاتووە؟

ئەتۆ دەبینی زانستەكان: فیزیا، كیمیا، بیۆلۆجی، ئەستێرەناسی و هتد... هەریەكە بە تەنها بە بەشێكی یاسایەكانی دیاردە و ڕووداوەكانی خۆڕسكەوە سەرقاڵە، بەڵام فەلسەفە، باسی ڕێساگەلێكی فرەوانتر و بە داوێنتری جیهان دەكا. هەر لەبەر ئەوەشە كە فەلسەفە، زانستی یاسا و ڕێسایەكانی گەشەكردن و تەشەنەكردنی خۆڕسك و كۆمەڵ و بیروئەندێشەی مرۆڤە لە چارچێوەیەكی فرەوانتردا. بەڵام ئەمە مانای ئەوە نییە كە فەلسەفە بە تاقی تەنها هەموو گۆڕەپانەكە داگیردەكا و پێویستیی بە زانستەكانی دیكە نییە و زانستەكانیش پێویستییان بە فەلسەفە نییە. فەلسەفە بە بێ پشت بەستن بە دەسكەوتەكانی زانستەكانی دیكە، ناتوانێ ببێ بە ڕەنگدانەوەیەكی پێشكەوتخوازانە لەمەڕ جیهان. ئەو فەلسەفەیەش بەلای ماركسییەكانەوە، فەلسەفەی زانستانەی ماركسییەتە. فەلسەفە كۆمەڵێ بیروبۆچوونی كۆنكرێت لە بارەی جیهانەوە بە خەڵك دەبەخشێ. واتە: بە چەمكەهایێ پڕ چەكیان دەكا و هەر ئەمەشە بووە بە ناوچەقی هێزوگوردی وی. بەڵام بیروبۆچوونی خەڵكەكان لەمەڕ جیهان هەریەكە بە جۆرێكن، لە كن هێندێكیان زانستانە و پێشكەوتخوازانە و لای بڕێكیان لەگەڵ زانستدا ڕێك ناكەون و كۆنەپەرستانەن. بە نموونە: هێندێ، خەبات لە پێناوی ڕزگاریی نەتەوەكانیاندا بە ڕێگای ژیان و بەختەوەری و ئازادی دەزانن، كەچی هێندێكیان چەوساندنەوە و زوڵم و زۆركردن لە نەتەوە بندەسەكانیان بە ڕێگای خواسایی و ڕەوا دەزانن. دیارە ئەم دوو جۆرە بیروبۆچوونە لە كۆمەڵێكی فرەچین و بیروبۆچوونی جۆراوجۆردا بەو شێوەیەیە. لەم جۆرە كۆمەڵەدا هەر چینە بۆ بەرژەوەندی خۆی هەوڵ دەدا و ململانێكە بە پێی دەسەڵاتی چینەكان حسابی بۆ دەكرێ. لەبەر ئەمە لە ئاوها كۆمەڵێكدا یەك جۆرە بیروباوەڕ لەمەڕ جیهان، كارێكی مەحاڵە. كێشەكە كێشەی زۆردار و زۆرلێكراوانە. فەلسەفە هەمیشە داكۆكی لە بەرژەوەندی ئەوانە دەكا كە لە خزمەتیاندایە. كەواتە: فەلسەفە، دە كاتێكدا كە خەباتی ژێردەستان بۆ لە زوڵم و زۆر ڕزگاربوونە، ناتوانێ بێ

لایەن بوەستێ، بەم مانایە *فەلسەفە* حیزبایەتییە، واتە: داكۆكی لە بەرژەوەندی چینایەتیی حیزبی دەكا. هەر لەبەر هەندێ، دەبینین لە فەلسەفەی هەموو سەروبەندێكی مێژووییینەدا حیزبی لێك دڕدۆنگ و دژبەیەكدی هەبوون. حیزبی بیروباوەڕ ماتریالیستی و ئایدیالیستی، لەم جۆرە حیزبانەن.

حەز دەكەم لە پێش هەموو چتێكدا ئەوە ڕوون كەمەوە كە زۆر جاران لایەنی داخ لە دڵ، بیروبڕوا ماتریالیست و ئایدیالیست، بە ماددەپەرست و بە كۆیلەی بەرژەوەندی شەخسیی خۆی، بە كەسانێ كە لە پێناوی نیازێكی پاك و بیروبڕوایەكی بالاّ و لە بەرژەوەند و غەرەز بەدەر، خەبات ناكەن، لەقەڵەم دەدەن. بەڵام ئەم جۆرە بیروبۆچوونە توڕڕەهاتە لە بارەی ماتریالیست و ئایدیالیستەوە بە تەقەی تفەنگیش پێوەندیی بە جوداوازیی نێوان هەردوو بەرە فەلسەفییەكەوە نییە. بە ڕاستی جوداوازیی نێوان ئەم دوو بەرە فەلسەفییە لە بوارێكی دیكەدایە. لە بواری سەرلەبەری ئەو كێشانەدا كە فەلسەفە باسیان دەكا، دوو چتی سەرەكی هەن و كردنەوەی گرێكوێرەكە بە دەستی فەلسفەكە خۆیەتی.

باشە گەوهەری كێشەكە لە چ دایە؟ ئێمە بە چاوی خۆمان دەبینین، ئەم دنیایە پڕە لە دار و بەرد و ئاو و ئاسمان و بروسكە و زیندەوەر و گیاوگۆڵ و پێش ئەوەی مرۆڤ لەسەر ئەم زەوینە پەیدا ببێ هەبوون و بوون و نەبوونیان هیچ پێوەندییەكی بە بیر و ئارەزوو و بەرژەوەندی من و تۆوە نییە و كار لە هەستوخوستمان دەكەن و دەتوانین بە دەست دەستیان لێ بدەین و تامیان بكەین و بۆنیان بكەین و گوێیان لێ بگرین و هتد.. هەروەها جۆرێكی دیكەی دیاردەكانیش هەیە: وەك بیروئەندێشە، هەستوخوست، ویست و ئیرادە و حەز و ئارەزوو. ئەمانە هیچیان بەرهەست نین و مەحاڵە بە دەست بیانگرین و بۆنیان بكەین و تامیان بكەین و پێوانەیان بكەین و كێشانەیان بكەین. ئەم دیاردانە لە نێو زەینماندا نەبێ لە هیچ شوێنێكی دیكەدا نین. كەواتە: لەم دنیایەدا دوو جۆرە دیاردە هەن: هێندێكیان مێشكی من هەبێ و نەبێ، سەربەخۆ، هەبوونیان هەیە، ئەمانە دیاردەی *ماددین*. بەشەكەی دیكەیان لە نێو ئاگایی و زەینماندا نەبێ، هەبوونیان نییە.. ئەمانە دیاردەی *نموونەیی (مثالي) و ڕەوانی (رۆحی)*ن. بەڵام ئەم دوو جۆرە دیاردانە كێهەیان لە پێش كێهەیاندا پەیدا بووە؟ ڕوونتری بێژم: جیهان (خۆڕسك) لە پێشدا، یان مێشك (ئاگایی) لە پێشدا هاتۆتە گۆڕێ؟ ئەمە كێشە بنەڕەتەكەیە لە هەموو

فەلسەفەیەکدا. جا لەم کێشەیەوە، دوو بەرەی لێك دووفاق پەیدابووگن. بەڵام خوێندنەوە و لە جیهان گەیشتن پێوەندیی بە جۆری ئەو ناسین (معرفة)ەوە، کە ئەم فەیلەسووف یان ئەو فەیلەسووف بەکاری دەبەن، هەیە. ئەگەر لە ڕێی زانست و ئەزموونەوە لە خۆڕسك بکۆڵینەوە، ئەوە، هەر وەك بە دیارکەوتووە، سەرکەوتووانە پەی بە زۆر نهێنییەکانی ئەم جیهانە دەبەین. نەخێر ئەگەر بە زانست و ئەزموون جیهان نەخوێنینەوە، ئەوە لە نێو تاریکستانی نەزانیدا هەر ئەمسەر و ئەوسەر دەکەین و بە هیچ ئاکامێ ناگەین. دیارە بۆ لە ڕاستی گەیشتن، هەر زانستە و مێتۆدی تایبەتیی خۆی هەیە. باشە ئەدی مێتۆدی فەلسەفە کێهەیە؟ بێ گومان دوو جۆرە مێتۆد، دوو جۆرە بۆ لە جیهان گەیشتن هەن: یەکیان پێی وایە کە لە هەر چتێ، لە هەر دیاردەیێ دەنۆڕدرێ، دەبێ لە حاڵەتی گەشەکردنی سەرومڕ و بێ وچان و گۆڕانی بەردەوامدا، تێی بنۆڕدرێ. بەم جۆرە مێتۆدە، مێتۆدی دیالێکتیکی (وتووێژ) دەگوترێ. مانای وتووێژ (دیالۆگ) لای یۆنانییە کۆنەکان بەوە دەگوترا کە لە ئاکام و ئەنجامی وتووێژ و دەمەتەقێ و ململانێی نێوان دوو بیروبۆچوون، یا زێتردا، کێهە لا بەڵگەی بۆ ڕاستیی تێز (تەرح)ەکەی خۆی بەهێزتر هێنایەوە، دەبێ لایەکەی دیکە تێزەکەی ئەو لایە بسەلمێنێ، بەڵام ئەمڕۆ دیالێکتیك بە مێتۆدێکی فەلسەفییانەی ئەوتۆ دەگوترێ کە تۆ واقیعی پێ بناسی. ئەو مێتۆدە دەڵێ: هەموو چتێ لەم جیهانەدا دە حاڵەتی گەشەکردن و گۆڕاندایە، هەرچی ئەوەکەی دیکەیە پێی وایە کە هەرچی هەیە، دە حاڵەتی مت و بێ جووڵە دایە و جووقەواری لێوە نایە و ناگۆڕێ، بەم تەرزە لە جیهان نواڕینە مێتۆدی میتافیزییکانە دەگوترێ. باشە کێهەیان ڕاستە؟ دیارە وەك مارکسییەکان دەڵێن، ئەوی دیالێکتیکییەکەیان ڕاستە. بۆ پاساودانی ئەمەش، نموونە بە گۆڕانکارییە کۆمەڵییەکان دێننەوە. ڕزگاربوونی سیاسیی وڵاتانی ئەفریقا لە ئیمپریالیزم بە بەڵگە دێننەوە. بەڵام داخوا لە خۆڕسکدا هیچ گۆڕانێکی بەرچاو ڕووی داوە؟ بەلای منەوە یاسا گشتەکانی خۆڕسك، لە گوێن خولانەوەی ئەزەلی و هەتاهەتاییی ئەستێرەکان و دیاردە کۆسمۆییەکان، تا ئێستا هیچ نەگۆڕاوە، یاسایەکانی زاوزێی زیندەوەران لە جەوهەردا هیچ گۆڕانکارییەکی بەسەردا نەهاتووە. ئەگەر ئێمە لە هێندێ یاسا و ڕێسای خۆڕسك، بۆ نموونە: وەك یاسای کێشمان (جاذبیة) تێگەیشتین، ئەوە خۆمان ڕزگار کردووە و دەتوانین بە فڕۆکە لە گۆی زەوین هەر لە چارچێوەی خۆیدا، تا ئەندازەیێ بەرەو

ئاسمان هەڵفڕین و لە چارچێوەی کێشمانی زەوین بە مووشەك ڕزگاربین، بەڵام ئەمە مانای ئەوە نییە کە لە کێشمانی ڕەها (مطلق) ڕزگار بووگین و یاسای کێشمانی زەوین، یان کێشمانی هەر ئەستێرەیەکی دیکە و خولگەکانی ڕزگار بووگین و دەتوانین یاسایەکان بەتاڵ بکەینەوە. بەش بە حاڵی رزگار بوونی ئەفریقا لە ئیمپریالیزم، بەلای منەوە، ڕاستە حوکمڕانیی بە ڕەواڵ، بە دەستی نوێنەرانی خەڵکانی ئەو وڵاتانەوەیە، بەڵام بە نەمانی ئیمپریالیزم لەو وڵاتانەدا، سیستەمی سەرمایەداری نەگۆڕاوە. تا ئەو سیستەمەش نەگۆڕێ، گۆڕانکارییە کۆمەڵایەتی ـ ئابوورییەکان هەر لە شوێنی خۆیاندا دەچەقن و قەتیس دەمێنن. فەرموو نەك ئەفریقا، ئەوە عیراقەکەی کورد و عەرەب، پاش وەی لە چنگوڕکی ئیمپریالیزمی بەریتانیا ڕزگاربوونی، سەددامی هەر دەستنێژی شێتۆکەی ئەمریکا و هەر ئەمریکا بۆ خۆی، کارەساتێکی بەسەر عیراقەکەدا هێناوە، (لە ئاکامی بێ ئاگاییمان) سەت خۆزگە بە کفندز دەبەین. بەڵام دەبێ ئەوەش بزانین کە گۆڕانکاری مەرج نییە لە هێڵێکی ڕاستە و ڕاستدا بڕوا. زۆر جار پێچ و پلووچی سەیری تێ دەکەوێ.

بەڵام دەبێ ئەوەش بزانین کە دیالێکتیك کاتێ دەبێ بە ڕاستییەکی زانستانە کە دەگەڵ ماددییەتدا یەکیەتییەکی ئۆرگانیکی پێك بێنن. ئەم یەکگرتنە ئۆرگانیکییەیەش لە فەلسەفەی مارکسییدا ماددیێتی دیالێکتیکی پێ دەکوترێ.

ماددیێتی دیالێکتیکی لەسەر دەستی مارکس (١٨١٨ ـ ١٨٨٣) و ئەنگڵس (١٨٢٠ ـ ١٨٩٥) دامەزرا و لێنین (١٨٧٠ ـ ١٩٢٤) گەشەی پێ کرد و بوو بە چەکێکی فەلسەفییانەی چینی زەحمەتکێشانی جیهان لە پێناوی ڕزگاربوون لە چەوسانەوە بە دەست سەرمایەدارییەوە، بەڵام دەوڵەتە سۆسیالیستانەکەی لێنین بە دەستی دیکتاتۆرییێتی ستالین و زۆر هۆکاری دیکەوە کە ئێرە جێیان نییە دیاردییان بۆ بکرێ، بۆ خۆی بە دەستی گۆرباچۆف و هەوالآنی هەرەسی هێنا و بڕایەوە و دنیای سەرمایەداری بە سەرکردایەتیی ئەمریکاوە وا خەریکە جارێکی دیکە نەخشەی جیهان بە لای بەرژەوەندی سەرمایەداریدا، سەرلەنوێ دەکێشێتەوە و تێبینییەکانی مارکسیزم لەمەڕ ڕووخانی سیستەمی سەرمایەداری، بەو جۆرەی پێشبینی کرابوو، نەهاتەدی.

فەلسەفەی ماددیی کۆن، فەلسەفەیەکی میتافیزیکانە بوو، چونکە خۆڕسکی بە چتێکی بێ بزاوت لەقەڵەم دەدا و پێی وابوو گۆڕان بە خۆیەوە نابینێ. ماتریالیستە

کۆنەکانی وەك فیۆرباخ لەو بڕوایەدا بوون کە تەنها خۆڕسك کار لە مرۆڤ دەکا، بەلاّم بە ئەزموون بە دیارکەوتووە کە مرۆڤیش دە بەرابەردا، کار لە خۆڕسك دەکا و دەشیگۆڕێ. بۆ نموونە: مرۆڤ پێناو و ئامێرەکانی ڕەنێوهێنانی گۆڕیوە، بە دەستەمۆکردنی یاسایەکانی خۆڕسك بە سەر زۆر چتاندا زالّ بووە، توانیویەتی لە هەموو بوارەکانی ژیاندا یاسایەکانی تەنانەت چۆن سازبوونی مرۆڤیش بدۆزێتەوە و ئێستا لەم سەردەمەدا کۆپی دەکرێ. بۆ ئەستێرەکان گەشتوگەڕان دەکرێ، خەلّکانی زۆروزەوەندی سەر زەوین زێتر لە دیموکراسیی و مافپارێزیی مرۆڤ و یەکسانیی ژنان و پیاوان نزیك دەبنەوە، لە دژی شەڕوشۆڕن و حەز لە ئاشتی دەکەن.

بەلاّم ماتریالیزمی کۆن نوقسانییەکی هەبوو: ئەوەش ئەوەبوو کە تەنها خۆڕسکی بۆ کەرەستەی فەلسەفەکەی ڕەچاودەکرد، کەچی بەش بە حالّی دیاردەکانی کۆمەلاّیەتی، هەروەك فەلسەفەی ئایدیالیستی بیر لێ دەکردەوە. بەلّی ڕاستە ئەو خۆڕسکی بە یەکەم و بیروئەندێشەی بە دووەم و بەرهەمی خۆڕسك دادەنا، بەلاّم بەش بە حالّی گۆڕانکاری لە کۆمەلّدا، لای وا بوو کە بیروبڕوای ویست و ئارەزووی "قارەمان و کەسانی بەهێز" کۆمەلّ بەرەو پێشێ دەبەن، واتە: تەنها پشتی بە ئەنگێزەی خۆیی (زاتی) نەك ئەنگێزەی ماددی، بابەتی، دەبەست.

دوور مەڕۆ، یەکێکی وەك فیۆرباخ، کە ڕەخنەی لە ئایدیالیزم و ئایین دەگرت، کەچی کاتێ کە دەهاتە سەر دیاردەکانی ژیانی کۆمەلاّیەتی: ئاکار و خووڕەوشت و هاوپێوەندییەکانی خەلّکی دەگەلّ یەکدیدا، لە جیاتیی وەی بە هەلومەرجی واقیعیی ژیانی خەلّکەوە گرێ بدا، دەیکوت: هێندێ ئاکار و ڕەوشت چ سەروکاری بە هەلومەرجی ژیانەوە نییە و هەر ناگۆڕێن. دیارە ئەمە بە لای فەلسەفەی ماددییەوە، بە بیروبۆچوونێکی ئایدیالیستانە لەقەلّەم دەدرێ، چونکە ئاکار و ڕەوشت و سەرەتا ئەخلاقییەکان بە دیاردەگەلێکی لە واقیعی ژیان بەدەر دەزانی.

دەبێ ئەوەش لە بیرنەکەین کە ماددیێتی و دیالێکتیك، لە فەلسەفەدا وەك ڕێسایێ بە دوو چتی لێکدی جوداواز لەقەلّەم دەدرا. ماددیێتی هەر بە میتافیزیکیانە مایەوە، بە دیالێکتیکانە پێش نەکەوت. دیاردەکانی هەرچی دیالێکتیکە لە فەلسەفە ئایدیالیستەکاندا، بە تایبەتی لە فەلسەفەی هیگلّدا، گۆڕانکاریی بەسەردا هات. بەلاّم نوقسانییەکی زۆری هەبوو. دیالێکتیکەکەی هیگلّ عەیبی گەورەی لەوەدا بوو کە بە

تەواوی، ئالّقەلەگوێی ئایدیالیزم بوو. لەبەر ئەوە دیالێکتیکیان لە فەلسەفەی هیگلّدا تەنها بەسەر فکردا تەتبیق دەکرد. هیگلّ لای وابوو تەنها هەر ئەندێشە دەگۆڕێ و گەشەدەکا، نەك خۆڕسك کە بە قۆناخێ لە قۆناخەکانی گۆڕانی ئەندێشەی دەزانی و لای وابوو لە زەماندا هیچ گەشەکردن و گۆڕانێ بە خۆیەوە نابینێ، واتە: مێژوویەکی تایبەتیی نییە. ئەوەش بە بن لێوەوە ناکرێ، کە فەلسەفەی هیگلّ هێندێ چتی بە بەهای تێدا هەبوون و پێویستیی بە جۆرە نەشتەرکارییەکی ئەوتۆ هەبوو کە بە دەست پزیشکەوە بە جارێ گیانی لە دەست نەدا، بەلاّم فیۆرباخ بە جۆرێکی نەشتەرکاری کرد هیچی بەسەر هیچەوە نەهێشت و پاك و پیسی پێکەوە ڕامالّین.

بەلاّم مارکس بە بلیمەتیی خۆی نێوکە ئەقلاّنییەکی دیالێکتیکی هیگلّی لە تۆولۆی ڕێبازە ئایدیالیستانەکەیدا دۆزییەوە، ئەوەش ئەمەیە کە هەموو چتێ لەم دنیایەدا دە حالّەتی گۆڕان و گەشەکردندایە و دووفاقیی نێوەخۆی چتەکان، هەر بۆ خۆی سەرچاوەی ئەم گۆڕان و گەشەکردنەیە. بەلاّم ئەم کارە بە بێ هەلاّواردنی دیالێکتیك لە کاژە ئایدیالیستانەکەی، دیالێکتیکی هیگلّ سەرلەنوێ لەسەر بنەمایەکی ماددی و بە شێوەیەکی زانستانە مەیسەر نەدەبوو. بۆ ئەم کارەش تەنها چارە هەر ئەوەبوو کە پشت بە بەرهەمەکانی زانستی شۆڕشگێڕانە ببەسترێ. ئیدی ئەوەبوو کە مارکس ڕێبازێکی فەلسەفییانەی وای دامەزراند کە ماددیێتیش و دیالێکتیکیشی هەرتك پێکەوە توندوتۆلّ گرێ دا و بوون بە یەك چت و لەوەڕا ماددیێتی دیالێکتیکی هاتە گۆڕێ.

باشە، مادده بۆخۆی چییە؟ بە ڕاستی ژیان و تاقیمانەکانی ڕۆژانە ئەوەی پێ سەلماندووین کە ئەم جیهانە، پێش وەی مرۆڤ لە سەر گۆی ئەم زەوینە پەیدا ببێ، هەبووە، نەك وەك ئایدیالیستەکان دەلّێن، تەنها لە مێشك و زەینی مرۆڤدا هەیە، واتە: گۆیا ئەگەر ئەقلّی مرۆڤ نەبا، ئەم جیهانە نەدەبوو. بەلاّم زانست بە دیاری ئێخستییە کە گۆی زەوینەکە بۆ خۆی تەمەنی پێنج ملیار سالّە، کەچی تەمەنی مرۆڤ خواروژوور، لە یەك میلیۆن زێتر تێ ناپەڕێ. کەواتە: هەبوونی جیهان بە بێ مێشك و زەینی مرۆڤ ئەو ڕاستییە دەگەیەنێ کە جیهان ماددییە.

بۆ خۆت دەبینی، دەوروبەرمان لە چتهایێ، لە دیاردەگەلێ ئاخندراوە نە سەرەتایان هەس و نە بنەتا. دارە، بەردە، چەوە، لمە، خاکە، زیندەوەرە، دەریایە، چۆل و

بیابانە، هەسارەیە و هتدە.. ئەمانەش سەرلەبەر واژەی "ماددە"یان بۆ وەکارتێرین. بەم جۆرە واژەگەلەیشە، "چەمکەیل" (مفاهیم) پەژین.

هێندێ چەمك، چتهایەکی زۆر فرەوان و هێندێکی دیکەی چتەیلێکی کەم فرەوانتر دەگرنەوە. بۆ نموونە: چەمکی "چت" لە چەمکی "گۆچان" یان "کۆمپیوتەر" فرەوانترە. باشە چەمکی لە هەمووان فرەوانتر هەیە؟ بەڵێ، هەیە. دە کە مادامێکی چەمکێکی وا هەبێ هەرچی هەیە و نییە بگرێتەوە، دیارە ئەم چەمکە لە هەموو چەمکەکان فرەوانترە. ئەم چەمکەش، چەمکی "ماددە"یە. کەواسە: "ماددە"ش چەمکێکی وەك چەمکی "چت"ە، وەلێ چەمکێکی یەکجار فرەوانە، نەخێر، بێژە، فرەوانترین چەمکە. جوداوازیی ئەم چەمکە لێل چەمکەکانی ترا ئەوەسا کە نیشانە دایکانە و باوکانە جەوهەرییە گشتەکان دەگرێتەوە، نەك تەنیا هەر هێندێ چت. ئیدی بەم چەمکە کە لە هەموو چەمکەکانی دیکە بەرفرەوانترە، کەتەگۆریا (مەقوولات)یش دەگوترێ.

چاکە، ئەدی نیشانە دایکانە و باوکانە جەوهەرییە گشتەکان کە سەرلەبەری چتان دەگرنەوە، چین؟ یەکەم ئەوەیە کە ماددییە، واتە: ئێمە بمانەوێ و نەمانەوێ، هەن، مێشك و زەینی مرۆڤ هەبێ و نەبێ، هەن. دووەم ئێمە کە بە ئاوێکی شلەتێن خۆمان دەشۆین، هەست بە گەرماییێ دەکەین، یان کە دنۆڕینە دارستانێ، دەبینین ڕەنگی دارودرەختەکان کەسکن. لەمەڕا ئەوەمان بۆ بەدیاردەکەوێ کە چتەکانی دەرێی زەین و مێشکی ئێمە کار لە ئەندامەکانی هەستمان دەکەن. کەواتە: ماددە مەقولەیەکی فەلسەفیی ئەوتۆیە کە دەلالەت لە هەبوونی چتان لە دەرەوەی مێشك و زەینی مرۆڤ لە ڕێگای ئەندامانی هەستوخوستییەوە، دەکا. کەواتە: ماددە ئەو ڕاستییەیە کە کار لە هەستەکانمان (بە چاو، دەست وێ کەوتن، بۆنکردن، بیستن، تامکردن) دەکا و هەستمان دەوروژێنێ.

کۆن، ماددەیان بە کۆمەڵە ڕێزە (ذرة)یێ دەزانی و لایان وابوو کەرت — کەرت نابن و چتی خڕ و گرۆڤەری ورد — وردن و ئەمانە بنەڕەت و بناخەی سەرلەبەری جیهانن. بەڵام لە پاشان زانست یەکلایی کردەوە کە کە ڕێزە (ئەتۆم = ذرة) کەرت ـ کەرت دەبێ و ئەم کەرت ـ کەرت بوونەش دواییی نایە. بەڵام سەیر ئەوەیە کە فەیلەسووفە ئایدیالیستەکان پاش ئەم کەشفە زانستییە، کردیان بە هەرا: ئەها، ئەرێ وەڵڵا

فەلسەفەی ماددی بە فشەدەرچوو و دۆڕاندی ـ گوتیان، جاران ڕێزەی لە کەرتبوون نەهاتگ بە بنەڕەتی ماددە دادەندرا، کەچی بە دیارکەوت، نەخێر، ئەوەتا کەرت ـ کەرت دەبێ. کەواتا: ئەو کۆشك و تالارەی فەلسەفەی ماددی، لەسەر ماددە و ڕێزەکانی ڕۆنابوون، داتەپین و ڕووخان، کە ماددەیە. بەڵام کارەکە بەو جۆرە نییە. بەڕاستی ئەوەی ڕووی دا، ئەمە بوو کە خەڵك زانیاریی نوێیان وەگیرکەوت. جاران نەیاندەزانی کە ڕێزە (ئەتۆم) کەرت ـ کەرت دەبێ و ئەلەکترۆن هەیە و پرۆتۆن و نێوکی ئەتۆمی هەن. وەلێ ئێستاکانێ دەزانن کە ئەم زانیارییە نوێیانە بیروبۆچوونەکانمانیان لەمەڕ پێکهاتەی ماددە، هەر بە جارێ گۆڕی.

زانست تا ئێستاکە نزیکەی ٣٠ وردۆکەی دۆزیوەتەوە و لە دۆزینەوەی هی دیکەشدا هەر وا بەردەوامە و ئەوەی بە ئەقڵمان سەلماند کە ئەم وردۆکانە بۆ خۆیان، سەربەخۆ هەن و هەر لە پێشدا هەبووگن و پاش ئەوەی کە زانست دۆزیونییەوە، ئەوجا هاتوونە نێو زەینی مرۆڤەوە و ماددین و هەرگیز لەناوناچن.

ماددە خەسیەت و نیشانەی دیکەشی هەن و زۆر جۆراوجۆریشن. خەسیەتەکانی هەریەکە لە بابەتێك و لە ڕەنگێکن. بە ڕاستی ئێمە دەبێ دوو چتان لێکدی هەڵاوێرین: یەکەم ڕێبازی ماددە چۆن پێك هات و دووەم، چەمکی فەلسەفییانەی ماددە چییە؟ بەش بە حاڵی ڕێباز (مێتۆد)ی ماددە چۆن پێکهاتن، ئەوەیە کە بزانین ماددە لە ئەلەکترۆن، یان وردۆکەکانی دیکە پێك دێ؟ بەڵام ڕێبازی فەلسەفە، دەیهەوێ بزانێ: گەلۆ جیهان هەیە، ڕاستە ئەم وردۆکانە بە بێ زەینی ئێمە هەن؟ بیروبۆچوونمان بە هەر بارێکدا دەربارەی جیهان بگۆڕێ، ئەمە مانای ئەوە نییە کە مادام ئەم گۆڕانە هەبێ، دیارە "ماددە لەناودەچێ".. ڕاستیت گەرەکە، ماددە، ڕۆژ لە دوای ڕۆژ، بەڵگەی ئیسپات بوونی سەربەخۆیی خۆی هێندەی دیکە لە سای کەشفە تازەکانی زانستدا، زێتر دەسەبەردەکا. ئەوەی کە دەگۆڕێ ماددە نییە، بەڵکو بیروبۆچوونی ئێمەیە کە دەربارەی چۆن پێکهاتنی جیهان و تابلۆیە زانستانەکەی دێتەگۆڕین..

بەڵام باسوخواسی ماددە هەر هەبووە و هەتاهەتایشە هەر وا بەردەوام دەبێ و کێشەشی لەسەر بوونی بەسەرچووە. بۆ نموونە: ئەگەر پاژە دارێکمان سووتاند، هەنگێن لە هێندێ مشکیی زێتر لێ بەجێ نامێنێ، باشە، پاژە دارەکە چیی بەسەرهات؟ دارەکە بوو بە چەندین ماددەی دیکە کە تاکە ـ تاکە و جوێ ـ جوێ، دارە سووتاوەکەی

پێشوو نین. کەواتە: هیچ چتێ لە خۆڕسکدا نییە لەناوبچێ و هیچ ئاسەوارێکی لێ بەجێ نەمێنێ، یان سەرلەنوێ لە هیچ، لە نەبوو سازبێتەوە. کەواسا: هیچ چتێ لە خۆڕسکدا لە هیچ و لە نەبوو پەیدا نابێ و لەناوناچێ، بێ ئەوەی ئاسەوارێ بەجێ بێڵێ، بەڵکو شکڵ و شێوەی دیکەی ماددەی دیی لێ پەیدا دەبن.

مادده لە جووڵە (حرکة) جوداناکرێتەوە. ئەتۆ کە چتێ لە جێگایەکی بە نموونە: پردێ، دەبینی ناجووڵێ و هەر لەو جێگایەدا قەتیسە و تا یەکێ نەیجووڵێنێ، جووڵە ناکا، بەڵام ئەگەر بە وردیی بنۆڕینێ، بەردەکە هەمیشە لە بزووتن و جووڵەدایە. ڕێزەکانی، کەرتەکان (ئەلەکترۆن، پرۆتۆن)ی کە دە هەر ماددەیەکدا هەن لە جووڵەدان و لە شوێنێکەوە بۆ شوێنیکی دیکە ئازوگوێز دەکەن، داڕووخان بە هۆی نم و شێ و گەرمایی تیشکی ڕۆژ و باوبۆرانەوە بەردەوامە. ئەتۆ ئەو خانووەی کە تێیدای بێ جڤین و جووڵە نییە، دەگەڵ خولانەوەی زەویندا بە دەوری ڕۆژدا، دەخولێتەوە. ئێمە لە جێگایەکی کە دادەنیشین جووڵە ناکەین، بەڵام ئەو جۆگەلە خوێنانەی کە بە لەشماندا دەڕۆن و دەخولێنەوە جۆرەها گۆڕانکارییان لێ دێنە گۆڕێ. بە هەزاران لە خانە کۆنەکانی لەش، خرادەبن و دەگۆڕێن، بە هەزارانی دیکەی نوێیان لێ پەیدا دەبنەوە، ئەمەش هەر جووڵەیە.

ئەتۆ هەروا بیر لە گەرمی بکەوە، پێت وایە لە چ پەیدا دەبێ؟ ئەوە لە ئەنجامی جووڵەی ژمارەیەکی یەکجار زۆری ڕێزەکان پەیدا دەبێ، چۆن؟ بۆ نموونە: ئاو بە ئازوگوێزی ڕێزەکانی گەرم دادێ و دێتەکوڵ، بەڵام جووڵەکە، جووڵەیەکی مەکینەیی نییە بە چاو ببیندرێ، بەڵکو چتێکی زۆر بە گرێوگۆڵترە. لێشاو (تیار)ی کارەبا جووڵەی ئەلەکترۆنەکانە، کارێکی کیمیاوی، ئەویش هەر جووڵەیە، کەڵەکەبوونی ئەیۆنەکانی، ئەمەیان لەوی پێشوو زۆر بە گرێوگۆڵترە. ئۆرگانی زیندوو، ئەویش هەمیشە لە حاڵەتی جووڵەدایە. بڕوانە سیستەم و ڕژێم و یاسا و ڕێسایە کۆمەڵایەتییەکان چۆن هەمیشە لە گۆڕاندان، کۆمەڵانی خەڵك چۆن دەگۆڕێن، ئاکار و ڕەوشتیان، تەرز و شێوەی بیرکردنەوەیان لەمەڕ هەر چتێ، هەر دیاردەیێ، هەر ڕووداوێ کوو دەگۆڕێ؟

باشە، لەوەی گوتمان چ هەڵدێنجین؟ لە دنیادا جۆرەها جووڵە هەن، یەکەم جووڵەی مەکینەیی، دووەم جووڵەی فیزیایی، سێیەم جووڵەی کیمیایی، چارەم جووڵەی بیۆلۆجی، پێنجەم جووڵەی کۆمەڵایەتی.

جووڵە سەرلەبەری گۆڕانکاریگەلێ کە لە جیهاندا ڕوودەدەن لە ئازوگوێزێکی سادەوە بگرە تا دەگەیە بیرکردنەوە، هەموویان دەگرێتەوە. کەواتە: جووڵە سەرلەبەری ئەو گۆڕانکارییانەن کە لە چتەکان و دیاردەکاندا ڕوودەدەن، ئەمە بە گشتی گۆڕانی ماددەیە.

باشە، دەکرێ مادده بکەوێتە حاڵەتێکی واوە کە هیچ گۆڕانێ بە خۆیەوە نەبینێ؟ نەخێر، تەنانەت لەو سەردەمەشدا کە هێشتا نە خەڵك، نە زیندەوەر، نە خانەی زیندوو، پەیدابووبوون، گۆڕانکاری لە ماددەدا هەر هەبوو. کەواتا: جووڵە شێوەی مانی ماددەیە، شێوەی هەبوونی ماددەیە. جووڵە خەسیەتێکی نوسنەکی ماددەیە و هەرگیز لێی جودانابێتەوە و هەبوونی مادده بە بێ جووڵە نییە و مادده تەنها هەر لە حاڵەتی جووڵەدا هەیە.

پیرۆزە، ئەمە وای لێ دەفامرێتەوە کە ماددییێتی دیالێکتیکی متی (سکون) فت دەکا؟ نەخێر. متی لە خۆڕسکدا هەیە، بەڵام لە چاو خۆیدا هەیە، ڕێژەکییە. ئەمەش واتە: هیچ دیاردەیێ نییە بتوانێ بێ جووڵە بێ و هەرچییەکی تێدایە مت و بێ جووڵەیە.

ئەتۆ کە چتێکی دەبینی ناجووڵێ، ئەمە لە چاو چتێکی دیکە وایە. بە نموونە: ئێمە لە نێو شەمەندەفەرێکدا کە لە حاڵەتی ڕۆیشتندایە، دانیشتووین و ناجووڵێین، بەڵام لە ڕاستیدا، ئێمە دەگەڵ جووڵەی شەمەندەفەرەکەدا، لە جووڵەداین. ئەتۆ لە چاو شەمەندەفەرەکە، متی، بێ جووڵەی. دیارە لە متی حاڵیبوونی دیالێکتیکانە چتێکە و میتافیزیکانە لە متی تێ گەیشتن، چتێکی دیکەیە. میتافیزیاییەکان مت بە بێ جووڵە تێ دەگەن، بەڵام ماددییەتی دیالێکتیکی هەر بە تەواوی دژی ئەمەیە.

بە ڕاستی، هەرچەندە کە متی هەیە، بەڵام دیالێکتیك سەرقاڵی جووڵەیە، گەشەکردنە، گۆڕانکارییە کە ئەمەش بۆ خۆی لە خۆڕسکدا هەیە و پێویستیی بە بزوێن نییە. هیچ پێویستیی بەوە ناکا ئەتۆ بپرسی، باشە، ئەوەی کە هەر لە عەزەڵەوە هەبووە، لە کوێڕا پەیدا بوو؟

کات و شوێن (زمان و مکان) شێوەی ماددەن. بۆ خۆت دەزانی هەموو چتێ درێژا و پێوانەیەکی دیاری هەیە: پانی، درێژی، بڵندی، ئەمانەش شوێنێ داگیردەکەن. جگە لەمەش، باری هەڵکەوتی جوداوازیان هەیە، لە یەکدی دوورتر، نزیکتر، سەرووتر، خوارتر، بە لای چەپدا، یان بە لای ڕاستدا هەڵکەوتوون. ئەمەش واتە: هیچ چتێ نییە

ده شوێنێكدا نەبێ و مەحاڵە كە وا نەبێ. جا هەر لەبەر هەندێ شوێن بە شێوەیێ لە هەبوونی ماددە دەناسێندرێ. هەروەها هەرچی دیاردە و ڕووداو لە جیهاندا هەن، وەك گوتمان لە حاڵەتی جووڵەی هەمیشەیی هەتا هەتاییدایە. جگە لەمەش، یەك لە دوو یەكدی دێن، ڕۆژگار لە پاش شەوگار، سۆسیالیزم لە پاش كاپیتالیزم (سەرمایەداری) دێ، ڕووداوێ زووتر، یەكی دی درەنگتر دێ و هەریەكەشیان تەمەنێ، درێژایەكی دیاری هەیە. جا ئەم گۆڕان و گەشەكردن و بە نۆرەهاتن و یەك لە دوو یەكدی ڕیزبوون و درێژابوونی ڕووداوان، مەحاڵە لە دەرێی چارچێوەی كاتدا ڕووبدەن. كەواتە: هەرچی لە جیهاندا ڕوودەدا، لە كات (زمان)دایە. جا لەبەر هەندێ، كاتیش هەر شێوەیەكی دیكەی ماددەیە. كەواتا: لە ماددەی جووڵەدار بەولاوە هیچ چتێكی دیكە لە جیهاندا نییە. ئەوجا "ماددەی جووڵەداریش لە كات و شوێندا نەبێ ناتوانێ جووڵە بكا".

باشە، ئەدی خەسیەتەكانی كات و شوێن چین؟ شوێن، سێ ڕەهەندی هەن: درێژی، پانی، بڵیندی. هەموو دەزانین كە گۆڕانی دیاردەكان لە كاتدا بە یەك بەریاندا دەڕوا، لە ڕابردووڕا بۆ هەنكە، لە هەنكەڕا بۆ دواڕۆژ. ڕابرانی كات، بە پێچەوانەی ئەم یەك بەریانییە، مەحاڵە. وەلێ خەڵك لە چیرۆك و داستانە خەیاڵچنەكاندا توانیویانە "ئامێرێكی كات" دروست بكەن چزەكەی بە "پێچەوانە" بگەڕێ. مەحاڵە هەموو پلەكان بە بەریانی پێچەوانەدا، دووبارە ببنەوە. ئەمەش مانای ئەوەیە كە كات بەرەوپاش وەناگەڕێ، دیرۆك خۆ دووبارە وەناكا. ئەتۆ كە ئامرازی "كێندەرێ" ، "كەنگێ" بە كاردەهێنی. بەمانە لە كاتی ڕووداو و جێی ڕووداوێ دەپرسی. بەمەش ئەوەمان لەبۆ ساغ دەبێتەوە كە كات و شوێن، دوو ڕووی ماددەنە، كە ئەمەیان بە بێ ئەوی دیكەیان هەبوونیان مەحاڵە. لەبەرئەوەی كە ماددە لە كات و شوێندا هەبوونی نییە، مەحاڵە لێكیان دابڕی، بگرە لە ماددەدابڕینیشیان هەر مەحاڵە. ئیسحاق نیوتن (١٦٤٢ ـ ١٧٢٧) لای وابوو كە شوێن و كات بە بێ ماددە و ڕاستەوخۆ هەن، یان وەك سندووقێكی زەلام، یان ژوورێكی بێ پایانی بێ دیوار و بنمیچ و زەوین دەچن و دەتوانی چتیان تێدا دابنێی و چتیان لێ دەربێری و وەك بڵێی ئەم جیهانە لە ناو ئەم "سندووق"ەدا "دانراوە". نیوتن لەمەڕا گوتی: شوێن بێ سەرحەد و سنوورە و دەخڵی بە ماددەوە نییە. هەر بە هەمان ئاوا، بیری لە كاتیش كردەوە.

بەلاّم ئەوەبوو، ئاینیشتاین (١٨٧٩ ـ ١٩٥٥) كێشەكەی بە تیئۆریی ڕێژەكی یەكلاكردەوە و هەروەك ماركس و ئەنگڵس بیریان لێ كردبۆوە، گوتی: شوێن و كات دەگەڵ یەكتری و ماددەدا وەك یەك هاوپێوەندن و بە بێ خەسیەتەكانی ماددە بە بیردا نایەن. ئەتۆ وا دەزانی كە كات لەسەر ڕووی زەوین لە ناو مووشەكێكی زەلامی یەكجار خێرادا یەك چت بێ: بەلاّم وا نییە. ئەگەر مووشەكەكە، بە خێرایی مەیلەو خێراییەكی تیشك بڕوا، هەنگینێ، كات زۆر لەوەی كە لە سەر ڕووی زەوین دەگوزەرێ، سستترە. ئەگەر بەم مووشەكە سەفەرێكی سێ ساڵەمان بۆ فەزایێ كرد، كاتێ وەدەگەڕێینە سەر زەوین، بڵێ، چەند ساڵمان پێ چووبێ باشە؟ ٣٦٠ ساڵ. ئەمە وەك بڵێی، چتێكە بە ئەقڵەوە ناچێ، بەلاّم ئەمە ڕاستە و كێشەی لەسەر نییە.

جا، ئەمە ئەوەمان پێ دەسەلمێنێ كە زەوین كاتی خۆی هەیە و مووشەكیش بە خێرایی تیشك دەڕوا و كاتی خۆی هەیە. كەواتە: كات ڕێژەكییە و سستی و خێرایی بەسەرچوونی بەخێرایی جووڵەوە بەندە. چت، تا خێراتر لە شوێنێكدا جووڵە بكا، كات بەسەرچوون بەو پێیە سست دەبێتەوە. بەلاّم شوێن هەر بۆ خۆشی ڕێژەكییە. ئەتۆ لە شەمەندەفەرێكدا دانیشتووی، وا بزانە شەمەندەفەرەكە بە خێرایی تیشك، بە تەنیشت شۆسەیەكدا دەڕوا (خێرایی تیشك ٣٠٠ هەزار كم لە ترووكەیەكدایە) سەرنشینانی شەمەندەفەرەكە تەماشا دەكەن، شۆسەكە كرژهەڵگەڕاوە، بەلاّم ئەوانەی كە لەسەر شۆسەكە ڕاوەستاون، كارەكە بە پێچەوانەوە دەبینن، واتە: شەمەندەفەرەكە كرژ هەڵگەڕاوە. ئەمە لە ڕاستیدا فێڵی چاو نییە، بەڵكو ڕاستییەكە لە حاشابەدەر. ئیدی بەم جۆرە دەبینین، شوێنیش ڕێژەكییە.

بەلاّم ئایدیالیستەكان ئەم دیاردە ڕاستە، وا لێك دەدەنەوە كە ئەمە تەنها لە زەینی مرۆڤدا بەو جۆرەیە، نەك لە ڕاستیدا.

باشە، مرۆڤ بەرابەر بە ڕابردنی كات دەستەپاچە و داماو نییە؟ مرۆڤ ناتوانێ كات ڕابگرێ، بەلاّم بەرانبەر بە ڕابردنیشی وەنەبێ دەسەپاچە بێ، چونكە دەتوانێ بۆ بەرژەوەندی خۆی، كووی دەكاربەرێ، دەكاری دێنێ. بۆ نموونە: لە زۆر ولاّتاندا بە جۆری لە خواسایی بەدەر سوود لە كات وەردەگیرێ.

پرۆژە پێنج ساڵییە بە بەرنامەڕێژییەكانی گەشە و پەرە بە ئابووریدان ولاّتانی تازەفراژوو، لەم بوارەدا نموونەی ئاشكرایە.

باشە، ئەدی *ئاگایی* (وعی) چییە؟ ئاگایی خەسیەتی ماددەیەکی زۆر باڵایە. هەزاران ساڵە مرۆڤ لەو پێوەندییەی کە لە نێوان لەش و ئەوەی کە گیان (ڕۆح) یان ئاگاییی پێ دەگوترێ، چییە؟ دیارە وەڵامی ئەم پرسیارە، زۆر سەخت و گران بووە، چونکە ئەوەی کە نابیندرێ و بەر گوێ ناکەوێ و ڕەنگی نییە، کووی لێ دەکۆڵدرێتەوە کە ئاگاییەکەمان هەر بۆ خۆی لەم بابەتەیە؟ دیارە هیچ کەسێ لە بیری من ناگا تا قسەی لەگەڵدا نەکەم. باشە، ئەدی بیرکردنەوە و ئەندێشە چییە؟ ئایدیالیستەکان ئەوە چەندین چەرخ و چاخە، ئەم پرسیارەیان کردووە بە بیانووی خۆیان و هەروا وەك بنێشتەخۆشە، دەیجوونەوە و دەیجوونەوە..

ئەوان دەڵێن: سەرچاوەی ژین و بیروئەندێشە، دەروونی مرۆڤە و مەحاڵە لەشی بێ گیان لە دنیادا هەبێ. ئەگەر هەش بێ مردووە. بەش بە حاڵی گیان، وەك دەڵێن، دەتوانێ بە لەش هەبێ. کاتێ مرۆڤ لە داییك دەبێ، هەنگێن گیان دەچێتە لەشیەوە و کاتێ دەمرێ لە لەشی دەردەچێ و لێی جودادەبێتەوە. باشە ئەمە ڕاستە؟ جا با قسەت بۆ بکەم.. کاکە ئاگایی بریتییە لە بیروئەندێشە و هەستوخوست و بیروبۆچوون و ویست و ئیرادە . ئەم سیفەتانەش، یەکەم هی مرۆڤن. ئەگەر کەسێ نەبێ هەست بە چت بکا، دیارە هەستوخوست هەبوونی نییە. هەروەها ئەگەر کەسێ نەبێ بیهەوێ و ئیرادەی بەکاربەرێ، ویست و ئیرادە وجوودی نییە. بەڵێ ڕاستە هێندێ ماکی ئاگایی لە زیندەوەراندا، لە گوێن هەست بە ڕەنگ، بێنکردن و بۆرە دەرککردنێ هەیە، بەڵام تەنانەت ئەم ماکە ئاگاییە لە سەروبەندێکی زۆر کۆندا پەیدا نەبووە، تا ڕادەیێ تازەیە.

لەم قسانە ئەوەمان بۆ بەدیاردەکەوێ کە خۆڕسك نەك هەر لە پێش خەڵکاندا بگرە لە پێش سەرلەبەری بوونەوەرانی زیندوودا تێکڕا، پەیدابووە و بێ ئاگایی و دەرکی مرۆڤ جوداوازانە و سەربەخۆ پەیدابووە. ئەوە پێشەنگە و مرۆڤ و زیندەوەر لە پاشە وی هاتوونە گۆڕێ. ئەتۆ دەبینی، کەسێ دەستی بریندار دەبێ و برینەکەی هێند سەخت دەبێ، ئەو کەسە لە تاوان دەبوورێتەوە و ئاگای لە خۆ نامێنێ و ئیدی هەست بە هیچ ناکا. زانست پێی سەلماندووین کە بوورانەوە ـ هەستکردن لە دەست دان ـ لە سۆنگەی کەمخوێنی لە دەماخدا، یان نەخۆشییەکی سەختی دڵ و دەمارەکانی خوێن، یان بە هۆی ئێش و ئازارێکی لەکێشبەدەر و خوێنبەربوونێکی زۆر، ڕوودەدا، ئەمەش واتە: کە ئاگایی و هەستکردن لە سای پرۆسێسگەلێکی ماددیی نێو لەش و نێو دەماغ و نێو ڕەگ

و دەمارەکانەوە، هەستی پێ دەکرێ و هەیە. نموونەیەکی دیکە: زۆر جاران ئەتۆ لە کارکردندا تەواو شەکەت و ماندوو دەبی و هەست بە ناڕەحەتی دەکەی و مێشك بە تەواوەتی ساف نییە، بەڵام کاتێ بۆ پشوویێ وچان دەگری و دەحەسێیەوە، یان وەرزشێ دەکەی، یان ئاوێکی بە خۆتدا دەکەی، هەست دەکەی بە خۆتدا هاتوویەوە و وزە و توانستێکت وەبەر هاتۆتەوە و مێشکت ساف بووە. ئیدی بەمە، جارێکی دیکە بەو قەناعەتە دەگەین کە ئاگایی بە بێ هەبوونی ماددە، وجوودی نییە و هەرگیز نابێ. بەڵام ئایا، هەموو ماددەیێ بیردەکاتەوە؟ نەخێر. بە نموونە: بەرد، بیرناکاتەوە، هەر خۆڕسکێکی دیکەی بێ گیان، بە گشت، بیرناکاتەوە، هەروەها زۆر لە ئۆرگانیك (عضویات) ەکان بیرناکەنەوە. چاکە، ئەدی کەنگێ ئەم ئاگایی و بیرکردنەوەیە پەیدابووە؟

زانست پێی سەلماندووین کە خۆڕسکی زیندوو لە خۆڕسکێکی بێ گیان سازبووە. بە ڕاستی ئەمە چتێکی یەکجار گرینگە. هەر بەم بۆنەیەوە، شاعیری فەیلەسووفی عەرەب، ئەبو عەلای مەعەڕڕیش فەرموویە:

والذي حارت البريَّةُ فيه   حيَوانٌ مستحدث من جمادِ

پێشتر باسی ماددە و شێوەکانیمان کرد، ئێستاش باسی یاسایەکانی جووڵەی ماددە دەکەین. ئەم یاسایانە، مەقوولاتەکانی دیالێکتیکیشیان پێ دەگوترێ و دەگەڵ یەکدیدا هاوسەروکارن و یەکتر تەواودەکەن. بۆ ناساندنی یاسا، ئەم ڕووداوە بە نموونە دێنینەوە: ئەگەر بەردێ بۆ ئاسمان هەڵدەین، یەکسەر لە ئاسمان بەردەبێتەوە سەر زەوین، چونکە کێشمانی زەوین ڕایدەکێشێ. کەواتە: یاسای کێشمان هەیە. ئەم کێشمانەش وە نەبێ جارێ ڕووبدا و جارێ ڕوونەدا، نەخێر، هەمیشە ڕوودەدا و دیاردەیەکی ناچاری و لە ڕوونەدان بەدەرە. ئەوجا، کە دیاردەی وا دەبینین، دەڵێین: دیاردەکان دەگەڵ یەکدیدا هاوپێوەندن، هاوسەروکارن. ئەم هاوپێوەندییەی نێوان دیاردەکان بە هاوپێوەندیی یاسایی، جەوهەری دەزانین، واتە: پێوەندییێ نین کە لە ئەنجامی هەلومەرجی لەناکاو و دەرەکی و سەرپێیانە بێتەگۆڕێ، نەخێر، دیاردەکان هەر بۆخۆیان سروشتیان بەو جۆرەیە. لە یاسادا هەموو پێوەندییەکان ڕەنگ نادەنەوە، ئەوەی کە ڕەنگ دەداتەوە تەنها پێوەندییە هەرە سەرەکییە دایکانە و باوکانەکانە.

یاسا لە سەر یەك بار دەڕوا، بیژی و نەکولۆك (شاذ)ی نییە. هەموو دیاردەیەکی بەردەکەویٚ. یاسای ئەرخمیدس، بە نموونە: باسی چتێکی هەموانی دەکا، باسی چتێکی هاوبەشی سەرلەبەری ئەو تەنانەی کە دە هەر ماددەیەکی شل باوێتریٚ، دەکا. باسی پێوەندی لە (نێوان تەن و هێزی پاڵی هەر شلیٚ بە تەن)ەوە دەکا کە شەقڵومۆرەی گشتگری بەبەرەوەیە. لە یاسادا تەنها پێوەندیی گشت ڕەنگ ناداتەوە، بگرە پێوەندیی ناچارییش ڕەنگ دەداتەوە، واتە: یاسا گشتییش و ناچارەکییشە. ئەتۆ کە ئاو لەسەر ئاوری دانێی، پاش قەدەریٚ ئاوەکە بەکوڵ دیٚ، ئەمە بۆ هەموو ئاویٚ وایە، هەموو ئاوریٚ ئاو گەرم دەکا، هەموو ئاویٚ بە ئاگر دەکوڵیٚ. ئەتۆ لەم واژەی (هەموو، هەموو، هەموو)انە وردبەوە، کە ئەگەر یاسا بە "مام هەموو" نێونێین، زۆر ڕاستە.

یاسا، بە مانایەکی دیکەش لە ژیاندا بەکاردیٚ، ئەویش یاسا بەو مانایە کە ئەم دەوڵەت یان ئەو دەوڵەت دەستوورێکی نویٚ دادەنیٚ. بەم دەستوورە یاسای "بنەما" دەگوتریٚ ئەمە بۆ ژیانی وڵات، یاسایەکی مافەکییە، دەسەڵاتی قەزاییی هەیە، بەڵام ئێمە کە باسی چەمکی فەلسەفییانەی یاسا دەکەین، مەبەستمان ئەو یاسایەی کە خەڵك بۆ خۆیان دای دەنێن، نییە، بەڵکو ئەو یاسایەنەمان مەبەستە کە لە خۆڕسك و کۆمەڵدا، سەربەخۆ هەن. کەواتە: گرنگترین نیشانەی یاسا ئەوەیە کە سەربەخۆ لە دەرێی زەین و خوایشتی مرۆڤدا هەیە، واتە: ئۆبجەکتیڤە، بابەتییە. ئەم یاسایانەی خۆڕسك پێش ئەوەی کە مرۆڤایەتی لەسەر گۆی زەوین پەیدابیٚ، هەبوون و کاریان دەکرد و ئەمێستاکەش هەر دەیکەن. وەك گوتمان تیرەی مرۆڤ زۆر دوور نییە لەسەر زەوین پەیدابووە. جا، مانای ئۆبجەکتیڤیەتیی یاسای خۆڕسك و کۆمەڵایەتی لەوەدایە کە خەڵك ناتوانن دروستیان بکەن، یان بە خوایشتی خۆیان بەتاڵی بکەنەوە. بەڵام سەبارەت بەوە کە یاسایەکانی خۆڕسك و کۆمەڵ بە دەست من و تۆ نین، ئەوە ناگەیەنیٚ کە خەڵك ناتوانن لێیان تیٚ بگەن و بۆ بەرژەوەندی خۆیانیان بەکاربێنن. دیرۆکی زانست و تەکنیك تێکڕا، بۆ سوود لە دۆزینەوەی یاسایەکان وەرگرتن لە بواری چالاکییە کردەنییەکاندا، کێلەڕیٚ و قەڵەوزێکی ئاشکرایە. هەروەها نابیٚ ئەوەش لەبیربکەین کە ماددییەتی دیالێکتیکی ددان بە دەوری ئاگاییی مرۆڤ لە ژیاندا دەنیٚ. هەر تەنها خەون و خەیاڵی ساغڵەم بۆخۆیان بەڵگەی ئەوەیە کە مرۆڤ بە

گەشبینییەوە لە دوارۆژ دەڕوانیٚ، وەك بلێی لەم حاڵەتەدا دەیهەویٚ پێش ڕووداو، واقیع بکەویٚ و چالاکانە کاریان تیٚ بکا. وە نموونە: خەیاڵی بوێرانەی نوسیاری نامیٚ، گۆلٚ مەرن، پێش کەشفە زانستانە زۆروزەوندەکان کەوتووە.

باشە ئەم *یاسایە هەموانییانە* چین؟

یاسای گۆڕانکارییە چەندیەتییەکان بۆ گۆڕانکارییە چۆنیەتییەکان دەگۆڕیٚ. ئەتۆ ئەگەر بتهەویٚ مووشەکیٚ ساز بکەی، پێویستیت بە چتهاییٚ دەبیٚ کە لە خۆڕسکدا نین. چاکە ئەدی لە کوێیان پەیدا دەکەی؟ دارشتەی لە پۆلاٚ ڕوختەتر و قاییمتر و لە شووشە ساف و لێکولووستر لە کویٚ دێنی؟ زانستی کیمیا کلیلی ئەم کارەمان بە دەستەوە دەدا.

زانایان فێرە ئەوە بووگن کە چۆن پۆلیمەرەکان: ماددەگەلیٚ کە ڕێزۆکەکانی لە میلیۆنەهای ڕێزە (ئەتۆم) پێك دێن، سازبکەن، واتە: دەتوانن دەست لە (چەندیەتی)ی پێکهاتەی ڕێزۆکەکان بدەن (زۆریان کەن، کەمیان کەن) و بەمە چۆنیەتیی تازەبابەت، خەسیەت و نیشانەگەلی نرتونوێیان هێنایەگۆڕیٚ. زۆر بەجێیە، ئەدی مانای *چەندیەتی* و *چۆنیەتی* چییە؟

ئەتۆ لە هەر چتێکی دەنۆڕی، دەبینی نیشانە و شەقڵ و مۆرکی خۆی هەیە و ئەمە لە چتەکانی دیکەی غەیری خۆی جویٚ دەکاتەوە. ئەتۆ بۆ دەڵێی: قەڵەم؟ چونکە دارێکی باریکیان لە گوێن تەرکەی ڕاست لەمسەر تا ئەوسەر بە بارستی سووژنێکی کونکردووە و پڕیان لە قورقوشمی ڕەش کردووە، دەتوانم بۆ نووسین و هێڵکێشانی بەکاربەرم. ئەوجا، ئەمن بەم قسانە خەسیەتە سەرەکییەکانی چتێکم دەسنیشان کرد، چییەتییە (پێناسە) نێوەخۆییەکەی، شکڵ و شەماییلێکی کە بەو جۆرەی لە چتی دیکە جویٚ کردۆتەوە، دەستنیشان کرد.

کەواتە: چۆنیەتی بە چییەتییەکی نێوخۆیی (تەنها هەر لە خۆیدا هەیە)، تێکڕای ئەو شەقڵ و مۆرە جەوهەرییانەیەتی کە بە هۆی ئەوەوە تا ڕادەییٚ لەسەر باریٚ دەمێنیٚ و لە چتەکانی دیکە، جویٚ دەکرێتەوە. منداڵیٚ لە شووشەیەکدا شیری لە دووکانێکی کڕی، بە ڕێکەوت لە دەستی بە سەر شۆسەیدا کەتە خار، شووشەکە هیچی لیٚ نەهات، بەڵکو وەك تۆپە لاستیکیٚ دەستی بە هەڵەبەز و دابەز کرد. زۆرمان پیٚ سەیربوو. کە لە سای خەسیەتگەلێکی تازەوە چتێکی تازەمان دیتەوە،

چۆنیەتییەکی نوێمان دیتەوە و هەمیشە هەر واش دەکەین. ئەگەر لە مەرتاڵ (معدن)ێ وەکۆڵین، خەسیەتەکانی دەسنیشان کەین، ڕەنگی چۆنە، ژەنگ هەڵ دێنێ (دەئۆکسیدێ)، هەڵ ناهێنێ، کێشی ئەتۆمیی چەندە، نەرمە، ڕەقە و هتد... ئێمە لەمە وەدەکۆڵین، لە چییەتییە نێوخۆییەکەی چت، لە چۆنیەتییەکەی دەگەین.

ئیدی بەم جۆرە بەو بیر و قەناعەتە دەگەین کە خەسیەت نیشانەی ئەوتۆی چتێکە، سیفەتێکە، چتەکە لە چتێکی دیکە جوێ دەکاتەوە، واتە: خەسیەتەکانی. ئەوجا خەسیەتە نێوخۆییەکانی چتان بریتین، لە چۆنیەتییەکەیان. کەواتە: چۆنیەتی بە خەسیەتەکان بەدیاردەکەون.

چت، تەنها یەك خەسیەتی نییە، زۆری هەن. لەبەرهەندێ، نابێ خەسیەت و چۆنیەتی دەگەڵ یەکدی تێکەڵ بکەین. چۆنیەتی یەکانەی (وحدە) نێوخۆییی هەموو خەسیەتەکانە، تێکڕا و سەرجەمیەتی. کەواتە: چۆنیەتیی چت، بە تەنها خەسیەتێکی لاتەریك و چەپەك دەرنابڕدرێ، بەڵکو بە سەرلەبەری خەسیەتەکان، سەرجەم دەردەبڕدرێ. وێدەچێ، مەرتاڵێ ڕەنگی ببوێرێ، واتە: یەکێ لە خەسیەتەکانی بگۆڕێ، بەڵام هەر بە مەرتاڵی دەمێنێتەوە، وەلێ لەناوچوونی هەموو خەسیەتەکان، یا هەرە گرینگەکانی، واتە: لە ناوچوونی چۆنیەتی.

چتیش، وەنەبێ هەر لە ڕووی چۆنیەتییەوە وەسف بکرێ، بەڵکو لە ڕووی چەندییەتییەوەش وەسف دەکرێ. ئێمە کە لە چتێکی پرسیار دەکەین، تەنها ناڵێین: ئەمە چییە، یان ئەمە چۆنە؟ بەڵکو دەشپرسین: چەندە، چەند باتمانە، چەند مەترەیە،، چەند ئەستوورە، چەند گەورەیە و هتد...

وەسفی چەندیەتیی چتان، یەك نییە و دوو نییە، زۆر جۆرە. دەتوانین بڵێین: بە ژمارە، فلانە کەس ٥٠٠ سەر مەڕی هەیە، ٥٠ گامێشی هەیە. ئەگەر بمانهەوێ داهاتی گەنمی ئەمساڵمان دەگەڵ هی پارەکەماندا بەراورد بکەین، بە ڕێژەی سەتی دەڵێین: داهاتی گەنمی ئەمساڵمان لەچاو هی پارەکە ٥٠٪، یان ئەوەندە تەغارە. کەواسا: چەندیەتی ناساندن (تعریف)ی "چییەتی"ی چت و دیاردەکان، بە ژمارە و میقدار و ڕێڤاژۆ (وتیرە) و پلە و بارست (قەوارە) و هتد....ە.

کاتێ چۆنیەتیی چت دەگۆڕێ، چتەکە دە خودی خۆیدا دەگۆڕێ. بەلان، داخوا ئەگەر چەندیەتیی چتەکە، ژمارەکەی، میقدارەکەی، بارستەکەی، گۆڕا، چتەکە بۆ خۆشی دەگۆڕێ؟ دەیجا با بزانین ئەوە کووە؟

هەموو دەزانین بەنداوەکان چۆن سازدەکرێن. بە هەزاران گابەردان دەنێو ڕووبارێکی گەورە داوێن.. ئەوەتا، وا یەکەم گابەردیان تێ هاوێشت، بەڵام هێشتا بەنداو سازنەبووە، ئاو نەپەنگاوەتەوە. نەخێر، بە گابەردی دووەم و سێیەمیش کارەکە پێك نایە. بەڵام وردە ـ وردە هەروا گابەردی دیکەی تێ داوێترێ و هێدی ـ هێدی کار لە ئاوەڕۆی ڕووبارەکە دەکا، بەری تەسك دەکاتەوە، نەخێر وا بە جارێ ئاوەڕۆیەکەی گرت. بەم کارە بەنداو سازبوو. چی ڕووی دا؟ تاوەکو گۆڕانکاریی چەندیەتییەکە کەم بوو، گابەردەکان کەم بوون، چۆنیەتییەکی تازە نەدەهاتە گۆڕێ، بەنداو ساز نەدەبوو، بەڵام هەر کە گۆڕانکارییەکە، گابەرد بە ئەندازەیەکی پێویست گەیشت، واتە: بە عەیارەی خۆی گەیشت، ئەمە کاری لە چۆنیەتیی چتەکە کرد. ئاوەڕۆ لە حاڵەتێکەوە کە ڕووباربوو، بە حاڵەتێکی دیکە گۆڕا کە بەنداوە.

باشە، ئەدی *عەیارە* چییە؟

ئەتۆ هەروا چاوێ بەم دنیا پان و بەرینەدا بگێڕە، دەبینی هەر چتە میقدارێکی خۆی هەیە: ئەمەیان هەزار تەنە، ئەوی دییان دە هەزار، ئەوە گابەردێکە بە چار ترێلەش هەڵ ناگیرێ، ئەوە یەکی دییە بە دە سلینگان نابزوێ، بەڵام وێڕای وەش، گابەردەکان بارستی تایەن (معین)ی خۆیان هەن. ئێوە قەتتان چاو بە گابەردێکی بە بڵیندایی چیای کۆڕەك نەکەوتووە... ئەوەی گوتمان ئەوەمان پێ دەسەلمێنێ کە هەموو چتێ لەو دنیایەدا عەیارەی خۆی هەیە، چۆنیەتی، چەندیەتییەکەی بەرابەری هەر وا لە خۆڕا و بە گۆترە نییە، بەڵکو چەندیەتییەکی بەم ئەندازە، یان بەو ئەندازەیە هەیە. هێندێ خەڵك، بەژنیان بڵیندە، هێندێ مامنێونجی، هێندێکان کورتەبنەن، سەنگ و کێشیشیان هەر بە هەمان ئەندازە جوداوازن، بەڵام سەرەڕای وەش خەڵك هەریەك بۆ خۆی درێژاییەکی تایەنی هەیە. ئێوە کەسێکتان بە بڵیندی (درێژی)ی منارەی چۆلی و بە کێشی تەنێ نەدیتووە. ئەو چەندیەتییە (یەك تەن) دەگەڵ چۆنیەتیی گۆرین (ئەو کەسە)دا ڕێك ناکەوێ. ئیدی ئەوە دە هەموو چتێکدا هەر بەو سەنگ و تەرازووەیە. هەموو چتێ خێوی چۆنیەتییەکی حسێوکریاگی

خۆیەسی، هەموو چەندیەتییەکی بۆ ناشیٚ، هەرچەندێکی ئەتۆ لە گۆترەی بۆ دانێی، ڕێك ناکەویٚ.

لەم قسانە ئەوەمان بۆ بە دیارکەوت کە عەیارە (پێوانە) واتە: هاوجووتی (هاوکێشی، هاوسەنگی)، یەکیەتیی هەردووسەر (لایەن)ی چەندیەتی و چۆنیەتی دە چتاندا. هەر چتێکی تۆ دەیگری، هەمیشە و بەردەوام بریتییە لە چۆنیەتییەك دەبەرابەر چەندیەتییەك.

ئەوە لەمە هەلْ دێنجین کە هەر گۆڕانکارییەکی چەندیەتی، دە چتاندا ڕووبدا، هیچ کاریٚ لە چۆنیەتیی چتەکان ناکا تا لە چارچێوەی عەیارەدا (نە لە عەیارەی خۆی زیاتر و نە لە عەیارەی خۆی کەمتر) ڕووبدا. لەم حاڵەتەدا چتەکان وەك بڵێی گویٚ بە گۆڕانکارییە چەندیەتییەکان نادەن و فەرقیان پیٚ ناکەن. بەڵام هەرکە تخووبی عەیارە بەزێندرا، هەنگێن گۆڕانکارییەکان وردە - وردە دە حاڵەتی چۆنیەتیی چتدا ڕەنگ دەدەنەوە: *چەندیەتی* دەبیٚ بە *چۆنیەتی*، وەك ئاو لە باری شلییدا بە هەڵم دەگۆڕیٚ، بە سەهۆڵ و بەستەڵەك دەگۆڕیٚ، کۆمەڵی کشتوکاڵی بە کۆمەڵی پیشەسازی دەگۆڕیٚ و هتد....

دیارە ئەمەش بە یاسای یەکیەتی و ململانێی هاودژان پێك دیٚ. باشە، هاودژ، مانای چییە؟ هەرچی تۆ لەو دنیایەدا بەر هەستت دەکەون، دەنێو خۆیاندا دەشەڕ و هەڵلاٚ و بگردان. واتە: دیاردەگەلیٚ کە یەکدی بەتاڵ دەکەنەوە. چاکە و خراپە دژ بە یەکدین. بەڵام ئەگەر هات و هەریەکە بۆ خۆی لە قولینچکێکدا خۆی مات دا و دەخڵی بەسەر ئەوی دییەوە نەبوو و هیچ پێوەندییەك دە جغزێکیدای کۆنەکردنەوە، ئەوە هەنگێن هیچ لێك هەڵەنگوتن و دژمنایەتییەکیان دە نێواندا نییە، واتە: هیچ دووفاقییەکیان دە نێواندا نییە. بەڵام ئایا ئەو تەبایی و دۆستایەتییە تا سەر دەڕوا؟ نەخێر، چونکە هیچ چتیٚ بە بیٚ پێوەندی دەگەلْ چتێکی دیکەدا ناحاوێتەوە. هیچ چتێکیش بە یەك عەیارەی چۆنیەتی و چەندیەتی نەهاتووە و نایەتە گۆڕیٚ. کەواتە: لێك هەڵەنگوتن و ململانیٚ دەگەلْ یەکدیدا چ لە خۆڕسکدا و چ لە نێوان ماددەی زیندووی بە ئاوەز (مرۆڤ)دا کارێکی لە ڕوونەدان بەدەرە. ئەم شەڕ و هەڵلاٚیەی نێوان بوونەوەرەکان سەرچاوەی گۆڕانکاری و گەشەکردن و پێشڤەچوونە. دیارە هاودژەکان هەمیشە لە حاڵەتی لێکجودابوونەوە و یەکدی قڕکردندا ناژین، بەڵکو بەشەڕدێن و ئاشت دەبنەوە و بە شەڕدێنەوە و هتد... هەر نابڕێتەوە.

خوێندەی بەڕێز، بەندە کە بەم چەند لاپەڕە کورت و ڕەنگە تا ڕادەیەکیش بیٚ سەروبەرە لەمەڕ فەلسەفەی ماددی، سەرم ئێشاندن، مەبەستم ئەوە نییە کە خۆم بە مامۆستای کەس بزانم و پڕوپاڵانتە بۆ بیروباوەڕی هیچ لایەنیٚ بکەم، بەڵکو مەبەستم ئەوەیە کە بڵێم ئەم فەلسەفەی ماددییەتەی ڕووس دە جەوهەردا و لە پێش هەموو چتێکدا بۆ بەرژەوەندی نەتەوەیی خۆی و هەر نەتەوەیەکی دیکەش هەر بۆ بەرژەوەندی نەتەوەیی خۆی، بەکاریان برد و ئەوەندی پێیان کرا لە خۆیان بەولاوە کەسی دیکەیان نەخوێندەوە. کوردیش، هەروەك لە پێشتریٚ چ بوون بە زەردەشتی و سورمان و چی و چیی دیکە، هەروەها بوون بە ماتریالیست و ئێستاش زۆری وا هەن، ماتریالیستانە: چ وەك بیرکردنەوەی فەلسەفییانە و چ وەك بیرکردنەوەی سیاسییانە و چ وەك بیرکرنەوەی فەرهەنگی و هونەری و هتد... یانە، بیردەکەنەوە. بەڵام چەند جێی خۆشحاڵییە ئەگەر کورد ئەوڕۆ نەك هەر دە فەلسەفەی ماتریالیستانە، بگرە دە فەلسەفەی میتافیزیکانەش و سەرلەبەری فەلسەفەکانی دیکەشدا، دە پلانی یەکەمدا بیر لە فەلسەفەی چارەی خۆنووسین و کوردایەتی و هەبوونی نەتەوەییی خۆی بکاتەوە، چونکە تەواوی نەتەوەکانی دیکەش هەر وایان کردووە و واش دەکەن... کورد بە ئیسلامبوونی، خێروبێری بۆ نەتەوەکەی خۆی نەبوو، بە فریودران و بەشوودرانی لە لایەن بیانییانەوە، هیچی وەگیرنەکەوت، ئێستا کاتی ئەوە هاتووە، لە پێشدا بە گوێی بەرژەوەندی خۆی بکا و بە فەلسەفەی دژ بە بەرژەوەندی خۆی گومڕا نەبیٚ.

ئەگەر بیروبڕوای کەسانی وەك: کارلْ کورش (١٨٨٦ - ١٩٦١) و ئەنتۆنیۆ گرامشی (١٨٩١ - ١٩٣٧) و گئورگ لۆکاچ (١٨٨٥ - ١٩٧١) و ئەرنێست بلووخ و ماکس هورکهایمەر (١٨٩٥ - ١٩٧٠) و تیۆدۆر ئادورنو ١٩٠٣ - ١٩٦٩) و والتر بنیامین و هێربێرت مارکووزە (١٨٩٨ - ١٩٨٩) و بزاوتی چەپی نویٚ و یورگن هابرماس و سارتەر و مۆریس مەرلۆپۆنتی (١٩٠٨ - ١٩٦٠) و لووی ئەلتۆسەر و نیکۆلاس پۆلانزاس (١٩٣٦ - ١٩٧٩) و جیمز ئۆکانر و ئەریك ئۆلین رایت و ئەندریٚ گوندەر فرانك و ئامانۆئێل والرستین و فێرناندۆ کاردووزوو و ئەنزوو فالتۆ و هتد.. سەرلەبەر بخوێنینەوە، سەتان سەرە داوی وامان وەگیردەکەون کە هەموو، ڕێگا بۆ ئەوە خۆش دەکەن کە کورد بە تەڵەی ئایدیۆلۆژیی وشك و برینگ و بیٚ سوودەوە نەبن و دەسخەڕۆی لەم وشکەسۆفیەتییە ڕزگاربوون و بە تەپکەی ئەو وشکەسۆفیەتییەوە نەبن. ئازادانە بیرکردنەوە، لە ڕوانگەی بەرژەوەند و قازانجی خۆوە

بیرکردنەوە، نەمازا بۆ نەتەوەی کوردی سەتان ساڵە ژێرچەپۆکەی تورك و عەرەب و عەجەم، زیانی کەسی تێدا نییە. کوردی بێ دەسەڵات کەی ئەوەی لە باردا هەیە دژمنایەتیی خەڵکی دیکە بکا، کوردی ئازادی لێ داگیرکراو چۆن دەتوانێ زیان بە ئازادیی خەڵکی دیکە بگەیەنێ؟! برایەتیی نەتەوەکان بە مافی بەرابەر بە هەر کەسە دەماڵە خۆ و برامان برایی و کیسەمان جیایی سەردەگرێ.

ئەوەی لەم چەند ڕووپەڕەیەدا لەمەڕ بیروبڕوای فەلسەفەی مارکسییەتم عەرزی خزمەت کردن، مارکسییەتی ئەرتەدۆکسی (حەنبەلییانە)ی ڕووسییە. ئاشکرایە کە بیروبڕوای مارکسییانە جارێ زۆر یان کەم بە لای چەپ و جارێ زۆر یان کەم بە لای ڕاستدا: ئۆپۆرتۆنیستی (بێباری)، بەرەڵڵایی گەری، ئاژاوەگەری، سازشتگەری، زەمانەسازی، ئێکسیستانسیالیستی (وجوودییەت) مارکسیستی، ئێکسیستانسیالیستی – سۆفییانە، ئێکسیستانسیالیستیی ئاتەئیستی (ئیلحادی)، تەوفیقییەت، ئینتیقائییەت، فۆرمالیستی و ئایدیالیستی و هتد... سەرلەبەر ڕێگای بۆ سەرلەنوێ مارکس و مارکسییەت خوێندنەوە خۆش و هەموارکرد و دەرکەی چاوپێداگێڕانەوەی وەسەر گازی پشت ئێخست و ئەویش وەك هەر ئایینێ چەندین ئۆل و مەزەب و تەریقەتی لێ کەوتنەوە.

باشە ئەمڕۆ چارەنووسی فەلسەفە لە چارچێوەی فەرهەنگی ئیسلامیدا بە چی گەیشتووە؟ فەلسەفە هەرچەند لە سەرەتاوە تایبەتمەندییەکی نوێباوانەی پیشان دەدا، بەڵام لەبەر ئەوەی کە لە هەموو سەروبەندێکدا ناچاربووە دۆگما ئایینییەکان لە بەر چاو بگرێ و نەتوانێ خۆیان لێیان نەبان بکا، هەر لە پاش سەتەی هەشتەمەوە بۆ خۆی وەسڕا و تلێپی تەڕی تێدا نەما. فەلسەفە لەپاش ئەمە، هەروەك عیسەوییەتی سەتەی ناوین هەروەك ئێستا دە خزمەت ئایینناسی (لاهووت)یشدا ئیدی ناتوانێ ئیسپاتی هەبوونی خۆی بکا. زانستی "کەلام" بە شێوەیەکی لە تەڕێنخۆر و لە وشکێن خەوخۆش و تەنها هەر بخۆر، جێگای فەلسەفە دەگرێتەوە. بەدەم ڕۆژگارەوە کەلامیش دینامیکییەتی خۆی لە دەست دەدا و قاڵبە بیری لەبەرکراوی هەمیشە و بەردەوام نوێژەن و دەمەزەرد و سەرنیا و جووتبەقێکراوەکان، دەمەیێن، کەلامێ کە لە فێرگە برش و کەڕووهەڵێناوەکانی عوسمانیدا دەخوێندران و بە ئەرێبابە لەبەردەکران و لە تۆولۆی دوو کتێبان ئاخندرابوو، سەتان ساڵ فەلسەفە لەبیردەباتەوە، بە جۆرێکی دیکەی بڵێم فەلسەفەی ڕاستەقینە وەك ئەندێشەیەکی مەنتیقی، سەربەخۆ و ئازاد و ڕەخنەگر لە وشیاریی مرۆڤ

وشیارییەدەردەکرێ و هەبوونی بە مانای واچەیەکی بۆش و بەتاڵ، یان لە مانای خۆلەباربراو و تەنها بە مانای زانایی و ئاکار و ئەخلاق درێژەی پێ دەدرێ. لێرەدا ئەوەی سرنج ڕادەکێشێ ئەوەیە کە فەلسەفە لە بواری ئایینەوەی بۆ بواری ئەوەی لە دژی ئایینە تووڕهەڵدانی، بە چتێکی گومڕاکەر و چەواشەکەری سامناکزانییە، هەروەك نابیی شاعیری ترکزمان دەڵێ:

حکمت و فلسفەدن ایلە حذر   اولیا زمرەسنە ایلە نظر

واتە: لە دانایی و فەلسەفە بسڵەمێوە، لە دەستەی وەلییان بنۆڕە.

ئەگەر بیر لە کاریگەرییەکانی فەرهەنگێکی تەمەن شەش سەت ساڵ لە خۆیەتی (ذاتیت)ی مرۆڤ بکەینەوە کە چۆن بارودۆخەکە بە پینەوپەڕۆی شکڵێیانەی کۆمەڵایەتی — سیاسی بە ئاسانی ناگۆڕێ، دەتوانین بەو ئەنجامە بگەیەین کە فەلسەفەیش بەم جۆرە چەکوپینە (ڕیفۆرم)ە چاوبەستانە هەروا بە سانایی بە گۆڕینی ڕووتی بارودۆخێکی لەباوچوو و برشوکەڕووهەڵێن ڕزگاری نابێ. بەڵکو ئەمە بەوەهێ ڕزگاری دەبێ کە تۆ لە ناوجەرگەی ژیانی کردەکیی ڕۆژانەدا هەڵی سەنگێنی و بزانی تا چ ئەندازەیێ وەڵامدەرەوەی پرسیارەکانی ژیانیی مرۆڤە؟ فەلسەفە بەوە دەبێ بە فەلسەفە کە تۆ بزانی ئایدیۆلۆژیی ڕەسمیی پینەوپەڕۆچی (ڕیفۆرمچی) چۆن - چۆنی لە فەلسەفە دەگا، بەوە دەبێ بە فەلسەفە کە تۆ بزانی لە پراکتیك و زمانی ڕۆژانەدا بە چ مانایەکی دێ؟ و شوێنی وی بە تەواوەتی دەستنیشان کەی و قاییم و بنچەسپ کەی.

لە تەواوی وڵاتانی ئیسلامیدا ئەم پینەوپەڕۆ چاوبەستانەی کە هیچ کارێکی لە ئابووری نەکردووە و هەمیشە بە بڕوبیانووی بڤە و نازانم چییە مەلەرزە و چییە مەترسەی بە ڕۆژاوییبوونەوە فەلسەفە، پاش وەی کە ئایدیۆلۆژیی ئایینی هەر لە کۆنەوە ڕەگەزنامەی لێ ساندۆتەوە و شاربەدەری کردووە، هەمیشە وەك لەباو (ستاتووکۆ) پێناوێکی بیرەکی لەبۆ نۆکەرایەتیی خۆی، بەکارهێناوە و تەقاندۆتەوە و ڕەقاندۆتەوە. بەڵێ لە زوربەی زانستگایەکانی ئەم وڵاتانەدا بەشی فەلسەفە زۆر بە ئابوتابەوە دەخوێندرێ، بەڵام بە سانسۆرێکی ئایدیۆلۆژیای کلکوگوێکەر و لە سای مامۆستای ڕەوشت پۆلیسانە و بانبانك و تەلیسمی سەرخەزێنەی بیروبڕوای پووچەڵی کۆنەپەرستانە، بڕێ لەمە و چەردەیێ لەوە و بە پچڕپچڕی و لێکدووفاق و فاچەڵفیچانە، وەك قوزەڵقورت و تاڵاو لە بەرنامەی فێرکردندا دەرخواردی خوێندکاری داماو دەدرێ و چەند فەریکە خوێندەوارێکی پارادایمی هەرزەکار،

مندالآنی کوردیان لە زانستگایەکاندا چەواشە کردووە و تەنها هەر باسی تەجرەبەی ئاشقێنی و هەرزەکارانەی خۆیان لە جیاتیی دەرزی فەلسەفە بۆ کاوێژدەکەنەوە و بەس، کەچی فەلسەفە ڕاستەقینەکە وەك چەکی بایەلۆجی و تێرۆر، یان بە نێوی " بیروبڕوای ولآت ڕووخێن"ەوە ڕاوەدوو دەنرێ. کورت و کرمانجی فەلسەفە وەك چالاکییەکی عەقڵی و ڕەخنەگرانە ملۆزمایەتێکی بەرامبەر بە ئایین زەق و زۆپ کشی لێکراوە و تاراندراوە لەبەر لووتی ئایدیۆلۆژیای ڕەسمیدا قنج و قیت قوت کراوەتەوە و یاساغ کراوە. شەل نییە پای شکاوە... نموونەی زەقی ئەوەش ئەوەیە کە ساڵەهای ساڵە فەلسەفەی دیالێکتیکی هیگڵ و مارکسیزم کە ئەویش لەو سەرچاوەیە ئاو دەخواتەوە، بە هەزار بروبیانووی بێتام لە زانستگاکاندا یاساغ کراوە و بە قاچاغ دەزاندرێ. ئەمڕۆ لە تەواوی زانستگایەکانی ولآتانی بە ناو ئایین موسڵماندا نەك هەر فەلسەفە، بەلای منەوە خوێندنی ئایینیش: چ شەریعەت چ کەلام بۆ خودی شەریعەت و کەلام ناخوێندرێن، بەڵکو تەنها بۆ مامۆستای ڕەوشت پۆلیسانە ئامادەکردن دەخوێندرێن. ئەمن مامۆستایەکم دەناسی بە بیروباوەڕ، فرە پابەندی موسڵمانەتی بوو و نەك دەرزی ئایین، یان فەلسەفەی دەگوتەوە، بگرە دەرزی بیۆلۆژییای دەگوتەوە. کاتێ شەرحی ئەو چتانەی کە دژ بە بیروبڕوای لاهوتن دەکرد و دەگەڵ بیروبڕوای ئایینی خۆیدا دووفاق و لاترقەوچ دەوەستان، بە دەنگی بەرز دەیفەرموو:" خودایە، لێم نەگری ئەمن تەنها لە بۆ مووچەکەم ئەو دەرسی فەرمەسۆنییە دەڵێمەوە، دەنا بۆ خۆم هیچ بڕوایەکم بەو قسانە نییە".

خوێندەی بەڕێز، پاش ئەم هەموو قسانە، دەکرێ بەش بە حاڵی کەڵك وەرگرتن لە کاریگەریی کارڵ مارکس لە تێگەیشتنی مۆدێرن لە مەسەلەی سیاسی و ناسینی چەمکە ئەسڵییەکان و ڕەوشتی کاری وی دە قەڵەمڕەوی ڕامانە (تیئۆری)ی کۆمەڵایەتی و سیاسیدا ئەم پرسیارانە بکەین:

١) ئایا ڕامانە کۆمەڵایەتییەکانی مارکس دە سنووری ڕامانەکانی ئەفلاتوون و ئەرەستوو و جۆن لۆك و ڕۆسۆ و هیگڵدا جێی ئیعتیبار و بایەخن؟
٢) هەروەك مارکس بۆ خۆی پێی وابوو، ئایا زانستمەند و کارەکەی زانستانە بوو؟
٣) ئایا ڕەها و ئازادانە و لە میتافیزیك بەدوور بیری دەکردەوە؟
٤) نوێهێنییەکانی دە چارچێوەی ڕەوشتناسیدا قەتیس دەمان؟

٥) نواڕینە چینایەتییەکانی و ڕێدۆزییە ماتریالیستییەکەی لە مێژوو، کۆن بووگن و بێ کەڵك ماونەوە؟
٦) هەڵە ڕامانەیی (تیئۆری)ەکانی تا چ ئەندازەیێ بنەمایی و گرینگ بوون کە بتوانین باس لە مەرگی ئەندێشەیی وی بکەین؟
٧) ئایا ئەندێشە ڕەخنەییەکانی پاش ڕووخانی کۆمۆنیزم مردن؟
٨) ئایا دەتواندرێ ڕەها و ئازادانە لە تەئویلکارییەکانی مارکسییەت بیر لە "مارکس پاش مارکسییەت" بکرێتەوە؟
٩) ئایا تەنها دەگەڵ یەك مارکسدا ڕووبەڕووین و ئەندێشەکانی ئەو تەنها خاوەنی یەك تەوەرەی مانایی بێ کێشە بوو؟
١٠) ئایا بنەماشکێنی دەقەکانی وی کارێکی کردەنییە؟
١١) ئایا دەتواندرێ ڕەها و ئازادانە لە دەرکی ڕەخنەییانەی وی بە نێوی "ڕامانە پەرداختی قەیران" بیر لە مۆدێرنیتە بکرێتەوە؟
١٢) ئایا لە سیاسەتی مۆدێرندا فەزایەك هەیە کە بە بێ بایەخدان بە ئەندێشەی وی، بناسرێ؟
١٣) ئایا جێگای "پرسی سیاسی" لە ڕامانەی ڕەخنەییدا بەتاڵە؟
١٤) چەمکی ئازادییەك کە ئەو هێناوێتییە گۆڕێ داخۆ هێشتا جێی ئیعتیبارە؟
١٥) ئایا لە قەڵەمڕەوی وتاری سیاسیدا دەتواندرێ حیسابی ئەو لە ئەنگڵس هەڵاوێردرێ؟
١٦) ئایا دەتواندرێ پەردە لە ڕووی بنەچەکەی دەروونمایە سیاسییەکانی نووسینەکانی هەڵ بدرێتەوە و ئاشکرا بکرێ؟
١٧) ئایا ڕامانەکانی وی لەمەڕ دیموکراسیی مۆدێرن و دەوڵەتی دیموکراسی بۆرژوازی ناتەواو نین؟

ئەم پرسیارانە لە کارێکی فەلسەفییانەی دیکەدا، تەمەن و لەشساغی بوار بدا وەڵامیان دەدەمەوە.

بەشی چوارەم

وجوودییەت

ئەوەی لە چەند ڕووپەڕەیەکدام، پێشتریێ، لەمەڕ بیروبڕوای فەلسەفەی مارکسییەت عەرزی خزمەت کردن، مارکسییەتی ئەرتەدۆکسی (حەنبەلییانە)ی ڕووسییە. ئاشکرایە کە بیروبڕوای مارکسییانە جاریێ زۆر یان کەم بە لای چەپ و جاریێ زۆر یان کەم بە لای ڕاستدا: ئۆپۆرتۆنیستی (بێباری)، بەرەڵلایی گەری، ئاژاوەگەری، سازشتگەری، زەمانەسازی، ئێکسیستانسیالیستی (وجوودییەت)ی مارکسیستی، ئێکسیستانسیالیستیی - سۆفییانە، ئێکسیستانسیالیستیی ئاتەئیستی (ئیلحادی)، تەوفیقییەت، ئینتیقائییەت، فۆرمالیستی و ئایدیالیست و هتد... سەرلەبەر ڕێگای بۆ سەرلەنوێ مارکس و مارکسییەت خوێندنەوە خۆش و هەموارکرد و دەرکەی چاوپێداگێڕانەوەی وەسەر گازی پشت ئێخست و ئەویش وەك هەر ئایینێ چەندین ئۆل و مەزەب و تەریقەتی لێ کەوتنەوە.

ئەوەی کە ڕەنگە لە هەموویان بە تایبەتی لە نێو گرۆی ڕۆشنبیران: شاعیر و ئەدیب و هونەرمەندانیدا کاریگەر و بە ئاوازە بووبێ، ئێکسیستانسیالیزم (هەبوونایەتی)ە. وجوودییەت واتە: *مرۆڤ پێش ئەوەی کە چی بێ و چی نەبێ، جاریێ بە هەبوون، هەیە.* ئەم جۆرە فەلسەفەیە کاردانەوەییێ دژ بە هەموو فەلسەفەکانی جەوهەرگەریی (هەموو چتیێ بۆ جەوهەرێکی ئەسڵی دەچێتەوە) وەك فەلسەفەی ئەفلاتوون و هیگڵە کە بڕوایان بە هەبوونی جەوهەرەکان و چییەتی (ماهییەت) و وێنەگەلێ پێشەکی داڕێژراو بۆ مرۆڤ و کۆمەڵ داندراو و ئامادەکراو هەیە و لایان وایە کە مرۆڤ لە پێش ئەوەدا مێشکی لە قاڵب بدریێ جاریێ وەك ماددەیەکی خاو و پاك و خاوێن هەیە، بە تەرزێکی دیکەی بڵێم: وجوودییەت دە بەرابەر هەر جۆرە فەلسەفەیەکدا کە بڕوای بە ئوترووحەی نەخشەی خوایشت (ئیرادە)ی پێشەکی بڕیاردراو (بە نموونە: لە لەوحومەحفووز)دا بەش بە حاڵی چارەنووسی مرۆڤ، چ فەلسەفە ئایینیەکان یان فەلسەفە ئەقڵییەکان، هەروەك دەزانین لە فەلسەفەی ئەفلاتووندا، هەبوون دەبێ بە هۆی نزمی و پەستی و پووچیی جەوهەرەکان. دنیای هەبوون یان دنیای شەبەنگ (أطیاف)کان دە بەرابەر نموونە (مثال)کاندا هیچ و پووچ و ناتەواوە.

بە ڕای ئەفلاتوون "هەبوونی واقیعی" سەر بە دنیای نموونەکانە، نەك دنیای بوونەوەرە بەرهەستەکان. بە جۆرێکی دیکەی بێژم: ئەوەی کە هەبوونی هەس واقیعییەتی نییە و ئەوەی کە واقیعییەتی هەس، هەبوونی نییە. نموونەکان هەمان جەوهەر، یان نموونەگەلی پێشەکی بڕیاردریاگ، کامڵ و لە گۆڕان بەدەرن و مرۆی واقیعی لە سنوورەکانی واندا دێ و دەچێ و دەڵەمەییانە دەلەرێتەوە. لە فەلسەفەی مەسیحییەتدا جەوهەرەکانی دنیای نموونەکان جێگای خۆیان بە ئەقڵی خودایانە بەخشی. بە قسەی یەکێ لە خوداناسان: "ئەگەر ئەقڵی مرۆڤ بیروبۆچوونێکی لەمەڕ بوونەوەرێکی بێ کەموکووڕ نەدەبوو، کووی دەتوانی دەربارەی کەموکووڕیی چتان ڕای خۆی دەربڕێ؟"ئەرەستووش لە جیاتیی دنیای نموونەکان قسەی لەمەڕ وێنە دە بەرابەر "هیولا" دەکرد. فەلسەفە و ڕامانەگەلێ کە هەر بە دەم فەلسەفەی ئەرەستووەوە لە پەیجووی دۆزینەوەی یاسا هەموانی و ناچارەکییەکانی چتاندا هەڵوەدا بووگن، بە هەر جۆرێ بێ جەختیان لەسەر خوایشت "إرادة" و چارەنووسی پێشەکی بڕیاردراو (داندراو) کردووە. بابەتی زانست لەم گۆشەنیگایەوە، هەموانی (کلیات) و ناچارەکییەکانە. لە سەتەی نۆزدەهەم بەم لاوە پۆزیتیڤیزم (چتی قابیلی ئیسپاتکردن، چتی بەرهەست و قابیلی تاقیکردنەوە) بە ناوی مەیلی ئەسڵی لە کۆمەڵناسیدا بەلای ئەوەدا لەنگی کە ڕێکخستنی یاسا و ڕێسا هەموانی و ناچاریگەلێ کە بەسەر مێژوو ڕادەگەن، ببێ بە ئامانجی زانست، واتە: هەرچی لەم جیهانەدا هەیە، بە پێی یاسا و ڕێسای هەموانی و ناچاری دەگەڕێ، نەك لە پێشدا نەخشەبۆکێشراوی و پڕبەپێستی نموونەیی. وجوودییەت لە نواوە لەم هەموو بیروبڕوا و چەمکە فەلسەفییانە بە دەنگهاتن (ئیعتیراز) بوو. وجوودییەکان هەر بە تەواوەتی لەسەر ئەو بڕوایە بوون کە ناکرێ تایبەتمەندی و بێ هاوتایی و بێ کەموکووڕیەتی بەهەستی هەبوون، بەش بە حاڵی هەر چتێکی تایبەت، لە چارچێوەی جەوهەرەکان، یان وێنەکان، یان یاسایە گشت و هەموانییەکاندا (بە دەروونناسی و کۆمەڵناسی و فەلسەفە و ئایینەوە) بناسرێ. بە قسەی هێندێ بیرمەند، وجوودییەت چتێکی یەکپارچەی پتەوی ئەوتۆیە کە بەسەر هیچ ژمارەیەکی لەخۆی بەدەردا دابەش ناکرێ. واتە: بیروبڕوایەکە کە لەنێوان هەبوون و تاکی هەبوودا هەیە.

بەرداشتی وجوودییەت کاتێ پەیدا دەبێ کە تاك لە ئاکامی تەماشاکردنی هەبوون، تووشی سەرسوڕمان و واقوڕمان بێ. بەلای وجوودییەوە "هەبوون" و "نەبوون" نییە، ئەم دوو چتە لێکدی جوداوازن. هەبوون واتە: کاری کاریگەر و دروستکەر و چتێ کە لە بەدیهاتن بێ، بەدی بهێنێ و خێوی سەرپشکایەتی و بەخوایشتی خۆ هەڵبژاردن بێ، لە سەرووی جەوهەر و چییەتییەوەیە، تا سەرپشکایەتی ڕاوەستابێ، ئەتۆ جەوهەری لە پێشدا هەبووی، داری، بەردی، پادشای، سەددامی، هیتلەری، ئەوەت چیی تێدابەستەنییە، هەبوونی ڕاستەقانیی تۆ بە وەکاربردنی سەرپشکایەتیی خۆتەوە بەستراوە. جیهانی لەخۆبەدەر دیاردەیەکی بێ مان و بێهوودە و پووچە و ئەوەی کە مان و پاساوێکی پێ دەبەخشێ یان لێی باردەکا، تەنها مرۆڤە. مرۆڤ چییەتیی خۆی و دنیای خۆی بەردەوام لە ڕێی کردەوەی بەخوایشت و سەرپشکایەتیی خۆیەوە سازدەکا و دەخولقێنێ. لەم حاڵەتەدا ئەم کاری "بۆ خۆی دنیای خۆ خولقاندنە"ی لەسەر هیچ نموونەگەلێکی پێشەکی بۆ داندراو دانەمەزراوە و تەواوی ئاکار و ئەخلاق، یان تراژیدیای سەرپشکایەتی و کردەوەی ئازاد و سەربەخۆی مرۆڤ لێرەڕا سەرهەڵدەدا. مێژوو لەسەر بنەمای ئولگوو و نموونەیەکی پێشەکی داندراو جووڵەناکا، بەڵکی بەرهەمی لەناکاو و کاری تازەکوورەی خودی مرۆڤە.

به ڕاستی هەستی ئێکسیستانسیالیستی چ جۆری ئایینیانەی مەسیحییانەی لە گوێن ئەوەکەی یاسپەرس و گابرێل مارسێل کە هەرتك مەسیحیی ڕەسمیی کەڵەعەیارەن و چ جۆری ناخوداییانەی وەك ئەوەکەی هێدگەری کۆنە نازی و سارتەر و وجوودییە فەرەنسزەکانی دیکەن، کەسانی زۆر دەگمەنی وەك نووری و سوورەوەردی و شیبلی و ئیبن عەرەبی و کەرخی بوستامی و هەللاج و نەعیمی و نەسیمی و مەحموودی پسیخانی و سەربەداران و قەرامیتە و بابای عوریان و باوەکانی ئەهلی هەق و حافز و زاهیدی گەیلانی و مەولانا خالیدی کورد و هتد...مان بە بیردێننەوە. هەستی هەبوون، واتە: هەست بە سەرپشکایەتی (اختیار) و کردەوەی بێ سنوور. هەروەك سیمۆن دو بوار دەڵێ: سنوور و کون و کەلەبەری کردەوەیەك ناتواندرێ تەنگ پێ هەڵچندرێ و کارێکی کە بە ئەنجامدانییەوە سەرگەرمین، پێشبینیی ناکرێ.

به پێی بیروبۆچوونی وجوودییەت حاڵی خۆچارەنووس ئامێزی تیرەی مرۆڤ وێڕای ئەمە، حاڵێکی دەردناك و پڕبەرپرسییە، چونکە مرۆڤ بێ ئەوەی هیچ ئوسووڵێکی

پێشبینی، یان نموونە و ئولگووهایەکی پێشەکی دەسنیشانکراو، واتە: بە بێ گوێ بە جەوهەر و چتی لەم جۆرە بابەتە دان، دەبێ دەست، یان بەمە، یان بەوە هەڵبژاردن بکا و لێبڕێ، چتێ هەر بکا. جا هەر لێرەڕا خەسڵەتی هەراسانی ئامێز و دڵەڕاوکێی هەبوون و سەرپشکایەتی سەرهەڵدەدا. مرۆڤ بۆ نێو گێژەنەی هەبوون تووڕهەڵدراوە و دەبێ بۆ خۆی تەکلیفی خۆی بزانێ و ڕوونی کاتەوە. مرۆڤ دەبێ بۆ خۆی بە سەر بێهوودەیی و هیچ و پووچی و بێ مانایی خۆیدا زاڵ بێ و ئەو بەها (قیم)یانەی کە پێویستن لەویانی باربکا. ژیانی ئێمە فیڕۆ و دەسخۆشی کردەوە و عەزم و سەرپشکایەتییە بێ پێشینەکانە. مادامێکی من هەرچییەکی دامەزرێنم و بنیات نێم لەسەر هیچی دادەمەزرێنم و بنیاتی دەنێم، چونکە هیچ بنەمایەکی پێشینەم بە دەستەوە نییە، کەواتا خۆشم و هەرچییەکیشی کە دەیکەم بەر تالان و بڕۆی هیچە دەکەوێ و خەییام گوتەنی:

یکچند به کودکی به استاد شدیم   یکچند ز استادی خود شاد شدیم

داستان سخن شنو ما را چه رسید   از خاك برآمدیم و برباد شدیم

لەبەر هەندێ مرۆڤ خۆی "جەوهەر"ی خۆی هەڵدەبژێرێ. سەرپشکایەتی و ئازادیی مرۆڤ بە پێچەوانەی بیروبۆچوونی لەباو، نەك کارێکی بەدەستەخۆ، بگرە ڕەمەکی (غریزی) و ناچارییە، مرۆڤ ناچاری ئازادبوونە، بە دەستەخۆی نییە، مەحکوومی ئازادبوونە. هەڵبەتە مرۆڤ لەدابیك بوونی خۆی لەخوایشتی خۆی بەدەر دەزانێ، بەلاّم بێیە سەر ڕاستییەکەی، دەتوانێ بڵێ نەخێر، بە مانایەکی، لە دابیك بوونی وی بە دەستە خۆی بووە، ئەدی هەر مرۆڤ کە دایك و باوکی وین، بە ئیرادە و خوایشتی خۆیان، با تا ئەندازەیەکیش ناچاریی ڕەمەکایەتی دەخڵی لەو لە دابیك بوونەدا هەبووبێ، لە دابیك نەبووە؟! حەزرەتی ئەییوبیش، کاتێ لە تاو ئێش و ئازار و دووڵی و دڵەڕاوکێی شەیتان و تاقیکردنەوەی ئاسمانی، بەسەر پیسایی خۆیەوە دەگەوزی و دەینالاّند: "بە ملی شکاوم بۆچی هەر لە زگی دایکمدا لەناونەچووم و لەم مەینەتییە ڕزگار نەبووم؟" لەدابیك بوونی خۆی بۆ خۆی هەڵیبژاردبوو، لە دابیك ببێ یان نەبێ، بۆ خۆی لەوەدا سەرپشك بوو، چونکە ئەگەر وا نەبا و نەهاتبا دنیاوە، نەیدەتوانی لەحنەت لە ڕۆژی لە دابیك بوونی خۆی بکا، تەنانەت هەندێ بیرمەندی سورمان فەرمایشتی حەزرەتی عومەر کە دەفەرموێ: "متی استعبدتم الناس وقد ولدتهم أمهاتهم أحراراً"

هەر نزیك بەو مانا ئێکسیستانسیالیستییەیان لێکدایتەوە. بە بیروبۆچوونی وجوودییەت، سەرپشکایەتی (حرية الاختيار)ی مرۆڤ سەرپشکایەتیی یەك لە دووان هەڵبژاردنە، یان ئەمە یان ئەوە هەڵبژاردنە، نەك هەڵنەبژاردن. *ئەسڵەن خودی هەڵنەبژاردنیش هەر هەمان هەڵبژاردنی هەڵنەبژاردنە.*

بە قسەی سارتەر مرۆڤ ناچارە کە هەم بۆ خۆشی و هەم جگە لە خۆشی لێبڕێ و هەست بە بەرپرسی بکا و هەر لەبەر ئەمەشە کە تووشی هەستی پەژارە و نیگەرانی و لەرزۆکی دەبێ.. ڕاستیت گەرەکە هەر کردەوەیێ لە کردەوەکانی ئێمە دەگری، تەواوی جیهان جێگای مرۆڤی تێدا دێخیتە دووبەختی و مەترسییەوە. مرۆ ئەمەهێ، یان ئەوەهێ، لەسەر هیمی بەهایەکان هەڵنابژێرێ، بەڵکو بەهایەکان بۆ خۆیان لە سای ئازادیی هەڵبژاردن (حرية الاختيار)ەوە دێنەگۆڕێ و مانایان پێ دەبەخشرێ. "بەها" لە بازاڕی مرۆڤدا بەهایان دەدرێتێ و دەنرخێندرێن (سەرچاوەی ئەم بۆچوونە سۆفیستەکانن). بە قسەی سارتەر، جیهان چتێکی "لەخودی خۆیدایی"یە کە هیچ هۆکار و پاساو و مانایەکی نییە و ڕێژەکی و بێهوودە و پڕوپووچە و دوور لە ئاگایی و کردەوەی مرۆڤ لە جەنگەی هەڵلاّ و ئاژاوەی ڕووت و بێهوودەییدا بەسەردەچێ. جیهانی مانادار و ئامانجی جیهان تەنها بۆ "من"ە.. واتە: مانای جیهان بە منەوە بەستراوە. لەبەر هەندێ مرۆڤ تەنها بە هەبوون و حوزووری خۆی دنیا و مافیها دەخولقێنێ، خۆلاسە، ئەگەر مرۆڤ نەبا جیهان (جیهان دە نیگای ئازادیی مرۆڤەوە) هیچ مانایەکی نەدەبوو. ئاگاییی مرۆڤ جیهان ئافەرینە، مرۆڤ بە ئاگایی (وعی)ی خۆی ئەم جیهانەی خولقاندووە و جیهان بۆ "من" جیهانێکە لەپێش سەرپشکایەتی (اختيار)ی کردەوەی مرۆڤدایە و بەس. ئەتۆ بتەوێ جیهان هەیە، نەتەوێ جیهان نییە (دیارە ئەمە بیروبڕوای هەموو ئایدیالیستێکە). جیهانی هەس و مانادار جیهانێکە کە ئێمە، تیرەی مرۆڤ بۆ خۆمان دروستمان کردووە، جیهان، بێیە سەر ڕاستی، بەرهەمی حوزوور و ئاگایی و هەبوونی کردەوەی بە خوایشت هەڵبژاردەی مرۆڤە (؟). ئێمە نەك تەنێ هەر بە کردەوەی خۆمان جیهان دەگوورێنین، بەڵکو بە ئاگاییی خۆمان هەبوون دەخولقێنین... (دووبارە چەواشەیی و سەر لێ شێواویی مرۆڤ، کە هەر لە نائاگاییی خۆی، لافی ئەوە لێ دەدا کە بە ئاگاییی نائاگایی، هەبوون دەخولقێنێ؟!) هیچ چتێ پێش پەیدابوونی مرۆڤ و کردەوەی ئاگاییانەی مرۆڤ وجوودی نییە (؟). هەرچی لە

جیهاندا هەیە، بە هەبوون و حوزووری مرۆڤی ئاگا ڕۆحی بە شاڕەگدا دەگەڕێ[(١)]. جیهان

١– فەلسەفە بەو جۆرە کە لەم دوو سەت ساڵەی دواییدا نووسراوەتەوە، تا بڵێی پشتگوێ خراوە و بە فەرامۆشی سپێردراوە. پاش مەرگی بەیکەن و سپیۆنازا، فەلسەفە تا بێژی خراوی وەسەر هات. جارێ خۆ تا لە گێژاوی چۆنیەتیی ناسین و بگرەوبەردەی نامەفهووم و تەمومژاوی لە باسی هەبوونی جیهانەوە سەری دەرهاورد، شەیتان وە شەیتانیی خۆی شەقی برد. ئەو هۆش و فامەی کە دەبوا فەیلەسووفەکانی بە فەرمانڕەوای جیهان کردبا، کەچی دەبینی لە پێناوی شتێکدا بەکاربەستراون کە ئایا ئەستێرەکان و دەریاکان و باکتریاکان و دراوسێیەکانمان تەنها کاتێ هەن کە ئێمە دەرکیان پێ دەکەین، یان هەبوونیان هیچ سەروکارێکی بە دەرك پێ کردنی ئێمەمانانەوە نییە؟

به ڕاستی ئەم کێشەیە کە زێتر وەك شەڕی نێوان مشکان و بۆقەکان دەچێ! دوو سەت ساڵە کە هەر وەك خۆی ماوە بێ ئەوەی ئاکامێکی پەسەندی بۆ فەلسەفە و ژیان لێ کەوتبێتەوە یان کەسێ جگە لە دەزگایەکانی کتێب بڵاوکردنەوە و کتێبفرۆشی سوودێکی لێ وەرگرتبێ.

ڕەنگە هێندێ گلی و گازن لەم بارەوە بەرۆکی فەلسەفە ساکار و سادەلەوحانەکەی دیکارت بگرێتەوە کە دەڵێ: "ئەمن بیردەکەمەوە، کەواتا، ئەمن هەم". دیکارت بە هەویابوو فەلسەفەکەی بە قەدبڕترین ئوسووڵی گریمانەگەل دەست پێ بکا، ئەو دەیهەویست بە "گومانی مێتۆدی" لە هەموو بڕوا و ئوسووڵی سەلمێندراوی مرۆ بە گومان بکەوێ و هەوڵی دەدا لە تەنها پێشەکییەك ساختمانێکی مەحکەم و ڕوختە و چەسپ لە زانستەکان سازبکا. بەڵام بەستنەوەی هەبوونی ئەم حەمکە چتانە بە "بیر"ەوە کارێکی مەترسیناك بوو، چونکە لەو حاڵەتەدا هەبوون تەنها دەبوو بە نیشانەی "بەرتریی شەرافەتمەندیی خەڵکی خاوەن بیر و بەس و سەیانی(cynic)یەکان نەك تەنها نکوولییان لە کاملاّیەتیی ڕەگەزیی یەك تاك (واینینگەر گوتەنی) بەڵکو ئەسڵەن نکوولییان لە ڕەگەزایەتی بە شێوەیەکی هەموانی دەکرد.

وێڕای ئەمە سەرلەبەر، فەلسەفە لە هەمووان زیانی زێتر پێ گەیشت، چونکە تەسەوورکردنی جیهانێ لەسەر بنەواشەی ئەم ڕاستییە کە "من بیردەکەمەوە" کۆمەڵە گیروگرفتێکی ئەوتۆ دێنێتە گۆڕێ کە زەین موقلاّشییەکانی دە بەرە لە شیکارگەرانی ناسین ناسی epistemology دەتوانم بڵێم بە خۆڕایی بۆ یەکلاکردنەوەی ئەم کێشەیە بە خەرجدرا. گرفتی یەکەم لێرەوە سەرهەڵدەدا کە ئەم "من"ە بیرمەندە چتێکی ناماددی نەبێ. دیارە کە بزاوتی تەنێ لەوەدایە کە بەر تەنێکی دیکە بکەوێ، واتە: هەرتکیان تەن بن، بەڵام ئەم تەنە ناماددییە چۆن دەتوانێ ڕێزە (ذرة)کانی مێشکی مرۆڤ بە جووڵە بێخی؟ بیروبڕوای ماددییەت و میسالییەت و "ناسازەی گیان و لەش" یان "هاوبەریانیی لەش و

بێ مانایە (ئنگلّسیش، قسەیەکی نزیك لەمەی هەیە، کە دەڵێ یاسایەکانی خۆرسك کوێرن"، کەواتا: دەبێ مرۆڤ چاویان بکاتەوە، بە چی؟ بە ئەقڵ، کێهە ئەقڵ؟! ئەو ئەقڵەی کە بە (قیاس)ەکەی ئەرەستوو، بەرهەمهێن نییە؟ وەك: سوقرات مرۆڤە و هەر مرۆڤێ گیانلەبەرێکی قسەوێژە (ئەم ڕستە نازیرەکانە گێلانەیە تا ئێستاش لە کتێبەکانی مەنتیقدا کاویژدەکرێتەوە) کەواتا: سوقرات گیانلەبەری قسەوێژە. پیروون (٣٦٠ ـ ٢٧٠ پ. ز.) گوتی هیچ وا نییە و ئەمە قسەیەکی قۆڕە و بەڵگە لە خەڵك دزینەوە (مصادرة على المطلوب)یە، چونکە ڕاستیی (القضية الكبرى): "هەر مرۆڤێ دەگری، گیانلەبەرێکی

گیان" لە هەمان کوێرەڕێوە هاتنەگۆڕێ. پەیڕەوانی هاوبەریانیی لەش و گیان گوتیان مادام زیهن و مێشك دوو چتی لێکدی جوداوازن چتاقیان ناتوانن کار لەوی دیکەیان بکەن. لەبەر ئەوە دوو ڕێی لێکدی جوداواز، واتە: ماددی و مەعنەوی، مێشکانی و زەینانی، شان بە شانی یەکدی ڕادەوەستن. ماددی لافی ئەوەی لێ دا کە مادامێکی کاری زیهن لە لەش چتێکە نکوولیی لێ ناکرێ، کەواسە دەبێ چتێ بێ لە جۆری لەش وەك زەرداو و ڕەشاو (صفرا و سودا)، ماددی و لەشانی (جسمانی). میسالی دەڵێ: لەبەر وەی کە هەبوونی ئێمە، دیکارت گوتەنی، تەنها بە هۆی "بیر"مانەوە دەسەلمێندرێ، چتەکانی دیکەش هەبوونی خۆیان بە قەرزارباری بیری ئێمە دەزانن و وەختێ پەیدادەبن کە بە هەستەکانی ئێمە دەرك بکرێن و هەبوونی زیهنی پەیدابکەن، لەش لە چەمکێ، لە مانایێ زێتر بەولاوە چیدیکە نییە و ماددە تەنها کۆمەڵە تەسەووراتێکە و هیچیتر..

دەبینی بەم جۆرە ئەم کێشە گاڵتەجاڕییە دەستی پێ کردووە، بەلاّم ئێستا ئەوەی ماوەتەوە تەنها کێشەکەیە و لە گاڵتەجاڕییەکە هیچ خەبەرێ نییە.. کۆمەڵێ لەم لێوەکۆلاّنە لەم بابەتەدا، لە گوێن ویلیام جێمز، بەردلی، زەردەیەکیان وەسەر لێوان کەوتووە و هێندێکی دیکەیان، لە گوێن دێڤید هیوم، ئەمەیان بە یاری دەزانی و کەسانێکی دیکە، هەموو گرژ و مۆن چارەیان بە یەکدا داوە و لە جان لاك– ەوە بگرە تا دەگاتە ڕۆدۆڵف ئۆیکەن چرۆچارەی ترش و گرژی خۆیان وەشارتییە و بەرە ـ بەرە ئەم چرۆچارانە ترشتر و گرژ و مۆنتریان لێ هاتووە. ئەسقوف بێرکلی گوتی: هیچ چتێ لە زانستی خودا یان مرۆڤ بەدەر بەدی نایە، تا ئەو شوێنەی کە ئێمەی لێ ئاگاین فەلسەفە، هەرچەند هەر خۆی حسێو بوو و کەس شانی لە شان نەدەدا و خێوی تەخت و تاجی دەوڵەتی ئەقڵ و هۆشی مرۆڤایەتی بووە، بەلاّم پاشان میراتگرانی بە ناوی چەندین زانستەوە، هەریەکە بەشی خۆی پڕپۆڵێکی بەرکەوت و هاپۆ فەلسەفەش لە قولینچکێکەوە بۆ خۆی هەڵکورما.

قسەوێژە" بەوەوە بەستراوە کە ئەنجام (النتيجة) ": سوقرات گیانلەبەرێکی قسەوێژە" لەپێش دامەزراندنی (قیاس)ەکەدا، بە ڕاست بگەڕێ، پێش ئیسپاتی ئەوەی کە سوقرات گیانلەبەرێکی قسەوێژە ناتوانی بڵێی هەر مرۆڤێ دەگری، گیانلەبەرێکی قسەوێژە، کەواتا بەم حیسابە بێ، بەڵگەهێنانەوە (استدلال) هەمیشە ناتەواوە. جا هەر لەبەر هەندێش بوو کە ئەپیکۆر گوتی: دە کەواسا، لێگەڕێ، با بە گوێی سۆفیستان بکەین و هەر ملی هەستەکان بگرین و هەست بکەین بە (ڕێبەر و پێوانە)ی ڕاستی.. بەلاّم گوماندااران (شکاکان) گوتیان ئەمە نابێ، چون خۆر بە لای ئێمەوە وەك قوتووی حەڵوا و ستێران وەك دانە بە ڕوخساری ئاسمانەوە دەچن. دەیجا کوو بڕوا بە هەستەکان بکەین؟ پیروون بەو ئاکامە گەیشت کە هیچ چتێ بێ چەندوچۆن و قەتعی نییە و هەر لەبەر هەندێ شاگردەکانی، وێڕای ڕێزی زۆریان لەبۆی، کاتێ کە مرد بۆی نەگریان، باوەڕیان لە سەتا سەت بە مردنی نەبوو. دەیجا مام سارتەر و هەوالانی، هەر لەم گێژەنەدا دەخولێنەوە... جیهان بێ مانایە، بەلاّم دەشێ مانای پێ ببەخشرێ. ڕاستی لە بنەڕەتدا بنیاتێکی خۆیەکی (سەبجەکتیڤ) و زەینییی هەس. ئەسڵەن مرۆڤ بە گوێرەی مەیل و ئارەزوو و خوایشتی خۆی شکڵ و شەماییل و ڕەنگوڕوو و تاموبێن بە کۆتەڵ و کۆمەڵی تاریك و ئەنگوست لەچاوی جیهانی دەرەکی دەبەخشێ. باری هەڵکەوتی چۆن هەبوونیی هەرکەسە بە جیا، پایە و بناخەی بیروبۆچوونی وی دەربارەی ڕاستی نەخشەدەکێشێ (لێرەدا، سارتەر وەك مارکس، واقیع و ڕاستی لێکدی جودادەکاتەوە. ڕاستی دەکا بە سیفەتی بیروبۆچوونی مرۆڤ لەمەڕ واقیع. بۆ نموونە: ئەتۆ نالێی خۆرگیران ڕاستییەکە، بەڵکو دەڵێی ئەمە واقیعێکە، بەلاّم دەڵێی بیروبۆچوونی من لەمەڕ خۆرگیران بە شێوە فەلەکییە زانستییەکەی ڕاستە و بە شێوەیەکی کە خەڵکی نەزان پێیان وایە دێوودرنج دەیگرن و لەبۆ بەردانی تەقە دەکەن و تەنەکە لێ دەدەن، ڕاست نییە.

مانایەکان، شێوە و شێوازەکان، بیچم و قەوارەکان، بەهایەکان، عەیارە و پێوانەکان، هەڵوێستەکان سەرلەبەر، بە ئەزموون و تاقیکردنەوەی ژییەکیی تاکەوە بەندن. ڕەگ و ڕیشەی بیروبۆچوونی مرۆڤ دەبێ لە نائومێدی و بێ ورەییی ویدا پەیجوو بکرێ. لە جیهانی بێ مانادا مرۆڤ لە بڕواهێنان بەولاوە هیچ چارەیەکی دیکەی نییە. جا هەر لەبەر هەندێکەشە کە سکولاستیکەکان ڕاستییان، کاتێ بە ڕاستی دەزانی کە

ئەندێشە (فکر) دەقاودەق دەگەڵ دنیای دەرەکیدا ڕێك و جووت بن و بە پەیڕەوی لە ئەفلاتوون و ئەرەستوو، پەسنی ئەقڵیان دەدا. گوتیان چاترین ئەنجامگری (استدلال): بە بەڵگە، ڕاستی دۆزینەوە، [٢] "قیاسی برهان"ییە کە دەتوانێ لە بڕوایەکی کۆنکرێت و چەسپڕا فەلسەفەیەکی جیهانیی بەکێشوسەنگ سازبکەن، ئەوەبوو "نموونە" (المُثُل)کانیان بە ڕاستیگەلێ زانی لە دەنگ و ئاوێنە بالآتر، چونکە ئەمانە چتهایەکی ماددین و سەرەتا و بنەتایان هەس و بەلاَم نموونەکان، یان بتوونە خۆڕسکانەکان (الکلیات الطبیعیة) لە نابوودبوون نایەن و هەوڵ و ئاخیر و زاهیر و باتینن و بەرهەست (محسوسات)ەکان کەرتەوێنە (سور جزئیة)یەکانی وانن، ڕاستینی مرۆڤی بتوون (هەموانی) لە تاکی مرۆڤ زێترە و جوانیی پەتی (محض) لە هەر گوڵێکی دەیگری، جوانترە.

٢– ئەنجامگری (قیاس): گوتەیەکە لە دوو، یان چەند کێشە (قضیة) proposition یەك پێکهاتووە کە ئەگەر ئەمیانت سەلماند دەبێ ئەوی دیکەشیان بسەلمێنی و قوبووڵی بکەی کە ئەنجامەکەیەتی، وەك: هەر مرۆڤێ بگری گیانلەبەرە و هەر گیانلەبەرێ بگری تەنە." ئەنجام: "هەر مرۆڤێ بگری تەنە." ڕاستیی قیاس بە ڕاستیی ئەنجامەکەی دەگەڕێ و ناڕاستیی ئەنجام بە ناڕاستیی قیاس دەگەڕێ، بەلاَم مەرج نییە نە ناڕاستیی قیاس ناڕاستیی ئەنجامی لێ بکەوێتەوە و نە لە ڕاستیی ئەنجام ڕاستیی قیاس بکەوێتەوە، چونکە ئەم (لازم)ە لە (ملزوم)ەکە گشتترە. بەلاَم زۆر جاری واش هەیە، کە فیاس ڕاستە و ئەنجامەکەی ناڕاستە، ئەویش نەك بەو بارەیدا کە ڕاستیی ئەو ئەنجامە لەو قیاسە هەڵێنجرابێ، بەڵکو بەو بارەیدا کە ئەو ئەنجامە لە خۆی: "في نفس الأمر"دا ڕاست و دروست بێ. دیارە، ئەنجامگری سێ ڕووی هەن: (قیاس، استقراء و تمثیل). قیاس بەو جۆرە (استدلال)ە دەگوترێ کە زەین لە "بتوونی" (کلی)ڕا بۆ "کەرتی" (جزئی)، یان لە ئەسڵڕا بۆ ئەنجام و لە یاساڕا بۆ بەرکەوتەکانی بڕوا. بە نموونە کاتێ لە پێناسەکردنی جغزدا ئەم ئەنجامە وەردەگرین کە "تیشکەکانی جغز دەگەڵ یەکدیدا یەکسان"ن و لەم یاسایەی کە دەڵێ: "ئاو لە سەت پلەی گەرمیدا و ٧٦٠ پلەی وشاری هەوادا دەکوڵێ، بەو حوکمدانە دەگەین کە "ئاوێکیش کە لە جامێکدایە لە سەت پلەی گەرمی و ٧٦٠ پلەی وشاری هەوادا دەکوڵێ. قیاس بە دەیان جۆری هەن و ئێرە جێی ئەوە نییە باسیان بکەم. هەروەها باسی (استقراء و تمثیل)یش ڕەنگە کۆلکە خوێندەواریش بیانزانێ...

بەلاَم وێڕای ئەمەش مرۆڤ لە پراکسیسی وجوودیی خۆیدا دەگەڵ ئازادیی تەواوی خۆیدا دەس لەملانە کە ئەمە تایبەتمەندییەکی بێ هاوتای مرۆڤە و لەمەڕا کە مەرجی بەدیهاتنی ئازادی، هەڵبژاردن و کردەوە، لە جیهانی بێ مانادایە، ئازادی سەرچاوەی ئێش و ئازاری مرۆڤە. دیکارت دەیگۆ: "مرۆڤ کەوشکەنی ناوینی نێوان هەبوون و نەبوونە و لە نێوان هەبوون و نەبووندایە." ئەسلەن سارتەر کتێبە نامێیەکەی بە سەردێڕی ئەم ڕستەیەی دیکارتەوە نووسیوە.

مرۆڤینی (ئومانیستی)، مارکسییەتی بتوونگەرا (کوللییەتگەرا) و فەلسەفی دەگەڵ ئێکسیستانسیالیزمدا سەروکاری زێتر هەیە تا مارکسییەتی پۆزیتیڤیست و ئەرتەدۆکس، چونکە هەروەك دەزانین مرۆڤ، زیهنییەت، پراکتیك و کرداری مرۆڤی و "هێزەکانی ڕەنێوهێن" لە مارکسییەتی ئومانیستی و فەلسەفیدا لە چتی ماددی و بەرچاو و پێوەندییەکانی ڕەنێوهێنان، بە کاریگەرتر لە قەڵەم دراون. مارکسییەت وەك هەر تایەن (عەینییەت)ێ بە دوو ڕەنگ، یان بە سێ ڕەنگ تەشبیات نەبێ : بە حەنبەلی، مالیکی، شافیعی و حەنەفی بەش بە حاڵی ئۆلە سوننییەکان، شیعەی دوازدە ئیمامی و زەیدییە و ئیسماعیلییە، بەش بە حاڵی ئۆلە ڕەسمییەکان، دەیان ئۆلی پەنامەکی (باطني)ی بە ئیستیلاح (غلاة)، چەندین فێرگەی کەلامی (فەلسەفەی لاهووتی)ی لە گوێن ئەشعەرییە، موعتەزیلە و ماتوریدییەی سوونني مەزەب و هتد... لێکدانەوە بە لەڕێ لادان (تحریفییەت) دەزاندرێ. بە گوێرسەی ئەوانەی کە دەیانەوێ خزمایەتی لە نێوان وجوودییەت و مارکسییەتی ئۆمانیستی ـ فەلسەفیدا بدۆزنەوە، سنووری پراکتیکی مرۆڤ، پێشەکی دەسنیشان نەکراوە و مرۆڤ پێشەکی هیچی لە چارە نەنووسراوە، واتە: هەبوون و نەبوونی سەر بە چتێکی لە خۆی بەدەر نییە. هەڵبەتە مرۆڤ دەبێ لە هەلومەرجی مێژووییینە، یان بوون بە چتی ئاسایی کە بەرهەمی پراکتیکی پێشەکییە، ئاگابێ تا بتوانێ لەوە تێپەڕێ و هەورازتر بڕوا. لە ڕوانگەی مارکسیزمی فەلسەفی و ئۆمانیستەوە، هەروەك پێشترێ دیتمان، مارکس لە ڕێی مانا و چەمکی لەخۆبیانیبوونەوە، جیهانی بەچتبوو (العالم المتشيِّء) و بارودۆخە بەرهەست (المحسوس)ە مێژوویینەکانی (بەرە ـ بەرە هاتنەگۆڕێی چت لە سەرەخۆ و، نەك وەك باوکە ئایەم یەکسەر لە قوڕ دروست کرێ و گیانی بە بەردا بکرێ) جارێکی دیکە بۆ ئەسڵەکەی خۆی، واتە: بۆ "کار" وەگێڕا. هامانا: ڕۆح خالیق نییە، بەڵکو کاری مرۆڤ،

ئەو ئەرکەی کە مرۆڤ بە خەرجی دەدا، خالیقە.. بە پێی ئەم بنەمایە، مرۆڤ هەمیشە دەتوانێ بە نەلێکردن (نفی)ی هەر کۆسپ و لەمپەرێکی لەخۆبەدەر (المانع الخارجي) دووبارە ئازادی و بەرپرسیی تەواوی خۆی لەمەڕ سەرلەنوێ سەرەنجامی خۆی بڕیاردان و نووسینی جاڕبدا. هەڵبەتە جەخت لەسەر سریشت (عنصر)ی ئازادی و زیهنییەت (الذاتیة)ی مرۆڤ، بە مانای بەتاڵکردنەوە (الإلغاء)ی ئەم ڕاستییە نییە کە ئەوەی مرۆڤ لە ڕابردوودای دروست کردووە، ناچاری و بێچارەییگەلێ و بێ سەرحەد و سنوورەیلێ لە کارو کردەوەی وی باردەکا. پراکتیك و بەچتبوون (الفعالیة والتشیُّؤ = العمل والصیرورة إلی السِّلعة) هەمیشە لە ململانێدان. لەبەر ئەمە ناتواندرێ بەچتبوون (reification)ی جیهانی بەچتبوو لە زیهنییەت و ئازادیی پراکتیکی مرۆڤدا یەکسەرە و ڕاستەوخۆ هاوشێوە (ئاسیمیلا) بکا و هەروەها ناشتواندرێ سریشتی زیهنییەت هەمیشە لە چەمەرەی یاسا بەرهەستەکانی مێژوودا داماو و دەستەپاچە و گرفتار، لە قەڵەم بدرێ. واتە: هەر قسەکەی مارکس دەگرێتەوە کە واقعییەتی ماددیش و بیروبڕوا، ژێرخانیش و سەرخانیش لێکدی کاردەکەن. بە نموونە: بیروبڕوای ئایینی (سەرخان) بە گۆڕینی سیستەمی ئابووری (مالیکییەتی زەویوزاری کشتوکاڵ) یەکسەر لە مێشکی خەڵکدا کوێرنابێتەوە، بەڵکو تا دێرزەمانێ هەر دەمێنێتەوە و بە چالاکی کاری خۆیان دەکەن و داکۆکی لە ژێرخانە کۆنە ڕووخاوەکە دەکەن. لە ڕوانگەی مارکسییەتەوە کاری مرۆڤ هەر خۆی پەیکەرەی پێکهاتەی زەینیش و هەر هەمان فاکتەری خولقێنەرە لە مێژوودا. واتە: ئەتۆ کە کورسییەکی دروست دەکەی مانا و شکڵی کورسییەکە لە نێو زەینتدا کوتومت هەر کورسییەکەی نێو ماڵەکەتە. جیهانی چتان، بەرهەستان، ڕەنگدانەوەی پراکتیك، کاری مرۆڤە لە مێژوودا. جا هەر هەمان بەرهەست زەمینەی بەچتبوون و لەخۆبیانیبوونە. کاری مرۆڤ لە هەر سەروبەندێکدا بە شۆڕش هەڵایساندن کاژ و پۆستی دنیای بەچتبوو و بنیاتە پێشینەکەی لەبەریەك هەڵدەتەکێنێ و دەڕووخێنێ و لە نێو وێرانەکانی ئەو دنیایەڕا دنیایەکی بەشتبووی دیکە (پێوەندییەکانی ڕەنێوهێنان، پێکهاتەی دەوڵەت و ئایدیۆلۆژی) دەخولقێنێ. جیهانی بەچتبوو لە هەر سەردەمێکیدای دەگری، لە لایەن دەستە حوکمڕانەکانەوە بە دیاردەیەکی هەر لە عەزەڵەوە هەبوو و هەتاهەتایی و بنیاتانە (stractural) بەدیاردەکەوێ، کەچی لە ڕاستیدا کاژێکی هیشکهەڵاتوو و ڕەقهەڵگەڕاوی ئەوتۆیە کە دەبن ویدا، کاری مرۆڤ ماکی بنەڕەتی

پێکهێنی سەرلەبەری دیاردە کۆمەڵایەتییە لەباو و ستاتوکۆکەیە. واتە: سەرچاوەکە کارە. لە نێوان پرۆسێسی مێژووییینە (چت وردە ـ وردە و لەسەرەخۆ هاتنەگۆڕێ، نەك بە کون فەیەکونێ دروست بوون) و جیهانی بە چتبوو، یان ڕوونتری بڵێم: لە نێوان هێزەکانی ڕەنێوهێنان و پێوەندییەکانی ڕەنێوهێناندا کاتێ ناتەبایی و ململانێ پەیدا دەبێ کە بەرەوپێشتر چووبێ دە کاتێکدا کە جیهانی هیشك هەڵاتووی هەرچی لەو جیهانەدا هەیە دە بەرابەردا نەیەتە ژێر بار و بەربەرەکانێ بکا. گۆڕەپانی کردار (پراکتیك) یان هێزەکانی ڕەنێوهێنان، گۆڕەپانی "بزاوت" و گۆڕەپانی جیهانی بە چتبوو و سەرخانەکان، گۆڕەپانی بەربەرەکانێ و ململانێیە. بەڵام هەمیشە مێشکی بزۆز و فرەندە، کاژی هیشك هەڵاتوو دادەدڕێ و لەتوپەتی دەکا و سەرلەنوێ لە ناخی وییەوە دامودەزگایەکی کۆمەڵایەتی تازەنەفەس و تازەکوورە پەیدادەبێ. لە هەر چەرخێکی مێژووییینەدا پاژێ لە کۆمەڵ بە نێوی ڕەواڵی خەللاقیەت و کرداری مرۆڤ، یان بە نێوی خەللاقترین و پێکهێنترین پاژی کۆمەڵ، ئەم گۆڕانکارییە بەدی دەهێنێ. جاری بۆرجوازی و جارێ پرۆلیتاریا، نوێنەری دەقاودەقی توانستی مرۆڤ لە کار و خەللاقییەت و گۆڕینی خۆڕسکن و هەریەکە دنیای بەرهەستی تایبەتی خۆی سازدەکەن. لەم ڕووەوە چەمکی کار و کرێکار لە ئەندێشەی مارکسدا بە چینی کرێکاری پیشەسازییەوە لە سەردەمی سەرمایەداریدا سنووری بۆ ناکێشرێ، بۆرجوازی لە سەردەمی پشکووتن و ڕۆنانی خۆیدا وەك چینێکی خاوەن زۆرترین وزەی ڕەنێوهێنان لە زەمینەکانی ماددی و فەرهەنگیی "چینی کرێکار" واتە: فاکتەری کرداربوو. بەم جۆرە مێژوو، گۆڕەپانی ئازادی و کار و پراکتیکی مرۆڤ و ڕۆنان و ڕووخاندنی جیهانە بەرهەستەکانی یەك لە دوو یەکە. بەڵام مرۆڤ لە گۆڕەپانی مێژوودا وەك " بابەت" (موضوع) یا کارئەنجامدەری ئاکار بەدیاردەکەوێ. دنیای بەرهەست و ڕەق و هیشك ناتوانێ بەرەوبڕی لەوە بکا کە مرۆڤ هەست بە بەرپرسی و جێگەی خۆی وەك "بابەت"ی مێژوو، نەکا. هەرچی زێتر جەخت لەسەر ئەم مەیلە مرۆڤەکی (ئومانیستی) و فەلسەفییە لە مارکسییەتدا بکەین، لە چەمەرەی وجوودییەت نزیکتر دەبینەوە. بەم ئاوایە، مرۆڤی "بابەت" یان بەرهەمی هەلومەرجی ژییەکی گۆیا مێژووییینە و یاساگەلی بەرهەست و میکانیکی نییە (وەك هێندێ لەو کەسانەی کە بە بێ ئەوەی بە خۆیان بزانن، وەك وجوودییەکان بیریان دەکردەوە کە گۆیا بە خەیاڵی خۆیان مێژوو تەنها لە نیگای "بەشەری" (التفسیر

البشري للتأريخ)یەوە وەك هەنگیان لە دیواردا دیتبێتەوە، لێك دەدایەوە... مرۆڤ لە فەرایەندی دیالێکتیکدا بە کرداری خۆی بەرهەستییەت (عینیت) دەئافرێنێ و بە جۆری دیکەی دەگۆڕێ و سەرلەنوێی دروست دەکاتەوە. مێژوو بوار و سەڵەفگای سەرپشکایەتی (اختیار)ی مرۆڤە. لە ئاوها ڕوانگەیەکەوە، ژێرخان و سەرخان بە چەمکی مارکسییەتی ئەرتەدۆکسی هەرتك بەرهەمی کاری مرۆڤە. بەم جۆرە مارکسییەتی فەلسەفی مەیلی فەرایەندەیەك بە لای ئایدیالیزمدا دەکا.. هەروەك گوتم فەلسەفەی وجوودییەتیش کێشەی زیهنییەت (subjectivity) لە مێژوودا، هەرچەند ڕەوتی وی لەم ڕووەوە "زەینگەرایانە" نییە، وەك کێشەیەکی بنەمایی دێخیتە پێش. جا لەم ڕوانگەیەوە، مرۆڤ لە هەموو کاتێکدا لەو سەرحەدەوە کە خۆڕسك و کۆمەڵ لە پێشێی بە چرایەکی سوور قوت دەکاتەوە، هەورازتر هەڵدەکشێ و هەر ئەمە بۆ خۆی تایبەتمەندییەکی مرۆڤە. مرۆڤ بە ترازان لە سنووری بواری چتە (خۆڕسکانە و ئەفسانەییانە و سرووشتییانە) پێشەکی داندراوەکان، بۆ بواری دڵەڕاوکێ و پرسیار و کار و بەرپرسی، ئازادیی خۆی دەردەبڕێ. لێك دووفاقییە مێژووییینە و کۆمەڵەکییەکان، ئەمانەن کە زەمینەی ئازادی و کار و پراکتیکی مرۆڤ دابین دەکەن. ئەتۆ وەختێ دەتوانی سەرپشك (خێوی ئیختیار) بی کە دوو بارودۆخ بە شێوەیەکی دووفاقیئامێز بە تەنیشت یەکەوە بحاوێنەوە و هەڵبکەن. دوفاقی و قەیرانە کۆمەڵایەتی و مێژووییینەکان دەگەڵ سەرپشکایەتی (انتخابات) یە تاکییەکاندا تەشپیات نەوێ، کەروخۆڵەمێشانە، یان دۆشاوڕۆنانە، تێکەڵن. سەرهەڵدان و شۆڕش لە دژی بنیاتی سەردەم بەسەرچوو و ڕزیوی کۆمەڵ، بڵندترین نیشانەی خۆسەرپشکایەتی (خودمختاری)ی مرۆڤە. بەم جۆرە لە سەرێکی دیکەوە لە مەیدانی مارکسیزمی فەلسەفیڕا بەرەو دۆڵی وجوودییەت هەنگاو هەڵدێنین. پەڕینەوە لە بارودۆخی قوبوولکردنی بنیاتی بەرقەرار و پێشەکی پێکهاتووەوە بەرەو مەیدانی لە بەرپرسی و خەللاقییەتی تاکانە و ئەزموونی شەخسیی لێك دووفاقی و گۆڕانی لێك دووفاقیئامێزی کۆمەڵ، هەموو تاکێ دە بەرابەر بارودۆخی باودا ڕووبەڕوو ڕادەگرێ و ئازادیی وی لە حاڵەتی وجوودی بیلقووە، (پۆتانسیێل)ڕا بۆ حاڵەتی بیلفیعل دەگۆڕێ. (واتە: هەروەك چۆن دەشێ لە هەر ماددەیەکی بتهەوێ، ئاور پەیدا بکەی، چونکە ئاوری بیلقووە، تێدا هەیە، پەیدادەکەی، هەر بە هەمان شێوە دەشێ لە هەر مرۆڤێ ئازادیی لێ بە بەرهەمبێنی، چونکە ئازادیی بیلقووە، تێدا هەیە. لە

وجوودییەتدا ئازادیی زیهن و کار و ئاکاری تاکانە هەم دە بەرابەر مەیدانی زیهنی میتافیزیکی و هەم دە بەرابەر مەیدانی چاوی میتافیزیکیدا قیت ڕادەوەستن. کۆمەڵ و ئاکار و بەندباو و فەرهەنگ، ئەو مەیدانی بەرهەستی چتینەیە (لە ڕەنگی چت)یە کە لە ڕوانگەی پۆزیتیڤیزمی سەربەخۆڕا - واتە: بێ سەروکاریی وی بە مەیدانی ئازادی و خەللاقییەتی زیهنیی تاکانەوە - دەفامرێ، هەروەك ڕۆح یان خوداوەند وەك "سووژە" بابەتی مێژوو لە فەلسەفەی ئایدیالیستیدا بە پارێزگای میتافیزیکی لەقەڵەم دەدرێ.

لە فەلسەفەی ئایدیالیستیدا، زیهنی تاکانە دە بتوونیی ڕۆح یا فەرایەندی زیهنیی مێژوودا نقوم دەبێ و سەربەخۆیی و توانایی خۆی لە دەست دەدا. هەروەك لە ڕوانگەکانی پۆزیتیڤیزم، یا ئامال بەرهەست (المحسوس التصور) بەرهەستایەتیی گشتگری زیهنی دە خۆیدا قووت دەدا. بەڵام هەروەك دیتمان، وجوودییەت هەر جۆرە چەمکێکی بتوونیی ئەقڵانی بەلاوە دێخی. هەر لەبەر هەندێکەشە کە یەکێ لە گرینگترین جوداوازییەکانی نێوان مارکسییەتی هیگڵیگەریی بیرمەندانی وەك لۆکاچ و مارکسیزمی وجوودی بەدیاردەکەوێ. لە وجوودییەتدا دە بەرابەر فەلسەفەی هیگڵ، تاك وەك هەسێك (موجود)ی بێ هاوتا جێگای بتوونیی ئەقڵانی و مێژووییینە دەگرێتەوە. ئەسڵەن کێشەی نامێی "کیرکگارد" دەگەڵ فەلسەفەی هیگڵیشدا هەر لە ئاوها جوداوازیی گۆشەنیگایەکەوە ئاو دەخواتەوە.

هەڵبەتە لە سەرێکی دیکەوە لە نێوان مارکسیستە هیگڵگەرییەکانی وەك لۆکاچ و وجوودییەکانی وەك سارتەردا، لە ڕووی جەخت لەسەر فاکتەری پراکتیك، وەك دیتمان، هاوچوونیەکی هەیە. وێڕای وەش وێکچوونی بنچینەییی مارکسیزمی (ئۆمانیستی) و وجوودییەت لەمەدایە کە گۆیا هیچیان تیۆریی واقیعیی بەرهەستی هەسی (وجود) نین. لە ئاوها تیۆرییەکدا، ئاگایی و زەین بە ڕەنگدانەوەی واقیعییەت لەقەڵەم دەدرێ و لە ئەنجامدا واقیع ڕەچاو ناکرێ و فت دەکرێ. ئەوجا لە مارکسیزمی ئۆمانیستیش (مرۆپەروەری) و لە وجوودییەتیشدا، ئاگایی و کار یا پراکتیکی مرۆڤی بنیاتی واقیعییە و هەرچەند لە بەرهەمی کاردا ڕابردووی مرۆڤ گرفتارە، بەڵام لە لێشاوی مێژوودا لە سنووری وی هەورازتر هەڵدەکشێ و جیهانی کۆمەڵ سەرلەنوێ ڕۆدەنێتەوە. بە شێوەیەکی هەموانی، بتوونیگەریی ئەقڵانی کە بە کەمکردنەوەی ئاگایی لە ناسین و حاڵیبوونی دەرەکی، فاکتەری تاك وەك "سووژە" و زیهنییەت نادیتە دەگرێ و لە

حیسابی دەرداوێ، بەرپەرچ دەدرێتەوە و قوبوول ناکرێ. جەخت لە سەر سریشتی تاکانە لەم ڕووەوە گرینگە کە ناتواندرێ ئاگاییی زیهنییەت دەگەڵ بەرهەمی کرداریی ویدا بە یەك چت و یەکسان لەقەڵەم بدرێ، چونکە ئاگایی لە ڕێی کارەوە لە خۆی بەولاترەوە دەڕوا. زیهنییەت بە هەر حاڵ دەبێ بە پێی کار بناسرێ نەك بە پێی واقیعییەت. هەسی (وجود) بۆ خۆی کارە، یان سارتەر گوتەنی: "هەسی، هەبوون، واتە: خۆ دروستن کردن". بەڵێ جەخت کردنی وی لەسەر گرینگیی تاك و ئازادی و سەربەخۆییی بەکردەوە و ئاکاری (أخلاقی)ی وی لێرەوە ئاودەخواتەوە. تاکی مرۆڤ بەرهەمی کاری خۆیەسی. زیهنی کارئەنجامدەری مرۆڤ هەمیشە بە پێی خواستی مەبەستی خۆ وەدەست هێنان، لە خۆی بەولاترەوە دەڕوا. وێڕای وەش هەموو، دەبێ ئەوە بزانین کە دە حاڵێکیدا کە لە ئاغڵەبەی فەلسەفە وجوودییەکاندا کار و پراکتیك و زیهنی تاکانە وەك کارگوزاری بەرهەمهێنی بەها (قیم)یەکان جێی جەخت لەسەرکردنە، لە مارکسیزمدا بە شێوەیەکی سەرومڕ و هەموانی، پراکتیك لە زیهنییەتی دەسەجەمعی (کاری کۆمەڵەکی)دا، جێی بایەخ و گرینگییە. ئاشکرایە کە سارتەر بە مەیلێکی ڕاشکاوەوە بە لای مارکسیزمدا جەختی ئەسڵیی خۆی لە تاکەوە بۆ گرۆی کۆمەڵەکی ڕادەگوێزێ.

سارتەر، لەمەڕ هاوسەروکاریی مرۆڤە ئاگایەکانەوە دە نێوان یەکدیدا "دیکە" (غەیر) بە سنوورێك لە پێش ئازادیی تاکدا لە قەڵەم دەدا و هەمیشە مایەی کێشەیە و بە ناکامی ئەنجامی دێ. بەم بۆچوونە، هەر تاکێ دەگری، لە ئامرازێ بەولاوە زێتر نییە. وەك کاورای شاعیر یەژێ: "الناس للناس من بدو ومن حضر / بعض لبعض وإن لم یشعروا خدمُ"، بەلام لەپاشان ئەم فەیلەسووفە هاوچەرخە، لەم ئەسڵە پەژیوان دەبێتەوە و بۆ ئەوە دەچێ کە تاك لە شێوەیەکدا دەتوانێ ئازادیی خۆی ڕەچاوبکا کە بە هەمان سەنگ و تەرازوو، ئازادیی غەیری خۆ(دیکە)ش سەربەسەر ڕەچاوبکا. بەم پێیە ئازادیی هەر تاکێ بگری، بە ئازادیی یەکێکی دیکەوە گرێ دراوە. چونکە هەر هەڵبژاردنێکی تاکانە لە واقیعدا هەڵبژاردنێکی هەموانییە و بۆ هەموانە. ئاکامی کردەوەکانی هەر تاکێ وەك شەپۆلی لافاو داوێنگیری هەمووان دەبێ، لە ئەنجامدا هەر تاکێ لە کردەوەگەلێ کە ئەنجامیان دەدا، بەرابەر بە هەمووان یان خەڵکانی دیکە بەرپرسە. جا هەر ئەم هەست بە بەرپرسایەتی کردنەیە کە لە نیگای سارتەرەوە دەبێتە

هۆی هەراسانیی نێو دڵی مرۆڤ و تووشی ناڕەحەتیی دەکا. ڕاستیت گەرەکە، ئاوها وەرچەرخانێ، زەوینەی بۆ پێشوازیی تەواوعەیاری سارتەر لە مارکسیزم هەموار کرد. سارتەر لە پاش ١٩٤٤ سەرقاڵییەکی تەواوی لەگەڵ سۆسیالیزمدا پەیداکرد و قسەی لەوە دەکرد کە دەکرێ کۆمەڵێکی بێ چین بێتەگۆڕێ. لە سەرێکی دیکەوە لێوەکۆڵینەکانی لە باسی "هەبوون و نەبوون" دەربارەی دژایەتی دەگەڵ ڕەسەنایەتیی چییەتی (مبدأ الماهیة) لە فەلسەفەدا و جەختکردن لەسەر ڕەسەنایەتیی هەبوون (هەسی) و ئازادیی مرۆڤ دە خۆدروستکردندا، زەوینەی پێویستی لەبۆ پەسەندکردنی دەربڕین (گوزارشت)ێکی مرۆگەرییانە لە مارکیسزم هێنابووە گۆڕێ. هەڵبەتە سارتەر بە چاوێکی باشی لە پارتی کۆمۆنیستی فەرەنسە نەدەڕوانی، بەلام پشتیوانی لێ کردنی بۆ پێشخستنی سۆسیالیزم بە کارێکی پێویست دەزانی و هەر لەم ڕووەوە لایەنگری و پاسەوانیی خۆی لە پارتی کۆمۆنیست و یەکیەتیی سۆڤیت سەرسەختانە دەکرد.

وەرچەرخانی بیرەکیی تەواوی سارتەر بە لای مارکسیزمدا، بە نووسینی کتێبی "ڕەخنە لە ئەقڵی دیالێکتیکی (١٩٦٠) هەر بە تەواوەتی یەکلابۆوە و بە چڵەپۆپە گەیشت. سارتەر لەم کتێبەیدا بە پێچەوانەی بیروبۆچوونەکانی لە کتێبی "هەبوون و نەبوون"دا، لە جیاتیی تاك، کۆمەڵ و پێوەندییەکانی نێو کۆمەڵی بە تەوەرەی لێوەکۆڵین کرد. سارتەر لەم کتێبەیدا ویستوویە مارکسیزم و ئێکسیستانسیالیزم لێکدی جۆش بدا. نەك هەر ئەمە، بگرە وجوودییەتی بە لکێ لە مارکسیزم لە قەڵەم دا. ئەم فەیلەسووفە مارکسییەتی بە فەلسەفەی ڕەسەنی زەمانە دەزانی. بەلام دەگەڵ وەشدا لەو بڕوایەدا بوو کە مارکسیزم بەو شێوەیەی کە لە باوە، پێویستی بە فیچقەیەکی خوێنی نوێی وجوودییەت هەیە. سارتەر زۆری ڕك لە زاراوەگەلی وەك ئەرتەدۆکسی مارکسییەت و ئابووریگەری و حەتمییەتگەری دەبۆوە و هەمیشە وەبەر هێرشی بێ بەزەییانەی دەدان. بەلای وییەوە مارکسیەت هیچ جۆرە سەروساخت و هاوئاهەنگییەکی دەگەڵ ڕامانە (نظریة)ی ماددییەتی حەتمییەتگەری و ئابووریگەریی دیرۆکییەوە نییە و ئەوەی کە هەیە هەر یەکسەرە ڕامانەی پراکسیس و کار و ئازادیی مرۆڤە لە مێژوودا و بەس. ژێرخان و سەرخان هەرتك، بەرهەمی کار و پراکتیکی مرۆڤە. بە شێوەی هەموانی (بتوونی) سارتەر دەیگۆ: " مرۆڤ تەنها لە تاکایەتیی دژمنایەتیئامێزدا ژیان بەسەرنابا، بەڵکو دەچێتە نێو جەنگەی ژیانی کۆمەلایەتیشەوە و لەم ڕووەوە هاتووە بە

ڕەگوڕیشەوە لە میکانیکییەتەکانی پێکهاتنی وەکۆڵیوە. پێوەندییەکانی دژمنایەتیئامێزی تاکان وەزعێکی بەردەوام نییە و بە ئەنجامگری لە کتێبی ڕەخنە لە ئەقڵی دیالێکتیکی، ئەم دژمنایەتی ئامێزییە لە ئەسڵی ناتەواویی کۆمەڵەوە ئاودەخواتەوە و لەبەر ئەمە، بە خۆیی (ذاتي) و ناچاری (ضروري) لە قەڵەم نادرێ. بەلای سارتەرەوە، جیهانی کۆمەڵ، ئەفراندەی کرداری دەستەجەمعیی مرۆڤانە، هەرچەند ئەم فەرایەندە خەسڵەتە تراژیکەکانی فەلسەفەی وجوودیی سارتەرە. بە کورتی، فرەپێداگرتنی سارتەر لە سەر ئازادی و کاری مرۆڤ، لە مارکسییەتەوەی نزیك ئێخستەوە. بەلای ئەوەوە دەشێ مرۆڤی "لەخۆدائازاد" جارێکی دیکە (لە ڕووی سیاسی ـ کۆمەڵایەتییەوە) ئازادبکرێتەوە، چونکە ئازادیی مرۆڤ لەم دوو لایەنەوە جوداوازە.

بەلای منەوە، سارتەر دەیهەوێ هەر هەمان قسەی مارکسییەت دووبارە بکاتەوە کە دەڵێ: مرۆڤ لە قۆناخی کۆمۆنەی سەرەتاییدا ئازادانە دەژیا، کەس کەسی نەدەچەوساندەوە، واتە: هەر خۆی لە خۆیدا ئازادانە پەیدا ببوو، بەڵام لە پاشان لە قۆناخەکانی دیکەی مێژوودا تووشی چەوساندنەوە و کۆیلەتی و بەردەگی بوو و دەکرێ جارێکی دیکە بە شێوەیەکی پێشکەوتووتر ئازادبکرێتەوە، واتە: لە کۆمەڵی کۆمۆنیستیی نوێدا، جارێکی دیکە دەس لە ملانی ئازادی ببێتەوە...

مارکسییەکان فەلسەفەی وجوودی بە هەموو جۆرەکانییەوە بە فەلسەفەیەکی کۆنەپەرستانەی ئایدیالیستانە دەزانن. ئەوان پێیان وایە کە ئەم فەلسەفەیە، یان ئەم تەرزە فەلسەفەلێدانە ئاکامی قەیرانی شەڕی یەکەمی جیهانییە کە سەرمایەداری هەڵیگرساند.

بە ڕاستی وجوودییەت، فەلسەفە نییە، بەڵکو شێوەی فەلسەفەلێدانە. باشە، ئەم شێوەی فەلسەفەلێدانە بۆ خۆی چییە؟ لەوەڵامدانەوەی ئەم پرسیارەدا، هەمیشە دەگەڵ جۆرێ لە قوونەجوڕکێدا ڕووبەڕوو دەبینەوە. ئەمەش تا ڕادەیێ لەوەڕا سەری هەڵداوە کە ئەمەی بە ناوی جۆرێ لە فەلسەفەی جیددی دەبەر هەتەری چاو گیراوە بە زۆری بە هونەرکارییەکی عەوامزەدە کراوە، لەبەر هەندێ ئەتەکێتی فەیلەسووفی وجوودی یان فەلسەفەی وجوودی بۆ هەموو جۆرە کەسان و چالاکیگەلێ بەکاردەبرێ کە ئەگەر بۆرە هاوسەروکارییەکیان پێکەوە هەبێ، هەر تەنها لە دوورەوە دەگەڵ فەلسەفەی وجوودیدا سەروکاریان هەیە. سارتەر گوتەنی: "ئەم واژەیە بە ئەندازەیێ ناقۆڵایانە بۆ هەموو چتێ

بەکاربراوە کە ئیدی ئەسڵەن هیچ مانایەکی نییە."[١] هەرچۆنێ بێ، ئەم گرفتە تا ڕادەیێ لەبەر ئەمەیە کە جۆرە قوونەجوڕکێیەك دە خودی فەلسەفەی وجوودییەتیش ئاخندرایە. داکۆکیکەرانی ئەم فەلسەفەیە بە ژێر ئەوەوە ناچن کە بتواندرێ واقیعییەت وەك هێلکەی پاککرای دە چەمکان ئێخرێ، یان دە سیستەمێکی ڕێکوپێکدا نیشان بدرێ. سوورێن کییەرکگور، بابی فەلسەفەی وجوودیی خولی نوێ، بە ڕەچاوکردنی هەمان مانا نێوی دوو دانە لە گرینگترین کتێبەکانی بە نێوی *چەند پارچەیەکی فەلسەفی و پەراوێزی نازانستانەی دوایین*، نێوناون و لە دژی سیستەمی هاوداوێن (جامع)ی فەلسەفەی هیگڵی تێ هەڵچوو. لە نیگای فەیلەسووفانی وجوودییەوە بێ سەروبن بوون هەمیشە هەر هەیە. شیکردنەوە و زانستی ئێمە کەت و ناتەواو و کوتوپچڕە.

فەلسەفەلێدانی وجوودییەت، یان فەلسەفەی وجوودییەت، وەك هەر فەلسەفەیەکی دی، دەمی لە هەموو چتێ کوتاوە و لووتی دە هەر چتێ ژەندووە و دەکرێ لە زۆر سەرەوە باسی لێ بکرێ، دیارە ئێرە ئەو بوارەی بە بەرەوە نییە کە بە تان و پۆی سەرلەبەریدا بچین، ڕەنگە ئەگەر بە خێرایی سەرباسەکانی بەسەر بکەینەوە خراپ نەبێ وەك *شێوەی فەلسەفەلێدانی وجوودییەت*: فەلسەفەی وجوودی چییە؟ بڕێ نێوەرۆکی دووباتە بوونەوە لە فەلسەفەی وجوودیدا، هەمەڕەنگی و هەمەجۆریی فەیلەسووفانی وجوودی، فەلسەفەی وجوودی و ڕەواڵناسی، ڕووی لێکجوداوازیی فەلسەفەی وجوودی لەگەڵ هێندێ جۆری بە فەلسەفەوە هاوسەروکار، *فەلسەفەی وجوودی و مێژووی فەلسەفە:* هێرمینۆتیك (تأويل)ی ئوستوورە و پەیدابوونی دەروونناسی، فەلسەفەی کۆن، لە سەرهەڵدانی عیسەوییەتەوە تا سەتەکانی ناوین، ئایین ئارایی، نوێزایی، ڕۆشنگەری، فەلسەفەی وجوودیی سەردەمی نوێی سەتەکانی نۆزدەهەم و بیستەم، *چەمکی هەسی*: (مفهوم الوجود)، وجوود و چییەتی (الماهية)، چۆنیەتیی فامینی هێندێ لە فەیلەسووفانی وجوودی لە واژەی "هەسی"، بنیاتە بنەڕەتەکانی وجوودی، شیان (إمكان)ی شیکردنەوەی هەسی، *هەسی و جیهان*: هەسی و دەوروبەر، جیهانی هەر ڕۆژە، جیهانەکانی زانست و هونەر و ئایین، لەش، شوێن و کات، خۆڕسك، *هەسی دیکەکان*: هەسی ـ لەگەڵ ـ دیکەکان لەو ڕووەوە کە سیفەتی بنیاتیی هەسی دەڕسکێ، پێوەندییەکانی نێوان کەسەکی، لەش و دیکەیی، دەگەڵ ئاماژەیەکی

3- JEAN Paul Sartre, "Existentialism is a Humanism*." Exsitentialism from Dostoevsky to Sartre*, ed,. Walter Kaufmann (Cleveland 1956), p. 289.

تایبەت بۆ زایەند (سێکس)، هەسی ـ لەگەڵ ـ دیکەکانی ڕەسەن و ناڕەسەن، *ناسین و حاڵیبوون (فهم):* فەلسەفەی وجوودی و زانست ناسی حاڵیبوون، فەرافکنی، تەئویل، وێنەکانی شناسایی، کێشەی ڕاستی، *بیرکردنەوە و زمان:* بیرکردنەوە، زمان، بەرتەسکایەتیی بیرکردنەوە و زمان، *هەستکردن:* هەست و فەلسەفە، بڕێ تێبینیی هەموانی لەمەڕ هەست، نیگەرانی و هەراسانی، هێندێ هەڵچوونی گرینگی دیکە، *کردار:* هەس (موجود) دە پێگەی بکەری کردەوە (فاعل الفعل)دا، سەرپشکایەتی و ئازادی، عەزم و هەڵبژاردن، *کۆتایی هاتن و درێغیکردن:* واقیع بوونەتیی مەرگ، *مەرگ*، کاتمەندی، درێغی و نامۆیی (لەخۆبیانیبوون)، *هەڵوەدایی لە دووی هەبوونی ڕەسەن:* پرسی مرۆڤایەتیی ڕاستین، ویژدان، وەدەستهێنانی خۆیی، *مێژوو و کۆمەڵ:* لە هەبوونی تاکەوە تا مێژووی جۆری مرۆڤ، فەیلەسووفانی وجوودی و بیروبڕوای لێکدووفاق لە بابی مێژوودا، فەلسەفەی وجوودی لە پایەی ڕەخنەی کۆمەڵایەتی و سیاسیدا، *میتافیزیکی فەلسەفەی وجوودی:* بوارەکانی میتافیزیکای فەلسەفەی وجوودی، لە هەبوونەوە تا هەسی، هەڵوەدایی لە دووی واقیعییەتی دوایین، ئاکام و تاك، کاریگەریی *فەلسەفەی وجوودی لە هونەر و زانستەکان:* فەلسەفە و فەرهەنگ، فەلسەفەی وجوودی، دەروون ناسی، دەروون پزیشکی، فەلسەفەی وجوودی و فێرکاری و پەروەرشت، فەلسەفەی وجوودی و ئەدەبیات، فەلسەفەی وجوودی و هونەرە چاودیتەکان، فەلسەفەی وجوودی و ئاکارناسی، فەلسەفەی وجوودی زانستی کەلام (لاهووت) *نرخاندنی فەلسەفەی وجوودی:* هێندێ ڕەخنەگەل لە ئارادا.

ئەم سەرناوانە، هەریەکە بۆ باسێکی تێروتەسەلی فەلسەفییانە دەشێن و لە ڕوانگەی مارکسییەتەوە هیچیان لە جەنگەی ڕەخنەکاریدا بە سەری سەلامەت دەرناچن، چونکە مارکسییەت لە ڕوانگەیەکی ماتریالیستییانەی زانستییەوە لەم هەموو چتانە دەنۆڕێ، بەڵام فەلسەفەی وجوودی، یان وەك لە پێشەوە ئاماژەم بۆ کرد، فەلسەفەلێدانی وجوودییانە، بە هەموو تەرز و شێوەکانییەوە، لە نیگایەکی ئایدیالیستانە و میتافیزیکانەوە دەنۆڕێتە ئەمانە.

ڕەنگە لە باسی مۆدێرنیتە و مۆدێرنیزم و پۆست مۆدێرنیزمدا، ناوبەناو خێرا ئاوڕ لەم سەرەباسانە بدەمەوە..

مۆدێرنیزم
مۆدێرنیتە
پۆست مۆدێرنیزم

ڕەچەڵەکی واژەی "مۆدێرن" کە لە سەرلەبەری زمانانی ئەوروپاییدا و لە زۆر زمانانی دیکەی وەك ئەمڕۆی، بە نموونە: کوردی، فارسی، تورکی و هتد... دا بەکاردەهێندرێ، modornusی لاتینییە کە بۆ خۆی لە تەواوکەر (قید)ی modo سازکراوە. Modo بە لاتینی واتە: "ئەم دواییە، تازە، چەنانێ لەمەوبەر". هێندێ لەو بڕوایەدان کە ڕۆمییان واژەی moderni یان لە دوادوای سەتەی پێنجەمدا بە مانای بەهایەکان (القیم) و بیروبڕواگەلی یۆنانییەکان بەکاردەهێنا. بە بیروبڕوا کۆنەکانیان aktiqui دەگوت. مێژوونووس و سیاسەتمەداری نامێی ڕۆمی کاسیۆدۆرۆس کە لە سەتەی شەشەمدا ژیاوە هەردوو واژەکەی وەك دوو زاراوەی دژ بە یەکدی بەکارهێناوە. کورد و عەرەب واژەی "مۆدە" و " عەلمۆدە"ی بۆ جلوبەرگی ئەوروپاییانەی ئافرەت و "عەنتیکە"ی بۆ چتی سەیر و دانسقە و دەگمەن بەکاردەهێنن. هەروەها "عەنتیکەخانە"ش بە مانای مووزە و ئاسەوارخانە بەکاردەهێنن. بەڵام هێندێ ئەم دوو واژەیە بەم مانایانە بە ڕاست نازانن و پێیان وا نییە کە ئەمانە دوو زاراوەی بەرانبەر بە یەکدی و دژ بەیەکن، بەڵکو بەم پرسیارە تەئویلی (هێرمنۆتیکی)یە لێك دەدرایەوە: ئایا ئێمە دەتوانین بەهایە کۆنەکان دەگەڵ هەلومەرجی نوێدا هاوخوان و هاوئاهەنگ بکەین؟ و ئەگەر وەڵامەکە، بەڵێیە، باشە ئەم کارە چۆن ئەنجام بدەین؟ ئەگەر ئەم تەئویلە ڕاست و دروست بێ، قسەکە وای لێ دێ کە بتوانین بیروبڕوا و ئەنجامەکانی ژیان و

ئەزموونە فەلسەفییە کۆنەکان بە زمانی ئەمڕۆ و شان بە شان دەگەڵ زەمینەی نوێی ژیاندا بەرچڤە بکەین و هەنگێن دەلالەتی ڕەسەنی واژەی modo دەزاندرێ [1] .

لەمەڕ نێوەرۆکی واژەی moderne دوور و نزیك لە ڕووی مێژووەوە جوداوازی نییە. ڕەنگە هەر لە ساڵی ١٤٦٠ەوە مەبەست لە نێوەرۆکی زیمنیی واژەی moderne لە زمانی فەرەنسزیدا هەر بە مانای دژی چتی کۆن بەکاربردنی دەگەڵ مانا ئەسڵییەکەی ئەوڕۆکەیدا نەگۆڕابێ و هەر وەکو خۆی مابێتەوە. زۆر کەس کە ئەم واژەیە لە وتاری هەر ڕۆژەدا بەکاردەبەن، مەبەستیان "چتی نوێ و ئەمڕۆیینەیە کە لە جێی چتی کۆن ئیدی پەسەند نییە" هەروەها لای ژمارەیەك لە تیئۆریسیەنەکانی کۆمەڵناسییش ڕەوایەتیی "مۆدێرن بوون" یا "مۆدێرنیتە" بەو مانایە دەفامرێ کە دەگەڵ دابودەستووری کۆندا لە شەڕ و هەڵلاّدا بێ.

مۆدێرنیتە بە زۆر جۆرە ناساندن ناسێندراوە. دەبەرابەر یەکدی گرتنی دوو جەرەیانی لێکجوداوازی بەکێشەی ڕووبەڕوویی مۆدێرنیتە لێل دابودەستووره کۆنەکاندا هەر ئەوەندە دەکرێ کە بگوترێ مۆدێرنیتە هەرچی لاف و گەزافێ لەمەڕ لێکدابڕانی کۆن و نوێدا لێ بدا کارەکە بە تەواوەتی ناگاتە حاڵەتی دوو چتی لێك دووفاق، بەڵکو هەمیشە چەند ڕەگەزێ لە دابونەریت، ئەفسانە و پڕوپووچ و بیروبڕوای ڕابردوو و بەریانە کۆنەکان بە بەر ژیانەوە هەر دەمێنێ و شێوەی ئیمڕۆیینی بە خۆوە دەگرێ. ڕاستە گۆڕانکاری لە ڕوانگەی یاسای دیالێکتیکەوە واتە: کەڵەکەبوونی چەندیەتیی بەرە - بەرە بۆ گۆڕانێکی چۆنیەتیی لەپڕ و ناکاوە، بەلاّم یاسای لێك دووفاق بوون و گۆڕان و سەرلەنوێ یەکگرتنەوە هەر بەردەوام دەبێ و نابڕێتەوە و ئەم دیاردە مادد‌ییەش واتە: "جووڵە" کە گوزارشت لە واقیعییەتی ماددە دەکا.

بەلای منەوە چ مۆدێرنیزم و چ مۆدێرنیتە و چ پۆست مۆدێرنیزم لە مانای یاسای "نە لە نە کردن" (قانون نفي النفي) بەولاوە ناترازێ و بەم جۆرەی تێ نەگەین دەکەوینە توونە میتافیزیکەکانی ئایدیالیستەکانەوە و لە چەواشەیی بەولاوە هیچی دیکەمان لێ وەگیرناکەوێ.

1- R.B. Poppin Modernism asa philosophical problem. Cambridge Massachusetes. 1995, P. 17. معمای مدرنیته/ بابك أحمدی (به فارسی)

هەر لەبەر هەندێکەش مۆدێنیزم و مۆدێرنیتە و پۆست مۆدێرنیزم، لە ڕوانگەی مارکسییەکانەوە، لێشاوێکی هاوچەرخی بۆرجوازیی سەردەمی ئیمپریالیزم لە هونەردایە. مۆدێرنیزم بە لای تیئۆریسیەنی ئیسپانیایی ئۆرتیگا کاسیتییەوە واتە: نکوولی کردن لە تەواوی هونەری کۆنەباو. سەرەتای مۆدێرنزم ئایا لە سەروبەندی پووچانەوە و بەرەو هەڵدێر گلۆربوونەوەی فەرەنسی، یان کووبیزم [2] (١٩١٧ ـ ١٤)

٢- کووبیزم *Cubism* (شەشپاڵوونوێنی) بزاوتێکی هونەری، کە بە زۆری بە شۆڕشگێڕترین و دەسەلاّتدارترینی بزاوتی هونەری سەتەی بیستەم دەژمێردرێ. کوبیستەکان بە پێشەنگایەتیی پێکاسۆ و براك دە نێواخنی کۆششت بۆ نیشاندانی ئەوەی کە چاوی مرۆڤ دەیبینێ بە کەڵك وەرگرتن لە شکڵەیل و نمادەیلی شێوازەکی یان قاڵیگرتە بۆ ئەوەی چتان ماددییانەتر و دەسگرتەنیتر بنوێنن، هەوڵیان دەدا.

کوبیسزم خواساییانە بە سێ قۆناخەوە دابەش دەکرێ . یەکەمیان دەکرێ لێل تەواوکردنی پەردەی دووکیژەی ئاوینیۆنی پێکاسۆ لە ساڵی ١٩٠٧دا بە هاوسەروکار بزاندرێ، کە شکڵەیلە گۆشەدارە بەرەواژەکانی ڕەنگدانەوەیەك لە پێوەندیی پێگەییوی هونەرمەندانی پەیکەرتاشی سەرەتایی و شێوەی کاری "سزان"ە لە دوو ساڵی داهاتوودا، پێکاسۆ و براك بە سوودوەرگرتن لە شکڵە تێ هەڵکێشچنکراوە ئەندازەییەکان پەرژانە سەر بەرجەستەکردنی چتی ئاشنا و ڕۆشنا هۆگرەچاو و دەستیان لە پەرسیەکتیڤ و سێوەرڕۆشنی لەباو هەڵگرت.

دووەمین قۆناخ، واتە: کووبیزمی "شیکاری" (١٩١٠ ـ ١٩١٢) لە نیگای تەواوکردنی شێوەگەلی پیشاندانی ڕووە جۆراوجۆرەکانی یەك چت لە یەك کاتدا، دەگەڵ یەکدیدا دەقاودەق جووت، یان بە تەنیشت یەکەوە زۆر گرینگە. گیتار، بوتڵ، سەویلە (پایپ) و وشەگەلی نووسراو، ئەغڵەبە لە نیگارەکانی ئەم سەروبەندەدا بەدیاردەکەون. هونەرمەندەکانی دیکەی پەیڕەوی بزاوتی کووبیزم ئەمانە بوون: خوان گریس، لژە، دلوونە، مەنتژە و گلزا و دوو نیگارکێشی پاشین کتێبێکیان بە نێوی "دەربارەی کووبیزم" (١٩١٢) بلاّوکردەوە، هەرچەند نیگارکێشیی خۆیان لە لایەنی "شەشپاڵوونوێنی"ی بابەتی کارەکەیان لە تەرحە هاوئاهەنگەکان و بێ هیچ جۆرە ساختمانی بنەمایانە دە بزووتندا بوو.

پێکاسۆ لە مانگی مەی، ساڵی ١٩٤٢دا یەك تاکە پاژی لەچاپدراوی بە نیشانەی ڕووی کورسییەك لە یەك پەردەی نیگارکێشێکدا گونجاند، ئەم کارە لە شێوەی پێکهاتنی کۆلاژدا پێشدەستییەکی گرینگ

ئاودەخواتەوە یان نا؟ ئەمە تا ئێستاکەش کێشە و مشتومڕی لەسەرە. ئەدەبیاتی تیئۆرییانەی مۆدێرنیزم دە هونەری باڵادا وەك گەورەترین شۆڕش دەنرخێندرێ. هەرچی

بوو. هەروەها لە مانگی سێپتامبەری هەمان ساڵدا براك تیلماسکەیلێکی لە کاغەزی دیواربەندی لە پەردەی نیگارکێشیی خۆیدا بەکارهێنا و هێندەی پێ نەچوو کە پێکاسۆ و گری بنەمای شێوەی پاپیە کۆلە (*papier collé*) کاغەز چەسپانی–یان دامەزراند و بە بڕوای خۆیان ڕەگەزێکی نوێیان لە "ڕیالیزم" هێنایە نێو هونەری خۆیانەوە. ئەم پێوەندییە بە بنەمایەکانی چتی چندراوەوە ئەمانی بە لای تاقیکردنەوەی پەیکەرتاشیدا ڕاکێشا، واتە: پەیکەرتاشیی کووبیستی ئەمجارەش بە پێشەنگایەتیی پێکاسۆ و لە ساڵانی سەفەربەری یەکەمدا لە کارەکانی هونەرمەندانی وەك ئارکیپنکۆ، لۆراس و لیپیتس (پێشەنگانی ئاوێتەگەری *Contructivism*) بە چڵەپۆپەی خۆی گەیشت. لە دوا قۆناخدا واتە: لە کووبیزمی ئاوێتەیی (١٩١٣ ـ ١٩١٤)دا نیگارکێشیی کووبیستی دژوارتر و بە گرێوگۆڵتر و ڕەنگاوڕەنگتری بەسەرهات دووبارەبوونەوەکانی چەندجارەکییانەی شکڵەکان و زمانی نیشانەگەلی دێتەنیی بەکارهێنا، بەڵام لەو سەروبەندەدا دەستنیشانکردنی فێرگەیەکی یەکانەی کووبیستی کارێکی زۆر سەخت و دژواربوو، جگە لەمەش لچکی داوێنەی کووبیزم بەر وڵاتانی دیکەش کەوتن و بزاوتەکانی ئێکسپرسیۆنیزم *Expressionism*، ئایندەگەرایی *Futurism*، بزاوتی دادائیزم *Dadaism*، گەرداوییان *Vorticism*، ئورفەواری *Orphism*، والاگەرایی *Supramatism*، ئیستایڵ *De Stijl* و لەم جۆرە فێرگانەیان دەبن کاریگەریی خۆ ئێخستبوو. دە پیشانگەی چەکسازیخانە (قۆرخانە)دا (نیویۆرك ١٩١٣) بەشێ بۆ نیگارکێشییەکانی کووبیستی جوداکرابۆوە. لە لایەکی دیکەوە پەتیگەرایان *Purism*، پاش ئەوەی لژە پێوەندیی پێوە کردن، بە گەڕانەوە لەبۆ شکڵەکانی یەکپارچە و وردەکاریی مووقلاشانەی میکانیزمی، دە بەرابەر کووبیزمدا هەڵزەقییەوە.

کووبیزم هاوسەروساختییەکی نزیکی دەگەڵ پێوەندیی نوێی ئەوروپاییان بە حازرەوە هەبوو و لە ١٩٢٣دا لژە چەند شانۆیەکی کووبیستیی لەبۆ بالێی ئەفراندنی جیهانی "داریۆس می یۆ" کە بە شێوەی جازی ڕەشپێستەکان تۆمارکرابوو، نەخشەڕێژی کرد. بەڵام نێوی "کووبیستی" بە کارێکی هونەریی زۆر لە بوارەکانی دیکەش لەبەر ئەوەی کە ڕاستەوخۆ لە نیگارکێشیی کووبیستی ئیلهامیان وەرگرتبوو (وەك هێندێ لە شیعرەکانی ئاپۆلینز و ساندرار) یان لەبەر ئەوەی کە ساختمانی پارچە پارچە و چەند سیمایان هەبوو (وەك بالێی پەترووشکای ئەسترافیسکی ١٩١١، رژە ساتی ١٩١٦ و ئۆلیس جۆیس١٩٢٢).

ئەدەبیاتی مارکسیستە بە پێچەوانەوە بە چاوێکی زۆر نەرێنی و خراپی نۆڕیویەتێ و بە بەرەو هەڵدێر نزمبوونەوە و داخزینی شارستانیەتیی بۆرجوازیی لەقەڵەم داوە. لە جوانناسی و ڕەخنەکاریی سۆڤیەتی بەرێدا لە پێشان وەك دیاردەیەکی ئایدیۆلۆجی تەماشای مۆدێرنیزم دەکرا و لە دنیای ئەدەبیات و هونەرە جوانەکانی ئایدیۆلۆجیای بۆرجوازیدا بە چتێکی ئەوپەڕی کۆنەپەرستانە و لە دەرکی جیهانی بابەتیی بەرچاو و خۆربەدوورگر و بە هونەرێکی دژی هونەری مرۆڤەکی (هومانیزم) دەزاندرا. بەڵام پاشانەکێ بە داوێنتر و فرەوانتر و تێروتەسەلانەتر پەرژانە سەری و خەستتریان ڕوون کردەوە. مۆدێرنیزم لێشاوێکی هونەریی ئەوتۆیە کە لە هەموو جۆرەکانی هونەرە جوانەکاندا سەری هەڵدا و پاشانەکێ بەرە ـ بەرە چالاکییە مێژووییەکانی پتر پەرەپێ دا. بەڵام لە قۆناخە جۆراوجۆرەکانی دواییدا بە نێوی چەندین لێشاوی هونەریی دژی ڕیالیزم، وەك ئێکسپریسیۆنیزم [٣]، کووبیزم، فوتووریزم، ئەبستراکسیۆنیزم، موزیکی

٣– ئێکسپرسیۆنیزم Expressionism زاراوەیەك کە لە ١٩١٠ بەم لاوە تێکڕا لەبۆ وەسفی سەرلەبەری هونەرەکان، بە سێ مانا بەکاردەهێنن:

١) چۆنیەتیی جەخت ، یان هەڵگێڕانەوە distortion (قلب) ی دەربڕینی باری نێوەوە (یان، هەڵگێڕانەوەی واقیعییەت) کە لە کارە هونەرییەکانی هەر سەردەمێکدا یان هەر وڵاتێ، یان لە بواری هونەری تایبەتدا، دەکرێ دەسنیشان بکرێ. بە نموونە: لە ڕۆمانەکانی داستایفیسکیدا شانۆنامەکانی ئیستریندبەرگ و پەردەکانی ئیل گرکوو، یان ڤان گۆگ و هی دیکە.

٢) کردەکییانە، سەرلەبەری بزاوتی نوێباو دە هونەرەکانی ئاڵمان و نەمسا ـ هەنگاری لە ١٩١٠ەوە تا ئاقاری ١٩٢٢، بە تەواوی تەجەلییە خۆوار (محلی)یەکان فووبیزم، کووبیزم و ئایندەگەرایی سەرەتا (مبدأ)یەکانی بزاوتی دادا و *Neue Sschlickeit* (زاراوەیەك کە بۆ ئەرکداری *Functionalism* ی میعماری لە هونەرەکانی دیکەشدا بەکاردەهێندرێ و بە مەبەستی زێتر کاردانەوەیەك بەرابەر بە ئێکسپرسیۆنیزم لە دەیەی ١٩٢٠دا.. بە نموونە: لە نیگارکێشیدا گ. ف. هارتلوب برەووی دایێ و بە "واقیعگەراییی نوێباو بە تامی سۆسیالیستی" ی تاریف دەکرد) ئەگەرچی پاشانەکێ بە ڕابردوو سپێردرا تا نیگارکێشییەکانی ئەدوارد مونکی نەرویژی یا کارەکانی برۆکەش بگرێتەوە. بەڵام لە ١٩١٠دا عیبارەتی "ئێکسپرسیۆنیزم" لە ڕێی فەرەنسەوە لە ئاڵمان بڵاوبۆوە و پاش ئەوە بۆ یەکەم جار لە لە نێگارکێشیدا و پاشانەکێ لە ئەدەبیات، شانۆ (لە ١٩١٨ڕا) موزیك، میعماری، و سینەمادا بوو

ئەتونالّ و هتد... بلاّوبۆوە. لێشاوەکانی مۆدێرنیزم تەنانەت کاریگەریی خۆی لە ڕوخسار و نێوەرۆکی بەرهەمەکانی نوێنەرانی ڕیالیزمی سۆسیالیستەکان، وەك ڤ. ڤ. مایاکۆفسکی، پ. ئیلوار، ب. بریخت، پ. نیرۆدا، ن. حیکمەت و هەروەها نوێنەرانی ڕیالیزمی ڕەخنەگەری سەتەی بیستەمدا، هی وەکو ی. هەمینگوای، و. فۆلکنەر و ڤ. گرین و نوێنەرانی نیگارکێشە نوێخوازەکانی وەك پ. پێکاسۆ و ئا. ماتیس و هتد... نواندووە. لە سەرێکی دیکەوە ئەگەر دەوری هی وەکو ج. جۆیز، م. پۆست، پ. کافکا و لە جۆری وان کە بە سیما بەناووبانگەکانی مۆدێرنیزم لەقەڵەم دەدرێن (بە مەرجێ لایەنە دووفاقییە زەقورزۆپەکانیان لە داهێنانەکانیادا ڕەچاونەکەین) لە کاری ئەدەبیی

بە وەسفی بزاوتەکانی ئاڵمانی. ئیدی بەم ئاوایە سیفەتە زەقەکانی ئەم بزاوتە ئەمانەن: هەڵگێڕانەوە، یان پارچە پارچەنوێنی و دەربڕینی وورووژانە توندەکان..ئەم فێرگەیە لە کارەکانی وەك برووکە و سوار ئاپی لە نیگارکێشیدا و گیورگ هایم، گیورگ تراکل، و فرانتس وەرفل، لە ئەدەبیات، شیعردا و ئالفرێد دوبلین و فرانتس کافکا لە پەخشاندا و گێۆرگ کایزەر ئەرنێست توولەر لە شانۆدا و کارەکانی پێشینی ئارنۆڵد شوونبەرگ و ئاڵبان بەرگ لە موزیکدا و ئەریك مەندلسون لە بورجەکەی ئاینیشتاین و تەرحە خەونییەکانی برۆنۆ تائووت لە میعماریدا و ڕۆبەرت ڤینە، کارگێڕی چیکی، لە سینەما، لە فیلمەکەی شیفاخانەی دوکتۆر کالیگاریدا.

ئامانجە سیاسییەکانی ئەغلّەبە ئاشتیخوازانە سۆسیالیستییەکانی ئێکسپرسیۆنیزمی ئاڵمانی کە لە بزاوتی چالاکیی سیاسیی سەروبەندی شەڕ گەلاڵەدەبوو، لە ئاکامی پاژێ ڕووداوگەل دوای شەڕ وەکو سەرکوتکردنی ئیسپارتاکۆسەکان و شوورایەکانی مۆنیخ بەرەو نائومێدی چوو و بزاوتی پراکماتیزمتری ئۆبجەکتیفیزمی نوێباو جێی گرتەوە ـ و ئێکسپرسیۆنیزم بۆ ئەم بزاوتەش، هەروەکو لەمەڕ فێرگەی پۆهۆسدا بەدیارکەوتـ شەقڵی خۆی لە جێژی هونەر دا، وێڕای وەی کە نازیزم هەرسێ بزاوتی ناوبراوی بە نێوی بزاوتەیلی چرووکەوە سەرکوت کرد. ئێکسپرسیۆنیزم لە بووژاندنەوەی هونەرەکاندا لە ئاڵمان لە ١٩٢٥ەوە سەرلەنوێ کاریگەریی خۆی نواند.

٣) کارەکانی هونەریی سەتەی بیستەمی قاڕڕەکانی دیکە کە ڕەنگ بە قەڵەمڕەویی ئێکسپرسیۆنیزمی ئاڵمانی دەداتەوە یان تایبەتمەندیگەلێکی هاوشێوەیان هەن، وەك "ئێکسپرسیۆنیزمی فلاندەری" کە لاتمسن مارتن برێ کاری دیاریکراو لە فێرگەی پاریس و ئێکسپرسیۆنیزمی ئابستراکتیی ژمارەیێ لە نیگارکێشانی نیویۆرکی وەك باڵك و دە کۆنینگ لە دەیەی ١٩٥٠ . (ئێکسپرسیۆنیزم حاڵەتگەراییشی پێ گوتراوە).

سەتەی بیستەمدا دەکرێ دیمەنی گەشەکردنی ئەدەبیاتی هاوچەرخ ببێ بە بابەتی چتی یەکسەرە و تیئۆریانە، جا تەنێ هەر لەبەر ئەمە لەم قۆناخە هاوچەرخەدا دەربارەی دیاردەی مۆدێرنیزم سەرلەنوێ ئاوڕدەدرێتەوە و بۆ زێتر وردکردنەوە و تاوتوو و هەڵسەنگاندنی زێتر هەوڵدەدرێ. لە مۆدێرنیزمدا کۆنەکاری و نوێکاری بە وردی لێکدی جوداناکرێنەوە، چون لە یەکپارچەییەکی زکماکدان. مۆدێرنیزم بە تێکڕایی لە سیمای دوا خاڵی گەشەکردنی مێژوویینەی مرۆڤایەتی لە سیمای سەرمایەداریدا دەبینێ و دەیکا بە چتێکی بێ سنوور، بەلاّن وێڕای ئەمەش ئەم مۆدێرنیزمە کە باری دەروونیی چینی بۆرجوای چکۆلە دەنوێنێ، دە پێوەندییەکی یەکجار توندوتیژ و سەلبی لێل دەوروبەر و ڕاستینی بۆرجوازیدا هەڵدەزەقێتەوە و لە ناکۆکی و ناتەباییی خۆی گوزارشت دەکا. لە مۆدێرنیزمدا ئەم جیهانە وەك پادشایەتییەکی پڕئاژاوە و بێ سەروبەر و دژمنی مرۆڤایەتی کە مرۆڤی تێدا بە هەزاران جۆرە نیگەرانی و پەژارە و بەدبەختی و ترسی مردن دەستەپاچە و مەحکووم کرابێ وێنەدەکێشرێ و لە نیگایەکی ڕەشبینانەی وەك خەییامەکان و کیرکگاردەکان و هیدگەرەکان و نیچەکان و سارتەرەکانەوە لە دنیا دەنۆڕێ و بە تاوشت بەرەو بێهوودەیی و هیچ و پووچی و مەرگی ڕادەدا:

یکچند بکودکی استاد شدیم
یکچند ز استادی شاد شدیم
داستان سخن شنو مارا چه رسید
از خاك برآمدیم و برباد شدیم

پشووکورتی و کورتهێنیی مۆدێرنیزم لە بەراوردکردن لەگەڵ ڕیالیزمی ڕەخنەگرانە و ڕیالیزمی سۆسیالیستدا بە ئاشکرا دەسەوبەرۆکی یەکدی ڕادەوەستن و کێشەکە کێشەی خۆشەویستیی مرۆڤ و ژیان و خەباتی بێ پشوو لە پێناوی دنیا بە بارێکی مرۆڤانەتردا گۆڕینە، کێشەی مرۆڤی لامژ و تەمبەڵ و تەوەزەل و لە تەڕێن خۆر و لە وشکێن خەوخۆش و مرۆڤی ماندوو و چەوساوە و ڕەنج بە تالاّن و بڕۆ چووە، کێشەی هونەرێکی ڕوون و ئاشکرا و بێ تەمومژ و دەو بە خەندە و ڕوو لە ڕووناکییە، هونەرێکی چڕوچارترش و مۆن و گرژ و چاوبەفرمێسکی بێ دەسەلاّت و نائومێد و بێ بڕوا نییە.

***

مۆدێرنیزم هێندەی پێی کرابێ کێیەتی (هوویەت)ی مرۆڤی لە تووناوتوونی چەواشەییدا شەوارە کردووە و بە بەزەك و دۆزەکی ساویلکەفریوانەی بۆرجوای چکۆلە تا توانیویە و دەتوانێ ورەی بە مرۆی بێ بڕوا و سەرگەردانی دنیای لەخۆبیانیدا بەرداوە و خەریکە مرۆڤە بە یەکڕەهەندکراوەکانیش بۆی بکرێ، بکا بە بێ ڕەهەند. لە هیولای مەری شلییەوە کە وێنەی مرۆڤی بێ زمان و حەپەساو و دەسەپاچە و داماوە و ناتوانێ بەسەر خۆ ڕابگا و چاکە و خراپە لە یەك خانەدا دەحاوێنێتەوە بگرە تا هیووم و کانت و لایبنیتس و دیکارت و هێدگەر و چێمسکی و کێ و کێی دیکە لە میتافیزیکی مۆدێرنیتە بەدەر نییە.مۆدێرنیتە هەروەك پێی وایە پێناسەکردنی مەزنەی کێیەتیی مرۆڤ کارێکی مەحاڵە، هەروەهاش لەمەڕ پێناسەکردنی مرۆڤگەراییش و ئەخلاق و زانستباوەڕی و ئەورووپاتەوەری ناسازەکانی دیموکراسی و فەیلەسووف و سیاسەتمەداریش، دەسەپاچە و چەواشەیە.

پارادۆکس paradox (بە ڕەواڵ دووفاق و کەچی مەقبوولیش)ی ئایدیۆلۆژیی مۆدێرنیزم لە زۆر سەرەوە قسەی لەمەڕ کراوە. جارێ پێشەکی مۆدێرن و مۆدێرنیزم لە دوو ڕوانگەوە: ڕوانگەی عەوام و ڕوانگەی خوێندەواری تەواوعەیارەوە جێی قسەوباسە. سەرلەبەری خەڵك کە لەمەڕ مۆدێرنیتەی لێ دەپرسی، دەڵێ: دنیای ئێمە دەگەڵ دنیای ڕابردوودا زۆر جوداوازە و ئەگەر بە چاوی کابرایەکی زەمانی پێشینەوە لە هەر چتێکی بنۆڕی سەرسام دەبی و جەلال نووریی تورك گوتەنی وەك ئەو کەسەی لێ بەسەردێ کە پاش مردنی بە سەتەیەك زیندوو بۆوە و وەگەڕا سەر زەوین، بەلام نە ئەو تاس و نە حەمام، دنیا هیچی بەسەر هیچەوە نەمابوو..

ئەم نوێبوونەوەیە کە لە جیهانی دەرەکیدا ڕوویداوە و کاتێ بە نێوی مۆدێرنیتە دەردەبڕدرێ، نوێبوونەوەیەکە کە هیچ پێویستیی بە بیرکردنەوە و تێڕامان نییە و تەنێ بە چاوهەڵێنانێکی هەستەکییانە دەتوانین ببینین و بیناسین. مەکینەی چاپ و ئەلێکتریسیتە و فڕۆکە و کامپیووتەر و بەرهەمەکانی پێترۆکیمیك و ڕادیۆ و تەلەفیزیۆن و فاکس و تەلەکس و تومبیل و سینەما و وێنەی ڕەنگاوڕەنگ و دەرمانەیلی کیمیاوی و ئامێرەیلی زانستی (میکرۆسکۆپ و شەوەنگنیگاری جورمی و...) کووره و بۆمبەیلی ئەتۆمی هەموو سەر بە دنیای مۆدێرنن و ئاسەوارێ لەمانە لە دنیای کۆندا نەبووە.

هێندێ پێیان واسە کە چتهایەکی زۆر لە تازەکوورەی جیهانی دەرکی، تازەبوونەوەیەکی دنیای بیروئەندێشەش و ئەمەش ڕوانگەی هەڵۆژێردە و تایبەتە. هی واش هەن یەژن: مرۆڤ کە لە دنیای نوێدا بڕیاری ئەوەی داوە بەسەر خۆڕسکدا زاڵ بێ، دژمنانە لەگەڵ خۆڕسکدا ڕەفتاردەکا، دە حاڵێکدا کە لە دنیای ڕابردوودا ئاوها لە خۆڕسك نواڕینێکی دژمنانە لە گۆڕێدا نەبووە. هێندێ دەڵێن: لە دنیای نوێدا، زانستە پراکتیکییەکان چەندین قات باڵایان بەسەر زانستە تیۆرییەکاندا دەشکێتەوە و ئەوان دەستڕۆتر و باڵادەستترن و پێشینیان بیریان زێتر لە تیئۆری پەرداختی کردۆتەوە تا زانستە پراکتیکییەکان و ناسینی خۆڕسك و هەسی (وجود) بە لای وانەوە ئەسڵە ڕەسەنەکە بووگە، دەست لە خۆڕسك یان لە هەسی دان ئەوەندە مەبەست نەبووە و زۆری وە تەنگەوە نەهاتگن. هەروەها یەژن: جیهانبینیی مرۆڤی نوێ ئەقلانییە، کەچی نیگای بەشەری کۆن ئوستوورە بووە.

بگرە گوتووشیانە کە ئەقڵی مرۆڤی نوێ، جوداوازیی چییەتەکیی لێل ئەقڵی مرۆی کۆندا پەیداکردووە. هەروەها گوتووشیانە: کە دنیای ڕابردگ، دنیایەکی ئایینیتر بوو. مرۆڤ لە ئاسمان و لە پشتەوەی خۆڕسکی دەنۆڕی و دابینبوونی نیازوخوازەکانی خۆی لەوێ داوادەکرد و پشتیوانەی هەسیی خۆی لەوێدا دەدیت، کەچی لە دنیای نوێدا مرۆڤ پێوەندیی خۆی دەگەڵ ئاسماندا پچڕاندووە و پشتیوانە پیرۆز، یان مەعنەوییەکانی هەسیی خۆی فەرامۆش یان ئینکار کردووە. خودا لە ژیانی پێشینیاندا کاریگەرییەکی بێ هاوتای هەبوو، کەچی لای مرۆڤی نوێباو خوداوەند کەمتر بە بیردێتەوە و زێتر پشت وە هەسیی مرۆڤ و ئاوەزی وی دەبەسترێ.

یەژن: جوداوازیی جیهانی نوێ لێل جیهانی کۆندا لەوەدایە کە بە فەرمایشتی مارکس لە ڕابردوودا بیرمەندان زێتر لەدووی لێکدانەوە و تەفسیری جیهان هەڵوەدابوون، بەلانەکینێ ئەوڕۆکە بە دوای گۆڕانی وییەوەن. دەڵێن: دنیای ڕابردووان فرە وەسەرحەدوسنوور بوو. زەوین کە لە ژێر چەتری ئاسماندا بوو، بە ماڵێکی گەرموگوڕ و چکۆلە و ئارام دەزاندرا و مرۆڤ ڕابردووی خۆشیان و دەوروبەری خۆشیان یەکجار بە چکۆلە دەهاتە پێش چاو، وەلێ لە دنیای نوێدا مرۆڤەیل لە ڕووی کاتی و شوێنییەوە لە دنیایەکی بێ لێواردا دەژیێن و بە ڕاستی لە پێشینەی خۆیان بێ خەبەرن و دنیای جوغرافیاییی خۆیان لەوە بە گەورەتر دەزانن کە هەست یان ئەقڵ بتوانێ بڕ بە

سەرلەبەری ڕەهەندەکانی وی بکا. دیارە ئەمانە قسەگەلێکن کە وە باریکان و قەویان، ڕێسریاگن و مێژوونووسان بە جیا ـ جیا هەریەک لەم جوداوازییانەیان لە نێوان دنیای کۆن و دنیای نوێدا بە گەوهەریترین جوداوازی لە قەڵەم داوە.

بەڵام ئەم قسانە بۆ ئەوە دەست نادەن کە تۆ گەوهەری مۆدێرنیتەیان تێدا بدۆزییەوە. بەڵێ لە بڕێ ڕاستی و دروستیش وەنەبێ بەدەربن. بەڵام ئەم نوێبوونەوەیە، نوێبوونەوەیەکە کە دنیای نوێ بە درێژا و دەوامی دنیای کۆن دەنوێنێ، نەک لەو لەبەرتر و دوورتر. ئێمە دوو جۆرە نوێبوونەوەمان هەن: یەکێکیان نوێبوونەوەیەک کە هەیە یان دیاردە نوێیەکە وێرای جوداوازییەکانی دەگەڵ هی پێشیندا بە درێژای وی دەزانێ. هەرچییەکم لە پێشەوە عەرزی خزمەتکردن هەموویان جیهانی نوێ بە درێژا و دەوامی جیهانی پێشین دەزانن و هەڵبەتە لەو بڕوایەدان کە گۆڕان و وەرگەڕانێکی سەخت و قووڵی تێدا ڕوویداوە، بە جۆرێکی کە پێشینیان نەیانتوانی وا بزانن کە ڕۆژێ لە ڕۆژان چارەنووسی جیهان بەم جۆرە دەشکێتەوە.

وەڵێ نوێبوونەوەیەکی دیکەمان هەیە کە بریتییە لە "لە ڕابردوو دابڕان و دوورتر لەوی ڕۆیشتن و لێ وەدەرکەوتن" و بە وردی ئەوەی کە لە دنیای نوێدا لە مرۆی نوێ ڕووی داوە، ئەمەیان مۆدێرنیتە و نوێبوونەوەیە و ئەمەیە کە ئێمە بە چراوە لە دووی قەڵاشتنی دەگەڕێن. هەروا بیری لێ بکەنەوە، کەسێ دەتوانێ لە ستاتووکۆ (باو) بدوێ کە لێی وەدەرکەوتبێ، هەروەها کەسێ دەتوانێ باسی مۆدێرنیتە بکا کە لێی دابڕابێ و لێی دوورکەوتبێتەوە. ئەمەی کە پێشینیان لەبەرچی لەمەڕ ستاتووکۆ نەدەدوان ئەوە لەبەر هەندێکە بوو کە سەر تا پایانی تێدا نقووم ببوون. لە ستاتووکۆدا نقووم بوون دژی وەیە کە ئەتۆ وەبەر باسوخواسی ئێخی. کەسێ کە لەمەڕ بابەتێکی وەدەکۆڵێ دەبێ توانستی ئەوەی بە بەرەوە هەبێ کە بتوانێ لێی دابڕێ. شاعیری عەرەبی زمان لە خۆڕایی نەیگوتووە: "یموت الهوی منّي إذا ما لقِيتُها/ ویحیي إذا فارقتُها فیعود". بە کوردییەکەی: کە پێی دەگەیەم و دەبین بە یەک جەستە، ئاوری ئەوینم دادەمرکێ و دەمرێ/ کاتێکی لێی دادەبڕێم و دووردەکەومەوە، زیندوودەبێتەوە و وەدەگەڕێ. ویستیان قەناعەت بە ماسی بکەن کە جیهانێکی دیکەی غەیری جیهانی دەریا هەیە کە زیندەوەری تێدا بە بێ ئاوی نێو دەریا دەژیێ، گاڵتەی بە قسەکە هات... ئەمن زۆرم پێ سەیرە کە مرۆ سەرتاپای لەم کەون و کائیناتەدا نقووم بێ و باسی کۆتایی و

ناکۆتایی هاتنی بکا. هەروەها کە میتافیزیکانە و ئایدیالیستانە بیردەکەمەوە بەو ئەقڵە چکۆلەیەم هەرچەندی دەکەم و دەکۆشم ناتوانم لەو بڕوایەدا بم کە "جزء" وەك چەمکێکی ڕووت بە باڵای "کل"دا دیسان هەر وەك چەمکێکی ڕووت بگاتەوە، یان "کل" لە "جزء"دا جێی ببێتەوە .. هەر لەبەر هەندێکەش ئەمن هەرچەند دەکەم قسەکانی عیمادوددینی نەسیمیی حورووفی و سەرلەبەری سۆفییە بڕوا بە وەحدەتی وجوودەکانم بۆ قووت ناچن کە دەڵێ:

Men bu cehane sığmezem
Mende sığar uki cehan
Kevn u mekane sığmezem
Cevher - i lamekan menem

بە کوردییەکەی: ئەمن لە نێو ئەم جیهانەدا جێم نابێتەوە/ هەردوو جیهان لە مندا جێیان دەبێتەوە/ لە کەون و مەکاندا جێگەم نابێتەوە/ گەوهەری بێ مەکان منم...

بەڵام کە ناچار، با دەدەمەوە سەر بە ماددییانە بیرکردنەوە، "کل" وەك ماددە نەك وەك چەمکی ڕووت، بە چرکردنەوە و خەست و پەیت کردنەوەی ئەتۆمە پێکهێنەکانی دە "جزء"دا بە شاشوواشتر و بەربڵاوترکردنەوەی ئەتۆمە پێکهێنەکانی جێی دەبێتەوە و دەگەیەمە ئەو ئەنجامە کە چەمکی ڕووت لە سێبەری ماددەی واقیعی بەولاوە چیدیکە نییە و بەمە دڵم دادەکەوێ.

ئێمە کە باس لە مۆدێرنیزم دەکەین ئەمە ئەوەمان بۆ بەدیاردێخی کە ئێمە هەم لە لەباو (ستاتووکۆ = تقلیدی)یش و هەم لە مۆدێرنیزمیش وەدەرکەوتووین، واتە: وردە ـ وردە لە مۆدێرنیزم دادەبڕێین، مۆدێرنیزم لەبۆ مە بوویتە گوتە (مەقوولە)یەکی قابیلی باس لێ کردن و هەر لەبەر ئەمەشە کە دووفاقییەکی ڕەوالأنەدووفاق (پاردۆکس) دەگەڵە خۆ دێنێ کە پاشانەکێی لێ دەدوێین. با وە تەرحێکی تری بێژم، ئێمە ئەمڕۆکە لێل ستاتووکۆ و مۆدێرنیزم، هەرتکاندا پێوەندیی سووژە ـ ئۆبجە (ذاتی و موضوعی)مان هەڵبەستووە و ئەی ئەمە نیشانە و بەڵگەی ئەوە نییە کە ئێمە لە هەرتکان وەدەرکەوتووین. پێشینیان بە ئاوەز کاریان دەکرد، بەڵانەکێنێ لە خودی ئاوەزیان نەدەپرسی گەلۆ چییە و چی نییە. لە ئاییندا سەرتاپا نقوم ببوون، بەڵام خەریکی ئایینناسی نەبوون، لە ڕاستیی ئایینیان نەدەپرسی داخۆ چییە و چی نییە و لە چ

قوماشێکە. ئایدیۆلۆجییان هەووو، وەلێ ئایدیۆلۆجیبازی، ئایدیۆلۆجیناسییان نەدەکرد، ماریفەتیان هەووو، لێ ماریفەتبازی، ماریفەتناسییان نەدەکرد. ڕاستییەکەییت گەرەکە گەوهەری مۆدێرنیتە، بریتییە لە پەیدابوونی ماریفەتەیلی پلەدووەم، هەر لەبەر هەندێکە دەبینین گوتەگەل (مقولات)ێ کە دە دنیای نوێدا سەریان جووقاون، بۆ کەسانێ کە هێمان سەریان لە بن لێفەی لەباو دەرنەهانیوە هەرگیز چەشکەی تێگەیشتنیان ناکەن و مەگەر هەر بێژن ئەم نانە وەو دۆشاوە... جیهان وە زانست و سنعاتی نوێ نەبووگە وە مۆدێرنزم، وە ڕوانگە و تێنۆڕینێکی پلە دەوومەوە بووگە وە مۆدێرنیزم.

ئینجا با ئەوەیشتە پێ بێژم کە مۆدێرنیزم لێل مۆدێرنیتەدا جیاوازییان هەس. مۆدێرنیتە هەر هەمان نوێبوونەوەیە، نوێبوونەوەیێ کە کەس نیازی نوێهانیی نەبووە و هەر خۆی لە خۆیەوە ڕووی داوە، بەڵام مۆدێرنیزم جۆرێ ئایدیۆلۆژی، جۆرێ ئەندێشەیە کە لە دوای نوێ لە جێگەی کۆنە دانانە و لەسەر ئەم بنەمایە مۆدێرن لە کۆنە لە بەرتر دەزانێ. بە پێی ئەمە مۆدێرنیزم جۆرێ ئایدیۆلۆژییە، کەچی مۆدێرنیتە حاڵەتێکە کە لە ئەندێشە یان لە دنیای دەرەکیدا ڕوودەدا و هەر بە تەواوەتی غەفلەت ئالوود و بە خوایشت و عەزمی کەسێ نایەتەگۆڕێ و بە خوایشت و عەزمی کەسێکیش ناگۆڕێ. هەر بۆیەش مارکس دەڵێ یاسایەکانی مێژوو بە بێ ئیزن و خوایشتی مرۆڤ کاری خۆیان بەڕێوەدەبەن.

بەڵام جوداوازیی ئەسڵیی دنیای پێشین و دنیای ئەمڕۆ لەمەدایە کە ڕابردووان وەك ماسیگەلێ لە نێو ئاوی دەریای ئایین، ئاکار و ئەخلاق، ئایدیۆلۆژی، لەباو، ماریفەت و ئاوەزدا نقوم ببوون، وەلێ چون لە ئاو وەدەرنەکەوتبوون لە چییەتیی ئەم ئاوەیان نەدەپرسی. ئەوەندە دەگەڵ دەوروبەری خۆدا جووت و ساز و هەمواربوون و جۆشیان خواردبوو موویان بە نێواندا نەچووە و هەستیان بە هیچ لێ دابڕانێ نەکردووە. هەرلەبەر هەمان هۆ ژیانی خۆیان بە خواساییترین و سروشتیترین ژیان دەزانی و بیروئەندێشەکانی خۆیان لە هەموو بیروئەندێشەیلی تر بە ڕاستتر و بەڵگەنەویستتر دەزانی و مرۆڤەکانی دەوروبەری خۆیان بە هاوتاترین و هاوسەنگترین و هاولەبارترین و مرۆڤترینی مرۆڤ دەزانین و مێژووی خۆیان، بێ چۆن و بۆچی، بە تەنیا جۆری مێژووی مومکین و لەچارەنووسراو لەقەڵەم دەدا. بستوو و ئاسۆگەلی هەتەر و بڕی ئاوەز بە چتداشکان هێمان هێندە نەکرابۆوە و فرەسەری (تعدُّدی) هێشتا ئەم یەکسەری

(أحادی)یە ئامالێ زیندانەی نەشکاندبوو و لەسەرڕا و لە دەرێڕا لە زگی داکی ڕۆژگار لە داك نەببوو و لەبەر هەمان هۆ گرینگترین خەسڵەتی ئەو مرۆڤانە، یەقینی غەفڵەتاوی و بێ دڵەڕاوکێ بوو کە لەویدا نقووم بوون، هەمان بەهەشتێ کە کاتێ کەسێ لەوێدا دڵنیا و سەرسووکانە پاڵی لێ داوەتەوە نرخی نازانێ و کاتێ بە شەیتەنەت و گزی و فزیی ئەقڵ لەوێ دەربەدەر دەکرێ، ڕێگای وەگەڕانی لەبۆ وێ جارێکی دی وەگیرناکەوێتەوە. ئەم یەقینە غەفڵەتاوییە زیمنەن بە چڵەپۆپەی عەقلانییەت دەزاندرا و ئەقڵی کاملێش بە هەمبانەیەك لە قەڵەم دەدرا کە لە بیروبڕوای حاشاهەڵنەگر و یەقینییات ئاخندرابوو و ئەگەر موتەسەوویفە لە ئەقڵدا دژمنایەتییان دەکرد، خۆ هەر ئەقڵی چۆن و بۆچیگەر و تامەزرۆی گومان و یەقینی بێ خەوشیش بوو کە لە گرفت (ئیشکال)ی فەلسەفی لەزەتی دەبرد، نەك لە خۆ بەدەستەوەدان و یەقین.

باسی بابەتایەتی (الموضوعیة objectivity) بە زاراوەی فەلسەفە ئەمڕۆ لە کۆمەڵە باسەیلێکی کە بابەتی مرۆڤی نوێ و ماریفەتی تازەیە، لە نیگای ڕابردووانەوە کە هەموو چشتێکیان لە ڕوانگەی ڕاست و هەڵەوە هەڵسەنگاندووە، چتێکی تازەبابەت نییە، مرۆڤەیل هەمیشە ملیان لەبەر ملی خۆڕسك ناسین ناوە، باسی ڕاست و هەڵەی بیروئەندێشەی خۆیان کردووە (تا پێش کانتیش نەمانبیستووە کەس باسی بابەتایەتیی ماریفەتی کردبێ. ئەمە وەك بڵێی کارێکی پلە دووەم بووە کە زێتر لە دنیای نوێ و مرۆڤی نوێ دەوەشێتەوە. هەر لەبەر ئەمەیشە دەبینین کەسانێکی کە هێشتا لەگەڵ بیرکردنەوەی نوێدا ئاشنایەتیی پەیدا نەکردووە یان خووی پێوە نەگرتووە، لەوە حاڵی بوون کە داخوا بابەتایەتی (چتی بەرهەست، نەك چتی ناو زەین) چییە؟ مانا وردەکەی چییە؟ ئەم پرسیارە بۆ چی هاتۆتەگۆڕێ؟ بە ڕاستی ئەم پرسیارانە بە هەراشبوونی ئەقڵ کە گۆیا هەر ئەو توانی فریای مرۆڤ بکەوێ و لە زیندەوەری دیکەی جوێ بکاتەوە و ڕاسیۆنالیزمەکان بەمە وایان زانی هەنگیان لە کلۆری داردا دۆزیوەسەوە و پێیان وابوو کارەکە بەمە کۆتایی هات و کێشەکە بڕایەوە. بەڵام ئەقڵ نەیتوانی ببێ بە دەمڕاستی سەرپشك (فاعیلی موختار) و پێشەوا (ئیمام) و کارەکە بەوە گەیشت کە سەرچاوەی ڕاستی تەنها هەر خودایە. مرۆڤ ناچارە بڕوای بە ڕۆحی ڕەها (مطلق) هەبێ و بەمە ئازادیی مرۆڤ بوو بە قوربانی ئەم ڕۆحی ڕەهایە و کارەکە لە جەبرییەت بەولاوە چیدیکە نەبوو، وەلێ پاشان یەکێکی وەك فیۆرباخ گوتی: بابە، مرۆڤ تووشی چەواشەیەکی

گەورە هاتووە، ئەوەیش ئەوەیە کە ـ ئەستەغفیروڵڵا ـ مرۆڤ بۆ خۆی خودای دروست کردووە (لە زەین و ئەقڵیدا) کەچی کارەکەی بە تۆڕایەتیی چاوی ئەقڵی چت بەهەڵگەڕاوەیی دیتنەوە لێکدایەوە و وای زانی خودا ئەوی دروست کردووە، واتە: کە خالیق بوو، کەچی خۆی بە مەخلووق زانی، ئیدی ئەوەبوو مارکسیش هات ئەمەی لە فیۆرباخ قۆستەوە و دەگەڵ تیئۆریی ئابووریی جووتبەقێ کرد و گوتی کرێکارێ کە خاوەن سەرمایەدارێ ناچاری دەکا ڕەنجی بەرهەمهێنی خۆی پێ بفرۆشێ و لە ٩٠٪ی بەری ڕەنجەکەی بێ بەش بێ و سارمایەدارەکە لێی بدزێ، ئەوە مانای ئەوەیە کە ئەم ڕەنجبەرە چتێکی کە بۆ خۆی دروستی دەکا، چتێکی کە بۆ خۆی خالیقیەتی لە شێوەی پوولێ (زێڕ و زێودا)دا لێ دەبێ بە خالیق و وای لێ دێ چۆن چتی پیرۆز لە بتخانەی قەڵای قەڵادار و دژداردا وەدەشێردرێ، سەروەت و سامانی لە بەری ڕەنجی مرۆڤی تاڵانکراو دەردەستکراویش لە خەزێنە و بانق و قاسە و شوێنی سەخت پارێزراودا تەقەت دەکرێ و وەکو بتی لێ دێ و بانبانك و تەلەسمی پۆلیسی بە دەوردا دەتەندرێن و بە یاساوڕێسای شەرعییەتی چینی فەرمانفەرما، وەك دۆم بێ کەڵاش بۆ خۆی دروست بکا، داکۆکیی لێ دەکا. ڕەنجبەریش بەم کارە تووشی لەخۆبیانیبوون (ئەلیناسیۆن) دەبێ، هەروەك مرۆڤە خالیقەکەی خودا کە بۆ خۆی خودای دروست کرد، کەچی ئەوەی بۆ خۆی دروستی کرد لە خۆی کرد بە ڕمووزن و هەر بە خەیاڵ پلاو و لە دژی خۆییی کرد بە کەڵەگا و ئەوجا وەرە کڕنووشی بۆ بەرە و قوربانیی بۆ سەر بڕە و نوێژی بۆ بکە و لێی بتۆقێ و لە ئاوری دۆزەخی زەندەقت بچێ و لەبۆ بەهەشتەکەی زارت ئاو بکا و هەریەکە بە تەمای حەفتا حۆریی گۆران گوتەنی: قژکاڵی لێوئاڵی سەرگۆنا نەختێ ئاڵ بێ و هتد... بەڵام با بزانین ئەم تەرزە بیرکردنەوەیە لە چیڕا سەری هەڵدا؟ پێدەچێ مرۆڤ نە بە لێکدانەوەی خەیاڵ و نە بە چرای ئەقڵ و ئاوەز، هەتا هەتایە دڵی داکەوتووە و دادەکەوێ. لە ئابووریی میوەچنینەوە و وردە زیندەوەرڕاوکردن و پاشان بە سەرەڕمبی لەبەرد داتاشراو کەڵەزیندەوەر ڕاوکردن وازی هێناوە و فێرە ئاژەڵ کەویکردن و شوانکارەیی بووە، نەخێر ئەوجا بیری لەوە کردۆتەوە تا کەنگێ هەر ڕەوەند و کۆچەر بێ و وەرزێ لە چیا و کۆساران و وەرزێ لە دەشت و ئارانان لە دووی پەز و گاوگۆتاڵی کۆڵ بە کۆڵەوە، لۆژە لۆژی بێ... ئەشکەوتی بە جێ هێشتییە، دەستی بە کۆلیت ڕۆنان کردییە. لە ژنەوە فێرە کشتوکاڵ بووە، فێرە حەسانەوە بووە.

گوندی ئاوەدان کردیتەوە. ژن و منداڵ بوونی زۆر، بە هەڕمێن و برەو کەوتووە. پێویستی بە ڕەنجدانی زێتر بووە، ژن کە سەرچاوەی منداڵ دروستکردن بووە، پەرستراوە (خودایەکان لە سەرەتاوە هەموو ژنن) ئەو بووگە وە قوێخا، پیاوی لەبەر لەرزیوە (تا هەنکەش، قسەیەکی خۆشی شۆخێ سەت دیکتاتۆرت بۆ لە خشتە دەبا، دەتوانێ تەخت و تاجی دەوڵەتان تا ئەوڕۆش بە تاراج بەرێ و بە بزەیەکی سەر لێوە ئاڵە عەننابییەکەی ئیمپراتۆریەکەت بۆ دامەزرینێ و بیشی ڕووخێنێ. نەخێر تەنێ بە کشتوکاڵیش دڵی دانەکەتییە، پیشەی جۆراوجۆری داهێناوە، بۆ خۆت دەزانی ئەوە ژیانە، ژیان هەموو چتێکی گەرەکە. بازرگانی پەیدا بووە، سنعەت، تەکنۆلۆجیای سەرسوڕهێن و واقوڕهێنی ئەوڕۆ پەیدابووە... دیارە مرۆڤ بە خۆڕسك ڕەخنەگرە، ڕەخنە لە هەموو چتێ دەگرێ. ئەگەر دە تاریك و لێڵەی گڕوگاڵیدا سیحر و ئەفسانەی بۆ ڕایی کردنی کارەکانی داهێناوە و ئەوە بووە بە فەرهەنگی شارستانیەتی هەزاران ساڵی، پاشانەکێ ئایینی فرەخوداوەندی و یەکخوداوەندیی داکسالاری و بابسالاریی داهێناوە. لە پاشان پشتی لە ئایینیش کردووە و لە جیاتیی خودای لە هیچ چتێ نەچوو، ئەقڵی پەرستووە، پاشان وازی لە ئەقڵی ڕووت هێناوە و بایداوەسەوە سەر هەست و ئەزموون و ئەمەی لە هەموو چتێ بە ڕاستتر زانیوە، بەڵام ڕاستییەکەییەت گەرەکە نە ئەقڵ بە تەنها بەشی هەموو کارەکە دەکا و نە هەست و ئەزموون بە تەنها. مارکسییەکان دەڵێن: نابێ موبالەغە لە دەوری یەك لەم دوو پلەیەی ماریفەتدا بکرێ و دەوری ئەوی دییان بە کەم بزاندرێ. لە پرۆسێسی ماریفەتدا، ماریفەتی هەستی و ماریفەتی ئەقڵی هەرتك هەمان گرینگییان هەس، هیچیان بە بێ هیچیان وجوودیان نییە و هەڵناکەن، جا هەر لەمەڕا یەکایەتیی تیئۆری و پراکتیس کەوتۆتەوە. ڕاستی و درۆیی چت بە کردەوە، بە ئەزموون و تەجرەبە بە دیاردەکەوێ. ئەگەر خەڵك هیچ کارێکیان نەکردبا، مەحاڵ بوو زانیارییەك دەردەستکەن، بگرە هەر نەشیان دەتوانی ژیانی ژیان ئاسایی بژیێن. کاتێکی تیرەی مرۆڤ لە ئاژەڵ جوێ بۆوە، هیچ زانیارییەکی تیئۆریی لەبارەی گۆڕانکاری و گەشەکردنەوە نەبوو، بەڵام ڕەنجیشیان دەدا: بۆ بژیوی خۆ هەڵپەیان دەکرد، خانومانی خۆیان بنیاتدەنا و فێری سازکردنی جلك و بەرگان دەبوون و هەر دە جەنگەی ئەزموون و تەجرەبەی ژیانی ڕۆژانەدا مرۆڤ لە زۆرانبازی و ململانێ لەگەڵ خۆڕسکدا هەرچییەکی پێویستی بوو، فێربوو.

ئەمە ئەزموون و تەجرەبەی ڕۆژانە پێمان دەسەلمێنێ. مرۆڤ کە لە دایبك دەبێ هیچ جۆرە سەرەودەرێ لەم دنیایە دەرناکا، لە هیچ نازانێ، هەرچییەکی کە وردە ـ وردە فێری دەبێ، ئەوە بە ئەندازەی دەگەڵ دیاردەکانی دەوروبەریدا هەڵەنگوتن و هەڵکەوتنی وییە کە بە دەم کار و پراکتیسەوەی فێردەبێ. ئەتۆ دەبینی ساوایێ کە هەڵپەدەکا و دەستی بۆ ئاور درێژدەکا بیگرێ، هێشتا فڕ لە خەسیەتەکانی ئاور نازانێ، بەڵام هەرکە بە ئەزموون و تاقیکردنەوە لە پراکتیسدا دەرکی خەسیەتەکانی دەکا، واز لە هەولودەولی خۆ لێ نزیکییێخستنەوەی دێنێ، بەمەهێ بۆرە ماریفەتێ وەدەستدێنێ. بەڵام ئەمە ئەوە ناگەیێنێ کە تەنێ ئەزموونی شەخسیی خەڵکەکە دە پراکتیسدا ڕاستە و بەس، نەخێر لە ئەزموونی خەڵکی دیکەش کەڵك وەردەگرین، لە سەرلەبەری ئەزموونی کۆمەڵەکیی تیرەی مرۆڤیش سوود وەردەگرین. پراکتیسی کۆمەڵەکی گەلاڵەی چالاکییەکانی ئەو خەڵکەیە کە دە بەستێنی ویدا کار لە دنیای ماددی دەکەن و دەیگۆڕن. مەبەستم لەمە: چالاکیی بە دەستەجەمعی و کۆمەڵەکی بەرهەم ڕەنێوهێنانە، تێکڕا خەباتە، بە نموونە بزاوتی نەتەوایەتییە، تاقیکردنەوەی زانستی و هتد...ە. بزاوتی ڕزگاریخوازانەی نەتەوەی کورد، بە زنجیرەیێ لە ئەزموون و تەجرەبەی تاڵ و سەخت و هەوراز و نشێو و هەڵە و ڕاستدا تێپەڕیوە، لە پراکتیسدا ماریفەتێکی زۆری لە واری شۆڕشی چەکدارانە، سیاسەت، دیپلۆماسییەتدا وەگیرکەوتووە. ئەتۆ هەر وا لە دیرۆکی زانست بنۆڕە: ئەندازە کوو پەیدا بوو؟ ئاوی ڕووباری نیل بە هەزاران ساڵ وڵاتی نیلی بە لافاوان سەروبن دەکرد، هەر جۆرە شکلێکی ئەندازیانەیان لەبۆ گۆڕخانەکانی فیرعەونەکان بنیاتدەنا، سێلاوی بێ بەزە ڕایدەماڵین و خشتی بەسەر دیواریەوە نەدەهێشت. لە گرد و تەپە و تەلانیان نۆڕی، ئەوە هەزاران ساڵە لافاو و لێمشت دێ، کەچی ئەو گردانە هەر لە جێی خۆنە. لەم نۆڕین و تاقیکردنەوەیە ئەو شکڵە ئەندازەیە فێربوون کە قووچەکەکانی ئەمڕۆی وڵاتی میسریان لێ هاتوونە گۆڕێ. میسرییە زیرەکەکان بەمە ئاوی نیلیان بەزاند و بۆڕدا، ئیدی ئاو نەیکاری گۆڕخانەکانی فیرعەونە پیرۆزەکانیان بڕۆخێنێ و ڕامالێ. دیارە زانیاری و زانست، بە ئەزموون و تاقیکردنەوە دەردەستدەکرێ، ئەزموونیش لە پراکتیس و کردەوەدا شایەتیی ڕاستبوون و هەڵەبوونی بۆ دەدرێ. پراکتیس و کاریش دە چتی بەرهەستدا بەڕێوەدەچێ. لە پرۆسێسی گۆڕان و گەشەکردندا ڕاست و هەڵەییی چت، هۆکار و ئاکام (علّة و معلول) هەن، لە پرۆسێسی

بیرکردنەوەی دیالێکتیکانەدا، تێز و بەڵگە (قضية و دليل) هەن. هۆکار چت دروست دەکا یان دەڕووخێنێ ، هەرچی بەڵگەیە، بیروبۆچوون ئیسپات دەکا یان بەتاڵی دەکاتەوە. نابێ هۆکار و بەڵگە تێکەڵی یەکدی بکرێن. ئەوجا هەروەکوو "واژە" هەیە و "واژەتاشی"هەیە، هەروەها "بەڵگە"ش هەیە و "بەڵگەتاشی"یش هەیە. دەڵێن: بە فەتوای مارکس، ئایدیۆلۆژی لە بابەتی بەڵگەتاشییە. بەرژەوەندیی چینایەتی و جۆری ژیان و پێوەندییەکانی ڕەنێوهێنان و دەوروبەری کۆمەڵایەتی، هەروەك هۆکارەیلێ خەڵك ناچاردەکەن ئایدیۆلۆژی (کە بە پێچەوانە لە واقیعییەت گەیشتنە) ڕەنێوبهێنن. خەڵك لەسەرەتاوە ئاشقی جۆری ژیان و گوزەرانی خۆیان دەبن و ئەوجا لەبۆ چاکی و ڕەواییی وی پاساو و بەڵگە هەڵدەبەستن و دەتراشن. ڕوونتری کەمەوە: بۆرجوازی ئاشقی تەرزی ژیان و گوزەرانی بۆرجوازییانەی خۆی دەبێ کە هۆکاری ئایدیۆلۆژییەکەیەتی، پاشان داکۆکی لە هەمان ئایدیۆلۆژی دەکا بۆ مانەوەی. لێرەدا دەبینی هۆکار بە داتاشین کراوە بە بەڵگە، واتە: کڵاوی هەباسی لەسەر هەیاسی نرایە. کارەکە کڵاولەسەرنانە و هیچی دی... ئەوجا پرسیار ئەمەیە: ئایا قسەی خودی مارکسیش هەر لە بابەتی ئایدیۆلۆژییە؟

مرۆڤ لە سەرەتاوە، ئەروا، بت، تۆتەمپەرست بووە، لە سەروبەندی ڕاووشکار و شوانکارەییدا، سیحر و جادوو (پێت وابێ بە ئەنجامدانی هێندێ چتی ناخواسایی چارەنووسی چتان دەگۆڕی. وەك: وێنەی کەڵەکێوییێ لە دیواری ئەشکەوتێکدا بکەی و بە ڕمبێ سەرمەقولاتی پێ بدەی و بە تەواوی بڕواوە پێت وابێ کەڵەکێوییەکەت کوشتووە و بۆ سبەینێ دەچیە ڕاوێ، بەو ئیحایەوە فیعلەن، بتوانی کەڵەکێوییێ ڕاوبکەی..)، لە سەروبەندی کشتوکاڵدا بڕوای بە فرە خودایی و یەکخودایی بووە. خودایەکانی لە دارودرەخت و خورما و تەیروتوو و ئەستێرە و هەرچی ڕەواڵەکانی خۆڕسکەوە هەن بگرە تا دەگاتە خودی مرۆڤ، لە پێشان مێیینە و پاشان نێرینە، پەرستوون. پاشان بیری یەکخودای لە هیچ نەچووی (ليس كمثله شيء)ی بۆ خۆی داهێناوە و دڵی خۆی بەوە داوەتەوە و خۆی لە دڵەڕاوکێ و نیگەرانی و ترسی کەسنەزان (مجهول) تا ڕادەیێ قورتارکردووە. خۆلاسە: لە قۆناخی هەستکردن بە چتی بەرهەست (تجسيد) تێپەڕیوە و بە قۆناخی دەرککردنی چتی بەرئەقڵ (تجريد) گەیشتووە. لێرەدا بیری خودا وەك چتێکی ناچاری بەسەر مرۆڤدا زاڵ بووە. بەڵام

پاشان "ئەقڵ" بەرە ـ بەرە لە قەڵەمڕەوی "نەقڵ، وحی" کەم دەکاتەوە و بۆ نموونە: موعتەزیلە ئاسایی لە کەلامدا و حەنەفییە ئاسایی لە شەریعەتدا، دەورێکی گەورە بە ئەقڵ و "رأی" دەدرێ و تەنانەت جێگەی خودا دەگرێتەوە. نەخێر کارەکە بەوەندەوە ناگیرسێتەوە، ئەوجا لە ئەقڵ و ڕەئییش دەکەوێتە تەقەوە و گومان لە ڕاستی و دروستیی حوکمەکانی دەکرێ و سەروبەندی گومان کردن لە هەرچی چتی ئەقڵی هەس دادێ و نە هەست و تەجرەبە و ئەزموون و نە ئەقڵ و مەنتیقی ئەرەستوو بە شایەت قوبووڵ دەکرێن، ئیمامی غەزالی و دیکارتەیل پەیدا دەبن.

به داخەوە ئەمڕۆ پۆست مۆدێرنیزم لە گێژاوی بێ بڕواییدا سەرگەردان و سەراسیمە دەخولێتەوە. چارەسەر لە هیچ چتێکدا بەدی ناکا. پێی وایە خودایش و ئەقڵیش و هەستیش فریای خولیای مرۆڤ ناکەون. بەڵێ سۆسیالیستەکان دڵێ مرۆڤیان بەوە دەدایەوە کە کۆمۆنەی پاریس تروسکەیەکی گەشی لە شەوەزەنگی چەوساندنەوەی مرۆڤدا درەوشاندەوە، وەلێ مخابن، تا ئێستاش هێشتا مرۆڤایەتی چەشکەی بەری ڕاستەقینەی نەکردووە (نازانم، تۆ بڵێی بە خەیاڵ لەمە چەشکەی بکا؟). بەلای منەوە، لە خەباتی بێ پشوو زێتر بۆ هەڵێنانی موعەممایەکانی ژیان هیچ چتێکی دیکە فریای مرۆڤ ناکەوێ. ئازادی، دیموکراسی، کۆتایی بە دڕندەیی سەرمایەداری هێنان، پایدۆست بە بیر و دەسەڵاتی یەکتەوەرەیی و یەکڕەهەندی کردن، ژن لە دیلێتیی پیاو ڕزگارکردن، منداڵی چاوشین و چاوکاڵ، کیژی قژکاڵ و لێوئاڵ، لە برسێتی و نەخوێندەواری و نەخۆشی و بێکاری ڕزگارکردن، لە شەڕانەوەی بەردەوام بۆ سوود و قازانجی ئەم کۆمپانی و ئەو کۆمپانیی زەبەلاح قوتاربوون، لە خۆڕسك وێرانکردن ڕزگاربوون و هتد... فریای مرۆڤ دەکەون. لە کۆتاییدا مەگەر هەر قسەکەی شێخی سەعدی دووبارە بکەمەوە کە دەفەرموێ: "توانا بود هرکه دانا بود" و لە فێربوونی زێتر و زانایی پتر بەولاوە بۆ مرۆڤ کە لە هەردوو دەسەڵاتی سیاسی و سامانی بەهێزترە، نەماوەتەوە.

بەڵام با ئەوەشت بە گوێدا بچرپێنم کە ئەم باسە ئەوەندە چڕە درێژە خۆ بەم چەند ڕووپەڕەیە کۆتایی نایە و ئەگەر بە تێروتەسەلی و خەستیی لێ وەکۆڵدرێ بە سەتان لاپەڕەش نابڕێتەوە. جا با هەر وەك سەرەباس هێندێ چتت لەمەڕ ئەم بەیتی بلەیە، یان مەتەڵی مێشە وەبیربێنمەوە، کە هیچ لێوەکۆڵێ ڕەنگە نەکارێ خۆیانی لێ نەبان کا.

ئەگەر بمانەوێ دە نێو گۆماوی ئەم باسەدا وە باسکەمەلە بکەوین، دەبێ ئەمانە وەبەر باس و لێوەکۆڵین بێخین: مۆدێرنیتە چۆن پێکهات: ڕێنەسانس (فەرهەنگی دێرینی یۆنانی سەرلەنوێ بووژاندنەوە و زیندووکردنەوە)، ئومانیست (مرۆڤگەرایەکان، ئەوانەی کە هەر لە کۆنەوە مرۆڤیان بە تەوەرەی بیر لێ کردنەوە و خەمی شەو و ڕۆژیان کردبوو و پێیان وابوو دەبێ مرۆڤ لە پێشان خۆی بناسێ و هەر مرۆڤ سەرچاوەی هەموو چتێکی ڕاست و درۆیە. ئاراسمۆسی ڕۆتردامی پێشەنگی ئومانیستانی سەدەی ١٦ کە پێی وابوو زیندووکردنەوەی فەرهەنگ و هونەری کلاسیك، بەبێ ڕووخاندنی فەلسەفەی سکۆلاستیك و ئایین چاکردنەوە سەرناگرێ. دە نامەیەکدا کە لەبۆ پاپی لویسی دەیەمی لە ساڵی ١٥١٧ دا نووسی نوخشەی ها ئەمڕۆ نا سبەینێ ڕوودانی سەردەمی زێڕینی لە سەروبەندی لویسدا پێشبینی کرد، سەردەمێ کە هەرچی زیاتر ئاشتی و ئارامی قاییمترکرێ و بەهێزترکرێ، هونەر، ئەدەبیات و شیعر و تەشەنەی ئایینداری و لەخوداترسی و پەروا و ترسپیشەیی هێندەی دیکە دەتەنێتەوە و حەوزەڵ دەستێنێ. بەڵێ سەردەمی ڕیفۆرماسیۆن لە هەمان ساڵدا دەستی پێ کرد و ئیدی ئەوەبوو بە خێری هەمووان گەڕا... پاشان یاکوب بورکهارت، مێژوونووسی بنەچەکە سویسری هات. ئەم پیاوە، نە گڕ و ئاڵهای میشلەی بۆ نەتەوەگەری لە کەللەدا و نە بێمەیلی و دڕدۆنگی و دژایەتیی ویی لەگەڵ سەتەکانی ناویندا لە دڵدا هەبوو. ڕێنەسانسەکەی بورکهارت لە گوێن هینەکەی میشلە نەبوو. ئەمەکەی ئەم، ئیتالیایانە بوو. واتە: "ڕۆحی سیاسیی مۆدێرنی ئەورووپا" لێرەوە سەری دەرهێنابوو، ڕۆحێ کە گەرچی ئەغڵەب بەدیارئێخەری خراوترین خەسڵەتەیلی جۆرێ لە خۆپەرستی و خۆخوازیهایەکی پەتپسێن و دەستەڕێشمەپچڕای بوو، لە هەمان حاڵدا توانستی ئەوەی وە بەرەوە هەبوو کە بکارێ واقیعییەتێکی بە تەواوەتی تازە و نرتونوێ بێنێتەگۆڕێ، واتە: "ئەتۆ لە دەوڵەت وا تێ بگەی کە بەرهەمی هونەرێکە". بە کورتی بۆرکهارت جەختی لەسەر تاکگەرایی (ئیندیڤیدیالیزم) دەکرد، چونکە بە بڕوای وی تاکگەرایی واقیعییەتێکی سایکۆلۆجیی وایە کە هەرگیز نکوولیی لێ ناکرێ.[٤]

٤- ج. لوکاچ، یاکوب بوکهارت، ترجمه. ح . کامشاد ص ٣٥-٣٧.

جا ئەم جەخت لەسەر تاکگەراییە یەکێکە لە نیشانە هەرە گرینگەکانی ڕێنەسانسی ئیتالیایی کە ئاکام و پاپەندیگەلێکی فرە قووڵی بۆ ژیانی بیرەکی و هەستوخوستی مرۆڤ لێ کەوتنەوە. هەر جەخت لەسەر گەشەکردنی ئەم تاکگەراییە بوو کە کەشفی جیهان و کەشفی مرۆڤیشی سانا و مەیسەر کرد. بۆرکهارت پێی وایە، ڕاستە زیندووکردنەوەی فەرهەنگ و ئاسەوارەکانی سەروبەندی دێرین بە یەکێ لە تایبەتمەندییەکانی بەرچاوی ڕێنەسانس دەژمێردرا، وەلێ نەك بەڵگە یان هۆکاری پێکهێنی وی. خۆلاسە بورکهارت لەو بڕوایەدایە کە کارەکە تەنها زیندووکردنەوەی سەروبەندی دێرین و ئاسەواری کلاسیك یان فەرهەنگ و ئەدەبیاتی کلاسیکی یۆنان نەبوو بەڵکو پێوەندی و یەکیەتیی ئەم لێشاوە یان بلیمەتییەی خەڵکی ئیتالیا بوو کە دەستیان دایە دەستی یەکدی و فەتحی دنیای ڕۆژاوایان ساناکرد و وەدی هێنا. واتە: خەڵکەکە بۆ خۆی تایبەتمەندییەکی خۆی هەبوو. کەواتە: هەلومەرجی خۆیی (ذاتي) بۆ خۆی فاکتەرێکی تایبەتییە و گرینگە. نەتەوەکانی ڕۆژهەلاّت وێڕای هەلومەرجی تایبەتی خۆیان کە بەش بە حاڵی خۆیان بە هەند دەزاندرێ، وەکو ئەورووپاییان پێ نەکرا. ڕەنگە بگوترێ ئاخر، لە نواوە پێشکەوتنی ئەورووپا، ڕێی لە پێشکەوتنی ولاّتانی بۆ نموونە: عەرەب و تورك و هتد... گرت، بەلاّم خۆ لەسەروبەندی عەبباسییاندا عەرەب لە ئەورووپاییان پێشکەوتووتربوون. دیارە هۆکاری خۆیی دەوری گەورەی هەیە. لە خۆڕایی نەبووە کە هۆمیرۆسی یۆنانی بە ناوچەق و نموونەی فەرهەنگ لە قەڵەم داوە، لە خۆڕایی نەبوو کە لە هەموو چەتێکدا هەر ئەورووپا بە سەنتەری هەر گۆڕانکارییەك دەزاندرا. ئەمە ڕێنەسانس. ریفۆرماسیۆنیش قۆناخی دووەمی مۆدێرنیزم و مۆدێرنیتەیە. ئەتۆ کە لە بنەمایەکانی سەرهەڵدانی ریفۆرماسیۆن و پێشهەنگاوانی وی ورددەبییەوە کێلەڕێیە بڵیندەکانی وەك مارتن لۆتەر (١٤٨٣ ـ ١٥٤٦)، تۆماس مۆنتسەری سویسری، هۆڵدریخ تسوینگلی (١٤٨٤ـ ١٥٣١) و جان کالۆنی فەرانسەوی (١٥٠٩ـ ١٥٦٤) لە شەوەزەنگی تاریکستانی لە ئایین بەبەرەواژی حاڵیبوون و بۆ بەرژەوەندی چاوچنۆك و بوودەڵە و گەمژە و لامژ بەکاربردنی لە دووڕا دەنۆڕی، گەورەیی و پایەبڵێندیی ئەم زاتانەت بە ڕوونی بۆ بە دیاردەکەوێ. خۆ ئەگەر بۆت بکرێ بە وردی، ڕەنج و تێکۆشانەکانیان بۆ نوێخوازی و نوێباوی وەخوێنی و تەنها بەم چەند قسانەی من دانەکەوی، ئەوە باشترە، چون کارەکەی من زێتر هەر نێو بە بیرهێنانەوەیە و هیچی دیکە.

هەروەها خۆ بیر لە سەروبەندی ڕۆشنگەری، سەردەمی ئەقڵ وەکارهاوردنیش بکەیەوە دەها پیرۆزتر. ڕۆشنگەری کوو پەیدا بوو؟ بنەمایەکانی چبوون؟ بنەمایەکانی ئەقلاّنی و ئەزموونیی پەیدابوونی شۆڕشی زانستی کامانەن؟ بەیکەن و دیکارت و نیوتن کێن و کوویان بیرکردەوە؟ گالیلە کێیە و چیی کرد؟

وێنە ئەدەبییەکانی ڕۆشنگەری نیشانەکانیان چین؟ پێکهاتنی ئاشکرای ئەدەبیاتی فەلسەفیی چاخی ڕۆشنگەری لە بنەڕەتەوە هێندێ شێوازی دیالۆگی نێوان هیلاس و فیلۆنۆسی لە باسی ئایین (١٤١٣)، لە نووسینی بێرکلی و کتێبی گفتوگۆ لە مەڕ ئایینی خۆڕسکانەی هیوومی لێ بترازێن، سادە و ڕاستە بوو. لە نێوەڕۆکدا عومدەی نووسینەکان لێوەکۆڵین، لێوەتۆژین، دەمەتەقێ، سیمینار، نامیلکەیل، کۆتایینامەیل و وتارەیلێ بوو کە بە گشتی بە پەخشانێکی ڕەوان، ڕوون، لە چاو خۆیدا ناهونەرییانە نووسرابوون. بەلاّم کانت نە تەنها زاراوە و گوزارشتەیلی فەلسەفییانەی لە خواسایی بەدەری هونەرییانەی لە نووسینەکانی خۆیدا بە کارهاوردووە، بگرە داهێنەری شێوەیەکی فەلسەفیی نوێی ئەوتۆ بوو ـ "ڕەخنە" یان "لێوەکۆڵینی ڕەخنەگرانە" کە میعماری و ناسکیی تایبەتیی خۆی لێ ببوون بە نەخش و هەر لە خۆی دەوەشایەوە. هەر یەك لە ڕەخنەکانی سێیانەی کانت دابەشبەندییەکی هاوشێوە و یەك جۆر بوو بە سێ بەش: (١) بەشی "شیکاری" یان شیکردنەوەی کارکردی ڕاستەقینەی ئەقڵ و (٢) بەشی "دیالێکتیکی"، یان مەنتیقی هەڵە کە تەپکە و داوێلێ ئاشکرا دەکا کە ئەقڵی بێ ئیحتییات و ناشارەزا تێیان دەکەوێ و (٣) "ڕێبازناسی" (مێتۆدۆلۆجی) کە هەڵبەستێکی نووسراوەیە لە ڕێساگەل و ئوسوولێ لەبۆ بەکارهێنان. ئیدی بەم جۆرە پێکهاتنی ئەدەبیاتی فەلسەفەی نێوبراو شێوەیەکە تەنها هی کانتە، کە بێ گومان گرفتەیلێکی تایبەتیشی لەمەڕ بیری "دووفاقی" و پێچەوانەخوانی لێ دەکەوتنەوە کە فەیلەسووفەکانی سەتەی ١٩ وەکو هیگڵ و کیرکگارد بایان دایەوە سەری.

هەروەها ئەزموونگەراییی کلاسیکی ئینگلیس و پەیامەکانی وی. بەرویشت و ئەسڵ و ئەستەڕ و چییەتیی ئەقڵ لە کن لاك و بارکلی. زانستە مرۆڤییەکان لە ڕوانگەی هیوومەوە. بزاوتەکانی غەیری ئەپستمۆلۆجی لە چەرخی ڕۆشنگەریدا. ماددەگەرایی و دۆزینەوەی زانستی. فەلسەفەی کۆمەلاّیەتی و سیاسەت. تایبەتی بوونی فەلسەفە. سرنج و وردەکاریی ڕەخنەگرانە لە ئەقڵ لە کن کانت. ئینجا چەرخی گەشەکردنی

تەکنۆلۆجی. زەمینەکانی پەیدابوونی شۆڕشی پیشەسازی. ڕوانگە بەبرەوەکان لەمەڕ شۆڕشی پیشەسازی. ڕوانگە کۆنەکان. ڕوانگە نوێیەکان. کاریگەریی فرەوان بوونەوەی بازرگانی لە پیشەسازی و لێشاوەکان (جەرەیان)ی موولەر لە خێراپوودانی شۆڕشی پیشەسازیدا. ئۆرگانیزەکردنی ڕەنێوهێنان. لە پیشەسازیی گوندەوە بۆ کارخانە و کارگە. شۆڕشی پیشەسازی لەبەرچی لە ئینگلستانەوە دەستی پێ کرد؟ داهێنانەکان لە پیشەسازیی تەونکاریدا. مۆتۆری هەڵم وات. ڕەژیی بەرد و ئاسن. گۆڕانکاری و گەشەکردن لە بارودۆخی ژیانی و کۆمەلاّیەتیی ئینگلستاندا. کەنالّ لێدان و ڕێگای ئاسن دامەزراندن. فراژووبوونی شاران و زێدەبوونی کۆمەلّ. هەلومەرجی کار و بارودۆخی کرێکاران. لێکدووفاقیی کار و سەرمایە. پەیدابوونی یەکیەتییە کرێکارییەکان. تەشەنەکردنی شۆڕش بەرەو ولاّتانی یەکگرتووی ئەمەریکا. پیشەسازی و داهێنانە پێشەنگەکان. سەردەمی پۆلاّ و سەردەمی کارەبا. دووەم شۆڕشی پیشەسازی.

مۆدێرنیتە و پێوەندیی وی دەگەلّ هەورازە چوارینەکانی گەشەکردنی کۆمەلاّیەتی و دەستکەوتەکان و گۆڕانکارییەکانی وی. دەستکەوتەکانی مۆدێرنیتە. مۆدێرن چییە؟ گرینگترین دەستکەوتەکان لە زەمینەی تەکنۆلۆژیی نوێباودا: گۆڕانکاری لە بواری ڕاگەیاندنەکانی دەستەجەمعی و کەیفوسەفا و ڕابواردن. ئەو گۆڕانکاری و دەستکەوتانەی کە لە بواری زانستدا بەدیهاتن. مۆدێرن هەر هەمان پۆست مۆدێرنیتەکە خۆیەسی! نەژادناسیی هونەری مۆدێرنیستی. قەیرانی دووبارەنوینیێ (سەرلەنوێ واقیع پیشاندانەوە. کامێرای سینەمایی و هتد...) لە ناوینایەتی داشکاندنی مۆدێرنیتە و هەلّپە بۆ ڕەخنە لێ گرتنی. مۆدێرنیتە لە ئەدەبیاتی داستانی و هونەردا: هەولّدان بۆ ناوینایەتی دۆزینەوەیەکی نوێ. بەسەرکردنەوە و لە هێندێ ئاسەوار دەربارەی مۆدێرنیتە و مۆدێرنیزم کۆلّینەوە. پۆست مۆدێرنیتە. چاوپشکووتن لە پاش لە داییک بوون: بنەما تیئۆریکەکان. چالاکییە زمانییەکان و پرۆسێسی پەیدابوون و پێکهاتن. پۆست مۆدێرنیزم و شرۆڤەکەرانی وی. ژان ـ فرانسوا لیوتار (١٩٢٢ – ١٩٩٨) وێژمانی (دەلالەتی مانایی) و بنەمای گۆڕانکاریی وی. وێنە و چتی وێنەیی. پشت لە فرەڕیوایەتی کردن، وردەڕیوایەتی، کەلّەڕیوایەتی، فرەڕیوایەتی. ڕەوایی (مەشرووعییەت) بەخشین بە زانست. لیوتار و پۆست مۆدێرنیزم. ئاسەوارەکانی ئەم دواییانە. ژاك دریدا. بنەماشکێنی. دریدا لە ئاوێنەی ئاسەواردا. میشێل فۆکۆ.

پاشبنیاتگەری. دێریںناسیی شێتی. دێریںناسیی زانست/ ڕەچەلّەکناسیی دەسەلاّت. ڕەچەلّەکناسیی ڕەگەزایەتی. ژان بودەریار. شیکردنەوەی کۆمەلّی ئیستیهلاکی. ڕەخنە لە تیئۆرییەکانی مارکسیزم. ڕژێمی سەرووخەیالّی. مەزەنەی کۆتایی. ژیل دلۆز و فلیکس گاتاری. پێوەندی فەلسەفە و دەروون شیکاری. بنیاتی درەختیی زانست. فەردریك جێمسۆن. داکۆکیی مارکسیستی لە پۆست مۆدێرنیزم. تایبەتمەندییەکانی فەرهەنگیی پۆست مۆدێرن. ئیهاب حەسەن. وەرچەرخان لە مۆدێرنەوە بۆ پۆست مۆدێرن. کلاّفەکانی یازدەیانەی پۆست مۆدێرن. دەیڤید هاروی. بار (وضعیت)ی پۆست مۆدێرنیتە و قۆناخەکانی گەشەکردنی وی. ژاك لاکان. لاکان: دەروونکاری، زمان و وێژمان (discourse). چارلز جنگز. جنگز و مەرگی میعماریی مۆدێرن. میعماریی پۆست مۆدێرن. موتوربەی هونەر: ئەدەبیات و میعماریی پۆست مۆدێرن. پلوڕالیزم کوانووی ڕەسەنی پۆست مۆدێرنیتە. جیهانبینیی پۆست مۆدێرن: ڕەگەز و بزاوتەکانی کلیلانە لە بەرنامەی پۆست مۆدێرندا. لێکجوداوازییە دیالێکتیکییەکان. حەوت قۆناخەی پۆست مۆدێرن. بەرنامەی کاری پۆست مۆدێرن: مۆدێرنی ناڕێك (ناجۆر) پێوەند خواردوو بە پۆست مۆدێرنەوە. پۆست مۆدێرنیزم و فەلسەفە. ڕەخنەکانی پۆست مۆدێرن لە ڕۆشنگەری وەك بنەما و نێوەرۆکی ڕەسەنی فەلسەفەی مۆدێرن. نکوولییە بنیچەکان لە فەلسەفەی پۆست مۆدێرندا. نە لە مانای نەگۆڕ (ثابت)ی دەمان (زمان) و جیهان. نە لە چەمکی بەرهەستی (مەحسوسی، عەینییەت). نە لە چەمکی خۆ، یان "من"ی ئەقلاّنی. کۆتاییی فەلسەفەی کلاسیك و مۆدێرن و پەیدابوونی فەلسەفەی پۆست مۆدێرن. میتافیزیکی لەڕوو (حضور). میتافیزیکی جوداوازی. نوێلۆژیی دابڕان یان جوداوازیی بەدرەنگەوە. نوێپراگماتیزم و نە لە مێژوو. پۆست مۆدێرنیزم: خۆ، تاك و کێیەتی. نە (نفی) لە میتافیزیکی لەڕوو و نە لە سووژەی ئەقلاّنیی دێکارتی. سەرگەردانیی تاك و نەمانی کێیەتی. پۆست مۆدێرنیزم و سیاسەت. باری سیاسیی پۆست مۆدێرن و شەڕ. بەکارهێنانە سیاسییەکانی پۆست مۆدێرن: سیاسەتی جوداوازی. پۆست مۆدێرنیزم و مارکسیزم. داکۆکیی مارکسیستی لە پۆست مۆدێرنیزم. ڕەخنەی مارکسیستی لە پۆست مۆدێرنیزم. پۆست مۆدێرنیزم: پارادۆکسی موحافەزەکاری و ڕادیکالیزم. پۆست مۆدێرنیزم و نە لە مارکسیزم وەك کەلّە داستان. پۆست مۆدێرنیزم و ئایین. پۆست مۆدێرنیزم و مەسیحییەت. پۆست مۆدێرنیزم و

ئیسلام. پۆست مۆدێرن بۆ خوێندنەوەی کتێبی پیرۆز. پۆست مۆدێرنیزم، کۆمەڵناسی و ڕامانەی کۆمەڵایەتی. پۆزیتیڤیزم، کۆمەڵناسیی کلاسیك و بنیاتگەرایی. کۆمەڵناسیی پۆست مۆدێرن. قەیران لە کۆمەڵناسیی پۆست مۆدێرندا. پۆست مۆدێرنیزم و مەنتیقی فەرهەنگیی سەرمایەداریی دوایی. ڕەوتی گۆڕانکاریی کۆمەڵناسیی پۆست مۆدێرن. پۆست مۆدێرنیزم: ڕانەگەل و چەمکەیلی ڕەخنەگرانە. کار لە دژی ڕامانەگەل و چەمکەیلی کلاسیك و مۆدێرن. پۆست مۆدێرن و شێوازە بایی (قیمی)ەکان. پۆست مۆدێرنیزم و ڕامانە سیاسی ـ کۆمەڵایەتییە نوێیەکان. پۆست مۆدێرنیزم. ڕەخنەی ئەدەبی و پێشڕەوی (پێشەنگی). بەردەوامیی ئەدەبیاتی مۆدێرنیستی. دابڕان لە ئەدەبیاتی مۆدێرنیستی. پێشڕەوایەتی و پاش پێشڕەوایەتی لە ئەدەبیاتی پۆست مۆدێرندا. پۆست مۆدێرنیزم. ڕامانەی ئەدەبی و ڕۆمان. پۆست مۆدێرنیزم و ئەدەبیاتی داستانی: ڕیشاژۆیی مێژووییینە و کەرەکتەریزەی ڕامانەیی. ڕیشاژۆیی مێژووییینە. کەرەکتەریزەی ڕامانەیی. نێواخنی تەوەرەیی لە ڕامانەگەلی ئەدەبی و ئاسەواری داستانیی پۆست مۆدێرن. پۆست مۆدێرنیزم. فەرهەنگ. هونەر و فێرکردن و پەروەردەکردن. فەرهەنگ و ڕامانەی فەرهەنگی لە نیگای پۆست مۆدێرنەوە. پۆست مۆدێرنیزم و فەمینیزم. پۆست مۆدێرنیزم. فەزای شاری و دەوروبەری ژین. تەکنۆلۆژیی مۆدێرن و قەیرانی ژیانی دەوروبەری. شارگەرایی لە حاڵی پەرەساندن و قەیرانی ژیانی دەوروبەری.

لە کۆتاییدا با ئەم بیروبۆچوونانەی دواییش کە منیش هاوبەشییان دەکەم، عەرزی خوێندەی بەڕێز بکەم:

مارکس و نیچە و هاوسەردەمانیان مۆدێرنیتەیان وەك بتوون (کلّ) لەسەروبەندێکدا تاقیکردەوە کە تەنها بەشێکی چکۆلەی جیهان بە ڕاستی ببوو بە مۆدێرن. پاش یەك سەتە، سەروبەندێ کە پرۆسێسەکانی مۆدێرنیزاسیۆن تۆڕێکیان بەسەر جیهاندا کێشا کە هیچ کەس، تەنانەت لە دوورترین شوێنەکانی جیهاندا ناتوانێ لێی دەربازبێ و لێی هەڵێ، دەکرێ چتهایەکی زۆر لە یەکەمین مۆدێرنیستەکانەوە فێرببین، کە زێتر بە سەردەم و زەمانەی ئێمەوەیان سەروکار دەبێ، تا سەردەمی خودی وان. ئەوان لەبۆ درێژا بە ژیانی خۆدان دەبوا بە هەموو هێزێکیانەوە لە تاکە تاکەی ترووکەکانی ژیانی ڕۆژانەی خۆیاندا لە دووفاقی و لێك تاقوجووتیگەلێ حاڵی بن، کە ئێمەمانان ئیدی لە

دەرککردنیان دەسەپاچەین و هەرپیان لە بڕیان جوێ ناکەینەوە. ڕەنگە سەرەنجام بەدیارکەوێ کە ئەم یەکەم مۆدێرنیستانە، بە شێوەیەکی مەتەڵ ئامێزانە و لەغز و موعەممایانە، باشتر بەسەر پێکهێنەی ژیانی ئێمەوەن ـ لە خودی ئێمە ـ واتە: هەمان مۆدێرنیزاسیۆن و مۆدێرنیتە لەمە حاڵی بن. ئەگەر بۆمان بکرێ دیتنی وان، یان خەیاڵی وان بە ئی خۆ بکەین، وەك وان لە دنیا بنۆڕین و خەیاڵ بکەینەوە، بۆمان بەدیاردەکەوێ کە ژیانی ئێمە قووڵترە لەوەی کە بیرمان بۆ دەچێ. ئێمە هەست بە پێوەندییەکانی خۆمان دەگەڵ خەڵکی سەرانسەری جیهانادا دەکەین، خەڵکانێ کە هەمیشە سەرگەرمی ململانێ لەگەڵ هەمان گیروگرفتەیلێ بوون کە ئێمە دەگەڵیاندا دەستەوبەرۆکین و بەم جۆرە، جارێکی دیکە لەگەڵ ئەو فەرهەنگە مۆدێرنیستەی دەوڵەمەند و بە گڕوگڵپەیەدا دەس لە ملان دەبینەوە کە لە ناخی هەمان ململانێدا گەشە و تەشەنەی کردووە، فەرهەنگێ کە پڕە لە سەرچاوەگەلی گەورەی هێز و سەرسەلامەتی، بە مەرجێ دەگەڵیدا ئاشنایەتی پەیدا بکەین و بە ئی خۆمانی بزانین.

بەڵام ڕەنگە لە دواییدا ئاشکرابێ کە بۆ دواوە چوون (!؟)، بۆ خۆی دەتوانێ ببێ بە ڕێگایەك بۆ بەرەوپێش وەچوون... ئەوەی کە بەبیرهێنانەوەی مۆدێرنیستەکانی سەتەی ١٩ هەم دەتوانێ یارای خەیاڵ و بوێریی خولڨاندنی مۆدێرنیستەکانی سەتەی ٢١ مان پێ ببەخشێ. ئەم کاری بەبیرهێنانەوەیە دەتوانێ یارمەتیمان بدا تا مۆدێرنیزم بۆ ڕەگوڕیشەکانی خۆی بگەڕێنینەوە، تا لەم ڕێگایەوە بتوانێ خۆی بژیێنێ و ببووژێنێتەوە و لەگەڵ کارەساتی مەترسیگەلێ کە لە پێشیدان، ڕووبەڕووی کێشمان (جذب)ی مۆدێرنیستەکانی دوێنێ دەتوانێ هاوکاتی زۆری ڕەخنە لە مۆدێرنیستەکانی ئەمڕۆ و تەرزی تەجەللای بڕوا بە مۆدێرنیستەکانی ـ پیاوان و ژنانی مۆدێرن ـ ی سبەینێ و دوو سبەی بێ.

کۆمەڵی بۆرجوازیی مۆدێرن، کۆمەڵێ ئامێر و پێناوەیلی زەبەللاح و غوول ئاسای بۆ ڕەنێوهێنان و ئاڵوگۆڕ هێناوەتەگۆڕێ، وەك جادووگەرێ دەچێ کە ئیدی ناتوانێ ئەو توانستە ژێرزەوییانەی کە بە ئەفسوون و دوعا و ویردخوێندنەوەی خۆی بەخەبەرهاتوون، لغاو بکا.

(مانیفێستۆی کۆمۆنیست).

"بۆ ژنان و پیاوانی مۆدێرن کە پەیجووی ناسینی دەروونن، هەق وایە فاوستی گۆتە بە وردی بخوێننەوە، چون گۆتە بێ گومان خاڵی دەسپێکێکی باشە. گۆتە، هەر هەمان

کەس کە لە شێوەی ئەپیکی فاوستدا یەکەم تراژیدیی گەشەکردن devlopment ی بە ئێمە بە دیاری بەخشیوە. هەڵبەتە هیچ کەس ـ نە وڵاتانی پێشکەوتە و نە وڵاتانی پاشکەوتە و نە ئایدیۆلۆگە کاپیتالیستەکان و نە ئایدیۆلۆگە سۆسیالیستەکان ـ حەزیان لەوە نییە کە ڕووبەڕووی ئەم تراژیدییە ببنەوە، وەلێ هەر هەموو بێ وچان، ئەوە لە ژیانی خۆیاندا بەکاردێنن، خەیاڵەکان و دیمەنەکانی گۆتە کۆمەکی ئەوەمان دەکا کە لەوە حاڵی بین چۆن کاملترین و قووڵترین ڕەخنە لە مۆدێرنیتە بە هۆی هەمان کەسانێکەوە تەرح دەکرێ کە بە شەوق و ئاڵهای زۆرەوە خۆیان داوێنە نێو باوەشی بەسەرهات و ڕۆمانسی مۆدێرنیتەوە، بەلاّم ئەگەر فاوست جۆرە ڕەخنەیەك لە مۆدێرنیتەیە، خۆ لە هەمان حالْدا جۆرێ لە هەڵپە و مەیدانخوازییشە ـ ئەوەش زێتر بەش بە حاڵی دنیای ئێمە تا دنیای خودی گۆتە ـ هەڵپەیێ بۆ بەرجەستەبوونی خەیاڵی و خولْقاندنی شێوەگەلی نوێی مۆدێرنیتە کە گەشەکردن لەویدا بۆ خزمەتی مرۆڤە، نەك بۆ خودی گەشەکردن. حەوشەی بینای ناتەواوی فاوست هەر هەمان زەینی پڕ جۆش و خرۆش، بەلاّم لەرزۆکە کە هەمووومان دەبێ ژیانی خۆمانی تێدا بپارێزین و دامەزرێنین.

"لەپاش لەدایکبوونی میکانیزاسیۆنی پیشەسازیی مۆدێرن.. لافاوێکی ڕەگوڕیشە هەڵکەن هەڵستا کە لە سەختی و تەشەنەکردنیدا وەکو هەرەسێ بوو. سەرلەبەری سنوورەکان و کەوشەنەکانی ئەخلاقی و سروشتی و تەمەنی و زایەندی و ڕووناکی و تاریکیی تێکوپێك نا. سەرمایە جێژنی سەرکەوتنی گێڕا".

"سەرمایە"

"من ئەو ڕۆحەم کە وەك هەموو چتێ دەکا."

"مەفیستۆفلیس لە فاوستدا"

"خۆخرابکاریی ئیبداعی!"

"ڕیکلامی بانگەشە بۆ مۆبایلی ئۆیل ، ١٩٧٨

" بێ سەروبەریی زەقوزۆپ لە ڕاستیدا ئەوپەڕی سیستەمی بۆرجوازییە."

داستۆیفسکی، لەندەن ١٨٦٢.

تەئویل (Hermetism)

هێرمسی hermetic: سیفەتی لە نێوی هێرمس تریسمگیستۆس، خودای یۆنانی (کە یۆنانییان لەگەڵ تحوتمسی میسری، نووسیاری بەگریمانەی کتێبە عیرفانییەکان و داهێنەری جزدانێ کە جادووی لێ کردووە و هەوای تێ نەچووە، جۆرە شیعرێکی ئەفلاتوونی، پەنامەکی (باتینی) و بە گرێوگۆڵ، یان ڕازئامێز و مەڕمووز شێوەیەکی بەرچاوتر لەمەڕ بزاوتێ لە شیعری هاوچەرخی ئیتالْیادا بە نێوی پۆئێزیا هێرمەتیکا poesia ermetica دەگوترێ. ئەم زاراوەیە فرانچیسکۆ فلۆرا دایهێنا و بابەتەکەی بۆ خۆی لە لا پۆئێزیا ئێرمەتیکا (١٩٣٦) پەیگیری و پێناسە کردووە و سوودی لێ وەرگرتووە و پێشەنگی تیۆریی وی ئارتۆر و ئۆنۆفری بوو کە چەمکە نزم و پەسپا و ڕەمزییەکانی "شیعری لوتکە"ی لە فەرەنسزییەوە کرد بە ئیتالْیایی و هەر بۆ خۆی لە بن کاریگەریی مرۆناسیی ڕۆدۆڵف ئیستاینەردا بوو. ئۆنۆفری لە ١٩٢٥دا لایەنگریی "شیعری ڕووت"ی دەکرد کە جۆرە شیعرێ بوو دەبوا سەرلەبەری پێکهێنە مەنتیقییەکانی لێ فت کرێن و لەسەر جادوو و سیحری واژەی تەنها و کڕوکپ و سەرکاغەز دەگیرسایەوە (تەنانەت تا ئەوڕۆکەش کە هێندێ شاعیری نوێخواز لە خالْدانان و تەرزی نووسین و دێڕە شیعرەکانیاندا، بەم شێوەیە:

—————

—————

—————، —————

....

———،

از کدامین فرقەاید؟

بگوئید

شما کە فریاد برمیدارید:ـ

....

که اگرچه میداندار هر میدانید،
نه کسی را به صداقت یارید
دشمن می دارید
(خنجر و خاطره "شاملو")

Çıkıyor kayık
Iniyor kayık
Çıkıyor ka…
Iniyor: a…
Çık…
In…
Çık…

“Nazım Hikmet”

بەرنامەی دی لە هەمان حاڵدا لە لایەن جوزەبب پپ ئۆنگارتی ـ یەوە (١٨٨٨ – ١٩٧٠) بەڕێوەدەبرا . ئۆنگارتی لەسەر وەی سووربوو کە شیعرەکانی لە مانا و بەیان بپاڵێوێ و بەوپەڕی ساکارییەوە رووی لەواژان کرد و مانا "سەرەتاییەکان"یانی بۆ وەگێڕانەوە:"هەر بە تەواوی پێ لەسەر واژە دادەگیرا، لەسەر هەر واژە و ئاهەنگ و مانا و سترێسی وی و فەزایەکی کە دەبوا پڕیکاتەوە ". جێگرانی ئۆنگارتی واتە: ئیئۆجیۆ مۆنتاله و سالواتوورە کوازیمۆدۆ مجێز و تەبیاتێکی دیکەیان هەبوو. بەلآن هەرتك دەیان هەویست شیعر لە کراسی مانا و بەیان ئازادکەن. مۆنتالە کەشوهەوایەکی مووزیکیی بە شیعری هێرمسی و کوازیمۆدۆ بە پاراویی پۆنانیانەی واژەموتوربەکردن دا. ئەم ساکارییە بەریانێکی نێوەخن زیهنییەتێ بوو کە هێندێ لە ڕەخنەگران زۆریان بە گیروگرفت دەزانی، بەلآم ئێستا پۆئێزیا هێرمەتیکا بە قۆناخێکی پێشەنگ لە شیعری ئیتاڵیاییدا دەزانن. ئەو شاعیرانەی دیکە کە لە ڕیزی شاعیرانی هرمسیدان ئەمانەن: ماریۆلۆتسی، ئلفۆنسۆ گاتۆ و ڤیتۆریۆ سیرینی.

لە سەرێکی دیکەوە ئەم واژەی Hermetismـە بە کۆمەڵە ڕامانە (نظريات)یلێ دەگوترێ کە ڕەنگە لە چەند کتێبێکی میسری، بە نێوی Tohe trois fois grandەوە ئاوبخواتەوە. ئەم ڕامانانە لە چەند نامیلکەیەکدا بە زمانی یۆنانی کەوتوونە ئاراوە کە مێژوو و بنیچەیان بە دروستی نەزانراون.

هەروەها بە مانایەکی دیکەش هاتووە کە هاومانای کیمیایە. جا هاوسەروساختیی ئەم دوو واژەیە لەوەڕا چەکەرەی کردووە کە کیمیاییە یۆنانییەکان خۆیان بە لایەنگری "هێرمس" لەقەڵەم دەدا و بە خالیقی زانستی کیمیایان دەزانی. "هێرمس = هورمز؟" خوداوەندی یۆنانی کوڕی زیئۆس و مایا، خوداوەندی زمانپاراوی و ڕەوانی و بازرگانی و دزان و پەیامهێنی خودایان، لە گوێن "مەرکور"ی لاتینی بووگە.

تەئویل، بەلای زانایانی ئیسلامەوە، فرەی لەسەر ڕێسریاگە... چتێ وە چتێ وەگێڕی (أقرب الموارد)، (منتهى الأرب). یەژن لە واژەی "أول"ەوە وەرگێریاگە کە لە زماندا بە مانای گەڕاندنەوەیە (كشاف مصطلحات الفنون) "ومنه قولهم في الدعاء للمضل: "أوَّل الله عليك، أي ردَّ عليك ضالَّتك"(أقرب الموارد). جورجانی لە "تعريفات"دا دەڵێ: "تەئویل مەزەنە بە مەبەست و تەفسیر یەقین بە وی. بە قەولێ، تەئویل بەدیارخستنی یەکێ لە موحتەمەلاتی لەفز و تەفسیر بەدیارخستنی مەبەستی قسەکەرە تەئویل زێتر لە کتێبەکانی ئیلاهییاتدا بەکاردەهێندرێ. ئەبوعوبەیدە و گرۆیەك دەڵێن: هەرتك بە یەك مانا دێن. گرۆیەکی دیکە بە پێچەوانەوەی تێ دەگەن. ڕاغیب دەڵێ: تەفسیر لە تەئویل ئەعەمترە و زێتر لە واژەگەل و موفرەداتدا بەکاردەهێندرێ، بەلآم تەئویل پتر لە مانا و ڕستەدا بەکاردەهێندرێ و ئەغڵەبە لە کەلامدا بە هەڕمێنە. هێندێ دەڵێن: تەفسیر بەیانی لەفزێکە کە پێویستیی بە یەك وەجهـ زێتر نەبێ، هەرچی تەئویلە ڕووکردنی لەفزە لە یەکێ لە چەند مانای جودا ـ جودا، ئەویش بە پێی بەڵگەگەلێ کە ڕوون و ئاشکرابن. ماتوریدی دەفەرموێ: تەفسیر تەعیینە لەسەر وەی کە لە لەفز ئەو مانایە ویستراوە و گەواهی لەسەر خودایە کە ئەم لەفزە، ئەو مانایە دەخوازێ. هەرچی تەئویلە تەرجیحی یەکێ لە مانا موحتەمەلەکانە بە بێ یەقین و شەهادەت. ئەبوتالیبی تەغلیبی دەڵێ: تەئویل بەیانی وەزعی لەفزە، حەقیقەت بێ یان مەجاز. بەلآم تەئویل تەفسیری باتینی لەفزە و لە واژەی "أوَّل" وەرگێراوە و گەڕانەوەیە بۆ ئاکامی کار، وەلێ تەئویل ئیخبار لە حەقیقەت مەبەستە و تەفسیر ئیخبارە لە بەڵگەی مەبەست، وەك ئەم

فەرمایشتەی خوداوەند: "إنَّ ربَّك لبالمرصاد" تەفسیری ئەم فەرمایشتە ئەوەیە کە "مرصاد" لەسەر وەزنی "مفعال"ە، لە "رصد" و هەرچی تەئویلەکەیەتی: وریاکردنەوەیە لە تەماشاکردنی فەرمانی خوداوەند بە چاوی کەم. ڕاغیبی ئەسفەهانی دەڵێ: تەفسیر مانایەکانی قورئان بەدیاردێخی و مەبەستان یەکالا دەکاتەوە چ لە ڕووی لەفز، یان لە ڕووی ماناوە، هەرچی تەئویلە پتر لە ڕووی ماناوەیە. هەروەها تەفسیر لە بارەی واژەگەلی نامۆوەیە کە بەکارهاتوون یان لەمەڕ واژەگەلی زۆر چڕ و کورتکراوە کە دەبێ بە شرۆڤە و شەرحان ڕوون کرێنەوە، یان لەمەڕ قسەیەکی کە چیرۆکێکی لەسەر هەس و بێ ڕوون کردنەوەی ئەو چیرۆکە مەبەست بەدیارناکەوێ. وەلێ تەئویل هێندێ جار بە گشتی و هێندێ کاو بە تایبەتی، وەك "کوفر" کە هێندێ جار بە مانای ئینکاری موتڵەق بەکاربهێندرێ و هێندێ جار لە ئینکارکردنی بە تایبەتی هەبوونی خودادا، یان لە واژەی هاوبەش لە نێوان چەند مانایەکی جودا ـ جودادا بەکاربهێندرێ. هەروەها هی وەهاش هەن دەڵێن: تەفسیر لێل ڕیوایەت و تەئویل لێل دیرایەتا هاوسەروکارە.

ئەبونەسری قوشەیری فەرموویە: تەفسیر تەنها لە قسەی بیستەنی و مەسموعاتدا و ئیتباع و هەڵهێنجان (استنباط) لەوەدا کە دەگەڵ تەئویلدا هاوسەروکارە بەکاردەهێندرێ. هەشە دەڵێ: تەفسیر بۆ فەرمایشتەکانی خودا و پێغەمبەر و لەوەدا کە کەس نەتوانێ ئیجتیهادی تێدا بکا و بەڵکو هەر لەسەر ئەو مانایەی حەمل بکا کە تێیدا وارید بووگە و لەوە نەترازێ، بەڵاَن تەئویل چتێکە کە زانایانی لە مانای خیتابزان و ماهیر دە ئامێرەکانی زانستەکاندا هەڵێنجن، هەروەها بڕێ یەژن، کە بەغەوی و کەواشی لەوانن: تەئویل بەوە دەگوترێ کە ئەتۆ بێی لە ڕێی هەڵێنجان (استنباط)ەوە ئایەتێکی بە لای مانای موافیقی ئەوەی پێشەوەی و ئەوەکەی پاشەوەی ویدا بلەنگێنی کە ئایەتەکە ئەو مانایە هەڵبگرێ و دەگەڵ قورئان و فەرموودەکانی پێغەمبەردا دووفاق نەبێ و ڕەنگە ڕاستییەکەش هەر ئەمە بێ... (کشف الظنون).

ناسری خوسرەو گوتوویە:

هر کە بر تنزیل بی تأویل رفت
او بە چشم راست در دین اعور است
+ +
شوراست چو دریا بە مثل ظاهر دریا
تأویل چو لؤلؤاست سوی مردم دانا
+ +
بحلەو دین حق در پود تنزیل
بایشان یافت از تأویل تاری

دیارە ئەم باسە بە لای ئەهلی ئوسووڵەوە هەویرەکەی ئاو لەمە زێتر دەکێشێ و ڕەنگە بتوانم بێژم، زانایانی ئیسلام زۆریان لەمەڕ درێژە پێ داوە و ئەم چەند ڕووپەڕەیەتان کە لە ڕوانگەی ئەوروپاییانەوە لەبۆ ڕەش دەکەمەوە و سەروو و پێ دێشێنم ماکەکانیان تا ڕادەیەك هەر لەم بیروبۆچوونانەی ئەو زانا ئیسلامیانەوە کە ئاغڵەبەیان عەرەب نەبوون سەریان هەڵداوە.

ئەم بابەتە لە زۆر سەرەوە باسی لێوەکراوە: بۆ نموونە، بابەکی ئەحمەدی لە ڕووی پێوەندیی تەئویل و زانابییەوە لە دەقە کۆنەکانەوە تا فرۆید، تەئویل و ناسین: شلایر ماخەر، دیلتای، تەئویل و ڕازی دەق: هوسرل، هێدگەر، تەئویل و مانا: گادامەر، هێرش، لەزەتی تەئویل: ڕیکۆر، ئاسۆی تەئویل: ئایزەر، یاس، لەم ڕووانەوە زۆری لەسەر ڕۆیشتووە. ئەو ئەم پرسیارە دەکا: ئایا زانایی لە ناساندن و تەئویل هەتەردوورتر و فرەوانترە و هەوڵی تەئویلکردن کارێکی بێهوودە و دوای کڵاوی بابردووکەوتنە؟ ڕەنگە ئەمە مانای ئەوە نەبێ کە تەئویل ناکرێ بە جارێ لە لیستە فت بکرێ. چونکە زاناش زۆر جار بە ناچاری پەنا وەبەر تەئویل دەبا. ئەگەر ئەوەی کە دەوانی لە شیعرناسی سانسکریت، مەمم مەتەی وەرگرتووە بە ڕاست بزانین دەبێ دەلالەتی واژە لێکدانەوە هەروا بە کارێکی سانا نەزانین. ئەم شیعرناسە سانسکریتە گوتوویە هەر واژەیەك چار جۆرە نەخشەی هەن، یەکەم: دەلالەتی مانای هەموانی و ڕووتەنی (کە هیچ واژەیەك لە ڕستەدا بە ئاشکرا دەلالەت لەم جۆرە مانایە ناکا، بەڵکو ئەمە دەلالەتێکی ڕێزمانییە. لە دەقە پیرۆزەکاندا هێندێ واژە، یان هێندێ پیت لە دەرك بەدەرن و ئەمە نەخشی تاتپەرییەی پێ دەگوترێ). (ئەمانە لە قورئانی پیرۆزیشدا بەرچاو دەکەون. وەك ألم، کهیعص، ألرا و هتد... هەروەها زانستی جەفر و بیروبڕوای حورووفییەت و گرێدانی سروشت و مجێزی مرۆڤ بە جۆری پیت و ڕەمزی جۆراوجۆر و پێوەندیی هۆز و تیرە و نەتەوە و وڵاتان و دەوڵەتان بە ئارم و نیشانە و وێنەی دار و درەخت و زیندەوەر و

بالّدار و سەرلەبەری ڕەواڵەکانی خۆڕسکەوە، زۆر جاران وات لێ دەکا پەنا بۆ تەئویل بەری. دوو نەخشەکەی دیکە پێوەندییان بە کاربردی مەجازیی واژەوە هەیە، مانای مەجازی و دەلالەتی مەجازی بە ڕیز "لەکشنە" و "وین جەنە"یان پێ دەگوترێ). ئاشکراکردنی مانای واژەکان لە یەك ڕستەدان، واتە: ئاتپەرییە، کاری زمانناسانە، بەلاّم ئاشکراکردنی مەجازییەکانی واژەکان ، تاکە - تاکە، واتە: لەکشنە و هەروەها لە پێوەندییەك کە وەل مجازییەکانی دیکەدا لە قسەی ڕمزئامێزیدای وەردەگرێ، واتە: وین جەنە، کاری ئەوانەیە کە تەئویل دەکەن، با بە شێوەیەکی دیکەی بێژم: هەروەك لە نێوان مانای یەکەمی واژە (گەوهەری وی) و مانای ڕێزمانیی (شێوەی قالّب گرتن، یان بە کاربرانی وی) جوداوازی هەیە، هەروەها لە نێوان مانا مەجازییە تاکە - تاکەکان و مانا پێوەندییە مەجازییەکانیشدا جوداوازی هەیە. ئاو، ڕووبار، ڕووباری کەنگ، ڕووباری پیرۆزی کەنگ، چار نەخشی واژەن. پێوەندیی ڕەمزی و تەمومژاوی لە نێوان واژەی ئاو و واقیعییەتی ئاودا هەیە کە هێندێ جار ناسینەوەی ڕەچەڵەکی واژە تا ئەندازەیێ تەنها هەر لە چەند ئاستێکی حالّی دەبین (واژەی سانسکریتیی ڕوویار، بە مانای فرمێسکە) سوقراتیش لە دەمەتەقێ دەگەلّ کراتیلۆس

ئەفلاتووندا گوتوویە: لە نێوان واژەکان و "مانای گەوهەری و کۆتاییدا" پێوەندییەك هەس و تەئویلی چەند بابەتێ لەوانی بە "حالّەتی کەمەنکێشی (جذبة) و لێکدی ئاشکرایی (مکاشفة)ەوە نیسبەتداوە کە لە ترووکەگەلێکی گفتوگۆدای دەست بۆ داوە، وەلێ کاتێ واژەی ڕووبار لە ڕستەیەك، یان لە قسەیەکدا بەکاردەهێندرێ، ئەوە مانایەکی تایبەتیی لەبۆ دەڕەخسێ و هێندێ جار ئاماژە بۆ ڕووبارێکی تایبەتی دەکەین لە گوێن ڕووباری کەنگ. لێرەدا مانای بە هەست و سنوورداری ڕووباری لێ دەفامینەوە، بەلاّم ڕووباری کەنگی پیرۆزە. خزمایەتیی نێوان واژەی ڕووبار و واقیعییەتی کۆتاییی ڕووباری پیرۆزی کەنگە. خزمایەتی لە نێوان پیرۆزبوون و کەنگ (مانای تایبەتیی ڕووبار) کوتومت وەك خزمایەتیی نێوان واژەی ڕووبار و واقیعییەتی کۆتاییی ڕووبار زانستەنی نییە. تەنها لە بەکاربردنی مەجازیی واژە، واتە: لە ڕستەیەك، یان لە قسەیەکدا، ئەم خزمایەتییە دەناسرێتەوە و هەنگین تێ دەگەین کە مەبەست ئاوی پیرۆزی ڕووباری کەنگە. کەسێکی کە بە بیستنی ڕووبار، خۆی دە نێو ئاوی پیرۆزی کەنگدا ببینێتەوە، لە تەئویلی واژەی زانیوە و بە ڕاستی دەکرێ بلّێین: کە کار لە

تەئویل تێپەڕیوە. تەئویل کردەوەیەکی خۆکار نییە. دەبێ تروسکەیەك دە دەقدا هەبێ ـ بەلّگەیەکی لەدەقبەدەر ـ ئەوەمان پێ بسەلمێنێ کە مانای یەکەندەردوو و فەوری و ئانیی دەق هێندەی بە بەرەوە نییە کە بەش بکا، تا هەر ئەوە ببێ بە دەسپێکرانی دەق. جا لەبۆ کەسێکی کە مانای فەوری و ئانی و یەکەندەردووی دەق بەشی لێ حالّیبوونی وە بەرەوە نەوێ، ئەوە تەئویلکردنی دەق دەبێ بە کارێکی ناچاری.

یۆنانییان هێرمسیان وە پەیامهێنی خودایان دەناسی. سوقرات لە گفتوگۆیێ دەگەلّ کراتیلۆس ئەفلاتووندا، وە زوان ئەفراندە و ئاخاوتن ئەفراندە و تەئویل ئافەرینی لە قەلّەم داگە.

"لەو بڕوایەدام کە نێوی هێرمس هەر بۆ خۆی دەلالەت لە قسەکردن دەکا و بەو مانایەس کە بە تەئویلکەر، یان پەیامهێن، یان دز، یان ئالّوێرچییان زانیوە کە ئەمانەش گشتیان ڕاستەوڕاست سەروکاریان وە زمانەوە ئەوێ. هەر وەك پێم گوتی نێوی ئیریس لە قساندا زۆر بەکاردەبرێ و واژەیەکیشە کە هۆمەر فرەی وەکار دەبرد، واتە: ئەمساتو کە دەلالەت لە ئاوها مانایێ دەکا: ئەو تەرحڕێژیی کردووە. یاسادانەر لەم دوو واژەیە نێوی خودایەکی داتاشیوە کە زمان و ئاخاوتنی داهێناوە و دەتوانین بێژین: گریمان کە ئەو بەکاربردنی ئەم نێوەمان فێردەکا و دەلّێ: دۆستی من، لەبەر وەی کە ئەو تەرحڕێژی چیرۆکەیل و گەپەیل (ئاخاوتنان)ە، نێوەکەی وە ئیرەمس بخۆنەوە و ئەی واژەیەمان دوایی وە هرمس گۆڕی. ئیریس هەروەها لە فیعلی ئیریە "گوتن"ەوە کەوتۆتەوە. ئیریس پەیامهێنی خودایانیشە.

سوقرات وە تانوپۆی قسەکەیدا چووگە کە قسە هەموو چتێکە، دەتوانێ جارێ ڕاست بێ و جارێ درۆ، بەلاّم سەروکاری وەل "پان" واتە: خودایێ کە نیوەی وە سایی ڕاستییەوەی بەرز و بالاّیە و مرۆڤانە و نیوەکەی دیکەی لەبەر درۆزنیی پەست و ئالّچاخە و پێوەندیی لێل بزندا هەیە. دەتوانین خوداوەندی قسە واتە: هێرمس بە بابی "پان" بزانین. زمانیش جارێ ڕاست و مرۆڤانی و جارێ ناڕاست و ئاژەلاّنی و کەرانییە. وەلێ سروشتی هێرمس تەمومژاوییە و تەمومژاوێتیش گەوهەری قسەیە: لە پێواربوون (غیاب)ی هێرمس، لە سەردەمی نوێدا ناچاری هێرمینۆتیك (تەئویل) بووگین. با قسەکەم خەستتر کەمەوە: هێرمینۆتیك سەروکاری وە ئاخاوتن و نووسینەوە هەیە و لەم ڕێگوزەرەوە سەروساختی لێل تەئویل (هێرمینۆتیك)یشدا پەیداکردووە. (ئەگەر لە

لێکدانەوەی قورئانی پیرۆز، کە بەر لە هەر کەسێ مافی پێغەمبەر بوو و بۆ کەسی دیکە ڕەوا نەبوو بەو کارە ڕابگا بیربکەینەوە، چ لێکدانەوە، چ تەئویلکردنی ئایەتە "متشابهات"ەکانی قورئان پاش مردنی پێغەمبەر، بوو بە کارێکی ناچاری بۆ یارانی پێغەمبەر و پاش وان بۆ پەیڕەوان و پەیڕەوانی پەیڕەوان.) پۆل ڕێکۆر پێی وایە ڕێبازێکی تایبەتی نییە کە زانین و کاربردی وی چتێکی تایبەتیی زانایان و پسپۆڕان بێ، بەڵکو بەشێکە لە مەسەلەیەکی هەموانیی ناسین (معرفة)، هەروەك "هێرمنیا" بە لای ئەرەستووەوە بە مانای تەواوی قسەوە، بریتی بوو لە دەلالەت و مانا. ئەمە گرینگترین پێشەکی گریمانەکراوی "ڕەوشتی تەئویلی دەقان"ە کە "هەمیشە لە خوێندنەوەدا، تەئویلی خوێندە ماناسازە". جا هەروەك کاربردی ئوستوورە یۆنانییەکان لە ئەندێشەی فەلسەفیدا (فیزیك و ئاکار)ی ریواقییان، مانایەکی بەم ئوستوورانە بەخشی، یان چەند تەئویلێکی بۆ "عەهدی عەتیق" هەبوو کە دەگەڵ یەکدیدا تاقوجووت بوون و لەپاش پەیدابوونی مەسیحییەت سروشتێکی تازە ـ بە پێی تەئویلێکی تازە ـ لەبۆ ڕووداوان، مەبەست و کەسایەتییەکانی عەهدی عەتیق هاتنەگۆڕێ کە دەگەڵ دەسکەوتە کەونارایەکاندا جوداواز بوون. هەڵبەتە لە مێژووی هێرمینۆتیکدا لێوەکۆڵینەکانی خوداناسە جووەکان و تەئویلکەرانی کتێبی پیرۆز کاریگەرییەکی بەرچاویان هەیە و ڕێگایان لە پێش فرە لە نوێهێنییەکانی نووسیارانی عیسەوی کردۆتەوە. بە هۆی کتێبەکەی ئۆگۆستینی پیرۆزەوە، دەسکەوتەیلێکی نوێ لە چەمکەیلی کتێبی پیرۆز ڕێیان کەوتە مەیدانی فەلسەفەشەوە. بە بڕوای ئۆگەستین ئەگەر دەقێ مانای جۆراوجۆری وەبەرەوە هەبن، ئەڕای نموونە وەك: مانا دیرۆکییەکان، یان مانا فەلسەفییە چەندانەکان، وەلێ دەلالەتی دەق زێتر لە دەلالەتەکانی وی بەکارتر دەبێ. خوێندنەوە و تەئویلی زیهنیی دەق کە هەرچۆنێکی لێ دەڕوانی لەگەڵ دەقدا جوداوازە، ماناگەلێکی تازە دەئافرێنێ کە ڕەنگوڕوویەکی نوێ دەبەخشێ. خوێندنەوە، یان بەرەوڕووبوونەوە دەگەڵ دەقەکان لە بیری یۆنانی و ڕۆمیدا دوو جۆر بوو: تیئۆری بەیان و هێرمینۆتیك. ئەم دووانەش لێکدی جوداواز نەبوون. "هێرمینۆتیکی ئۆگۆستین ڕیشەی لە تیئۆریی سیسرۆن ئاوی دەخواردەوە." هەروەها: "پێوەندی لە نێوان زانست (وەك پەیڕەوی کردن لە یاسایەکانی مەنتیق و بەیان – وەك پەیڕەوی کردن لە هونەرەکانی تەشبیە و ئیستیعارە و مەجازی ئەقلی و کینایە و هتد...) لەو واقیعییەتەدا وەشارتییە

کە تەواوی کاری ناسین (معرفة) شێوەیەکی دیکە لە بەیانە. ئەسڵەن ناسین و وەسفکردنی کارێکی هونەری لە حوکمی ڕەنگدانەوە، یان لەنوێسازکردنەوەی چتێکدایە کە بە ڕەخنەگرتن لە شێوەی دروستکراوێکدا هەیە. ناسین و وەسف لە حوکمی کردارێکدایە. ناسین وەسفێکی بەیانکراو و جاروبار بەیان نەکراوە کە بە شێوەی لێکدانەوەیەکی زەینییانە خۆی دەنوێنێ. ئۆگۆستین پێی وایە کە تەئویلی دەق بۆ خۆی زانستێکە دەکرێ و یاسا و ڕێسایەکانی بە نووسین بنووسرێنەوە. بۆ تەئویلی کتێبی پیرۆز، ئەوەی کە تەئویل دەکا پێویستە بە لانی کەمەوە، سێ زمان عیبری، یۆنانی و لاتینی بزانێ و لە زانستەکانی خۆڕسك شارەزا بێ. ئەمن پێم وایە، وەرگێڕانی دەقێکیش لە زمانێکەوە بۆ سەر زمانێکی دیکە هەر بەو ڕەنگەیە.

هێرمینۆتیك بە لای ئۆگۆستینەوە لە جوداوازیی مانای یەکەمین یان گەوهەریی هەر واژەیێ، وەل مانای ڕەمزیی وی دەست پێ دەکا. دەیجا کەواتە: ئۆگۆستین گوتەنی دەشێ هەر جۆرە بەیانێکی مەجازی بە "تەئویل هەڵگر" بزانین، بەڵام مەرج نییە هەر مەجازێ مانایەکی مەجازیی هەبێ. کەواتە: بەیان چتێکە و مانا چتێکی دیەکەیە. لە ئایینی عیسەوییەتدا باس لە ڕەمزی ژمارەکان و واژەکان کریاگە. بە مەزەنەی ئۆگۆستین لە نێوە تایبەتییەکاندا کە لە کتێبی پیرۆزدا نووسراون ماناگەلی ڕەمزی شاردراونەوە و دەپرسێ کە چما عیسای مەسیح بە نێودانانی شەمعوون بە پترۆس ئەوەی ساغ نەکردۆتەوە کە نێوی پیرۆزەکان بە خوایشت و بە ئیختیاری تاکەکەسی نییە؟ بە لای ئۆگۆستینەوە ژمارەکانیش لە کتێبی پیرۆزدا بە ڕەمزەیلی ڕاستەقینە لەقەڵەم دەدرێن. ئەوەی کە جیهان لە ماوەی شەش ڕۆژاندا سازکراوە، ڕەمزێکی کلیلییە و هەر ڕەقەمێکی دیکە کە لە کتێبی پیرۆزدا هاتگیشە نیشانەیەکی لە واقیعییەتێکی نادیار هەس. ئۆگۆستین ڕێگای دروستی ڕەمزخوێندنەوەی کتێبی پیرۆزی بە سوودوەرگرتن لە کتێبەکە هەر خۆی دەزانی و بڕوای وەسا بوو کە دەبێ بە یارمەتیی هەر پاژێ لە دەق، ڕازی پاژێکی دیکەی دەق هەڵبێنێ و کەشف بکا. ڕێگایێ کە تۆماس قەشە ـ ئەتۆ لە ڕەقی و زۆر بە زەحمەت تێگەیشتنی گەڕێ ـ هەر بە تەواوەتی بە دروست و ڕاست زانی. ئایینی مەسیحی بە "تەئویلی زمان" پشت ئەستوورە و نیشانە، ڕەمز و "نهێنی" لێك جودادەکاتەوە. دەتواندرێ هەر چتێ بە یارمەتیی نیشانە بناسرێ، یان بە یارمەتیی ڕەمز، تروسکەگەلێکی لێ ئاشکرا کرێن،

وەلێ هەرچی "نهێنی" (سڕ)یە، ئەوە پێناوی داپۆشینی "حەقیقەتی وەشارتی و پەنامە". تەئویل هێندێ جار و بۆ هێندێ کەسان "نهێنی بەدیارئێخی "نهێنی"یە. لە دوای قەشە ئۆگۆستین تەئویلکردنی کتێبی پیرۆز ڕێگایەکی نوێی دیتەوە. خاڵی وەرچەخانی دیرۆکی تەئویلەکانی مەسیحی لە پەیدابوونی ئۆلی پرۆتستان ئاوی دەخواردەوە. خوداناسانی پرۆتستان پاژێ، بەش بە حاڵی خۆێ، لە گرینگترین تەئویلەکانی کتێبی پیرۆزیان نووسی، باسەکانی سوئێدنبورگ لە بیروئەندێشەی هێرمینۆتیك (تەئویل)دا گرینگییەکی زۆری هەیە. ئەو بڕوای وابوو کە هەروەك سێ ئاسمانی ژوورین، ناوین، ژێرین هەن، هەر بەو جۆرەش سێ جۆرە تەئویلیش بۆ کتێبی پیرۆز هەن. مانای پیرۆزان، مەعنەوی، خۆڕسکانە. مانای خۆڕسکانە هەر هەمان مانا دیار و ئاشکرایەکەیە (کە پێی دەڵێین مانای ئەدەبیی دەق) هەرچی مانای مەعنەوییە ئەوە چەمك و مانای نادیار و ئاشکرایەکەیە کە لێ حاڵیبوونی وی کارێکی هەستەم و دژوارە، وەلێ لە توانست وەدەریش نییە. مانای قودسی، دەرك کردنی ناخی ناخەوەس، کە دەرکی وی بۆ ئێمە، مرۆگەلی فانی و ناپایەدار، لە ئیمکان وەدەرە. بە لای سوئێدنبورگەوە مانا قودسی و مەعنەوییەکان دە نێو مانا سروشتییەکاندا حوزووریان هەس، هەروەك کە واقیعییەتی ئاسمانی بە یارییەی ڕووداوەکانی مەعنەوییەوە دە ژیانی خۆڕسکانەدا ڕەنگدانەوەی هەیە، بەڵام نە بە ژیانی خۆڕسکانە دەتواندرێ واقیعییەت (خودا)ی ئاسمانی بناسرێ و نە بە مانای خۆڕسکانە دەتواندرێ مانای قودسی بناسرێ.

دووبارەبوونەوەی ڕووداوەکانی جیهانی بالاْ لە دنیای خاکیدا، لە عیرفانی ئیسلامدا باسێکی یەکسەر ئاشنایە. هەر "حیکایەت"ێ دیارئێخەر، یان لاساییکردنەوەی ڕووداوێکی لە کات و شوێن بەدەرە. گۆیا واژەی "حکایة"ی عەرەبی بە دوو مانای "داستان" و "دووبارەبوونەوە"یە. سەرلەبەری حیکایەتهایەکی کە لەم جیهانەدا ڕادەبرن، لاسایی و دووبارەبوونەوەی ڕووداوەیلێکن کە لە گیان، واتە: لە ئاسمانەکاندا ڕوودەدەن. هەر لەبەر هەندێ مانای وانیش لە جیهانێکی دیکەدا، واتە: لە جیهانی قودسدا زاندراوە. حیکایەتهایەکی کە لە قورئانی پیرۆزدا هاتوون، ماناگەلی قودسی، پەنامەکی و ئەسرارامێز و ڕەمزاوی و تەمومژاوین کە ڕووداوەیلێ لە "جیهانی مانا"دا دووبارە دەکەنەوە. ئەمانە قسەی هانری کرینن. کرین جارەها لە هاومانەندیی

هێرمینۆتیکی قورئانی و هێرمینۆتیکی عیرفانیی مەسحیی دوواوە. بۆ نموونە: ئەو وێچوونی تەئویلی عیرفانیی سوئێدنبورگ لەمەڕ ژیانی حەزرەتی ئایەم و حەزرەتی نووح بە هێرمینۆتیکی گوستیك (گنۆستی)ی ئیسماعیلییە بە بیردێنێتەوە. بۆچوونی سوئێدنبورگ لەمەڕ مانا پەنامەکییەکان نەك تەنها لەگەڵ بۆچوونەکانی خوداناسانی ئیسماعیلییە، بەڵکو زێتر وەك بنیاتی کاری زێتر مانالێکدەرەوەکانی قورئانی پیرۆز دەچن، چونکە ئەگەر دابەشکردنی مانایەکان بە ماناگەلی ئاشکرا (ظاهری) و ماناگەلی پەنامەکی (باطني) نەبا، کاری مانالێکدەرەوەکان هەنگین تەنها دەبوو بە ناسینی ئاستی ئەدەبی و ئاخاوتەنیی کتێو. بە پێی ئەم بنیاتە بیرەکییە، ئایەتەکانی قورئانی پیرۆز جودا لە مانا ئاشکرایەکانیان، مانای پەنامەکی و باتینییان هەس کە بە پێی پلەوپایە بۆ هەڵوژێردە گەل و ئەهلی ماریفەت و سولووك ڕوون کەشف دەبن. فەرمایشتێکی پێغەمبەر کە لە زمانی سەلمانی فارسیڕا وەگێڕدرایە، هەیە دەڵی: "إنَّ لكلٍّ أمراً جوَّانياً وبرانياً". واتە: هەر چتێ دیوی ناوەوە و دیوی دەرەوەی هەیە. لە فەرمایشتێکی نامێی دیکەیدا هاتووە، دەڵێ: "إنَّ للقرآن ظهراً و بطناً ولبطنه بطن إلى سبع أبطن". بە گوزارشتی مەولانا لە مەسنەویدا:

"همچو قرآن که به معنی هفت توست
خاص را و عام را مطعم در اوست"

سوڵتان وەڵەد، کوڕی مەولانای ڕۆمی گوتوویە: "زانا و ئەولیا هەرچییەکیان لەمەڕ لێکدانەوەی قورئان گوت، لە چارەم تێنەپەڕی و خەبەری نەدا. بەڵام ناتواندرێ بگوترێ: کە ئەولیا بە حەوتەم نەگەیشتن. گەیشتن و تێشپەڕین، وەلێ لە لەفز و عیبارەتدا هەمان بەتنی چارەمیان توانی بگونجێنن... مەنزڵگایەکانی دەریا بێ ناوونیشانن، ناتوانرێ قامکیان لەسەر داندرێن".

ئیخوانوسسەفا لە بابەتی نوخشەی ئەندێشمەندانی ئیسلام بوون کە نە تەنها بڕوایان تەنێ بە جوداوازی لە نێوان دیوی ناوەوە و دیوی دەرەوەی قورئانی پیرۆزدا هەبوو، بگرە بڕوایان بە جوداوازی لە نێوان دیوی ناوەوە و دیوی دەرەوەی زانستی ئایین و شەریعەتیشدا هەبوو. ئەوان بە سێ جۆرە جوداوازییان بڕوادەکرد، یەکەم: زانستی ڕەواڵ و ئاشکرا لە گوێن ئەحکام و شارەزایی لە زانستی ئەخبار و لێکدانەوە و ڕیوایات و حیکایات، دووەم: زانستێ کە لە نێوان ئاشکرا و پەنامدا کە بیرکردنەوە لە ئەحکام و

وردەکاری و مووقلاًشی لە مانازانیدا، لێکدانەوە و تەئویل کردن و تەنزیل لەویدا جێی هەیە، سێیەم: زانستی پەنامەکی کە شایستەی ئیمانداڕانی ڕاستەقینە و پەیجووی زانست و حیکمەتە و هەروەها لە نهێنییەکانی ئایینناسی و ڕوونکەرەوەی ڕێسایەکانی پرسیار لە ڕووداوەکانی ئاسمانییە.

ئیسماعیلییەکان لەمەڕ گرینگترین پرسی "زانستی پەنامەکی"، واتە: بڕوا بە جوداوازیی مانایی لە نێوان قورئانی پیرۆز و شەریعەتناسی دەگەڵ ئیخوانوسسەفادا هاوبیربوون. لە سەرێکی دیکەوە دەتواندرێ کاریگەریی بیروبڕوای ئیخوانوسسەفا لە ئیبن روشددا بدیترێ. لە حیکایەتی "البقال"دا ئەوە دەخوێنینەوە کە "ئەگەر ماریفەتی ڕەوالەتە و ئاشکرا، بە پێی بەڵگە، لێل شەرعدا ڕێك نەکەفت، دەبێ پەنا بۆ تەئویل ببرێ. مانای تەئویلیش ئەمەیە کە دەبێ دەلالەت لەسەرکراو (مدلول)ی واژە و زاراوەکانی شەرع لە مانای ڕاستەقانی بترازێندرێ و بەلای مانا مەجازییەکانی ویدا بشێکێندرێتەوە". بەلاّم ئیبن ڕوشد ئەم کارەشی هەر بە چتێکی تەسکبوار لە قەڵەم دا. لە جوداوازیی ڕەواڵ و ئاشکرا و پەنام و نائاشکراوە بە جوداوازیی لێکدانەوە و تەئویلکردن دەگەین. هەروەك لە بەراییی باسەکانەوەش دیاردیمان بۆ کرد، لێکدانەوە (تفسیر) بۆ دیارئێخستنی مانا ئاشکرایەکانی قورئانی پیرۆزە، هەروەکو دەق لە ڕەواڵی ئەدەبیی ویدا بەدیاردەکەوێ. لێکدانەوە بەو سان و ئاوایە، واژەناسی، ڕێزماننناسی، ئەدەبیاتناسی و زماننناسییەکان، دیاردییە دیرۆکینەکان، یاسایەکان و هتد... ە. مەبەستی لە لێکدانەوە دەرکی هەرچی وردتر و موقلاّشانەتری دەق لە لایەن خوێندەوەس. واژەی "تفسیر" لە قورئاندا زۆر جاران هاتووە، بە نموونە ئایەتی:" ولایأتونك بمثل إلاً وجئناك بالحقِّ وأحسن تفسیراً" (سوورەتی فورقان، ئایەتی ٣٣) لێرەدا مانای تەفسیر " بەیان و ڕوونکردنەوە و شرۆڤەکردن"ە. تەنانەت خاڵبەندی کە وێڕای وەی کە بە "جوداوازیگەل لە ڕاوەستان"دا نامێیە، ئەمەش دەورێکی گەورە لە جوداوازیگەلی قووڵی ماناییدا دەگێڕێ. ئەگەر لە ئایەتی: "وما یعلم تأویلە إلاّ اللە والرَّاسخون في العلم..." (سوورەتی ئال عیمران، ئایەتی ٧) لە پاش "اللە" ڕاوەستی مانایەکەی ئەوەیە کە لە مانای ئایەتە موتەشابیهاتەکان، لێکدانەوەکەی خودا بۆ خۆی نەبێ کەسی دیکە نایزانێ، نەخێر ئەگەر لەپاش "والرَّاسخون" ڕاوەستی، ئەوە

مانایەکەی وای لێ دێ کە خوداش و ئەو کەسانەی کە پێیان لە ڕێی زانستدا چەسپاندووە و پایەدارن لە مانایان دەگەن.

هێندێ سێ جۆرە لێکدانەوە بۆ لێکدانەوەی قورئانی پیرۆز دادەنێن: لێکدانەوەی سوننی مەزەبانە کە شرۆڤەی دەق دە چارچێوە و ئاستی دەلالەتی واژە دەرناچێ. لێکدانەوەی شیعییانە کە زێتر بەلای تەئویلدا دەلەنگێ و لە دەلالەتی زمانیی واژە بەولاوە دوورتر دەڕوا و لە مانای نهێنی پتر سەری دەخورێ. ڕوونە، کلیلی ئەوەش بە دەستی ئەهلی بەیتەوەس. سێیەمیان لێکدانەوەی عیرفانییە کە ئەمیش هەر جۆرە تەئویلێکە. هەموو ئایەتێ، دەقە شیعرێ، فەرمایشتی پیرێ، باوەیێ دوو مانای هەس: ڕەواڵی و پەنامی. بۆ نموونە: قەنەوی دیوانەکەی حافزی شیرازیی نەمری بە زمانی تورکیی عوسمانی شرۆڤەکردووە. پاش وەرگێڕانی واژە بە واژەی شیعرەکان جارێ بە مانای حەقیقی و جارێ بە مانای مەجازیی شەرح کردوون. جگە لەمە تەئویل لە عیرفانی ئیسلامیدا بە مانای "نهێنزانی و ئەسرارناسی"ی خەونانیشە. ئیبن عەرەبی دەڵێ: حەزرەتی یووسف لە تەئویلی خەونەکەیدا وەك کەسێکە لە خەونیدا وا ببینێ کە بەخەبەرهاتووە و خەونەکەی خۆی لێك دەداتەوە و نەزانێ کە خەونە. بەلاّم پەیامبەری ئیسلام "وێنە بەرهەستەکانیشی وەك وێنە خەیاڵییەکان دیت و ئەوانەی بە تەجەللای خوداوەند و مەزهەری مانای بەرچاو و ڕاستەقینە خوداییەکان زانیوە. لە پێشترێ باسی ئەوەمان کرد کە ئۆگۆستین لێکدانەوە و تەئویلی ئایەتەکانی کتێوی پیرۆزی بە هۆی خودی ئایەتەکان لێك دەدایەوە و تەئویل دەکرد. ئەم تەرزە لێکدانەوەیە دە لێکدانەوەی قورئانی پیرۆزیشدا هەبووە. بە نمونە: ئایەتی ٨٩ لە سورەتی "نحل" "ونزلنا علیك الکتاب تبیاناً لکل شيءٍ" بە بەڵگەی ئەوە دێنێتەوە کە ئەگەر" قورئان ڕۆشنکەرەوەی هەموو چتێ بێ" کوو دەبێ " ڕۆشنکەرەوەی خۆشی نەبێ؟" ڕاستییەکەی ئەم لێکدانەوەی دەق بە دەقە کارێکی زۆر سەخت و دژوارە، بەلاّم هەر ئەوەندەیە کە دڵنیاییەکی زێتر بە لێکدەرەوەکان دەبەخشێ کە (لە لێکدانەوە بە" رأي" بە "بۆچوونی شەخسی") دوور کەتیتەوە. لێکدانەوە بە رەئی خودی خۆ شێوەیەکە هەمیشە ئەندێشمەندانی موسڵمان بە کارێکی پەسندیان داناوە. فەرمانیشتەکەی پێغەمبەر:" هەر کەس قورئانی پیرۆز بە رای خۆی لێکبداتەوە لە ئاوری دۆژەی دەسووتێ" بەڵگەی ئەو لێکدانەوە بەڕای خۆیە بەناپەسەند زانینەیە.

گرایشت (لایەنگری، نزعة)یٚ لە سەدەکانی سێیەم و چوارەمدا لە نێو بیرمەندانی سورماناندا سەری هەڵدا کە هەر جۆرە لێکدانەوە و تەئویلیٚ لە قورئانی پیرۆزی بە ناڕەوا و گوناهباری دەزانی. بە بڕوای پەیڕەوانی ئەو گرایشتە هەر لێکدانەوەییٚ لەبەر حوکمی لێکدانەوە بە ڕەئیە". بەلای منەوە لێکدانەوەی هەر دەقیٚ بە مێتۆدناسی زانستانەی لێوەکۆڵینەوە بەسترایە.

باشە کێهە ڕامانەی ڕاستی ناسین سەر پشکە؟ ئەمن پێم وایە شتێك هەیە پێی دەڵێن" گەوهەر و دیاردە ". هەر بە ئەزموون زانست و چالاکی بە کردەوە لە ژیانی ڕۆژانەماندا بۆمان بە دیار دێخی کە هەموو شتیٚ لەو دنیایەدا دوو ڕووی هەن: ڕوویەکی دیوی نێوەوە و ڕوویەکی دیوی دەرەوە، ئەوەکەی دیوی نێوەوە هەمیشە شتێکی پەنام و لەمەوەش هاتییە کە هەر چتێکی ئەوەی دیوی دەرەوەیە ئەوە لەبەر دەستی هەمووماندایە و بە چاو و بە گویٚ و لووت و زمان و دەست، هەستی پیٚ دەکەین. ئێمە کە دەمانەویٚ چتان بناسینەوە دیارە بە هۆی ئەندامانی هەستمانەوە ئەو کارە دەکەین، لە پێشان تەنیٚ هەر تاکە تاکەی ڕەواڵەکانی چتان دەرك دەکەین نەك هەموویان، واتە تەنها پێوەندییە دەرەکییەکانی وان و بەس. کەوا بوو ئەوەی لە پێش چاومان زەق و زۆپ لە پێشدا ڕادەوەستیٚ ئەوە دنیای ڕەواڵ و دیاردەکانە، بەلاّم زانست و چالاکیی کردەنیی مرۆڤ تەنها بەوە داناکەویٚ کە چتان دە خانەی دەرکیی بەرهەستدا جیٚ بکەنەوە و هەر بە وەسفێکی ڕووت چتان بە دیار بێخن، بەڵکو هەولٚ دەدەن یاسا گەوهەرییە پایەدارەکانی ئەو دیاردانە و هاوسەروکارییان لە ڕووی هۆی پەیدابوونیانەوە لەگەلٚ واندا پێوەندیی نێوەوەشیان بەدیاربێخن. یاسایەکانی خۆڕسك و کۆمەلٚ تەنیٚ بەهەستەکان، ڕاستەوخۆ دەرك ناکرێن، چونکە لەگەلٚ دیاردەکاندا ڕێك ناکەون و جووت نابن. کەواتە: دۆزینەوەی زاکوون (یاسا)ی گۆڕانی چت، دۆزینەوەی سروشتی ناوەوەی وییە، چوونە نێو دەرککردنی ئەو چتانەیە کە دیاردەکان لە یەك چتدا هەموو پێکەوە دەبەستیٚ، دەرك کردنی ئەوەیە کە چتە بنەڕەتە سەرەکییەکەی تێدا سازدەکا.

جەوهەر ئەوەیە کە لە پشت دیاردە زۆروزەوەندەکانەوە، واتە: پێوەندییەکەی ناوەوەی، بنیچەکەی و یاسای تەشەنەکردن و گەشەکردن و گۆڕانەکەی ئاشکرا نییە و وەشارتییە. بۆ نموونە: لە کۆمەلێکی لە دوو نەتەوەی لە ڕووی زمان و نەژاد و مێژوو و کەلەپوور و هتد.....ەوە لێکدی جوداوازی بە زۆری زۆردارەکی لێکدی گرێدراوی وەك

کورد و عەرەب، یان تورك و کورد، یان فارس و کورددا کە دیاردەی بالاّدەستیی یەکێکیان وەك عەرەب لە سوورییە و عیراق و تورك لە تورکیە و فارس لە ئێراندا و بە چاوی کەمتر نواڕینی بالاّدەستەکە لە ژێردەستەکە و ژێردەستەکە لە دوو سەرەوە (چینایەتی و نەتەوایەتی) بچەوسێندرێتەوە و هەموو ڕۆژیٚ ژێردەستەکە بۆ داکۆکی لە پێناوی مانی مان ئاساییی خۆی، لە پێناوی زمانی، لە پێناوی کەلەپووری خۆی لە بالاّدەستەکە ڕاپەڕیٚ و بالاّدەستکەش هەر جار نا جاریٚ بە هەموو شۆڤینییەتی خۆیەوە سەرکوتی کا و وەك کابرای لە هەردوو دین بوو کێیەتیی خۆی لیٚ ببیٚ بە مەتەلٚ و موعەمما و منداڵی نەزانیٚ خێوی چ کێیەتییەکە، عەرەبە، تورکە، فارسە، جندۆکەیە، ڕمووزنە، چییە و چی نییە؟! یان هەر دیسان بۆ نموونە: قەیران و بێکاری و هەژارکردنی کرێکاران و ێرانکردنی ژیانی فەلا و وەرزێران و مانگرتنەکان و خۆپیشاندانەکان کە سەرتاسەری جیهانی سەرمایەدارییان گرتۆتەوە و بە جاریٚ قانگیان داوە، هەمووی لە چاو ڕژێمی نا مرۆڤانەی بۆ قازانجی هەرچی زۆرتر هەڵپەکردن دەزاندریٚ کە ئەویش ڕژێمی سەرمایەدارییە.

ئیدی بەم جۆرە دەبینی گەوهەر بریتییە لە پێوەندیی دیوی نێوەوەی جیهانی بەرهەست و هەر ئەمەهێشە بنەمای جۆربەجۆریی دیاردەکانی دنیاییٚ. ئەوجا مایەوە بپرسی باشە، ئەدی دیاردەکان چن؟ هەرچی دیاردەیە ئەوە ڕەواڵ و مەزهەری گەوهەرە، شێوەی دیوی نێوەوەی تەجەللا و بەدیارکەوتنی وییە.

ئەوەی کە زۆر ڕوونە گەوهەر ئەوەیە کە چتێك نییە دەپێش دیاردەکاندا هەبوویٚ و چ دەخڵی پێیانەوە نەبیٚ و هەروا چتێکی سەربەخۆ بیٚ. گەوهەر و دیاردە ڕەنگ بە خودی هەموو لایەنە جوداوازەکانی یەك واقیعییەت دەدەنەوە: گەوهەر ڕەنگ بە لایەنەکانی دیوی نێوەوەش و بنچینەییەکانیشی دەدەنەوە، هەرچی دیاردەکانن ئەوە تەنیٚ ڕەنگ بە لایەنە دەرەکییە ڕاستەوخۆیەکان دەدەنەوە.

ئەوجا، ناشبیٚ لە یەکیەتیی گەوهەر و دیاردە بەو جۆرە بگەین کە ڕاستەوخۆ دەگەلٚ یەکدیدا لێك و لووس جووتن و پڕاوپڕی هەڤدوون. ئەگەر هاتبا هەموو چتیٚ بە سەر ڕووی دیاردەکانەوە با، دەکرا بە یەك جار و ڕاستەوخۆ یاسا و ڕێسایەکانی خۆڕسك و کۆمەلٚ دۆزرابانەوە، وەلیٚ کارەکە بەو جۆرە نییە: دوڕناسی و گەوهەرناسی ئەرکێکی گەورە و کارێکی فرە بەگرێوگۆڵی گەرەکە کە مەگەر هەر زانایان ئەنجامی

بدەن. گەوهەر دۆزینەوە لێوەکۆڵینێکی زانستانەی پشوودرێژی چالاکیی کردەنیی پێویستە. بۆ نموونە: ئێمە وا دەزانین خۆر بە دەوری گۆی زەویندا دەخولێتەوە و وەك زەوین هیچ جۆرە جووڵەیەکی نەبێ. بەلأم ئاواها زانینی کارەکە دەگەڵ گەوهەرێکی کە زانست و ئەزموون دۆزیوێسییەوە ڕێك ناکەوێ و دووفاقە. ڕاستییەکەی، ئەوەیە کە زەوین بە دەوری خۆردا دەخولێتەوە، نەك خۆر.

فەیلەسووفانی فەلسەفەی ئایدیالیستی گەوهەر لە دیاردە جوێ دەکەنەوە، گەوهەریان پێ چتێکە و دیاردە چتێکی دیکە. ئەمانۆئێل کانت واقیعییەتی بە دوو بەشەوە کرد: جیهانی دیاردەکان و جیهانی گەوهەران. بە ڕای وی ناسینی جیهانی گەوهەرەکان یان وەك بۆ خۆی نێوی لێ ناوە (چتەکان دە خۆیاندا) بەلأم فەلسەفەی ماددی ئەوەی بە تەواوەتی یەکلاکردۆتەوە و بڕیوەتەوە کە ناسینی گەوهەری چتان کارێکی مەحاڵ نییە، دۆزینەوەی یاسایەکانی گۆڕان و گەشەکردنی جیهان کارێکی لە ئیمکانبەدەر نییە.. ئەوانەی پێیان وایە جیهان مەتەڵێکە و هەرگیز هەڵناهێندرێ. بەرەی نازانمکاری agnosticisme یان پێ دەگوترێ. دیارە نازانمکاری کارێکە خۆی حۆی بە درۆدێخیتەوە و لە ئەقڵ و ئاوەزبەدەرە. گریمان مرۆڤ لەم جیهانەدا تا دەمرێ دەستەپاچە و داماوانە تەنێ لە دەوروبەری خۆی دەنۆڕێ و هەڕی لە بڕی جیاناکاتەوە و لە هیچ حاڵی ناوێ، بەلأم کەی وایە؟ ئەدی ئەو هەموو کون و کەلێنی جیهان پشکنین و گۆڕانکارییانەی کە بە ئەقڵ و ئاوەزی مرۆڤ ئەنجام دراون بە پێچەوانەی "نازانمکاری"یەوە، نیشانەی "دەزانمکارکاری" نییە؟! مرۆڤ بوونەوەرێکی لەدووڕا تەماشاکەری شانۆی وجوود نییە، مرۆڤ بوونەوەرێکی وەکار و ئەفرانکارە. لە مەیدانی کار و ئەزموونددا ڕاستی و ناڕاستیی چتان بەدیاردەکەوێ، مرۆڤ بە دەم کار و چالاکیی ڕەنێوهێنانەوە پەی وە گەوهەری جیهانی چاردەوری خۆ دەبا.

ناسینی چت، پلەی یەکەم و پلەی دووەمی هەن: ناسین لە ڕێی هەستەکان: دیتن، بیستن، چەشتن، لەشبەرکەوتن و بێنکردنەوە. ناسین لە ڕێی ئەقڵ، مەنتیق، بیرکردنەوەی ڕووتەوە. بەلأم ئەم دوو پلە ناسینە بە بێ چالاکیی بەکردەوە سەرناگرن. بە بێ ئەزموون ناچنە ڕیزی لە ڕاستی نزیك کەوتنەوە.

تەئویل، لە زۆر سەری دیکەوە لێوەکۆڵدراوە و قسەی لەسەر کراوە. شلایر ماخەر و دیلتای دەڵێن، نیچە گوتەنی: چتێ بە نێوی دیاردەی ئاکاری (أخلاقي)یەوە نەبووە و

نییە، ئەوەی کە هەیە لێکدانەوەی ئاکاریانەی دیاردەکانە و بەس. هەرچی هوسرل و هایدگەرن، پێیان وایە: "مرۆڤ کە قسان دەکا قسەکەی هەر هێندەی وەبەرەوە هەس کە بە زمان وەلأمی دەداتەوە". هوسرلی دیاردەناس بڕوای بە پێشەکی ئەنجامگری (استنتاج قبلی) و قیاس نەبوو. ئەو تەنێ بڕوای بە ڕاستەوخۆ چت دەرکردن (شهود) intuition ی بە ئەزموون و ورد و مووقلأش هەبوو. تەئویلی بە کارێکی ڕاست نەزانیوە. گادامەر و هێرش، لە مەڕ تەئویل و مانا، دەڵێن: "پرسی ئەسڵی لە هێرمینۆتیکی فەلسەفیدا ئەمە نییە کە ئێمە چ دەکەین، یان دەمانهەوێ چ بکەین، بەڵکو پرس ئەوەیە: کە چ چتێ لەو دیوی ویست و کرداری مەوە ڕوودەدا؟

ڕیکۆر پێی وایە، فلوبەر گوتەنی: یەکێ لە ڕێگایەکانی دەگەڵ ژیاندا هەڵکردن (تحمل کردن)، ئەوەیە کە دە نێو ئەدەبیاتدا نقوم ببی، وەك بلێی لە جێژنێکی نەمردا هاوبەشی بکەی. ڕیکۆر بە کارلۆس ئۆلیۆی گوتووە کە هەمیشە: "شیفتە و کەمەنکێشی چەندسەرە بووە."، حەزی لەوە بووە دەق زۆر مانا هەڵبگرێ. ئەو پێی وابووە کە "ئێمە هەموو کوڕی ڕەخنەین" ئەو ستاییشت لە مامۆستایانی گومانی ڕەخنەییی نوێ دەکا، بەلأم جەختیش دەکا کە "دەبێ لەگەڵ ڕەخنەدا ڕەخنەگرانە ڕووبەڕووبینەوە". ئەمە پرسێکی گرینگە لە ئەندێشەی ویدا: چۆن چۆنی ئەندێشە هەم سەربەخۆ نییە و سەربەخۆشە؟ ئەو وەلأمی نە لە "من بیردەکەمەوە" و نە لە زاڵبوونی جیهانی بەرهەستدا دۆزیوەتەوە. ڕیکۆر دە ئەندێشەی ئاییندا. هەر هێندە نوێخوازە کە دە ڕامانەی ئەدەبیدا. پرۆتستانتە، وەلێ ئەوەندەی کە لەم ئایینە فێربووە ڕەخنە و ناقایلییە. ئەو پێی وایە کە لە نووسیندا دەبێ بیروبڕوای خۆمان لە نێوان دووکەوانەدا "........" دابنێین و هەرگیز بە چتی سەلمێندراویان نەزانین. ئەم جۆرە ئەندێشانە دەکرێ لە تۆولۆی بیروباوەڕی نوقتەوییەکانی بەرەی عیرفانی ئیلحادیی دنیای ئیسلامیشدا ببینینەوە.

هایدگەر دەیگۆ: زمان قسان دەکا، و ئەمەیە حوکمی ئەسڵیی وی: زمان قسان دەکا نەك مرۆڤ. مرۆڤ تەنها لەوێدا قسان دەکا کە دەگەڵ زماندا پێکەوە بێ. بە پێچەوانەی وەی کە لە یەکەم نیگادا بەرچاودەکەوێ، ئاگایی لە قەڵەمڕەوی زماندا زاڵ نییە. لە نواوە وا بەدیاردەکەوێ کە ئەگەر ئاگایی تەنێ لە یەك زەوینەدا زاڵ بێ، ئەو زەوینەیە زمانە، بەلأم وا نییە. زمان هەروەك ئامێری هاوسەروساختی دەگەڵ یەکی دیدا،

سنووری ئاگاییی یەکی دیکە و سنووری ئاگاییی مە دیاری دەکا. ئەم قەڵەمڕەو و کاری زمانی ڕاستەوخۆیە لە سەرپشکایەتیی "من" بەدەرە، و لە پراکتیسدا ڕامان دەگرێ و پەکمان دێخی. خۆلاسە قسەکە بەمە دەشکێتەوە کە مانا، بوودێکی فیزیکیی نییە(! ؟) بەڵکو بابەتی بێ خەوشی ئەندێشەیە و بەس، بەلاّم دەلالەت ئێمە بە واقیعییەتەوە شەتەك دەدا. دەلالەتیش بە کات و شوێنەوە، بە پێوەندیی دەگەڵ یەکدیی چتانەوە گرێدراوە (شەل نییە، لاقی شکایە— ش. م).

هەروا بەدەم سەرەمەقەستی قسانەوە و زۆر خێرا باسکردنی تەئویلەوە، ولفگانگ ئایزەر و هانس ڕۆبەرت باس، لەمەڕ ئاسۆی دەق، بە سەرناوی "جوانی ناسیی دەرك کردن"ەوە باسی تەئویلیان کردووە. ئەندێشمەندان لەمەڕ تەئویلی ئەدەبی دەگەڵ یەکدیدا فرە نارێك و لێك دوور بیریان کردۆتەوە. هێرش لە تەئویلدا، *مانای کۆتایی و ڕوون و نێتی نووسەری گەرەکە*، گادامەر *وتوویژ دەگەڵ ئاسۆی مانایی زەمانیی پێخوستکراودای لێ دەوێن*، ڕێکۆر *سازکردنی جیهانی دەق*، هایدگەر *دۆزینەوەی ڕازی دەقی لێ دەوێن*. هەشن خوێندنەوە و تەئویلی دەق دە حوکمی "لێکدی ئاشکرابوون (مکاشفە)ی مانا" دەزانن و گرۆیەکی دیکە بە "مانائەفراندن" دەناسێنن. بە پێی لێکۆڵینە تازەنەفەسەکان لەمەڕ هێرمینۆتیکی ئەدەبی تەئویلی، دەق دە حوکمی بایەخ بە ئاستی ئەدەبیی دەقدایە و مانا ئەنجامەکەیەتی، کە ئەوەش لە بەستێنی دەق خوێندنەوەدا دەردەست دەکرێ.

ئەم باسە بەلای ئەوەماندا ڕادەکێشێ کە ئایا خوێندنەوە بە مانای یەکسەردەرککردن و فەوری، یان پێشبینیشە؟ زۆر جاران دەستی خەڵك دەخوێنینەوە، فنجانی قاوەیان بۆ دەگرینەوە، لە دەموچاویاندا باری دەروونییان دەخوێنینەوە، یان خواجا حافزێکیان بۆ دەگرینەوە، یان خەونیان بۆ لێك دەدەینەوە، گەلۆ ئەم خوێندنەوەیە مانای ئەوە نییە کە فیعلی خوێندنەوە و زیندەگی کردن (زیندەگی وەك دەق) دەگەڵ فیعلی "ئەفراندن"دا هاوسەروکارن؟ سۆفییەکی نەقشی کە خۆی لە خەڵك دووردەخاتەوە و دەچتە خەلوەخانەوە، بە "تأمل و مراقبة"ی ڕۆحی دنیایەکی، با خەیالیش بێ، لە واقیعییەت بەدەر بۆ خۆی ساز ناکا؟ کەواتا، ئەتۆ کە دەقێ وەدەخوێنی، دنیایەکی لە دەقبەدەر سازدەکەی... خوێندنەوە واتە: فەرامۆشکردنی دنیای واقیعییەتی خواساییە تا بە ئەفراندنی واقیعییەتێکی نوێ بگەین، بۆ نێو دەق

ڕێدۆزینەوەیە، دەردەستکردنی جۆرە جیهانێکی دڵخواز لە دەقدا، ئارەزوو، یان ئامانجی کاری خوێندنەوەیە.

هێندێ جار خوێندنەوە هەر هەمووی سەرلەبەر دەبێ بە کارێکی تەئویلکاری، دەبێ بە بیانووی سەرلەنوێ جیهانێکی دیکە دروستکردن. ئەمن بۆ خۆم زۆر جاران کە چتێ دەخوێنمەوە، مەبەستی خاوەن دەقم وەك بلّێی هەر مەبەست نەبێ وایە. کاتێ ئەفسانەی چیای ئاگریی یەشار کەمالم بە کوردی کرد، لەو شوێنەدا کە گوڵبەهار و ئەحمەد لە سەر چیای ئاگری بە یەکدی دەگەن و شەو پێکەوە ڕادەکشێن، ئەحمەد شیرەکەی لە نێوان هەرتکیاندا دادەنێ، بۆچی؟ ڕەنگە ئەتۆ بلّێی ئەوە لاساییی داستانەکەی مەم و زینی کردبێتەوە کە ئەمیش هەر لە داستانەکەی ئەشقی ئیزۆلدای ئەسکەندیناڤی ئاودەخواتەوە. بەڵێ، دەشێ وابێ، بەلاّم ئەمە زێتر لە ئەخلاقییەتی شۆڕەسوارییی سەردەمی ڕژێمی فیودالّ هەلّێنجراوە و یەشار کەمالی لەنوێوە وەگێڕی ئەفسانەی چیای ئاگریش هەر وەك وەگێڕی داستانی ئیزۆلدا و وەگێڕی داستانی مەم و زینی فۆلکلۆری و ئەحمەدی خانیی نەمر، ئەحمەدی بە سۆفییەکی پابەندی ئاکاری شۆڕەسوارێکی داوێنپاك و ئەشقی بێ خەوشی ئەو سەردەمە لە قەڵەم داوە. وەلێ ئەگەر یەشار کەمال وەك کافکا کە لە کاغەزێکیدا بۆ بابی ناردووە و هێندەی پەسن و ستایشت لێ کردووە سەری گەیاندۆتە حەلحەلەی ئاسمانی، ئەو کەسانەی کە لە سای دەسەلاّتی پووڵەوە لە مرۆڤایەتی شۆراوەتەوە و پەسنەکەی لێ بووگە وە فڕ و شۆردنەوە و هەجوو، بخوێنمەوە، ئەو جیهانێکی لەسەر دەستووری "ڕیشەبەندی" rhizomeی ئاسۆیی نەك "درەختبەندی" ستوونی ڕاناوە. یەشار کەمال گۆڕینی چارەنووسی نەتەوەی کوردی بە دەست کورد خۆی، بە هەلومەرجی خۆیی (ذاتی)یەوە گرێداوە. دەیەوێ بێژێ، کورد هەتاوەکو لە هەلومەرجی ڕژێمی دەرەبەگایەتی و خێڵەکیدا، تا ناقرەی نقوم بێ و لە غەفلەتی ئەو جۆرە ئایدیۆلۆجییەدا بخولێتەوە، بە ئامانج ناگا.. گوڵبەهار، مادامێکی هەر بە هەمان زیهنییەتی کیژە دەرەبەگێکەوە بۆ ئەحمەد لە زیندان ڕزگارکردن، سازشت و موساوەمە لەگەڵ مەمۆی وەردییانی زینداندا بکا و کلاّفەیێ لە قژەکەی پێشکێش بکا، دیارە هێشتا هەر لە خەونی غەفلەت، نائاگایی و متمانە بە گوێ لەمستی مەحموود خانی دەرەبەگ، مەمۆ، دەکا. لەبەر هێندێ بۆ ئەوە ناشێ بیکا بە هاوسەری خۆی، چونکە لەگەڵ مەمۆی وەردییاندا کارێکی نابەدڵی

ئەحمەدی ئەنجام دابوو و ناکرێ بە بەو جۆرە سازشکارییە بە ئامانجی ڕاستەقینەی خۆیان بگەن، ئەم ڕەفز و بە ئامانج نەگەیشتنە، کێنایەتە لە بە ئامانج نەگەیشتنی نەتەوەی کورد کە تاوەکوو دەسخەڕۆی زیهنییەتی فیودالّ بێ، بە هیچ ناگا، تا دەگەلّ ڕژێمی ڕزیوی فیودالّدا سازشتکار بێ، ناتوانێ لە چارچێوەی میرنشینێکی دەرەبەگایەتی خۆی قوتار بکا. بەڕاستی ئەحمەدی خانیی نەمریش هەر بەم جۆرەی بیرکردۆتەوە. ئەو هەتوانی دەردی کوردی لە یەکگرتنی نەتەوەی کورد لە دژی پچڕ پچڕیی دەیان میرنشینی ئالّقەلەگوێی عەجەم و تورك و عەرەب، یان بۆرە سەربەخۆدا، دەدیت. یەشار کەمال ڕەفزکردنەوەی گولّبەهاری لە لایەن ئەحمەدەوە کردووە بە ڕەفزکردنەوەی چارەسەرکردنی مەسەلەی نەتەوەی کورد بەو شێوە پچڕ پچڕ و کالّ و کرچەی درێژاییی مێژوو، کە لە ڕژێمی فیودالّدا پەنگی خواردبۆوە و تا ئێستاش هەر پەنگی خواردۆتەوە و قەتیس ماوە، هیچی بە هیچ نەدەکرد.

هەروەها لە شوێنێکی دیکەدا یەشار کەمال لە پەسنی زەینکێ عەڤدال، بەیتبێژی فۆلکلۆریی نامێی کورد، لە داستانی "زەوین ئاسن و ئاسمان مس"دا دەڵێ: "بەیتەکانی عەڤدالێ زەینك هەموو کەسێ تێی دەگا، لە کورد، عەجەم، عەرەب، تورك...." ئەمنیش لە وەرگێڕانی ئەم چەند دێڕەدا "هێرمینۆتیکانەی ڕیزۆمیانە تێ هەڵچووم و ئەمانەم بە دەمیەوە دا: "ئینگلیس، فەڕەنگ، ڕووس و هتدیش.... تێی دەگەن" ئەمن لێرەدا مانای ئەم دەقە، ویلهلم دیلتای و R. G. Colingwood ئاسایی بە پێی بنەمای "باجایش" segf- transposition لێکدایەوە، (بەیتەکەی عەڤدالێ زەینك بە بەیتی نەبڕاوەی ئازادیی نەتەوەی کورد کە هەموو گەلانی دنیا تێی دەگەن، تێ دەگەم، بەلاّم بە داخەوە تا ئێستا تەنێ هەر بە گوێگرتن نەك بە کردەوە ئاوڕمان لێ دەدەنەوە.) واتە: خوێندەی دەقێ مافی ئەوەی هەیە کە لە لێکدانەوەی دەقدا خۆی لە جێی نووسەری دەقەکە، لە ڕووی کارایی، کاتی و شوێنییەوە، دابنێ. یەکەم ئەوەیە کە: لە ڕووی کارایی و شەخسییەوە، خوێندە دەبێ ببێ بە هەمان نووسەری دەقەکە، بچتە نێو ناخی قالّبی نووسەری دەقەکەوە و خۆی لە جیاتیی نووسەرەکە حسێوکا. دووەم: ئەوەیە کە لە ڕووی کاتییەوە دەبێ خۆی لە هەلومەرجی کاتی ـ مێژوویی ویدا بسەپێنێ و بزانێ کە لە کێهە بڕگەی "کاتی"دایە، دەبێ لە گۆڕانکاری، ڕووداو و سەربووردە سیاسی و بیرەکی و فەرهەنگی و مێژووینە و ئابووریی ئەو سەردەمە حالّی

بێ و بزانێ دە کێهە بڕگە، یان دابڕانی "مێژووینە"دایە. سێیەم ئەوەیە کە: لە ڕووی شوێنییەوەش دەبێ لە بارودۆخی جوغرافیایی و زێدی شوێنیی نووسەر بە تەواوەتی شارەزا بێ و بزانێ "لە کێهە قولینچکی جیهان"دا گیرساوەتەوە. ئیدی بەم جۆرە خوێندە بە دوورخستنەوەی هەر جۆرە پێشداوەریی پێشوەختانە و بیروبۆچوونی شەخسی، یان بە لاوەنانی هەر جۆرە زیهنییەتی خۆیی و بەرەوبڕی لە خۆتێهەڵقورتاندنی زەوینەکانی ئەندێشەیی ـ بیروباوەڕیی پێشوەختانەی خۆی و قوبوولّکردن، یان وەرگرتنی قالّبە زیهنییەکانی نووسەر (لە هەر سێ ڕەهەندەکانی کارایی، یان شەخسی، کاتی یان مێژوویی و شوێنی، یان جوغرافیایی) و گونجاندنی خۆ لەگەلّ ئەو هەلومەرجانەدا بە سەر ئەو دابڕانەدا کە لە نووسەرەکەی جودا دەکاتەوە، زالّ دەبێ. ئەمە هێرمینۆتیکی کۆنەباوە. بەلاّم بە پێی هێرمینۆتیکیی هەسیناسی بە پێچەوانەی هێرمینۆتیکی کۆنەباوەوە، جەخت لەسەر "ناوچەقایەتیی زمان" (مەرکەزییەتی زمان) دەکا. دەرك و لێکدانەوە وەك تێهەڵکێشی ئاسۆیەکان لە بنەڕەتدا پرۆسێسێکی زمانناسییە. بە هۆی زمانەوەیە کە ڕابردوو و ئێستاکانێ بە شێوەی هاوبەرانبەر سەرەتاتکێ و لێکدی تێ هەڵدەکێشرێن. بەش بەحالّی مارکس، هەرچەند هی وا هەن دەیانەوێ بلّێن کە ئەویش بێ ئەوەی بەخۆی بزانێ و با مێتۆدی بە ئیستیلاحی خۆی "زانستانەی بەکارهێنا بێ"، بەلای ئەودا لەنگیوە.

خوێندەی بەڕێز ئەم باسە وەکوو مەتەڵی مێش وایە، لە بڕانەوە نایە و پێم وایە زۆرم سەر پێوە ئێشاندن، بمبەخشە.

ئازادی

ئازادی و ناچاری دوو مەقوولە (کەتەگۆری)ی فەلسەفین، واتە: پێوەندیی هاوبەرابەری جموجووڵی مرۆڤ لەگەڵ یاسایەکانی خۆڕسك و کۆمەڵدا. ڕوونتری بڵێم، مرۆڤ بەرابەر بە ڕۆژئاوابوون و ڕۆژ هەڵاتن، بوومەلەرزە، بارانبڕان، بێ وەرگرتنی ئۆکسیجین یەکسەر مردن و هتد... چدەکا؟ یان خۆڕسك: بەرابەر بە مرۆڤ کە زۆر لە یاسایەکانی گەیشتووە و دەزانێ چۆنیان دەگەڵدا ڕەفتار بکا، دە کاتێکدا مرۆڤ وێڕای ئەوە کە لە یاسای بارانبارین گەیشتووە ناتوانێ، مەگەر لە چارچێوەیەکی بەرتەسکدا، جڵەوی ئەم یاسایە بە دەستییەوە بگرێ، کەچی دوای ئەوەی کە لە یاسای کێشمان (جاذبیة) گەیشتووە، تا ڕادەیێ بەسەریدا زاڵ بێ و بۆ سوودی خۆی بەکاری بەرێ: دەتوانێ لە قەڵەمڕەوی کێشمانی زەوین، وەك باڵدار، بە فڕۆکە بفڕێ و بگرە بە مووشەك (فیشەکەشێتە)ی فەزاپێودا، هەر بە تەواوی لە کێشمانی ڕزگاری بێ و بۆ ئەستێرەکانی دیکە بچێ. کەواتە: لە هەردوو حاڵەتەکەدا، مرۆڤیش دەگەڵ یاسای خۆڕسکدا جارێ پۆزەتیڤانە و جارێ نەگەتیفانە هاوسەروکارە، پێوەندیی و کار دە یەکدیکردنەکە هاوبەرابەرن.. مرۆڤ دە بەرابەریدا هیچی پێ ناکرێ، ئەو زاڵە بە سەریدا، مرۆڤ دەتوانێ بەرەوبڕیی، بە ئەرێنی (ایجابی) یان نەرێنی (سلبی) لێ بکا، ئەمجا مرۆڤ بە سەریدا زاڵە. ئەمە بەش بە حاڵی پێوەندیی چالاکیی هاوبەرابەری مرۆڤ دەگەڵ یاسایەکانی خۆڕسکدا.. بەش بە حاڵی چالاکیی پێوەندیی مرۆڤ دەگەڵ کۆمەڵدا، دەتوانین مالیکییەتی زەوین بە نموونە بێنینەوە: مرۆڤ پاش ئەوەی لە یاسای پێوەندیی ڕەنێوهێنانی مالیکییەتی زەوین حاڵی بوو، توانی بە پەڕینەوە بۆ قۆناخی سەرمایەداری لەو یاسای مالیکییەتی زەوینە یاخی بێ و بەتاڵی کاتەوە. بەڵام لە کوێ؟ دیارە لە وڵاتێکدا کە هەلومەرجی گۆڕانکاریی تێدا فەراهەم ببوو.. خۆ لە مالیکییەتی سەرمایەداری ڕەهاکردن، هەرچەندە لە ناو وڵاتانی کۆمۆنیستدا دەستی پێ کرد، بەڵام نەیتوانی لە چارچێوەی گشت دنیادا بە سەریدا زاڵ بێ. کەواتە: هەر وەك مرۆڤ کار لە یاسایەکانی کۆمەڵ دەکا، هەروەها کۆمەڵیش کار لە مرۆڤ دەکا.

لەمەڕ ئازادی و ناچاری لە فەلسەفەدا، بۆ یەکەم جار سپیۆنازەی بە ئایین جوولەکە، کەم تا زۆرێ بە دروستیی ڕوون کردۆتەوە کە ئازادیی چالاکیی مرۆڤی بە سەنگ و تەرازووی قازانج و زیان دیاری کردووە، واتە: مرۆڤ هەرچییەکی کە دەیهەوێ بیڵێ یان بیکا، بە ڕەوابوون و ناڕەوابوونی ئەو قسە و کردەوەیەوە گرێدراوە. هەرچی هیگڵە، لەم بوارەدا زێتری پێ لێ هەڵبڕیوە و دەیکوت: ئازادی ناچارییەکی دەرك کراوە. (بەڵی لە هێندێ چتدا دەرك کردنی ناچارییەکە بە مانای لە یاسای دیاردەکە گەیشتن و بە خوایشتی مرۆڤ مل بادانی، هاتووە، بەڵام لە زۆر چتدا ئەتۆ یاسای دیاردەکەت دەرك کردووە، وەلێ ئەم دەرك کردنە تەنها هەر لە چارچێوەی دەرك کردندا ماوەتەوە، واتە: تۆ نەتتوانیوە ملی بەلای سوود و قازانجی خۆتدا بادەی، بەنموونە، وەك: (بەرەوبڕی کردن لە ڕوودانی بوومەلەرزە) ئەتۆ دەزانی بوومەلەرزە بە پێی چ یاسایێ ڕوودەدا، لێ تا ئەوڕۆکەش ئەتۆ دە بەرابەر ئەم دیاردە ماڵوێرانکەرەدا دەسەپاچەی و چت پێ ناکرێ، یان دەبەرابەر یاسای مەرگدا، کە تێشی گەیشتووی، چە دەسەڵاتێکت نییە، بەڵام ئازادی بە پێی فەلسەفەی مارکسیستی ئەوەیە کە سوود بە دەرك کردنی یاسا و ڕێسا بابەتی (موضوعی – عەینی)یەکانی ڕاستی و ناچاری بوونی وی لە پێناوی کۆمەڵدا وەرگری. هەرچی "ناچاری"یە ئەوە لە پێوەندییە نێوخۆیەکی و کاریگەرییە هاوبەرابەرییەکانی ڕوودەدا و دیاردەکان دێتەگۆڕێ بۆ نموونە:

دیاردەی لە ناچاری خولانەوەی گۆی زەوین بە دەوری خۆردا. ئایا مرۆڤ ئازادە؟ هەر لە کۆنەوە دوو ڕای وەك "جەبری" و" ئیرادی" لەمەڕ ئازادی و نائازادییەوە هەبووگن. خاوەن ڕای ئیرادی "هەموو شتێ دەبەنەوە بۆ ئیرادە و خوایشتی مرۆ، واتە: مرۆ لە گۆڕانی جیهاندا دەوری سەرەکی و بنەبڕ دەبینێ، ئەم خاوەن ڕایە هیچ حیسابێ بۆ هەلومەرجی مەوزووعی و عامیلی خاریجی و یاسا مەوزووعییەکان و ناچارییە مێژوویینەکان ناکا و ئازادیی بەلاوە بە مانای لە هەموو بەندێ ڕەهاییە، واتە هیچ بەندێ ئیرادە و خوایشتی مرۆ ڕاناگرێ. بەلام ئەم ڕایە هەڵەیە. هیچ شتێ لە دنیادا بە بێ هۆ و هۆکار دروست نابێ و نایەتە گۆڕێ و کاری خۆی پێ ناکرێ، جا لەبەر هەندێ ئیرادەی ئینسانیش ناتوانێ بێ پشتیوانیی شتێ، هەروا بە خوایشتی خۆی، چیی ئارەزوو لێ بوو بیکا، یان نەیکا. بە پێچەوانەی ئەم ڕایەوە، ڕای جەبرییەکانە کە باوەڕیان وایە هەموو چتێ هەر پێشەکی چارەنووسە و ئیرادەی ئینسان بۆی نییە چارەنووس بگۆڕێ و دیارە

ئەم باوەڕی قەدەرییەتە مرۆی بە دەست تەمبەڵی و تەوەزەلییەوە داوە. ئەگەر بە قسەی وان بکەین دەبێ دەستەپاچە دانیشین و هیچ نەکەین و لامان وابێ هەموو شتێ پێشەکی بڕیار دراوە: برسیەتی، نەخۆشی، کۆیلەتی، ژێردەستیی سیاسی، نەخوێندەواری و نەزانی هەتا هەتایە، ئاغایەتیی سەرمایەداری و چەوساندنەوە و تاد... ئەمە هەستی باوەڕ بە قەزا و قەدەر و چارەنووس لە مێشکی مرۆدا دروست دەکا. لەبەر ئەمە ئەم ڕایە متمانەی مرۆ بە هێزی خۆی، بەوەی کە دەتوانێ دنیا بە باری بەرژەوەندی خۆیدا بگۆڕێ، ڕژێمە کۆنەکان بگۆڕێ، دنیایەکی نوێباو دروست کاتەوە، دەپووچێنێتەوە. مرۆ لەم حاڵەتەدا وەك سۆفی و دەروێش دەبێ چاوەنۆڕی ئیرادەی هێزێکی لە خۆی گەورەتر بکا، کە ئەو هەموو شتێکی لە سەرەتاوە بۆ بڕیوەتەوە و هەر چتێکی لە چوارچێوەی ئەو چارەنووسە بەدەر، بیر لێ بکاتەوە بێهوودەیە.

دیارە ئەمە بیرکردنەوەیەکی زیاندارە. هەن دەڵێن شەڕ هەڵایسان چتێکە پێشەکی بڕیار دراوە و مرۆ ناکارێ خۆی لە ناچاریی ڕەهاکا. شەڕەکانی جیهان دەبەنەوە سەر (قەزا و قەدەر) و پێیان وایە مرۆ بێ شەڕوشۆڕ پێش ناکەوێ... بەڵام بەدیارکەوت کە نەخێر ئەو وڵاتانەی خۆیان (بە نموونە وەك سوێد) تووشی شەڕ نەکردووە (دەڵێن ٥٠٠ساڵ زیاترە سوێد شەڕی نەدیوە) زیاتر پێشکەوتوون. ژیانی ڕۆژانە و خوایشتەکانی دژی شەڕهەڵایسان ئەوەی ئیسپات کرد، کە شەڕهەڵایسان قانوونێکی حەتمی و ناچاری نییە و دەکرێ کۆمەڵگای بەشەری خۆی لێ ڕزگارکا. جا لەبەر هەندێ دەبینین هەردوو ڕایەکە قەدەرییەتیش و ئیرادییەتیش - هەڵەن، چونکە کێشەکە بە شێوەیەکی میتافیزیکانەی دوور لە واقیعەوە چارەسەر دەکەن. دەڵێن: یان ئازادی، یان ناچاری و نائازادی... یان هەموو چتێ بە چالاکیی ئازادانەی مرۆ، یان لە چارچێوەی ناچاری و زەروورەتدا، دەکرێ. لە حاڵەتی یەکەمدا ناچاری و زەروورەت نییە و هەموو چتێ بە کەیف و خوایشتی بەشەرە کە ئەمەش وا نییە، لە حاڵەتی دووەمدا، ئازادی نییە و ئازادی لەگەڵ ناچاریدا ڕێك ناکەوێ و ئەمەیە بنەمای ئەم ڕایە.

باشە ئەدی چارەسەری ڕاستەقینە کێهەیە؟ لە ژیانی ڕۆژانەدا زۆر جار مەبەست لە وشەی (ئازادی) وا لێك دەدرێتەوە، کە هیچ قەید و بەندێ بەسەر کردەوەی مرۆوە نەبێ. جا لەبەر هەندێ وا بیردەکەنەوە کە زەروورەت، ناچاری، بێ ئیرادەیی، دژی ئازادییە: مادامێکی ناچاری و زەروورەت و داماوی هەبێ کەواتە لەوێدا کۆت و زنجیر،

کۆسپ و لەمپەر هەیە، کەوابوو بەم مانایە نە ئازادی هەیە و نە تەڕەماش.... ئیدی وای لێ دێ کە چارەسەری کێشەی ئازادی بەم چارەسەرە بێ: ئایا مرۆ دەتوانێ ئازاد بێ دەکاتێکدا ملکەچی یاسایەکانی زەروورەتی خۆڕسك بێ؟

مرۆ تا یاسایەکانی خۆ لە یاسای کێشمانی گەردوون ڕزگار نەکرد نەیتوانی، بگاتە مانگ. ئەمە مانای چییە؟ مانای ئەوەیە کە مرۆ بەبێ ڕەچاوکردنی یاسای کێشمان ناتوانێ ئەم کارانە بکا.

بۆ ئەوەی مووشەکێ بە خولگەی خۆی بگەیەندرێ، دەبێ بە خێراییەك بفڕێ کە هێزە ناوین بەربەرەکانێکەرەکەی لە کێشمانی زەوین زیاتر بێ (ئەمەش وەختێ سەردەگرێ کە خێراییەکەی لە چرکەیەکدا لە ٨ کیلۆمەتر بڕین زیاتر بێ). بەم جۆرە زانایان توانییان مووشەکێ بۆ ئاسمان هەڵدەن، بەڵام نەك بەدژی یاسای کێشمانی گۆی زەوین و بێ گوێ بەودان، بەڵکو لەسەر بنەمای دیراسەکردنی کاریگەریی ئەو زۆر بە وردی...

بۆ یەکەم جار کە مانگیان بەرەو فەزا پەرتاو کرد، پشتیان بە یاسای کێشمانی کۆسمۆ بەست. مووشەکەکەیان بە جۆرێ بەهێز کرد. کە بتوانێ لە هێزی کێشمانی زەوی زێتر بێ. کە وەختێ مانگ کە لە مەودای حوکمی کێشمانی زەوین ڕەها بوو، یەکسەر کێشمانی مانگ بەرەو لای خۆی قۆستییەوە و ناچاری کرد لەسەری بنیشێتەوە. جا ئەمە هەر بە تەواوەتی ئەوەمان بۆ ڕوون دەکاتەوە، کە ئەوانەی لایان وایە ئەگەر ئێمە ملکەچی یاسایەکانی زەروورەت بین، ئازادی لە دەست دەدەین، یا ئەوە ئازادی نییە و لە ڕێگایەك دەگەڕێن کە خۆیانی پێ لەو یاسایانە بدزنەوە، لەو ناچارییەی کە لە قەفەی ئازادی دەکێشێ، هەڵدێن. ئەمانە ئازادی بە ڕەها بوون لە یاسایەکانی ناچاری تێ دەگەن، کە ڕاست نییە. کەواتە ئازادیی ڕاستەقینە لە کوێدا، ئایا لە وێدا کە هەرگیز ددان بە یاسا و ڕێسایەکدا نانرێ، یان لە وێدا کە ددان بە یاسایەکاندا دەنرێ و دەزاندرێن و لە سریشتیان شارەزا دەبین و لە زمانیان حاڵی دەبین و لە هەموو دەلالەتەکانیان تێ دەگەین و سوودیانێ بۆ بەرژەوەندی ئینسان لێ وەردەگرین؟ "ناچاری کوێرە، تا کەشفی نەکەی، چاوی نابینێ، بەڵام هەرکە کەشفت کرد، هەرکە یاساکەییت کەشف کرد، بۆ بەرژەوەندی خۆتت بەکار هێنا، هەنگین ئەتۆ ئاغای خۆڕسکی." ئازادی لەوەدا نییە کە تۆ بەخەیاڵ خۆت لە یاسایەکان ڕەهاکەی،

بەڵکو ئەوەیە کە تۆ تێیان بگەی و تا چ ئەندازەیەك ئیمکانی ئەوە هەیە کە تۆ بە شێوەیەکی بەرنامەبۆداڕێژراو لەوە بگەی کە چۆن یاسایەکان ناچار بکەی ملکەچی جێ بەجێ کردنی ئامانجگەلێکی دیاریکراوبن.

ئەم قسەیەش نەك هەر بەش بە حاڵی دیاردەکانی خۆڕسك، بگرە بەش بە حاڵی ژیانی کۆمەڵـەکیش هەر بەهەمان جۆرە. پێش پەیدا بوونی زانستی مارکسیزم. یاسایەکانی گۆڕان و گەشەکردنی کۆمەڵەکی نەدەزاندران، خەڵك بە سەتان چەرخ و چاخ بەندە و ئاڵقەلەگوێی ناچاریی مێژووییینە، (زەروورەتی تاریخی) بوون. بەڵام مارکسیزم پەردەی لە ڕووی ئەم یاسایانە هەڵماڵی و کەشفی کردن. ئەمەش یەکەم هەنگاو بوو کە چەوساوانی دنیا لەم ڕاستییە بگەن و بەم یاسایانە پڕچەك بن و ئەوساکە خۆیان چارەنووسی خۆیان دەنووسن، نەك مێردەزمە و جندۆکە و چتی خەیاڵاویی لەو جۆرە بابەتانە.

خولاسە ئازادیی مرۆ لەوەدایە کە لە یاسایەکانی خۆڕسك و کۆمەڵ بگا و زۆر بە مەهارەتەوەیان لە کار و کردەوەی ڕۆژانەدا بەکار بێنێ. ئازادیی مرۆ لە سنووری زەروورەت تێ ناپەڕێ. جوزئی ئیختیارەکەی ئەشاعیرەش، هەر ئەمە دەگرێتەوە، بەڵام بە تێ گەیشتنێکی میتافیزیکانە.

فەیلەسوفە بۆرجوازییەکانی هاوچەرخ لایان وایە مرۆ ئازادە، مادامێکی بتوانێ، ئیختیاری بە دەست بێ، کێهە چتی خوایشت کرد بیکا.

بەڵام ئەمە خەیاڵە، شتی وا نییە. ئەمەش لە حیکایەتی کێشە و دەمەتەقێیەکەی نێوان فرفڕۆکە و چزووی ڕووگەنمای موقناتیسدا بە ڕوونی بەدیار دەکەوێ:

فرفڕۆکە بە خۆ دەنازێ دەڵێ: ئەمن ئازادم، بە هەر لایەکیدا کەیفم لێ بێ ڕووی دەکەمێ و کەچی ئەتۆ بەرت بە هەر لایەکەوە بکەی، هەر ڕوو لە یەك لای دەکەی. چزووی ڕووگەنما وەڵامی دەداتەوە:

کێهە ئازادی؟! ئەتۆ بە خوایشت و ئیرادەی خۆت ناخولێیەوە، با بە خولت دێخی، با یاریت پێ دەکا، دەنا چۆن دەتوانی بخولێیەوە؟ ئازادییەکەت پشوو کورتە، لە بایەکی بۆ بایەکی دەچی. نزیکترین با کارت تێ دەکا. بەڵام ئەمن پشت بە هەڵسوکەوتی کەش و هەوا نابەستم و هەمیشە هەر ڕوو لە یەك لای دەکەم و بە هۆی ئەم ڕوو لە یەك لاکردنەم ڕێگای ڕاست بە خەڵك نیشان دەدەم، بەڵام ئەگەر بە وردی بیر

لەم قسەیە بکرێتەوە، ئەوەمان بۆ ڕوون دەبێتەوە کە ناکرێ لە ئازادی بەو جۆرە تێ بگەین کە مرۆ بۆی هەیە هەر چارەسەرێکی بۆ خۆی ئیختیاری دەکا هەر ئەوەیە و نابێ گوێ بە هیچ چتێ بدا....

هێندێ لایان وایە ـ مەبەستم ئەوانەیە کە لە وڵاتانی سەرمایەداریدا دەژین ـ کە بە خوایشتی خۆیان تەرز و شێوازی بەوپەڕی ئازادییەوە بیرکردنەوەیان هەڵبژاردووە و هەبوونیان بەرهەمی ئارەزوو و ئاکار و ڕەفتاری " ئازادانەی شەخسی " یە، کەچی لە ڕاستیدا ئەوانە کۆیلەی هەلومەرجێکن کە تێیدا دەژین، کۆیلەی ڕەمەکییەتێکن کە لە مالیکییەتی تایبەتەوە هەڵ دەقوڵێن و تەرزی چۆنیەتیی ژیان پەروەردەیان دەکا. کامەتا" ئازادیی شەخسی؟"بەو مانایەی زانایانی بۆرجوازی لێکی دەدەنەوە. هەرچی چت هەیە لێرە ملکەچی" زەروورەت"ە و ئەم زەروورەتەش دە شکڵ و شێوازی هێزی کۆمەڵەکیی کوێرانەدا بە دیار دەکەوێ و زۆر لە باهۆز و ڕەشەبای سەخت دەچێ.

بەڵام ئەو ئازادییەی کە پشت بە ناسینی زەروورەت دەبەستێ لە بارودۆخی سۆسیالیزمدا، ئەوە شتێکی دیکەیە. یاسایەکان لە ژێر سێبەری سۆسیالیزمدا کوێرانە کارناکەن، چونکە چالاکیی خەڵك لەسەر بنەمای بە قووڵی ناسینی یاسایەکانی گۆڕان و گەشەکردنی کۆمەڵەکی دادەمەزرێ. بۆ نموونە، تاکە کەس نییە و بەس، بەڵکو دە پلەی یەکەمدا کۆمەڵە و ئینجا تاکە کەس...... بەڵێ ڕاستە، شاعیرێ، زانایێ، هونەرمەندێ لە چاو ئەفرادی کۆمەڵدا فەرقی هەیە، بەڵام ئەمە مانای وا نییە لە کۆمەڵەکەدا ئازادیی تایبەتی هەیە، یا دەبێ هەبێ، ئەسڵەن ئەو شاعیر و زانا و هونەرمەندانە، بە کۆمەڵپەروەری و مرۆدۆستییەوە و بەوە کە لە یاسایەکانی کۆمەڵیش و تاکیش چۆن تێ دەگەن و چۆن بە بەختەوەری دەگەیەن، بەوە هەڵدەسەنگێندرێن، نەك ئەمانیش هەروەك سەردەمانی پێشوو، ببن بە دەستە ـ دەستەی لامژ و توفەیلیی وەك: شامان و کاهین و پیر و مەشایەخ و فاڵچی و ڕمڵ لێدەر و سیاسیی دیکتاتۆر و چاوچنۆك و پووڵپەرست کە لەسەر ورگی سۆفی و دەروێشی لە گوێی گادانووستوو و لە دنیا بێ خەبەر دەژیێن. تەرزی ژیانی سۆسیالیزم هەر بۆ خۆی مانای تاك و کۆمەڵ بە جۆرێکی دیکەی جیاواز لە ژیانی سەرمایەداریی کۆمەڵ فت کردن و تاك پەرستی، دێتە گۆڕێ. ئازادی لێرەدا مانای چتێکی دییە.

ڕەنگە بپرسی باشە، ئەگەر جیهان بە هۆی کاریگەریی یاسا مەوزووعییەکانی جیهانەوە، کە هیچ دەخڵیان بە خوایشت و ئاگاییی خەڵکەوە نییە دەگۆڕێ، ئەمە مانای ئەوە نییە کە دەچێتەوە سەر قەدەرییەت و ناچاریی مرۆ و بە فشە دەرچوونی ڕای چالاکیی ئازاد و بەکاری خەڵك؟

بەم قسانە دەیانەوێ، بڵێن مارکسیزم گۆڕانی جیهان بە کارێکی قەدەری دەزانێ و هەموو چتێ پێشەکی بڕیاری لەسەر دراوە و هیچ دەخڵێکی بە ئیرادە و خوایشتی مرۆڤەوە نییە. هەروەها دەڵێن با مارکسییەکان باسی چالاکی و کردەوەی ئازادی مرۆڤیش بکەن، بەلاّم لە پاشان تووشی دووفاقی (تناقض) دەبن لە فەرهەنگیاندا. بە نموونە: دەڵێن، ئەگەر سۆسیالیزم چتێکی حەتمی و ناچاری بێ و ڕۆژێ دێ، کە بتەوێ و نەتەوێ، جیهانی تێدا دەبێ بە سۆسیالیست، دەی جا ئیدی ئەو هەموو خەبات و شەڕەشەقەی بۆ چییە، لێی گەڕێ با خۆی بێ، چ پێویست بە خۆ دامەزراندن و ئامادەگی بۆ سەرکەوتنی سۆسیالیزم دەکا؟ ڕوونە، کە هیچ کەسێ حیزبان بۆ ئەوە دانانێ تا ڕۆژگێرانی پێ پێکبێنێ. بەڵێ وا دەڵێن ڕەخنەگران لە مارکسیزم. بە ڕاستی مارکسیزم هیچ فڕێکی بەسەر ئەم جۆرە قسە قۆڕانەوە نییە. بەڵێ دان بەوەدا دەنێ کە سۆسیالیزم دەبێ سەر بکەوێ. بەلاّم نەك بەو مانایەی کە ئەم سۆسیالیزمە هەروا لە خۆڕا دێتە گۆڕێ.

دەبێ ئەوە بزانین، کە دوو جۆرە ناچاری (ضرورة) هەن: ناچاریی خۆڕسکانە و ناچاریی کۆمەلاّیەتییانە، ئەم دوو ناچارییە لە جەوهەردا لێکدی جوداوازن. ناچاری لە گۆڕانی کۆمەڵدا بە شێوەیەکی جیاواز لە گۆڕانی شەو و ڕۆژ و هاتنی چوار وەرزەی ساڵ و هتد... ڕوودەدا. ڕوودانی شەو و ڕۆژ و چواروەرزەی ساڵ هیچ دەخڵێکی بە خوایشت و ئیرادەی من و تۆوە نییە، بڵێی و نەڵێی، ئەمانە هەر ڕوو دەدەن. بەلاّم لە کۆمەڵدا، هیچ چتێ بێ کردەوەی مرۆڤ نایەتە گۆڕێ، بەبێ چالاکیی بەکردەوەی مرۆڤ چێ نابێ، بێ چالاکیی شۆڕشگێڕانەی مرۆڤ نایەتە گۆڕێ. بەلاّم ئایا ئەمە مانای ئەوەیە کە ناچاریی کۆمەڵەکی، یاسایەکانی گۆڕانی کۆمەڵەکی، ئینسان دروستیان دەکەن؟ نەخێر. بەڵێ ناچاریی کۆمەڵەکی هێندەی ناچاریی نێو خۆرسك ناچارییە. وەلێ، وەك دیتمان فەرقێکی جەوهەرییان لە نێواندا هەیە. لە خۆڕسکدا زەروورەت (ناچاری) چالاکی و کاری مرۆ، بە زۆر ناسەپێنێ. بەڵێ ڕاستە سەرما و سۆڵە وات لێ دەکا خۆت بە جۆرێ

بگونجێنی کە لە تاو سەرمایێ نەمری، بەلاّم ئەمە وەك ئەوە نییە کە تۆ لەناو کۆمەڵدا ڕەفتار دەکەی. چالاکیی خەڵك دەچێتە خانەی ئەو هەلومەرجەوە کە بەبێ فەراهەم کردن و مەیسەرکردنی ناچاری (زەروورەت) نایەتە گۆڕێ و بە دیار ناکەوێ. ئەگەر خەڵك ملیان لەکار نەنا، یان نا، بەلاّم بە زەغەلی بۆ ئامانجێکی کە بیگەنێ، ئەمە مانای وایە ئەو ئەرك و کارەی کە بۆ ئەو ئامانجەیان بە خەرج داوە، بەشی ئەوە ناکا، بەوەندە کاتەی بۆی داندراوە. ئایا دەکرێ، ئاو هێنان بۆ شاری هەولێر بەبێ ئەرك بە خەرجدان سەربگرێ، داخوا بەبێ ڕێك کەوتنی پارتی و یەکیەتی دەکرێ قسەمان دەبەرابەر نەیاری سوار و ئێمەی پیادەدا سوارتر بێ؟ دیارە نا.. ئەگەر هەوڵدان بۆ ئاوهێنان بۆ هەولێر سست و تەمبەلاّنە، یان نەزانانە بێ و هیچی بۆ نەکرێ، دیارە بێ ئاوی و ئەنجامە خراپەکانی هێندەی دیکە ناڕەزامەندیی خەڵکەکە زێتر دەکا. کەوا بوو گۆڕان لە کۆمەڵدا بە دەست مرۆیە، لە خۆڕسکدا بە دەست مرۆ نییە، ئەتۆ ناتوانی مانگگیران و ڕۆژگیران و شەو ڕۆژ و بەهار و هاوین و زستان و پاییز ڕاگری. بەلاّم دەتوانی لەناو کۆمەڵدا بەرنامەیەك دابنێی، ڕێگایەك، پردێك، شۆڕشێك بەرێوەبەری، کارەکە دەکەوێتە ئەستۆی خەڵکەکە، ئاستی وشیاریی، توانستی، یەکیەتیی و هتد.. (هایدەگەری نازیست، ئازادیی بە چەمکی هەستییەوە گرێداوە، ئەو ئازادی مرۆڤ و ئازادی غەیری مرۆڤی لێك جوێن نەکردۆتەوە).

نموونەیەکی دیکە، هەن دەڵێن مرۆ بێ شەڕ هەڵناکا. شەڕ چارەنووسە و هەر دەکرێ، دیارە ئەمە لە کۆششتی کورد بۆ شەڕهەڵنەگیرسان کەم دەکاتەوە. هەن دەڵێن، کورد نابێ بە هیچ، چونکی قەدەری وایە، پێغەمبەر دوعای لێ کردووە، بە قسەی دیرۆکنووسی تورك "نعیما" ئەفەندی، تورکی "بدنژاد" دەڵێن: "نە سوگوتدن ماشا، نە کورددن پاشا"، بەلاّم کە ڕاستیی دەرك کرد، ئەگەری هەلاّیسانی شەڕ دیارە کەمتر دەبێتەوە و کار بۆ ئەو ئامانجە دەکا و ئەگەری هەلاّیسانی هەر بە جارێ گۆڕدەکا. ئەوانەی کە دەڵێن کورد نابێ بە هیچ و قەدەرییانە بیردەکەنەوە، ئەزموونی زیندووی ژیان، بیانهەوێ و نەیانهەوێ بیریان دەگۆڕێ و بە جۆرێکی دیکە ناچار بیر لە نەتەوەکەیان دەکەنەوە..

ئیدی بەم جۆرە دەبینین زەروورەتی مێژوویینە (ناچاریی مێژوویینە) هەڵوێستێکی بە کردەوە و ڕاستەقینە بەرابەر بە ڕووداوێ بە تاڵ ناکاتەوە، بە پێچەوانەوە دەی

سەپێنێ، ئەگەر شاقەلی کار بۆ ئاوهێنان بۆ هەولێر بە پێی بەرنامەیەکی زانستانە و پوولێکی باش و پسپۆڕی چاوساغی خۆی، بۆ لێ هەڵبکرێ. "ناچاریی مێژووییینە" ملکەچی ئیرادەی ئینسان دەبێ:

أگر فلك با مراد ما نگردد   باید کاری کنیم تا بگردد

+ +

إذا الشعب يوماً أراد الحياة   فلابد أن يستجيب القدر
ولابدَّ لليل أن ينجلي   ولابدَّ للقيد أن ينكسر

دەبێ ئەوەش بزاندرێ کە سەربەهای هەموو کارەکە ئازادیی بە کردەوەی ئەرك بە خەرجدانە، دیارە ئەم ئەرك بە خەرجدانە ئازادانەیە، هۆکاری خۆیەکیشی پێ دەگوترێ، واتە ئەو هێزانەی کە پشت بە خەڵکەکە خۆی دەبەستن، بە وشیارییان، بە زانستییان و کردەوەی سەرومڕیان و توانستی کاروباری خۆ ڕێکخستنیان دەوری خۆیان هەیە. دیارە دەوری هۆکاری خۆیی لە کۆمەڵگای ئازادی سۆسیالیزمی ڕاستەقانیدا دەگاتە چڵەپۆپە.

فەیلەسووفانی بۆرجوازی و زانایانی کۆمەڵناسیی بۆرجوازی چەمکی ئازادییان شێواندووە. ئەوانە ئازادییان تەنها بەوە زانیوە کە "ڕۆح بگاتە ئازادیی نموونە". ئەمانە دەڵێن: ئەتۆ ببە بە کۆیلە و کۆت لەمل، ئەگەر هەستت بەوە کرد لەو کۆیلەتی و بەندەگییەدا ناڕەحەت نیت و ڕۆحت ئازار نادا، کەواتە تۆ ئازادی.

لە کۆمەڵی بۆرجوازیدا هەموو خەڵك ئازادن گۆیا کەس کرێکار بە زۆر ناچاری کارکردن ناکا و سەرمایەداریش هیچ مەجبوور نییە کار بە کرێکار بدا. کرێکار هەر کاتێ ویستی دەتوانێ بچێتە کن سەرمایەدار و دەشتوانێ نەچێ، بۆ خۆی سەرپشکە، نەك هەر ئەمە بگرە ئایدۆلۆجیکەکانی ئیمپریالیزم زاراوەیەکیان داتاشیوە، ئەوەش زاراوەی" جیهانی ئازاد" ە، بەڵام کامەتا جیهانی ئازاد؟ جا ڕاستە ئەو کەسە لە جیهانی بەناو ئازاددا، سەربەخۆ و ئازادە؟

بۆ ئەوەی مرۆڤ ئازاد بێ، دەبێ بەسەر هەلومەرجی ژیانی کۆمەڵەکیدا زاڵ بێ و دەسڕۆ بێ. بەڵام گەلۆ ئەمە لە جیهانی سەرمایەداریدا کە لەسەر بنەمای چەوساندنەوەی خەڵکی ژێر دەستدا دامەزراوە و "مارکۆزە" گوتەنی، مرۆڤی کردووە بە چتێکی یەك ڕەهەند، چۆن فەراهەم دەبێ؟ ئەزموون ئیسپاتی کردووە کە ئازادی لە کۆمەڵێکدا مرۆ، مرۆ بچەوسێنێتەوە و نەتەوەیەك، نەتەوەیەکی دیکە بچەوسێنێتەوە،

وڵاتێکی دەوڵەمەند، وڵاتێکی دواکەوتووی هەژار بچەوسێنێتەوە، لە خەون و خەیاڵ بەولاوە چیدیکە نییە و لە خەڵك فریودان زێتر تێ ناپەڕێ. ئازادی کامەتا؟ شاری جابۆلقا و تەیری عەنقا و پڵاوی خانەقایە.

ئازادییەك کە لەسەر بنواشەیەکی ماددی دانەمەزرابێ، ئازادیی ڕووت، ئازادیی تەنها لە مێشك و دەروون و ئاوات و هەویا و سەر نەخشەی ددان پێدا نەنراودا، تەنها هەر وەك ئەندێشەیێ، وەك گڵووکێك کە ڕەگی نەبێ و ڕیشەی دە ناخی خاکدا ڕۆنەچووبێ، با زۆر جوانیش بێ، هەر کاتێ دەزانی لەپڕ دەژاکێ و سیس هەڵ دەگەڕێ و هیشك هەڵدێ. بۆرجوازییەتی شۆڤینیستی عەرەبی عیراق بۆرە ئازادییەکیان بە نێوی "ئۆتۆنۆمی"یەوە بە بەشە بە زۆری ئیمپریالیزم بە عەرەبەوە جووتبەقێ کراوەوە ددان پێدانا، کەچی زۆری پێ نەچوو سیس هەڵگەڕا و لەبار چوو، بگرە نزیکەی ٣\٤ میلیۆن کوردیش بوو بە گوری و گاوگەردوونی بێقەڵتوبڕ و ئەنفالکردن، چونکە لەسەر بنەمایەکی ماددیی موشەخخەس دانەمەزرابوو.

لە لایەکەوە باسی خودموختاریی بۆ کورد دەکرد، هەر دە هەمان کاتدا، کوردی بە عەرەب دەکرد، کوردستانی لە کورد خاوێن دەکردەوە، لە هەموو بڕیارەکانی پەژیوان دەبۆوە. ئەوجا چۆن بۆرجوازییەتێکی چینی چکۆلەی سەرمایەدار، کە سەرچاوەی فاشیزمە، چۆن ددان بە ئازادی و مافی چارەی خۆنووسینی نەتەوەیەکی فەلەکزەدەی بێچارەی وەك کورددا دەنێ؟!

تۆ باسی چارەسەرت کرد... ئەگەر چارەسەرەکە لە ڕوانگەی سێ خولگەکانی ئەقڵییەتی ئەو کەناڵانەوە کە دەگەڵ مەشرووتییەت (دەستووردانان)دا لە دنیای ئایدیۆلۆژییەکی ئایینیی یەکپارچەدا وەسەر ئاوکەوتن، بخوێنینەوە بەرەورووی ئەم پرسیارانە دەبینەوە: تا چ ئەندازەیێ کورد لە چارچێوەی دەوڵەتی عوسمانیی سەروبەندی "تنظيمات" و هەروەها لە چارچێوەی مەشرووتەی ئێرانیشدا دەرکی بە چەمکی گرنگیی زانست و فەلسەلەی خۆڕۆشنبیرکردن کردبوو؟ ئایا کوردیش هەروەك عوسمانییە "نوێخوازەکان" تا چ ڕادەیێ لەگەڵ چەمکەکانی یەکسانی، دادپەروەری، ئازادیی شۆڕشی فەرەنسەدا، لە پێناسەی هەبوونی خۆی حاڵی ببوو؟

دیارە پرسیارەکانم شەقڵی فەلسەفییانەی زێتر پێوە دیارە، چونکە من لە فەلسەفە دەدوێم، یان کە باسی ئازادی دەکەم لە ڕوانگەی فەلسەفەوەی، جارێ وەك

"بیروئەندێشە" دەنۆڕمێ، (چونکە لەو بڕوایەدام کە بیری سیاسی، فەلسەفەی سیاسی، ئایدیۆلۆجیای سیاسی، تیۆریی سیاسی، هەن...) نەك وەك ئایدیۆلۆجیا و تیۆریی فلأنە حیزب یان فیسارە ڕیکخراو، هەرچەندە هیچ فەلسەفەیەکیش هەروا بەو ئاسمانەوە مۆلەق ڕانەوەستاوە و بێ شەقلێ و مۆرەی چینایەتی: کۆمەڵەکی ـ ئابووریی خۆی نییە. بێ گومان ڕۆشنبیری کوردیش و عەرەبیش و بگرە سەرلەبەری نەتەوە موسڵمانەکانی ژێر ئالأی ئیمپراتۆریی عوسمانی لە یەك سەرچاوەی ئەو ڕۆژگارە ئاویان دەخواردەوە. ئەتۆ لە بیروئەندێشەی هەر نەتەوەیێ دەنۆڕی، هەر هیچ نەبێ یەکێ لەم سێ خولێنك (تەوەرە)انەی، یان موتوربەیەکی ئەم سێ خولێنکانەت لە دۆزێکی تایەن (معین)دا بەرچاودەکەوێ. واتە: تابلۆیەکە ئەو ڕۆژگارە چۆن بوو، ئەمڕۆش تا ئەندازەیێ وەك وی دەچێ. تەواوی ئەو خەڵکە سورمانانەی کە لە پاش ڕووخانی ئیمپراتۆریی عوسمانی، بە نموونە: وەك عەرەب و کورد، وێڕای سەربەخۆییەکی نەتەوەییانە لە سێبەری ئینگلیس و فەرەنگدا بەش بە حاڵی عەرەب و چەند فێرگەیێ بۆ خوێندنی زمانی کوردی بە پێی یاسای ناوخۆیی، بەش بە حاڵی کوردی ناوچەی سلێمانی و هەولێر لە کوردستانی عیراقدا، بۆرە بیروئەندێشەیەکی فەلسەفییانەی سەتەی ١٩می تورکی لێ بترازێ، کارەکە بە گشتی لە چەمەرەی بیروئەندێشەگەلێ کە پێوەندیی زێتر بە کۆمەڵ و ژیانی سیاسی و گەڕان لە دووی چارەسەرکردنی بەولاوە نەترازاوە. ئەم بیروئەندێشەیە کە لە چەمەرەی سەرەنگرێی دەوڵەت و میللەت چۆن ڕزگارکردن و ڕێگایەکی تازە بۆ ژیان و گوزەران دۆزینەوەدا گینگڵەی خواردبوو، هیچ کاتێ و هەرگیز لە بیرکردنەوەی سەرپێیانە و لە تەنکاودا مەلەکردن و سەتحییەت بەولاوە چیدیکە نەبوو. ئەو کەسانەی کە لە دنیای فەرهەنگێکی وشکەسۆفییانە (دۆگماچییانە) و ئایینپیشەییدا پەروەردە ببوون، بە جۆرێ چ لە بیروئەندێشە و چ لە زانستی ڕۆژاوا نزیك بوونەوە و بڕوایان پێ هێنان وەك بلێی لە گومان بەدەرن و ڕاستین، واتە: لە لاسایی کردنەوەی ڕووت بەولاوە چیدیکە نەبوو. بە ناخیاندا نەچوونە خوار، کارەکەیان لە سەرڕا تاوتوو نەکرد، شییان نەکردەوە، شەن و کەویان نەکرد، بە هێڵەك و والأ، لە هێڵەکیان نەدا و والأبێژیان نەکرد. ئەم کەسانە پێیان وابوو، ئەم جۆرە بیروئەندێشانە، با هی کابرایەکی ڕۆژاوای لاوەکیش بن و هیچیشیان تێدابەستەنەبێ، مادامێکی ڕۆژاواییانەن و لە کتێباندا نووسراون، تەواوە و کێشەی لەسەر نییە.. مام هەژار بۆی وەگێڕام، گوتی: چوومە

خزمەت بەهەشتی محەممەد عەلی عەونی لە قاهیرە، هێندێ کارم لەمەڕ تەرجەمەی شەرەفنامە پێ هەبوو. گوتی: هەروا بەدەم دەمەتەقێوە، قسەم بۆ دەکرد، فەرمووی ئەتۆ ئەو هەموو زانیارییانەت لە کێندەر هینایە؟ ئەمنیش گوتم: قوربان، ئەوانەم هەموو دەماودەم لە زاری خەڵکی نەخیندەوار بیستییە. گوتی: کوڕە هەژار، تا زووە ئەوانە هەموو بنووسەوە و بیانکە بە کتێب، پاش پەنجا ساڵی دیکە دەبن بە سەرچاوەی زانست و ڕاستی... بیستوومە زانایەکمان لێ هەڵکەوتووە، گۆیا زەڕەی ـ حاشا لە خوێندە ـ چارەوێشی تۆمارکردووە، کە گۆیا ئەوەش هەر کارێکی ئانتیکییە و ڕۆژێ دێ بڵێین "چارەوێی کوردەواری" ئەوها زەڕیوە. بە کورتی دەمهەوێ بڵێم: ئێمە، کوردی پاشماوەی ڕژێمی دەرەبەگایەتیی عوسمانی، دە کاتێکدا دەم لە مۆدێرنیتە و مۆدێرنیزم و پۆست مۆدێنیزم دەکوتین هێشتا هەر دە خولێنکەکانی پان ئیسلامیزم و ماتریالیزم و ناسیۆنالیزمی پارادایمی تێهەڵکێشدا دەخولێینەوە و بۆ خۆشمان نازانین بە ڕاستی بەرمان بە کوێوەیە..... چارەسەرەکە بۆ دوو جۆرە کێشە: کێشەی گشتی کە لە هەموو دنیادا هەیە و کێشەی ناوخۆیی و تایبەتی هەر ولأتێکیش بۆ خۆی هەیە. من با باسی ولأتەکەی خۆم بکەم لە پێشدا.. بۆ نموونە: من پێم وایە چارەسەرەکە لێرەوە دەست پێ دەکا، لە گۆڕینی ئەقڵییەتی چینی دەسەلأتدار، ئایدیۆلۆژیای ڕەسمیی حوکمڕانەوە دەست پێ دەکا. ڕەنگە بپرسی: باشە، تا ژێرخانی کۆمەڵ (بنەمای ماددی) نەگۆڕێ، ئەقڵییەت (ئایدیۆلۆجیا) چۆن دەگۆڕێ؟ وەلأم: ئەگەر ئەتۆ بڕوات بە کاریگەریی هاوبەرابەری ژێرخان و سەرخان (واقیعی ماددی و واقیعی مەعنەوی) کرد، واتە: هەروەکو واقیعی ماددیی تازەکوورە کار لە ڕووخاندنی سەرخانی پۆسیدە و ڕەنگ و بێن و تام دۆڕاو دەکا، هەروەهاش واقیعی مەعنەوی (بیروبڕوای تازەنەفەسی) واقیعی ماددیی (ژێرخانی) دواڕۆژی نزیکی ناچارەکی، کار لە ڕووخاندنی بیروبڕوا (سەرخان)ی کۆن دەکا..

ئەو ئایدیۆلۆجیا ڕەسمییەی چینی حوکمڕان ئەگەر سوود لە مانەوەی ئافرەت بەو شێوە بەدبەختییەی کە دە ولأتی مەدا هەیە وەربگرێ: بۆ ئەوەی بە مانەوەی ئەو حاڵەتە پاشکەوتووە، درێژە بە ئایدیۆلۆجییەتە ڕەسمییەکەی خۆی بدا، بێگومان ئەوە یەك لە کۆسپ و تەگەرە هەرە گەورەکانە کە دەبێ، لەپێشدا ئەوە بگۆڕین. جا کە ئەوەمان گۆڕی، هەنگین بەرنامەیەکی کۆمەلأیەتی نوێ دادەنێین، بەرنامەیەکی

چاکسازی دادەنێین، کە یەکەمین کاری ئەوەیە ئافرەت فێرە خوێندەواری بکا،. لە سەتا چەندی ئافرەت لە کوردستاندا خوێندەوارە؟ تا ئێستا نازانین ئەو ڕێژەیە بە دروستی بچەسپێنین... با ئێمە بیکەینە دوو بەشەوە، ئەوەی پیرە و لە ماڵێیە و تەمەنێکی زۆری هەیە، ئەوە لێی دەگەڕێی؟ چیی لێ دەکەی؟ بڵێین لە ٢٠٪ ئەو ئافرەتانە قابیلی ئەوەن کە فێری خوێندەواری بن، بڵێین لە سەتا پازدەی لە فەرمانگەکان کار دەکا، ئەم لە سەتا پازدەیەش کە لە ڕاستیدا بە دنیایەك بیروباوەڕی سەیر و ئەفسانە و سیحر و فاڵچێتی و ترس و خورافیاتەوە گۆش کراون، خوێندەوارن.

ئەمە بەبێ هیچ جۆرە ڕۆشنبیرییەك، ئێمە ئەگەر بێت و ئەوانە (غسل دماغ)ێك نەکەین، ئەوانە نەڕووخێنین و جارێکی دیکە سازیان نەکەینەوە ئیدی چۆن باسی مافی مرۆڤ و ئەم شتانە بکەین، هەر هاوار بکەین و بڵێین لە ژنەکەت مەدە، ژنەکەت مەکوژە، تۆ دەبێ ماك و ڕەگوڕیشەی ئەو دواکەوتنە بدۆزییەوە. دەبێ ئەو بنیچە مادديیە بدۆزییەوە کە ئەو تێڕوانینە خراپەی پیاوی لەسەر ئافرەت بە زەقی قوت کردۆتەوە، ئەوە بڕووخێنین. ئەوەش هەر بە قسە نابێ، بە خوتبەی مزگەوت نابێ، بە شیرەت و نسحەتان نابێ، بەڵکو دەبێ بنیچە ماددییەکەی بدۆزینەوە، بۆ نموونە: ئەگەر هاتو لەو هەولێرەدا چوار ئوتێلی وەکو ئەو چوارچرایە هەبن. لەو ئوتێلەدا بڵێین ژن و پیاو هەموویان پێکەوە دانیشن، ڕەنگە بتوانن زیاتر یەکدی بناسن. ئێمە ئەگەر تەنانەت ڕێ بەمانە نەدەین، چۆن بڵێین دەبێ مافی ئافرەت بپارێزین و کۆمەڵ پێش بخەین، ئێمە دەبێ بۆ لێکدی ئاشکرابوونی پێوەندییەکانی ژن و پیاو، پێناو و پردی مینایی (شەففاف) دروست بکەین، بۆ نموونە: تا ئێستاش ئافرەتێ ناوێرێ کەسێ بۆ کارێکی تەنانەت ڕۆشنبیری ـ کۆمەڵەکی، ئازادانە و بێ پەروا بۆ شوێنێکی خەڵوەت بانگهێشت بکا، چونکە بە پێی مەزەبەکەی کە شافیعییە، ئەگەر ژنێك و پیاوێ تەنها لە (خەڵوەتێکی دوو کەسیدا دانیشن، ژنەکە بۆی هەیە داوای مافی ژن و مێردایەتی لە پیاوەکە بکا.. ئەم زۆر بە گومانەوە لە نیهادی ژن و پیاو نۆڕینە مرۆڤ دەخاتە خانەی ڕەمەکایەتیی ڕووت و وەك مرۆڤ لە هەر کاتێکدا بۆی هەڵکەوێ جووڕڕڕ..... با دەداتەوە سەر ئاژەڵایەتی و نە حیساب بۆ ئەقڵ و ئەخلاق، نە حیساب بۆ مرۆڤایەتیی لە ئاژەڵ جوداوازی خۆی دەکا. کەچی ئیسلام بۆ خۆی مرۆڤی بە گشتی بە (موکەڕڕەم) لە قەڵەم داوە "ولقد كرَّمنا بني آدم". ئەمن پێم وایە ئیمامی شافیعی لە

نیگای بابسالارییەوەی کە بەسەر کۆمەڵی عەرەبستاندا زاڵ بوو و ژن لە پیاو بە کەمتر دەزاندرا و زیندەبەچاڵکردنی مێیینە کارێکی خواسایی بوو، لە پێوەندیی مێیینە و نێرینە نۆڕیوە. باشە ئەو جۆرە لە پێوەندیی ژن و پیاو نۆڕینە لە ژیانی ئەوڕۆی هەموو کۆمەڵانی ئیسلامەتیدا، ئەگەر بە کردەوە وەسەر پێ ئێخرێ کاروباری ئەو کۆمەڵانە چیی بەسەر دێ؟! ئەوەشت لەبیرنەچێ، ئەمن لەگەڵ فەمینیزمدا، بە مانای وەگەڕانەوە بۆ سەروبەندی داکسالاری، نیم، چونکە چ بابسالاری و چ داکسالاری، هەر یەکە لە هەلومەرجی کۆمەڵەکی ـ ئابووریی مێژوویینەی خۆیدا هاتۆتەگۆڕێ و بۆ هەلومەرجی ئەمڕۆ ناگونجێ، تەرزی پێوەندیی ژن و پیاو ئەمڕۆ شێوەی پێوەندییەکانی ڕەنێوهێنان و هێزەکانی ڕەنێوهێنان دەیسەپێنێ، نەك بیروبڕوای من و تۆ یان فلانە تاك یان فیسارە تاك.

هونەر

هونەر شێوەیەکی جۆرەکیی ئەوتۆیە کە ئاگایی (وعي) و چالاکیی ڕەنگ بە واقیعدەرەوەی مرۆڤە و یەکێ لە ڕێگا هەرە گرینگەکانە کە جیهان بە تەرزێکی جوانکاری وێنەدەکێشێ و دەنوێنێ. مارکسییەت ئەو بۆچوونانەی کە هونەر بە بەرهەمی ڕۆح (esprit)ێکی ڕەها و بێ سەرحەد و سنوور، یان ویستی بتوون (الإرادة الكلية) و سرووش (الوحي)ی خودایی، یان بەرهەمی هەستوخوست و سۆسەی ئاگاییی هونەرمەند دەزانن، بەرپەرچ دەداتەوە و نایانسەلمێنێ. سەرچاوەی داهێنانی هونەری و ڕێڤاژۆ (وتيرة)ی پێکهاتە (شکڵ و قاڵبگرتە)ی هەستوخوستی جوانکاری و پێداویستییەکانی مرۆڤ، ئەرك بە خەرجدان و کارە. ئێمە ئاسەواری هونەرە سەرەتاییەکان لە دەوروبەری نێوان ٤٠٠٠٠ تا ٢٠٠٠٠ساڵی سەروبەندی دێریننناسی (paleontholic)ی لەمەوبەر سەرەتاتکێمان دەگەڵدا دەکەن. سەروکار و پێوەندیی نێوان هونەر و کار، لە سەروبەندی چەرخ و چاخە سەرەتاییەکانی مرۆڤدا، سەروکار و پێوەندییەکی ڕاستەخۆ بوو. بەلام پاشانەکێ ئەم پێوەندییانە دە قاڵبێکی تاق و جووت و دووفاق و ناڕاستەوخۆدا گیرسانەوە. ئەگەر بەم مەنتیقە لە کارەکە بڕوانی، شیعری شاعیرێکیش و جۆماڵکردنی جۆگەلەیەکیش، خۆ هەرتك هەر بە کار لەقەڵەم دەدرێن، وەلێ ئەوەندە هەیە، کە ئەویان کارێکی ڕووت (داڕندراو = ئابستراکت)ی بیر و خەیاڵ و سۆز و ئەوی دیکەیان کاری پێمەڕە و ماسولکەیە. بەلام هەرتك هەر کار و ئەرك بە خەرجدانن، بەلام مێشکیش و ماسولکەش هەرتك هەر ماددەن. بناخەی هونەر ئەو گۆڕانکارییانەیە کە دە بنیاتی کۆمەلایەتی ـ ئابووریی کۆمەڵدایە و لە پەرەساندنی هونەردا خەڵکەکان (جەماوەر) لە هەموو دەور و زەمانێکدا دەورێکی گەورەیان تێدا گێڕاوە. پێوەندییە جۆراوجۆرەکانی نێوان خەڵك و هونەر لە نیشانە و شەقڵ و مۆرکە نەتەوایەتییەکاندا کە یەکێ لە تایبەتمەندییە جۆرەکییەکانی هونەرن، بە ئاشکرایی بەرچاو دەکەن. واتە: هەر نەتەوەیێ، هونەری شەقڵ و مۆرکداری خۆی هەیە. دیاردەکانی دیکەی ژیانی هونەر و کۆمەڵ کە یەکێ لە شێوەکانی ڕەنگدانەوەی هەبوونی کۆمەڵە، واتە: لە نێوان زانست و تەکنیك (بەش بە حاڵی تەکنۆلۆجیا)، ئایدیۆلۆجیای سیاسی (بەش بە حاڵی هونەر و حیزبایەتی) و ئاکار (بەش بە حاڵی پێوەندیی جوانکاری دەگەڵ ئاکار)دا لایەنی زۆر هاوبەش هەن. مەبەستم ئەوەیە کە زانستیش و تەکنیکیش و بیروباوەڕی سیاسییش و ئاکار و ڕەوشتیش، بەرێکیان بە

لای هونەرەوەیە، واتە: زانست و تەکنیکی جوانیش و ئایدیۆلۆجیای سیاسیی جوانیش و ئاکار و ڕەوشتی جوانیش هەن. بەلام وێڕای ئەمەش، هونەر تایبەتمەندیی جوداوازی خۆی هەیە و سنووریان لە یەکدی دەگەڕێتەوە. هونەر چتێکە و ئەوانیتر چتێکی دیکەن. کەرەستەی بابەتی تایبەتیی خودی هونەر، پێوەندییەکی هونەرییانەی نێوان واقیع و مرۆڤە. ئەرکی سەرشانی هونەر ئەوەیە کە جیهان هونەرکارانە وێنە بکێشێ. جا هەر لەبەر هەندێیە کە مرۆڤ، وەك پێناو ئامێری پێوەندییە جوانکارییەکان، ناوچەق و ناوینی سەرلەبەری کارەکانی هونەرە. بابەتی سەرەکیی هونەر (بە هەموو جۆرەکانییەوە) لە لایەن هونەرمەندەوە بە ماڵ (تبنى) دەکرێ و لە شێوەیەکی ڕەنگدانەوەی جۆرەکیدا لە حاڵەتی وێنە هونەرییەکاندا کە پێوەندیی ئۆرگانیکی نێوان بەرهەستی (حسی) و مەنتیقی، نابەرجەستە و بەرجەستە، تاك و کۆمەڵ، بە دەنگ دێنن، ئاراستە و پێشکێش دەکرێ. وێنە هونەرییەکان، داهێنانێکی هونەریی ئەوتۆیە کە پشت بە زانیاریی هونەرمەند لەمەڕ ژیان و دەسڕەنگینیی وی دەبەستێ. جا لێرەدا ئەم پرسیارە دێتە پێشێ کە داخوا جوداوازیی هونەرمەندێ کە بۆ خۆی، بە نموونە وەك شاعیرێ، نێوەرۆکی شیعرەکانی تا ئەندازەیێ بەشێ لە ژیانی خۆی بێ، یان نەبێ؟ یان ئایە مەیگوساری و خەراباتیەتی و ئاشقێنی بۆ شاعیرێ کە شیعری مەیگوساری (الخمريات) و ئاشقانە بلێ مەرجە؟ ڕەنگە شاعیری سۆفی مەشرەبی ئەوتۆ هەبن کە هەرگیز خۆیان لە قەرەی شەراب و ئافرەت نەدابێ، کەچی شیعری زۆر چاکیشیان لەم دوو بابەتەدا گوتووە. نەك هەر ئەوە، بگرە یەکێکی وەکو ئەبو نەواسی خەراباتی و مەیگوسار، لە پاش مردنی، وەك دە کتێبانمدا خوێندۆتەوە، ئەم شیعرە زاهیدانە سۆفی مەشرەبانەیان دە بن بەڕە شڕەکەیدا دیتۆتەوە:

ولقد دلوت مع الغُواة بدلوهم   وأسمتُ سرح اللهو حيث أساموا
وبلغت ما بلغ امرؤٌ بشبابه   وإذا عصارة كلِّ ذاك أثامُ

جا، ئەبو نەواس بەم دوو بەیتە شیعرانەی، لە خەراباتیەتی و فیسق و فوجوور پەشیمانیی خۆی دەربڕیوە، یان بە هەر مەبەستێکی دیکەی گوتبن، دیارە مەزەی لە شیعری زاهیدانەی زۆر چاکیش خوراوە..

ئەمن لەو بڕوایەدام کە حافزی شیرازیی مەزن، کە لە وەسفی شەراب و مەستیدا، کەس دەسکی لە دوو نەکردووە و کەسی بە تۆزی قولەپێدا نەگەیشتووە، هەرگیز توخنی شەراب نەکەوتووە. خۆ شاعیری واش هەن کە مەینۆش و ئاشقیش بووگن، کەچی شیعری ئاشقێنی و مەیگوساریی زۆر بێتامیان گوتووە. نێوەرۆك (بابەت) و ڕوخساری ڕەنگ پێ دانەوەی واقیع لە

هونەردا، ئەرکی سەرشانی جۆرەکیی هونەر بەدیاردێخی، ئەم ئەرکە جۆرەکییەی سەرشانی هونەر، ئەفراندنی ئەو ڕاز و نهێنییانەی کە بەختەوەری و ئارەزوو بە مرۆڤ دەبەخشن و لە مانادا دەوڵەمەندی دەکەن و لایەنی هونەرییەکانی، واتە: ئەو ڕاز و نهێنییانەی کە لە بواری چالاکیی خۆیدا، دەتوانێ بە پێی یاسا و ڕێسایەکانی جوانی دایان بنێ، مانای ئەوەیە کە پێشوازی لە جێ بە جێ کردنی پێداویستییەکانی مرۆڤ دەکا. جا، هەر ئەم ئەرکانەی سەرشانی هونەرە کە هونەر، مانای زانستانەمان وەك ڕاستییەك لە بەردەمدا قوت دەکاتەوە و هەروەها کاریگەریی ئایدیۆلۆجیانە و پەروەرشتکارانەی خۆی پیشان دەدا. مارکسییەت، سروشتی بابەتییانەی گەشەکردنی هونەر، کاتێ کە ڕێگا بۆ چاوپشکووتنی جۆرە سەرەکییەکانی هونەر: لە گوێن ئەدەبیات، نیگارکێشان، مووزیك، شانۆ، سینەما و هتد... خۆش دەکا، دێنێتە بەرەوە. مێژووی هونەر، مێژووی تا دێ قووڵبوونەوەی ڕەنگدانەوەی واقیع و بۆچوونی هونەریانە و گۆڕینی جیهان بە دەست و مێشکی مرۆڤ، بەرەو گەیشتن بە فرەوانترین ڕەهەند و گەشەکردنەکانە. بەڵام گەشەکردن و پێشکەوتنی بە ڕەوڕەوەی گەشەکردنی کۆمەڵەوە، بە گۆڕانکارییەکانی بنیاتی چینە کۆمەڵایەتییەکانەوە شەتەك دراوە. هێڵی گشتی ڕەنگدانەوەی گەشەکردنی، دەگەڵ پتر قووڵبوونەوەی ڕەنگدانەوەی هونەرییانەی واقیع و بە شێوەی بەرە ـ بەرە کاملبوونی مێتۆدەکاندا، هەر وا ڕاستە و ڕاست و لە سەر یەك بار ناڕوا. هێڵی گشتی گەشەکردنی هونەر، لە دنیای دێریندا دە کاتێکدا کە لە سەرێکەوە بەرەو هەوراز چووە و بە ئاستێکی ستاندارت گەیشتووە، دەبینین، وەك مارکس ڕوونی کردۆتەوە، کۆمەڵی سەرمایەداری کە لە سیستەمی بەردەگی زۆر پێشکەوتووترە، دژمنی سەرسەختی هونەر و شیعرە (دیارە تەرزە هونەر و شیعرێ کە داوای ڕووخانی سیستەمی سەرمایەداری دەکا)، چونکە تەرزی سیستەمی ڕەنێوهێنانی سەرمایەداری، بە چاوێکی پەست و خوار لە بیروباوەڕی کۆمەڵەکی و مینەوی (مەعنەوی)ی سیستەمە ئینسانانە و باڵایەکان، دەڕوانێ. بەڵام وەنەبێ لە کۆمەڵی سەرمایەداریدا، هونەری پێشکەوتخوازی بۆرجوازی کە سەردەمانێ هێشتا خەسیەتەکانی چینێکی پێشکەوتخوازی بە بەرەوە مابوون، واتە: لە سەروبەندی تازە هاتنە مەیدانی سەرمایەداریدا، یان لەو بەرهەمە هونەرییانەدا کە ڕەخنەی (بە نموونە: وەك بێلزاك و ئەناتۆل فرانس) لەم سیستەمە دەگرت، بەرچاو نەکەوێ.. نموونەی ئەمەش لە واقیعییەتی ڕەخنەگەریدا ئاشکرا دیارە. لوتکەی هەرە بەرزی بیری جوانکاری لە جیهانبینیی زەحمەتکێشان، لە

جموجووڵی پراکتیکدا، بە دەم کار و ڕەنجدانەوە، بەرجەستە دەبێ و بە گوێرەی بیری مارکسییەکان، هەر ئەمەیە کە بنەڕەتی هونەری واقیعییەتی سۆسیالیست پێك دێنێ.

ئەگەر کەمێ زێتر درێژە بە باسەکە بدەین، ڕەنگە خراپ نەبێ.. مرۆڤ کە هێشتا زۆر سادە بووە، واتە: پێکهاتەی مێشکی هێشتا هەندێك خانەی تێدا دروست نەببوو و لە قۆناغی چت بە ڕاستەوخۆ دیتندا بوو. نەیدەتوانی بە بێ لەبەرچاوبوونی ماددەی چت، بیر لە هیچ چتێ بکاتەوە، ئەم قۆناغەمان بە قۆناغی چت بە چاو دیتن نێونا، بەڵام وردە ـ وردە مرۆڤ لە ئەنجامی ئەزموون و تاقیکردنەوەی ڕۆژانەیدا مێشکی گەشەی کرد. ئەو بە ڕاستەوخۆ چت دیتنە، دواتر وردە ـ وردە بەرەو ناڕاستەوخۆیی چوو، لە "تەجسید"ەوە بۆ "تەجرید"هەڵکشا. هەر لەبەر ئەوەشە کە هەندێك جار تۆ لە ڕەخنەی ئەدەبیدا دەڵێی: فلانە دەق، شیعرەکەی، داهێنانەکەی کزە بۆچی؟ چونکە ڕاستەوخۆیانەیە (موباشرییەت و تەقریرییەت و خیتابیەتی بەسەردا زاڵە) واتە: وەك بڵێی مرۆڤ حەزی لەوە نەبێ بە زەقی و بەرەوڕووی پێ بڵێی: ئەوە دارە و ئەوە بەردە. حەز دەکا دە پەردەی خەیاڵ و هەستوخوست و سۆزی وەرپێچی، ڕوونتری بێژم: وەك بڵێی هونەر حەز لە چتە وردەکان، ڕەگوڕیشەگان (جزئیات و تفصیلات)ی ژیان دەکا.. ڕەنگەکان بە خەستوخۆڵتر، سیفەتەکان بە قەتمەرتر، یان کاڵتر یان سووکتر پیشان دەدا.. بەکورتی: زۆری پێوەدەنێ، بەرز دەفڕێ، وەك لە بەلاغەتدا دەگوترێ (مبالغە، إغراق، غلو، تغريب، شێواندن و هتد..) بەکاردەبرێ، بۆچی؟ یان بۆچی مرۆڤ لە جیاتیی وەی لەسەر زەوین لە ڕاستی بگەڕێ، لە ئاسمان لێی دەگەڕێ؟ یان ئەوەی لە ئاسمانیش لێی دەگەڕێ، هەروەکو مرۆڤی سەرزەوینی وێنەدەکێشێ، هەر سیفەت و ڕەنگوڕووەکانی مرۆڤی سەرزەوینی ئاسایی پێ دەبەخشێ.. بەڵام دە شێوەیەکی بڵندتر و لە ئاستی مرۆڤی خواسایی بەدەریدا وێنەدەکێشێ: زیۆس، هەموو چتێکی پێ دەکرێ، خوداوەند بە بەزەییە، توانایە، زانایە، دەسڕۆیە، دەوڵەمەندە، داهێنەرە، خۆلاسە هەروەك ئەهلی کەلام دەفەرموون: چەندین سیفاتی ئەرێنی و نەرێنیی هەن، بەڵام (وەك هیچیش ناچێ "ليس كمثله شيء"ە. دیارە هەر ئەم بەرزنۆڕینەی مرۆڤی ناواقیعیی بە تالآن چووی دەسخەڕۆی وەهم و خەیاڵە بوو کە یەکێکی وەکو ئەفلاتوونی وەسەر کەڵکەڵەی ئەوە ئێخستییە کە بیر لە نموونە پێشەکییەکانی هەبوون بکاتەوە و پێی وابێ هەر وێنە (صورە)یێ لە سەر بنەمای دەڵمە (هیولا) یێ، شکڵ و شەماییلی خۆی گرتووە. ئەم دیاردەیە وەك لە شوێنێکی دیکەشمدا عەرزکردوون، لە قسەی زانایانی زانستی بە ئاوەژووشکانەوەی چت لەسەر تۆڕینە (شەبەکییە)ی چاو و سەرلەنوێ لە لایەن مێشکەوە

ڕاستکرانەوەی (هەرچەندە لێشی دوودڵم) بووەتە هۆی ئەم بە هەڵەداچوونە... چێتەکە زۆر ڕوونە مرۆڤ وردە ـ وردە لە چێتی ڕاستەوخۆ و تەقریری و ئەوانەوە بەرەو ناڕاستەوخۆیی و خەیاڵ و وەهم نشێوبۆتەوە. کاتێ مرۆڤ سەیری دنیای هەموو چالاکییەکانی مێشکی دەکا، دەچێتە چوارچێوەی وەهمەوە، لە ڕاستیدا ئەو وەهمە ئێمە گوتمان جادووە، سیحرە. گوتمان مرۆڤ هەوڵی ئەوە دەدا چێتێکی کە پێی ناوێرێ (یاسایەکەی دەرك ناکا) بە شێوەیەکی ئەوتۆ ڕەفتار دەگەڵ دەکا کە کار لەو چێتەی پێویستیەتی بەسەریدا زاڵ بێ، بکا. بۆ نموونە: ئەو کاتەی مرۆڤ وێنەی کەسێکی کە تیری هاویشتۆتە کەڵەکێوییەکی، لە دیواری ئەشکەوتەکەی کێشاوە، ویستوویە وا بزانێ، وا بەتەمابێ بە (ایحاء) ئەوەی لەسەر دیوارەکەی وێنەکێشاوە، سبەینێ دەتوانێ بەڕاستی ڕاوی بکا. مرۆڤ ئەو کاتە واقیع و وەهم، خەیاڵ و ڕاستیی لێك جودا نەدەکردەوە، پێی وابووە "مشبَّە و مشبَّە بە"، "مستعار و مستعار لە"، "کینایە و مکنَّی بە (لازم و ملزوم)"، "رمز و مرموز إليە"، "پەیکەرە و خاوەن پەیکەرە زیندووەکە" یەك چێتن. ئەمەش لە خەتی هیرۆگلیفیدا ئاشکرا دیارە. کابرایێ کە وێنەی ماسییەکی دەکێشا، وێنەکە و ماسییەکەی بە یەك چێت دەزانی، یەکی دیکە کە پەیکەرەی بۆ خودایەکەی دادەتاشی و دژمنەکەی "بە نموونە: حەزرەتی ئیبراهیم کە بتەکانی نەمروود دەشکێنێ" دەیشکاند، یان دەیدزی، شەڕێکی گەورەوگرانی لەسەر هەڵدەگیرسا، چونکە پێی وابوو، هەر بەڕاستی خودایەکەی کوشتووە یان بە تالآنی بردووە. جارێکیان فتیشیستێ وانێکێکی لاستیکی دەبێ، زەلامێ بە کێردێ لەتوپەتی دەکا. ئەم کارە لە ڕووی دەسدرێژی کردن لە (ئازادیی شەخسی)ی مرۆڤەوە، بەر دەمەتەقێ و وتوویژخرا. واتە: ئایا خاوەنەکەی دەتوانێ شکات لە کابرای "قاتڵ"ی وانێکەکەی بکا؟ نەك هەر ئەمە، بگرە بە هەر جۆرێ بە نیازی تەوهینەوە خۆ لە قەرەی تەواوی تابوو "پیرۆز"ەکانی مرۆڤ دان، بە دەسدرێژی لە "حەیسییەت و کەرامەت و قودسییەت"ی مرۆڤ لەقەڵەم دەدرێ... ئەمەش لە بنەڕەتدا پێوەندیی بە بیروبڕوا، بە سیستەمێکەوە هەیە کە داکۆکی لە بەرژەوەندی ئابووریی چینی حوکمڕان دەکا. بتپەرستیی سەروبەندی پێش ئیسلامەتی بیروبڕوایەك بوو کە داکۆکیی لە بەرژەوەندی (تەواغیت)ی قوڕەیش دەکرد، پیرۆزی و تابووبوونی لات و مەنات و عوززا و هوبەل و غەرانیقەکانی مەککە لە بەرژەوەندی چینی حوکمڕانی ئەو سەردەمە ئاوی دەخواردەوە.. خۆلاسە، هونەر هەر لە سەرەتاوە بە شێوەیەکی ڕاستەوخۆ و لەسەتا سەت پێوەندیی بە بژیوی مرۆڤەوە هەبووە. مرۆڤ بۆ بەرگری لە هەبوونی بایۆلۆژیی خۆی و مانەوەی خۆی پەنای وەبەر ئەو چێتانە بردووە. دیارە

لە هەر سەروبەندێکدا هونەر هەبووە. لە سەروبەندی پێش مێژوودا، سەردەمی بەردینی کۆندا، هونەری جادوو و خۆڕسکگەری هەبووە. سیما و ڕەنگ و ڕووی ئەم جۆرە هونەرە دە قەوارەدا هێشتا هیشك و ناقۆڵایە و وردییاتەکانی ئەرکێکی زۆری تێدا بە خەرج دراوە و ئەمە هەر بەو ڕەنگە پێش دەکەوێ و دە شکڵ و شێوازێکدا دەگیرسێتەوە کە زیندوو و بە ڕۆح و تا ڕادەیەك ئیمپریسیۆنیستییە. دە قاڵبی وێنەکیدا (زێتر دەگەڵ تەماشاکردندا دەدوێ و زووڕەفتەنی و بە ڕەواڵ خۆڕسکانە)یە. زۆر زەریفی و وردەکاریی پێوەدیارە. ئەم جۆرە هونەرە خۆڕسکگەرییە بە هیچ کلۆجێ خێوی فۆرمۆڵی چەسپ و پایەدار و مت و بێ جموجووڵ نییە، بەڵکو شێوەیەکە زۆر بزۆز و زیندوو و دەیهەوێ واقیعییەت بە یارمەتیی جۆراوجۆرترین هۆ و پێناو (وسائل)ەکانی دەربڕینی بەیان (مەجاز، ئیستیعارە، تەشبیە، کینایە، ڕەمز، تەلمیح، تەمسیل، تەعریز، تەورییە، تیباق و هەموو جۆرەکانی جیناس و هتد...) پیشان بدا و ئەرکی سەرشانی خۆی هێندێ جار کەموزۆر بە دەسڕەنگینی و مەهارەتی تەواوەوە بە ئەنجام دەگەیەنێ. ئەم بارودۆخە ڕەمەکییەی لە جوداوازیی خۆڕسکبەدەرە، ئەوەتا لەمێژە لەبیرکراوە، وەلێ بۆ گەیشتن بە قۆناخێ لە فەرهەنگ کە لە سای وی، فۆرمۆڵهایەکی وردی هونەری بڕسکێندرێن و دابهێندرێن، ڕێگایەکی دووردرێژ لە پێشێیە و دەبێ پەی کرێ.

بەڵام ئەوەی مایەی هەرە سەرسوڕمانە کە ئەم هونەری پێش مێژووە و هونەری "منداڵانە"یە، یان هونەرەکانی سەردەمانی پاشینی نەتەوە سەرەتاییەکان، هیچ وێکچوونێکیان دە نێواندا نییە؟

دیارە هونەر لە سەروبەندی جادوو و خۆڕسکگەریدا، بۆ ڕازاندنەوە و تەجەمولات و کەمالییات نەبووە. تەنانەت لە نێو تاریکیی ئەشکەوتاندا وەشێردراینە و پێوەندیی تەواوی بە شێوەی ئابووریی ئەم سەروبەندەوە، کە ڕاووشکارە، هەبووە.. ئەمە هونەری سەردەمی بەردینی کۆن. هەرچی هونەری سەروبەندی بەردینی نوێیە، ئەوە ڕووی لە ڕۆح و شێوەی ئەندازەیی کردووە. شێوەی خۆڕسکگەری تا دوای سەردەمی بەردینی کۆن، واتە: بە درێژاییی هەزاران ساڵ، بەردەوام بوو. بەڵام تا سەرەتای سەردەمی نوێ هیچ گۆڕانێ لەم شێوازەدا ڕووی نەدا و تا ئەم سەردەمە دەستی پێ نەکرد، شێوەی "خۆڕسکگەری" کە ئازادانە دەرکەی لە ڕووی دنیای ئەزموون وەسەر گازی پشت ئێخستبوو بەسەر نەچوو، شێوەی بە سنووری "ئەندازەیی" نەهاتە گۆڕێ. لەمەوپاش لە جیاتیی پەیڕەویی سەرومڕ لە خۆڕسك (ڕاستەوخۆیی)، وەك لە پێشترێ عەرزم کردن، هونەر زێتر بە تەنگ وردەکاریی تێکەڵ بە سەبر

و سەلیقەی ئاشقانەوە دێ، خۆی پتر بە چتی ورد و جوزئیاتی چتەوە سەرقاڵ دەکا. ئیدی ئەوە نەما، بێ یاسا و ڕێسا کووی ئارەزوو لێ بوو، وە بکا. لەمەوپاش پەیڕەویی لە بڕێ نیشانە و ڕێسای بڕیاردراو و جۆرە تەرح و تێزەیلێ دەکرد. وەك لەبەرەوە گوتم، هیرۆگلیفانە ڕەفتار دەکا.. واتە: لە جیاتیی وەی وەك جاران ئەگەر ویستی بێژێ، ماسی، وێنەی ماسییەکت بۆ بکێشێ، ئەمجارە تەنها "ن" ێکت، بۆ وێنە دەکێشێ، واتە: "ماسی".. لێرەدا، ڕەمز جێی واقیعی گرتەوە. لە جیاتی ئەوەی جەخت لەسەر پیشاندانی تەواوی چتی مەبەست بکا، بە سووکە ئاماژەیێ دڵی دادەکەوێ. هونەر ئیدی لە جیاتی نیشاندانی ئەزموونەکانی واقیعییەتی ژیان هەوڵ دەدا، تا ئەندێشە و بیروبۆچوون، ڕوونتری بڵێم، لە جیاتی وەی جەوهەری ناخی چتان دەسنیشان بکا، لە جیاتی (مشابە)ی چت "هێماگەل"ێ دەخوڵقێنێ. وێنەکانی سەردەمی بەردینی نوێ، مرۆڤ بە یاریی دوو یان سێ هێڵ بە قەرەنتووی ئەندازەیی (jiometrical) پیشان دەدا: هێڵی ستوونی، لەشی دەنوێنێ و دوو نیوە جغز: یەکیان ڕوو لە هەوراز، هەردوو باسکی و یەکیان ڕوو لە نشێو، هەردوو لاقی دەنوێنن. مەنەهیر (مسلات)ەکان، کە هێندێ پێیان وایە پەیکەرەی مردووگەلێکن کە بە کورتکراوەیی (short hand) پیشاندراوە، ئەوپەڕی دووری و بێگانەییی لە واقیعییەت دوورکەوتنەوە و بیانیبوون نیشان دەدەن.. کێلەبەردێکی ڕێك و هەموار کە لە سەرووی هەر گۆڕخانەیێ داندراوە، ئەوە سەری مردووەکە دەنوێنێ، بەڵام خڕی و ڕێکوپێکییەکەی هیچ وەك قەوارەی خواسایی ناچێ. دوو نوختەی لە باتی چاو بۆ کراون، کەپووی بە شێوەیەکی ئەندازەییی ساکار لەگەڵ زاری، یان هەردوو برۆیدا تێهەڵکێش کراون، پیاو بە وێنەی چەکێ دەگەڵیدا،جوێ کراوەتەوە. ژن بە دوو چتی زەقوزۆپ لەسەر سینگی جیاکراوەتەوە. لە مۆزەخانەکەی هەولێری دێریندا، کێلەبەردی خەنجەر و شیر و خۆر لەسەر هەڵکەندرای و کێلەبەردی دە شێوەی زەکەر بۆ پیاو و کێلەبەردی کونکرای بۆ ژن هەن و لە ناوچەی دوین، گۆیا زێدی سەلاحەددینی ئەییووبی لە کوردستان دۆزرایتەوە. هەروەها کێلەبەردی سێیینەش هەیە، کە ڕەمزی مەلا و زانایە. کێلی ناوەندێ بە پێچەوانەی دووەکەی دیکەوەیە.

ئەم شێوازگۆڕینە کە بەم جۆرە شکڵە تەجریدییانە گەیشتووە، بۆ خۆی لە ئاکامی گەشەکردنێکی هەموانییە کە لە فەرهەنگ و شارستانیەتیدا ڕووی داوە و ڕەنگە قووڵترین گەشەکردنی میژووی تیرەی مرۆڤ بێ. دەوروبەری ماددی و ڕۆحیی مرۆڤی پێش مێژوو، ئیدی بە جۆرێ دەگۆڕێ و گەشەدەکا کە هەرچییەکی پێشە وی هەیە، مرۆڤ دە سەروفەساڵی جانەوەری

ڕەمەکی (غریزی)دای دەبینێ و لە پاش ئەوە دەبێ بە جەرەیانێکی گەشەساندنی بەردەوام و مەبەست بەدیهێن. ئەم گۆڕانە گرینگە ئەوەیە کە مرۆڤ ئیدی بە ملی خۆڕسکەوە چەل و لامژ و توفەیلی نییە، وەکی پێشکە و گەنە بژیێ. بژیوی ڕۆژانەی بە گردوکۆ، یان ڕاووشکاری جانەوەران دابین ناکا، بەڵکو بۆ خۆی ڕەنێوی دەهێنێ. بە کەویکردنی جانەوەران و چاندنی گیاوگۆڵان، واتە: بە ئاژەڵوانی و کشتوکاڵ کردن، کەم کەمە بەسەر خۆڕسکدا زاڵ دەبێ (لە یاسا و ڕێسایەکانی خۆڕسك تا ڕادەیێ دەگا) و لە دووبەختیی چارەنووس و ڕێکەوت تا ئەندازەیێ دووردەکەوێتەوە. سەردەمی تەدارەك و ڕەنێوهێنانی ڕێکوپێکبووی پێداویستییەکانی ژیان دەست پێ دەکا و مرۆڤ دەپەرژێتە ئاژەڵوانی و دەسەبەر کردنی پێداویستییەکانی. دواڕۆژی پێشبینی دەکا و شێوەکانی سەرەتاییی سەرمایەدانان دادەمەزرێنێ.. بەم پێشەکییانە ـ واتە: بوون بە خاوەن زەویوزاری چێندراو و پەز و گاوگۆتاڵ و ئامراز و ئەسپاب و ئازووقە ـ بێ گومان لە بەش بەش بوونی کۆمەڵ بە چینی دەوڵەمەند و دەسڕۆ و چینی هەژار و لە هەموو چتێ بێ بەش، کۆمەڵی چینەکی پەیدا دەبێ. بە دەرککردنی پێوەندی دەگەڵ ئاووهەوای سازگار و ناسازگار و گڕەوگەرما و هەورەتریشقە و بروسکە و تەزرە و نەخۆشی و پەتا و ئاهۆی گیرۆ و قات و قڕی و بڕشت و بێ بڕشتیی زەویوزار و کەمۆزۆریی زاوما و زاوزێی ئاژەڵ و پاتاڵان، بیرکردنەوە لە ئەروای جۆراوجۆری خێرخواز و بەدخواز، هاتەگۆڕێ و ئەمانە لە نیگای قازانج و زیانەوە هەڵدەسەنگێندران و بیر لە هێزی نهێنی و مەرمووز و نەزاندراو کە کاریان لە کۆنترۆڵکردن و دەسەڵاتی مرۆڤ بەدەر بوو لە هەستوخوست و زەینی مرۆڤدا ڕەگوڕیشەی داکوتا و ئیدی جیهان لەمەڕا دەبێ بە دوو کوتەوە، بە دوو جیهانەوە. ئەمە، قۆناخی بڕوا بە ڕۆحە کە بە بنەڕەت و بنواشەی ژیان دەزاندرێ و لەبەر ئەمە بە سەردەمی پەرستنی ڕۆح و بڕوا بە نەمری ڕۆح و لە ڕێوڕەسمی ڕەچاوکردنی ڕێز لە مردووگرتن لەقەڵەم دەدرێ. بە هاتنەگۆڕێی بڕوا بە پەرستن، پێویستی بە بت و تکا و نزا و دوعاخوێندن و نوشتەکردن و کشتەك بڕین و ڕەمز و نمای پیرۆز و نەزر و گوری سەرژێکردن و قوربانی کوشتنەوە و خێرات بۆ مردووکردن و گومەز لەسەر پیر و مەشایەخ ڕۆنان، دێنەکایەوە. لەمەبەپاش جوداوازی لە نێوان هونەری پیرۆز و هونەری دنیایی، هونەری پیشاندان و نمایشتی کاروباری ئایینی و هونەری دنیایی و جوانکاری و ڕازاندنەوە، زەق دەبێتەوە. لە لایەکەوە ئاسەوار و پاشماوەکانی بت و هونەری مردووناشتن دەبینین و لە لایەکی دیکەوە تووشی سیرامیکەیلێ کە شێوەی جوانکاری و ڕازاندنەوەیان پێوە دیارە، دێین.

له نیگای گیانگەرایی (ئەرواگەری = ئانیمیسم)یەوە جیهان دوو بەشە: بەشێکی واقیعییەت و بەشێکی سەرووی واقیعییەت، واتە: جیهانی دیار و جیهانی نادیار و پێوار. کەواتە مرۆڤ تووشی دوالیزم بوو، تووشی ناڕاستەخۆ لە چت نواڕین بوو. بەڵام بۆچی بەرەو ئەم ناڕاستەوخۆییە ڕۆیشت و ئەم ناڕاستەوخۆییە لە کوێوە دەست پێدەکا؟ لە دووفاقییەوە دەست پێدەکا، لە دوالیزمەوە دەست پێ دەکا. ئەو دوێنێ چتێکی دیتووە، کەچی وێنەکەی هێشتا لەنێو مێشکیدا ماوەتەوە، دوێنێ قسەیەکی بیستووە کەچی هێشتا لەیادی ماوە، خەون دەبینێت، خەیاڵ دەکاتەوە، مێژوو دروست دەکا. لێرەوە مێژووی زارگۆتی دروست دەبێ. واتە: تۆ بتوانی ڕابردووی خۆت بگێڕییەوە، ئەوەی کە ڕوویداوە جارێکی دیکەی لە مێشکی خۆتدا وەبیر بهێنییەوە. نەك هەر ئەوە دواتر مرۆڤ فێری نووسین دەبێ و دەزانێ ئەو ڕابردووە بنووسێتەوە، مۆزەخانەی بۆ دروست دەکا، واتە: مرۆڤ دەچێتە نێو مێژووەوە، چوونە نێو مێژووەوە واتە: ڕەسم کردنی ڕابردوو، نوسینەوەی ڕابردوو.. ئەمەش مانای وایە کە ئەم مرۆڤە لەو مرۆڤەی کە ڕاستەوخۆ هەموو چتێکی (لە گوێن هونەر) بۆ بژیوی خۆی بەکاردەهێنا، جوداوازە. باشە لەنێوان وەهم و واقیعدا چی پەیدا بوو؟ کە دەڵێم ڕاستەوخۆ و ناڕاستەوخۆ واتە: نێوان (بەرزەك)ی وەهم و واقیع. کابرایەك کە بروسکەیەك لێی دەدا و دەبوورێتەوە هێندێ چتی لەو داستانی بوورانەوەیە، ئەوجا ئەو حاڵەتە وڕێنە (هەلوەسە)، بزرکاندن (شطحات)، شێتی (شیزۆفرینا (فصام)، خەمۆکی (كئابة)، تۆقین (رُهاب)، وەسواسی (وسوسة)، تووڕەیی (عصاب)، نیشانەی سرووش بۆهاتن (إرهاصات)، بەگوێداخوێندن (إيحاء) و هتد... یان هەرچییەکی دیکە بێ، کە سەروکاری بە تێکچوونی پرۆسێسی کیمیکیی مێشکەوە هەیە، لە بیردەمێنێ و دێ بۆ خەڵکی وەدەگێڕێ و بەمە دەبێتە شامان، دەبێتە پیرۆز. لە ڕاستیدا پێش ئەوەی وای لێ بێ کابرا بۆ خۆی واقیعێکە و هەیە، بەڵام کاتێ دەچێتە ئەو حاڵەتەوە و جارێکی دیکە (گۆیا) زیندوو دەبێتەوە، یان بەخۆ دێتەوە ئەوەی کە لە مێشکیدا دەمێنێتەوە، ئەوە وەهمە، واقیع نییە. کەوابوو لێرەدا مەودایەکی کاتشوێنی (زمکانی) لە نێوان دوو دنیای ئەو کەسەدا، هاتەگۆڕێ: دنیای پێش مردن و دنیای بە وەهم پاش مردن. بەڵام هەردوو دنیایەکە وەنەبێ لێکدابڕاوبن، بەڵکو هەردووکیان دنیایەکی مامنێونجیشیان لە نێواندا هەیە کە بە سروشتی پێوەندیی ماددیی پێش قۆناخی تەجرید، ڕەمز، بەرزەکی دروست کردووە. ئەبو عەلای مەعەڕیش، لە رسالة الغفران و دانتیش لە کۆمیدیای ئیلاهی و جەلال نووری تورکیش لە "دنیادن آخرته و آخرتدن جهان استقباله"دا ئەم "بەرزەك"ەیان لە نێوان بەهەشت و دۆزەخدا

دروست کردووە. خۆلاسە بە دوو کەرت کردنی واقیع بە وەهم و خەیاڵ یان لە ژێر کاریگەریی ئەو نەخۆشیانەدا باسم کردن، مردن و زیندووبوونەوە، چ لەم دنیا و چ لەو دنیا، دوو دنیای ئاخیرەت و دنیای ئێستای لا دروست کردووە.

مرۆڤ بۆ خۆی پاش ئەوەی واقیعی لە دەرەوەی زەین (موضوعي) و واقیعی لە ناوەوەی زەین (ذاتي)دا لە ئەنجامی پرۆسێسی ڕەنگدانەوەی واقیعی بابەتی(موضوعي)دا، بە دوو حاڵەت زانیوە، تووشی چەواشەییە مێژووییەکە بووگە.. تووشی "فصام" بووگە... تووشی "هەلوەسە" بووگە... تووشی کوڕی تووش بووگە. مرۆڤ بەنگ، تریاك، جۆرەها ماددەی هەست و مێشك سستکەر بە کاردەهێنێ... ئەتۆ کە بە هەر شەقامێکدا دەڕۆی و تووشی سەدەها ڕەمز و ئاماژەکانی هاتوچوو دێی ئەوە کورت کردنەوەی ناو و وێنەکانی ژیانە، کورت کردنەوەی هەزارەها شت لە چتێکی چکۆلەتردا، ئەوە مانای ئەوەیە تۆ لە قۆناغێکدای دنیات بە دوو چتەوە کردووە، خۆت بە دوو بەشەوە بووگی، بەشێکی ئەوە خۆتی، بەشێکی تریشت ئەوەتای کە ڕۆحت تێدایە. کەوایە، لێرەوە ڕۆح پەیدا بوو کە پێت وابێ هەموو شتێ لە پشتیەوە ڕۆحێ هەیە، هێزێ هەیە، تۆ هەمیشە ڕفتار لەگەڵ دوو چتدا دەکەی، ئەوەی کە نایبینی و نازانی وردەکارییەکانی چین، بۆ خۆت چتێکی بۆ دادەنێی. ڕەمزێکی بۆ دادەنێی، یاخود بۆ خۆت تەسەوورت کردووە، بەڵام ڕەنگە لەبەر هۆیەك لە هۆیەکانی نەتهەوێ ڕەسمی بکەی، ئەمڕۆ بۆچی پێغەمبەر وێنەی ناکێشرێ، بۆ وێنەی خودا ناکێشرێ، بۆ وێنەی ڕۆح ناکێشرێ؟

من لە منداڵییەوە کە دەیانگوت، خودا زگێکم بە خەیاڵدا دەهات پێم وابوو ئەو زگە هەروەك تەنها زگی ئینسانێکە نەدەستی هەیە و نە سەری هەیە و نە لاقی. هەر زگێکە و هیچی دیکە. بۆچی خودا لە مێشکی مندا ئاوابوو؟ چونکە ئەوەی لە مێشکم چەسپیبوو ئەوەبوو کە خودا دەست و لاق و سەر و هتد....ی نییە و تەنها هەر زگێکە و بەس.. کە دەیانگوت پێغەمبەر، مرۆڤێکم لە زەیندا نەخش دەبوو کە هەمیشە جلێکی سەوزی لەبەردا بێ و ڕیشکیشی لێ بێتەوە؟ ئەوە دوور نییە دایکم یان نەنکم ئەو حەکایەتەیان بە منداڵی بۆ وەگێڕابم و لە زەینم چەقی بێ، بۆچی دەبێ ڕەنگی سەوز نیشانەی پێغەمبەر و ئاڵای ئیسلام و شێخ و مەشایەخ و ئەولادی پێغەمبەربن؟ ئەتۆ لەوە گەڕێ کە ئەو ڕەنگە هەر کە بە خۆڕسك دەگەڵ گیاوگۆڵ و دارودرەختدا هاوسەروکارە، وێرەوەتر وەرە، عەجەم بە دەسکیسەی جهوودان ڕەنگی کەسکی ئاوریان کە نیشانەی مەجووسییان بوو، بێ وەی عەرەب بەخۆ بزانن بە فەساڵی عەلەوییانەوە ساویوە، هەروەها ڕەنگی ڕەشیشیان کە نیشانەی تۆڵەساندنەوەی عەلەوییان لە ئومەوییان بوو

و ئەبو موسلیمی خۆراسانیی کورد بە دروشمی توورەبوون لە قەڵەم دا، تا ئێستاکەش نیشانەی سەبیدە مووسەوییەکانی شیعەیە. کەوابوو تەسەوورکردنی نادیار بە ڕەمز، چەند هۆکارێکی خۆی هەن: یەکەمیان ئەوەیە کە وردەکارییەکانی نازانی. دووەم ناتەوێ لە "تەفاسیل" بدوێی. گرایشت و مەیلی مرۆڤ لە تەجسیدەوە بەرەو تەجرید دەچێ، واتە: قۆناخی کورتکردنەوە، خۆ لە وردەڕیشەکانی چت دزینەوەیە. تەجرید قۆناغی کورت کردنەوەیە "اختزال" shorthand ە. ئەوانەی پێیان وایە مرۆڤ هەر لە سەرەتاوە بیری لە هەموانییەکان (کلیات) کردۆتەوە یان ئەقڵ چتێکی زگماك (فطری)یە بە هەڵەدا چوون، ئەو بیروبڕوایە کۆنەخوازانەیە. ئەمن بڕوام بەوە نییە کە مرۆی سەرەتایی وەك ئەفلاتوون فەیلەسووف بووە و بیری بۆ دەرکی کوللییات چووە، ئەوە هەڵەیە، چونکە عەقڵی مرۆڤ و مێشکی مرۆڤ لەو ئاستەدا نەبووە کوللییات تەسەوور بکا. هێورین و توێتکە گرتن نەبوو، هاوکاری نەبوو، فەردی بوو بەڵام لەو قۆناغەدا کۆمەڵێك چت پەیدا دەبن، مرۆڤ گوند دادەمەزرێنێ، دابەشکردنی کار پەیدا دەبێ، هاوکاری دەس پێ دەکا، کار لە جیاتی ئەوەی تاکە تاکە ئەنجام بدرێ، بە کۆمەڵی و هەرەوەزی دەکرێ. واتە کۆمەڵگایەك دروست دەبێ، چتێکە لە بابەتی ناڵێم سۆسیالست، بەڵام چتێکە خەڵکی تێدا موحتاجی یەکدین و فێری ئەوە دەبن کە لەگەڵ یەکدیدا کار بکەن.

من باسی ئەوەم کرد کە مرۆڤ بۆچی لە شتی ڕاستەوخۆ وەڕەز دەبێ، بۆچی لە ڕۆتین جاڕس دەبێ، بۆچی دەیهەوێ لەگەڵ چتان ناڕاستەوخۆ ڕووبەڕوو بێ؟.پێم وایە ئەمە لەوەڕا هاتووە کە مرۆڤ هەنگاوێ دەهاوێ، هەنگاوی دووەمی کە دەیهەوێ بیهاوێ نازانێ هەنگاوەکەی بەرەو کوێ دەڕوا، ئەمە دووبارە وەهمی بۆ پەیدا دەکا، دووبارە دوودڵیی بۆ پەیدا دەکا. واتە: ئاگاییی نییە، بەڵام ئەگەر هات و سەدان هەنگاوی دیکەی هەڵێناوە و هەمووی بۆ ئاشکرا بوو، ئیدی دوودڵییەکەی نامێنێ، ئەو نیگەرانییەی نامێنێ، بەڵام بێ سەرحەد و بێ سنووری، هەمیشە دوودڵیت بۆ دروست دەکا، هەر خۆی کۆتایی نەهاتن، سیفەتی ناکۆتابوونی گەردوون سەرچاوەی دوودڵییەکانی مرۆڤە لە ڕاستیدا.

تۆ کە تەسەووری دنیایەکت کرد کۆتاییی هەیە، منیش تەسەووری ئەوە دەکەم، بەڵام لەبەر ئەوەی ئەو گەردوونە کۆتاییی نییە دوودڵیش کۆتاییی نییە. ڕەنگە ئەم مەسەلەیە ڕێژەییش بێ، دوودڵیی ڕەها هەیە و دوودڵیی ڕێژەییش هەیە.

دوودڵیی ڕەها لە ئەنجامی دۆزینەوەی زانستی و پێناوی زانستی و چت دۆزینەوەی زیاتر، ڕەهایەکان هەموو دەبن بە ڕێژەیی. بۆ نموونە: ڕۆژێ لە ڕۆژان من لەوە نیگەران بووم کە

دەمهەویست ئەمڕۆ لە هەولێرەوە بگەمە کەرکووك و دەبوا ١٥ سەعات بەپێ بڕۆم. گوێ درێژم نییە. دوایی گوێ درێژ پەیدادەکەم. ئەمە مانای وایە ڕۆیشتنەکەم بۆ ئەوێ کە نەمدەتوانی بڕۆم ڕەها بوو، بەڵام کە سواری کەر بووم و بە ١٠ سەعات گەیشتمە کەرکووك، ئیدی ١٥ سەعاتەکە بوو بە ڕێژەیی. باشە دواتر کە ئوتومبێلم پەیدا کرد، ١٠ سەعاتەکە بوو بە ١ سەعات، کەواتە: ١٠ سەعاتەکە بوو بە ڕێژەیی، کەواتە: هەموو ڕەهایەك لەبەردەم ئەوەدایە کە دوای دۆزینەوە زانستییەکان و گەیشتن بە ڕاستی دیکە ئەو ڕاستییە ڕەهایانە ببنە ڕێژەیی. ئینجا با بزانین ڕاستی ڕێژەیی مانای چییە؟ بۆ نموونە: من ڕۆژێ لە ڕۆژان پێم وابوو مرۆڤ ناتوانێ وەك هەباسی کوڕی پەڕناسی بەبێ پێناوێکی ماددی، یان سیحرێ یان خودایێ بە ئاسماندا بفڕێ. ئەوە تێڕوانینێکی ڕەها بوو، واتە: نەتوانینی مرۆڤ لەو شێوەیەیدا کە هەیە بۆ فڕین لەو سنوورەدا ئەوە فکرێکی ڕەها بوو، بەڵام دوایی کوڕی پەڕناس کە باڵی بۆ خۆی دروست کرد و وەکو کابرای یۆنانی ئەم ڕەهاییە کەمێ کز بووەوە. دواتر کە زانست پەیدا بوو مرۆڤ تەماشای باڵندەی کرد و لە یاسای فڕین حاڵی بوو، فڕۆکەی دروست کرد و ئەو ڕەهایەش بوو بە ڕێژەیی، ئەو حەقیقەتە ڕەهایە بوو بە حەقیقەتێکی ڕێژەیی. دەتوانێ لە سەنتەری کێشمانی زەوین خۆی ڕزگار کا. ڕۆژگارێ کەس تەسەووری ئەوەی نەدەکرد مرۆڤ بتوانێ لە سەنتەری کێشمانی زەوین خۆی ڕزگار کا، بەڵام ئێستا کارەکە بووگەسە مەسەلەیەکی ڕێژەیی و هەموومان دەیزانین.

دەپرسی: ئایا مرۆڤ بەشێکە لە پرۆسێسی پێکهاتنی مرۆڤ؟ ئەگەر لە ڕووی بایۆلۆژییەوە دەڵێی، هەر چەندە مرۆڤ خۆی دەزگایەکە کە توانایی وای تێدابەستەیە کە بە سەر هەموو چتەکان ڕابگا، بەڵام ئەو بەسەرڕاگەیشتنانەش بە ئەنگێزە و پێداویستییە مرۆییە کۆمەڵەکییەکانەوە شەتەك درياگە.

من دەمهەوێ بزانم ئەگەر هونەر بەشێکە لە پرۆسەی پێکهاتنی مرۆڤ، ئایا مرۆڤی ناهونەرمەند تەسەوور دەکرێ؟

هونەر، بە مانای ئامێری ڕامکردن و بەسەر واقیعییەتدا زاڵبوون تێ بگەبن، یان بە عینوانی پێناوێ بۆ خۆ بە خۆڕسك ئەسپاردن وەکار بێرین، ڕۆژگارێ (بە نموونە: لە سەردەمی جادوو و خۆڕسکگەریی سەروبەندی بەردینی کۆندا کە تەنها پێناوی جادووگەرانەی هاسانکردنی ڕاووشکار بووە، هەموو مرۆڤێکی سەرەتایی هونەرمەند بووە. بەڵام لە سەروبەندی ئانیمیسم و ئەندازەییدا مەرج نییە هەموو مرۆڤێ هونەرمەند بووبێ دیارە هونەر هەر لە سەرەتای سەروبەندی بەردینی کۆنەوە تا دەگاتە ئەمڕۆی هونەری فیلم، تا بەرەو پسپۆڕی (دابەشکرانی کار) هەوراز

هەڵکشاوە، هونەرمەندایەتی ڕووی لە دەگمەنایەتی کردووە، ڕووی لە قۆرخکران کردووە، ڕووی لە ئایدیۆلۆجیای چینێکی دەسەڵاتداری توفەیلی یان بێ دەسەڵاتی شۆڕشگێڕ کردووە، خۆلاسەی کەلام هونەر بێ مانا چینەکییەکەی ناتوانی هەروا لە خۆڕاکی بە ملی سەرلەبەری مرۆڤەکانیدا ببڕی... یان هەر بابایەکی بگری بە بەشداری خەرمانی هونەری لە قەڵەم بدەی. کێهە هونەرت مەبەستە؟ ئەوەی کە دەوری نەماوە و وەکو گۆماوی ڕەنگ و بێن و تامپەڕیوی لێ بەسەرهاتووە؟ یان ئەوەی کە تازە ڕۆحی مان و زیندوێتیی تێ دەگەڕێ و پەنجە بۆ دواڕۆژی مرۆڤی نوێباو درێژ دەکا؟ خۆ ئەگەر بەوە بێ، زمانیش بەشێکە لە هونەر بە مانای ئامێری لێکدی حاڵی بوون، زمانیش هەر هونەرە ئەگەر بێیتە سەر ڕاستی. تۆ تەسەووری زمان دەکەی ئەگەر مرۆڤ وەکو تاکێ لە کۆمەڵدا نەژیابا؟ نەخێر زمان ئەسڵەن هەر دروست نەدەبوو. کەوابوو مەبنای هەموو مەسەلەکان پێویستییەکانی کۆمەڵە. تۆ بە شێوەیەکی بایۆلۆژییانە کە ئاوا دەژی ناچاری سەما بکەی، هەڵپەڕی و شیعر بڵێی و مۆسیقاش بژەنی ـ کەوابوو دووبارە دێینەوە ناو کۆمەڵ. مەسەلەکە تەنها بە تاکەوە هاوسەروکار نییە. مەگەر هەر بابیی ئەوەندە ڕێژەیە نەبێت کەوا پێوەندیی لەگەڵ کۆمەڵدا هەس. کەس بەبێ هونەر نییە، چونکە کەس بەبێ کۆمەڵ نییە. کۆمەڵیش بەبێ ئەو پێداویستییە سەیروسەمەرانە نییە. ئەو پێداویستیانەش ڕاستەوخۆ و ناڕاستەوخۆی هەیە.

مادام تۆ بووگی بە دوو ڕەهەند: ماددی و مەعنەوی، واتە شتی ڕاستەوخۆ و چتی ناڕاستەوخۆیشت هەیە و بە زۆرییش گەشەی مرۆڤ کە بەرەو تەجرید ڕۆیشتووە ئەوەش دەلالەتی هەڵکشان و گەشەی مرۆڤە. واتە بەرەو ناڕاستەوخۆیی چوون دەلالەتی گەشەیەکی یەکجار گەورەیە لە کۆچ و ڕەوی مرۆڤدا. هەتا چت بە ڕاستەوخۆیی بڵێی، ئەوە نیشانەی سەرەتاییانەیە. ڕاستەوخۆیی دەلالەت لە سادەیی و دواکەوتوویی دەکا، هەتا بەرەو ئەبستراکت و تەجریدیش بڕۆی، تەجرید نەك بەو مانایەی تۆ بۆ لای نادیار و وەهم بڕۆی، نەخێر بۆ لای شتی بەرز، بەڵام پردێ هەبێ پێیدا ڕۆیشتبی، نەك فڕیبی و بە مانایەکی ئایینی بە سواری بوراق، نەك وەك پێغەمبەر، بۆ ئاسمان چووبی و نەك وەك حەزرەتی مەسیح باڵت گرتبێتەوە بۆ کن خوداوەند چووبی و نەك وەکو تەموز شەش مانگ زیندوو بی و شەش مانگ مردوو و نەك وەك

ئیزیریس و ئەدۆنیس [٥] کە بە وەهم دروست کراون. ئەم جۆرە بیروبڕوایە بە مەنتیقی ئەفسانە نەبێ قوبووڵ ناکرێ و بە مەنتیقی زانستی بەرهەست (نەك ئایین) بە وەهم دەزاندرێ.

لێرەوە ئەو جوانییەی کە هونەر دەیخولقێنێ، ئەو تابلۆیە، ئەو نووسینە، ئەو شیعر و سەما و مۆسیقایەم، هەر کامیان دەگری کە هونەر لە ئەنجامی ژیانی نێو کۆمەڵ دەیخولقێنێ بۆ پێناسە بکە و ئەمە بۆچی پێویستە؟

بەم پرسیارە دەکەومە نێو دنیای ئێستاتیکاوە. ئێستاتیکا واتە: زانستی یاسا و ڕێساگەلی بە ئێستاتیکانە تواندنەوەی دنیا لە لایەن مرۆڤەوە، یاسا و جەوهەری دەوری بە کۆمەڵ گوزەرانکردن و بەڕێوەچوون و گەشەکردنەکانی هونەر شێوەی تایبەتیی ئەم تواندنەوە (ئاسیمیلاسیۆن)یە. ئێستاتیکا لە نزیکەی ٢٥٠٠ ساڵ لەمەوپێش لە بابلستان، میسر، هندستان و چین و ماچینی کۆمەڵی بەردەگی و کۆیلەتیدا لە دایك بوو. لە یۆنانستانی کۆن لە نووسینەکانی هیراکلیتۆس، دێمۆکریتۆس، سۆکراتێس، پلاتۆن، ئاریستۆتێلسدا و لە ڕۆمی کەونارا، لە نووسینەکانی لوکرێتیۆس، هوڕاتیئۆس گەشەی پێ درا. بیرمەندانی ڕێنەسانس (ف. پێترارچ،

٥- واژەی ئەدۆنیس بە بنەچەکە فینیقیانەیە، بە مانای "ئاغا"یە. دڵداری ئافرۆدێت و خوداوەندی دار و درەخت و گیاوگۆڵە. زۆری کار لە مەسیحییەت کردووە. کوڕی میرایە. میرا کیژی ئێیاسی پادشای سووریایە. لە داخی ئافرۆدێت بڕیاری دا دەگەڵ بابی خۆیدا ناشایستانە و ناشەرعییانە و بە یارمەتیی هیبۆلیتی دایەنیەوە بە مرادی خۆی بگا. میرا دوازدە شەوی خشت دەگەڵە بابی شەوباخەڵییێ دەکا. لە شەوی دوازدەهەمدا ئێیاسی بابی بەو کارە ناشەرعییە دەزانێ، دەست دەداتە کێردێکی و دەکەوێتە پەیجۆری میرای، بەڵام میرا پەنا وەبەر خودایان دەبا، ئەوانیش ناکەنە نامەردی، دەیکەن بە درەختی میر. پاش دە مانگان، درەختی تایەن دەترەکێ و ئەدۆنیسی لێ دەزێ. ئافرۆدێت زۆری بەزەیی پێدا دێتەوە، پەرسفۆن ڕادەسپێرێ بە خێوی بکا، پەرسفۆن لەبەر وەی ئەدۆنیس زۆر جوان دەبێ، بە ئافرۆدێتی ناداتەوە و لەسەر ئەمە دەبێ بە کێشەیان. پاشانەکێ قازییێ لە لایەن خوداوەندانەوە بۆ قەزاوەت دەنێردرێ، قازی بڕیار دەدا ئەدۆنیس سێیەکی ساڵێکی لە کن ئافرۆدێت و سێیەکی ساڵێکی لە کن پەرسفۆنی بەسەربەرێ و سێیەکی دواینی ساڵ لە هەر کوێیەکی بۆ خۆی حەزی لێیە، لەوێی بەسەربەرێ. بەڵام ئەدۆنیس دوو سێیەکی ساڵ لەکن ئافرۆدێت و سێیەمێکی لەکن پەرسفۆن بەسەردەبرد. پاشان ئارتمیس لێی هەڵگەڕایەوە، بۆچی؟ نەزاندراوە و گرازی لێ هان دا، ئەدۆنیس دە هەڵپەی ڕاوکردنیدا، زۆر بە سەختی بریندار بوو و مرد.

ی. ب. ئالبێرتی، لیۆناردۆ داڤینجی، ئا. دوبەرەر، ژ. بروونۆ، م. مۆنتایگنیێ و ئەوانی دیکە) لە ڕۆژاوا، لەو خەبات و تێکۆشانەدا جەرەیانە هومانیست و ڕیالیستانەکانیان دە بەرابەر ئەو دۆکتۆرینانەی "جوانی"ی خودایی سەردەمی ناوینیان ئاگوستینۆس و تۆماس ئەکویناس گەشە پێ دا و تیئۆریسیەنەکانی سەروبەندی ڕێنەسانس (هوگارت، دیدرۆ، وینکلمان و هتد..) و گۆتە و چیللەر کە لەسەر هەمان بیروبڕوابوون ددانیان بەوەدا نا کە لە نێوان ژیانی واقیعی و هونەرە جوانەکاندا پێوەندی هەیە و هەوڵیان دا تخووبی بیروبڕوا ئێستاتیکییە ئەرستۆکراتییە کۆنەپەرستانەکان لەم ڕێگایەوە ببەزێنن. وێڕای وەی کە کانت و شێللینگ و هیگڵ (واتە: کلاسیکەکانی فەلسەفەی ئاڵمان لە ئاخروئۆخری سەتەی ١٨ و سەرەتای سەتەی ١٩ دا) لە هێندێ گیروگرفتی ئێستاتیکیان بە شێوەیەکی دیالێکتیکانە وەکۆڵی، وەلێ ئەو تیۆرییانەی تەرحیان کردبوون لە بنەڕەتدا بە دووفاقی و لێك تاق و جووتی دەمانەوە، بەلاّم بێلینیسکی و هێرزن و دۆبرۆلیوبۆڤ دەرۆستی کۆمەڵی گیروگرفتی ئێستاتیکا هاتن.

جوانی بە چەمکێکی زانستانە، واتە: ئەتۆ بگەیە گەوهەری ڕاستین، زیاتر لە گەوهەر بگەی، بگەیە قولاّییەکانی گەوهەر، ئەمەیە مانای جوانی. لەبەر ئەوە لایبنتس کە خۆی ئایدیالیستە تا ئاستێك ئەو، بایی هێندەمان یارمەتی دەدا کە وا بزانین ڕێگەی چەشکەکردنی جوانی مەرج نییە تەنها وەکو ماددییەك لێی بڕوانی، بەڵکو دەتوانی وەکو ئایدیالیستێکیش لێی بڕوانی. بۆ نموونە: ئەو خاوەنی تیئۆریی (مۆنادۆ)یە، مۆنادۆ واتە: هارمۆنیکای گەردوون کە پێی وایە هیچ شتێك لەو دنیایەدا ناشیرین نییە، هەمووی هاوئاهەنگی و هاوکێشی و دەست لە ملانێکی ئێستاتیکیی تێدایە. ئەوە بۆ خۆی نهێنییەکە لە نهێنییەکانی ئەویندارییی مرۆڤ بە هەموو شتێکی ئەو دنیایە، تەنانەت یەکیەتیی وجوود و فەلسەفەی مەولانا و ئەوانەش هەر دووبارە لەگەڵ ئەوەدا تێکەڵ دەبنەوە. بەلاّم جوانی، مەعنەوی یان ماددی، هەر دووبارە ڕەنگدانەوەی واقیعە، تەنها ئەوە نەبێ کە ڕەنگدانەوەکە بەو مەرجەی هاوجووت بێ، نەك من ئاژەڵێك تەسەوور بکەم کە دەستی بە جۆرێك بێ و قاچی بە جۆرێکی دی و سەریشی بە جۆرێکی دیکە، واتە: هەر یەك ئاژەڵ بێ، بەلاّم لە دوازدە ئاژەڵ دروست کرا بێ.. ئەمە بۆ باسی خەیاڵ، وەهم، بیر، ماناورووژکێ، زیرەکی، مەزەنە، بۆچوون، سۆزـ مان دەبا: زاراوەی "خەیاڵ" و "خەیاڵکردنەوە" کە کالریچ دایهێناون، وا باوە کە وەك دوو زاراوەی لێکدی جوداواز تێیان دەگەین. ئەم دوو زاراوەیە کاتێ کە دە بابەتی ئەدەبیدا بەکاردەهێندرێن، مەبەست داهێنانکار(إبداع)ی یان داهێنانی ئەدەبییە. هێندێ ڕەخنەگر پێیان وایە لە چۆنیەتیی داهێنانی بەرهەمێك وەکۆڵین و تاوتووکردن، بۆ

نرخاندن و هەڵسەنگاندن و ناسینی نرخە ئەدەبییەکانی وی، هیچ کۆمەکێکمان ناکا. بە زمانێکی فەلسەفییانە بڵێم: کە ڕوونکردنەوە و بەیانی "چۆن پێکهاتنی" بەرهەمێ، هیچ سەروکاری بە نرخاندن و نرخ لێنانەوە نییە، واتە: ئەتۆ کە باسی چۆن هاتنەگۆڕێی شیعرێکی دەکەی، ئەوە هیچ سەروکاری بەوەوە نییە کە ئەو شیعرە بایی چەندە، یان چەند نییە... ئەگەر لە نیگای دەروونناسییەوە لە بەرهەمێکی ئەدەبی دەنۆڕی، خۆ یەکێکی وەك ئەرەستوو ئەسڵەن بەلای دەروونناسیی داهێنانی ئەدەبییەوە هەر نەچووە و ئاوڕیشی لێ نەداوەتەوە، چونکە ئەرەستوو ئەدەبیاتی لە نیگای کەسێکەوە ڕەچاوکردووە کە پەروەردەی زانست و خولیای بنەڕەتی وی زانستەکانە، لەبەر هەندێ شاعیر و نووسیارانی کۆنی وەك هۆمەر و لەم جۆرە بابەتانە هونەریان بە جۆرێ لە ئوستوورەوە گرێ دەدا. شاعیر لە خوداوەندی هونەر سرووش وەردەگرێ. سەیر ئەوەیە، کە ئەم خوداوەندە سرووشبەخشە بۆ خۆی کیژی بیر هاتنەوە(حافظة)یە. هاوسەری زیۆس نێوی Mnemosyneە و دایکی خوداوەندانی هەر نۆ هونەرەکانە. کەواتە: مرۆڤ هەر لە کۆنەوە لە نیگای ماددییەوەی نۆڕیوەتە بەهرەی هونەری و پێی وابووە کە خەیاڵ بە لەبەر کردن (حافظة) گۆش دەکرێ و عەمباری بیرەوەرییەکانیەتی و بەو لەبەر کردن (حافظة)ەی، نەتەوە و هۆز و عەشرەت بەرجەستە دەکا و ئازایەتیی پەرجووئاساییانە و دەسکەوتەکان و خۆشی و ناخۆشییەکانی ڕابردووی نەتەوە لە دڵ و زەینی هاوسەردەماندا بە زیندوویی دەپارێزێ و پشتاوپشت تەحویلی بەرەکانی دوارۆژیان دەدا. بەلاّم پاش چەند سەتەیێ، ئەفلاتوون سرووشی شاعیرانەی بە موقناتیس تەشبیە کرد و گوتی: هەروەك موقناتیس بە هێزێکی نادیتە ئالقەئاسن دەبەرابەر یەکدی ڕادەگرێ، هەروەها خوداوەندی هونەریش شاعیران و گوێگرانیان بە کێشمانێکی نهێنی پێکەوە جۆش دەدا. لەبەر هەندێ شیعر بەلای ئەفلاتوونەوە هونەر نییە، سنعەتێ نییە مرۆ بتوانێ فێری ببێ، بەڵکو کێشمانی خودایی (جذبة الهي)یە... "شیعر بوونەوەرێکی لەتیف و باڵسووك و پیرۆزە، تا مەودایێ هاونشینیی سرووش نەکا، بە دلاّوێزیی داهێنان مەست نابێ. کاتێ سرووش دێ، لە کەمەندی هەست و ئەقڵ و هۆش ڕەها دەبێ و لە خود بێخود دەبێ.

بەلاّم زەینی زانستانەی ئەرەستوو بەم جۆرە شرۆڤە و پێناسەکردنانە کە زێتر ئوستوورییانە و مێتافۆرا (ئیستیعاری)ییانەن، دڵی ئاوناخواتەوە و پێی وایە کە ئەم دیاردەیە دەکرێ بە زاراوەگەلی خۆڕسکانەتر و بەرچاوتر ڕوون کرێتەوە. لاساییکردنەوە، نواندن (سەرلەنوێ داڕشتنەوە)، وەگێڕان، لە پێکهاتەی تیرەی مرۆدا چتێکی زگماك و خواسایی (فطري و غريزي)یە

و ئەمەش لە ڕەفتار و کرداری منداڵاندا ئاشکرا بەدیاردەکەوێ. مرۆڤ لە سەرەتاوە هەموو چتێ بە لاساییکردنەوە فێردەبێ و هەڵبەتە لەم لاساییکردنەوەیە لەزەت وەردەگرێ. ئەرەستوو پێی وایە هونەری شیعر لەم لەزەت لە لاساییکرندنەوە وەرگرتنە، ئاو دەخواتەوە و ڕوونی کردۆتەوە کە مرۆڤ چۆن لە کاتی هونەرکاری و لە کاری هونەری وردبوونەوە و بیرکردنەوە، لەزەت وەردەگرێ. دیارە ئەرەستوو هونەری بە باری ماددیدا شکاندۆتەوە و فەلسەفەی ئازار و لەزەتەکەی ئەپیکۆر هەر لەمەڕا سەری هەڵداوە. بە ڕاستی ئەرەستوو هەرچەندە هەنگاوێکی هەراوی بەرەو پێش هەڵێناوە، بەڵام لە دەروونناسیی داهێنانی شاعیرانە تا ڕادەیێ حاڵی بوونمان کەم فراژوو و کامڵ بووە. دەروونناسی تا سەتەی ١٧م گەشەی نەکرد. بە درێژاییی سەتەکانی ناوین باسی شیعر و شاعیر لە چارچێوەی مەنتیقدا قەتیس مابوو و گینگڵەی خواردبوو، کەچی دەبوا لەم سەوروبەندەدا وەڵامی هێندێ پرسیار لەمەڕ چۆن هاتنەگۆڕێی شیعر دراباوە. وەلێ لە کاتێکدا کە بیروئەندێشەی سەتەکانی ناوین لە بارەی ئەم بابەتەوە دەسخەڕۆی کاریگەریی ئەرەستوو بوو، تەرزی بیرکردنەوەی سەردەمی ڕێنەسانس، ئەمیش بە دەست بیروئەندێشەی ئەفلاتوونەوە گیری خواردبوو، یان هەوڵی دەدا ئەرەستووگەری لە شێوەی بە مەسیحی بووی ئەفلاتوونگەری مارەبەجاش بکا. پێناسەکردنی نامێی شێکسپیر بۆ خەیاڵکردنەوە لە *خەونی شەوی نیوەی تاوساندا* کە شاعیری تێدا لەگەڵ شێت و ئاشقدا (گەلۆ ئەشق جۆرە شێتییەك نییە؟) حەشر و نەشر کردووە، لەگەڵ بۆچوونی ئەفلاتووندا جوداوازە:

شێت، ئاشق و شاعیر

هەموو لە خەیاڵەوە نزیکن...

عەرەبی سەروبەندی جاهیلی پێغەمبەری ئیسلامیان جارێ بە شاعیر و کاوێ بە کاهین و تاوێ بە شێت نێودەهێنا... شاعیر و نووسیارانی سەردەمی ئەلیزابێت لە ڕامانەی ئەفلاتوون لەمەڕ شیعر بەولاترەوە چوون. چون پێیان وابوو کە مرۆڤ لە تۆولۆی شیعرەوەش دەکارێ پەی وە دۆزینەوەی ڕاستی بەرێ. دیارە ئەم ڕوانگەیە نوخشەی بەرهەمی جۆرە ئەفلاتوونگەریی مەسیحییانەی ئەوتۆیە کە خەیاڵکردنەوە بە چتێکی خودایی دەزانێ و پێناو و پردێکە بۆ لە دابڕان و ناوبڕ پەڕینەوە کە مرۆڤ لە نێوان ئاسمان و زەوین و بەهەشت و دنیای خۆڕسکدا تووشی هاتووە، هاتۆتەگۆڕێ. ئەمن پێم وایە حیکایەتی دروستکرانی باوە ئایەم و دایە حەووا و پاشان لەسەر ناگوێڕایەڵیی دایکە حەووا و بە قسەی وی فریوخواردنی باوە ئایەم لە بەهەشت وەدەرنرانیان، مانای لە خوداوەندی خانەنشین کردن و لە مەلەکووتی لاهووتی بۆ دنیای پەستی

ناسووت دەرکرانیانە. بەڵام وێڕای وەش خوداوەند بە بەزەییە و ترووکەیەکی بۆ پەژیوانبوونەوەیان هێشتۆتەوە (ولا تقنطوا من رحمة الله) و ئەگەر بە تەواوەتی لەو نافەرمانییەی کە لە بەهەشتێ کردیان بەشیمان ببنەوە و تۆبە و ئەستەغفار (عیبادەت) بکەن، یان وەك بوودا دەڵێ بە هەر حەوت شێوەکانی قۆناخەکەی عیرفان: *خواست، ئەوین، ناسین، بێ نیازی، تەوحید، سەرسوڕمان و نەمان ـ دا* تێپەڕن، هەنگین لەوانەیە خوداوەند لە بەرزەخ، نێوان ئاسمان و زەوین و بەهەشت و دنیای خۆڕسکەیان بەرەو سەروو هەڵکشێنێ (هەر بۆیەش مرۆڤ پێی وایە بە خوداپەرستی لە خودا نزیك دەبێتەوە، دەگەڵ خودادا، کە بە ئەسڵ بەشێ لەوی بووە، تێکەڵ دەبێتەوە... سیدنیی شاعیریش شیعر بە لاساییکردنەوە لە قەڵەم دەدا و ئامانجی لەزەت بەخشینە. تامس هۆبز تەواوی ناسین و فێربوونی مرۆڤی لە چاو ئەزموونی هەستەکی دەزانێ و بە دیاردەیەکی ماددییانەی لە قەڵەم دەدا. خولاسەی قسە مەسەلەی هونەر تا ئێستاش لە نێوان بیروبڕوای ماتریالیستانەی نادیالێکتیکانە و ئایدیالیستانەدا ئەمسەر و ئەوسەری پێ دەکرێ و هەمووشی لە نیگای بەرژەوەندی چینەکیی مرۆڤ ئاو دەخواتەوە..

خەیاڵ مانای ئەوە نییە کە چتێکی لە هیچە دروست بکا، بەڵکو هەرچییەکی دەیکا و ئێمە نێوی داهێنانی لێ دەنێین لە چارچێوەی واقیعی ماددی بەدەر نییە. جوانی یان دزێوی، دووبارە لە پێداویستییەکانی مرۆڤ دوورناکەوێتەوە، بەڵام پێداویستییەکە ئەوەندە مشتوماڵ کراوە، ئەوەندە تەجریدکراوە، ئەوەندە شەفاف کراوە وەکو چی لێهاتووە، وەکو ئەوەی لێهاتووە تۆ گلۆپێکی کە پاك بە سابوون دەیشۆی، نابێ دەستی لێ بدەی، چونکە بەڵغی پەنجەت دەگرێ، ئەو پیرۆزە (تابوو)ی کە بۆ خۆت دروستت کردووە، هەر بۆ خۆت لە خۆتی قەدەغە دەکەی، بە جۆرێکی دیکەی لە مێشکتدا دەڕەنگێنی، بۆچی؟ ئەمەش دووبارە هەر ئەوەیە شتی ڕەها کە دەبێتە ڕێژەیی تۆ مێشکت هەر لەگەڵ ڕەهادا خەریکە، وەکو باسم کرد هەندێك شت هەر ماوە کە حەز دەکەی بیزانی. حەقیقەت لەنێو زگی سروشت و گەردووندا هەمیشە موعەممایەکی گەورەیە، یان بۆ خۆت وا دەکەی کە هەموو چتێ دانەخزێنیە ئاستی هەڵدێری ئارگۆ (ابتذال) کە ئەمەش هەر لە نیگای چینایەتی ئاودەخواتەوە.. حەز لەوە دەکەی هەمیشە شتێکی وەشارتی لەنێو کەوندا، بمێنێتەوە و نابێ من و تۆ بیزانین و دەبێ هەمیشە عەوداڵی بین. دیارە ئەم قسەیەی من لە ئاڵهایەکی میستسکییەوە هەڵدەقوڵێ و ئەمن بۆ خۆشم کە لافی ماتریالیستانە لێ دەدەم نازانم بۆچی بەو جۆرەم؟! ڕەنگە ئەم چەواشەییە لە کەم ئاگاییمەوە چەکەری کردبێ، هەر بۆیە عیمادەدینی نەسیمی دەڵێ:

Mende sığar Iki cahan
Men bu cahana sığmazam
Gevher i lamekan menem
Kevn û mekane sığmazam.

هەردوو جیهان لە مندانە
جێم لە هەرتکاندا نابێتەوە
منم گەوهەری بێ جێگا
بوون و جێگا، جێگەی من نین
تۆ بزانە ئەو ئینسانە چی لێهاتووە؟
یان وەك خەییام دەڵێ:
یکچند به کودکی به استاد شدیم
یکچند ز استادی خود شاد شدیم
پایان سخن شنو مارا چه رسید
از خاك برآمدیم و برباد شدیم
بە کوردی ڕۆحی مانایەکەی ئەمەیە:

"لە هەرەتی لاویندا هاتوچووی مامۆستایانم دەکرد و لە هەریەکەم گوێ لە بەڵگەی پاساوی بیروبڕوای خۆی دەگرت، بەڵام لەو دەرکەی کە لێوەی وەژوور دەکەوتم، هەر لەوێڕا وەدەگەڕام".

دڵەخورتێی مرۆڤ ئەو جەوهەرەیە کە هەر لەناو خۆیدا بانزینی بەردەوامی و سووتەنیی نەبڕانەوە دروست دەکا کە لە دوایی نەهاتنی گەردوون و هەتاهەتایی ئاودەخواتەوە.. ڕەنگە پێت وابێ شیعر دەڵێم، بەڵێ ڕەنگە وابێ، کە دەڵێم شیعر، واتە: لایەنێکی توانستی دیکەی مرۆڤ بۆ دۆزینەوەی ڕاستی... ئەمن سوود لە ئەقڵیش و دڵیشم بۆ وەسەر ڕێگای ڕاستیی ڕێژەکی کەوتن، وەردەگرم، سەری ڕێز بۆ خاوەنی یەکەم پرسیاری مێژووییەی "پیلات"ی جێگری ئیمپراتۆری ڕۆم کە نیچە بە تەنها ڕوخسارێکی شایانی ڕێزلێگرتنی لە سەرتاسەری تەوراتدا لەقەڵەم داوە، دادەنەوێنم.. بەڕاستی توانجی نەجیبانەی ئەم ڕۆمییە کە واژەی "ڕاستی"ی لە

پێش ئیمپراتۆردا کە بە چاوێکی زۆر خوار و کەمەوەی دەتۆڕدرایێ، بە ڕستەی پڕبەهای "ڕاستی چییە؟" تەوراتی لە پووچی ڕزگار و دەوڵەمەند و خەنی کرد. لە مەولانای ڕۆمیش کە سەرچاوەی هەموو ئازارەکانی دڵ و مێشکی مرۆڤی لە لێکدی دابڕان و پەرتەوازەییدا دەسنیشان کردووە، دەرزی خۆشمەزە وەردەگرم، لە جۆن لۆك، هۆبز و مێل تا ڕادەیەکی زۆر ڕێز لە هەستوخوست و ئەزموونی ماددی کە یەکەم کوناباچکەی زانست و ئاگاییە دەسخۆشی دەکەم [٦]، هەروەها هیگڵیش و مارکسیش و ئنگلسیش بە کێڵەڕێی ئاشکرای هەزارڕیانی دنیای نەزانستانی خۆم دەزانم... "وإنك جرمٌ صغير و فيك انطوى العالم الأكبر"

مەبەستم لە هونەرمەند چەمکە سادەکەی ئەمڕۆی نییە، هونەرمەند بەو تێڕوانینە فەلسەفییە بەرفراوانە، لەوانەیە ئانیشتاین بێ، نیوتن بێ، ئەدیسۆن بێ.

هونەرمەند، فەیلەسوفیشە، زاناشە و هونەرمەندیشە، واتە: عەقڵیشی هەیە، خەیاڵیش بەکاردەهێنێ، هەروەها توانایی دۆزینەوەی (تەشابوهات)ی شتیش بەکاردەهێنێ و (تفارقات)یش بەکاردەهێنێ. زاناشە و فەیلەسوفیشە و هونەرمەندیشە واتە: لەسەر سێ شەپۆل کار دەکا، خەیاڵ و بیر و ئیدراکی عەمەلیی قانوونەکانی سروشتیش. لەبەر ئەوە وێنەکێشێ کە دێ تابلۆیێ وێنە دەکێشێ بەڵێ سەر و فەسالێکت بۆ وێنە دەکێشێ، ڕەنگە من و تۆ تابلۆیەکانی ئیسماعیل خەیات (وەك خۆی بۆی وەگێڕام) کە دەچێتە بن دار و نێو کون و کەلێنی دار و درەختەوە و وێنەکانی لەوێدا دەکێشێ، نەزانم چدەکا، بەڵام ئەمە مانای ئەوە نییە کە بە قسەی زانستی ئەندازە ناکا، بەرزایی و درێژایی و پانایی و شێوەی ئەندازەییان تێدانییە، بە پێچەوانەوە دەکرێ هەموویان لەو تابلۆیانەدا بدۆزیتەوە بەڵام گرنگ ئەوەیە کلیلەکەیت بداتێ، بزانی ئەوە چوارگۆشەیە، پێنج گۆشەیە یان شێوە ئەندازەییەکانی چین، یان بۆ نموونە ڕەنگێکت دەداتێ، بەڵام مانای ئەوە نییە هەر یەك ڕەنگ هەیە لە دنیادا. ئەو دەتوانێ تێت

٦- ئەم سێ فەیلەسووفانە دەیانگۆ: "کە ئەگەر ئەقڵ بوێرێ لە پشت بەرهەستەکانەوە سۆسەی ڕاستی بکا و لێی بگەڕێ، ئەوە کارێکی بێهوودە دەکا. بەڵام کانت گوتی: کە ریازییات دەخڵی بە هەستەکانەوە نییە و لە پێش تەجرەبە و تاقیکردنەوەدا ئەوانە ڕاستین، جەزری ژمارەی پێنج بیست و پێنجە و لەم حوکمەدا هیچ پێویستییەك بە تەستیقکردنی هەستەکان نییە، مێل لە وەڵامدا گوتی: وا نییە، ئەگەر دوو جار دوو دەکا چار، ئەوە لەبەر ئەوەیە کە تەجرەبەی بەردەوامی ئێمە و جۆری مرۆڤ کە پشتاوپشت بۆیان ماوەتەوە، ئەمە پشت ڕاست دەکەنەوە.

بگەیەنیّ، بلّیّ ئەو ڕەنگەی من مانای ئەوەیە یان ئەوە نییە، من یەك ڕەنگم داویتیّ من لەسەر یەك شەپۆل دەڕۆم، خۆی ڕەنگ چییە؟ کۆمەڵە شەپۆلێکە خۆت دەزانی. ئەوە مانای وایە دەیەویّ لەگەلّ عەقلّیش و لەگەلّ ئیدراکی قانوونەکانی ڕەهەندەکانی ماددیی سروشتیش و لەگەلّ خەیالّیش ڕەفتار بکا، لەبەر ئەوە تارژەنیّ کە لە: "دۆ"وە بۆ "دۆ"، لە "بەم"ەوە بۆ "زیر" دێتە خوار، ئەوە بە هەزاران شەپۆل، بە هەزاران بەرزبوونەوە و نزمبوونەوەی دەنگە کە پێی وایە هەر یەکێکی کۆمەڵە هەست و سۆزێکی لەگەڵە. بۆ نموونە (بیمۆل) زیاتر وەك گریان دەچیّ، نیو بیمۆل چتێکی دیکە دەبەخشیّ. یان ئیبن سینا، وەك خوێندوومەوە و ئەگەر ڕاست بیّ، کە قانوونی دەژەند هەندیّ جار خەڵکی دەگریاند و هەندیّ جاریش خەڵکی شاد دەکرد. واتە: چەمکی دڵتەنگی یان دڵشادی، یان وەکو یۆنانییەکان کە شانۆگەرییەکانیان پێشکێش دەکرد شانۆی کۆمیدی و تراژیدییان هەبوو.. کەوابوو مرۆڤ ئارەزووەکانی خۆی دەردەبڕیّ.... کەواتە هونەر سیّ چتە، هونەرمەندان سیّ چتن بەلاّم لە یەك خالّدان "هەبوو"ت لە سیّ ڕێگاوە لە یەك خالّدا بۆ خەست دەکاتەوە کە "تایبەتە"، نەك گشت. هونەرمەند هەمیشە عەودالّی دوای تایبەتمەندێتییە، بە دوای جوزئیەتی کەونەوەیە نەك عموومییەت و کوللیەتی گەردوون. دافینچی دیّ زەردەخەنەیەك وەسەر لێوی مۆنالیزا دێخی کە تەواوی دنیای لە گێژاوی حەیرەت و سەرسوڕماندا حۆل و گێژ کردووە. یان بۆچی ڤان کۆخ هەمیشە عەودالّی ڕەنگی زەردبووە؟ چییە ئاگرە، خۆرە ئەوەی ئەو کابرایە چتێکی لە خۆڕا نییە، ئەوە زاناش بوو، فەیلەسوفیش بوو، هونەرمەندیش بوو.

چەندی لەو داهێنانەی تاکی هونەرمەند دەگێڕیتەوە بۆ پێکهاتەی تایبەتمەندییەکانی ئەو لە ڕووی فسیۆلۆجی و لە ڕووی سایکۆلۆژییەوە، چەندیشی دەگێڕیتەوە بۆ واقیع و کۆمەڵگا؟

من گوتم تاك بۆ خۆی چتێکە کە ڕۆڵێکی گەورەی هەیە، بەلاّم ئەوە مانای ئەوە نییە ئەو خودە بۆ خۆی چت بشێوێنێت. وەهم و خەیالّ هەندیّ جار دەگاتە شێتایەتی، دەگاتە پلەی بیّ بەندیواری (لامنتمي) و پشت بەندیواری (ما بعد اللامنتمي)... ئەمن بڕوام بە ئاگایی (وعي) هەیە، دەگەلّ پشت ئاگاییدا ناتوانم ڕەفتار بکەم.

مانایەك بۆ ئەو قۆناغەی ئێستا باسم کرد دادەنێم؟ ئایا مانایەکی هەیە؟ ئەگەر مانای نییە مرۆڤ بۆ تووشی دەبیّ؟

من پێم وایە مانایەکی هەیە و زۆر سروشتیشە، بەلاّم گرنگ ئەوەیە هۆشیاری ئەو کەسە بۆ خۆی یان هۆشیاری کۆمەڵگا گەیشتبێتە ئاستێك نەکەون بە وەهمێکی دیکەدا کە لەوە تیّ نەگەن. واتە: بۆ نموونە بە شێتی نەزانن...

ئەمە بۆ خۆی هەر لە بیروبڕوای بەرزەخیگەریی neutral monists, neutralists و demonی دیۆجین– ەوە ئاودەخواتەوە. خۆلاسە، لە بیروئەندیشەی "نە ماددە و نە ڕۆح"ەوە دەلّیوەتە نێو بیروبۆچوونەکانی مرۆوە... جۆن ستیوارت مێل ڕەهەندی ماوین بە هیچ دەزانیّ، واتە: "خير الأمور أوسطها" و "جەمسەری هاوتایی" بە چتێکی وەهمی، ڕەفتەنی دەزانیّ.

پەیامی هونەر لە چیدا دەبینریّ؟

پەیامی هونەر پێم وایە ئەگەر تۆ نەت لە کۆمەلّ کرد و نەت لە ژیان کرد و نەت لە خەبات و دواڕۆژ و نەت لە حەقیقەتت کرد و نەت لەوەی کە هەمووی بۆتە بەها "قيمة"و پیرۆزییەکانی کۆمەڵگای ئەمڕۆ، تۆ کە نەت لە هەموو ئەوانەت کرد، ئیدی حەتمەن دەبێتە شتێکی هیچ و پووچ، بەلاّم مادام هونەر لە چوارچێوەی ئەوانەدا دەخولێتەوە، مادام لە گرداوی واق واقدا نەچەقیوە و چتێکە هەیە، حەتمەن پێم وایە هونەر لەو قۆناغەدا بۆ خۆی چتە. من کە دەچمە پێشانگای هونەرمەندێك، دەبیّ بۆ خۆم هۆشیارییەکی وەهام هەبیّ چتێکی لیّ حالّی بم، واتە: ئاگاییی دەسەجەمعیم هەبیّ...

باشە، چۆن هونەر بەشێکی جیانەکراوەی مرۆڤە. مرۆڤ ناتوانیّ بیّ هونەر هەبیّ، باسی ئەوەم کرد کە چۆن هونەر لەنێوان کەسێك و کەسێکی تردا لە داهێنانی هونەریدا دەبێتە دوو بەرەوە، باسی سەرچاوەی داهێنانم کرد، باسی (دلّەڕاوکیّ)م کرد. باسی ئەوەم کرد کە مرۆڤ لە دلّەڕاوکیّ قوتاری نابیّ و هەر دەمێنیّ.

ئێمە قسەکانمان لە سەرەتاوە بەپێی قۆناغەکانی گەشەکردنی مرۆڤ دەست پێکرد. لە پێشدا ئەو ڕاڤە و شیکردنەوانەی کردمان زۆربەی لەلایەنە فەلسەفییەکەوەی پێوەندیی بە ڕۆژگاری سیحر و جادووەوە هەیە کە دەکاتە چەرخی بەردی کۆن یان باستان، واتە: سەرەتای گەشەی مرۆڤ کە فەرهەنگەکەی و ڕۆشنبیرییەکەی سیحر و جادووە، ئابوورییەکەشی هەر ڕاوی ئاژەلّ و شتی وایە.

بێگومان لەو قۆناغەدا نە نیشتەجیّ بوون هەیە، نە هێورین. کۆمەلّ هەموو چتێکە و دابەشکردنی کار نییە. چتەکان ڕاستەوخۆن و مرۆڤ هەموو چتێك بە چاو دەبینیّ. کە وێنەی

ئاژەڵێك دەكێشێ. . .و زیاتر خەریكی (جزئیات)ە. واتە: لە قۆناغی تەجسیددایە و چتەكان تەنها بە چاو دەبینێ. بەڵام پاشان دێتە قۆناغێكی دیكە كە پێی دەڵێن قۆناغی چاخی بەردینی نوێ كە مرۆڤ فێری كشتوكاڵ و ئاژەڵ بەخێو كردن دەبێ. لێرەدا كۆمەڵێك گەشەكردن ڕوودەدا كە لە پێش هەموو چتێكدا من دەبێ ئەوە ڕوون بكەمەوە كە لێرەدا چی ڕووی دا؟ لە ڕووی فەلسەفییەوە، ئەوەی ڕووی دا، لە ڕاستیدا مرۆڤ پێش جادوو و چاخی بەردینە كۆنەكە، چتێكی دیكە هەبووە.. خۆ لە خۆڕا و لە ئاسمان نەهاتۆتە خوارەوە، ئەو ئەزموونەی وێنەكێشانە پێش سەردەمی جادووش هەبووە، چتەكان هەموو لە قۆناغی ڕێكەوت و بێ نەزمی و بێ (سبق التصمیم) و بێ ئەوەی فیكری لێ كرابێتەوە، هەمووی چۆتە حاڵەتی ڕێكەوت و لەخۆوە ڕوودانەوە، ئینجا من دەبێ ئەوەت بۆ باس بكەم ڕێكەوت و زەروورەت مانای چییە. سێ كەتەگۆری هەن: زەروورەت (ناچاری) ، ئازادی، ڕێكەوت.

ناچاری مانای چییە و ڕێكەوت مانای چییە، ئایا هەردووكیان یەك چتن یان هەر یەكەیان چتێكە و دژی یەكن، یان هەردووكیان لەنێو یەكدیدان؟ واتە: ئایا هەموو چتێك لەو دنیایەدا لە ژێر یاسای جەبرییەت و قەدەرییەتدایە و تۆ هیچ دەسەلاتێكت نییە و هەموو چتێك موقەددەرە و دەبێ ڕوو بدا، یان هەندێك چت هەیە هیچ هۆیەكی نییە و ڕووش دەدا و پێی دەگوترێت ڕێكەوت یان قەدەر. زاناكان دەڵێن ڕێكەوتیش هەیە و زەرورەت و جەبرییەتیش هەیە، حەتمیەتیش هەیە، بۆ نموونە: بڵێین ئەوەی كە بە عەرەبی پێی دەڵێن (إعصار) زریانی دەریا، كە هەڵدەكا ئەوە بۆ خۆی هۆكاری زانستیی هەیە، بەڵام هۆكارەكە لە نێو خۆیدایە لە نێوجەرگەی جەوهەری خۆیدایە. ئەوە كە ڕوودەدا، زانست پێی سەلماندووین كە هۆكارەكەی چییە. بەڵام ئەوە دەبێتە هۆی وێرانكارییەكی یەكجار زۆر و شاران وێران دەكا، ئەوەیان ڕێكەوتە. ئەو وێرانكارییەی لێی دەكەوێتەوە پێوەندیی بە جەوهەری ناوەكیی پەیدا بوونی زریانەكەوە نییە. لێرەدا كە ئەوەی ئەو وێرانكارییە دێنێتەگۆڕێ، ڕێكەوتی پێ دەگوترێ. ڕەنگە ئەگەر ڕووی بدایە یان نەدایە، مەرج نییە ئەسڵەن هەر ببێ، بەڵام زەروورەتەكە مەرجی بنچینەییە، چونكە هۆكارەكەی دیارە دەبێ ببێ. مادام زەوی بە دەوری خۆیدا دەخولێتەوە، دەبێ شەو و ڕۆژ ڕوو بدا. مادام زەوی بە دەوری خۆریشدا دەسووڕێتەوە دەبێ چوار وەرزەكە پەیدا ببن. ئەوە یاسای زەروورەتە، بەڵام جاری وا هەیە ساڵێ باران دەبارێ، یان نابارێ، ئەمەیان دەكەوێتە خانەی ڕێكەوتەوە، كەواتە ڕێكەوتیش یاسای خۆی هەیە و زەروورەتیش یاسای خۆی هەیە. زەروورەت قانونییەتەكەی لەوەدایە كە هۆكارەكەی لە جەوهەری سروشتی خۆیدایە. نموونەیەكی دیكە دەهێنمەوە، داری

مانگۆیە ئەوە تەنها لە ناوچە گەرمەكاندا دەڕوێ، یاسایەكەی دۆزراوەتەوە، بەڵام ئەو دارە یەكێكیان دە هەزار گەڵای پێوەیە، یان گەڵاكەی لەوی دیكەیان جیاوازە، ئەو شەش پەڕە و ئەو دە پەڕە، یان ئەوی دیكەیان بەرزە و ئەمیان نزمە و ئەوەندەی باران بەسەردا دەبارێ، ئەوە هەمووی دەكەوێتە خانەی ڕێكەوتەوە و ناكەوێتە خانەی زەروورەتەوە. هەروەها نموونەیەكی دیكە: ئەو ڕێكەوتە، یاسایەكەی چییە؟ ئەویان هۆیەكەی ناوەكییە، ئەمیان یاسایەكەی باوی ئامارگرییە باوی ئامارگری مانای چییە؟ زانست پێی سەلماندووین كە تۆ ئەگەر هات و ٥٠٠ جار پارچە دراوێكت هەڵدا بە ئاسماندا ئەمە ساغ بۆتەوە كە (٢٥٠)ی بەلای شێرەكەدا دەكەوێت و (٢٥٠)ی بەلای خەتەكەدا. . . بە ملیۆن جار ئەوە تاقیكراوەتەوە. ئەمە چییە؟ ئەمە یاسایەكی باو (تقلیدي)ی ئامارگریی تێدایە. ئەوە لێرەدا هۆكارەكە داخڵی جەوهەری خۆی نییە، بەڵكو دەرەكییە، چونكە من هەڵی دەدەم، هۆكارەكە منم.. چتێكی دیكە، ڕەنگە ئەگەر فاكتەرێكی دەرەكی دیكە خۆی لەوە هەڵبقورتێنێ، ئەنجامەكەی جۆرێكی دیكە بێ. مەبەستم ئەوە بوو كەوا ڕێكەوت هەیە و زەروورەت هەیە و ئەوەش جیاوازییەكەیانە. ئینجا هەندێك چت لە سیاسەتدا ڕوودەدا: تۆ دەبینی لە ڕێكخراوی سیاسیدا، لە بزووتنەوە شۆڕشگێڕییەكاندا هەندێكیان بەر ڕێكەوت دەكەون و هەندێكی دیكەیان بەر زەروورەت. زۆربەی ڕێكەوتەكان وا بەدەردەكەوێ كە لەگەڵ زەروورەت و ڕێكەوتدا تێكەڵ دەكرێن و وا دەزانرێ كە ئەوە حەتمەن دەبێ ڕوویدا، كەچی دەبینی مەرج نییە وابێ، بۆیە لێمان تێك دەچێ و دەكەوینە هەڵەی زۆر گەورەوە.. لە مەسەلەی ستراتیژییەت و تاكتیكدا، داخوا ئێمە سەختگری دەكەین، یان شلگری دەكەین؟ ئەوە بە نیسبەت ڕێكەوت و زەروورەتەوە، ئینجا زەروورەت و ئازادی هەیە.

كە زەروورەت بەرانبەر بە ئازادی ڕادەگرین، ئەوە مانای ئەوە نییە كە زەروورەت كش لە ئازادی دەكا، یان ئازادی ڕێگە لە زەروورەت دەگرێ. ئازادی ئەوە نییە كە تۆ هەر چتێكت بوێ بە ئارەزووی خۆتی بكەی، نەخێر ئازادی ئەوەیە تۆ بێی، یاسایەكانی وجوود، یاسایەكانی خۆڕسك بدۆزییەوە. كە دۆزیتەوە ئیرادەی خۆتی بەسەردا زاڵ دەكەی، بەو ڕێگایەدای دەبەی كە ئەوت ببێ بە خزمەتكار، بۆ نموونە: یاسای كێشمان (جاذبیة)، ئێمە پێش ئەوەی بزانین یاسای كێشمان هەیە، هیچ كارێكمان لەگەڵ پێ نەدەكرا، لەبەر ئەوە جۆرەها هەوڵ و تاقیكردنەوە، كە دەكرا بۆ ئەوەی بفڕین، هیچ ئەنجامێكی نەبوو، تا یاسایەكەی دۆزرایەوە، ئیدی مرۆڤ زۆر بە ئاسانی توانی سواری ئەو یاسایە ببێ، نەك هەر لە مەداری هەوا و بەرگە هەوای زەویدا بەڵكو مرۆڤ توانی لە یەك ترووكەدا هەشت كیلۆمەتر بە موشەكێك تۆ بگەیەنێتە ئاسمان

که له کێشمانی زەوی ڕزگاری بوو، ئینجا هێزی کێشمانی مانگ ڕایکێشا و ئەوەبوو له سەر مانگ نیشتییەوە. تۆ له زەویدا یاسای کێشکردنت هەیە لە مانگیشدا هەروەها، یاسای کێشکردنی زەوی چۆن کەشف کرا؟ گوتت ئەگەر تەنێکم بە جوولەی لە یەك چرکەدا هەشت کیلۆمەتر بەو خێراییە بڕوات مانای وایە دەتوانم له هێزی کێشکردنی ئەو زەوییەی تێپەڕێنم. که تێپەڕی ئینجا ئەستێرەیەکی دیکەی نزیك که هێزی کێشکردنی هەیە دەتوانێ ڕایبکێشێ. ئینجا کەشفی ئەم زانستەیە کە بە هۆیەوە ئازادیمان دەستکەوت. ئازادی بەدیهێنانی زەروورەتێکە کە تۆ پێویستیت پێیەتی. کەوابوو ئازادی زۆر جار دەگاتە بەردەم دەرگای زەروورەت و لە دەرگای دەدات. بەڵام مەرجیش نییە تۆ بتوانی هەموو یاسایەکانی سروشت بزانی، ئەوەی کەوا کەشفی ناکەی و نایزانی هەر بە زەرورەتی کوێرانە دەمێنێتەوە و هیچی لەگەڵ ناکرێ. بۆ نموونە: کەشوهەوا و مەسەلەی باران بارین و گەرما و ئەم شتانە هێشتا ئێمە کۆنترۆڵمان نەکردووە، بەڵام توانیومانە چ وەکو ڕێکەوت و چ وەکو زەروورەت لە ئەنجامە وێرانکارییەکانی کەم بکەینەوە و بەلای کەمەوە بتوانین تا ڕادەیەك خۆمانی لێ بپارێزین. بۆ نموونە: هەورەبروسکە کە ئێمە یاساکەیمان کەشف کردووە، ئەگەر چتێکی کانزای نووك تیژمان لەسەر سەربان دانا ئەو چتە بروسکەکە پەرت دەکاتەوە و بارگەی خاڵی دەکاتەوە. ئەوە مانای ئەوەیە کە ئێمە لە کاتێکدا که ناتوانین کەشفی یاسایەکانی زەروورەت و تەنانەت ڕێکەوتیش بکەین، بەڵام بایی ئەوەندە، ئازادی خۆمان دەسەبەر دەکەین که خۆمانی پی بپارێزین، مەبەستم ئەوەیە ئێمە چونکە دێینە ناو ئەو بابەتەوە له مەسەلەی هونەردا ناچارین ئەو دوو چتە بزانین، چونکە دەبێتە بنچینەیەك بۆ زۆر تەفسیری دیکە.

من دەمەوێ بێیتە سەر بواری ئەمەی کە باسم کرد: ئەمە تێڕوانینی فەلسەفی بوو بۆ مەسەلەی زەروورەت و ئازادی، جەبر و ئیختیار. ئەگەر ئەمە نەزانین ناتوانین باسی چتەکانی دیکە بکەین.

ئێستا ئێمە باسێ لەوە دەکەین کە ئەم زەروورەت و ئازادییە لە بواری کۆمەڵایەتیدا کە کێشەیەکی یەکجار گەورەی کۆمەڵگای مرۆڤایەتییە و گرێیەکی گەورەی خودی مرۆڤە و تاکو ئێستا بە تەواوەتی خاونەکردۆتەوە.. ڕاستە هەنگاوی بۆ هاوێشتووە بەڵام بە تەواوی نەڕواندۆتەوە. ئازادی لای مرۆڤ چ شوێنێك لە پێکهاتنی مرۆڤدا داگیر دەکات؟ هەروەك چۆن باسم کرد کە هونەر بریتییە لەو کۆششتە جوانکارییەی کەوا هەمیشە مرۆڤ بە سروشتی مردوو یان زیندووی دەبەخشێ تاوەکو بە تایبەتی هەست بە جوانی بکا.

بەڕاستی ئازادی یەکێکە لەو چتە زەروورییانەی کەوا مرۆڤ دەبێ هەیبێ. ئەگەر نەیبێ چی دەقەومێ؟ له مێژوودا که نەیبووە یان بە ڕێژەیەکی کەم هەیبووە دەرئەنجامەکانی چۆن بووە؟.

بێگومان ئێمە چەند چتێك هەیە کە ئەگەر ئەوانە بزانین ئەوەشمان بۆ ڕوون دەبێتەوە.. خۆت دەزانی مرۆڤ سەرەتای هونەری لە چییەوە دەست پێ کرد. سەرەتای هونەری لەوەوە دەستی پێ کرد که مرۆڤ بە تاقیکردنەوە مێشکی هێواش ـ هێواش فێری ئەوە بوو کە جیاوازی له نێوان (ئەسڵ و بەدەڵ) بکا. بۆ نموونە: ئاژەڵێکی بینیوە، عەقڵی دەرکی بەوە کردووە کە ئەوە ئاژەڵێکە دەسووڕێتەوە و جووڵە و دەنگی هەیە، بەڵام ئەوەش بە ڕێکەوت بوو، نەك بە یاسای زەروورەت، بۆیە دەڵێم ئەو قانوونانەمان پێویستە کە هەمیشە بەکاری بهێنین. لێرەدا مرۆڤ بە ڕێکەوت ئەوەی تاقیکردەوە کەوا دەتوانێ ئەوە بە خەتکێشان وێنە بکێشێ. بە ڕێکەوت مرۆڤ له ڕێگەی تەشبیهەوە هاتۆتە نێو ئەدەبیاتەوە، نێو هەموو هونەرەکانەوە.. لاساییکردنەوە، تەواوی دنیای سیحر و جادوو لەسەر ئەو تەشبیه (قیاس)ە بۆ ڕانراوە. سەرەتای هونەر لێرەوە دەست پێ دەکا، تۆ ئیدراکی ئەوە بکەی نوسخەی بەدەڵ بدۆزییەوە بۆ ئەوەی کە دەیبینی. ئەمە خاڵێکی زۆر گرنگە، ئەمە گەورەترین کاری لە ڕێڕەوی هەموو گەشەکردنێکی مرۆڤ کرد.

ـ دۆزینەوەی نوسخەی بەدەڵ؟!

ـ بەڵێ، ئینجا ئەوە بە دەنگ دەیکا، بە جووڵە و سەما دەیکا، بە وێنەکێشان و پەیکەر دروست کردن دەیکا، هەزار و یەك پێناوی هەیە بۆ لاساییکردنەوە و بۆ دۆزینەوەی نوسخەی بەدەڵ. لێرەدا ئایا یەکەمین جاری نوسخەی بەدەڵی بە مەنزووری جوانکاری و ڕازاندنەوە بووە، یان بە مەبەستی پێویستییەکی ڕۆژانەی ژیانی بووە؟ لە سەرەتادا هیچ جۆرە ڕازاندنەوەیەك، هیچ جۆرە هەست بە جوانکاری کردنێك لە ئارادا نییە. بۆچی؟ بە بەڵگەی ئەوەی زانایەکان چەندین پاشماوەی هونەرییان وەکو پەیکەر، وەکو وێنە و چتی سەیر لەنێو ئەشکەوت و شوێنە دێرینەکاندا دۆزیونەوە کە هەرگیز ناگونجێ شوێنی پێشانگا و نمایشگا بووبێ و بۆ ئەوە دانرابن خەڵك لە بینینیان چێژ وەربگرێ، نەخێر تەنها بەو نیازەوە بووە کە ئەوە سیحر و جادووە و بە بڕوای خۆی دەتوانێ شتێکی پێ بە شتێ بکا و بەس و پێداویستییەکی ژییەکیی پێ دابین بکا، کار لە هێزە سروشتییەکان بکا، واتە: ئامانجەکە ئامانجێکی سیحری بووە. ئامانجی سیحری مانای بەجێهێنانی ئامانجێکی ماددی و پێویستی ڕۆژانە بووە و بەس. ئەمەش بەڵگەی ئەوەیە کە هونەر لە سەرەتاوە هیچ ئێستاتیکا و چێژی ئێستاتیکی و هەستی ئێستاتیکی لەگەڵدا نەبووە، بەڵام ئەوە وردە ـ وردە ڕۆژگارێك گەشە دەکا، دەبینی نوێژ، سەمای هیندییەکان،

ئەوانەی چۆلگەڕان دوو چتن و تێکەڵ بە یەکدی بووگن. جووڵەی تەقلیدیی و جووڵەی سیمبولی، یان جۆرە جووڵەیەك کە با لێرەدا ناوی بنێین جووڵەی هونەری. جووڵە تەقلیدییەکان هیچ پێوەندییەکی بە چێژی ئێستاتیکی و زەوقی ئێستاتیکییەوە نییە، بەڵکو تەنها لە دەوروبەری (عیبادەت و تەقدیس و تەمجید)ی بتەکەیە. خودایەك هەیە، هێزێك هەیە کە کاری بۆ دەکا. تۆ ئەو هەستانەوە و کڕنووش و ئەو چتانەی وەك سەما و جووڵە و ئەو چتانە لە حەقیقەتدا ئەمە هیچ هەستێکی ئێستاتیکییان تێدا نییە، بەڵام دوایی دەبینی مەسیحایی کڵێسەی دروست کردووە، خۆی کڵێسەکە لە بنچینەدا بۆ ئەوەیە کە جێگایەك لە شێوەی چارمێخەکێشانی حەزرەتی عیسادا ڕۆبندرێ و ئازارەکانی مەسیحی تێدا بەرجەستە بکا، بەڵام تۆ دەبینی جۆرەها سیرامیك و نەخش و نیگار و هونەر لەنێو ئەو کڵێسەیەدا دروست کراوە کە تۆ وا دەزانی پێشانگای هونەرییە، ئەوە لە چییەوە هاتووە؟ هەر لە ڕێگای ئەو جووڵە تەقلیدییەوە پێوەندییەك پەیدا بوو کە مرۆڤ لە کاتی خوداپەرستیدا هەستی کردووە کە ئەوە خۆشیشە. کەسێ قورئانی خوێندووە، لە سەرەتاوە قورئان خوێندن ئەوە نەبووە تۆ وەك گۆرانیی بڵێی. هەرگیز تەجوید [7] نەبووە. بە "مقامات" نەخوێندراوە، بەڵام دوایی وردە ـ وردە کە ئەویش هەر بە ڕێکەوت بیری کردۆتەوە بۆچی وەکو بەیات و حیجاز و ئەوانە نەیخوێنێ و نەیکاتە گۆرانی؟ ئەو قۆناغی قورئان خوێندنە، بێگومان قۆناغێکی گەشەکردووە. قۆناغی دوالیزم، "ثنویة"ە کە تۆ خۆشت ببی بە دوو چت، هەموو چتێکیش بە دوو چت بزانی ئینجا بۆ خۆت دەکەویتە گرۆگاڵی جۆرەها خەیاڵات هۆنینەوە و جۆرەها تەسەوورات. لێرەدا بنچینەی کارەکە کە ڕاستەوخۆ پێوەندیی بە ئامانج و پێداویستییە مادییەکەوە هەیە چییە؟ درەوەنی بۆ ئەوەی بتوانن هەموو پێکەوە داسەکانیان داوەشێنن و گەوز لێ بدەن و سواڵە بکەن و لەسەر یەکدی دابنێن، بەکرەیی بڵێن. ئەمە بۆ ڕێکخستنی جووڵەی دەست داوەشاندن و دروێنەکە، واتە: جووڵاندنی ماسوولکەکان لەگەڵ ئامێری داسدا. بەڵام لە هەمان کاتیشدا دەبینی ئەو جووڵە

٧- واژەی "جوَّد" بە زمانی عەرەبی بە مانای "ترتیل" نەهاتووە. ئەم واژەیە بە ئەسڵ ئاڤێستاییە، "گات"ە، گات بووگە وە "گاە" واتە: "مقام". وەك::(یەك گاە، دو گاە، سێ گاە، چهارگاە و هتد...). پاشان عارەب "گات"ی عەرەباندووە و کردوویە بە "جاد" و "جوّد ـ یجوِّد"ی لێ داتاشیوە و بووگە بە ناوی ئەو زانستەی کە بە عارەبی :"هو العلم الذي يعرف به إعطاء كلَ حرف في القراءة حقّه و مستحقّه من إدغام وإظهار وإخفاء وإقلاب وقلقلة و مدٌّ و وقف و إشمام و إشباع وإلخ"ە.

تەقلیدییە زەوقێکیشی لێ وەردەگیرێت، واتە: مۆرکێکی ئێستاتیکیش وەردەگرێت و دەبێ بە هونەریش، چونکە مادام چێژی ئێستاتیکی لێ وەردەگیرێت، واتە: خۆشی لێ دەبینی ئەو خۆشییەی کە تۆ هەستی پێ دەکەی، ئینجا خۆشییەکە لە سوجدە برندندا، لە دروێنەدا، لە بیاباندا قەتارە وشتر ئاژۆتن "حداء"دا، ئەوەی کە کراوە بە شیعاری سوعوودییە لە ڕادیۆکەیاندا.. دەڵێن گۆیا تەواوی شیعری عەرەبی لەوەوە سەرچاوەی گرتووە، ئەوەش هەر ئەوە نییە "حادی" حوشترەکانی پێ داژوێ، بەڵکو زەوقیشی لێ وەردەگرێ، هەر لەبەر ئەوەیە ئێستا بۆتە گۆرانی. ئەمە لێرەدا سەرەتایەکە بۆ ئەوەی ئێمە بزانین بە ڕێکەوت ئەم چتانە پەیدا بوونە... بەڵام کە وەختێك لە چەرخی بەردینی خۆڕسکگەرییەوە دێینە چەرخی بەردینی نوێ، ئینجا کارەکە دەگۆڕێ. هەنگێن کارەکە ئەوە نییە تۆ هەر وێنەی ئاژەڵێکی کێوی بکێشی و بەس، لێرەدا تۆ واز لە وردەکارییەکانی دێنی، چونکە پێت وایە هەموو چتێك، مادام گەیشتنە قۆناغی ئەبستراکت ئەوجا خەتی هیرۆگلیف پەیدا دەبێ. ئەم خەتە لە پێشدا وێنەیە.. ئەگەر کەسێ ویستبای بڵێ: ماسی، وێنەی ماسییەکی دەکێشا. ئەوە هی قۆناغی چاخی بەردینی کۆن. بەڵام ئەو ڕەسمی ماسییە دوایی تەنها دەبێتە هێمایەك لەو ڕەسمە، تەنها "ن" دەمێنێتەوە. "ن" بە زمانی فینیقی و عیبری و بە هەموو زمانەکانی سامی بەمانای ماسییە. ئەم نوونە تەنها چاوی ماسییەکەیە ماوەتەوە. مانای وایە ئەتۆ وردە ـ وردە کلك و گوێی ماسییەکە دەکەی و تەنها چاوی دەهێڵیتەوە، مانای وایە تۆ هێمات بۆ دۆزییەوە، واتە: هەموو چتەکە بە جوزئیاتی لەشەکەوە هەمووی کورت دەکەیەوە و یەك چتی لێ دەهێڵییەوە کە چاوەکەیەتی و دەبێ بە نوون. ئەمە پرۆسەی تەجریدە. ئەم عەمەلییەتە مانای چییە؟ تۆ سەدەها چت، هەمووی خەست بکەیتەوە لە یەك ڕەمزدا و بگەیتە قۆناغی گوزارشت کردن بە هێما. باشە، لە ئەدەبیاتدا چی پەیدا بوو؟ مەجاز پەیدا بوو، کینایەت پەیدا بوو، کینایەت مانای چییە؟ کینایەت ئەوەیە تۆ ڕاستەوخۆ گوزارشت لە چتان نەکەی... ئەتۆ هەروا بیر لە خڕخاڵ و بازن و گوارە و ملوانکە و خەزێم و ئەم جۆرە چتانە بکەوە... ئەمانە ئەوڕۆ هەموو بۆ ڕازاندنەوەی ژنان بەکاردەبرێن، بەڵام ڕۆژگارێ هەر یەکە بۆ چتێکی پێویستی ژییەکی بەکاردەهێندرا، کە ئەویش ژن وەکو ئاژەڵ هەوسار لە ملکردن و پێ بە سندمەوە بەستن و بۆ لەدووخۆدان و ئاڵقە لە گوێ کردن و هتد... بوو.

نمایەی ناو و زاراوەکان

ئ

اعجاز القران

ئا. ئۆکسلادینکۆف

ئابستراکت ٩٤- ١٧٣- ٢٠٩- ٢١٠- ٢١٤- ٢٣٤- ٣٦٥- ٣٠٩

ئاتەشکەدە ٣٠- ١٥١- ١٥٥

ئاتێنا ٦٦

ئاخالکالان ٥٣

ئادورنۆ

ئاراسمۆسی ڕۆتردامی

ئارامی ٤٨- ١٠٢- ١٠٤- ١٣٨- ١٥٤- ١٥٥- ٢٤٥

ئارتا ٤٥

ئارتۆر ٣٣٠

ئارگۆ ٣٨٢

ئاریا ٤٥- ١٠٣- ١١٠- ١٥٣

ئازەربایجان ٢٢٣

ئاسایی ٢٠- ٤٤- ٦٨- ٧١- ١٨٥- ٣٤٤- ٣٦٨- ٣٨٠

ئاسفین ٤٠

ئاسمیلا (ئاسمیلاسیۆن)

ئاسوری ١٠٢

ئاسیا ٤٣- ١٣٢- ١٨٤- ١٨٥- ١٨٦

ئاشا ٤٥

ئافردۆێت

ئا. فۆرمۆزۆف ٤١

ئاڤێستا ١٠٤- ١٣٢- ١٥٢- ١٥٥

ئاڤێستایی ١٣٢- ٣٩١

ئاق قیۆنلوو ٢٠٣

ئاکارناسی ١١٨- ١٧٢

ئاکرۆپۆل ٦٦

ئاکرێ ١١٧- ١٣٥

ئاگری ١١٤- ١٣٥- ١٥١

ئاگوست کۆنت

ئاگوستینۆس ٣٧٩

ئالاسکا ٨٢

ئالبێرتی

ئالبێر کامۆ ٢٣٦

ئالدووش ١٣٧

ئال عمران

ئاڵتان ترۆپ ٢٥

ئاڵتایی ١٠٣- ١٣٠- ١٣١

ئاڵمان ٢٥- ٦٠- ٢٠٩- ٢١٠- ٣٧٩- ٣٠٨- ٣٠٩

ئاماشرودۆس ٢٦

ئامەد ١٣٦- ١٣٨

ئامێدی ٣٣- ١١٧- ١٣٥

ئاناتۆڵ فرانس

ئاندرێ ژید

ئانیمیزم ٤٣- ٢٠٦- ٢٢١
ئایدیالیزمی کلاسیك ٦٠
ئایدیالیست ٤٣- ٦٠- ١١٩- ١٢٠- ١٤١- ١٦٩- ١٧٢- ٢٠٨- ٢٢٢- ٢٤٩- ٢٥٦- ٢٦٠- ٢٦٣- ٢٦٤- ٢٦٥- ٢٧٠- ٢٧١- ٢٧٩- ٢٨٥- ٢٨٩- ٢٩٨- ٣٠١- ٣٠٣- ٣٠٥- ٣٢٤- ٣٤٥- ٣٧٩- ٣٨٢
ئایدیۆلۆژی ٤٢- ١١٩- ٢٠٢- ٢٥٢- ٢٧٨- ٢٨٠- ٢٨١- ٣١١- ٣١٥- ٣٢٠- ٣٦٠- ٣٦٢
ئایزەر ٣٣٤- ٣٤٧
ئایەم گووراندن ٤٦
ئا.ف.پۆت ١٢٢
ئا. دوبرەر ٣٧٩
ئاریستۆتێلس ٣٧٨
ئایەم (ئادەم) ٢٨- ٤٦- ٥١- ٥٢- ٥٣- ٦٣- ٢٩٤- ٣٤٠- ٣٨١
ئا. ماتیس ٣٠٩
ئاینیشتاین ٢٧٠
ئلفۆنسۆ گاتۆ ٣٣١
ئنگلس ٢١- ٢٥- ٣٩- ٩٤- ١٨٤- ١٨٥- ١٨٨- ٢٠٩- ٢١١- ٢١٢- ٢١٤- ٢٢٠- ٢٥٣- ٢٦٢- ٢٧٠- ٢٨٢- ٢٩١- ٣٨١
ئوستڕالۆپیتیك ٢٠
ئویزبەگستان ٢٥- ٢٩- ٣٥
ئوستڕالیا ٣٩- ٤٠
ئوراواناشیل ٤٥
ئورال ١٠٣- ٣١٠
ئوردوویی ١٣٢
ئومانیستی

ئوستاجلوو ١٩١
ئۆستی ئۆرانۆس
ئۆرتۆدۆکس ٦٠
ئۆسکارمان ١٢٢
ئۆسێتی ١٠٥
ئۆلۆمپ ٧٣- ٧٤
ئۆرلیۆس
ئۆگوستینۆس
ئۆدیسە
ئۆلیس ٦١- ٣٠٧
ئۆسیتی ١٠٥- ١٣٢
ئۆکراینی ١٣٣
ئۆبجە ٦٣- ٢٣٥- ٢٣٩- ٢٤٨- ٢٧٣- ٣١٤- ٣٠٩
ئۆنۆفری
ئۆگۆستین ٣٣٧- ٣٣٨- ٣٣٩- ٣٤٢
ئۆنگارتی ٣٣١
ئۆتێگا کاسیتی
ئۆپۆرتۆنیست ٢٧٩- ٢٨٥
ئۆرگانیك ٢٦٢- ٢٧٢- ٣٦٦
ئۆرفیۆسی
ئۆراتوو
ئۆکلادینکۆف ٤٣
ئەفشار ١٩١

ئەلەکترۆن ٢٦٦- ٢٦٧
ئەرخمیدس ٢٧٣
ئەبوتاهیری م. فیروزئابادی
ئەرغەنی ١٣٧
ئەبولعەلای مەعەری
ئەناتۆلی ١٥٥
ئەصمەعی ١٥٦
ئەرنێست بلووخ ٢٧٨
ئەسکەندەر ١٥٥- ١٩٩
ئەبوو عەتاهییە
ئەحمەدی کوڕی حەنبەل
ئەلعەزیز ١٣٦
ئەوروپا ٢٥- ٢٦- ٢٧- ٣٥- ٤٢- ٤٣- ٧٥- ٧٧- ٧٨- ٨٥- ١٠٣- ١٠٥- ١٠٩- ١٢٣- ١٢٤- ١٢٧- ١٣٢- ١٥٤-
١٨٦- ١٩٠- ١٩٦- ١٩٨- ٢٠٠- ٣٠٧- ٣٢٢- ٣٢٣- ٣٣٤
ئەفریقا ٢٠- ٢١- ٢٥- ٣٧- ٤٢- ٨٥- ٨٩- ١٣١- ١٣٢- ١٨٤- ٢٦١- ٢٦٢
ئەمریکا ٨٢- ١١٧- ١٢٥- ١٣٢- ٢٦٢
ئەڤینی
ئەلبورز ٢٧
ئەرمەنستان ٢٩- ٦٦- ١٠٢- ١١٥
ئەنفال ٢٩- ٨٥- ٩٧- ٢٣٨- ٢٥٤- ٣٦٠
ئەهورامەزدا ٦١
ئەهلی هەق ٤٦- ٦٢
ئەبو مووعینی نەسەفی

ئەرناتوو
ئەرزەڕۆم ١٣٥- ١٣٧
ئەوڕەحمانی حاجی مارف ١٢٢
ئەمیر حەسەنپوور
ئەرێنی ٣٣- ٣٨- ٧١- ١٢١- ٢٣٩
ئەبو سعودی عیمادی
ئەدمۆنس ١١٤- ١١٦- ١٢٢
ئەلفبێتی ئاڤێستا
ئەولیا چەلەبی ٨٩- ١٠٣
ئەفغانستان ١٠٣
ئەڵمس خانی کەڵوڕی
ئەحمەدی خانی ٩٨- ١١٣- ١٢١- ١٤٧
ئەرەستوو ٦٦- ٦٧- ٢٨١- ٢٨٦- ٢٩١- ٢٩٣- ٣٢١- ٣٣٧- ٣٨٠- ٣٨١
ئەنفال ٢٩- ٨٥- ٩٧- ٢٣٨- ٢٥٤- ٣٦٠
ئەرمەنی ١١٢- ١٣٣- ١٧٥- ١٩٨
ئەستەمبۆڵ ٨٥- ١٨٢- ٢٠٨- ٢٣٨
ئەسفەهان ٧٢- ١٩٥- ١٩٧- ١٩٨- ٣٣٣
ئەبخاز ١٣١
ئەدیتە
ئەمەزۆن ١٣٢
ئەفغانی ١٣٢
ئەرمەنیانی ١٣٣
ئەنادۆڵی ١٣٣

ئەمریکا ٨٢- ١١٧- ١٢٥- ١٣٢- ٢٦٢

ئەحمەد عارف ٨٣

ئەحمەد قامەچی ٨٣

ئەڵمانی ١٣٤- ١٣٥- ١٤٠

ئەمساتو ٣٣٦

ئەپیکۆر ٢٩٢- ٣٨١

ئەلیزابێت ٣٨١

ئەدیسۆن ٣٨٤

ئەبو موسلیمی خوڕاسانی

ئەبو عوبەیدە

ئەبوتالیبی تەغلیبی

ئەبو نەسری قوشەیری

ئەبو نەواس ٣٦٦

ئەپستمۆلۆجی

ئەتوناڵ ٣٠٩

ئەسکەندەر بەگی مونشی

ئەهلی هەق ٤٦- ٦٢

ئەفلاتوون ٢٢٧- ٢٤٩- ٢٨١- ٢٨٥- ٢٨٦- ٢٩٣- ٣٣٠- ٣٣٥- ٣٣٦- ٣٦٨- ٣٧٥- ٣٨٠- ٣٨١

ئەشاعیرە ٢١٣- ٣٥٥

ئەپیکۆریزم ٢٥

ئەریك ئۆلین برایت

ئەندرێ گوندەر فرانك

ئەمانۆئێل والرستین

ئەنزوو فالتۆ ٢٧٨

ئەنتیگۆنیزم ١٨٩

ئەفریقا ٢٠- ٢١- ٢٥- ٣٧- ٤٢- ٨٥- ٨٩- ١٣١- ١٣٢- ١٨٤- ٢٦١- ٢٦٢

ئەدۆنیس ٣٧٨

ئێرانزەمین ٤٥

ئێتنۆگرافی ٣٠

ئیندیویدوالیزم ٣٢

ئیگزۆگامی ٣٧

ئیستیوا ٢٧

ئیندرا ٤٥

ئیمامی حەسەن ٥٣

ئیمامی حوسەین ٥٣

ئێزیدی ٥٣- ١٠٤- ١٠٥

ئیندەرلاند ٦٠

ئێرئیوگینا

ئیسرافیل ٤٨- ٥٢

ئینجیل

ئیبن ئادەم ١٢١- ١٥٧

ئیسپانیا ١١٠- ٢٢٣- ٣٠٦

ئیرلاند ١١٣- ١٣٣

ئیبن وەحشیە

ئیتیحاد و تەرقی

ئیسرائیل ١٠٢

ئێلامی ۹۸- ۱۳٦

ئیکس لاشال ۸۰

ئیسلاوییەکان ۸٦

ئینگلیس ٦۰- ۷۸- ۹۹- ۱۰٤- ۱۱۰- ۱۱۳- ۱۱٤- ۱۱۵- ۱۱٦- ۱۱۷- ۱۲۰- ۱۲٤- ۱۲۵- ۱۲۷- ۱۳٤- ۱۳۵- ۱٤۱-
۱٤۸- ۱۸۲- ۲۱٤- ۳٤۹- ۳٦۱-

ئیمپراتۆری هان

ئیمام موسای کازم

ئیبن خەلدون

ئیلیادە ٦٦

ئیبن عەرەبی ٦۲

ئیبەر ۳۱

ئینکووشی

ئیسکیت ۱۳۲

ئیرلاندی ۱۱۳- ۱۳۳

ئیسوێچ ۱۳٤

ئیسپانیۆلی ۱۳٤- ۱۳۵

ئیزۆل ۳٤۸

ئیریس ۳۳٦

ئیرەمس ۳۳٦

ئیخوانوسسەفا ۳٤۰- ۳٤۱

ئیستوارت مێڵ

ئیسماعیل خەیات ۳۸٤

ئیستاتیکا ۳۷۸- ۳۷۹- ۳۹۰

ئیهاب حەسەن ۳۲٦

ئیمامی غەزالی

ئێکسپرسیۆنیزم ۳۰۷- ۳۰۸- ۳۰۹

ئیمپریالیزم ۱۵٤- ۲۰۳- ۲۱٤- ۲٦۱- ۲٦۲- ۳۰٦- ۳۵۹- ۳٦۰

ئیسماعیلییە ۲۱۳- ۲۹٤- ۳٤۰- ۳٤۱

ئێکسیستانسیالیزم ۱٦۸- ۲۳٦- ۲۳۷- ۲۸۵- ۲۹٤- ۳۰۰

ئیمام زەینولعابیدین ۲۳۰

ئیسماعیل بێشکچی

ئیسحاق نیوتن ۲٦۹

ئێمگیل

ئێ. توفەکچی

ئێکهارت

ئیبن شەحنە ۲۲۳

ئیمامی ڕازی

ئیرناخ ۱۳۵

ئێران ۱۳- ۳۱- ٤۵- ٦۲- ۸۰- ۹۷- ۱۰۲- ۱۰۳- ۱۰٤- ۱۰۵- ۱۰٦- ۱۱۳- ۱۱۷- ۱۲۲- ۱۲٦- ۱۲۷- ۱۳۲- ۱۳۹-
۱۵۳- ۱۵٤- ۱۵۵- ۱٦٤- ۱۸۰- ۱۸۱- ۱۸۲- ۱۸٤- ۱۹۱- ۱۹۲- ۱۹۳- ۱۹٤- ۱۹۵- ۱۹٦- ۱۹۷- ۱۹۸- ۱۹۹- ۲۰۰-
۲۰۱- ۲۲۳- ۲۲۷- ۳٤٤- ۳٦۰

ئیتالیا ٤۲- ۸۰- ۱۰۵- ۱۱۰- ۱۳٤- ۲۰۰- ۳۲۲- ۳۲۳- ۳۳۰- ۳۳۱

ب

ب. بریخت ٣٠٩
باشووری ئەفریقا ٢٠- ٢٥
باوەگڕگڕ ٣٠
باریتەعالا ٣٤
باڵەکایەتی ١٦٢
باوەمەرد ٤٦
باوەگێڵدەیی
بابلستان ٤٦- ٨٠- ٨٣- ٢٣٥- ٣٧٨
بانگلادیش ١١٣
بادینانی ١٠٠- ١٢٤- ١٣٥
بابەکی خوڕمی
بایەزیدی بوستامی ٦٢
باڵکان ٨٠- ٨٣
باختەریانا ٧٣-
باباکێویی باکۆیی ٦٢-
بانتوو ١٣١-
باڵتیکۆ ١٣٣-
باوك سالاری
بایۆلۆجی ٦٣- ٦٩- ١٥٣-
بابەکی ئەحمەدی
باجەلانی ١٣٧-
بافلۆف
باشقەلاً

باڵتیکی ١٣٣-
بتخانە١٥٥- ٣١٧-
بحرالکلام
براهما ٢٢٢-
بریفکانی٣٣-
براندۆست
بلووچ ١٩٢-
بڵباس٣٣- ٦٥- ١٦٢-
بورمایی ١٣١-
بوڵغاری ١١٠- ١٣٣
بوودا ٧٤- ٢٢٢- ٢٣٦- ٢٤٢- ٣٨٢-
بوڕاق
بووش ١٩٠-
بورسە ٢٠٠-
بۆهیمیایی ٢١١-
بۆخۆم
بۆتانی ١٣٥- ٣٢٨- ٣٢٩- ٣٥٥- ٣٥٩- ٣٦٠- ٣٦٧-
بۆرجوازی ٧٠- ٧٨- ١١٩- ١٢٦- ١٩٠- ٢٥٣- ٣٠٦- ٣٠٨- ٣١٠- ٣٢٠-
بەغدا ٧٩- ٨٣- ١٠٠- ١٠٢- ١١٣- ١١٦- ١١٧- ١٣٧- ١٥٦- ١٧٥- ١٧٦- ٢٢٤- ٢٢٦- ٢٥٤
بەردەمەکی ٤١-
بەعس ٢٩- ٩٧- ١١٧- ١٢٤- ٢٣٨-
بەڵقیسا ٦٧-
بەرزین ١٢٢-

بەسرا ١١٣- ١٧٥- ١٧٦- ١٨٣-

بەریتانیا ٧٣- ٨٩- ١٣٤- ٢٦٢-

بەنگالی١٣٢- ١٣٥-

بەنانی

بەهایی

بینگۆل ١٣٧-

بێرنێر

بێرارد

بێردایێڤ

بیلقووە ٣٩ — ٢٩٧-

بیۆلۆژی ٤١- ٤٢- ٦٤- ٢٢١- ٢٨١-

بیرەجك

بێسارانی ٩٨-

بێلەڕووسی ١٣٣-

بیۆکیمیایی

بیدانی

بێلینیسکی

بێلزاك ٣٦٧-

بێرکلی

بیتوێن ٢٥٤-

پ

پ. و. شمیت ٣٤-

پ. ئەڤ. مەنکۆ

پ. ئیلوار ٣٠٩-

پ. نیرۆدا ٣٠٩-

پ. پیکاسۆ ٣٠٩-

پ. سوشکین ٢١-

پارادۆکس ٣١١- ٣٢٦-

پاپ لویسی دەیەم

پاراسایکۆلۆجی

پاوە ١٣٧-

پاڵوو ١٣٧-

پالیۆلتیك

پاندێتا

پانزویتا

پاکستان ١١٣-

پترۆس ٣٣٨-

پرۆلیتاریا ٢١٠ ٢٩٦- ٢٤-

پرۆمیتۆس ١٥١-

پرۆتۆن ١٤٨- ٢٦٦- ٢٦٧-

پرۆبوسیدین ٢٦-

پرۆتستان١١٣- ٢١٣- ٣٣٩- ٣٤٦

پراگ ٨٥- ٣٢٦-
پرۆسیانی
پرۆڤانسیانی ١٣٤-
پشتوونی ١٠٥-
پکەن ٢٥-
پلاتۆن ٢٢٢- ٣٧٨-
پلیخانۆف١٨٥-
پلاتۆنی ٢٢٢-
پۆلی ژنیسم ٢٠-
پۆزیتیڤیستی
پۆلی بیۆس ٧٣- ٧٥-
پۆلۆنیایی
پۆرتەکیزیانی ١٣٥-
پۆئێزیا هێرمەتیکا ٣٢٠- ٣٣١
پۆست مۆدێرنیتە ٣٢٥- ٣٢٦-
پەرجووا٤١- ٤٨- ٢٢١- ٣٨٠-
پەرمی١٣١-
پەهلەوی ١٠٤- ١٥٥
پەنلۆپ٦١-
پەشتوونی ١٣٢-
پیلات ٣٧٣-
پێتراچ
پیروون ٢٩١- ٢٩٢-

پی ئون چونگ ٢٥-
پێوار ٤٧- ٥١- ٧٢- ١٥٠- ١٦٠- ٢٤٥- ٣٣٦٠- ٣٧٣.
پێرسونالیست ٦٠-
پیتیك ئانترۆپ٢٥- ٢٦-

ت

تاج العروس ٦٧-
تاجیکی ١٣٢-
تاتی ١٣٢-
تبەتی ١٠٥- ١٣١-
تحوتمس ٣٢٠-
ترۆبێتسکۆ
ترێدیسیۆنالی ١٠٩-
ترانکرپسیۆن ١٠٩-
تریسمگیستۆس ٣٣٠-
تناسخ ٥٩- ٢٢٢-
ئۆتەمیزم
تولێر٣٤٩- ٣٥٨-
تورك ٤٣- ٦٢- ٨٣- ٨٧- ٩٩- ١١٤- ١١٥- ١٢٥- ١٢٦- ١٣٨- ١٤٣- ١٥٦- ١٨١- ١٩١- ٢٠٢- ٢٠٣- ٢٢٧- ٢٧٩- ٣١١- ٣١٥- ٣٤٤-

توونس ۳۷-
تورکمان ۳۹- ۱۷۵- ۱۸۲- ۱۸۳ ۱۹۲-
توندرا ۲۷-
تونگوز ۱۳۱-
توینبی ۷۵- ۱۲۰
تۆقاری ۱۳۳-
تۆماس مۆنتسەر ۳۲۳-
تەپڵەکی ٤١-
تەپە سەوزە ۲۹-
تەزکەرەی ئەعلا ٤٦- ٥٣- ٥٤- ٦٢-
تەحسین بەگی یەزیدی
تەتەرەکان ۸۹-
تەپەتولکورد ۸۳- ۱۷۵-
تەجسید ۱٥۰ ۲٤٥- ۲٤٦- ۳٦۸- ۳۷٥- ۳۸۷
تەجرید ۲۳٤- ۲٤٥- ۲٤٦- ۳٦۸- ۳۷۳- ۳۷٥- ۳۷۷- ۳۸۲
تەریقەت ۳٥- ۲۰۸- ۲۱٦- ۲۲۷- ۲۲۸- ۲۷۹- ۲۸٥-
تەعجیل ۲۳۰
تەککەلوو ۱۹۱- ۲۳٤- ۲٤۰
تەسەووف ۱٦- ۲۰٦- ۲۱٦- ۲۲۲- ۲۲٤- ۲۲٥- ۲۲۷- ۲۲۸
تەیموری لەنگ
تەیموری
تەستەر ۲۲٥-
تێرمینۆلۆژی ۱٤۱-

تیپیکاڵ
تیشك تاش ۲٥-
تێسیل ٥۳-
تیۆلۆجیك ۲۱۷-

ج

ج. تۆلاند ٦۰-
ج. برونۆ ٦۰-
ج. جۆیز ۳۰۹-
جاف ٦٥-
جان کالۆن ۳۲۳-
جان فۆران ۲۰۰-
جابیری کوڕی حەییان
جبرائیل ٥۰- ٥١- ٥۲- ٥۳-
جزیرە
جگەرخوێن ۱٦١-
جمهووریی ئیسلامی
جنێف ۸٥-
جوو (جوولەکە) ۸٥-

جورجانی ١٠٩-
جونەید ٢٢٥- ٢٢٦-
جەزائیر ٢٥- ٢٠٢-
جەوەڵناساز ٢٩-
جەم
جەمال نەبەز ١٢٢-
جەنەوە ٨٥-
جەرمانی ١٣٣-
جەلال نووری ٣١١- ٣٧٣-
جیمز ئوکانر
جیلوە ٢١- ١٠٤-

چ

چارلی چاپلن
چارلز جەنگز
چلێڤینی
چورچێن ٨٠-
چوسووابا ٣٥-
چەمچەماڵ١٢٤-
چەرکەزی ١٣١-
چەچانی ١٣١-
چەرمگ ٧٨-

چەپاخچوور ١٣٧-
چەولگ ١٣٧-
چیای کۆڕەك
چیکۆسلۆڤاکیا ٣٦-
چین ٢٥- ٢٦- ٣٤- ٤٢- ٤٤- ٤٥- ٦٤- ٧٣- ٧٧- ٨٠- ٨٩- ٩٤- ١٠٥- ١١٩- ١٢٠- ١٣١- ١٣٥- ١٦٨- ١٨٨-
چیکیانی ١٣٣-
چیللەر ٣٧٩-

ح

حافزی شیرازی
حاجی خەلیفە ١٤٣
حامیدی کوڕی هەباس
حورووفییەت ٢٢٣- ٣٣٤
حەسەنی بەسری
حەنبەلی ٦٠- ٢١٣- ٢٢٣- ٢٧٩- ٢٨٥
حەزرەتی سلێمان ٦٧- ٦٨
حەووا ٣٨١
حەزرەتی ئیبراهیم
حەبەشستان ٧٩- ٨٦- ٨٧
حەزرەتی یووسف
حەزرەتی ئەیوب
حەزرەتی عومەر
حەنەفی ٤٤- ٢١٣- ٣٢١

حەسەنی قزڵجی ١٤٣
حەڵەب ١٦٣- ١٧٨- ١٧٩- ٢١٥- ٢٢٣
حیزبی شیوعی

خ

خاڵس
خانەقین ٣٣- ١٣٦- ١٥٩- ١٧٧
خاتوون قیام ٤٩
خاچاتور ئابۆڤیان
خانای قوبادی ٩٨
خرستیان ٨٥- ٢١٢
خوراسان
خورەمی خاسەکی
خۆریساتان ٢٠٣
خەلفەتی ١٣٥
خەییام ٢٨٨- ٣١٠- ٣٨٣
خەرپووت ١٣٧
خەری جەجاڵ ١٦٥

د

داریوش
داغستانی ١٣٢
دانیمارکی ١٣٤

داستۆیفسکی
دسڵدۆرف
دلیل العاشقان
دنیپەڕ
دنیا گووران ٥٤
دورناس
دۆبرۆلیۆبۆڤ
دۆلیکۆسڤال
دۆنادۆن ٣٧- ٤٢- ٥٩- ٦٠- ٦٢- ٦٣- ٦٤- ٦٥- ٦٦- ٧٧- ٧٨- ١٦٤
دۆن ٢١٦- ٣٧٨
دۆمۆنی ٣٠- ٣٩- ٤٠
دۆڵی نیل ٦٩- ٧٩
دۆنکیشۆت ٦٦
دۆیچی ١٣٤
دوازدە ئیمامی
دەربەندباسەرە
دەری
دەریای سپی
دەوانی
دهۆك
دیلتای
دیدرۆت
دیمۆکریتۆس

دیکارت ٢٩٠- ٢٩١
دیڤید هاروی
دیوانی
دیۆجین
دیسپۆت
دێرسیم
دیاربەکر
دیمۆکراسی
دیالە ١١٧
دیجلە ٦٩- ١٣٧
دیتەل ئابۆڤیان ١٢٢- ٢٩٢
دیۆنیزۆس ٦١
دیدرۆ
دیموکریتس ٧٣- ٣٧٩

ر

راسیۆنالیستی ٦٦
راینگ ٨٥
راغیب ٣٣٢- ٣٣٣
رادیکالیزم ٢١٥- ٣٢٦
رژێمی ئەنادۆڵی ڕۆژهەڵات
رووملۆو ١٩١

روپیە ١٤٨
روودەکی ١٥٦
ڕووس (ڕووسیا)
رووباری کەنگ (گەنگ)
رۆدۆڵف ئیستانیەر
رۆستەمولحوکەما
رۆستەموتتەواریخ ٧٢
رۆژێ گاروودی
رۆم ٦٠- ٦٢- ٧٣- ٧٧- ٨٥- ٨٦- ٨٧- ٨٩- ١٣٥- ١٥١- ٣٣٧- ٣٤٠- ٣٧٨- ٣٨٣
رۆما ٦٦- ٦٧- ١٢٠
رۆمانی
رۆزالۆکسەمبۆرگ
رۆمانیایی
ڕۆکسیلانە
رۆمی ٦٢- ٧٧
رەفیق قامەچی
رەواندز
رەنگدانەوەی مەرجەکی ٤٥
رەزبار ٤٩
رەوەندی
رەزاشا
ریکۆر ٣٣٤- ٣٤٦- ٤١٩
ریواقی

ڕێگای شیری
رینۆسرۆس ٢٦
ریتا ٤٥
ڕێنەسانس ٤٣- ٦٩- ٣٢٢- ٣٢٣- ٣٧٨- ٣٧٩- ٣٨١

ز

زاموا ٣٠- ٢٠٣
زایمان ٣٨
زاخۆ ١١٧- ١٢٤- ١٣٥
زازایی
زارگۆتی ٩٨- ١٢١
زاهیدی گەیلانی
زمانناسیی هەمووانی
زمانناسیی وەسفی
زمانناسیی تەتبیقی
زمانی ڕۆمانس ١٣٢
زولقەدر
زوولۆو
زەیدییە
زەنگنە
زەڕین کوب
زەرتووشت
زەنگبار

زەنجان
زیئۆس
زیا گۆك ئالْپ
زیۆس ١٥١- ٣٦٨- ٣٨٠
زێبار ١٣٥

ژ

ژ. برووتۆ
ژ. ب. ویکۆ ٦٥- ٦٦
ژاپۆن ٧٢
ژاك دریدا
ژان بودەریار ٣١
ژاك لاكان ٣١٨
ژیل دلۆز ٣١٨

س

سالّی ڕووناکی
ساسانی
ساتانیدار ٢١
سارلی ٩٥
سامی ٩٥
سامیتیك ٩٥
سامەڕا ٧٨

سارا ٧٦
سانسکریتی ١٢٤- ٣٢٧
سادق هیدایەت
ساسۆن ١٢٩
سالم ١٤٩
سپیۆنازە ١٥٠- ٣٥٢
ستالینیست
ستالین ٧١- ١٠١- ١٠٢- ٢٦٢
سترێس ١٠٩- ١١٠
ستاتووکۆ ٢٠٧- ٢٣٨- ٢٨٠- ٣٠٥- ٣١٣- ٣١٤
ستۆکهۆڵم
ستارۆسی لی ٤١
سرووج ١٣٥
سربی ١٣٣
سربداران ٢٢٣
سلیڤی ١٣٦
سلێمانی ١١٦- ١١٧- ١٢٤- ١٢٦- ١٣٩- ١٤٨- ١٥٥- ١٥٨- ١٦٠- ١٦٢- ١٧٥- ١٧٦- ١٨١- ١٨٢
سلاڤەکان ٨٠
سلاڤیانی ١٣٣- ١٢٥
سلوقی ١٥٥
سلۆڤینیایی ١٣٣
سلۆڤاکیانی ٢٠٣
سناری

سن ئارسن
سن سیمۆن ٧٣
سنە ١٣٦
سوعاد
سوڵتان سلێمانی یەکەم
سوڵتان سەلیمی دووەم
سووریا ٧٩- ٨٠- ١٠٥- ١٨٠- ١٨١- ٢٠٢
سوماتسین ٧٣- ٧٥
سوور پێست
سوئیدنبرگ
سوڵتان وەلەد ٢٣٧- ٣٤٠
سوێد ٣٥٣
سویسری
سوورەوەردی
سوقرات ٢٩١- ٢٩٢- ٣٣٦
سورچی ٦٥
سوریانی ٩١- ١٠٢- ١٣٨
سوارەی حەمیدی
سورمانەکان ٨٥- ٨٩
سوونتی
سۆڤیەت ٣٧- ١١٩- ١٢٨- ٢٠٢- ٢٣٣- ٣٠٨
سۆفیگەری
سۆمۆئید ١٣١

سۆن ۱۲۲

سۆراتی دینکەرد ۱۰٤

سۆرانی ۹۸- ۱۱۰- ۱۱۸- ۱۲٤- ۱۲٥- ۱۳٦- ۱٦٦

سۆمار ۷۹

سۆکراتێس ۳۷۸

سۆسیالیزم ۲٦۹- ۳۰۰- ۳٥٦- ۳٥۷

سۆڤی

سۆفیگەری

سۆبی سۆلۆڤیۆن

سۆفیست

سەی یاقوو ۹۸

سەلما خانم ۸۳

سەفەوی ۱۱۳- ۱۹۱- ۱۹٤- ۱۹٥- ۱۹٦- ۱۹۷- ۱۹۹- ۲۰۰- ۲۰۲

سەنایی ٦۲

سەعدی ٦۲

سەیمەری (سۆمەری)

سەلمانی فارسی

سەددام حوسەین ۷۱

سەفین ۲۳۰- ۳٥۱

سەبتی

سەید ئەحمەدی خانەقا

سەلاحەددین ئیلاف

سەنتەر زمانی

سەماوە

سەریی سەقەتی

سەهل ۲۲٦

سەرحەد ۲۹- ٦۹- ۲۱۹- ۲۲۲- ۲٦۹- ۲۹٥- ۲۹۷- ۳٦٥- ۳۷٥

سەمسوور ۱۳٥

سیبیریا ۳۷- ٤۲

سین ئانترۆپ ۲٥- ۲٦

سیڤەر ۱۱٤

سیبیرینتەکان

سیسرۆن ۳۳۷

سێر توماس هێربێرت

سیمۆن دو بوار ۲۸۷

سیستەمی کاستی

سیوەرەك ۱۳۷

سێرتستان ۲۰۳

صقلییە ۸٦

ش

شانیدەر

شانامە ۱۲۳

شارەزووری ۱۲۱

شارەزوور ۱۱٤

شام ۲۲- ۱٦۳- ۱۷۸- ۱۷۹- ۲۱٥

شاحوسەین

شاملوو ١٩١

شا هەباس ١٩٥- ١٩٦- ١٩٨

شاردن ١٩٥- ١٩٦

شافیعی

شامان ٣٥٦- ٣٧٣- ٢٣٤

شانگووش ١٣٧

شپینگلەر ٧٣- ٧٥

شکاکی ١٣٥

شکور مستەفا

شلایر ماخەر ٣٤٥

شۆکۆتین ٢٥

شۆڕەوی

شۆڤینیست

شەرەفخانی بتلیسی

شەرەفنامە

شەمسەددین سامی ١٠٣

شەفیقەڕەش

شەمسی تەورێزی

شەبوستەری ٦٢

شەمعون

شەیتان ٦٧- ٨٧- ٢٨٨

شەریعەت ١٣٩- ٢٢٧- ٢٣٦- ٢٨١

شەقلاوە ٢٣٠

شەبەك ١٣٧

شەمدینان ١٣٥

شێخان ١٣٥

شێکسپیر ١٠٩- ١٢١- ٣٨١

شیللەر ١٠٩

شێخ عوبەیدوڵڵای نەهری

شێخ سەعیدی پیران ٩٧

شێخ زاهیدی هەردەوێڵی

شیعە ١١٣- ٢٢٤

شێللینگ ٣٧٩

شیبلی

شیزۆفرین

شێخ عوسمانی بیارە

شیروان ١٣٧

شێخ مەحمود

شێخ عەبدولسەلامی بارزانی

شێخ عەبدولکەریمی شەدەڵە

ع

عارەب ٤٣

عالەم ئارای عەبباسی

عوریان ٩٨- ٢٨٧
عوسمانی
هوززا
عەینییەت ١٥٠- ٢٩٤- ٣٢٦
عەبدولاّ عومەر ٢٢٩
عەبدولڕەحمانی شەڕەفکەندی
عەبدولڕەحمانی زەبیحی
عەجەم ٨٦- ١٥٣- ١٥٦- ١٨١- ٢٠٢- ٢٠٣- ٢٧٩- ٣٤٩- ٣٧٤
عەلی ٥٠- ٥٣
عەلۆ
عەفرینی ٥٠
عەلائەددین سەججادی ١٢٢
عەبدولکەریم قاسم
عەبدولحەمیدی دووەم ١١٢
عەبدولقاهیری جورجانی ١٠٩
عەلەوی
عەرەبستان ٧٠
عەلکان ٦٥
عەینولقوزاتی هەمەدانی ٦٢
عێراق ٩٧- ١٠٢- ١١٤- ١١٥- ١١٦- ١١٧- ١٥٤- ١٥٧- ١٩٠- ١٩١
عیسای مەسیح ٣٥
عیزرائیل ٤٨- ٥٢
عیبرانی ١٠٢- ١٣١

عیدی ئەمین ٧١
عصبه اللامم

غ

غائیون
غەرانیەقەکانی مەککە

ف

ف. پاتریچی ٦٠
ف. ب. د. شلەیماهێڕ ٦٠
ف. رۆدریگەر
فاتیمییە ٢١٣
فاتیمە ٥٣
فارس ٩٨- ٩٩- ١٢١- ١٢٥- ١٣٨- ١٣٩- ١٤٩- ١٥١- ١٥٥- ٣٣٤
فایکینگەکان ٨٩
فاشیزم
فاوست ٣٢٩
فرانچیسکۆ ملۆرا
فرانسوا لیوتار ٣٢٥
فراژوو ٩٥- ١٠٣- ٣٥٨- ٢٧٠- ٣٨١

فرەزارەکی ١٠٣

فرانکۆ ٧١

فریزی ١٣٤

فرۆید ٢٥٠- ٣٣٤

فسیۆلۆجی ٦٣

فلوبەر ٣٤٦

فلیکس گاتاری

فوتوتوریزم

فورات ١٣٦

فورقان ٣٤١

فۆنکسیۆنێل ٢٠٦

فۆسیل ٢٥- ٢٦- ٣٢- ٣٤

فەرەنسزی ١٣٤- ١٣٥

فەڕەنگستان ٦٢

فەلسەفە ٩- ٤٥- ١١٨- ١٤٢- ١٤٩- ١٦٩

فەلەستین ٧٩

فەنتازیا ٧٢

فەلەمەنگیانی ١٣٤

فەمینیزم ٣٢٧

فەردریك جیمسۆن ٣٢٦

فەلسەفەی سکۆلاستیك

فەرافنکی

فەیلەسووف ١٥٢- ٢٣٤- ٢٦١- ٣١١- ٣٧٥

فەقێ حوسەین

فەرهەنگی وێبستەر ١٤١

فەرهەنگی ڕوبێر

فەرهەنگستانی کوردی ١٤٣

فەراهیدی ١٥٦

فەڕەنسا

فینیقی ١٥١- ١٥٤- ١٥٥- ٣٩٢

فیرعەون

فیتیشیزم ٤٣

فینی ١٣١

فێرید ئێدگۆ ٧٤- ٢٠٢

فیوداڵیزم

فیلۆتۆس

فیۆرباخ ٢٦٢- ٢٦٣- ٢٦٤- ٣١٦- ٣١٧

فێرناندۆ کاردووزوو ٢٧٨

فیساگۆری

ڤ

ڤ. ڤ. مایکۆفسکی

ڤ. گرین ٣٠٩

ڤارتۆ ١٣٧

ڤایا ٤٥

ڤۆلتێر ٧٣

ڤۆلگا
ڤەندال ٨٠
ڤیتۆریۆ سیرینی
ڤێتنام
ڤێدا ٤٥

ق

قاموس الاعلام ١٠٣
قابوسنامە
قاسم ئەنوەر ٦٢
قاهیرە ٣٦٢
قاجار ١٩١
قادری
قازی
قفچاو
قرغز
قوڵدەرەسی ٤٦
قورتوبە ٨٥
قورئان ٦٣- ٩٨- ١٢٣- ١٥٢- ١٥٤- ٢٤٠- ٢٤١- ٢٤٤- ٢٤٨- ٢٤٩- ٣٣٣- ٣٣٧- ٣٤٠- ٣٤٢- ٣٩١
قورەیش ٣٦٩
قوڵپ ١٣٧
قۆزلۆق ١٤

قەرە قۆینلوو
قەفقاز ٢١- ٢٩- ٣٧
قەیسەر
قەرەقاڵپاخ
قەڵادزە
قەرەحەسەن ١٦٢
قەناتی کوردۆ ٥٣
قەرس ١٣٥
قەرمەتییەکان ٨٥
قەفقاسی ١٣١
قەبەرتایی ١٣١
قەراغووڵ ٨٣
قەنەوی
قیاسی بورهان

ك

ك. کراوزە
کاپسا ٣٧
کاسییەکان ٤٥
کاکەیی
کامپانیلا ٦٠
کاتۆلیك ١١٣- ٢١٣

كاپیتالیزم ٧٤- ٢٠٦- ٢٦٩

كارتۆفیلی ١٣١

كارلۆس ئۆلیۆ

كاسیۆدۆرۆس ٣٠٤

كافكا ٢٣٧- ٢٣٨- ٣٠٩- ٣٤٨

كاهین ١٥٥- ٢٣٤- ٣٥٦- ٣٨١

كارڵ كورش ٢٧٨

كاكیشان ١٩

كرۆمانیۆن ٤٢

كراسنایارسك ٤٢

كریمێ ٢٥- ٢٩- ٣٥- ٣٧

كرماشان ١٣٧- ١٠٥

كریلی

كریستیەنسێن ١٠٤

كرمانی ١٣٢

كرواتی ١٣٣

كراتیلۆس ٣٣٥- ٣٣٦

كرمان ٢٠٠

كفری ١١٧- ١٣٦

كڵێسه ٢١١

كوازیمۆدۆ ٣٣١

كووبیزم ٣٠٦- ٣٠٨

كوالیسیۆن ٢٩٤

كورش ٢٧٨- ٢٥٣- ١٥٤

كووفه ٢٢٤

كوردستان ٢٩- ٣٦- ٤٦- ١١٤- ١١٥- ١١٧- ١٢٦- ١٤٣- ١٤٦- ١٥٧- ٢١٥- ٢١٦- ٢٢٨- ٢٣٥- ٢٥٤- ٣٧١

كووبا ١٢

كۆیه (كۆیێ)

كۆمەڵی خێڵەكیی سەرەتایی ٣٦

كۆنه بەردین

كۆڕی زانیاری كورد ٥٣- ١١٧- ١٢٦- ١٢٧

كۆمەڵی بۆرجوا ١١٩

كۆلێكتیفیزم

كۆرنیتی

كۆرینانی

كۆمۆنەی پاریس

كۆسمۆ ٢١٦- ٣٥٤

كۆنتراستر ٢٥١

كۆمپلێكس ٢٣٥

كۆنفۆشیۆس ٢٢٢

كۆیی ١٢٤- ١٤٩

كۆواری مەتین

كۆنسۆنانت

كۆریا ٧٧- ١٢٠

كەركوك ١٥٨

كەلگامێش ٤٥- ٢٤٤

کەیومەرت ٤٦
کەمال فوئاد ١٢٢
کەمالیست ١٠٣
کەتەگۆری ١٧٤
کەڵۆڕی ١٢٥
کەرخی بوستامی
کەریمخانی لەك
کەلتی ١٣٤
کەتەلۆنیان ١٣٤
کەندیناوە ٢٥٤
کەنعان مەککییە ١٩٠
کەندوولە
کەششاف ١٣٨
کەشفوززنوون
کەنیسە
کەڵۆڕستان ٢٠٣
کیکی
کیك کۆبا ٢٥
کیتان ٨٠
کیهانی ١٣٣
کیرکگارد ١٧٠- ٢٩٨- ٣١٠- ٣٢٤
کێوی قاف ١٥١
یەکێتی نووسەران

گ

گ. هێردەر ٦٠
گ. گیرڤینلی ١٢٢
گ.د. ئەڤیدۆڤ ٦٠
گال ١٢٢
گاوەستیای ٦٥
گامری ٦٥
گالیانی (غالیانی) ٣٤٧
گادامەر ٣٣٤- ٣٤٦- ٣٤٧
گالیلە ٣٢٤
گابرێل مارسێل ٢٨٧
گاتفرێد شووتز ١٤٠
گرامشی
گردەشێخە
گریکی ١٣٤
گلیاك ٣٩
گورجستان ٥٣- ١٠٢
گورجی ١٣١-
گۆیدەلیانی ٢٢٠- ٢٢٨- ٢٣٨- ٢٤٠- ٢٥٦- ٢٦٢- ٢٦٤- ٢٦٦- ٢٦٨- ٢٦٩- ٢٨٦- ٢٩٧- ٣١٢- ٣١٣- ٣١٧- ٣١٩- ٣٤٣- ٣٤٥- ٣٥٢- ٣٥٥- ٣٥٦- ٣٥٧ — ٣٥٨- ٣٦٥- ٣٧٠- ٣٧٢- ٣٩٢
گۆران ٤١- ٤٤- ٦٥- ١٢٠- ١٢٥- ١٣٧- ١٤٥- ١٦٢- ١٨٥
گۆرباچۆف ٢٦٢-
گۆڵ مەزن

گۆڕخانە ٣٤- ٣٥- ٢٣٥- ٣١٩- ٣٧١
گۆرانی
گەتەکان ٨٠
گەرگەر ١٣٧
گەنجەوی ١٢١

ل

ل. شتێرنبەرگ ٣٩
لاتینی ١٠٥- ١٣٤- ١٥٥- ٢٤٥- ٣٠٤
لاتفییانی ١٣٣-
لاك ٣٢٦- ٢٩١
لات ١٩٩ — ٢٥٣- ٣٦٩
لایبنیتس ٣١١
لاییك ٢٠٦- ٢١٥
لاجانگی ٤١
لالیش ٥٦- ٥٧-٥٨
لمبتۆن ١٩٤
لووی ئەلتوسەر ٤٥- ٢٠٣
لوڕستان
لوڕی ٩٨- ١٢٥- ١٣٦- ١٦٠
لوبنان ٧٩- ٨٠- ٨٥- ٢٠٢
لۆکرێتیۆس
لۆکاچ ٢١٩- ٢٧٨- ٢٩٨
لۆزان ١١٤- ١١٥

لەکی ١٢٥-
لەهیانی ١١٣-
لیۆناردۆ داڤینچی
لیجە ١٣٧
لیبیا ٢٠٢
لێرخ ١٢٢
لێنین ١٢٠- ٢٥٢- ٢٦٢
لێتوانی ١٣٣

م

م. مۆسێس هێس
م. معین ١٣٩
ماردین ١٣٦
مارکس ٢١- ٢٢- ٢٣- ٧٥- ٧٧- ٨٤- ٩٥- ٩٦- ١٢٠- ١٦٦- ١٦٧- ١٦٨- ١٦٩- ١٧٢- ١٨٤ — ١٨٥- ١٨٦- ١٨٧- ١٨٨- ١٨٩- ١٩٠- ٢٠٠- ٢٠٩- ٢١٠- ٢١١- ٢١٤- ٢١٧- ٢١٨- ٢١٩- ٢٢٠- ٢٣٢- ٢٣٣- ٢٥٠- ٢٥٢- ٢٥٣- ٢٥٩- ٢٦١- ٢٦٢- ٢٦٤- ٢٧٠- ٢٧٩- ٢٨١- ٢٨٢- ٢٨٥- ٢٩٢- ٢٩٤- ٢٩٥- ٢٩٦- ٢٩٧- ٢٩٨- ٢٩٩- ٣٠٠- ٣٠١- ٣٠٣- ٣٠٦- ٣٠٨- ٣١٢- ٣١٥- ٣١٧- ٣١٨- ٣٢٠- ٣٢٦- ٣٢٧- ٣٦٧-
ماچین ٨٩-
ماتریاڵ٣٠- ١٤٧
มاموت ٢٧- ٣١- ٣٥- ٣٦
مامەشی ١٦٢
ماهییەت ٢٢- ٢٠٩- ٢٨٥
مارکسییەتی ڕووسی

ماڵچۆ
مام هەژار ١٠٠- ١٤٣- ١٤٧- ١٧٦- ١٨٣- ٣٦١
ماسی سۆراتی ١٠٤
ماگدبورگ ٨٥
مارکۆس ٧٥
ماریۆلۆمتی
مایا ٣٣٢
مارکوزه
مارتن لۆتەر ٣٢٣
ماتوریدییه ٢١٣- ٢٩٤
مام شێخ ٢٢٩
مالیکی
ماتریالیستی دیالیکتیك ١٤١
مارکس هورکهایمەر
محەمەد شەمسی ئازەری
محەمەد ١٤- ٥٣- ١٢٢- ١٨٢- ٢٠٣- ٢٥٤- ٢٥٥- ٢٥٦
محەمەد عەلی عەونی
محەمەد میهری
مرۆناسیی زمان ١٦٣
مرۆڤی بەردواره ٢٠- ٢٦- ٢٩
مریەم
مزووری
مسحەفا ڕەش ١٠٤

مستەفا ٩- ١٠- ١١- ١٣- ١٤- ١٦- ٥٣- ٧١- ٨٤- ١١٦- ١٣٩- ١٥٨- ٢٢٨
مستەفا کەمال ٧١
مستەفا جەوادی
منارەی چۆلی
موحاسیبی
موقتەدیر ٢٢٦
موللەر
مووسڵ ١١٣- ١١٤- ١١٥- ١١٦- ١٣٧- ١٥٦
مورتەزیقه ٨٥
موعتەزیله ٢١٣- ٢٢٥- ٢٩٤- ٣١٢
موزەففەرەدین گوێك بەری
مورجیئه ٢١٣
موزاهیری
مووبەد ١٥١- ١٥٥
مووش ١٣٧- ١٨٢
موتکی ١٣٧
موتەنەببی ١٥٦
مۆریس مەرلۆپۆنتی
مۆنگۆل ١٣١- ١٨٤
مۆنادەکانی لایبنتز
مۆنتسکیۆ
مۆنتایگنیٚ
مۆنتاله ٣٣١

مۆدێرنیته ١١- ١٦- ٩٩- ١١٨- ١٧٢- ٢٨٢- ٣٠٣- ٣٠٤- ٣٠٥- ٣٠٦- ٣١١- ٣١٣-٣١٥

مۆدێرنیزم ١١- ١٦- ٩٩- ١١٨- ١٧٢- ٢٨٢- ٣٠٣- ٣٠٤- ٣٠٥- ٣٠٦- ٣٠٧- ٣٠٨- ٣١٠- ٣١١- ٣١٤- ٣١٥-
٣٢١- ٣٢٣- ٣٢٥- ٣٢٦- ٣٢٧- ٣٢٨- ٣٦٢

مۆدێرن ٢٨١- ٢٨٢- ٢٨٥- ٣١١- ٣١٥- ٣٢٥- ٣٢٦- ٣٢٧- ٣٢٨

مۆرمۆن ٢١٣

مەمالیك ٨٨

محمەشا (مامشە)

مەردۆخ

مەسعودی

مەرعەش ١٣٥

مەلاتییە

مەسعود محەمەد

مەجەری ١٣١

مەحوی ١٢١

مەولانا خالید ١٢١ - ٢٨٧

مەم و زین ١٢١- ١٤٣- ٣٤٨-١٢١-

مەلا مستەفای بارزانی ١١٦- ١٥٨

مەلای جەزیری

مەولەوی ٩٨

مەدینە ٨٧

مەمالیك

مەكە

مەحمودی پسیخانی

مەحمودخان

مەمۆ

مەولانای ڕۆمی

مەفیستۆفلیس ٣٢٩

مەولانا ١٢١- ٢٨٧- ٣٤٠- ٣٧٩- ٣٨٤-

مەسنەوی ٣٤٠

مەنات ٣٦٩

مەركور ٣٣٢-

م. پۆست ٣٠٩- ٣٢٦- ٣٢٧-

مەلا نووری ٢٢٩

مەعرووف كەرخی

مەرداس ١٣٧-

مەهاباد ١٣٤

مەلیك فەیسەڵ ١٧٥

مەم و زین

مەغریب ٢٠٢

مەهدیی عەبباسی

مەنتك ٣٣- ٢٢٩

مەنگوڕ ١٦٢

مەنمی ٣٣

مێتۆدی دیالیكتیكی

میرزا ٨٥- ١٥٧

میستیك

میستیزمی شۆڕشگێڕی
میهری ۲۰۸
میللی ۱۲۱- ۱۳٦- ۱٦٥- ۲۱٤- ۲۳۱
میسر ۳۸- ٤٤- ۷۹- ۸۰- ۸٥- ۸٦- ۸۸- ۱٥٥- ۲۲۰- ۲۲۳- ۲۳٥- ۲٤۰- ۳۱۹- ۳۳۰- ۳۳۲- ۳۷۸
مێترا ٤٥
میدراشیل ٤٥
میتانی ٤٥
میزۆپۆتامیا ۷۹- ۸۰- ۱۰۱-۱۳۳-۲٤۰-
میهرداد ئیزەدی ۱۲۲
مینۆرسکی ۱۰٥-۱۰۷
مێدەکان ۱۰٤
میتۆلۆژیا
می سین۸۰
میشێل فۆکۆ ۳۲٥
مێتۆد ٦٤-۱۷۷-۲۰۹-۲۱۱-۲٦۱-۲٦٦-۳۲٤-۳٤۳-۳٥۰-۳٦۷-۲۹۰
میتافیزیك ٥۹-٦۳-۷۱-۱۷۲-۲۰۹-۲۲۰-۲۲۱-۲٦۲-۲٦۹-۲٦۸-۲۷۸-۲۸۱-۲۹۸-۳۰۳-۳۰٥-۳۱۱-۳۱٤-۳۲٦

ن

ن. مالْبرانش ٦۰
ن. حیکمەت ۳۰۹
ناگارجوونا۷۳-۷٤
ناخی
نازم قامەچی ۱۷٥
ناسری خوسرەو

نازانمکاری ۳٤٥
ناسووت ۲۲۲-۳۸۲
ناسر پور پیرا
ناردۆنایاولیا
ناشادتیانا ٤٥
ناتورالیست ٦۰
نالی ۹۸-۱٤۷-۱٤۹
نازیزم ۹۷-۲٥۱-۳۰۹
نحل ۳٤۲
نعیما ۳٥۸
نظم الکلام ۱۰۹
نووسینی مێخی ۱۰٤
نووح ۱۲۰-۲۳۲-۲٤٤-۳٤۰
نۆرویجی ۱۳٤
نەمروود ۳٦۹
نەقشی
نەستوری
نەسیروددینی تووسی ۱۳۹
نەسر۲۲٦
نەرێنی ۷۱-۱۰۳-۱۲۱-۲۳۹-۳٦۸
نەوبەری
نەسیمی٦۲-۲٥۷-۳۱٤
نەعیمی ٦۲

نیچە ٣١٠-٣٢٧-٣٤٥-٣٨٣
نێرڤانا ٢٣٦
نیهیلیست
نیکۆلاس پۆلانزانس
نیازی بێرکە
نیویۆرك دەیلی تریبیوون
نیگرۆیی ٤٢
نیاندەرتاڵ ٢٤٤

و

و. بوونناك
و. فۆلکنەر ٣٠٩
وان ٢٤-٣١-٣٢-٣٧-٥٢-٦٧-٧٣-٨٠-٨١-١١٦-١٣٥-١٦٧-١٨٧-١٩٢-١٩٣-٢٢٣-٢٣٧-٢٩٩-٣٠٩-٣٢٨-٣٣٧-٣٤٣-
٣٥٣
وار ٨٥-٢٣٣
والْتر بنیامین
ورمێ ١٣٥
وەفایی ٩٨
وینکلمان ٣٧٩
ویتفاگا

ه

هایدلْبێرگ ٢٥
هاجەر ٨٤
هانری کرین

هابز
هایدگەر٢٣٦-٢٤١-٣٤٦-٣٤٧
هسین پێ ٨٠
هلفگات ١٩٢
هندستان (هیند) ٩٤-١٨٤-١٨٥-١٨٨-٢٢٦-٣٧٨
هورمز ٦١-٣٣٢
هورمزیار ٦١
هوون ٨٠
هوسرل ٣٣٤-٣٤٦
هوڕا تیئۆس
هوگارت ٣٧٩
هوبەل ٣٦٩
هۆمیرۆس ٣٢٣
هۆڵدریخ تسوینگلی
هۆنراوەی خۆری
هەورامان ١٠٩-١١٨-١٣٧
هەکاری ١٣٥-١٧٢
هەللاج ٦٢-٢٨٧
هەقەیەتی٢٠٣
هەخامنشی ٢٠٣
هەکاری
هەولێر ٩-١٤-٣٣-١٠٢-١١٦-١٢٤-١٢٦-١٢٧-١٣٦-١٥٨-١٥٩-١٦٢-٢٢٩-٢٣٠-٣٥٨-٣٥٩-٣٦١-٣٦٣-٣٧١-٣٧٦
هەڵەبجە ١٢٤

هەزار مێرد
هیرۆگلیف ٤٤-١٥١-٢٤٥-٣٦٩-٣٧١-٣٩٢-
هیمالایا ٢٧
هیتی
هێرمس ٣٣-٣٣١-٣٣٢-٣٣٦
هیلینی ١٣٤
هیتیت ١٣٣
هێرش ١٠٣-٣٤٧
هێرزن ٣٧٩
هیراکلیتۆس ٣٧٨
هیووم ٣١١-٣٢٤
هێرمینۆتیك ١٧١-٣٠٢-٣٣٦-٣٣٧-٣٣٨-٣٣٩-٣٤٠-٣٤٦-٣٤٧-٣٤٩-٣٥٠
هیلاس ٣٢٤
هیپی ٢٣٧
هێنری لیڤێر
هێمنی موکریانی ١٤٣
هیتیتستان ٢٠٣

ی

ی. گۆتە ٦٠
ی. همینگوای
یارمانەکان ٨٠

یاس
یاکوب بوکهارت ٣٢٢
یاسپەرس ٢٨٧
یوونس عەمرە ٦٢
یوسفی قەرەباجی
یۆتۆپیا ٢٥٥
یورگن هابرماس ٢٧٨
یۆنان ٦٠-٦٧-٨٠-٢٤٠-٣٢٣
یونج ئۆسمۆلسکی ٢٥
یۆهان سکۆت ٦٠
یۆنسکۆ ٢٢٣
یەکتاپەرستیی ئەزەلی ٣٤
یەزیدی ٢١٥
یەزد ٢٠٠
یەشار کەمال ١٢-١٦٠-٣٤٨-٣٤٩
یەمەن ٢٠٢